

ERCIYES ÜNİVERSİTESİ
İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ DERGİSİ

ERCIYES UNIVERSITY
JOURNAL OF FACULTY OF ECONOMICS AND ADMINISTRATIVE
SCIENCES

Sahibi / Publisher

ERCIYES ÜNİVERSİTESİ İ.İ.B.F. Adına

Dekan, Prof. Dr. Şaban UZAY

Editör / Editor

Prof. Dr. Nisfet UZAY

Prof. Dr. Levent ÇITAK

Yayın Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. Mustafa DEMİRCİ

Prof. Dr. Mehmet ÖCAL

Prof. Dr. Halil ALTINTAŞ

Prof. Dr. Yunus DURSUN

Dr. Öğr. Üyesi Ahmet SOMUNCU

Danışma Kurulu / Advisory Board

Prof. Dr. Abraham MULUGETTA	Ithaca Koleji (ABD) Ithaca Collage (USA)
Prof. Dr. Dominick SALVATORE	Fordham Üniversitesi (ABD) Fordham University (USA)
Prof. Dr. Radu VRANCEANU	ESSEC Yönetim Okulu (Fransa) ESSEC Business School (France)
Prof. Dr. Raquib ZAMAN	Ithaca Koleji (ABD) Ithaca Collage (USA)
Prof. Dr. Ekrem ERDEM	Erciyes Üniversitesi (Türkiye) Erciyes University (Turkey)
Prof. Dr. Ahmet Cevat ACAR	İstanbul Üniversitesi (Türkiye) İstanbul University (Turkey)
Prof. Dr. Coşkun Can AKTAN	Dokuz Eylül Üniversitesi (Türkiye) Dokuz Eylul University (Turkey)
Prof. Dr. Haluk ALKAN	İstanbul Üniversitesi (Türkiye) İstanbul University (Turkey)
Prof. Dr. Ramazan GÖZEN	Abant İzzet Baysal Üniversitesi (Türkiye) Abant İzzet Baysal University (Turkey)
Prof. Dr. Metin TOPRAK	Osmangazi Üniversitesi (Türkiye) Osmangazi University
Doç. Dr. (Assoc. Prof. Dr.) Ruzita Mohd. AMİN	Uluslararası İslam Üniversitesi (Malezya) International Islamic University (Malasia)
Doç. Dr. (Assoc. Prof. Dr.) Bilin NEYAPTI	Bilkent Üniversitesi (Türkiye) Bilkent University (Turkey)
Dr. Baybars KARACAOVALI	Fordham Üniversitesi (ABD) Fordham University (USA)
Dr. Hazel PARCON	Hawaii Üniversitesi (ABD) University of Hawaii (USA)

Yayına Hazırlayan / Prepared for Publication by

Arş. Gör. Serap AĞAYA

Arş. Gör. Erman EROĞLU

Yayın Kurulu Sekreterleri / Editorial Secretary

Öğr. Gör. Sabri GÜNGÖR

Arş. Gör. Dr. Ali Gökhan YÜCEL

Arş. Gör. Haluk AYTEKİN

Arş. Gör. Esra DAYI

Arş. Gör. Murat RUHLUSARAÇ

Arş. Gör. Muhammed İkbâl DURMUŞ

sgungor@erciyes.edu.tr

agyucel@erciyes.edu.tr

haytekin@erciyes.edu.tr

ealdemir@erciyes.edu.tr

mruhlusarac@erciyes.edu.tr

ikbaldurmus@erciyes.edu.tr

Diğer Bilgiler

- Dergimiz yılda iki kez yayınlanan hakemli bir dergidir.
- Türkiye'de en az beş üniversiteye mensup öğretim üyelerinden oluşan bir hakem kurulu vardır.
- Dergimiz Türkiye'de tüm üniversite kütüphanelerine gönderilmektedir.
- Bu derginin elektronik versiyonuna <https://dergipark.org.tr/tr/pub/erciyesiibd> internet adresinden ulaşılabilir.
- Dergimizde yayınlanan makalelerde belirtilen görüşlerden makale sahipleri sorumludur.
- Makaleler kaynak gösterilmek koşuluyla iktibas edilebilir.
- Dergimiz ULAKBİM Sosyal Bilimler, EconLit, EBSCOhost, ProQuest, SOBIAD, Scientific Indexing Services, CiteFactor, ResearchBib, DRJI, ASOS Index, Arastirmax, DOAJ, Index Copernicus, Erih Plus ve Google Scholar veri tabanlarında taranmaktadır.
- Dergimiz uluslararası elektronik dergidir.

More Information

- Erciyes University Journal of Faculty of Economics and Administrative Sciences is a refereed journal published biannually.
- Our journal has a board of referees which consists of professors from at least five universities in Turkey.
- Our journal is sent to all university libraries in Turkey.
- Electronic version of the journal is accesible through: <https://>
- The authors are responsible for all the opinions expressed in articles published in our journal.
- Articles in the journal can be referred by giving reference.
- Our journal is indexed in ULAKBİM Social Sciences, EconLit, EBSCOhost, ProQuest, SOBIAD, Scientific Indexing Services, CiteFactor, ResearchBib, DRJI, ASOS Index, Arastirmax, DOAJ, Index Copernicus, Erih Plus ve Google Scholar databases.
- Our journal is an international electronic journal.

İdare ve Yazışma Adresi/ All correspondence should be addressed to:

Erciyes Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi
İİBF Dergisi Editörlüğü
38039 KAYSERİ

Tel: +90 352 2076666 Dahili: 30000

Fax: +90 352 4375239

E-mail: iibfdergi@erciyes.edu.tr

Web adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/erciyesiibd>

ISSN: 1301–3688 | e-ISSN: 2630–6409

İÇİNDEKİLER

Emrah BİLGİÇ Mehmet Ali TÜRKMENOĞLU Gülgönül BOZOĞLU BATI	İŞ ANALİTİĞİ VE DEĞER ZİNCİRİ: DETAYLI VE SİSTEMATİK BİR LİTERATÜR TARAMASI
Fatih GÜZEL Okyay UÇAN Melek ACAR	BORSA İSTANBUL'UN GELİŞMİŞ VE GELİŞMEKTE OLAN ÜLKE BORSALARI İLE EŞBÜTÜNLEŞME ANALİZİ
İsmail KABAN Mustafa GÜL	SÜREKLİ DENETİM YÖNTEMİ OLARAK BANKALARDA MERKEZDEN DENETİMİN HİLE İLE MÜCADELEDE ÖNEMİ: PERSONEL ÜZERİNDE NİTEL BİR ARAŞTIRMA
Levent KORAP	FİNANSAL GELİŞME VE EKONOMİK BÜYÜME İLİŞKİSİ: TÜRKİYE EKONOMİSİ İÇİN BİR UYGULAMA
Özgür KOÇBULUT Halil ALTINTAŞ	DOĞRUDAN YABANCI YATIRIMLAR VE EKONOMİK BÜYÜME: OECD ÜLKELERİ İÇİN PANEL EŞİK DEĞER ANALİZİ
Mehmet SONGUR	TÜRKİYE'DE EMEK, SERMAYE VE ENERJİ ARASINDAKİ İKAME ESNEKLİĞİ: TRANSLOG ÜRETİM FONKSİYONU YAKLAŞIMI
Hande AKDEMİR Mehmet Ali TAŞ Hüseyin ÇİÇEK	İŞ YERİNDE DUYGUSAL TACİZ (MOBBİNG) VE YAŞAM DOYUMU İLİŞKİSİ: BURDUR İLİNDE BİR ARAŞTIRMA
Tülay İLHAN NAS Tarhan OKAN Merve ÖZDEN ÇAĞA	TÜRK İŞLETME GRUPLARINDA KURUMSAL YÖNETİŞİM MEKANİZMALARININ ORTAK YÖNETİM KURULU ÜYE PROFİLLERİ ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ
Onur KÖKSAL Murat GÜLER Fatih ÇETİN	ÖZ-YETERLİLİK ALGISI, YAŞAM DOYUMU VE BİR ROLE TUTULMA ETKİLEŞİMİ: SOSYAL BİLİŞSEL BİR YAKLAŞIM
Ekrem ERDEM	AHİLİK TEŞKİLATI VE ANADOLU TÜRK ŞEHİRLERİNİN İKTİSADİ YAPISI: KAYSERİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME
Ömer Erdem KOÇAK Serkan EREBAK	İŞ AMAÇLI AKILLI TELEFON KULLANIMI VE İŞ - EV HAYATI DENGESİ İLİŞKİSİ: İŞKOLİKLEŞMENİN ARACI DEĞİŞKEN ETKİSİ
Salih Çağrı İLKAY Hayriye ATİK	BEŞERİ SERMAYE İLE MAKRO EKONOMİK VE TEKNOLOJİK UNSURLARIN ULUSLARARASI REKABET GÜCÜNE ETKİSİ

Erkan ARI Veysel YILMAZ Gizem ÇELME KABAKÇI	CEP TELEFONU PAZARINDA MÜŞTERİ MEMNUNİYETİNİ ETKİLEYEN FAKTÖRLERİN ACSİ MODELİYLE ARAŞTIRILMASI
Tüzün Tolga İNAN	PİLOTLAR ÜZERİNDE İŞ TATMİNİ VE MOTİVASYON ÖLÇME ARACININ GELİŞTİRİLMESİ: GEÇERLİLİK VE GÜVENİLİRLİK ÇALIŞMASI
Gökçe MARAŞ Cüneyt DUMRUL	TÜRK EKONOMİSİNDE BÜTÇE AÇIĞI VE ENFLASYON İLİŞKİSİNİN SINIR TESTİ YAKLAŞIMI İLE EŞ- BÜTÜNLEŞME ANALİZİ
Murat BELKE Harun KAYA Süleyman BOLAT	MERKEZİ VE DOĞU AVRUPA ÜLKELERİNDE GELİR DAĞILIMI YAKINSAMASI: SPSM YÖNTEMİNDEN KANITLAR
Tülin TUNÇ	ÇİN ÖRGÜT KÜLTÜRÜ: GEÇMİŞTEN BUGÜNE BİR DEĞERLENDİRME
Aykut ŞARKGÜNEŞİ Hülya MİSER	PAZAR BÜYÜKLÜĞÜ ETKİSİ VE ENDÜSTRİ İÇİ TİCARET İLİŞKİSİ: OECD ÜLKELERİ İÇİN SEKTÖREL PANEL VERİ ANALİZİ
Serkan DEMİRDÖĞEN	İŞLETMELERİN İNOVASYON YAPMALARINA ENGEL OLAN FAKTÖRLERİN BELİRLENMESİNE YÖNELİK BİR ARAŞTIRMA: ERZİNCAN ORGANİZE SANAYİ BÖLGESİ ÖRNEĞİ
Muharrem AFŞAR Aslı AFŞAR Emrah DOĞAN	DÖVİZ BALONLARININ TESPİTİNE YÖNELİK BİR ANALİZ: TÜRKİYE ÖRNEĞİ
Dilek Temiz DİNÇ	ÇİN'İN EKONOMİK BÜYÜMESİNDE İVME KAYBI: İHRACAT-KAMU HARCAMALARI ETKİSİ, TODA- YAMAMOTO NEDENSELLİK TESTİ
Oya YILDIRIM A. Celil ÇAKICI	YEŞİL TÜKETİCİ DEĞERİNİN TATİL TERCİHİNE ETKİSİNDE DEĞİŞİKLİK ARAYIŞININ ARACILIK ROLÜ: ADANA İLİNDE YAPILAN BİR ARAŞTIRMA*
Tayfur BAYAT Şebnem TAŞ	FİNANSAL İSTİKRARI SAĞLAMADA ULUSLARARASI REZERVLER ÖNEMLİ BİR ARAÇ MIDIR?
Fatma SARIASLAN	TÜRKİYE-MISIR İLİŞKİLERİNDE EKONOMİK DİNAMİKLERİN ETKİSİ

CONTENTS	
Emrah BİLGİÇ Mehmet Ali TÜRKMENOĞLU Gülgönül BOZOĞLU BATI	BUSINESS ANALYTICS and VALUE CHAIN: A COMPREHENSIVE and SYSTEMATIC LITERATURE REVIEW
Fatih GÜZEL Okyay UÇAN Melek ACAR	COINTEGRATION ANALYSIS OF BORSA ISTANBUL WITH DEVELOPED AND DEVELOPING COUNTRIES' STOCK EXCHANGES
İsmail KABAN Mustafa GÜL	THE IMPORTANCE OF THE CENTRAL AUDIT IN THE BANKS AS A CONTINUOUS AUDIT METHOD IN TERMS OF FRAUD PREVENTION: A QUALITATIVE RESEARCH ON THE PERSONNEL
Levent KORAP	FINANCIAL DEVELOPMENT AND ECONOMIC GROWTH RELATIONSHIP: AN APPLICATION FOR THE TURKISH ECONOMY
Özgür KOÇBULUT Halil ALTINTAŞ	FOREIGN DIRECT INVESTMENTS AND ECONOMIC GROWTH: PANEL THRESHOLD ANALYSIS FOR THE OECD COUNTRIES
Mehmet SONGUR	ELASTICITY OF SUBSTITUTION BETWEEN LABOR, CAPITAL AND ENERGY IN TURKEY: TRANSLOG PRODUCTION FUNCTION APPROACH
Hande AKDEMİR Mehmet Ali TAŞ Hüseyin ÇİÇEK	THE RELATIONSHIP BETWEEN EMOTIONAL HARASSMENT(MOBBING) AND LIFE SATISFACTION IN THE WORKPLACE: A RESEARCH IN BURDUR PROVINCE
Tülay İLHAN NAS Tarhan OKAN Merve ÖZDEN ÇAKA	THE EFFECTS OF CORPORATE GOVERNANCE MECHANISMS ON SHARED BOARD MEMBERSHIP PROFILES IN TURKISH BUSINESS GROUPS
Onur KÖKSAL Murat GÜLER Fatih ÇETİN	THE INTERACTION OF PERCEIVED SELF-EFFICACY, LIFE SATISFACTION AND ENGAGEMENT IN A ROLE: A SOCIAL COGNITIVE APPROACH
Ekrem ERDEM	ORGANIZATION OF AKHIZM AND ECONOMIC STRUCTURE OF THE ANATOLIAN TURKISH CITIES: AN EVALUATION OF KAYSERİ
Ömer Erdem KOÇAK Serkan EREBAK	THE RELATIONSHIP BETWEEN WORK-RELATED SMART PHONE USING AND WORK-HOME BALANCE: THE MEDIATING ROLE OF WORKAHOLISM

Salih Çağrı İLKAY Hayriye ATİK	THE EFFECTS OF HUMAN CAPITAL AND MACRO ECONOMIC AND TECHNOLOGICAL COMPONENTS ON INTERNATIONAL COMPETITIVENESS
Erkan ARI Veysel YILMAZ Gizem ÇELME KABAKÇI	INVESTIGATION OF FACTORS AFFECTING CUSTOMER SATISFACTION IN MOBILE PHONE MARKET WITH ACSİ MODEL
Tüzün Tolga İNAN	DEVELOPMENT OF JOB SATISFACTION AND MOTIVATION MEASURING APPLIANCE ON PILOTS: VALIDITY AND RELIABILITY STUDY
Gökçe MARAŞ Cüneyt DUMRUL	CO-INTEGRATION ANALYSIS OF THE BUDGET DEFICIT AND INFLATION RELATION WITH A BOUND TESTING APPROACH IN TURKISH ECONOMY
Murat BELKE Harun KAYA Süleyman BOLAT	CONVERGENCE IN CENTRAL AND EASTERN EUROPEAN COUNTRIES INCOME REDISTRIBUTION: EVIDENCE FROM SPSM METHOD
Tülin TUNÇ	CHINESE ORGANIZATIONAL CULTURE: AN EVALUATION FROM PAST TO PRESENT
Aykut ŞARKGÜNEŞİ Hülya MİSER	MARKET SIZE EFFECT AND RELATIONSHIP BETWEEN INDUSTRIAL TRADE: SECTORAL PANEL DATA ANALYSIS FOR OECD COUNTRIES
Serkan DEMİRDÖĞEN	A STUDY ON DETERMINING THE FACTORS PREVENTING ENTERPRISES FROM INNOVATION: ERZINCAN ORGANIZED INDUSTRIAL ZONE EXAMPLE
Muharrem AFŞAR Aslı AFŞAR Emrah DOĞAN	AN ANALYSIS ON DETERMINATION THE TURKISH FOREIGN EXCHANGE MARKET BUBBLES: THE CASE OF TURKEY
Dilek Temiz DİNÇ	ACCELERATION LOSS IN THE CHINA'S ECONOMIC GROWTH: THE IMPACT OF EXPORT-GOVERNMENT EXPENDITURES, TODA-YAMAMOTO CAUSALITY TEST
Oya YILDIRIM A. Celil ÇAKICI	THE MEDIATING ROLE OF THE CHANGE SEEKING IN THE EFFECT OF GREEN CONSUMER VALUE ON HOLIDAY PREFERENCE: A RESEARCH IN ADANA
Tayfur BAYAT Şebnem TAŞ	ARE RESERVES AN IMPORTANT INSTRUMENT FOR PROVIDING FINANCIAL STABILITY?
Fatma SARIASLAN	THE EFFECTS OF ECONOMIC DYNAMICS ON TURKEY-EGYPTIAN RELATIONS

DERGİMİZİN BU SAYISINA KATKI VEREN HAKEMLERİN LİSTESİ

LIST OF REVIEWERS FOR THIS ISSUE

- Prof. Dr. Belkıs ÖZKARA – Afyon Kocatepe Üniversitesi
- Prof. Dr. Beyhan MARŞAP – Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
- Prof. Dr. Ekrem KARAYILMAZLAR – Pamukkale Üniversitesi
- Prof. Dr. Emel GÖNENÇ GÜLER – Trakya Üniversitesi
- Prof. Dr. Erşan SEVER – Aksaray Üniversitesi
- Prof. Dr. Ertan EFEGİL – Sakarya Üniversitesi
- Prof. Dr. Halil ALTINTAŞ – Erciyes Üniversitesi
- Prof. Dr. Levent ÇITAK – Erciyes Üniversitesi
- Prof. Dr. Mehmet MARANGOZ – Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
- Prof. Dr. Murat TAŞDEMİR – İstanbul Medeniyet Üniversitesi
- Prof. Dr. Orhan KÜÇÜK – Kastamonu Üniversitesi
- Prof. Dr. Özlem ÖKTEM – Boğaziçi Üniversitesi
- Prof. Dr. Tuncay ÇELİK – Kayseri Üniversitesi
- Prof. Dr. Ülkü UZUNÇARŞILI – Beykent Üniversitesi
- Doç. Dr. Emin Hüseyin ÇETENAK – Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
- Doç. Dr. Emrah KOÇAK – Erciyes Üniversitesi
- Doç. Dr. Engin KANBUR – Kastamonu Üniversitesi
- Doç. Dr. Eyyup ECEVİT – Erciyes Üniversitesi
- Doç. Dr. Fatih KONUR – Abant İzzet Baysal Üniversitesi
- Doç. Dr. Fatma ZEREN – İnönü Üniversitesi
- Doç. Dr. İsmail Numan TELCİ – Sakarya Üniversitesi
- Doç. Dr. Kevser KÖKLÜ – Yıldız Teknik Üniversitesi
- Doç. Dr. Korhan KARACAOĞLU – Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi

Doç. Dr. Mahmut DEMİRBAŞ – Antalya Akev Üniversitesi
Doç. Dr. Mehmet Ünsal MEMİŞ – Çukurova Üniversitesi
Doç. Dr. Mustafa Cevdet ALTUNEL – Kırklareli Üniversitesi
Doç. Dr. Nilüfer ŞAHİN PERÇİN – Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi
Doç. Dr. Nur Dilbaz ALACAHAN – Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
Doç. Dr. Onur GÖZBAŞI – Nuh Naci Yazgan Üniversitesi
Doç. Dr. Sema POLATCI – Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi
Doç. Dr. Sevda AKAR – Bandırma Onyeddi Eylül Üniversitesi
Doç. Dr. Suzan ÇOBAN – Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi
Doç. Dr. Süleyman BOLAT – Aksaray Üniversitesi
Doç. Dr. Tayfur BAYAT – İnönü Üniversitesi
Doç. Dr. Uğur ADIGÜZEL – Necmettin Erbakan Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ahmet COŞKUN – Erciyes Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Arafat Salih AYDINER – İstanbul Medeniyet Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Erdinç KOÇ – Bingöl Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Fatma ÜNLÜ – Erciyes Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Filiz ASLAN ÇETİN – Kafkas Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Hakan BEKTAŞ – İstanbul Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi M. Hüseyin MERCAN – Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Akif DESTEK – Gaziantep Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Muhammet ÇANKAYA – Hitit Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Murat ÖZPEHLİVAN – İstanbul Okan Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Nurullah ALTINTAŞ – Sakarya Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Recep ULUCAK – Erciyes Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Tuba YİYİT – Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
Öğr. Gör. Çetin ÜNEN – Kayseri Üniversitesi

İŞ ANALİTİĞİ ve DEĞER ZİNCİRİ: DETAYLI ve SİSTEMATİK BİR LİTERATÜR TARAMASI

Emrah BİLGİÇ*

Mehmet Ali TÜRKMEÑOĞLU**

Gülgönül BOZOĞLU BATI***

ÖZ

Bilgi ve iletişim teknolojilerindeki yaşanan hızlı gelişmeler iş dünyasında da köklü değişimlere yol açmaktadır. Günümüz firmaları rekabet edebilmek amacıyla hızlı bir biçimde değişen ve gelişen veri kaynaklarını takip etmek, veri toplama ve depolama teknolojilerini güncellemek, veriyi her geçen gün daha etkin yönetmek ve veriden faydalı bilgiler elde edip bu bilgileri değere dönüştürmek zorundadır. Firmalar, İş Analitiği sayesinde sahip oldukları verilerden yararlı bilgiler elde edip bu bilgilerle karar verme süreçlerini destekleyip rekabet avantajı sağlamak ve stratejik değer elde etmektedir. Bu derleme çalışmasında İş Analitiği konusu sistematik bir biçimde ayrıntılı olarak incelenecek ayrıca Değer Zinciri Analizi ile bağlantısı kurulacaktır. Bu sayede İş Analitiğinden faydalanan firmaların ne tür değerler geliştirdikleri Değer Zinciri Analizi perspektifinden ortaya konacaktır.

Anahtar Kavramlar: İş Analitiği, Değer Zinciri, Büyük Veri Analitiği, Sistematik Literatür Taraması.

BUSINESS ANALYTICS and VALUE CHAIN: A COMPREHENSIVE and SYSTEMATIC LITERATURE REVIEW

ABSTRACT

The rapid developments in information and communication technologies have triggered radical changes in the business world. In order to remain competitive, current firms must pursue the transforming and developing data sources; update the data collection and storage technologies; manage the data effectively and acquire useful knowledge from databases to transform it into the value. Firms that use Business Analytics obtain beneficial insights from the data and use these data to support their decision-making processes which eventually create competitive advantage and strategic value for firms. In this review, the concept of Business Analytics will be examined thoroughly, and it will be linked with the Value Chain Model. By this means, what sort of values are created by the firms those use Business Analytics will be demonstrated from the Value Chain perspective.

Keywords: Business Analytics, Value Chain, Big Data Analytics, Systematic Review.

---

* Dr. Öğr. Üyesi, Kayseri Üniversitesi, Develi Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Sağlık Yönetimi Bölümü, emrahbilgic@kayseri.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-9875-2299>

** Dr. Öğr. Üyesi, Muş Alparslan Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, m.turkmenoglu@alparslan.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0001-5668-2184>

*** Dr. Öğr. Üyesi, Yalova Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, gulgonul@yalova.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0001-9953-8289>

Makalenin gönderilme tarihi: 9 Ocak 2019

Kabul tarihi: 19 Nisan 2019

GİRİŞ

Bilgi ve İletişim Teknolojilerinde yaşanan gelişmeler ile birlikte veriler artık farklı kaynaklardan bir araya getirilip, depolanıp, yönetilebilmektedir. Günümüzde çok büyük boyutlarla ifade edilen bu verilere yöneticilerin çeşitli teknolojilerle her an ulaşabilmesi ve takip edebilmesi mümkündür. Karar verme, firmalar için en kritik süreçlerden biri olduğundan büyük miktardaki ve karmaşık yapıdaki bu verilerin karar vericiler için düzenlenmesi ve uygun yöntemlerle analiz edilmesi gerekmektedir. İş Analitiği (İA), bilimsel, matematiksel süreç ve yöntemlerle ham verinin bilgiye dönüşmesini amaçlayan bir süreç olup son yıllarda ortaya çıkmış ve bu kısa zamanda hem akademide hem de iş dünyasında oldukça ilgi çeken bir konu haline gelmiştir.

2000'li yılların başında Dijitalleşme, Endüstri 4.0 ve İA ile bunların Büyük Veri (BV) ile ilişkisi geleneksel ekonomi ve işletme kavramlarının değişime uğramasına, gelişmesine ve yenilerinin de türemesine sebep olmuştur. Çünkü günümüzde farklı kaynaklar aracılığıyla çok büyük çaplarda veriler elde edilmekte, yönetilmekte, analiz edilmekte ve son olarak değer üretilmekte, bu durum ilgili aktörlerin davranışlarının, ihtiyaçlarının ve yeteneklerinin daha iyi anlaşılmasına olanak sağlamaktadır. Bu noktada şirketlerin, kurumların karar verme süreçlerinde değişiklikler yapması zorunlu hale gelmiştir. Ortaya çıkan değişimler hizmet kalitesi, müşteri tatmini, rekabet gücü ve kârlılık gibi çok önemli hedefleri arttırabilecek potansiyele sahiptir. Bu potansiyel hem akademide hem de iş sektörlerinde fark edildiğinden son yıllarda analitik yöntemlerin gelişmesi ve analitiğe yatırım artmıştır (Tonidandel, Kingve Cortina, 2018;Pappas, Mikalef,Giannakos, KrogstieveLekados, 2018)

2017 yılında MIT Sloan Management Review dergisinin yapmış olduğu Veri ve Analitik Raporunda dünyanın farklı yerlerindeki 2602 yöneticiyle görüşmeler yapılmış ve son yıllardaki raporlara nazaran analitikle alakalı daha olumlu bulgular elde edilmiştir. Yedincisi düzenlenen bu raporda firmaların analitik kullanımı ile rekabet gücünün arttığı hususu elde edilmiş en önemli bulgu olarak görülmektedir. Rapordaki diğer ana bulgular şöyle sıralanabilir: Artan yenilikçilik (sadece var olan operasyonlarda değil, yeni süreçlerde, ürünlerde ve hizmetlerde), verilerin daha iyi yönetimiyle ve verilerin firma dışına da paylaşımı ile yeniden artan yenilikçilik, son olarak akıllı aletlerin veriyi elde edip içerisinde bulundurdıkları algoritmalarla bilgiye dönüştürmesi ile ortaya çıkabilecek yenilikleri keşfetme fırsatı (Ransbotham ve Kiron, 2018).

Türkçe literatürde İA'ndan farklı olarak İş Analizi ve İş Analistliği detaylı olarak Köklü (2018) tarafından incelenmiştir. Bu kavramlar her ne kadar kesiştikleri noktalar olsa da İA'den farklıdır. İşlerin en kısa sürede ve en ekonomik bir şekilde yerine getirilmesi için o işle ilgili bilgilerin sistemli olarak toplanıp analiz edilmesi süreci olarak tanımlanan İş Analizinin amaçları işlerle ilgili ayrıntılı bilgilerin toplanması, işin doğru tanımının yapılması ve işi yapacak insan gücünün doğru işte çalıştırılmasıdır (Köklü, 2018 s.122-123).

İA'nın farklı süreçlerinde İş Analizi kavramına başvurulmakta fakat kapsam ve amaç olarak İş Analizine göre daha geniş olan İA daha karmaşık işletme problemlerini ele alan bir alandır (Delen ve Ram, 2018).

Makalenin ilerleyen bölümünde ilk olarak bu çalışmanın amacı, kapsamı ve yöntemi verilecektir. Birinci bölümde yöntemin ele alınmasının sebebi çalışmanın bölümlerinin ve içeriklerinin literatür taraması yöntemine göre tasnif edilip hazırlanmış olmasıdır. İkinci bölümde analitik kavramının tarihçesi incelenecek, sonraki bölümde Büyük Veri Analitiği (BVA) ve İA'nın birbirleriyle olan ilişkileri tespit edilip, daha sonraki bölümde İA'nın tanımı, amacı ve araçları geniş bir şekilde ele alınacaktır. Son bölümde Değer Zinciri Analizi (DZA) ile İA'nın ilişkileri tespit edilip literatürdeki bazı uygulamalardan söz edilecektir.

I. AMAÇ, KAPSAM ve YÖNTEM

Bu çalışmanın son bölümlerinin hazırlandığı 7 Şubat 2019 tarihinde tespit edilebildiği kadarıyla, Türkçe dilinde İA konusunda hakemli akademik dergilerde yayınlanmış bir makale bulunmamaktadır. Fakat, Şeker (2016) tarafından hazırlanan bir ansiklopedi maddesi mevcuttur. Bu sebeple çalışmamız ilk olarak İA'ni Türkçe literatüre kazandırmayı amaçlamaktadır. Bu amaçla konu sistemik ve detaylı olarak ele alınacaktır.

Ayrıca İA konusu DZA ile de harmanlanarak inceleneceğinden çalışma bu yönüyle de literatüre önemli bir katkı yapmayı amaçlamaktadır. Çalışma yapılırken "İş Analitiği" ve "Büyük Veri Analitiği" gibi anahtar kelimeler Web of Science veri tabanından taranmıştır. İA konusu kapsamında olup çalışmalarında İA veya analitik terimini kullanmamış çalışmalar mevcuttur. Bu çalışmaların bu araştırmanın kapsamı dışında tutulması bir kısıt olarak görülebilir. Fakat özellikle 2016 yılından sonra İA, BVA veya sadece analitik terimlerinin ilgili çoğu çalışmada mutlaka yer aldığını da vurgulamak gerekir.

Makale hazırlanırken 23 Kasım 2018 tarihinde başlanarak Web of Science veri tabanından "Business Analytics" ve "Big Data Analytics" gibi anahtar kelimelerle içerik analizi temelli literatür taraması gerçekleştirilmiştir. Öncelikle, Business Analytics için 500 kadar ve Big Data Analytics için de 90 kadar makalenin özeti veri tabanı üzerinden incelenmiştir. Bu makalelerden işletmelerle alakalı olmayanlar elenmiş, geriye kalanlardan ise konuyla tam olarak alakalı olanlar bu çalışmanın kapsamına dâhil edilmiştir. Sonuçta elde kalan 100'den fazla makale sistemik ve detaylı bir şekilde incelenmiş ve çalışma hazırlanmıştır. İnceleme yapılırken tanımların yer aldığı makaleler ayrı, DZA veya İş Değeri ile alakalı olanlar ayrı, BV ve BVA ile alakalı olanlar ayrı ve son olarak İA uygulamalarının yer aldığı çalışmalar ayrı olarak ele alınmıştır.

II. ANALİTİĞİN TARİHÇESİ

Analitiğin kullanılmasının başlangıcı yönetimde bilimselliğin ortaya çıktığı 1910'lu yıllara kadar geriye götürmek mümkündür (Mortenson,Doherty ve Robinson, 2015).Analitik, 1940'lı yıllarda sınırlı kaynaklarla maksimum çıktıyı elde edebilen optimizasyon ve simülasyon tekniklerinin devamı olarak düşünülebilir(Delen ve Zolbanin, 2018). 1960'lı yılların sonunda verileri analiz etmek ve karar vericileri desteklemek amacıyla bilgisayar sistemlerinin kullanılmaya başlaması analitiğin kullanımının da başlamasına sebep olmuştur. Karar destek sistemleri ismi verilen uygulamalar ürün planlama, yatırım portföyü yönetimi ve ulaşım rotası gibi faaliyetlerde kullanıldı(Davenport ve Harris, 2007).Bu karar destek sistemleri genel olarak Yöneylem Araştırması ve Yönetim Bilimi olarak isimlendirildi. 1970'lerde pek çok endüstri ve yönetim sistemlerinde kullanılmaya başlanan ileri düzey Yöneylem Araştırması ve Yönetim Bilimi modellerine ek olarak kural tabanlı Uzman Sistemler (Expert Systems) ortaya çıktı(Delen ve Ram, 2018). Uzman sistemler sayesinde bilgisayar ve verinin direkt kullanımı karar vermeden ziyade performansın izlenmesi ve raporlanmasını içermekteydi (Davenport ve Harris, 2007).1980'lerde çoklu ve ayrı bilgi sistemleri uygulaması yerini Girişim Kaynak Planlaması (ERP) olarak isimlendirilen işletme düzeyindeki entegre bilgi sistemlerine bıraktı. Veriyi gösteren ve belli bir standardı olmayan şemaların yerini ise İlişkisel Veri Yönetimi (Relational Database Management)aldı (Delen ve Ram, 2018). Böylelikle işletmenin her biriminden veriler toplanabildi, bir araya getirilebildi ve işletmenin her birimi bu verilere erişebildi. 1990'larda uzman bilgi sistemleri ortaya çıktı. İş Zekâsı ve Bilgi Teknolojileri iş çevrelerinde kullanılmaya başlandı (Krishnamoorthi ve Mathew, 2018). Daha sonra veriler, veri ambarlarında merkezi ve bütüncül biçimde depolanabildi. 2000'lerin sonlarında ise İA, İş Zekâsı'nın çok önemli ve analitik bir bileşeni olarak kullanılmaya başlandı (Krishnamoorthi ve Mathew, 2018). Bu yıllarda Veri/Metin Madenciliği, Bulut Programlama, SaaS (Software as a Service) yöntemleri de gelişti (Delen ve Zolbanin, 2018). 2010'larda ise büyük ölçüde internetin mobil cihazlar vb. cihazlarla yaygın kullanımı sebebiyle (Nesnelerin İnterneti) yeni veri nesli BV hızla gelişmeye başladı. Bu dönemde pek çok veri kaynağı olmakla birlikte sosyal ağ/medya verisi en ilgi çekici olanı olarak görülmektedir (Delen ve Ram, 2018).

A. BÜYÜK VERİ ANALİTİĞİ VE İŞ ANALİTİĞİ

Son yıllardaki bilim ve teknolojiadaki hızlı gelişmelere paralel olarak adeta bir veri patlaması yaşanmakta, her geçen saniye farklı kaynaklar aracılığı ile oluşan verinin hacmi (Volume), çeşitliliği (Variety) ve hızı (Velocity) giderek artmaktadır. Gartner Şirketinin 2001 yılında Büyük Veri için tanımladığı bu 3V kuralında, hacim günümüz verilerinin boyutunun çok büyük olduğuna, hız ilgilenilen verinin çok kısa zamanda elde edilebildiğine ve çok hızlı

işlenebildiğine, çeşitlilik ise karmaşık veri yapılarına ve tiplerine işaret etmektedir. Bazı çalışmalar “V” sayısını beşe, hatta altıya kadar çıkartmaktadır.

İşletmeler açısından en önemli bileşen değer (Value) kavramının eklenmesi ile ortaya çıkmıştır ki bu kavram, BV’den değer de elde edilebileceğini ifade etmektedir. İnternet ortamındaki kullanıcılar tarafından milyarlarca taranıp eklenmiş veya oluşturulmuş belgeler, kullanıcıların bıraktığı çeşitli izler, perakende mağazaları ve bankalar yoluyla oluşmuş işlemler, telekomünikasyon teknolojileri ile oluşan veriler veya akıllı sensor gibi teknolojilerle (Nesnelerin İnterneti) ortaya çıkan yeni bilgiler günümüzde Petabaytlar, Zettabaytlar hatta Exabaytlarla ifade edilebilmektedir.

Uluslararası Veri Birliğinin (International Data Corporation) tespitine göre 2020 yılında dünya çapındaki veri oluşumu 2009 yılına göre 44 kat artacak ve yaklaşık 35 Zettabayt (bir Zettabyte = bir trilyon gigabyte) boyutuna ulaşacaktır. Gartner firmasının tespitine göre ise 2010 yılı ile 2015 yılı arasındaki veri boyutunun büyümesi %650 dolayındadır. Yine Gartner firmasının hesaplamalarına göre, 2016 yılı itibarıyla İA pazarı 12 milyar dolar olmuş, İA üst düzey yöneticiler tarafından teknoloji kategorisindeki en önemli gündem haline gelmiştir.

BV nesli ile birlikte İA konusunun iş profesyonellerinin yanı sıra, akademik camiada da büyük bir ilgiye kavuştuğunu ve önem kazandığını söylemek mümkündür (Delen ve Zolbanin, 2018; Jalali ve Park, 2018). İnternet kullanıcılarının oluşturduğu veriler (tıklama davranışları, sayfa ziyaret verileri, satın alam verileri vb.) veya müşterilerin ürünler/hizmetler için yazdıkları şikâyetler ve yorumlar, sosyal medya verileri, bankaların kart kullanım verileri sadece BV’nin ilgi alanı olmayıp aynı zamanda İA için de büyük önem taşımaktadır.

Eğer BV ile alakalı yapılan araştırmalar için BVA terimi işletme alanını ilgilendirecek konularda (üretim, pazarlama, satış, finans vb.) kullanılıyorsa buradaki amaç İş Çözümlemesi ve İA çalışmalarına yeni bir boyut kazandırmaktır (Chen, Chiang ve Storey, 2012). Gerçekten de günümüz İA uygulamaları ile BV’yi bileşenler (çeşitlilik, hız, boyut, doğruluk, değer) arasında bağlantı kurulabilmekte, diğer bir deyişle günümüz şirketlerinin kullandıkları verilerinin kaynakları (Nesnelerin İnterneti) İA ile kolaylıkla ilişkilendirilebilmektedir. Bu noktada firmalar tarafından son yıllarda çok yaygın olarak kullanılan Veri Bilimi kavramı da karşımıza çıkmış, hatta Veri Bilimcisi adı altında bir meslek grubu oluşmuş ve bu meslek dünyada en çok arananlar arasına girmiştir. Veri Bilimi, hem BV, hem BVA, hem de İA’ndan çok daha kapsamlı bir konu olup bütün bu kavramları kapsamaktadır. Fakat bu gibi kavramların nihai amacının ve ortak noktasının veriyi *değere, bilgiye* dönüştürme çabası olduğunu unutmamak gerekir.

BV ve İA farklı bir bakış açısı ile şu şekilde de ilişkilendirilebilir. İlk etapta son zamanlarda sıkça karşılaşılan şu benzetmeyi hatırlatmakta fayda vardır: “Günümüzde veri petrol gibidir.” Bu benzetme verinin işlendiği takdirde ancak çok büyük bir değer yaratabileceğini vurgulamaktadır. İşte bu yüzden hem işletmeler hem de araştırmacılar, iş değeri oluşturmadaki operasyonel ve stratejik potansiyelinden dolayı Veri Bilimine çok önem vermeye başlamıştır (Wamba, Akter, Edwards, Chopin ve Gnanzou, 2015).

İA kullanan şirketlerin stratejik karar vermede daha başarılı olduğu(Cao, Duan ve Li, 2015;Davenport,Harris ve Morison, 2010; Teece, Pisanove Shuen, 1997), daha iyi performans gösterdiği(Bronzo vd.,2013; Krishnamoorthi ve Mathew, 2018) ve rekabette üstünlükler elde ettiği (Davenport ve Harris, 2007) yapılan çalışmalardan açıkça görülmektedir. Caovd.’nin (2015) araştırmasına göre ise, Birleşik Krallıkta 740 orta ve büyük ölçekli firmanın yöneticilerinin İA’nin karar verme süreçlerini pozitif olarak desteklediği fikrini savunduğunu ortaya koymuştur. Sonuç olarak, İA tekniklerinin kullanımı firmalara hem müşteri tatmininin açısından hem de kârlılık açısından büyük getiriler sağlayacaktır(Troilo,Bouchet, Urban ve Sutton, 2016).

BV ve İA kullanılarak nasıl iş değeri yaratılabileceğinden çalışmanın ilerleyen bölümlerinde bahsedilecektir. Bu noktada BV nesli ile birlikte daha önce vurgulandığı üzere hem şirketlerde hem de akademik araştırmalarında kullanılan bazı yöntemlerin değişime uğraması gerektiği hususu dikkate alınmalıdır. Delen ve Zolbanin’in (2018) yeni yayınlanmış çalışmasında, işletmeler için BV çağı ile birlikte veri analizi sürecinin dolayısıyla veriye dayalı karar verme süreçlerinin artık çok daha önemli olduğu, fakat bu durumun geleneksel araştırma paradigmasına, geleneksel yöntemlerin gerçek sorunlar ve eldeki veriler yerine daha çok modelleme ve tanımlama gibi süreçlerle ilgilenmesi sebebiyle ters düştüğü tespit edilip vurgulanmıştır. Bu amaçla çalışma, analitiğin geleneksel yöntemleri tamamlayıcı bir unsur olarak kullanılması gerektiği hususunu savunmaktadır. Delen ve Zolbanin’e (2018, s.187) göre bu noktada şu iki mesele önemlidir.

➤ Geleneksel analizler, nedensel hipotezleri test etmek ve nedensel modellerin açıklayıcı gücünü değerlendirmek için nedensel-açıklayıcı istatistiksel modellemeyi ve istatistiksel çıkarılamayı kullanırlar. Fakat bu yaklaşım araştırmacıları son yıllardaki gerçek işletme problemleri ile ilgilenmekten alıkoymuştur. Ayrıca araştırmalar problemle veya veri ile ilgilenmekten çok genel olarak modelleme ve analiz etme üzerine yoğunlaştığından alakasız teoriler ve sorgulanabilir sonuçlarla karşılaşmıştır.

➤ İşletme dergilerindeki etkin analitik çalışmalarının azlığının sebebi ise iki tanedir. Dergilerde bir teori ile açıklanmış ilişkileri test eden çalışmalara çok fazla yer verilmiştir. Dolayısıyla araştırmacılar daha önce vurgulandığı üzere problem ve eldeki veriden çok modellemeye ve analize odaklanmışlardır. İkincisi, birçok işletme araştırmacısı yüksek lisans ve doktora çalışmalarında

analitik yöntemlerini anlayabilecek ve uygulayacak kadar eğitim almamışlardır. Halbuki birçok disiplinde analitik yöntemlerin kullanımı bir trend haline gelmiştir.

B. İŞ ANALİTİĞİ

Verinin kolaylıkla saklanabilmesi ve erişilebilir olması iş dünyasında yeni ve daha etkili karar verme araçlarına duyulan gereksinimi arttırmıştır. Son zamanlarda gündeme gelen İA kavramı “*Genel anlamda matematik, istatistik, makine öğrenmesi ve ağ bilim yöntemlerini çeşitli veriler üzerinde kullanıp, uzman bilgisini de bu sürece dâhil edip bu verilerden bilgi keşfetmeye çalışan bir sanat ve bilim dalıdır*” (Delen ve Ram, 2018, s.2). İA’nın farklı bilim insanlarınca farklı yaklaşımlarla çeşitli tanımları yapıldığı görülmektedir. Bu tanımların ortak yönü İA sürecine *veriye dayalı karar verme* olarak yaklaşımasıdır.

İA ilk ortaya atıldığı 1989 yılından bu yana dikkat çekmektedir (Lim, Chen ve Chen, 2013, s.17). Davenport’un 2006 yılında Harvard Business Review’de yayınlanan makalesi ile de iş analitiği adını çok daha geniş kitlelere duyurmuştur. Kavram hakkında birçok çalışmada farklı tanımlamalar yapılmıştır. Aşağıdaki tabloda akademik çalışmalarda yapılan tanımlamalar sistematik bir biçimde gösterilmiştir. Bu tanımlamalardan yola çıkarak veya ilgili çalışmada İA ile vurgulanmak istenen tema da tabloya dâhil edilmiştir. Aşağıdaki tabloda (Tablo 1) akademik çalışmalarda yapılan tanımlamalar sistematik bir biçimde gösterilmiştir. Bu tanımlamalardan yola çıkarak veya ilgili çalışmada İA ile vurgulanmak istenen tema da tabloya dâhil edilmiştir.

Tüm bu tanımlar göz önüne alındığında bize göre İA, *işletmenin topladığı ham veriyi matematiksel ve bilişimsel yöntemlerle kritik bilgiye dönüştürüp bu bilginin daha iyi ve daha doğru karar vermede kullanılmasını sağlayan ayrıca diğer işletmelere karşı stratejik rekabet avantajı da sağlayan bilimsel süreçler topluluğudur*.

İA hakkında günümüze kadar yapılan çalışmalar incelendiğinde İA’ni dört bölüme ayırmak veya başka bir ifade ile dört boyutta incelemek en uygun yaklaşım olarak görülmektedir (Schniederjans, Schniederjans ve Starkey, 2014, s. 4; Banerjee, Bandyopadhyay ve Acharya, 2013). Bu bölümlerden ikisi (tanımlayıcı ve teşhis edici) açıklayıcı özelliğe, diğer ikisi ise (öngörüselle ve yönlendirici) modelleme ve matematiksel hesaplama özelliğine sahiptir. Bu bölümler aşağıdaki gibi özetlenebilir (Delen ve Zolbanin, 2018).

1) Tanımlayıcı-Betimleyici (Descriptive) Analitik: Veri setinin veya veri tabanının neler içerdiğini tanımlayan basit istatistiksel tekniklerin uygulanması kısmıdır. Örneğin, müşterilerin gelir dağılımlarının bir histogram üzerinde gösterilmesi ve histogramdaki sınıflar ve frekanslara göre pazarlama aktiviteleri düzenlenmesi.

2) Öngörüşel (Predictive) Analitik: Öngörüşel değişkenleri ortaya çıkarabilmek ve öngörüşel modeller kurarak eğilimleri ve ilişkileri belirleyebilmek amacıyla uygulanan ileri düzey istatistiksel teknikleri, yazılımları ve yöneylem araştırması tekniklerini içeren kısımdır.

3) Yönlendirici (Prescriptive) Analitik: Eldeki kaynakları optimum şekilde kullanabilmek amacıyla Karar bilimi, yönetim bilimi ve yöneylem araştırması metodolojilerini uygulayan kısımdır.

4) Teşhis Edici (Diagnostic) Analitik: Bu bölüm bir olayın neden ortaya çıktığını değerlendirir. Bir problemin ana sebeplerinin ne olduğunu bu analitik tipi teşhis eder. Bunu yaparken tanımlayıcı analitikten faydalanır, gerekiyorsa daha fazla veri toplama yoluna da gider. Bu bakımdan teşhis edici analitik geleneksel İş Zekâsı ile yakından ilişkilidir.

Tablo 1: İş Analitiği'nin Tanımları

Tarih	Yazar	Tanım	Vurgu
2002	Kohavi, RothlederveSimoudis	Verideki yeni ve anlamlı örüntüleri keşfetmek için verinin analiz edilmesinin ve araştırılmasının genel süreci	Sorunların çözümü ve verideki örüntülerin keşfi
2003	Tyagi	Performansı anlamak veya çıktıları tahmin etmek veya yönetmek için çeşitli kaynaklardan büyük miktardaki verinin girilmesi, bir araya getirilmesi ve analizi	Yüksek karlılık, yüksek performans, geleceğe yönelik tahminler
2006	Davenport	Örgüt performansını geliştirmek ve daha iyi kararlar vermek için verinin toplanması, depolanması, analiz edilmesi ve anlamlandırılması	Verinin önemi, performans ve karar mekanizmaları
2007	Davenport ve Harris	Kararları ve faaliyetleri yürütmeye veri, istatistik ve sayısal analizlerin, keşfedici ve öngörüşel modellerin ve gerçek temelli yönetimin yoğun kullanımı	Karar verme ve faaliyetlerin yürütülmesi
2008	Ramamurthy, Sen ve Sinha	Veriye dayalı karar vermenin cesaretlendirildiği kültür	Karar verme, kültür
2009	Bose	Bilgi elde etme, bu bilgiyi analiz etme ve problem çözümlerinin çıktılarını tahmin etmek için biri diğeri ile ilişkili bir şekilde kullanılan birtakım araçlar	Fırsatlar ve zorluklar
2009	Liberatore ve Luo	Daha iyi karar verme bakış açısından yola çıkarak İA'ni "Örgüşel karar verme ve problem çözüme adına, anlayışlar ve analizler doğrultusunda veriyi eyleme dönüştürme süreci	Karar verme
2009	Rosenberger ve Nash	Daha iyi karar vermek adına veriye dayalı mantıksal analizler" ve "karar yönetiminin bir parçası	Karar verme

Tablo 1'in devamı...

2010	Davenport, Harris ve Morison	Karar vermek için veri analizi ve sistematik sorgulamanın kullanımı	Karar verme
2010	Taylor	Veriden anlam ve değer elde etmeyi kolaylaştıran geniş teknikler ve teknolojiler dizisi	Teknoloji
2010	Shanks, Sharma, Seddon ve Reynolds	Karar vermeyi geliştirmek ve iş süreçlerini optimize etmek için örgütsel veriyi yorumlamak	Karar verme, optimizasyon
2011	Kiron, Shockley, Kruschwitz, Finch ve Haydock	Veriye dayalı planlama, karar verme, uygulama, yönetme, ölçme ve öğrenme için uygulamalı analitik disiplinler aracılığı ile geliştirilen veri ve ilgili anlayışların kullanımı	Rekabet
2011	Ravishanker	Veriye dayalı karar verme	Doğru veriyi analiz
2012	INFORMS	Daha iyi karar vermek için veriyi içgörüyü dönüştürme bilimsel süreci	Karar verme, bilimsel süreç
2012	Nemati ve Udiavar	Bol veriden sürekli anlamlı bilgi kullanma ve kritik iş kararları vermek	Kritik karar verme
2013	Anand, Sharma ve Kohli	Rekabette kalabilmek için örgütlerin takip edebilecekleri yetenekleri, pazar konumları, faaliyetleri ve hedefleri hakkında ham verileri değerli bilgiye dönüştürme süreci	Rekabet, değerli bilgi
2013	Sharda	Geçmiş verilerden üretilen içgörülerini kullanarak harekete geçmek için kullanılacak kararların geliştirilmesi süreci	Geçmiş veriler
2013	Tamm, Seddon ve Shanks	Daha kuvvetli, daha çok delile dayalı iş kararları almak için veri kullanımı	Güçlü iş kararları
2013	Delen ve Demirkan	Verilerin trendlerini analiz etmek, gelecekteki problemleri ve fırsatları kestirmek için öngörücü modeller oluşturmak ve örgütsel performansını arttırmak uğruna iş süreçlerini analiz etmek/optimize etmek için verileri raporlamak ve bu yolla iş amaçlarının gerçekleşmesini kolaylaştırmak	Tahmin, performans, optimizasyon
2014	Holsapple, Lee-post ve Pakath	Delil temelli problemin tanımlanması ve çözümü	Problem çözümü
2016	Turel ve Kapoor	Karar vermede etkin içgörü kazanmak için verinin ("büyük" ya da "küçük") depolanması, düzenlenmesi ve analiz edilmesi	Karar verme
2018	Shmueli, Bruce, Yahav, PatelveLichtendahl	Karar vermede etkileri olan sayısal verinin bir araya getirilme uygulaması ve sanatıdır	Sanat, veri toplama
2018	Delen ve Zolbanin	Firmanın performansını artırma ve daha iyi karar verebilme yolunda farklı yapılarıdaki verinin yönetimi ve analizi için çeşitli teknikleri barındıran bir süreç	Performans, karar verme

BVA ve İA kavramlarının nihai amacının ve ortak noktasının veriyi *değere* dönüştürme çabası olduğu daha önce vurgulanmıştı. Bu noktada işletme çalışmaları açısından ilk olarak Değer Zinciri (Porter, 1985) kavramı akla gelmektedir. İzleyen bölümde bu kavram İA açısından detaylı bir şekilde ele alınacaktır.

Tablo2: Analitiğin amaçları ve araçları*

Tanımlayıcı	Büyük veri setlerinde veya veri tabanlarındaki eğilimleri ortaya çıkarır, yani veri setinin genel bir resmini çekerek, neye benzediğini, nasıl bir seyir izlediğini, ne işe yarayabileceğini anlamak	Tanımsal İstatistikler, histogram gibi bazı şekiller ve grafikler, değişkenlere ait olasılık dağılımları, ana kütlelen en iyi örneği seçebilecek örnekleme teknikleri, Kümeleme Analizi, Birliktelik Kuralları Analizi ve Link Analizi
Öngörüsöl	Öngörücü (kestirici) modeller kurarak gelecek eğilimleri (trendleri) öngörmek	Regresyon, Çoklu Regresyon, ANOVA gibi istatistiksel teknikler, Metin Madenciliği, Yapay Öğrenme, Karar Ağaçları, Yapay Sinir Ağları Tahmin Teknikleri, Karar Destek Sistemleri ve Yöneylem Araştırması teknikleri
Yönlendirici	Yapılan öngörülerini veya gelecekteki fırsatları avantaja dönüştürmek için eldeki kaynakları optimum şekilde dağıtmak	Lineer Programlama ve Karar Teorisi gibi Yöneylem Araştırması konuları
Teşhis Edici	Bir problemin ana sebeplerini (köklerini) keşfedebilmek	Tanımlayıcı Analitik kısmındaki araçlardan faydalanır, gerektiği yerde veri toplama araçlarına başvurup daha fazla veri toplar

Kaynak: Schniederjans vd. (2014, s.5) esas alınarak yazarlar tarafından genişletilmiştir.

III. DEĞER ZİNCİRİ, İŞ ANALİTİĞİ VE UYGULAMALARI

Stratejik yönetim alanının önemli isimlerinden olan Michael Porter tarafından 1985 yılında literatüre kazandırılan Değer Zinciri kavramı literatürde Değer Zinciri Analizi, Değer Zinciri Yöntemi, Değer Zinciri Modeli, Değer Zinciri Yaklaşımı olarak da kullanılmaktadır (Porter, 1985). DZA olarak ifade

edeceğimiz bu konsept işletmelerin ürettiği değerleri analiz etmek için kullanılmaktadır. DZA bir yandan işletmeye değer katan faaliyetleri tespit etmede yöneticilere yardımcı olurken diğer yandan işletme için değer yaratmayan faaliyetleri ortadan kaldırmak için önemli bir karar verme yöntemi olarak kullanılmaktadır (Porter, 1985). Şekil 1’de görüldüğü üzere bu analiz temel (birincil) ve temel faaliyetleri destekleyen destek (ikincil) faaliyetler olarak iki kısımdan oluşmaktadır. Temel (birincil) faaliyetler kısmını oluşturan faaliyetler birbirine bağlı bir zincir gibi görülen seri faaliyetleri içermektedir. Bunlar sırasıyla: içe yönelik lojistik, operasyonlar, dışa yönelik lojistik, pazarlama ve satış ve hizmetlerdir. Firma altyapısı, insan kaynakları yönetimi, teknoloji geliştirme ve satın alma süreçleri ise üretimi kolaylaştıran destek faaliyetlerinden oluşur. Bu bölüm sırasıyla destek faaliyetlerinden başlayıp temel faaliyetleri açıklarken, İA’nın firmaların değer üretimindeki yerinden söz edilecek ve pratikteki uygulamalara da kısaca değinilecektir.

Şekil 1: Değer Zinciri

Kaynak: Porter (1985) esas alınarak yazarlar tarafından Türkçeleştirilmiştir.

A. FİRMA ALTYAPISI

Son yıllarda işletmelerin kullandıkları teknolojiler ve kaynaklar sayesinde çok çeşitli ham veriler elde edilebildiği açıkça görülmektedir. Bu veriler İA ile işlenerek operasyonlarda kullanılmak üzere işletmeler için değer yaratacak faaliyetlerde süreçlerden geçirilmektedir. Özellikle, şirketlerin altyapısında işletmenin üretim faaliyetlerine destek olan tedarik zinciri ile ilgili kullanılan bilgi teknolojilerinin işletmeye değer katan etmenlerden biri olduğu görülmektedir (Evans ve Lindner, 2018). Daha detaylı açıklamak gerekirse, firmalar son yıllarda kullandıkları Electronic Data Interchange (Elektronik Veri Değişimi), Radio Frequency Identification Tag (RFID) vb. teknolojiler ile değer yaratma yoluna gitmiştir. Örneğin, firmalar Elektronik Veri Değişimi sistemi ile sipariş taleplerini, faturalarını vb. çeşitli belgeleri ve verileri müşterilerle

karşılıklı olarak elektronik ortamda standart bir formatta gönderip alabilmektedir. Ayrıca bazı yazılımları kullanarak, bilginin dağıtılması tüm paydaşlara sağlanmaktadır(Sevinç, 2008). Dolayısıyla İA firma girdilerine yönelik altyapı tedarik hizmetlerinde giderleri azaltıp, rekabetçi bir konuma geçmektedir.

B. İNSAN KAYNAKLARI YÖNETİMİ

Firma alt yapısına ek olarak, İnsan Kaynakları (İK) Yönetimi faaliyetinden elde edilen veriler İA süreciyle etkin bir şekilde yönetildiğinde işletmeye değer oluşturmayacak faaliyetlerden vazgeçilmesini sağlamaktadır. İK departmanlarının kullandığı çevrimiçi formlar sayesinde çalışanların işe alım süreçlerinden emeklilik süreçlerine kadar çok fazla veri toplanmaktadır. Bu veriler bilgi teknolojileri ve yazılımlar vasıtasıyla işlenerek yöneticilere idari özetler sunar dolayısıyla yöneticilerin karar vermelerini kolaylaştırır. Özellikle İK fonksiyonlarından işe alma, oryantasyon, çalışanların eğitimi, performansı ve değerlemesinde kullanılacak yazılımlar ve teknikler sayesinde İK çalışanları daha az zamanda daha fazla iş yapma imkanına kavuşurlar (Dias ve Sousa, 2015). Dolayısıyla İK yöneticileri değer yaratmayan faaliyetler yerine firmanın talep ettiği nitelikte çalışanları bulma veya eğitme gibi konulara odaklanır.

C. TEKNOLOJİ GELİŞTİRME

Bu bölümde ele alınacak örnek bir olay ile meselenin daha kolay anlaşılacağı düşünülmektedir. ABD'nin Kaliforniya eyaletinde faaliyet gösteren Firefly firması ticari taksilerin tavanlarının dış kısmına elektronik reklam panoları yerleştirerek internet aracılığıyla çevreden çeşitli veriler toplayabilmektedir. Firma, Nesnelerin İnterneti sensörlerini kullanarak topladıkları verilere anlık olarak ulaşım araştırma ve geliştirme faaliyetinde bulunmakta ve böylece müşterilerine yeni hizmetler sunmayı hedeflemektedir. Elektronik panolardan reklam, duyurular vb. içerikler de oynatılırken Firefly'a reklam veren müşterilere değer oluşturulup aynı zamanda yerel yönetimlerin ihtiyaç duyduğu bazı veriler de (örneğin hava kalitesi, trafik yoğunluğu, cadde park yeri boşluğu gibi) ilgili kurumlarla paylaşılıp çok yönlü bir değer oluşturulmaktadır (Fireflyon, 2018).

D. TEDARİK

Temel faaliyetlerin gerçekleşmesini sağlayan ve destek faaliyetlerinden biri olan tedarik faaliyeti, işletmeye ek yük getiren başka bir deyişle işletmeye ve üretim faaliyetlerine değer katmayan gereksiz faaliyetleri ortadan kaldırma amacı gütmektedir. Bu faaliyette internetin yaygın kullanılması ile özellikle internet tabanlı firmaların kolay satın alma, sipariş projeksiyonu, anlık olarak fiyatların paylaşılması, alıcı-satıcıları buluşturması gibi kolaylıklara

erişilebilmektedir. Bununla beraber otomasyonlar ve yazılımlar sayesinde stok verileri İA kullanılarak otomatik olarak firmaların eksiklerini görme, bildirim alma ve hammadde tedarik etme gibi önemli süreçlerde kolaylıklar sağlanıp işletmeye değer katılmaktadır (Trkman, McCormack, Oliveira ve Ladeira, 2010).

E. İÇE YÖNELİK LOJİSTİK

Firmaların temel faaliyetlerini içeren süreçler sırasıyla içe yönelik lojistik, operasyonlar, dışa yönelik lojistik, pazarlama-satış ve hizmetler olmak üzere beş aşamadan oluşmaktadır. İşletmeler içe yönelik lojistik ile hammaddeyi temin eder ve bunu işlemesi için operasyon kısmına aktarır. İşletmeler, bu süreçte hammaddenin ve üretimde kullanılacak materyallerin nakliyesi, elleçlenmesi, depolanması, test edilmesi gibi işlemleri yerine getirmektedir (Chae ve Olson, 2013). İşletme, henüz ikinci aşamaya geçmeden, İA kullanarak nakliye araçlarının yerlerinin anlık olarak tespiti ve tam zamanında planlama ile mal kabulünü sağlayarak, hammaddenin depolanmasını, envanterin çıkarılmasını ve üretime hazırlanması gibi süreçlerde işletmenin kaynaklarını etkin olarak kullanmasını sağlamaktadır.

F. OPERASYONLAR

Firma, hammaddenin temininden sonra operasyonlar bölümünde hammaddeyi üretim bandında işleyerek ürünü son mamul formuna koymaktadır. Burada İA firmaya materyalleri işleme sürecinde hammaddeyi veya kullanılacak maddeler hakkında önceden elde edilen verileri makinalarla paylaşarak hataları azaltmada önemli rol oynamaktadır (Evans ve Lindner, 2012). Üretim operasyonlarında bilişim teknolojileri kullanılarak elde edilen veriler, entegre bir sistem ile malzemelerin eşleştirilmesinde, montajında, ürünleri paketlemede, ekipmanların bakımında, arıza durumlarında ve test aşamalarında kullanılır. Bu yolla üretimde aksaklıkları minimize edilir ve işletme ek maliyetlerden kurtarılır.

G. DIŞA YÖNELİK LOJİSTİK

Dışa yönelik lojistik aşamasında, hammadde mamul haline getirildikten sonra mamulün müşteriye ulaştırılması sürecini kapsar. Son mamulün potansiyel müşteriye ulaştırma firmanın ve ürünün niteliğine göre değişir. Fakat firmanın kapasitesi ve ürüne göre genelde iki şekilde dağıtım süreci yürütülür. Ya firma ürünü hemen olarak müşteriye nakliyesini gerçekleştirir veya bir müddet depolarda bekledikten sonra müşteriye dağıtımını yapar. Müşteriye dağıtımda İA'nin sunduğu destekler sayesinde mamulün üretim sürecinden çıkar çıkmaz var olan talebi karşılamak üzere, kayıtlı nakliye araçlarına vakit kaybetmeden yüklenir ve müşteriye dağıtılır. İA'nin faydalandığı entegre otomasyon yazılımları ve internet sayesinde müşterinin talep ettiği ürünün, istediği zamanda istediği yerde olmasını sağlayarak işletmenin müşteri nezdinde prestijini ve

güvenirliğini arttırdığı ifade edilebilir(Wang, Gunasekaran, Ngai ve Papadopoulos, 2016).

H. SATIŞ VE PAZARLAMA

DZA’nde pazarlama ve satış kabaca müşterilerin ihtiyaçlarının tespit edilmesi ve satışların gerçekleştirilmesi olarak ifade edilebilir. Pazarlama aslında doğru zamanda doğru müşteriye ulaşmayı hedefler. Dolayısıyla, firmalar, İA’ni kullanarak sadakat kartlarından, müşterilerin sosyal medya aktivitelerinden ve çeşitli uygulamalardan veriler toplayıp müşterinin istek ve ihtiyaçlarına uygun pazarlama stratejileri geliştirerek müşterilerine değer sunabilir (Kohavi vd., 2002). Özellikle kişiye özel pazarlama stratejisi gütmek için müşterinin gezindiği web sitelerinden, davranışlarından o müşteriye uygun içerikte pazarlama ve satış faaliyeti yapılabilir. Firmalar, İA sayesinde müşteriden anlık olarak gerçek bir geribildirim alınabilir ve pazarlama-satış faaliyetlerinin etkisini ölçebilir. Firmalar, bunun sonucunda gerçek zamanlı müşteri talebine göre pazarlama ve satış faaliyetlerini optimum hale getirilebilir.

İ. HİZMETLER

Hizmetler aşamasında ise satış sonrası ürünün performansının devamını içeren faaliyetler kastedilmektedir. Özellikle tanıtım, kurulum, bakım, tamirat, garanti gibi satış sonrası hizmetler İA’nın faydalandığı verilerle müşteri daha kolay yönlendirilebilir ve sorunlar kolay çözülür. Örneğin, müşteriler siparişlerini iptal etmek istediklerinde, firmaların sistemlerindeki var olan hesaplarındaki güncellemelerle değişimler anlık olarak takip edilebilir ve iade veya değişim işlemi sorunsuz yapılabilir(Chae, 2014). Bu sayede müşteriler firmaya bağlılığı artabilir. Bununla beraber firmalar, sosyal medya ve web siteleri üzerinden müşterilerin anlık olarak sorularına cevap verme, destek verme ve çözme faaliyetlerini gerçekleştirebilir. Müşteriler bazı ürünlerin kurulumu için ek ücret ödmeden bazı yönlendirmelerle kendi başlarına ürünlerini kullanmaya başlayabilirler (Trkman vd., 2010).

Özetle, firmalar kullandıkları teknoloji ve otomasyonların sağladığı verileri İA’ni kullanarak işletmeye ek yük getiren faaliyetlerden vazgeçip müşteriye değer oluşturmaya yönelik faaliyetlere odaklanabilir. Bu vesileyle firmalar üretim maliyetini düşürecek ve fiyat avantajından ötürü müşterilerine talep ettiği ürün ve hizmetleri ulaştırarak firmanın ve ürünün değerini arttıracaktır(Chen vd., 2012).

İA’nin müşteri ilişkileri yönetimi, pazarlama stratejileri geliştirme, duygu analizi, sahtekârlık tespiti, ürün fiyatlama, finansal planlama, risk azaltma, aktüerya analizleri ve İK uygulamalarına kadar birçok alanda uygulaması vardır (Delen ve Ram, 2018). Literatürde özellikle 2015 yılından sonra İA hakkında yapılmış birçok uygulama mevcuttur. Bu bölümde bu çalışmalardan da bahsedilecektir. Araştırmacılar muhasebeden finansa

perakendeden gıda sektörüne, sporla alakalı sektörden birçok sektöre farklı alanlarda uygulamalar ve araştırmalar sunmuşlardır.

Krishnamoorthi ve Mathev (2018) bir işletmenin analitik yeteneğinin şirketin sayısal zekâsı, problemleri bilimsel olarak çözebilme uzmanlığı, iş süreçleri oryantasyonu ve Bilgi Teknolojileri yetenekleri ile bağlantılı olduğunu vurgulamışlardır. Çalışmalarında iki ayrı durum çalışması (case study) geliştirmişler, bunun için en az 10 yıllık deneyimi olan Analitik uzmanları ile mülakatlar yapmışlardır. Mülakattaki amaç şirketlerin analitik kültürünün şirketlerdeki gelişimini anlayabilmek, analitiğe katkı yapan unsurları belirleyebilmek ve iş değeri yaratmadaki işleyişi gözlemlemektir. Çalışma sonucunda araştırmacılar bir firmanın Teknoloji Varlıklarını (technology asset) belirleyen en önemli unsurların Analitik Araçları ve Teknikleri ile Etkinleştirici Teknolojiler (enabling technology) olduğunu tespit etmişlerdir. Çalışmada Analitik Yeterliliğin ise Analitiğe Adaptasyon, İş ile Analitiğin Uyumu, Analitik Kültürü, Analitik Yetenekleri vb. kavramlarla bağlantılı olduğu tespit edilmiştir. Durum çalışmasında Analitiğin Değerini Arttıran Unsurlar olarak Analitik Ekosistemi, Analitik Liderlik, Analitik Stratejisi, Kurum Analitik Oryantasyonu gibi kavramlar belirlenmiştir. Son olarak İşletme Performansını arttıran unsurlar ise yatırımın getirisi ve analitik kullanımının örgütsel faydası olarak belirlenmiştir.

Wu ve Huang (2018), İA uygulamasını sürdürülebilir gıda tedarik zincirlerine için uygulamıştır. Amacı firmaların gıda tedarik zinciri yönetimine ve gelişimine katkı sağlamak olan çalışmada İA tekniklerinden Metin Madenciliği yöntemi ile bazı gıda şirketlerine ait web sitelerinden metin halindeki veriler çekilmiştir. Çalışma sonucunda gıda tedarik zincirleri için şu konuların çok önemli olduğu sonucuna ulaşılmıştır: Kentleşme, depolama, hastalık ve atık, yazılım, gıda güvenliği, sürdürülebilirlik, e-ticaret ve ekonomi ile politika.

Nalchigar ve Yu (2017) etkin bir analitik için ve analitikten değer üretebilmek için işletme stratejileri ile analitiğin uyumunun sağlanmasına dikkat çekmiştir. İşletmelerin analitikten faydalanmalarının çok zor bir iş olduğunu vurgulamış ve bu zorluğun kaynağının doğru analitiğin belirlenememesi, doğru algoritmaların belirlenememesi iş hedefleri ile analitiğin uyumunun sağlanamaması ve yapay öğrenme uzmanı sayısının yetersizliği olduğunu belirtmiştir. Bu doğrultuda yazarlar firmaların bu sorunları aşması için bir model sunmuşlar ve bu model üç farklı durum çalışması ile değerlendirilmiştir.

Srinivasan ve Kamalakannan (2018) risk ile ilgilenen her firmanın İA kullanmasının zorunlu olduğunu vurguladıktan sonra finans sektöründe risk yönetimi ile alakalı bir İA uygulaması sunmuşlardır. Bir bankanın müşterilerine ait finansal verilerin kullanıldığı çalışmada kredi riskini modelleyebilmek ve bu risk modellerini gelecekteki finansal riskleri engellemek için karar verme süreçlerinde kullanmak amacıyla İA tekniklerinden Çok Amaçlı Genetik

Algoritmalar kullanılmıştır. Yazarlar kullanılan algoritma sonucu elde edilen kuralların anlamlı olduğunu belirlemiş fakat kurallar ile alakalı yorumları bir sonraki çalışmaya bırakmışlardır. Çalışmada açık erişimli bir veri seti kullanılmıştır.

Ando (2015), online grup-satınalma pazarı ile alakalı yapmış olduğu çalışmada Tokyo’da faaliyet gösteren restoranlara ait verilerle pazar talebini tahmin etmek ve rekabet ortamını analiz etmek amacıyla İA uygulaması yapmıştır. Bahsi geçen restoranlar bir platform üzerinden (bu firmalara platform firması adı verilmiş) belirli ürünlere ait fiyat teklifi ve kampanyalar sunan 45 firmadır. Pazar denge modeli ile tahminin yapıldığı çalışmada talebin indirimli fiyattan ve indirim oranından çok etkilendiği, indirim oranı arttıkça talebin de arttığı gibi sonuçlara ulaşılmıştır.

Griva, Bardaki, Pramatarı ve Papakiriakopoulos (2018), İA’nin perakende sektörü için çok önemli olduğunu, perakende firmalarının uzun zamandır veri güdümlü karar verme stratejilerinin farkında olduklarını vurgulamıştır. Bu farkındalıkla perakende firmaları müşterilerinin özellikle satın alma verilerini analiz ederek onların satın alma davranışlarını tespit etmekte ve onlara özel pazarlama stratejileri geliştirmektedirler. Bir perakende firmasına ait verilerin kullanıldığı çalışmada, satın ama işlem verilerinden yola çıkılarak müşterilerin mağazayı hangi amaçla ziyaret ettikleri (kahvaltı için, akşam yemeği için, atıştırmalık almak için...) belirlenmiş ve müşteri segmentleri oluşturulmuştur. Bu analiz sayesinde her segmente özel pazarlama stratejileri geliştirilebilmekte, ayrıca mağaza yerleşimi tekrar düzenlenebilmektedir.

Troilo vd. (2016) Kuzey Amerika’daki profesyonel spor organizatörlüğü sektörü (TV programları ve ligler), ile alakalı çalışmalarında ilgili firma yöneticilerinin İA tekniklerini kullanarak gelirlerin arttığına ikna olduğunu tespit etmişlerdir. Dinamik fiyatlandırma, Müşteri İlişkileri Yönetimi ve veri tabanlı pazarlama gibi İA ile ilgili yöntemlerin kullanıldığı bu sektör için araştırmacılar spor organizasyonları ile alakalı 225 yöneticiye anket uygulamışlardır. Uygulanan anketin analizi sonucunda, profesyonel spor organizasyonu yöneticilerinin “İA’nin gelirleri arttıracaklarını algılayacaktır” hipotezi kabul edilmiştir.

Wagner, Brandt ve Neumann, (2016) Berlin’deki bir oto kiralama firmasına ait verilerle yürütmüş oldukları çalışma sonucunda firmaya networkünü genişletme hususunda alacağı stratejik kararlara destek olmuşlardır. Beş yüz binden fazla araç kiralama işleminin analiz edildiği çalışmada regresyon modeli ile firma için talep tahmini yapılmıştır.

Long (2018), tedarik zincirleri networkleri için veri güdümlü karar verme süreçlerinde kullanılmak üzere geliştirdiği modele üç boyutlu veritaneçikli model ismini vermiştir. Model karar verme süreçlerinde kullanılacak olan verinin ihtiyacı olunan temel karakteristiklerini tertip etmekte ve tedarik

zinciri networkleri için çok boyutlu analizleri desteklemektedir. İA tekniklerinden haritalama analizi ve korelasyon analizinin kullanıldığı çalışmada uygulamada altı tedarikçisi olan bir üretici üzerinde çalışılmıştır.

Nielsen (2018, s.168), Londra'daki CIMA kongresinden (2017) şu tespiti "Analitiğin finansı nasıl değiştireceğini keşfedin, analitik finansa çok ciddi bir etki bırakacak" tespitini aktardıktan sonra, İA'nın muhasebe yöneticilerini ve muhasebeleri nasıl etkileyebileceğini tartışmış ve öneriler sunmuştur. İlgili literatürün tarandığı ve literatürden çıkarsamaların yapıldığı çalışmada muhasebe yönetiminin değişime uğrayacağı, muhasebeyle alakalı veri görselleştirme, gelecek hakkında kestirimler, sezgisel görüşler gibi konuların önem kazanacağı vurgulanmaktadır.

Aydiner, Tatoğlu, Bayraktar, Zaim ve Delen (2019) çalışmalarında, İA'nın benimsenmesinin İş Süreçleri Performansına (İSP) etkisini inceleyen ayrıca İA'nın benimsenmesi ve Firma Performansı (FP) arasındaki ilişkide İSP'nin oynadığı aracılık rolünü de inceleyen bir model sunmaktadırlar. Bu amaçla çeşitli sektörlerde çalışan 204 üst düzey yönetici ile görüşmüşler ve analizler sonucunda İA'nın benimsenmesinin İSP'yi olumlu etkilediğini bulunmuşlardır. Ayrıca İSP ile FP arasında pozitif ilişki de tespit edilmiştir. Son olarak İSP, İA'nın benimsenmesi ile FP arasındaki ilişkiye tam olarak aracılık etmektedir (Wang ve Byrd, 2017). Ramanathan, Philpott, Duan ve Cao (2017) de İA'nın bir firma tarafından başarılı bir şekilde benimsenmesi için göz önüne alınması gereken önemli faktörlerin ortaya çıkarılması amacıyla bir çalışma gerçekleştirmişlerdir. İngiltere'deki perakende sektörü ele alınarak yürütülen çalışmada ayrıca İA'ya etki eden faktörlerin İP ile ilişkisi de tespit edilmiştir. Analizler sonucunda İA'nın FP'yi hem para kazanma bakımından hem de tasarruf bakımından olumlu etkilediği bulunmuştur. Ayrıca çalışma sonucunda İA yatırımlarının işletme stratejisi ile entegre edilmesi gerektiği, vurgulanmıştır.

Wang ve Byrd (2017) İA'nın sağlık kurumlarında da en önemli gündem maddesi haline geldiğini belirttikten sonra, buna rağmen sağlık kurumlarının 2012 yılında henüz sadece %16 kadarının analitiği kullandığını aktarmıştır. Çalışmada Tayvan'daki hastanelerde görev yapan yöneticilere yönelik bir anket tasarlanmış ve 152 yönetici anketi tamamlamıştır. Çeşitli istatistiksel analizler (faktör analizi, yapısal eşitlik modeli) sonucunda şu sonuçlara ulaşılmıştır: İA yeteneğinin firmaların öğrenme yeteneğini arttırdığı, yorumlama araçlarının kullanımının doğrudan olmayan yollarla karar verme etkinliğini etkilediği ve son olarak etkin veri analizi kullanımı ile etkin karar verme arasındaki ilişki üzerinde, öğrenme kapasitesinin tam bir aracılık etkisi olduğu belirlenmiştir.

SONUÇ

Bu çalışmada Web of Science veri tabanından yapılan sistematik literatür taraması sonucunda prestijli uluslararası akademik dergilerde yayınlanmış makalelerde geçen İA hakkındaki tarihçe ve İA'nin tanımları bir tablo halinde detaylı bir şekilde sunulmuştur. Ayrıca İA'nin BV ve BVA ile kesiştikleri noktalar, İA, BV ve BVA ile ilgili danışmanlık hizmetleri veren firmaların raporlarından da yararlanılarak ortaya konmuştur. Detaylı incelemesi yapılan çalışmalarda İA ve BVA gibi süreçlerin nihai amacının değer yaratma olduğu açıkça görülmüştür. Bu sebeple çalışmamızda Porter'in (1985) DZA modeli İA açısından detaylı bir şekilde irdelenmiştir. Hem literatürdeki uygulamalardan hem de firmaların uygulamalarından İA'nin bu zincirdeki faaliyetleri destekledikleri de tespit edilmiştir. Dolayısıyla hem akademik camiada hem de profesyonel iş dünyasında İA'nin son yıllarda çok önem kazandığını söylemek mümkündür.

İA konusu kesinlikle kısa dönemli bir heves olarak görülmemelidir. Günümüz BV çağında veri oluşturabilecek farklı kaynakların, aynı zamanda veri depolama teknolojilerinin de her geçen gün hızla geliştiği gözle görülebilen bir unsurdur. Oluşan verilerin yönetilmesinin ve analizinin firmalar ve kurumlar için ne kadar önemli olduğu BVA ve İA ile alakalı bütün çalışmalarda açıkça gözler önüne serilmektedir. Bu faaliyetlerin artık firmaların kültürüne yerleşmesi gerektiği bile araştırmacılar tarafından dile getirilmektedir (Ramamurthy, Sen ve Sinha, 2008). Hatta işletme ile alakalı akademik çalışmalarda geçmişte olduğu gibi bir model ve hipotezler kurmanın günümüzde etkisiz olduğu, İA'ningeleneksel yöntemleri tamamlayıcı bir unsur olarak kullanılması gerektiği hususu da savunulmaktadır (Delen ve Zolbanin, 2018).

BV'nin bileşenlerinden olan *değeri* elde etmeksizin yapılacak olan veri analizleri firmalara herhangi bir katkı sağlamayacaktır. Dolayısıyla İA faaliyetinin başarılı olması sadece verinin iyi yönetimi ve etkin analizi ile değil, analitiğin rekabetçi bir avantaja ve stratejik bir değere nasıl dönüştürülebileceği ile de yakından alakalıdır (Bedeley, Ghoshal, Iyer ve Bhadury, 2018). Firmalar değer yaratabilmek için ilk etapta iyi, kaliteli bir veri setine, daha sonra uygun bilgi sistemlerine, analitik araçlarına ve analitik yeteneği olan insanlara ihtiyaç duymaktadır (Grover, Chiang, Liang, ve Zhang, 2018).

İA'den elde edilecek değer ile şirketler ve kurumlar verilerdeki saklı bilgiyi keşfetmiş, karar verme süreçlerini geliştirebilmiş ve stratejik planlamayı destekleyebilmiş olacaktırlar. Dolayısıyla şirketler, kurumlar iş çevrelerini daha iyi tanıyabilecek, müşterilerinin, kullanıcılarının talep ve ihtiyaçlarını daha iyi anlayabileceklerdir. Ayrıca İA projelerinin değer zincirlerinde yer alan faaliyetlerin hangisine katkı yapabileceğinin göz önünde tutulması, yöneticilerin İA'nin katkısını değerlendirebilmesini sağlayacaktır.

Bedeley vd. (2018) çalışmalarında tespit edildiğine göre birçok firma analitiği daha çok DZ'de yer alan ana faaliyetleri desteklemek için kullandıklarını belirtmiştir. Ayrıca çalışmada yöneticilerin İA'ni zincirin sadece birkaç bileşenine değil, bütün faaliyetlerine uygulaması gerektiği de vurgulanmıştır. Bedeley vd. (2018) bu çalışmayı 2016 yılında elektronik, basılı olarak ise 2018'de yayınlamışlardır. Bedeleyvd.'nin (2018) tespitine rağmen son yıllardaki çalışmalarda firmaların değer zincirindeki destek faaliyetlerine yönelik projeler de geliştirdikleri görülmektedir.

Dolayısıyla gelecekte yapılması planlanan araştırmada daha çok makaleye ve kongre bildirimlerine ulaşabilmek için daha geniş veri tabanlarından ve hatta danışmanlık şirketlerinin raporlarından yararlanılarak çalışmalar yapmak mümkündür. Bu alanda herhangi bir sektör üzerinde ampirik bir araştırma yapılması da, İA'nın farklı yönlerini ortaya koymayı sağlayabilir. İA uzmanlarıyla yapılabilecek görüşmelerle nitel bir araştırma yürütülmesinin bir başka çalışma konusu olabileceğini söylemek mümkündür.

Günümüzde onbinlerce hastaya hizmet veren sağlık kurumları mevcuttur ve hastalarla alakalı her türlü bilgi artık bilgisayar ortamındadır. Türkiye'deki sağlık kurumlarında İA kullanımı konusunda literatürde bir boşluk olduğu tespit edilmiştir. Yine farklı bir sektör olarak, milyonlarca turiste ev sahipliği yapan Türkiye'de turizm sektöründeki İA çalışmaları da oldukça kıymetli olacaktır. Departman bazında ise, pazarlama, satış, lojistik ve finans alanlarında birçok çalışma bulunmasına karşın İnsan Kaynakları alanındaki araştırmaların sayısı tespit edildiği kadarıyla oldukça azdır.

KAYNAKÇA

- Anand, A., Sharma, R. ve Kohli, R. (2013, Aralık). *Routines, Reconfiguration and the Contribution of Business Analytics to Organisational Performance*. Paper presented at 24th Australasian Conference on Information Systems, RMIT University, Australia.
- Ando, T. (2018). Merchant Selection and Pricing Strategy for A Platform Firm In the Online Group Buying Market. *Annals of Operations Research*, 263(1-2), 209-230.
- Aydiner, A.S., Tatoğlu, E., Bayraktar, E., Zaim, S. ve Delen, D. (2019). Business Analytics and Firm Performance: the Mediating Role of Business Process Performance. *Journal of Business Research*, 96, 228-237.
- Banerjee, A., Bandyopadhyay, T. ve Acharya, P. (2013). Data Analytics: Hyped Up Aspirations or True Potential? *Vikalpa*, 38(4), 1-12.
- Bedeley, R.T., Ghoshal, T., Iyer, L.S. ve Bhadury, J. (2018). Business Analytics and Organizational Value Chains: A Relational Mapping. *Journal of computer information systems*, 58(2), 151-161.
- Bose, R. (2009). Advanced Analytics: Opportunities and Challenges. *Industrial Management & Data Systems*, 109(2), 155-172.
- Bronzo, M., De Resende, P.T.V., De Oliveira, M.P.V., McCormack, K.P., De Sousa, P.R. ve Ferreira, R.L. (2013). Improving Performance Aligning Business Analytics with Process Orientation. *International Journal of information management*, 33(2), 300-307.
- Cao, G., Duan, Y. ve Li, G. (2015). Linking Business Analytics to Decision Making Effectiveness: A Path Model Analysis. *IEEE Transactions on Engineering Management*, 62(3), 384-395.
- Chae, B.K. (2014). A Complexity Theory Approach to It-Enabled Services (Ies) and Service Innovation: Business Analytics as an Illustration of Ies. *Decision Support Systems*, 57, 1-10.
- Chae, B. ve Olson, D.L. (2013). Business Analytics for Supply Chain: A Dynamic-Capabilities Framework. *International Journal of Information Technology & Decision Making*, 12(01), 9-26.
- Chen, H., Chiang, R.H.L. ve Storey, V.C. (2012). Business Intelligence and Analytics: From Big Data to Big Impact. *MIS quarterly*, 1165-1188.
- Davenport, T.H. (2006). Competing On Analytics. *Harvard Business Review*, 84(1), 98.
- Davenport, T.H. ve Harris, J.G. (2007). *Competing On Analytics: The New Science of Winning*. Boston:Harvard Business Press.

- Davenport, T.H. ve Harris, J.G. ve Morison, R. (2010). *Analytics at Work: Smarter Decisions, Better Results*. Boston, Harvard Business Press.
- Delen, D. ve Demirhan, H. (2013). Data, Information and Analytics as Services. *Decision Support Systems*, 55(1), 359-363.
- Delen, D. ve Ram, S. (2018). Research Challenges and Opportunities in Business Analytics. *Journal of Business Analytics*, 1(1), 2-12.
- Delen, D. ve Zolbanin, H.M. (2018). the Analytics Paradigm in Business Research. *Journal of Business Research*, 90, 186-195.
- Dias, I. ve Sousa, M. J. (2015). Business Intelligence Applied to Human Resources Management. *New Contributions in Information Systems and Technologies*, 105-113, Springer.
- Evans, J.R. ve Lindner, C.H. (2018, Kasım 23). Business Analytics: The Next Frontier for Decision Sciences. Erişim adresi http://faculty.cbpp.uaa.alaska.edu/afef/business_analytics.htm
- Fireflyon, Inc. (2018, Kasım 23). Erişim adresi <https://fireflyon.com>
- Griva, A., Bardaki, C., Pramatarı, K. ve Papakiriakopoulos, D. (2018). Retail business analytics: Customer visit segmentation using market basket data, *Expert Systems with Applications*, 100, 1-16.
- Grover, V., Chiang, R.H.L., Liang, T.P. ve Zhang, D. (2018). Creating Strategic Business Value from Big Data Analytics: A Research Framework. *Journal of Management Information Systems*, 35(2), 388-423.
- Holsapple, C., Lee-Post, A. ve Pakath, R. (2014). A Unified Foundation for Business Analytics. *Decision Support Systems*, 64, 130-141.
- Jalali, S.M.J. ve Park, H.W. (2018). State of the Art in Business Analytics: themes and Collaborations. *Quality & Quantity*, 52(2), 627-633.
- Kiron, D., Shockley, R., Kruschwitz, N., Finch, G. ve Haydock, M. (2011). Analytics: The Widening Divide. *MIT Sloan Management Review*, 53(3), 1-22.
- Kohavi, R., Rothleder, N.J. ve Simoudis, E. (2002). Emerging Trends In Business Analytics. *Communications of the ACM*, 45(8), 45-48.
- Köklü, K. (2018). İş Analizi, İş Analistliği ve İş Zekası. *LectioSocialis*, 2(2), 121-142.
- Krishnamoorthi, S. ve Mathew, S.K. (2018). Business analytics and business value: A comparative case study. *Information & Management*, 55(5), 643-666.
- Liberatore, M.J. ve Luo, W. (2010). the Analytics Movement: Implications for Operations Research. *Interfaces*, 40(4), 313-324.

- Lim, E.P., Chen, H. ve Chen, G. (2013). Business Intelligence and Analytics: Research Directions. *ACM Transactions on Management Information Systems*, 3(4), 1-10.
- Long, Q. (2018). Data-Driven Decision Making for Supply Chain Networks with Agent-Based Computational Experiment. *Knowledge-Based Systems*, 141, 55-66.
- Mortenson, M.J., Doherty, N.F. ve Robinson, S. (2015). Operational Research from Taylorism to Terabytes: A Research Agenda for the Analytics Age. *European Journal of Operational Research*, 241(3), 583-595.
- Nalchigar, E., Soroosh, Y. ve Yu, E. (2017). Business-Driven Data Analytics: A Conceptual Modeling Framework. *Data & Knowledge Engineering*, 3, 1-14.
- Nemati, H.ve Udiavar, A. (2012). *Organizational readiness for implementation of Supply Chain Analytics*. Paper presented at the 18th Americas Conference on Information Systems. <https://aisel.aisnet.org/amcis2012/proceedings/DecisionSupport/26/>
- Nielsen, S. (2018). Reflections On the Applicability of Business Analytics for Management Accounting—and Future Perspectives for the Accountant. *Journal of Accounting & Organizational Change*, 14(2), 167-187.
- Pappas, I.O., Mikalef, P., Giannakos, M.N., Krogstie, J. ve Lekakos, G. (2018). Big Data and Business Analytics Ecosystems: Paving the Way towards Digital Transformation and Sustainable Societies. *Information Systems and e-Business Management*, 16(3), 479–491.
- Porter, M.E. (1985). *Competitive advantage: creating and sustaining superior performance*. New York: FreePress.
- Ramamurthy, K., Arun, S. ve Sinha, A.P. (2008). Data Warehousing Infusion and Organizational Effectiveness. *IEEE Transactions on Systems, Man, and Cybernetics-Part A: Systems and Humans*, 38(4), 976-994.
- Ramanathan, R., Philpott, E., Duan, Y. ve Cao, G. (2017). Adoption of Business Analytics and Impact On Performance: A Qualitative Study in Retail. *Production Planning & Control*, 28(11-12), 985-998.
- Ransbotham, S. ve Kiron, D. (2018, Kasım 23). Analytics as a Source of Business Innovation. Erişim adresi <https://sloanreview.mit.edu/projects/analytics-as-a-source-of-business-innovation/>
- Ravishanker, G. (2011). Doing Academic Analytics Right: Intelligent Answers to Simple Questions. *Research Bulletin*, 2, 2011.
- Rosenberger, L. E. ve John, N. (2009). *the Deciding Factor: The Power of Analytics to Make Every Decision a Winner*. John Wiley & Sons.

- Schniederjans, M.J., Schniederjans, D.G. ve Starkey, C.M. (2014). *Business Analytics Principles, Concepts, and Applications: What, Why, and How*. New Jersey, Pearson Education.
- Şeker, S.E. (2016). İş Analitiği. *YBS Ansiklopedi*, 3(4).
- Sevinç, N. (2008). *Tedarik Zinciri Yönetiminde Bilgi Teknolojilerinin Kullanılması ve Önemi*. (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi).Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Shanks, G., Sharma, R., Seddon, P. ve Reynolds, P. (2010).The Impact of Strategy and Maturity On Business Analytics and Firm Performance: A Review and Research Agenda. Paper presented at the21st Australasian Conference on Information Systems. <https://aisel.aisnet.org/acis2010/51/>
- Sharda, R., Daniel, A.A. ve Ponna, N. (2013). Business Analytics: Research and Teaching Perspectives.V.L. Stierve I. Jarec (Eds.),Proceedings of the35th International Conference On Information Technology Interfacesiçinde (19-27.ss.). Zagreb: Srce.
- Shmueli, G., Bruce, P.C., Yahav, I., Patel, N.R. ve Lichtendahl, Jr K.C. (2018). *Data Mining for Business Analytics: Concepts, Techniques, and Applications in R*.New Jersey: John Wiley & Sons.
- Srinivasan, S. ve Kamalakannan, T. (2018). Multi Criteria Decision Making in Financial Risk Management with A Multi-Objective Genetic Algorithm. *Computational Economics*, 52(2), 443-457.
- Tamm, T., Seddon, P. ve Shanks, G. (2013). *Pathways to Value from Business Analytics*. Paper presented at the34th International Conference on Information Systems. <https://aisel.aisnet.org/icis2013/proceedings/KnowledgeManagement/14/>
- Taylor, J. (2010). Intelligent Automated Processes: Embedding Analytics in Decisions. *Business Process Management and Workflow Handbook* içinde (s. 71-78). Florida: Future Strategies Inc.
- Teece, D. J., Pisano, G. ve Shuen, A. (1997). Dynamic Capabilities and Strategic Management. *Strategic management journal*, 18(7), 509-533.
- Tonidandel, S., King, E.B. ve Cortina, J.M. (2018). Big Data Methods:Leveraging Modern Data Analytic Techniques to Build Organizational Science. *Organizational Research Methods*, 21(3), 525-547.
- Trkman, P., McCormack, K., De Oliveira, M.P.V. ve Ladeira, M.B. (2010). the Impact of Business Analytics On Supply Chain Performance. *Decision Support Systems*, 49(3), 318-327.
- Troilo, M., Bouchet, A., Urban, T.L. ve Sutton, A.W. (2016). Perception, Reality, and the Adoption of Business Analytics: Evidence from North American Professional Sport Organizations. *Omega*, 59, 72-83.

- Turel, O. ve Kapoor, B. (2016). A Business Analytics Maturity Perspective On the Gap Between Business Schools and Presumed Industry Needs. *Communications of the Association for Information Systems*,39(1), 96-109.
- Tyagi, S. (2003). Using Data Analytics for Greater Profits. *Journal of Business Strategy*, 24(3), 12-14.
- Wagner, S., Brandt, T. ve Neumann, D. (2016). In Free Float: Developing Business Analytics Support for Carsharing Providers. *Omega*, 59, 4-14.
- Wamba, S.F., Akter, S., Edwards, A., Chopin, G. ve Gnanzou, D. (2015). How Big Data can Make Big Impact: Findings from A Systematic Review and A Longitudinal Case Study. *International Journal of Production Economics*, 165, 234-246.
- Wang, G., Gunasekaran, A., Ngai, E.WT. ve Papadopoulos, T. (2016). Big Data Analytics In Logistics and Supply Chain Management: Certain Investigations for Research and Applications. *International Journal of Production Economics*, 176, 98-110.
- Wang, Y. ve Byrd, T.A. (2017). Business Analytics-Enabled Decision-Making Effectiveness Through Knowledge Absorptive Capacity in Health Care. *Journal of Knowledge Management*, 21(3), 517-539.
- Wu, P.J. ve Huang, P.C. (2018). Business Analytics for Systematically Investigating Sustainable Food Supply Chains. *Journal of Cleaner Production*, 203, 968-976.

BORSA İSTANBUL'UN GELİŞMİŞ VE GELİŞMEKTE OLAN ÜLKE BORSALARI İLE EŞBÜTÜNLEŞME ANALİZİ

Fatih Güzel*

Okyay Uçan**

Melek Acar***

ÖZ

Bu çalışmanın amacı, Türkiye ile gelişen ve gelişmekte olan ülkeler arasındaki ekonomik etkileşimi incelemektir. Türkiye başta olmak üzere 10 adet gelişmekte olan ülke ve sekiz adet gelişmiş ülke borsası analize dahil edilmiştir. Veri seti Ocak 2010 - Aralık 2017 aylık borsa endeks değerlerinden oluşmaktadır. Sonuç olarak, Türkiye'nin hem gelişmiş hem de gelişmekte olan seçilmiş ülkelerin borsaları ile eşbütünlük olduğu, bununla birlikte gelişmekte olan seçilmiş ülke grubunun kendi aralarında eşbütünlük, ancak seçilmiş gelişmiş ülke grubunun kendi aralarında eşbütünlük olmadığı tespit edilmiştir. Dolayısıyla, eşbütünlük yapıları nedeniyle, gelişmekte olan ülke borsalarının modern portföy teorisi çerçevesinde birbirlerinin alternatifi olamayacağı bulgusuna ulaşılmıştır. Bu sonuca göre, uzun vadede gelişmekte olan ülke borsaları arasında risk dağıtımını yapmak mümkün değildir. Gelişmiş ülke borsaları ise, grup içerisinde entegre olmamaları nedeniyle, yatırım alternatifi olarak birbirlerinin ikamesi konumundadır.

Anahtar Kavramlar: Eşbütünlük, Borsa İstanbul, Yapısal Kırılma.

COINTEGRATION ANALYSIS OF BORSA ISTANBUL WITH DEVELOPED AND DEVELOPING COUNTRIES' STOCK EXCHANGES

ABSTRACT

The aim of this study is to examine the economic interaction between developed and developing countries with Turkey. The analysis consists of ten developing countries, notably Turkey, and eight developed countries' stock exchanges. The dataset consists of monthly stock market index values between January 2010 and December 2017. According to the results, it is determined that, Turkey is cointegrated with selected developed and developing countries exchanges, moreover selected developing countries group cointegrated between themselves, however selected developed countries group was not cointegrated between themselves. Therefore, due to co-integrated structures of stock exchanges, it has been found that developing country exchanges cannot be an alternative to each other within the framework of modern portfolio theory. According to this result, it is not possible to diversify risks among the developing countries stock

---

* Ahi Evran Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, fatih_guzel1990@yahoo.com, <https://orcid.org/0000-0002-4153-3933>

** Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, okyayucan@ohu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0001-5221-4682>

*** Selçuk Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, melekacar@yahoo.com, <https://orcid.org/0000-0001-8031-2095>

Makalenin gönderilme tarihi: 28 Kasım 2018

Kabul tarihi: 21 Nisan 2019

exchanges in the long term. Developed countries stock exchanges are not co-integrated within the group and a substitute for each other as an alternative investment tool.

Keywords: Cointegration, Borsa İstanbul, Structural Break.

GİRİŞ

Harry Markowitz (1959), ortaya koyduğu ilkeler ile geleneksel portföy yönetim sürecini kökten değiştirmiştir. Yatırımcı için önemli olanın nicelikten ziyade düşük korelasyon niteliği taşıyan yatırım araçları olduğunu çalışmalarında ifade edilmiştir. Dolayısıyla modern yatırımcılar risklerini elimine edecek zayıf korelasyon sergileyen alternatif yatırım araçları arayışına girmiştir. Ulusal ekonomilerin kendi dinamiklerinden kaynaklanan ve çeşitlendirme ile azaltılamayan risklerden korunmak için uluslararası çeşitlendirme, nihayetinde yatırım sürecinde kaçınılmaz bir durum olarak kendini göstermiştir.

Gelişmekte olan ülkeler, özellikle 1970’li yılları takiben liberalizasyon olarak ifade edilen serbestleşme politikalarını yoğun olarak uygulamaya başlamıştır (Oktayer, 2009, s. 74). Özellikle Bretton Woods sisteminin çöküşü ve sabit para sisteminin terkedilmesi bu süreci hızlandırmıştır. Finansal serbestleşmenin özünde, piyasaların temel fonksiyonları olan kaynak dağılımı ve yatırımların finansmanı etkinliğini arttırmak için uluslararası finansal sistem ile entegrasyon sağlamak yatmaktadır (Blejer ve Sagari, 1988, s. 1-2). Entegrasyon düzeyindeki artış veya bütünsel entegrasyonun sağlanması, hem ülkelerin küresel ticaretten aldıkları payın artması ile ulusal ekonominin büyümesi, hem de risk dağıtım enstrüman ve piyasa alternatiflerinin sayısının artması ile etkin bir portföy çeşitlendirmesi ve risk yönetimi anlamına gelmektedir.

Yatırımların zaman, miktar ve yer olarak planlanması, etkin bir risk yönetimi için elzemdir. Bu noktada piyasaların entegrasyon düzeyi ve ortak hareket etme eğilimleri önem arz etmektedir. Literatürde piyasaların birbirleri ile etkileşimi üzerine çok sayıda çalışma yer almaktadır. Ancak, bu alan günümüzde dahi popülerliğini korumaktadır. Değişen ekonomik dengeler ve ülke uygulamaları, her daim entegrasyon çalışmalarını gerekli kılmaktadır.

Bu çalışmada, Türkiye ile gelişmiş ve gelişmekte olan toplam 18 ülke borsası arasında entegrasyon düzeyi eşbütünleşme testleri ile araştırılmıştır. Çalışmada konu olan ülkeler, global gayri safi yurtiçi hasılanın yaklaşık %70’ini oluşturmaktadır (World Bank, 2018). Başka bir deyişle, çalışma kapsamında dünya ekonomisinin %70’i temsil edilmektedir. İlgili ülkelerin finansal piyasaları arasındaki entegrasyon düzeyinin tespiti, farklı coğrafyalar üzerinde risk ve yatırım dağılımı perspektifinde, portföy oluşturma seçeneklerinin tespiti noktasında kritik önem arz etmektedir. Diğer ülkelerin çoğunlukla borsa organizasyonları bulunmamakta veya organize bir borsa bulunmakla birlikte

etkin şekilde çalışmamakta ve sağlıklı veri temin edilememektedir. Ayrıca, ülke seçimlerinde, sonuçların etkin bir şekilde yorumlanması adına literatür ile paralel kriterler dikkate alınmıştır.

Çalışmada sırasıyla, konu ile ilgili yapılmış literatür özetlenmekte ve metodoloji hakkında bilgi verilmektedir. Sonuç bölümünde ise, elde edilen bulgular değerlendirilmektedir.

I. LİTERATÜR

Uluslararası portföy yatırımlarına ilişkin literatür, genel olarak James Tobin (1958) ve Harry Markowitz (1959)'in çalışmalarından itibaren gelişmeye başlamıştır. Bu alana yönelik çalışmaların ilk örnekleri, 1960'ların ikinci yarısından sonra ortaya çıkmıştır (Grubel (1968), Levy ve Marshall (1970), Lessard (1973)). Ekonomik entegrasyon ve portföy yatırımlarına ilişkin literatür oldukça geniştir. Aşağıda konu ile ilgili literatürde yer alan bazı çalışmalara yer verilmiştir.

Fas, İsrail, Mısır, Türkiye ve Ürdün borsaları arasında eşbütünleşme ilişkisi Gündüz ve Omran (2001)'in çalışmasında ele alınmıştır. Ağustos 1997-Temmuz 2000 dönemini kapsayan haftalık veri seti, Engle-Granger (1987) ve Johansen (1988) eşbütünleşme metodolojisi ile analiz edilmiştir. Analizler sonucunda, ilgili ülke borsaları arasında eşbütünleşme tespit edilememiştir.

Marashdeh (2005), ARDL (Autoregressive Distributed Lag) yöntemi ile yakın coğrafyada yer alan Fas, Mısır, Türkiye ve Ürdün borsaları ile ABD, Almanya ve İngiltere olmak üzere gelişmiş ülke borsaları arasında eşbütünleşme ilişkisini araştırmıştır. Aralık 1994-Haziran 2004 dönemini kapsayan aylık veri seti ile yapılan analizler sonucunda; Fas, Mısır, Türkiye ve Ürdün borsalarının birbiri ile entegre olduğu saptanmıştır. Ancak, gelişmiş ülke borsaları arasında böyle bir ilişkiye rastlanmamıştır.

Orta Doğu ve Kuzey Afrika coğrafyasında yer alan yedi gelişmekte olan ülke (Bahreyn, Fas, Mısır, Suudi Arabistan, Türkiye, Umman ve Ürdün) ve üç gelişmiş ülke (ABD, Fransa ve İngiltere) borsaları arasındaki ilişki, Yu ve Hassan (2008) tarafından Engle-Granger (1987) ve Johansen (1988) eşbütünleşme analizleri ile 1 Ocak 1999-31 Aralık 2005 kapsayan günlük veriler kapsamında test edilmiştir. Söz konusu gelişen ülkeler ve ABD arasında uzun dönemli ilişki, yazarlar tarafından tespit edilmiştir. Ancak, diğer gelişmiş ülkeler ile böyle bir ilişkiye rastlanmamıştır. Ülke bazlı sonuçlar ise, ABD borsasının Fas, Mısır ve Türkiye'yi, İngiltere borsasının Suudi Arabistan'ı, Fransa borsasının ise Mısır'ı etkilediği saptanmıştır.

Türkiye ile Arjantin, Brezilya, Hindistan, Macaristan, Malezya, Meksika ve Mısır borsaları arasında entegrasyon, Gözbaşı (2010)'nın çalışmasında Aralık 1995-Aralık 2008 dönemini kapsayan haftalık veriler kullanılarak araştırılmıştır. İlgili analizler, ARDL sınır testleri Pesaran (2001), Granger (1988) ve Toda-

Yamamoto (1995) testleri aracılığıyla yapılmıştır. Elde edilen bulgulara göre; Türkiye ile Brezilya, Hindistan ve Mısır borsaları arasında eşbütünleşme mevcuttur. Ancak, Türkiye ile Arjantin, Malezya, Meksika ve Macaristan borsaları arasında uzun dönemli bir entegrasyon olmadığı rapor edilmiştir.

Çelik ve Boztosun (2010), Türkiye ile Avustralya, Çin, Hong Kong, Hindistan, Endonezya, Malezya, Japonya, Kore, Tayvan ve Singapur borsaları arasındaki ilişkiyi, Ocak 1998 – Aralık 2009 dönemi aylık endeks verilerini kullanarak Johansen & Juselius Eşbütünleşme testi ile analiz etmiştir. Yazarlar, Türkiye ile Kore, Malezya, Singapur ve Tayvan borsaları arasında eşbütünleşmenin varlığını saptamıştır. Diğer ülkelerin borsaları ile Türkiye arasında eşbütünleşmenin var olmadığı analiz sonuçlarında yer almaktadır.

Nor (2012), dört gelişmekte olan ülke borsası (Mısır, Suudi Arabistan, Tunus ve Umman) ile İngiltere borsası arasındaki ilişkiyi, Nisan 1999-Aralık 2008 dönemini kapsayan günlük endeks verileri çerçevesinde GARCH analizi ile araştırmıştır. Analizler sonucunda, Mısır, Suudi Arabistan ve Umman borsasının entegre ve İngiltere borsasından bağımsız oldukları tespit edilmiştir. Ayrıca, Tunus borsasının gelişmiş ve gelişmekte olan ülke borsaları ile birlikte hareket etmediği belirtilmiştir.

Avrupa Birliği adaylık sürecinde olan Türkiye ile 14 Avrupa Birliği üyesi (Avusturya, Belçika, Danimarka, İngiltere, Finlandiya, Fransa, Almanya, Yunanistan, Hollanda, İrlanda, İtalya, Portekiz, İspanya, İsveç) ülke arasında ekonomik entegrasyon Keskin Benli vd. (2012) tarafından araştırılmıştır. Ülkelerin, Morgan Stanley “Capital International” endeksleri çerçevesinde Ocak 1988-Ağustos 2008 döneminin incelendiği çalışmada, Türkiye’nin, Finlandiya ve Yunanistan hariç, diğer AB üyesi ülke ülkelerinin gösterdiği korelasyondan daha düşük değer sergilediği, dolayısıyla kısa vadede Türkiye borsasının çeşitlendirme alternatifi olabileceği saptanmıştır. Ancak, Johansen (1988) ve Johansen-Juselius (1990) metodolojisinin takip edildiği uzun dönem ilişkisi için, serilerin ortak trend sergilediği ve uzun dönemli yatırımcıların Türkiye’yi de portföylerine dahil ederek risk eliminasyonu gerçekleştiremeyecekleri belirtilmiştir.

Samırkaş ve Düzakın (2013), Türkiye ile Bahreyn, Birleşik Arap Emirlikleri, Bulgaristan, Hırvatistan, Kazakistan, Mısır, Pakistan, Romanya ve Ürdün borsaları arasında eşbütünleşmeyi, Aralık 1994-Nisan 2012 dönemi için Johansen testi ile araştırmıştır. İlgili borsalar arasından Mısır hariç olmak üzere diğer bütün ülkeler ile Türkiye arasında eşbütünleşmenin varlığı tespit edilmiştir.

Şahin ve Sümer (2014), Türkiye ile çok sayıda gelişmiş ve gelişmekte olan ülke borsaları arasında entegrasyon ilişkisini, Ocak 2009-Ağustos 2014 dönemi için aylık veriler yardımıyla araştırmıştır. Granger nedensellik testi sonucunda, Çin, Hindistan, Kazakistan ve Rusya borsalarının Türkiye borsası üzerinde etkili olduğu bulgusu elde edilmiştir. Ayrıca, Çin, Fransa, Hindistan,

Japonya ve Mısır borsalarının diğer ülke borsalarından (ABD, Almanya, Brezilya, İngiltere, Kazakistan, Rusya ve Türkiye) etkilenmediği saptanmıştır.

Keskin Benli (2014), Aralık 1994 – Eylül 2013 dönemi için Türkiye ile Morgan Stanley Capital International (MSCI) endeksinde yer alan gelişmekte olan ülke borsaları arasında entegrasyonun varlığını Johansen eşbütünleşme analizi test etmiştir. Elde edilen bulgulara göre; Türkiye ile Kolombiya ve Meksika borsaları arasında eşbütünleşme bulunmaktadır. Türkiye ile diğer gelişmekte olan ülke borsaları arasında anlamlı bir ilişki tespit edilememiştir. Öztürk (2018), Keskin Benli (2014)'nin örneklemini kullanmıştır. Ocak 2003 – Temmuz 2017 dönemi için aylık veri seti hazırlanmıştır. Gözlem dönemi bir bütün olarak değerlendirildiğinde, Türkiye ve diğer ülkeler arasında eşbütünleşme mevcuttur. Veri seti 2008 krizi öncesi ve sonrası olarak ayrıldığında ise, kriz öncesi dönemde eşbütünleşme mevcut değildir. Kriz sonrası dönemde eşbütünleşme tekrar gözlenmiştir.

II. METODOLOJİ

A. ARAŞTIRMA YÖNTEMİ VE VERİLER

2010:M1 – 2017:M12 dönemini kapsayan 96 aylık gözlem verisi kullanılan çalışmada, gelişmiş ve gelişmekte olan ülke piyasalarının aylık hisse senedi kapanış verileri yer almaktadır. Veriler, TCMB veri dağıtım sistemi EVDS, BIST veri tabanı ve incelenen ülkelerin resmi internet sitelerinden alınarak yazarlar tarafından derlenmiştir. Verilerin analizinde Stata 14 ve Eviews 9.5 ekonometrik programlar kullanılmıştır. Değişkenler, gelişmiş ve gelişmekte olan ülke borsalarının aylık hisse senedi kapanış verilerinden oluşmaktadır. Gelişmekte olan ülkeler olarak; Türkiye, Hindistan, Brezilya, Güney Afrika, Çin, İsrail, Mısır, İran, Suudi Arabistan ve Birleşik Arap Emirlikleri olmak üzere 10 ülke, gelişmiş ülke grubuna ise; Amerika, İngiltere, Almanya, Japonya, Avusturya, Kanada, Güney Kore ve Norveç'ten oluşan sekiz ülke seçilmiştir.

Çalışmanın amacı; gelişmiş ve gelişmekte olan ülke gruplarının kendi aralarında ve Türkiye'nin gelişmiş ülke grubuyla eşbütünleşik olup olmadıklarını araştırmaktır. Çalışmada, değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişkinin varlığını belirlemek için hem geleneksel Johansen eşbütünleşme testi (Johansen, 1988; Johansen ve Juselius, 1990) hem de yapısal kırılmaları göz önüne alan Gregory&Hansen eşbütünleşme testi kullanılmıştır. Her iki eşbütünleşme testinin uyumlu olup olmadığı incelenerek muhtemel elde edilen uzun dönemli ilişkinin gücü kanıtlanmış olacaktır.

Öncelikle birim kökün belirlenmesi için hem yapısal kırılmaları inceleyen hem de geleneksel eşbütünleşme analizi için birim kök içeren her değişkenin aynı seviyede durağan olmaları gereklidir. Bu sebeple hem geleneksel birim kök testi olan ADF (Dickey Fuller, 1979) testi hem de yapısal kırılmaları göz önüne alan LS (Lee ve Strazicich, 2003) birim kök testi

yapılacaktır. Bu işlemi takiben gecikme uzunlukları bulunarak Johansen & Juselius eşbütünleşme testi ve Gregory & Hansen eşbütünleşme testi uygulanacaktır.

B. AMPİRİK ANALİZ SONUÇLARI

Öncelikle değişken verilerinin grafiği çizdirilerek (Bkz. Ek: 1 ve Ek: 2) birim kök testinde sabit, trend veya sabitli trend modellerinden hangisinin seçileceği belirlenmiştir. Grafiklere göre; tüm ülkeler için veriler sabit ve trend içermektedir.

Değişkenlerin birim kök içerip içermediklerini kontrol eden ADF (Augmented Dickey Fuller) durağanlık testi sonuçları Tablo 1’de verilmiştir. ADF testinde, verilerin grafiklerinden elde edilen izlenimler ile trend ve sabit içeren modeller tercih edilmiştir.

Tablo 1: Birim Kök Testi

Ülkeler	ADF (Augmented Dickey Fuller)		
	Seviye sabit, trend	Birinci Fark sabit, trend	Sonuç
Türkiye	-2,153 (0,509)	-9,837 (0,000)	I(1)
Suudi Arabistan	-1,730 (0,730)	-8,296 (0,000)	I(1)
Birleşik Arap Emirlikleri	-1,393 (0,856)	-11,038 (0,000)	I(1)
İran	-2,082 (0,548)	-6,153 (0,000)	I(1)
Mısır	-1,265 (0,890)	-10,067 (0,000)	I(1)
İsrail	-2,167 (0,501)	-9,821 (0,000)	I(1)
Çin	-2,874 (0,175)	-7,316 (0,000)	I(1)
Hindistan	-1,975 (0,606)	-10,536 (0,000)	I(1)
Brezilya	-1,115 (0,920)	-9,389 (0,000)	I(1)
Güney Afrika	-2,521 (0,317)	-12,621 (0,000)	I(1)
Japonya	-2,167 (0,501)	-8,697 (0,000)	I(1)
Avustralya	-2,738 (0,224)	-11,156 (0,000)	I(1)
Kanada	-1,999 (0,593)	-8,350 (0,000)	I(1)
İngiltere	-2,306 (0,426)	-12,270 (0,000)	I(1)
Almanya	-1,393 (0,856)	-11,038 (0,000)	I(1)
Norveç	-1,723 (0,733)	-8,797 (0,000)	I(1)
Amerika	-2,526 (0,312)	-10,798 (0,000)	I(1)
Güney Kore	-2,487 (0,333)	-8,292 (0,000)	I(1)
ADF testindeki parantez içi olasılık değerlerini vermektedir.			

Seviyede ve birinci farklarında durağanlık tespiti yapılan değişkenlerin değerlerine göre tüm değişkenler birinci farkları alındığında 0,05 değerinden küçük olasılık değerlerine sahip olduğundan, %5 anlamlılık seviyesinde durağan hale gelmiştir. ADF birim kök testine göre bütün değişkenler I(1)'dir. Tablo 2'de Lee & Strazicich yapısal kırılmaları dikkate alan birim kök testi sonuçları yer almaktadır.

Tablo 2: Lee & Strazicich Birim Kök Testi

Ülkeler	Lee & Strazicich (2003)		
	Seviye	Birinci Fark	Sonuç
Türkiye	-3,815 (2011:06) (2016:09)	-11,732 (2010:02) (2014:02)	I(1)
Suudi Arabistan	-4,722 (2014:07) (2016:02)	-10,647 (2012:04) (2014:07)	I(1)
Birleşik Arap Emirlikleri	-5,211 (2014:02) (2015:10)	-12,312 (2013:08) (2015:01)	I(1)
İran	-4,876 (2013:11) (2016:02)	-11,543 (2012:12) (2015:06)	I(1)
Mısır	-3,928 (2014:01) (2017:03)	-9,719 (2013:07) (2016:08)	I(1)
İsrail	-4,654 (2011:06) (2015:01)	-10,428 (2010:09) (2014:03)	I(1)
Çin	-4,715 (2015:06) (2016:03)	-11,564 (2014:09) (2015:07)	I(1)
Hindistan	-5,270 (2014:11) (2016:02)	-8,496 (2014:02) (2015:09)	I(1)
Brezilya	-4,731 (2014:07) (2016:01)	-9,589 (2013:11) (2015:06)	I(1)
Güney Afrika	-4,346 (2013:06) (2015:10)	-8,237 (2012:10) (2014:12)	I(1)
Japonya	-4,731 (2013:03) (2016:01)	-9,589 (2012:07) (2015:09)	I(1)

Tablo 2'nin devamı...

Avustralya	-3,649 (2013:02) (2016:02)	-10,174 (2012:08) (2015:05)	I(1)
Kanada	-5,216 (2011:03) (2016:01)	-8,399 (2010:07) (2015:06)	I(1)
İngiltere	-4,513 (2011:10) (2015:12)	-10,391 (2010:05) (2014:10)	I(1)
Almanya	-2,411 (2013:03) (2014:07)	-11,265 (2012:09) (2013:11)	I(1)
Norveç	-3,369 (2011:11) (2017:01)	-10,194 (2011:01) (2016:03)	I(1)
Amerika	-4,264 (2011:10) (2016:02)	-12,268 (2011:03) (2015:05)	I(1)
Güney Kore	-3,447 (2011:02) (2017:01)	-11,619 (2010:06) (2016:02)	I(1)
Lee & Strazicich testi için kritik değerler 2003 yılı makalelerinden alınmıştır. %1, %5 ve %10 için sırasıyla -6,39, -5,70 ve -5,39'dur. Lee & Strazicich testindeki parantez içi değerler yapısal kırılma dönemlerini göstermektedir.			

Tablo 2 sonuçlarına göre tüm değişkenler farklı kırılma dönemlerine sahip olmakla birlikte birinci farklarında durağanlardır. Yani hepsi I(1)'dir.

Aynı derecede entegre serilerin uzun vadede eşbütünlük olma ihtimali bulunmaktadır.

Gelişmiş ve gelişmekte olan ülke grubu için ayrı ayrı uzun dönemli ilişkilerinin varlığı araştırıldığı için, iki farklı VAR ve gecikme uzunluğu tahminleri yapılmıştır. Gecikme uzunluğu için en sık kullanılan testler, Akaike Bilgi Kriterleri (AIK) ile Schwarz Bilgi Kriteri (SIC)'dir. Gecikme uzunlukları için ayrı ayrı testler yapılmıştır. Özet halinde Tablo 3 ve Tablo 4'de en uygun gecikme uzunlukları gösterilmiştir.

Tablo 3: Gelişmiş Ülke Grubu İçin Gecikme Uzunluğu

Gecikmeler	1	2	3	4	5	6	7	8
<u>Bilgi Kriterleri</u>								
LR	1055,12	95,46	63,52	80,13	56,48	71,49	72,79	93,50*
FPE	1,45E32*	1,68E32	2,86E32	3,42E32	6,034E32	6,94E32	6,55E32	1,88E32
AIC	96,75	96,86	97,306	97,307	97,55	97,18	96,28	93,67*
SIC	98,78*	100,69	102,94	104,73	106,79	108,21	109,12	108,31
HQ	97,57*	98,40	99,57	100,30	101,27	101,62	101,45	99,57
(*) Hangi kritere göre gecikme uzunluğu belirlendiğini gösterir. Her test %5 anlamlılık seviyesinde değerlendirilmiştir. Gözlem sayısı ve değişken sayısı kısıtları nedeniyle maksimum gecikme uzunluğu 8 seçilebilmiştir.								

Tablo 4: Gelişmekte Olan Ülke Grubu İçin Gecikme Uzunluğu

Gecikmeler	1	2	3	4	5	6	7
<u>Bilgi Kriterleri</u>							
LR	1380,24	130,08	132,72	94,18	122,25	113,62	144,82*
FPE	3,90E55	5,89E55	6,99E55	1,45E56	1,26E56	9,22E55	4,67E54*
AIC	156,36	156,70	156,66	156,94	155,97	154,16	148,36*
SIC	159,44*	162,57	165,33	168,41	170,23	171,22	168,22
HQ	157,60	159,07	160,15	161,56	161,82	161,04	156,36*
(*) Hangi kritere göre gecikme uzunluğu belirlendiğini gösterir. Her test %5 anlamlılık seviyesinde değerlendirilmiştir. Gözlem sayısı ve değişken sayısı kısıtları nedeniyle maksimum gecikme uzunluğu 7 seçilebilmiştir.							

Bu çerçevede Tablo 3'de VAR analizi için uygun gecikme uzunluğu en çok (FPE, SIC ve HQ) 1 değerini almıştır. Ayrıca, Tablo 4'de gelişmekte olan ülke grubu için yapılan gecikme uzunluğu 7 (LR, FPE, AIC ve HQ) bulunmuştur. Bu değerleri kullanarak gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelere karşılık gelen modeller ile yapılmış eşbütünleşme testi sonuçları Tablo 5 ve Tablo 6'de yer almaktadır.

Tablo 5: Gelişmiş Ülke Grubu İçin Johansen Eşbütünleşme Testi Sonuçları

İz Testi	%5 Kritik Değer	Olasılık	Eş Bütünleşme
151,5681	159,5297	0,1248	Hiç Yok
108,6777	125,6154	0,3349	En Çok 1 Tane
74,52092	95,75366	0,5612	En Çok 2 Tane
47,44390	69,81889	0,7439	En Çok 3 Tane
28,37633	47,85613	0,7971	En Çok 4 Tane
13,27911	29,79707	0,8784	En Çok 5 Tane
4,040745	15,49471	0,9002	En Çok 6 Tane
0,847702	3,841466	0,3572	En Çok 7 Tane
Maksimum Özdeğer Testi	%5 Kritik Değer	Olasılık	Eş Bütünleşme
42,89036	52,36261	0,3301	Hiç Yok
34,15680	46,23142	0,5146	En Çok 1 Tane
27,07703	40,07757	0,6276	En Çok 2 Tane
19,06757	33,87687	0,8178	En Çok 3 Tane
15,09722	27,58434	0,7405	En Çok 4 Tane
9,238363	21,13162	0,8127	En Çok 5 Tane
3,193043	14,26460	0,9330	En Çok 6 Tane
0,847702	3,841466	0,3572	En Çok 7 Tane

Tablo 5'deki Johansen & Juselius eşbütünleşme sonuçlarına göre; gelişmiş ülkelerin borsalarının aylık hisse senedi kapanış verileri arasında uzun dönemli bir ilişki bulunmamaktadır. Ayrıca, Türkiye verileri dahil edildiğinde analiz sonucuna göre, uzun dönemli ilişki mevcuttur (Bkz. Ek:3). Dolayısıyla, Türkiye borsasının uzun dönemli yatırım sürecinde, portföye dahil edilerek risk azaltma işlevi göstermesi söz konusu değildir.

Tablo 6: Gelişmekte Olan Ülke Grubu İçin Johansen Eşbütünleşme Testi Sonuçları

<i>İz Testi</i>	<i>%5 Kritik Değer</i>	<i>Olasılık</i>	<i>Eş Bütünleşme</i>
239,2354	239,2354	0,0001	Hiç Yok*
197,3709	197,3709	0,0001	En Çok 1 Tane*
159,5297	159,5297	0,0000	En Çok 2 Tane*
125,6154	125,6154	0,0000	En Çok 3 Tane*
95,75366	95,75366	0,0000	En Çok 4 Tane*
69,81889	69,81889	0,0000	En Çok 5 Tane*
47,85613	47,85613	0,0000	En Çok 6 Tane*
29,79707	29,79707	0,0000	En Çok 7 Tane*
15,49471	15,49471	0,0004	En Çok 8 Tane *
3,841466	3,841466	0,0009	En Çok 9 Tane*
<i>Maksimum Özdeğer Testi</i>	<i>%5 Kritik Değer</i>	<i>Olasılık</i>	<i>Eş Bütünleşme</i>
251,5011	64,50472	0,0001	Hiç Yok*
175,8456	58,43354	0,0000	En Çok 1 Tane*
142,6194	52,36261	0,0000	En Çok 2 Tane*
120,5747	46,23142	0,0000	En Çok 3 Tane*
68,95199	40,07757	0,0000	En Çok 4 Tane*
58,98854	33,87687	0,0000	En Çok 5 Tane*
48,77249	27,58434	0,0000	En Çok 6 Tane*
40,60407	21,13162	0,0000	En Çok 7 Tane*
17,24342	14,26460	0,0164	En Çok 8 Tane *
11,02018	3,841466	0,0009	En Çok 9 Tane*

Tablo 6'daki Johansen & Juselius eşbütünleşme sonuçlarına göre; Türkiye ve diğer dokuz ülkenin borsalarının aylık hisse senedi kapanış verileri arasında uzun dönemli bir ilişki yani eşbütünleşme varlığı tespit edilmiştir. Türkiye analiz dışına alındığında, yine gelişmekte olan ülkelerin borsalarının aylık hisse senedi kapanış verileri arasında uzun dönemli bir ilişki mevcuttur (Bkz. Ek: 4). Bu ilişki, gelişmiş ülke borsaları sonuçlarına paralel olarak, Türkiye'nin gelişmekte olan ülke borsaları için bir yatırım alternatifi konumunda olmadığını ve portföy çeşitlendirme enstrümanı olarak kullanılamayacağını ifade etmektedir. Geleneksel Johansen & Juselius eşbütünleşme testinin desteklenmesi amacıyla Tablo 7 ve Tablo 8'de hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülke grupları için, yapısal kırılmaları dikkate alan Gregory & Hansen Eşbütünleşme testleri yapılmıştır.

Tablo 7: Gelişmiş Ülke Grubu İçin Gregory & Hansen Eşbütünleşme Testi Sonuçları

	Hesaplanan Değer	Yapısal Kırılma Tarihleri
Constant (Sabit ve seviye kayma kukla değişkeni içerir)	-4,82	2016:02
Trend (Sabit, trend ve seviye kayma kukla değişkeni içerir)	-4,75	2016:03
Regimetrend (Sabit, trend ve eğimde kırılma içerir)	-4,96	2015:09

Kritik değerler Gregory&Hansen (1996: 109) çalışmasından alınmıştır. %1, %5 ve %10 için sırasıyla -5,77, -5,28 ve -5,02'dir.

Gelişmiş ülke grubu için yapılmış Gregory&Hansen Eşbütünleşme sonucuna göre yapısal kırılmalar görülmekle birlikte uzun dönemli bir ilişki tespit edilememiştir.

Tablo 8: Gelişmekte Olan Ülke Grubu İçin Gregory & Hansen Eşbütünleşme Testi Sonuçları

	Hesaplanan Değer	Yapısal Kırılma Tarihleri
Constant (Sabit ve seviye kayma kukla değişkeni içerir)	-4,14	2016:01
Trend (Sabit, trend ve seviye kayma kukla değişkeni içerir)	-3,67	2016:01
Regimetrend (Sabit, trend ve eğimde kırılma içerir)	-5,72*	2014:04

Kritik değerler Gregory&Hansen (1996, s. 109) çalışmasından alınmıştır. %1, %5 ve %10 için sırasıyla -5,77, -5,28 ve -5,02'dir.

Gelişmekte olan ülke grubu için yapılmış Gregory&Hansen Eşbütünleşme sonucuna göre sabit, trend ve eğimde kırılma içeren regimetrend

modeli % 5 anlamlılık seviyesinde Johansen eşbütünleşme testini desteklemektedir. Ayrıca Türkiye verilerinin hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülke grubuyla analizi eklerde yer almaktadır (Bkz. Ek: 5 ve Ek: 6).

Sonuç olarak, Türkiye ile hem gelişmiş hem de gelişmekte olan seçilmiş ülkelerin borsaları eşbütünleşik iken, gelişmekte olan seçilmiş ülke grubu kendi aralarında eşbütünleşik, fakat seçilmiş gelişmiş ülke grubu kendi aralarında eşbütünleşik değildir.

SONUÇ

Özellikle 20. yüzyılın ikinci yarısında finans teorisinde yaşanan gelişmeler ve yeni kuramların sunulması, yatırımcılar için daha geniş bir yatırım yelpazesi tanımlarken, aynı zamanda seçim kriterlerini de değiştirmiştir. Dolayısıyla, hem yatırım çeşitliliği konusunda alternatiflerin artması hem de işlem kriterlerinde çeşitli kısıtlamalar ile karşılaşılması, yatırım süreci ve yatırımcı faaliyetlerini etkilemiştir. Ayrıca, finansal liberalleşme olgusunun çoğu ülkenin temel ekonomi politikası haline dönüşmesi de yatırım sistematiğine etki eden bir faktör olmuştur. Bununla birlikte, bilgisayar teknolojisinde yaşanan ilerleme ve sağlanan kolaylıklar, yatırım ve portföy oluşturma sürecinin atmosferini değiştiren bir diğer önemli olgudur. Genel olarak bu çerçevede yatırımcılar, ulusal ekonomik sınırlar içerisinde etkin bir şekilde gerçekleştirilemeyen risk eliminasyonu için uluslararası piyasalara başvurmaya başlamıştır.

Uluslararası yatırım ve portföy oluşturma süresinde, ulusal çeşitlendirme işlemlerine benzer şekilde, düşük korelasyon veya entegrasyon sergileyen piyasaların seçimi hayati önem arz etmektedir. Piyasaların birbirleri ile olan ilişkisini ölçmek için literatürde çok sayıda yöntem olmasına rağmen, Johansen & Juselius (1990) metodolojisi genel kabul görmüş bir yöntemdir. Çalışmada, literatüre uygun şekilde Johansen & Juselius (1990) metodolojisi takip edilmiştir.

Yapılan analizler sonucu elde edilen bulgulara göre, Türkiye ile diğer gelişmekte olan ülke borsaları arasında eşbütünleşme mevcuttur. Türkiye'nin analiz dışına alındığı durumda ise, diğer gelişmekte olan ülke borsaları arasındaki eşbütünleşme devam etmektedir. Dolayısıyla, gelişmekte olan ülke grubu borsaları kendi içerisinde entegre ve eşbütünleşiktir. Ancak, gelişmiş ülke borsaları tekil olarak değerlendirildiğinde, Türkiye ile eşbütünleşme içerisinde bulunmalarına rağmen, grup olarak kendi içerisinde ekbütünleşik değildirler.

Modern portföy yönetimi açısından ülke piyasalarının entegre olması, bu piyasada yapılacak işlem veya yatırımların birbirine ikame olamayacağını göstermektedir. Bir başka deyişle, eşbütünleşik olan ülke piyasalarına yapılacak yatırım veya oluşturulacak portföyler, risk eliminasyonu konusunda

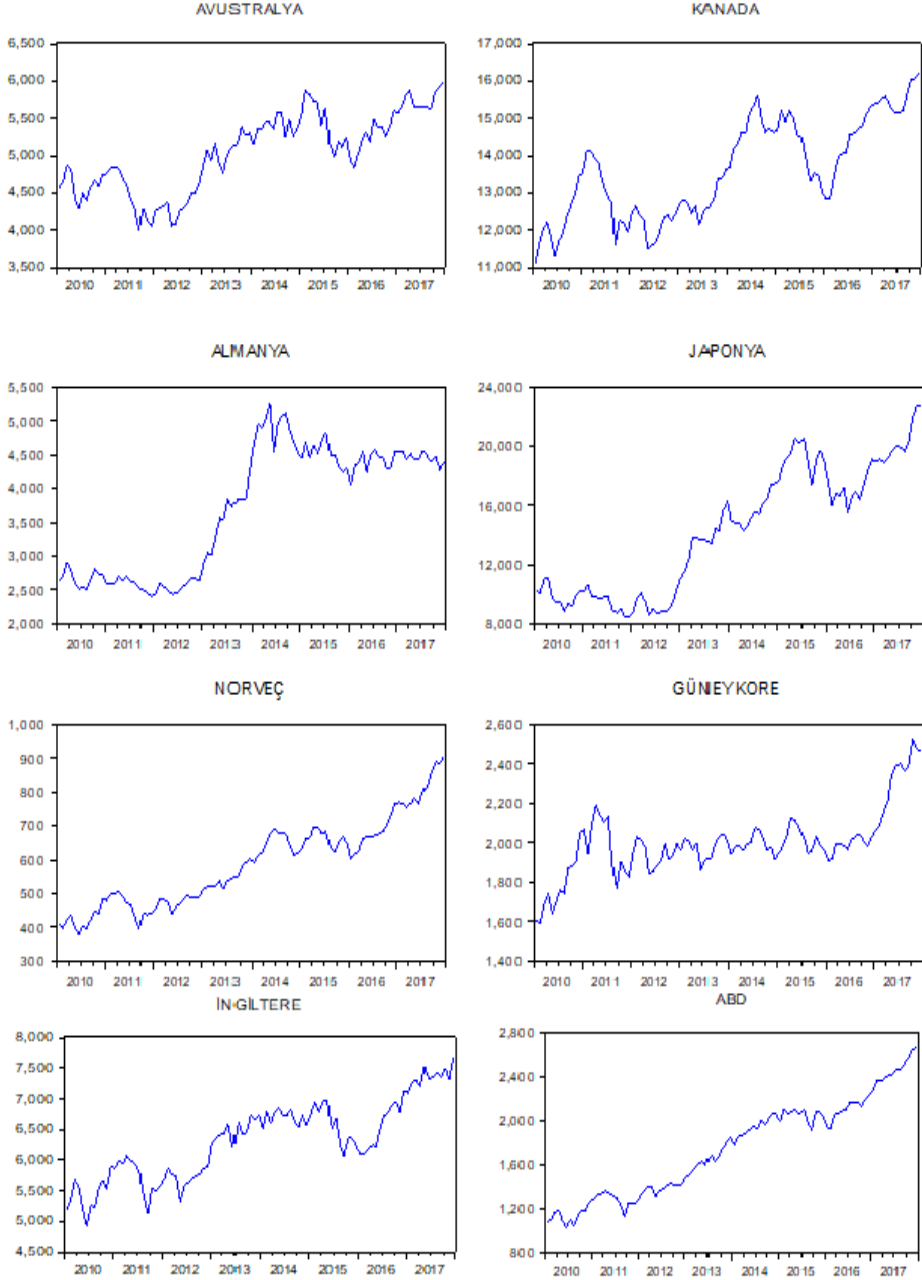
yatırımcıların beklentilerini karşılamayacak ve portföyün riskini azaltamayacaktır. Elde edilen bulgular modern portföy teorisi çerçevesinde değerlendirilecek olursa, analize dahil edilen ülke borsalarının hiçbirisi Türkiye için yatırım alternatifi konumunda bulunmamaktadır. Çünkü ilgili ülkeler ile Türkiye arasında ikili değerlendirme söz konusu olduğunda, eşbütünlüşme mevcuttur. Bununla birlikte, gelişmiş ülke borsaları kendi aralarında eşbütünlüşik olmadığı için yatırım tercihleri arasında değerlendirilebilir.

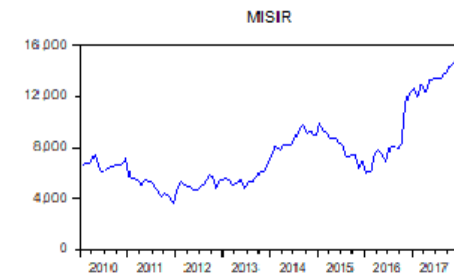
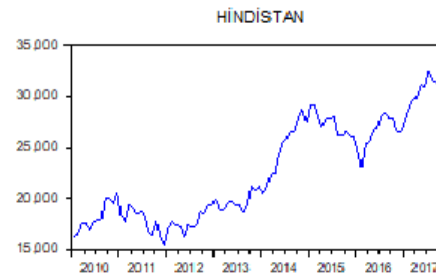
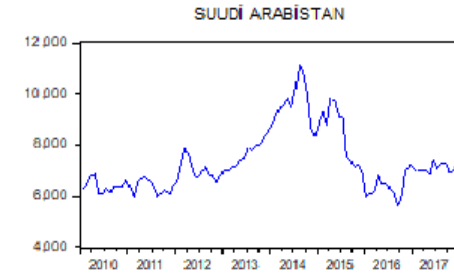
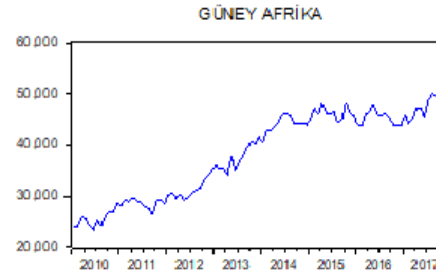
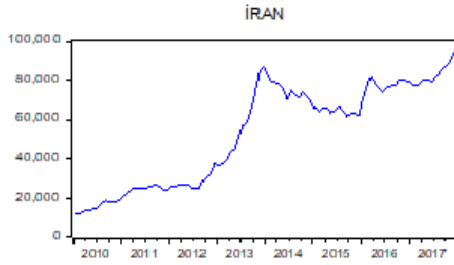
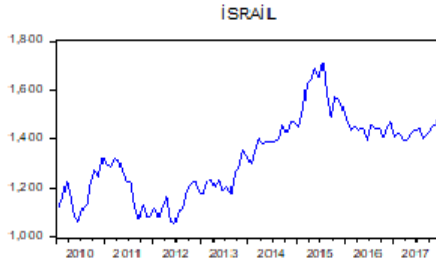
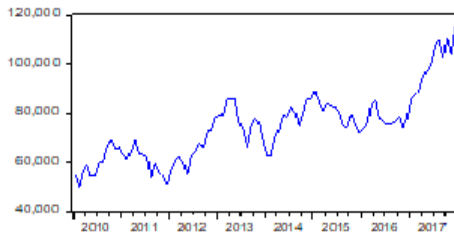
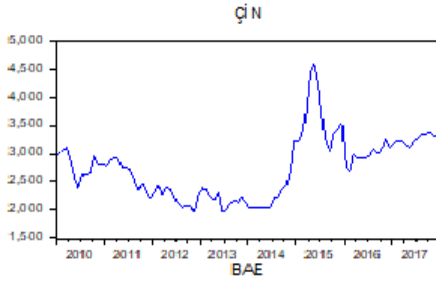
Elde edilen bulguların mevcut literatür ile karşılaştırılması çalışmanın özgünlüğü ve literatür ile uyumunun tespiti açısından önemlidir. Gelişen piyasaların kendi içinde eşbütünlüşik olma bulgusu, Öztürk (2018), Samırkaş ve Düzakın (2013), Nor (2012) ve Marshdeh (2005) ile genel olarak uyumludur. Ancak, bu sonuçlar Keskin Benli (2014), Çelik ve Boztosun (2010), Gözbaşı (2010) ve Gündüz ve Omran (2001)'nin sonuçlarıyla çelişmektedir. İlgili çalışmalarda gelişmekte olan ülkelere bazıları Türkiye için alternatif bir yatırım aracı konumunda bulunmasına rağmen, elde edilen bulgulara göre gelişmekte olan ülkelere herhangi birinin portföy yönetiminde Türkiye ile birlikte kullanılması uygun değildir. Mevcut çalışma ile literatürde yer alan çalışma örneklerindeki ülkelerin farklı olması, objektif değerlendirme imkanını kısıtlamaktadır. Dolayısıyla, bu nokta başka bir analiz konusu olarak yeni bir çalışmayı işaret etmektedir.

KAYNAKÇA

- Blejer, M. ve Sagari, S. (1988). Sequencing the liberalization of financial markets. *Finance and Development*, 25(1), 18-35.
- Çelik, T. ve Boztosun, D. (2010). Türkiye borsası ile asya ülkeleri borsaları arasındaki entegrasyon ilişkisi. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 36, 57-71.
- Dickey, D. A. ve Fuller, W. (1979). Distribution of the estimators for autoregressive time series with a unit root. *Journal of The American Statistical Association*, 74(366), 427-431.
- Gözbaşı, O. (2010). İMKB ile gelişmekte olan ülkelerin hisse senedi piyasalarının etkileşimi: Eşbütünleşme ve nedensellik yaklaşımı. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C. 35, 99-118.
- Grubel, H. (1968). Internationally diversified portfolios: Welfare gains and capital flows. *The American Economic Review*, 58(5), 1299-1314.
- Gündüz, L. ve Omran, M. (2001). Gelişmekte olan piyasalarda stokastik trendler ve hisse senetleri fiyatları: Orta Doğu ve Kuzey Afrika Ülkeleri örneği, *İMKB Dergisi*, 5(17), 1-22.
- Johansen, S. ve Juselius, K. (1990). Maximum likelihood estimation and inference on cointegration with applications to demand for money. *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 52(2), 169-210.
- Keskin Benli, Y., Başçı, S. ve Değirmen, S. (2012). Common stochastic trend and co-integration in the stock exchange markets: European Countries and Turkey. *African Journal of Business Management*, 6(7), 2565-2577.
- Keskin Benli, Y. (2014). Türkiye borsasının gelişmekte olan ülkeler borsaları ile eşbütünleşme analizi. *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 12(23), 18-32.
- Lessard, D. (1973). International portfolio diversification: A multivariate analysis for a group of Latin American countries. *The Journal of Finance*, 28(3), 619-633.
- Levy, H. ve Marshall, S. (1970). International diversification of investment portfolios. *The American Economic Review*, 60(4), 668-675.
- Marashdeh, H. (2005). Stock market integration in the MENA Region: An application of the ARDL Bounds testing approach. *University of Wollongong: Faculty of Business - Economics Working Paper Series*, 5(27), 1-11.
- Markowitz, H. (1959). *Portfolio Selection: Efficient Diversification of Investments*. New Haven: Yale University Press.
- Nor, M. (2012). Financial Market Integration of Middle East and North African (MENA) Countries. *Asian Journal of Management Sciences and Education*, 1(2), 63-72.

- Oktayer, Y. (2009). Türkiye’de finansal serbestleşme ve derinleşme süreci üzerine nitel bir inceleme. *Akademik İncelemeler*, 4(1), 73-100.
- Öztürk, H. (2018). BIST 30 endeksi ile MSCI gelişmekte olan piyasalar endeksinin küresel kriz öncesi ve sonrası eşbütünleşme analizi. *Business and Economics Research Journal*, 9(1), 109-121.
- Samırkaş, M. ve Düzakın, H. (2013). İstanbul Menkul Kıymetler Borsasının Avrasya Borsaları ile Entegrasyonu. *Akademik Bakış Dergisi*, 35, 1-19.
- Şahin, C. ve Sümer, K. K. (2014). gelişmiş ve gelişmekte olan ülke borsaları ile Türk borsası arasındaki etkileşime yönelik bir inceleme. *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 16(2), 315-338.
- Tobin, J. (1958), Liquidity preference as behavior towards risk. *The Review of Economic Studies*, 25(2), 65-86.
- World Bank (6 Mart 2018). Gross Domestic Product 2017. Erişim adresi <http://databank.worldbank.org/data/download/GDP.pdf>
- Yu, J. S.; Hassan, K. (2008). Global and regional integration of the Middle East and North African (MENA) stock markets. *The Quarterly Review of Economics and Finance*, 48(3) 482-504.

EKLER:**EK 1: Gelişmiş Ülkelerin Veri Dağılımı****EK 2: Gelişmekte Olan Ülkelerin Veri Dağılımı**

EK 3

Türkiye ve gelişmiş ülke borsalarının aylık hisse senedi kapanış verileri arasında uzun dönemli ilişkiye yönelik bulgular:

İz Testi	%5 Kritik Değer	Olasılık	Eş Bütünleşme
883,0065	197,3709	0,0001	Hiç Yok*
625,8721	159,5297	0,0000	En Çok 1 Tane*
417,8033	125,6154	0,0000	En Çok 2 Tane*
278,6186	95,75366	0,0000	En Çok 3 Tane*
173,7985	69,81889	0,0000	En Çok 4 Tane*
91,06163	47,85613	0,0000	En Çok 5 Tane*
51,81596	29,79707	0,0000	En Çok 6 Tane*
19,22261	15,49471	0,0131	En Çok 7 Tane*
1,429990	3,841466	0,2318	En Çok 8 Tane
Maksimum Özdeğer Testi	%5 Kritik Değer	Olasılık	Eş Bütünleşme
257,1344	58,43354	0,0000	Hiç Yok *
208,0688	52,36261	0,0001	En Çok 1 Tane*
139,1848	46,23142	0,0000	En Çok 2 Tane*
104,8201	40,07757	0,0000	En Çok 3 Tane*
82,73682	33,87687	0,0000	En Çok 4 Tane*
39,24567	27,58434	0,0010	En Çok 5 Tane*
32,59335	21,13162	0,0008	En Çok 6 Tane*
17,79262	14,26460	0,0133	En Çok 7 Tane*
1,429990	3,841466	0,2318	En Çok 8 Tane

EK 4

Türkiye hariç gelişmekte olan ülke borsalarının aylık hisse senedi kapanış verileri arasında uzun dönemli ilişkiye yönelik bulgular:

İz Testi	%5 Kritik Değer	Olasılık	Eş Bütünleşme
823,5607	197,3709	0,0001	Hiç Yok*
623,5113	159,5297	0,0000	En Çok 1 Tane*
455,4709	125,6154	0,0001	En Çok 2 Tane*
337,6059	95,75366	0,0000	En Çok 3 Tane*
233,3574	69,81889	0,0000	En Çok 4 Tane*
155,0229	47,85613	0,0000	En Çok 5 Tane*
93,92895	29,79707	0,0000	En Çok 6 Tane*
42,60811	15,49471	0,0000	En Çok 7 Tane*
10,40995	3,841466	0,0013	En Çok 8 Tane*
Maksimum Özdeğer Testi	%5 Kritik Değer	Olasılık	Eş Bütünleşme
200,0494	58,43354	0,0000	Hiç Yok *
168,0403	52,36261	0,0000	En Çok 1 Tane*
117,8651	46,23142	0,0000	En Çok 2 Tane*
104,2485	40,07757	0,0000	En Çok 3 Tane*
78,33450	33,87687	0,0000	En Çok 4 Tane*
61,09394	27,58434	0,0000	En Çok 5 Tane*
51,32084	21,13162	0,0000	En Çok 6 Tane*
32,19816	14,26460	0,0000	En Çok 7 Tane*
10,40995	3,841466	0,0013	En Çok 8 Tane*

EK 5

Türkiye ile gelişmiş ülke grubu için yapılmış Gregory&Hansen Eşbütünleşme sonucuna göre sabit, trend ve seviye kayma kukla değişkeni içeren “trend” modelinde uzun dönemli bir ilişki tespit edilmiştir. Bulgular aşağıdaki tabloda yer almaktadır.

	Hesaplanan Değer	Yapısal Kırılma Tarihleri
Constant (Sabit ve seviye kayma kukla değişkeni içerir)	-4,61	2016:01
Trend (Sabit, trend ve seviye kayma kukla değişkeni içerir)	-5,42*	2013:02
Regimetrend (Sabit, trend ve eğimde kırılma içerir)	-4,82	2015:11

Kritik değerler Gregory&Hansen (1996: 109) çalışmasından alınmıştır. %1, %5 ve %10 için sırasıyla -5,77, -5,28 ve -5,02'dir.

EK 6

Türkiye hariç gelişmekte ülke grubu için yapılmış Gregory&Hansen Eşbütünleşme sonucuna göre sabit, trend ve eğimde kırılma içeren “trend” modelinde uzun dönemli bir ilişki tespit edilmiştir. Bulgular aşağıdaki tabloda yer almaktadır.

	Hesaplanan Değer	Yapısal Kırılma Tarihleri
Constant (Sabit ve seviye kayma kukla değişkeni içerir)	-4,21	2016:02
Trend (Sabit, trend ve seviye kayma kukla değişkeni içerir)	-4,43	2016:02
Regimetrend (Sabit, trend ve eğimde kırılma içerir)	-5,51*	2014:03

Kritik değerler Gregory&Hansen (1996: 109) çalışmasından alınmıştır. %1, %5 ve %10 için sırasıyla -5,77, -5,28 ve -5,02'dir.

SÜREKLİ DENETİM YÖNTEMİ OLARAK BANKALARDA MERKEZDEN DENETİMİN HİLE İLE MÜCADELEDE ÖNEMİ: PERSONEL ÜZERİNDE NİTEL BİR ARAŞTIRMA*

İsmail KABAN**

Mustafa GÜL***

ÖZ

Bilgi teknolojilerinde yaşanan gelişmelerin bir sonucu olarak iç denetim tekniklerinde enformasyon odaklı bir dönüşüm gözlenmektedir. Bankacılık sektöründe yoğun ve karmaşık işlemler icra edilmesi sebebiyle etkin iç denetim uygulamalarına ihtiyaç duyulmaktadır. İşlem yoğun bir yapı taşıyan bankacılık sektöründe suiistimal riskleri giderek artmaktadır. Bu suiistimal/hile risklerinin asgari seviyeye indirilmesi için yeni bir iç denetim metodu olarak merkezden/sürekli denetim uygulamaları öne çıkmaktadır. Bu çalışmada bankacılık sektöründeki olası hileler ile mücadele edilmesinde bir sürekli denetim yöntemi olarak merkezden denetimin taşıdığı önemin ortaya konulması amaçlanmaktadır. Bu çerçevede merkezden denetimin hile türleri ve hile kaynakları bağlamında etkinliğinin tespit edilmesi amacıyla teftiş kurulu kökenli banka yöneticileri ile yüz yüze görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Banka yöneticileri ile yapılan görüşmeler neticesinde merkezden denetimin hile ile mücadelede etkin bir iç denetim tekniği olduğu yönünde bulgulara ulaşılmıştır.

Anahtar Kavramlar: İç Denetim, Hile Denetimi, Sürekli Denetim, Bankacılık.

THE IMPORTANCE OF THE CENTRAL AUDIT IN THE BANKS AS A CONTINUOUS AUDIT METHOD IN TERMS OF FRAUD PREVENTION: A QUALITATIVE RESEARCH ON THE PERSONNEL

ABSTRACT

As a result of the developments in information technologies, an information-oriented transformation is observed in internal audit techniques. Because it is performed intensive and complex transactions in banking sector it is needed effective internal audit techniques. Fraud risks increase in banking sector because banking process has intense transactions. For this fraud risks decrease minimal level, central audit practices come into prominence as a new internal audit method. This study aims to present important of central audit as a continuous auditing method in combating possible frauds in banking sector. In this context, in order to determine the

---

* Bu çalışma "Bankalarda Hile Denetimi: Merkezden Denetim ve Personel Algısına İlişkin Nitel Bir Araştırma" adlı doktora tezinden türetilmiştir. İlgili tez çalışması Gaziosmanpaşa Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon birimince desteklenmiştir. Proje Numarası: 2017/38.

** Dr. Öğr. Üyesi, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Tokat Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu, Muhasebe ve Vergi Uygulamaları Programı, ismail.kaban@gop.edu.tr, <http://orcid.org/0000-0003-4138-244X>

*** Dr. Öğr. Üyesi, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, mustafa.gul@gop.edu.tr, <http://orcid.org/0000-0002-5503-9194>

Makalenin gönderilme tarihi: 17 Aralık 2018

Kabul tarihi: 25 Nisan 2019

effectiveness of the central audit in terms of the types of fraud and sources of fraud it is carried out face to face interviews with bank managers having internal auditor origin. At the end of interviews actualizing with bank managers it was found that the central audit was an effective internal audit technique in the fraud prevention.

Keywords: Internal Audit, Fraud Audit, Continuous Audit, Banking.

GİRİŞ

Bankacılık sektörü topladığı mevduatları krediye tahvil ederek kalkınmaya yaptığı katkı ile ülke ekonomisi açısından hayati bir önem taşımaktadır. Bu çerçevede kalkınmanın sürekliliğini ve mevduat sahipleri ile yatırımcıların güven içinde olmalarını temin etmek için bankacılık sektöründe faaliyetlerin güçlü bir denetim yapısı içinde izlenmesi gerekmektedir. Diğer taraftan kredi kanalı yoluyla reel sektörü doğrudan etkileyen bankaların denetimi genel ekonomik kırılganlığın önüne geçmek açısından da son derece kritik bir olgu olarak öne çıkmaktadır. Finansal piyasaların en büyük aktörleri konumunda olan bankalarda gerçekleştirilen yığın işlemler karşısında klasik iç denetim faaliyetleri yetersiz kalmaktadır

Bankacılık sektörü sahip olduğu yoğun işlem özelliği nedeni ile yüksek riskler ihtiva etmektedir. İşlemlerin manuel olarak gerçekleştirildiği dönemlerde, işlem sayısının da az olmasının bir sonucu olarak klasik iç denetim uygulamaları hile risklerinin yönetilmesi için yeterli iken günümüzde bu durum geçerliliğini yitirmiştir. Bugün bankacılık sektöründe karşılaşılan hile risklerinin önüne geçmek için modern iç denetim tekniklerine ihtiyaç duyulmaktadır. Bilgi teknolojileri destekli modern denetim teknikleri arasında yer alan merkezden denetim, risk odaklı bir bakış açısı ile yığın işlemler üzerindeki hile risklerinin minimize edilmesini amaçlamaktadır. Klasik denetimde ancak sınırlı sayıda işlemin incelenmesi mümkünken merkezden denetim sayesinde risk odaklı bir bakış açısı ile belirlenen kriterler doğrultusunda ilgili dönemdeki tüm işlemlerin incelenmesi mümkün olabilmektedir. Merkezden denetimin bu niteliği enformasyon teknolojilerinde yaşanan dönüşüme dayanmaktadır. Geliştirilen bazı yazılımlar ile çok kısa bir süre içinde çok yüksek sayıda işlem denetlenebilmektedir.

Bankacılık sektöründe müşterilere sunulan ana hizmetler olarak kredi ve mevduat işlemleri öne çıkmaktadır. Bütün banka şubelerinde her gün rutin olarak mevduat ve kredi işlemleri gerçekleştirilmektedir. Buna istinaden bankalar tüm şubeler bazında söz konusu işlemlerin temel teşkil ettiği çalışan kaynaklı hile riskleri ile karşı karşıya kalmaktadır. Kredi ve mevduat hizmetlerinin ihtiva ettiği yüksek işlem hacimleri nedeniyle söz konusu süreçlerdeki hile risklerinin yönetilmesinde periyodik ve rutin olarak yürütülen klasik denetim faaliyetleri yetersiz kalmaktadır. Bir bankanın ana hizmet birimleri olan şubelerde hemen hemen her gün ortaya çıkan hile risklerinin

kaynağında tespit edilmesi ve bunların anında önüne geçilmesi banka faaliyetlerinin devamlılığı açısından kritik önem taşımaktadır. Aksi takdirde müşteriler nezdinde güven kaybı yaşanabilecek ve bankanın yüksek tutarlarda zarara uğraması söz konusu olabilecektir. Merkezden denetim sürekli, uzaktan, risk odaklı, eşanlı ve makro bakış açısına sahip bir denetim tekniği olarak hile risklerinin etkin olarak yönetilmesinde önemli bir işlev görmektedir. Bu çalışmada işlemlerin anında ve geniş kapsamlı olarak incelenmesine imkân tanıyan merkezden denetimin hile türleri ve hile kaynakları üzerindeki etkisinin ortaya konulması amaçlanmaktadır. Bu araştırma söz konusu amaçlara özgülünen Türkiye’de alanında yürütülen ilk nitel çalışma özelliği taşımaktadır.

I. LİTERATÜR TARAMASI

Hile denetimi veya sürekli denetim konusunda daha önce Türkçe ve yabancı literatürde gerçekleştirilen bazı örnek çalışmalar aşağıda sunulmuştur.

Tablo 1: Türkçe ve Yabancı Literatürdeki Bazı Çalışmalar

Yazar	Yıl	Sonuçlar
Yıldız ve Baskan	2014	Çalışmada, muhasebe hilelerinin önlenmesinde kullanılan araçlar incelenmektedir. Bu amaçla BİST’de işlem gören firmalar üzerinde anket uygulanmış olup finansal raporlama hilelerini önlemede iç denetimin, varlıkların kötüye kullanımının engellenmesinde iç kontrolün ve haksız edinimlerin önüne geçilmesinde de iç denetimin ilk sırada yer aldığı saptanmıştır.
Kocameşe	2015	Araştırmada, işletmelerde suiistimal risklerinin yönetiminin açıklanması amaçlanmıştır. Bu kapsamda suiistimal türlerinin belirlenerek suiistimal risk yönetimi işlevinin kurumsal yönetimin bir parçası haline getirilmesi önerilmiştir. Suiistimalin önüne geçilmesi konusunda iç kontrol sisteminin kesin güvence veremeyeceği belirtilerek suiistimallerin çözümlenmesi amacıyla ve iç kontrol sisteminin etkinliğinin artırılması amacıyla iç denetim mekanizmalarının hayata geçirilmesinin önemi vurgulanmıştır.
Gönen ve Rasgen	2015	Çalışmada, bilgi teknolojilerinin gelişimi ve muhasebe sistemlerinde artan bilgisayar kullanımı ile birlikte oluşan yeni denetim teknikleri üzerinde durmuştur. Bu itibarla, sürekli denetim sisteminin bir denetim yazılımı ile uygulanabilirliği ortaya konulmuştur. Çalışmada sürekli denetim araçlarından IDEA yazılımı incelenmiştir. Sonuç olarak, incelenen yazılımın (İDEA) etkin bir sürekli

		denetim uygulaması için yeterli ve yararlı olduğu tespit edilmiştir.
Akdemir	2016	Araştırmada, hilenin ortaya çıkartılması konusunda veri madenciliği tekniklerinin kullanımına ilişkin perakende sektöründe bir uygulama yapılması amaçlanmıştır. Bu kapsamda uygun algoritmalar kullanılarak araştırmanın yürütüldüğü firmanın veri kümesi içindeki anormallikler tespit edilmiştir. Sonuç olarak veri madenciliği uygulamaları ile aykırı değer tespiti yapılabildiği ve bunun da hileli eylemlere işaret edebildiği saptanmıştır.
Coram, Ferguson ve Moroney	2006	Çalışmada, iç denetim fonksiyonuna sahip olan firmaların hile tespit becerisinin, sahip olmayan firmalardan daha fazla olup olmadığı araştırılmıştır. Bu kapsamda KPMG tarafından yapılan hile araştırmasına katılan kuruluşlar üzerinde anket çalışması yapılmıştır. Elde edilen bulgular iç denetim fonksiyonuna sahip olan firmaların hile becerilerinin sahip olmayanlara nazaran daha yüksek olduğu, ayrıca kendi bünyesinde iç denetim fonksiyonu barındıranların dışarıdan bu hizmeti alanlara nazaran daha etkin bir yapı arz ettiği belirlenmiştir.
Chan ve Vasarhelyi	2011	Araştırmada geleneksel denetim paradigmasının günümüz ekonomisi için geçerliliğini yitirdiği belirtilmiştir. Geleneksel denetim sürecinin yenilenmesinin, gerçek zamanlı güvenceyi desteklemek için gerekli olduğu ve uygulayıcılar ve akademisyenler tarafından geleneksel denetim paradigmasına potansiyel bir halef olarak sürekli denetimin tartışıldığı ifade edilmiştir. Gerçek zamanlı güvenceyi desteklemek için sürekli denetim metodolojisinin, teknoloji ve otomasyonu kullanarak denetim sürecinin etkinliğini ve yeterliliğini arttırdığı vurgulanmıştır. Araştırmada sürekli denetimin gerçek zamanlı güvenceyi destekleyecek şekilde denetim sürecini geliştirdiğinin ve geleneksel denetim paradigmasının potansiyel bir halefi olduğunun altı çizilmiştir.
Vasarhelyi, Alles, Kuenkaikaw ve Littley	2012	Çalışmada, sürekli denetim metodolojilerinde bilginin eşanlı olarak güvence altına alınmasının daha belirgin hale geldiği vurgulanmıştır. Bu amaçla, teknolojiye adaptasyon durumunu incelemek ve sürekli denetim faaliyetlerinin gelişimini değerlendirmek için 22 iç denetim yöneticisi ve 16 iç denetim çalışanı ile 9 önde gelen iç denetim kuruluşunda görüşmeler yapılmıştır. Çalışmadaki birkaç şirketin hâlihazırda sürekli

		denetim ikliminde faaliyet gösterdikleri ancak diğerlerinin henüz ileri denetim teknolojilerini benimseme aşamasında oldukları tespit edilmiştir. Denetim olgunluk modeline göre, tüm şirketler, "geleneksel denetim" aşaması ile "gelişmekte olan" aşamalar arasında sınıflandırılmış ve henüz "sürekli denetim" aşamasına ulaşamamıştır.
Dimitrijevic, Milovanovic ve Stancic	2015	Araştırmada, bütün olarak firmanın performansının, iç kontrol tarafından önleyici metotlar uygulanmak suretiyle nasıl geliştirilebileceği açıklanmaya çalışılmıştır. Ayrıca şirket içindeki çeşitli hile ve veri manipülasyonlarına karşı koruyucu önlemler sunan gelişmiş bir iç kontrol sistemi sunulması amaçlanmıştır. İç kontrol uygulamalarında yeni teknikler kullanmanın kaçınılmaz olduğu ifade edilerek ancak bu şekilde organizasyonda hile ihtimalinin minimize edilebileceği vurgulanmıştır.

II. RİSK ODAKLI İÇ DENETİM VE BANKALARDA MERKEZDEN DENETİMİN YAPISI

İç denetim bir kurumun faaliyetlerini geliştirmek ve bunlara değer katmak amacı taşıyan bağımsız ve objektif bir güvence ve danışmanlık fonksiyonudur (IIA, 2017, s. 1). İç denetim, organizasyon içinde müstakil olarak kurulan ve işletme faaliyetlerini meslek ilkeleri temelinde bağımsızca inceleyen, analiz eden ve değerlendiren bir fonksiyondur. İç denetimin amacı, gözden geçirilen faaliyetlere ilişkin nesnel analizler, değerlendirmeler ve yorumlar yapmak suretiyle tüm yönetim üyelerine sorumluluklarını etkili bir şekilde yerine getirmeleri noktasında yardımcı olacak tavsiyeler sunmaktır (Uzun, 1999, s. 1). İç denetim, iç kontrolün etkin olarak kurgulanması, uygulanması ve bir organizasyonun kontrol çevresi üzerinde olumlu bir etkiye sahiptir (KPMG, 2013, s. 80). Bu bağlamda iç denetim faaliyeti kurumun yönetim süreçlerinin, faaliyetlerinin ve bilgi sistemlerinin maruz kaldığı riskleri değerlendirmek amacıyla aşağıdaki hususları dikkate alır (IIA, 2012, s. 11-12):

- Kurumun stratejik hedeflerine ulaşması,
- Mali ve operasyonel bilgilerin güvenilirliği ve doğruluğu,
- Faaliyetlerin ve programların etkinliği ve verimliliği,
- Varlıkların korunması,
- Kanun, düzenleme, politika, prosedür ve sözleşmelere uyum.

A. RİSK ODAKLI İÇ DENETİM

Risk odaklı iç denetim, organizasyonun tüm risk yönetim çerçevesini iç denetimle ilişkilendiren bir metodolojidir. Riske dayalı denetim, risk iştahı temelinde etkili bir risk yönetim sistemi kurulmasına ilişkin olarak yönetime güvence sağlayan bir iç denetim yapısı tesis edilmesine imkân vermektedir (CIIA, 2014, s. 1). Risk odaklı iç denetim, faaliyet alanlarına ilişkin risk faktörlerinin tanımlanmasını, risk seviyelerinin ölçülmesini, bu riskler için uygulanan kontrollerin etkinlik ve yeterliliğinin değerlendirilmesini ve yüksek risk içeren alanlara denetim önceliğinin verilmesini öngören bir denetim yaklaşımıdır (İDKK, 2013, s. 180). Çağdaş iç denetim tamamen risk odaklıdır. İşletmelerde yürütülen risk odaklı iç denetim yaklaşımının temelinde, işletmelerin amaçlarına ulaşmak için gerçekleştirdikleri faaliyetler esnasında öngörülen risk iştahlarının üzerinde karşı karşıya kalınan veya kalılabilecek risklerin tespit edilmesi ve önlem alınması vardır (Hasanefendioğlu, 2015, s. 14). İç denetimin odağında geçmişten bugüne yaşanan önemli değişiklikler Tablo 1'de gösterilmiştir (PWC, 2012, s. 2).

Tablo 2: İç Denetim Odağındaki Değişim

20 yy. İç Denetim Modeli	Bugünün Tipik İç Denetim Modeli	Geleceğin Risk merkezli İç Denetim modeli
Periyodik ve rutin denetim planlarına dayalı olarak kontrollere güvence sunmak	Risk odaklı iç denetim planına dayalı olarak kontrollere güvence sunmak	Kontrol güvencesinin yanında risk yönetiminin etkinliği üzerine güvence sunmak

Kaynak: PWC, 2012, s. 2.

Banka şubelerine ilişkin risk odaklı bir denetim planı oluşturulması sürecinde, şubelerce kullanılan kredilerin yasal takibe aktarılma oranı, çok kısa sürede çok hızlı bir kredi hacmi artışı yaşanması, ödemeleri geciken kredi tutarının kabul edilebilir oranların üzerinde bulunması, iç kontrol yapısının operasyonel anlamda zayıflıklar taşıması, ilgili birimin müşteri portföyünün finansal okuryazarlık becerisinin düşük olması, şubede daha önce bazı olağandışı işlemler tesis edilmesi gibi kriterler belirlenerek sınırlı denetim kaynaklarının en riskli alanlara tahsis edilmesi sağlanabilir.

Risk odaklı iç denetim anlayışı, bankanın iç denetim sisteminin riskler karşısında etkin, esnek ve dinamik bir niteliğe sahip olmasını sağlamaktadır. Risk odaklı yaklaşım sayesinde, mevcut risklere karşı etkili bir denetim faaliyeti yürütülürken potansiyel risklerin ortaya çıkması karşısında da denetim süreçleri dinamik bir şekilde yeni duruma adapte edilmektedir.

B. BANKALARDA MERKEZDEN DENETİM

Merkezden denetim faaliyetleri çerçevesinde, belli risk kurguları üzerinden senaryolar geliştirilmektedir. Kurgu analizleri ve senaryo geliştirme süreçleri bir beyin fırtınası şeklinde geçmektedir. Bu çalışmalardan elde edilen senaryolar, bir iş zekâsı yazılımı kullanılarak (ACL vb.) formüle edilmekte ve söz konusu formüller denetimi yapılacak birimden temin edilen veriler üzerine uygulanmaktadır. Bankada gerçekleştirilen tüm işlemlere ilişkin muhasebe hareketleri ve sistemsel kayıtlar üzerinde veri madenciliği teknikleri uygulanmak suretiyle riskli operasyonlar saptanmaktadır. Böylece herhangi bir şubede fiili olarak bulunma ihtiyacı olmadan eş zamanlı denetimler gerçekleştirilebilmektedir. Örneğin, bir şubede yapılan şüpheli mevduat ve kredi işlemleri bu sayede sürekli olarak izlenebilmektedir. Dolayısıyla işlemler tesis edildikten bir süre sonra denetimin gerçekleştirilmesi anlayışı yerine, işlemlerle eş zamanlı olarak yürütülen denetim konseptini ifade eden sürekli denetim felsefesi son zamanlarda ön plana çıkmıştır.

Merkezden denetim faaliyetleri, risklilik düzeyi yüksek işlemlere yoğunlaşarak olası usulsüzlük ve operasyonel hataların erkenden tespit edilmesi, mevduat sahipleri ile banka hissedarlarının menfaatine zarar verecek olası eylemlerin engellenmesinin sağlanması amacıyla çeşitli risk raporlarının oluşturulması ve incelenmesi suretiyle gerçekleştirilmektedir (HB, 2016, s. 124). Uzaktan inceleme teknikleri ile ürün, süreç ve uygulamalardaki eksiklik ve hataların tespit edilmesine, müşteri şikâyetlerinin analiz edilerek süreç ve uygulamalardaki aksaklıkların belirlenmesine ve aksiyon alınması için ilgili taraflarla koordinasyon sağlanmasına yönelik merkezi denetim çalışmaları gerçekleştirilmektedir (GB, 2016, s. 126).

Merkezden denetim uygulamaları çerçevesinde tasarlanan senaryo analizleri ile hem gerçekleşmiş usulsüzlükler tespit edilmekte, hem de gerçekleşmesi muhtemel usulsüzlüklerin önlenmesi bakımından caydırıcı bir etki ortaya çıkmaktadır. Uzaktan denetim çalışmaları kapsamında mevcut senaryoların etkinliği sürekli gözden geçirilmekte, yeni iş süreçleri değerlendirilerek muhtemel suiistimallere karşı yeni senaryolar geliştirilmekte, denetim esnasında kullanılan manuel süreçlerin en aza indirilmesi amacıyla sistemsel geliştirmeler yapılmaktadır (ZB, 2016, s. 74).

Bankalarda günümüzde yürütülen merkezden denetim faaliyetleri, geçmişe dayalı olarak gerçekleştirilen ve klasik yerinden denetime nazaran sadece uzaktan icra edilen bir denetim faaliyeti olmanın ötesinde yeni bir anlam taşımaktadır. Bu manada bankalarda merkezden denetim, işlemlerin ortaya çıktığı anda eşanlı olarak veya gerçekleştirildikten çok kısa bir zaman sonra denetlenmesini mümkün kılan ve bilgi teknolojilerinin yoğun olarak kullanıldığı bir denetim yaklaşımıdır. Sürekli denetimin odağında da gelişen bilgi teknolojileri ile birlikte işlemlerin eşanlı olarak veya çok kısa bir süre içinde devamlı surette denetlenmesi düşüncesi bulunmaktadır. Dolayısıyla bankalarda

bugün yürütülen merkezden denetim faaliyetleri bir sürekli denetim yöntemi olarak işlerlik kazanmaktadır.

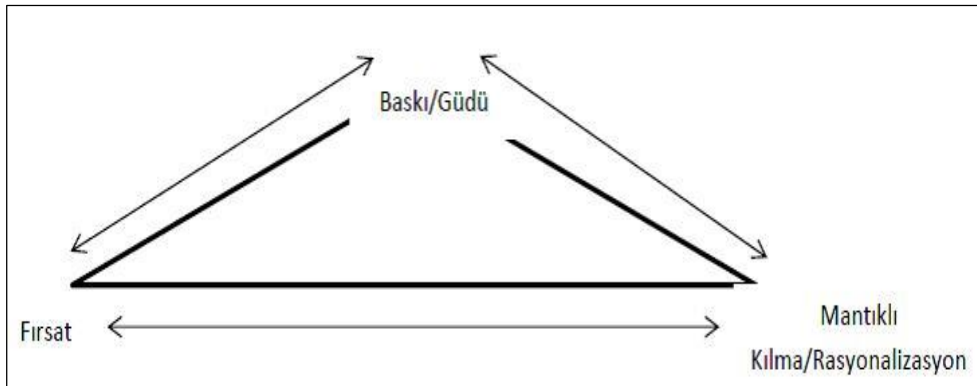
III. HİLE VE HİLE DENETİMİ

Hile, bir çalışanın mensubu olduğu kurumun kaynakları ve varlıkları üzerinde bilerek ve isteyerek gayri ahlaki bir şekilde mülkiyet elde etmesi suretiyle haksız çıkar sağlamasıdır (Bozkurt, 2016, s. 60). Hile açısından uygun bir zemin oluşturan ve hileye neden olan öğeleri açıklamak üretilen farklı teoriler olup bunlar arasında en çok kabul gören ise Donald Cressey'in geliştirdiği hile üçgeni kuramı olmuştur (Karausta, 2013, s. 5). Cressey, kişileri hileli davranışlarda bulunmaya sevk eden saikleri tespit etmek için, zimmet sebebiyle hapis cezası alan ABD'deki mahkûmlar üzerinde bir araştırma gerçekleştirmiştir (O'Gara, 2004, s. 155-156). Yaklaşık 200 hükümlü üzerinde yürütülen çalışma (Wells, 2013, s. 7) neticesinde hilenin gerçekleştirildiği ortamlarda üç hususun varlığından tespit edilmiştir. Bunlar (Skousen, 2004, s. 6):

- i. Baskı/Güdü,
- ii. Fırsat,
- iii. Mantıklı Kılma/Rasyonalizasyondur.

Bu üç unsur çoğunlukla hile üçgeni olarak telaffuz edilmekte olup bu terim Donald. R. Cressey ile ilişkilendirilmektedir. Ancak Donald. R. Cressey'in çalışmalarında "hile üçgeni" terim olarak hiç yer bulmamaktadır. Hile Üçgenini bir kavram olarak ortaya koyan kişi, ACFE'nin de kurucusu olan ve hile ile ilgili birçok faaliyet gerçekleştiren Joseph T. Wells'dir (Mengi, 2012, s. 116).

Şekil 1: Hile Üçgeni

Baskı veya güdüler, idareyi veya diğer kurum mensuplarını hileli şekilde davranma yönünde motive eden kârlılık hedeflemesi, performans dayalı ücretlendirme gibi bazı teşvik ve/veya baskı unsurlarıdır (AICPA, 2002: SAS No.99: par. 07-85). Baskı, kurum personeli üzerinde, çalışanın borcu sebebiyle ölümle tehdit edilmesi şeklinde muhtelif tarzlarda vücut bulabilir (Bozkurt, 2000, s. 64). Banka personeli üzerinde basiretsiz bir hayat sürme veya daha varlıklı bir yaşam isteği sebebiyle psikolojik baskılar oluşabilir.

Fırsat, hile üçgeninin en hayati ögesidir. Birçok firma, istemeden veya bilinçsiz olarak, çalışanlarına hile yapabilmeleri için muhtelif olanakları içinde barındıran bir iş ortamı sunmaktadır. Bu zemini oluşturan en önemli etken, çalışanların izlenmesi için yeterli kontrollerin mevcut olmamasıdır (Buckhoff, 2001, s. 72). Bu itibarla etkin olarak çalışmayan kontrol sistemleri, hile ve usulsüzlük yapılması için çeşitli fırsatların ortaya çıkmasına neden olmaktadır (Erkan ve Arıcı, 2011, s. 38). Örneğin, banka şubesinde pazarlama personeli olarak çalışan bir kişinin gerçekleştirdiği bir işlemi (mevduat veya kredi fiyatlaması vb.) iptal etmesi, daha yetkili bir personelin (pazarlama yetkilisi ve yönetmeni gibi) sistem üzerinden onay vermesine bağlı olmalıdır. Bu durum etkin bir iç kontrol sisteminin gerekliliği olarak şubede çapraz kontrol modelinin efektif olarak uygulanmasını sağlayacaktır.

Makul kılma veya rasyonalizasyon, çalışanların, gerçekleştirdikleri hilelere ahlaki açıdan kabul edilebilir bir bahane üretmeleri ve bu fiillerin suç olmadığına ikna olmaları şeklindeki tutumlarıdır. Çalışanlar çoğunlukla kendilerini haklı çıkarmak için: “Ben sadece emanet olarak para alıyorum, mümkün olan en kısa zamanda bunu yerine koyacağım”; “Bu firma ben olmasam iflas eder, bu nedenle ben bunu hak ediyorum” gibi güdülerle hareket ederler (Kramer ve Zikmund, 2004, s. 30). Bu tip motivasyonlar, esasen suiistimalcinin, tavırları konusunda kendini haklı hissetmesini mümkün kılan iç diyalogudur. (KPMG, 2009, s. 15). Uzun süre bankada çalışan ve yoğun bir iş yüküne maruz kalan personelde meşruiyet temelli bir hile eğilimi ortaya çıkabilir.

A. ULUSLARARASI İÇ DENETİM STANDARTLARINDA HİLE

İç Denetçiler Enstitüsü tarafından yayınlanan İç Denetim Standartları, 2016 yılının ekim ayında, 01.01.2017 tarihinden itibaren geçerli olmak üzere revize edilmiştir. Bu bölümde, ilgili düzenlemede yer alan ve doğrudan hile ve suiistimal kavramlarına değinilen ilkelere yer verilmektedir. Buna göre:

- İç denetçiler, suiistimal risklerini ve bu risklerin organizasyon tarafından yönetilme biçimini değerlendirmek için yeterli bilgiye sahip olmalıdır (IIA, 2017, m. 1210.A2),

- İç denetçiler, bir takım hususlarla birlikte önemli hata, suiistimal veya aykırılıkların olma ihtimalini göz önüne alarak azami mesleki özen ve dikkat göstermek zorundadır (IIA, 2017, m. 1220.A1),

- İç denetim faaliyeti, suiistimal oluşma olasılığını ve kuruluşun hile riskini nasıl yönettiğini değerlendirmelidir (IIA, 2017, m. 2120.A2),

- İç denetçiler, görevin hedeflerini geliştirirken, önemli hataların, hilenin, uyumsuzluğun ve diğer risklerin oluşma olasılığını göz önünde bulundurmalıdır (IIA, 2017, m. 2210.A2),

- İç denetim, kontrol öz-değerlendirme gözetimi, hile incelemesi veya danışmanlık gibi belirli bir iç denetim işi, vazifesi veya gözden geçirme faaliyetidir (IIA, 2017, s. 22).

İç Denetim Standartlarında yer alan bu ilkeler, modern iç denetim süreçlerinde olağan denetim faaliyetlerinin yanı sıra hile incelemesi, değerlendirmesi ve raporlaması konularının da öne çıktığına işaret etmektedir. Nitelikli bir iç denetim faaliyetinin gerçekleştirilmesi ancak bu yaklaşımın gözetilmesi ile mümkün olacaktır.

B. BANKACILIKTA HİLE SORUŞTURMASI

Bankacılık sektöründe hile soruşturması müfettişler tarafından gerçekleştirilmekte olup, soruşturma çalışmalarında sırasıyla;

- Mevzuata aykırılık veya hilenin tespiti ve bu durumun ispatlanması,
- Araştırmaya esas hususlar kapsamında ilgili personelin ifadesine başvurulması,
- Ceza önerisinden önce personelin savunmasının alınması,
- Disiplin kuruluna ceza önerisinde bulunulması biçiminde bir metodoloji izlenmektedir.

Bir hile soruşturması, soruşturmaya konu eylem hakkında ayrıntılı bilgi toplanması, ilgili fiille bağlantılı kayıplar ve maruziyetlerin saptanması, bu fiile kimlerin iştirak ettiği ve eylemin nasıl gerçekleştiği ile ilgili yürütülen hassas çalışmalardan meydana gelmektedir. Hile konusu fillerle ilgili asıl sorumluların tespit edilmesi ve masum kişiler üzerinden şüphe bulutlarının kaldırılması soruşturmaların en önemli sonuçlarından biridir (IIA, 2009, s.27). Türkiye’de iç denetim birimleri tarafından gerçekleştirilen soruşturmaların ağırlıklı bölümü, firmaların finansal tablolarını etkilemeyen küçük çaplı usulsüzlükler ile genelde disiplin yaptırımı doğuran kurum içi insan kaynakları problemlerinden oluşmaktadır (Özbek, 2012, s. 155).

IV. MERKEZDEN DENETİM ÜZERİNE NİTEL BİR ARAŞTIRMA

A. ARAŞTIRMANIN AMACI

Bu araştırmada “Bankalarda yeni bir iç denetim tekniği olarak kullanılan merkezden denetim, hile ile mücadele sürecinde hile türleri ve hile kaynakları

açısından nasıl bir etki oluşturmaktadır?” şeklindeki araştırma sorusunun cevaplandırılması amaçlanmaktadır. Bu çerçevede merkezden denetimin hile türleri bağlamında etkinliği ile hile kaynağı bağlamında etkinliğinin belirlenmesi hedeflenmektedir. Çalışmadaki temel saik bankacılık sektöründe yeni bir iç denetim yaklaşımı olarak öne çıkan merkezden denetim faaliyetlerinin hile ile mücadele sürecinde taşıdığı önemin ve sağladığı etkinliğin hile türleri ve hile kaynağı temelinde ortaya konulmasıdır. Araştırmanın amaçlarına ulaşılması için cevabı aranan alt sorular aşağıda sunulmuştur.

➤ Merkezden denetim çalışmalarında en fazla tespit edilen hileli işlemler konusunda bilgi verir misiniz?

➤ Bankada gerçekleştirilen hilelerin kaynağı olarak hangi faktörler (meşruiyet, baskı, fırsat vb.) öne çıkmaktadır? Bu kaynaklara ilişkin merkezden denetimin rolü konusunda bilgi verir misiniz?

B. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Bu çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden durum çalışması benimsenmiştir. Nitel araştırma, sınırlı örneklem kullanılarak özellikle az bilinen konular hakkında geniş ve derin bilgi elde etmeyi amaçlayan keşfedici doğaya sahip bir araştırma yöntemi olarak tanımlanabilir (Ruyter ve Scholl, 1998, s. 8). Nitel araştırmacılar sıklıkla eylemleri ve anlatıları anlamaya çalışmaktadırlar (Glesne, 2015, s. 1). Dolayısıyla nitel yöntem, çeşitli sosyal ortamları, grupları veya bu ortamlarda yaşayan bireyleri inceleyerek araştırmanın amacı doğrultusunda gereğine uygun cevaplar aramaktadır (Berg ve Lune, 2015, s. 25). Diğer taraftan durum çalışması araştırması, gerçek yaşamın, güncel bağlam veya ortam içindeki bir programın, etkinliğin, faaliyetin veya sürecin derinlemesine irdelenmesini amaçlamaktadır (Creswell, 2009, s. 261; 2016, s. 96).

Araştırmanın konusunu oluşturan merkezden denetim Türk bankacılık sektöründe yakın bir zaman önce uygulanmaya başlanan bir denetim yöntemi olup konu hakkında bilgi açığı bulunmaktadır. Bu noktadan hareketle merkezden denetim hakkında geniş kapsamlı ve sağlıklı bir bilgi elde etmek için uygulayıcılarla yüz yüze görüşülmesi gereği ortaya çıkmıştır. Bu itibarla araştırmanın doğasına en uygun yöntem olduğu düşünülen nitel araştırma tercih edilmiştir. Böylece henüz bilinirliği az olan bir konudaki tecrübelerin doğrudan katılımcıların/uygulayıcıların görüşlerinden hareketle literatüre kazandırılması hedeflenmiştir.

1. Araştırmanın Alanı ve Katılımcılar

Araştırma Türkiye'nin halka açık en büyük mevduat bankalarından birinde ve banka yöneticilerinin katılımı ile gerçekleştirilmiştir. Araştırmanın amacına ulaşılmasını teminen örneklem belirleme sürecinde ölçüt örneklem yöntemi tercih edilmiştir. Ölçüt örneklem, amaçsal örnekleme yöntemlerinden

birisi olup bir araştırmada gözlem birimlerinin belli niteliklere sahip bireyler, olaylar, nesnelere veya durumlardan oluşması ve örneklem için belirlenen ölçütü karşılayan birimlerin örnekleme dahil edilmesi ölçüt örnekleme olarak tanımlanmaktadır (Büyüköztürk, Kılıç Çakmak, Akgün, Karadeniz ve Demirel, 2014, s. 91). Nitel araştırmalarda amaçlı örnekleme büyüklüğü 1 kişi olabileceği gibi (Patton, 1990, s. 169) daha çok sayıda da belirlenebilmektedir (Gentles, Charles, Ploeg ve Mckibbin, 2015, s. 1783). Dolayısıyla nitel araştırmalarda örneklemin büyüklüğünden öte katılımcı sayısının araştırmada ihtiyaç duyulan bilginin karşılanması için yeterli olup olmadığı tartışmanın odağını oluşturmaktadır (Türnüklü, 2000, s. 548). Bu çerçevede araştırmada merkezden denetim ve/veya yerinden denetim birimlerinde çalışmış olan müfettişlik deneyimine sahip ve biri hariç tamamı şube tecrübesi taşıyan yöneticilerden 15 kişi belirlenmiştir. Bunlardan bir tanesi hariç 14 kişi ile yarı yapılandırılmış görüşme formları aracılığıyla gönüllülük esasına dayalı olarak görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Katılımcıların yaklaşık 10 yıllık bankacılık deneyimi bulunmakta olup üç personel bölge müdürlüklerinde bölüm müdürü, dört personel şube müdürü, beş personel çeşitli şubelerde ve iki personel de genel müdürlük biriminde yönetici (yönetmen) olarak görev yapmaktadır. Araştırmanın katılımcıları aşağıdaki özellikleri taşımaktadır:

- Katılımcılar yaklaşık 10 yıllık bankacılık deneyimine sahiptir,
- Katılımcıların tamamı bankacılıkta müfettişlik tecrübesine sahiptir,
- Katılımcıların tamamı müfettişlik sonrasında belli bir yöneticilik tecrübesine sahiptir,
- Katılımcılar şube müdürü, birim müdürü ve yönetmen olarak çeşitli yöneticilik unvanlarında görev yapmaktadır,
- Katılımcılar Kayseri, Samsun, Ankara, Kocaeli, İstanbul ve İzmir olmak üzere farklı şehirlerde çalışmaktadır.

2. Veri Toplama Araçları

Bu araştırmada veri toplama aracı olarak yüz yüze görüşme tekniği tercih edilmiştir. Verilerin toplanması aşamasında çeşitli araçlardan yararlanılarak bulguların güçlü kanıtlarla desteklenmesi amaçlanmıştır. Bu itibarla araştırmacı günlüğü yaklaşımından da yararlanılmıştır. Araştırmacı günlüğü, araştırmacının yürütüldüğü zaman zarfında ulaşılan kanaatler ve gerçekleştirilen kayıtların, diğer bir ifade ile gözlemlerin notlara dökülmesidir (Merriam, 2015, s. 122; Yıldırım ve Şimşek, 2016, s. 184). Katılımcılarla yapılan yüz yüze görüşmeler esnasında ya da görüşmeler sonrasında araştırma konusu ile ilgili olarak sunulan düşüncelerden hareketle ulaşılan kanaatler günlük tutularak not alınmıştır.

Görüşme, bir dizi katılımcı ile bir araya gelinerek araştırma sorularının katılımcılara yöneltilmesi ve elde edilen bilgilerin kaydedilmesi biçiminde

yürütülen bir veri toplama tekniğidir (Tracy, 2013, s. 81). Görüşme yöntemi en çok kullanılan nitel araştırma tekniklerinden birisi olup (Mack, Woodsong, Macqueen, Guest ve Namey, 2005, s. 29), yapılandırılmış/standartlaştırılmış görüşme, yarı yapılandırılmış görüşme ve yapılandırılmamış/standartlaştırılmamış görüşme yaklaşımları bulunmaktadır (Mason, 2002, s. 62; Merriam, 2015, s. 87; Berg ve Lune, 2015, s. 133). Bu araştırmada görüşme yöntemlerinden yarı yapılandırılmış görüşme formu yaklaşımı tercih edilmiştir. Bunun sebebi yarı yapılandırılmış görüşme tekniğinde, araştırılacak alanı temsil eden açık uçlu soruların oluşturduğu bir form üzerinden görüşmelerin esnek olarak yürütülebilmesi (Bricki ve Green, 2007, s. 11), görüşme sürecinde soruların yeniden sıralanabilmesi, görüşmecinin soruları açıklayabilmesi ve görüşmecinin sorulara istinaden alt başlıklar açabilmesidir (Berg ve Lune, 2015, s. 133).

3. Verilerin Toplanma Süreci ve Analizi

Banka yöneticileri ile gerçekleştirilen görüşmelere ilişkin veriler kayıt cihazı ile kaydedilmiştir. Bu çerçevede araştırma kapsamında görüşme yapılan 14 yöneticiye ait ses kayıtları, hiçbir değişiklik yapılmadan yazılı ortama aktarılmıştır. Transkripsiyon işlemlerinin ardından elde edilen verilerin yorumlanması amacıyla içerik analizi yöntemi kullanılmıştır. İçerik analizi, toplanan verileri açıklayabilecek kavramlara ulaşmayı ve betimsel bir yaklaşımla fark edilemeyen temaları keşfetmeyi amaçlayan bir yaklaşım olup (Yıldırım ve Şimşek, 2016, s. 242) araştırmacının toplanan verileri kodlayarak bunlardan hareketle temalar oluşturmasını (Creswell, 2016, s. 184-186), diğer bir ifade ile araştırmacının elde ettiği tüm verileri ve edindiği gözlemleri araştırmanın amacı temelinde kodlar ve temalar üzerinden tasvir etme çabasını ifade etmektedir. Aslında nitel içerik analizi, olayların, stillerin, anlamların ve nüansların anahtar kelime olarak yer aldığı iç görünüm peşindedir (Altheide, 1987, s. 68). Bu süreç aynı zamanda verilerin kodlanması ve temaların oluşturulmasını da kapsar (Merriam, 2015, s. 196). Kod, bir çalışmada toplanan tanımlayıcı ve yoruma dayalı bilgilere anlam birimleri atamak için kullanılan künye ve etiketlerdir (Miles ve Huberman, 2015, s. 56). Tema ise, en basit haliyle basit bir cümle, özne ve yüklemle sahip kelimeler zinciri (Berg ve Lune, 2015, s. 391) olup içerik analizinde gerçekleştirilen kodlamalar birbirleriyle belirli bir tema altında sınıflandırılmaktadır (Yıldırım ve Şimşek, 2016, s. 242). İçerik analizi kullanılan nitel bir araştırmada veriler aşağıda belirtilen dört aşamada analiz edilir (Yıldırım ve Şimşek, 2016, s. 243):

- Verilerin kodlanması,
- Temaların bulunması,
- Kodların ve temaların düzenlenmesi,
- Bulguların tanımlanması ve yorumlanması.

Araştırmaya ait verilerin analizinde bu aşamalar takip edilerek veriler çözümlenmiştir. İçerik analizi ile tahlil edilen kayıtlar üzerinden her bir görüşme sorusu temelinde kodlar ve temalar oluşturularak araştırmacının bulguları ortaya konulmuştur. Temaların oluşturulması ve şekil olarak gösterilmesi sürecinde Nvivo 11 for Windows nitel analiz programından yararlanılmıştır. Son olarak söz konusu temalardan hareketle çalışmanın amacı doğrultusunda araştırmacının bulgularına ulaşılmıştır. Niteliksel çalışmalar gizlilik esasına dayanılarak yürütülmesi gerektiği için araştırmaya katılan bütün banka yöneticilerinin gerçek isimleri saklı tutulmuştur. Bu sebeple katılımcılar Katılımcı A, Katılımcı B, Katılımcı C... şeklinde kodlanmıştır.

C. ARAŞTIRMANIN GEÇERLİLİK VE GÜVENİLİRLİĞİ

Geçerlilik iç ve dış geçerlilik olmak üzere iki başlıkta ele alınmaktadır. İç geçerlilik, araştırmacının gözlemediği durumlar ve olaylar hakkındaki bulgu ve yorumlarının gerçek durumu ne kadar yansıttığını göstermektedir (Yıldırım ve Şimşek, 2016, s. 269). Dış geçerlilik, bir araştırmada aynı sonucun aynı ölçüyü/aracı kullanarak benzer gruplar veya ortamlarda ne ölçüde tekrarlanacağını ve genellenebileceğini ifade etmektedir (Macdonald ve Headlam, 2009, s. 69). Nitel araştırmalarda geçerliliğin temin edilmesi için araştırmacının kullandığı araçları ve elde ettiği verileri teyit etmek amacıyla bazı ek yöntemler kullanması (katılımcı teyidi vb.) ve araştırmacının görüşülen kişilerden doğrudan yapılan alıntılarla sonuca gitmesi gerekmektedir (Yıldırım ve Şimşek, 2016, s. 269-270). Bu araştırmacının iç geçerliliğini temin etmek amacıyla görüşme formunun hazırlanması aşamasında formun içeriğinde yer alan soruların ulaşılmak istenen amaca uygun olup olmadığını belirlemek için uzman görüşlerine başvurulmuştur. Bu kapsamda genel müdür yardımcısı ve birim müdürü unvanı ile bankacılık sektöründe çalışan teftiş kökenli iki yöneticiyle ve akademik anlamda ilgili alanda çalışan bir akademisyenle iletişim kurularak söz konusu sorular ilgililerin değerlendirmelerine sunulmuştur. Fikir ve değerlendirmelerine başvurulmuş taraflar görüşme formundaki soruların araştırmacının amacına uygun bir nitelik taşıdığını belirtmiştir. Böylece görüşme formu nihai şekline kavuşturulmuştur. Ayrıca içerik analizleri çerçevesinde görüşmecilerden doğrudan alıntılar yapılmıştır. Dış geçerliliği temin etmek amacıyla da yapılan çalışmanın tüm aşamaları hakkında ayrıntılı olarak bilgiler sunulmuştur.

Güvenilirlik, yapılan araştırmalarda elde edilen bulguların yeniden üretilip üretilmemesi ile ilgilidir. İnsan davranışlarının durağan olmaması sebebiyle nitel bir araştırmacının tekrarlanması halinde aynı sonuçlar ortaya çıkmayabilmektedir (Merriam, 2015, s. 211-212). Güvenilirlik geçen zaman içinde benzer sonuçların elde edilmesi şeklinde zamana bağlı (dış güvenilirlik) ve aynı zaman dilimi içinde farklı araştırmacılar tarafından benzer sonuçlar elde edilmesi şeklinde gözleme dayalı (iç güvenilirlik) olarak ölçülmektedir (Kirk ve Miller, s. 1986, s. 42). Nitel araştırmalarda güvenilirlik sağlamak için alınması

gereken bazı önlemler vardır. Yürütülen araştırmanın bütün süreçlerine ilişkin ayrıntılı bilgilerin sunulması (Yıldırım ve Şimşek, 2016, s. 274) ve ses kayıt cihazları kullanılmak suretiyle görüşmelerin gerçekleştirilerek yazıya aktarılması bu önlemler arasında yer almaktadır (Creswell, 2016, s. 253). Bu araştırmanın güvenilirliğini sağlamak için araştırma süreci hakkında ilgililere aşağıda ayrıntılı bilgiler sunulmuştur.

Çalışma kapsamında araştırmaya katılacak olan kişilerle ilk önce telefon aracılığıyla iletişim kurulmuş ve yönetici unvanındaki 15 personelin uygun olduğu tarihlere göre bir görüşme takvimi oluşturulmuştur. Yapılan planlama doğrultusunda Kayseri, Ankara, Kocaeli, İstanbul, Samsun ve İzmir’de banka yöneticisi olan toplam 14 kişi ile uygun lokasyonlarda görüşmeler gerçekleştirilmiş ve bir kişinin planlanan tarihte uygun olmaması sebebi ile görüşme yapılamamıştır. Görüşmelerin bir kısmı ilgili banka şubelerinde bir kısmı ise banka şubesi dışında bir lokasyonda yürütülmüştür. Söz konusu görüşmelerin kaydedilmesi amacı ile ses kayıt cihazı kullanılmıştır. Banka yetkilileri ile yürütülen görüşme sürecinde merkezden denetimin nasıl bir işleyişe sahip olduğu hakkında görüşler/fikirler temin edinilmeye çalışılmıştır. Görüşme yapılan banka yöneticilerine bilgi vermek amacıyla araştırma hakkında açıklayıcı bir içerik taşıyan "Bilgilendirme ve Sözleşme Formu" imzalatılmıştır.

D. ARAŞTIRMANIN SINIRLILIKLARI VE KISITLARI

Bir nitel araştırmanın sınırlılıklarının ve kısıtlarının belirlenmesi verilerin inandırıcılığını gösterme yollarından biridir. Sosyal bilimlerde sınırlılıklar okuyuculara araştırmanın nasıl okunması ve anlaşılması gerektiği hakkında yardımcı olmaktadır (Glesne, 2015, s. 296). Bu kapsamda araştırmanın sınırlılıkları şöyledir:

- Araştırmadan elde edilen bulgular görüşmelere katılan personelin tecrübelerini yansıtan ifadeler ile sınırlıdır;
- Araştırma bulguları çalışmanın yürütüldüğü bankanın merkezden denetim faaliyetleri ile sınırlıdır;
- Araştırma bulguları bankacılık sektöründeki tüm çalışanların görüşlerini ve merkezden denetim faaliyetlerinin yapısını temsil etme savı taşımamaktadır.

Araştırma sürecinde başat anlamda zaman ve maliyet kısıtları ile karşılaşmıştır. Görüşmeler farklı şehirlerde gerçekleştirilmesi gerektiği için zaman anlamında, seyahat ve konaklama masrafları görece yüksek olduğu için ise maliyet anlamında önemli kısıtlar ortaya çıkmış ve araştırma çalışmaları bu kısıtlar altında yürütülmüştür.

E. ARAŞTIRMANIN GÜÇLÜ VE ZAYIF YÖNLERİ

1. Araştırmanın Güçlü Yönleri

• Araştırmanın yürütüldüğü bankanın, sektörde merkezden denetim uygulamalarını ilk başlatan bankalar arasında yer alması araştırmanın güçlü yönünü oluşturmaktadır.

• Araştırmanın yürütüldüğü bankanın, sektörde ilk kurulan bankalar arasında bulunması ve buna bağlı olarak köklü bir denetim kültürü taşıması araştırmanın güçlü yönünü oluşturmaktadır.

• Görüşme yapılan banka yöneticilerinin tamamının müfettiş orijinli olması ve bir tanesi dışında şube tecrübesine sahip bir nitelik taşıması hem iç denetim (merkezden denetim ve yerinden denetim) hem de şube faaliyetleri hakkında çift taraflı değerlendirme yapabilmelerini mümkün kılmakta olup bu durum araştırmanın güçlü yönünü oluşturmaktadır.

• Merkezden denetim hakkında sadece şube yöneticilerinden değil bölge müdürlüğünde çalışan yöneticilerden de görüşler alınmış olup bu anlamda şubenin yanında daha üst örgütsel birimlerin de ilgili konulardaki kanaatlerine ulaşılması araştırmanın güçlü yönünü oluşturmaktadır.

2. Araştırmanın Zayıf Yönleri

• Merkezden denetim hakkındaki soruların görüşme yapılan yöneticilerin yanı sıra hâlihazırda teftiş kurulu ve iç kontrol gibi genel müdürlük birimlerindeki yöneticilere de sorulamaması araştırmanın zayıf yönünü oluşturmaktadır. Ancak bu durum araştırma çalışmalarına başlanmadan önce iç kontrol ve teftiş kurulu gibi birimlerin yöneticileri ile görüşmeler yapılması amacıyla genel müdürlük nezdinde girişimlerde bulunulmasına rağmen yetkili birim tarafından bu talebin kabul edilmemesinden ileri gelmiştir. Bununla birlikte görüşmelerin gerçekleştirildiği kişiler arasında daha önce teftiş kurulu başkan yardımcılığı görevinde bulunmuş bir yöneticinin yer alması araştırmanın zayıf yönünü hafifletmiştir.

• İç denetim faaliyetlerinden sorumlu olan denetim komitesi üyeleri ile görüşmeler yapılamaması araştırmanın bir diğer zayıf yönünü oluşturmaktadır.

F. ARAŞTIRMANIN ETİĞİ

Nitel araştırma çalışmalarında evrensel olarak kabul gören ve başlıca etik ilkeler şunlardır (Christians, 2005, s. 144-145):

- Bilgilendirilmiş onay ilkesi,
- Gizlilik ve mahremiyet ilkesi,
- Aldatmama/yanıltmama ilkesi,

- Verilere sadık kalma ilkesi.

Araştırmanın başlangıcından sonuçların yazılmasına kadar olan bütün aşamalarda bu ilkelere bağlı kalınmıştır;

- Gerçekleştirilen görüşmeler öncesinde gönüllü ve rızaya dayalı katılımın sağlanmasını temin etmek için katılımcılara Bilgilendirme ve Sözleşme Formu sunularak bilgilendirilmiş onay ilkesi,

- Katılımcılara ve ilgili kuruma ilişkin araştırmada doğrudan ya da dolaylı bir bilgi paylaşımında bulunulmayarak gizlilik ve mahremiyet ilkesi,

- Görüşme öncesinde ve sonrasında katılımcılara araştırmanın amacı, yöntemi ve etik kurallar hakkında en doğru şekilde şeffaf bir bilgilendirme yapılarak aldatmama/yanıltmama ilkesi,

- Verilerin toplanmasından analiz edilmesi ve raporlanmasına kadar olan bütün aşamalarda katılımcıların görüşleri temelinde çalışmalar gerçekleştirilerek verilere sadık kalma ilkesi gözetilmiştir.

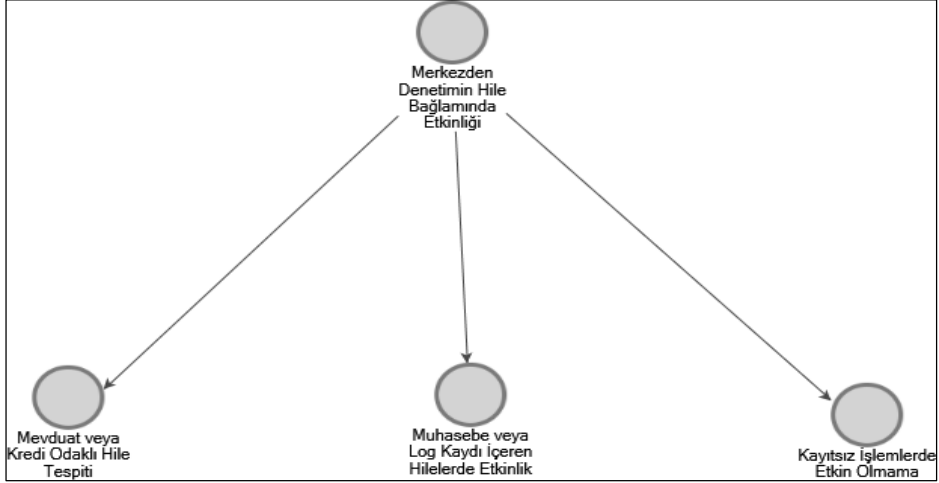
G. ARAŞTIRMANIN BULGULARI

Katılımcılara merkezden denetimin hile ile mücadele sürecindeki etkinliğinin saptanması amacıyla hile türleri ve hile kaynakları bağlamında yöneltilen araştırma soruları neticesinde elde edilen bulgular aşağıda sunulmuştur. Bulguların dayanağını oluşturan katılımcı ifadelerinin tamamı sunulmamış olup öne çıkan bazı anlatımlara yer verilmiştir. Katılımcıların ifadeleri üzerinde içerik analizlerinin yapılması ve temaların oluşturularak aşağıdaki şekillerde gösterilmesi sürecinde Nvivo 11 for Windows nitel analiz programından yararlanılmıştır.

1. Merkezden Denetim Uygulamalarının Hile Türleri Bağlamında Etkinliğine İlişkin Bulgular

Katılımcılara merkezden denetimin hile türleri bağlamında etkinliği hakkında “Merkezden denetim çalışmalarında en fazla tespit edilen hileli işlemler konusunda bilgi verir misiniz?” şeklindeki görüşme sorusu yöneltilmiştir. Katılımcıların sunduğu cevaplar çerçevesinde gerçekleştirilen içerik analizi sonucunda öne çıkan temalar Şekil 2’de gösterilmektedir.

Şekil 2: Merkezden Denetimin Hile Bağlamında Etkinliğine İlişkin Bulguların Tematik Gösterimi

Şekil 2’de gösterilen temaların dayanağı niteliğindeki örnek katılımcı ifadeleri aşağıda yer almaktadır.

“Mevduat veya Kredi Odaklı Hile Tespiti” teması tüm katılımcıların görüşlerinde öne çıkmakta olup bu temaya ilişkin katılımcılar şöyle ifadeler kullanmışlardır:

“En temel iki işlem mevduat ve kredi olduğu için de en çok usulsüzlükler mevduat ve kredi bacağından tespit ediliyor”. (Katılımcı D)

“Merkezden denetimin tespit ettiği en büyük hile operasyonel anlamda bir personelin kötü niyetli bir şekilde başka müşteri hesaplarından para çalması, zimmet. Yüzdürme mesela kredi ile kredisini kapatma, tekrar yeni kredi açma, yakın izlemeye düşürmemeye çalışma, borçlarını erteleme yüzdürme, tekrar kredi kullanarak gecikmiş faizleri ile alakalı bunlar mesela tespit edilebiliyor”. (Katılımcı N)

“En fazla tabii zimmet dolaylı kredi kullanımı, tahsis koşullarına aykırı kredi kullanımı bunlar sayabileceğin ilk üç usulsüzlük türleri”. (Katılımcı H)

Merkezden denetimin en fazla tespit ettiği hile türleri zimmet ve usulsüz kredi (dolaylı kredi, kredilerden zimmet ve tahsis talimatlarına aykırılık vb.) işlemleridir. Bunların içinde de vadeli ve vadesiz mevduat hesapları üzerinde gerçekleştirilen usulsüz işlemler olarak tanımlanan zimmet eylemleri daha fazla öne çıkmaktadır. Riskli müşteri grupları biçiminde ifade edilen emekli müşteriler, gurbetçi müşteriler ve finansal okuryazarlığı düşük müşterilerin

mevduat hesaplarından gerçekleştirilen işlemler merkezden denetimin zimmet raporlarında özellikle ve öncelikle incelenmektedir. Son dönemde kredi operasyon işlemlerinin merkezileştirilmesi kredi usulsüzlüklerinin önceki zamanlara kıyasla azalmasında ve kredilerin merkezden denetim aracılığıyla etkin olarak denetlenebilmesinde önemli bir rol oynamıştır.

“Muhasebe veya Log Kaydı İçeren Hilelerde Etkinlik” teması tüm katılımcıların görüşlerinde öne çıkmakta olup bu temaya ilişkin katılımcılar şöyle ifadeler kullanmışlardır:

“Bunlar şundan tespit edilir, şimdi zimmet ve kredi usulsüzlüklerinde kayıtlar vardır. Yani bunlara kaynak teşkil edecek kayıt vardır. Örnek veriyorum zimmette bir hesap sahibi vardır, hesap sahibinin hesabı sistem üzerinden incelenebilecek hesap vardır ve sistem üzerinden incelenecek hesabın hesap hareketleri bir muhasebe kaydı oluşturur ve yine bu sistem üzerinden görünür”. (Katılımcı C)

“Mutlaka bir yerde bir iz bırakması lazım ki onu yakalayabilirsiniz. Bu iz de daha çok mevduatsal işlemler, operasyonel işlemler, zimmet işlemlerinde daha fazla oluyor muhasebe kayıtları”. (Katılımcı J)

“Genelde yaşanmışlıklardan, tecrübelerden yola çıkan senaryolar ve onun haricinde de personelin yapması muhtemel olan senaryolar diyerek bir fikir teatisi, bir böyle beyin fırtınası yapmak suretiyle senaryolar oluşturuluyor ve yapılabilecek, daha doğrusu raporlanabilir bir senaryo olması için de bankada bir veriye dayanacak olması lazım, bir hareket olması lazım bunun en temeli. Gözlenebilir bir hareket olması lazım. Zaten en temel rapor kaynağı da muhasebe hareketleri zaten”. (Katılımcı D)

Zimmet ve kredi usulsüzlükleri şeklindeki hileli işlemlerin diğer hile eylemleri karşısında daha çok tespit edilmesinin sebebi, merkezden denetimin kuruluş gayesinin bunlara odaklanması ve söz konusu eylemlerin muhasebe ya da log kayıtlarına yansımasıdır. Merkezden denetimin, müşteri sırlarının ifşası veya banka sırlarının paylaşılması gibi kayıt oluşturmayan eylemleri etkin olarak tespit etme imkânı bulunmamakta olup bu tarz eylemler daha çok müşteri şikâyetleri doğrultusunda tespit edilebilmektedir.

“Kayıtsız İşlemlerde Etkin Olmama” teması katılımcıların tamamına yakınının görüşlerinde öne çıkmakta olup bu temaya ilişkin katılımcılar şöyle ifadeler kullanmışlardır:

“Ama müşteri sırrı gibi şimdi aklıma tabii gelmiyor, değişik usulsüzlükler vardır tabii ki bunların kayıt oluşturmaması dolayısıyla tespiti merkezden denetimden mümkün değil. O noktada ya bir şikâyet veya yerinden denetim çalışmalarıyla tespit edilecek hususlar”. (Katılımcı C)

“Merkezden denetim bunlarla (müşteri bilgilerinin paylaşılması ve bankacılık sırlarının ifşası) ilgileniyor. Ancak merkezden, bu bahsettiğiniz veri

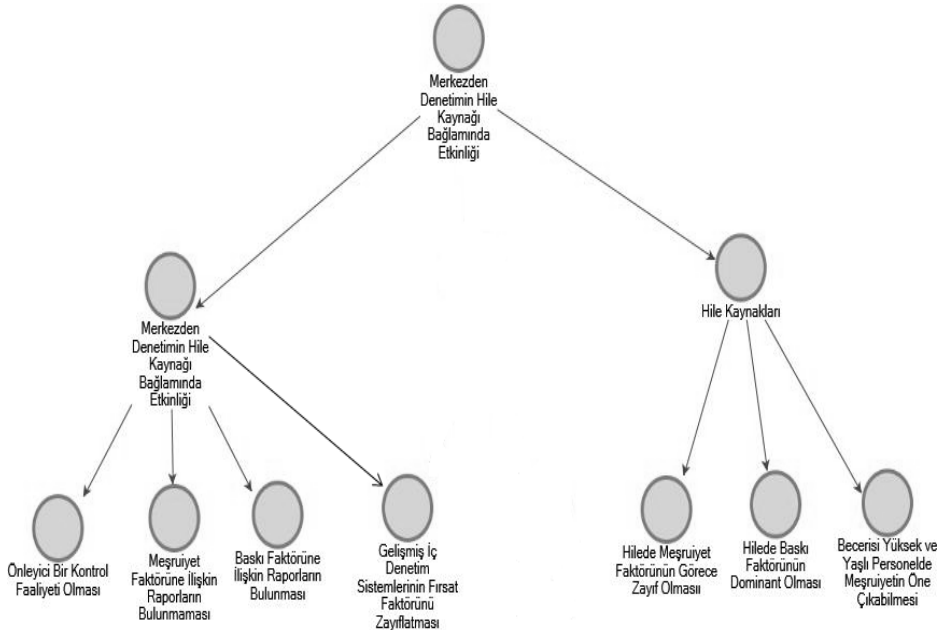
paylaşımı gibi hususlar kayıtlara yansıtılamayan, raporlanması zor. Bu suretle tespiti merkezden denetim tarafından zor konular. Bunlar daha çok yerinden denetim veya müşteri şikâyeti yoluyla ortaya çıkabilecek hususlar". (Katılımcı G)

Müşteri sırlarının paylaşılması ve banka sırlarının ifşası konularında merkezden denetimde son dönemde çalışmalar yapılmaya başlanmıştır. Özellikle ilgisiz banka personelinin müşteri bilgilerini sıkça sorgulaması durumlarına dönük olarak log kayıtları üzerinden incelemeler yapılarak bu durumların sebepleri bulunmaya çalışılmaktadır. Banka sırlarının ifşası konusunda da iç kontrol uygulamaları çerçevesinde banka dışına yollanabilecek mailler için bir boyut (hacim) sınırlaması uygulanmaktadır.

2. Merkezden Denetimin Hile Kaynağı Bağlamında Etkinliğine İlişkin Bulgular

Katılımcılara merkezden denetimin hile kaynağı bağlamında etkinliği hakkında "Bankada gerçekleştirilen hilelerin kaynağı olarak hangi faktörler (meşruiyet, baskı, fırsat vb.) öne çıkmaktadır? Bu kaynaklara ilişkin merkezden denetimin rolü konusunda bilgi verir misiniz?" şeklindeki görüşme sorusu yöneltilmiştir. Katılımcıların sunduğu cevaplar çerçevesinde gerçekleştirilen içerik analizi sonucunda öne çıkan temalar Şekil 3'de gösterilmektedir.

Şekil 3: Merkezden Denetimin Hile Kaynağı Bağlamında Etkinliğine İlişkin Bulguların Tematik Gösterimi

Şekil 3'te gösterilen temaların dayanağı niteliğindeki örnek katılımcı ifadeleri aşağıda yer almaktadır.

“Önleyici Bir Kontrol Faaliyeti Olması” teması katılımcıların çoğunun görüşlerinde öne çıkmakta olup bu temaya ilişkin katılımcılar şöyle ifadeler kullanmışlardır:

“Yani usulsüz bir işlem yapacak personelin kafasında, atıyorum o şubede belki hâlihazırda yerinden denetim yapan müfettiş olsa dahi uzaktan birilerinin kendisini denetliyor olduğunu her daim kafasından çıkaramayacaktır dolayısıyla Bu da önemli bir unsur engellemek için bu fırsatları”. (Katılımcı H)

“Kesinlikle, kesinlikle değerlendirilebilir. Çok önemli. Hileli işlemlerle ilgili de hem önleyici, hem de aynı zamanda kötü niyetli personelin başka yapacağı işlemlerle ilgi de durup düşünmesi, soru işaretleri kafasında oluşması açısından da çok önemli. Çünkü kötü niyetli personel, bir kontrol mekanizması hissettiği zaman onu daha da geliştirmek istiyor. Kontrol mekanizmasını geçmek, atlamak için daha zor bir süreç, daha zor bir ileri işlem düşünüyor. Ve bu ciddi anlamda önleyici oluyor. Bunu sahada çok bariz gördüğümüzü söyleyebilirim”. (Katılımcı J)

“Meşruiyet Faktörüne İlişkin Raporların Bulunmaması” temasına ilişkin katılımcılar şöyle ifadeler kullanmışlardır

“Benim bildiğim (raporlama) yok, yapılmıyor. Ama yapılması lazım. Bu sorunuz ile beraber onun da yapılması gerektiğini düşünüyorum. Çünkü bu da çok ciddi bir sorun. Gerçekten çok uzun süredir aynı pozisyonda olan, yükselmeyen veya yükselmediğini hisseden veya akranlarına baktığı zaman, dönem arkadaşlarına baktığı zaman, devrelerine, aynı sicil, benzer sicil bakıp onların yükselmesi; o ilgili personelin sürekli yerinde sayması çok ciddi bir risk unsuru bence”. (Katılımcı J)

“(Meşruiyet faktörü ile ilgili merkezden denetimde bir rapor) yani yok bildiğim kadarıyla yok”. (Katılımcı K)

“Baskı Faktörüne İlişkin Raporların Bulunması” teması katılımcıların tamamına yakınının görüşlerinde öne çıkmakta olup bu temaya ilişkin katılımcılar şöyle ifadeler kullanmışlardır:

“Merkezden denetim tarafından bu yıllardır, merkezden denetim ilk kurulduğu dakikadan beri neredeyse sürekli takip edilen bir konudur. Çünkü biraz önce de söylediğim gibi baskı kavramı, mutlaka personeli hileli davranışa itecektir. Bu da merkezden denetim müfettişleri tarafından bilindiği için, belirli aralıklarla güncellenen merkez bankası kayıtları teftiş kurulu başkanlığınca zaten incelenir”. (Katılımcı G)

“Merkezden denetimin de hani kişilerin kişisel hayatını uzaktan izleyemeyeceği ve diğer şeyleri tespit edemeyeceği için, merkezden bakabileceği

personelin borçluluk durumu. Somut bir şekilde yine veriyi çekip (o hayatın rakamlara) yansımaları aşırı borçlu personel... Aşırı borç personeli hata yapmaya zorluyor. O yüzden de zaten ona yönelik raporlar var. Personelin borçluluk durumu da merkezden denetim senaryoları içerisinde var. O senaryolara da bakılıyor. Aşırı borçlu personelin işlemleri özellikle gişede çalışıyorsa, operasyonel grupta çalışıyorsa ayrıyeten bakılıyor, daha detaylı şekilde". (Katılımcı F)

Merkezden denetim raporlarında baskı faktörü ile ilgili senaryolar (borçlu personel raporu vb.) mevcut olup meşruiyet faktörüne dönük bir senaryo bulunmamaktadır. Meşruiyet faktörüne dönük olarak oluşturulabilecek senaryoları yöneticilerin çoğu anlamlı bulmasa da bazı yöneticiler bu senaryoların anlamlı olabileceğini ifade etmektedir. Meşruiyet faktörü hile kaynağı olmaktan ziyade kurum aidiyetini ve iş verimliliğini olumsuz etkileyen bir unsur olarak değerlendirilmektedir. Yöneticiler merkezden denetimi hileleri önleyici bir kontrol faaliyet olarak nitelendirmektedir. Merkezden denetimin sürekli izlenme algısı ile personel üzerinde oluşturduğu caydırıcılık bu niteliğin kaynağı olarak ifade edilmektedir. Ayrıca kesintisiz bir şekilde yürütülen merkezden denetim çalışmaları bir erken uyarı sistemi vazifesi görerek risk sinyallerinin saptanması ve hilelerin gerçekleşmeden önlenmesi adına önemli bir fonksiyon üstlenmektedir.

"Gelişmiş İç Denetim Sistemlerinin Fırsat Faktörünü Zayıflatması" teması katılımcıların çoğunun görüşlerinde öne çıkmakta olup bu temaya ilişkin katılımcılar şöyle ifadeler kullanmışlardır:

"Merkezden denetimin ve teftiş kurulunun özellikle, bankanın sistemindeki açıkları gidermeye yönelik çalışmaları sürekli devam ediyor. Burada da merkezden denetim, teftiş kurulunda en başta gelen ekip. Sonuçta sahada olan işlemleri sürekli inceliyorlar. Sahadan sürekli geri dönüş var. Rapor inceleyenlerden de sürekli bir geri dönüş var. Zaten bir vaka yakaladıkları zaman derinlemesine inceleniyor ve bu vakanın neden kaynaklandığının, hangi fırsattan kaynaklandığını analiz edip kaynağını kurutmak için o fırsatla ilgili önlem alıyorlar. Yani o anlamda da bankanın, hani bu usulsüzlüğe neden olan fırsatları kapatmaya yönelik çalışması da yapıyor mutlaka merkezden denetim ekibinde". (Katılımcı F)

"Tabii bu eski zamanlarda yani iç denetimin merkezden denetimin yoğun olarak faaliyet göstermediği süreçte, dediğiniz bu fırsat faktörü ön plandaydı. Ama bence bu fırsat faktörü diğer faktörlerin arkasında yer almakta". (Katılımcı C)

Merkezden denetim gelişmiş bir iç denetim tekniği olarak gerçekleştirdiği tespitlerle fırsatların baskılanmasını sağlamakta ve bu durum merkezden denetimin proaktif bir kontrol faaliyeti olmasının kaynağını teşkil edilmektedir.

“Hilede Baskı Faktörünün Dominant Olması” teması katılımcıların tamamına yakınının görüşlerinde öne çıkmakta olup bu temaya ilişkin katılımcılar şöyle ifadeler kullanmışlardır:

“Benim tecrübelerim genelde baskı unsuru diyebiliriz. Genelde mali baskı işte yaşadığı çevrede mesela evli personel işte çocuk var evini geçindirmekte zorlanıyor diyelim ya da daha fazla ihtiyaç hisseden bir eşi var diyelim ki onun yarattığı baskı ile usulsüzlüğe daha fazla yönelebilir”. (Katılımcı K)

“Bence şey bence kesinlikle buna, bir kere ilk insanda kötü niyetli işleme yönelmeye ekonomik nedenler, kötü yaşam tarzı, bu niyeti insanın kafasına yerleştirir. Mali baskı ya da rahat yaşama arzusu ve düzenli bir aile hayatı olmayıp aşırı hırs bunlar insanın şey yapmasını niyet eder. Ekonomik baskılar artı kolay yoldan rahat yaşama isteği bu insanın bence niyetine ve kafada bir takım kurgular yapmasını sağlar”. (Katılımcı İ)

“Hilede Meşruiyet Faktörünün Görece Zayıf Olması” teması katılımcıların çoğunun görüşlerinde öne çıkmakta olup bu temaya ilişkin katılımcılar şöyle ifadeler kullanmışlardır:

“Tam o değil belki ama genelde 5- 10 lira alan arkadaşlar oluyor. Ama tabi bu da zimmet oluyor o (meşruiyete) girer mi, onu düşünüyorum. Adam onun zimmet olduğunu bilmiyor ama. Aslında girer, evet, evet. Üçün beşin lafını etmeyelim” veya şey işte o çok olan bir olay aslında. Kasa fazlalıklarını alıyor. Çünkü kasa fazlalıkları şöyle mevzuatta, sene sonunda genel müdürlüğe mal ediliyor, diyor ki “ben alayım bari.” Onun için evet, meşruiyet kapsamı da var ama bu kasa fazlalığı konularında. Ama az, çok az...”. (Katılımcı E)

“Açıkçası bu saymış olduğun döngü içerisinde de bence en zayıf olan yani personeli buna iten husus da belki makam mevkie istediği ya da kendince hak ettiğini düşündüğü makam mevkie erişememesinden dolayı belki yaptığı usulsüz eylemler olarak söyleyebiliriz. Meşruiyet bence meşruiyet en zayıf olanı o”. (Katılımcı H)

“Becerisi Yüksek ve Yaşlı Personelde Meşruiyetin Öne Çıkabilmesi” temasına ilişkin katılımcı M tarafından şöyle ifadeler kullanılmıştır:

“Benim az önce verdiğim daha çok genç kişiler için işte dediğim gibi kendisini becerikli gören ve olduğu yere göre gerçekten becerikli olan, hani genç personel de zimmet yaptığı için konuşuyorum bunu, onda meşruiyet, fırsat (daha etkili olur). Yaşlanmış bir yere gelememiş personelde ben daha çok karşılaştım usulsüz işlemlerle. Ben (bunun kaynağının) meşruiyet olduğunu daha çok düşünüyorum, duygusal nedenler”.

Bankada yapılan hilelerin kaynağı olarak en fazla baskı faktörü öne çıkmaktadır. Banka personeli yüksek borçluluk, daha iyi yaşam isteği ve ailevi meseleler gibi nedenlerle psikolojik bir baskı yaşamakta ve hileli işlemlere

yönelmektedir. Nadiren meşruiyet faktörü de hile kaynağı özelliği taşıyabilmekte, özellikle becerisi yüksek banka personeli ve yaşlı banka personeline bu faktör öne çıkabilmektedir. Fırsat faktörü, günümüzde iç denetim sisteminin etkin çalıştığı gerekçesi ile en zayıf faktör olarak değerlendirilmektedir. Çalışan hileleri açısından en önemli fırsat faktörü olarak zayıf iç kontrol ve iç denetim sistemleri dikkat çekmektedir. Bugün uygulanan gelişmiş iç kontrol sistemleri ve iç kontrolün yönetsel bir fonksiyonu niteliğindeki güçlü iç denetim sistemleri hile fırsatlarını büyük ölçüde azaltmaktadır.

SONUÇ

Merkezden denetim çalışmaları, senaryo adı verilen ve rutin bankacılık işlemlerinde olağanın dışına çıkılan durumların saptanmasını amaçlayan bir bakış açısı taşımaktadır. Diğer bir ifade ile merkezden denetim faaliyetleri, bir müşterinin olağan bir banka-müşteri ilişkisinde ortaya koyması beklenen davranış kalıplarının dışına çıkan işlemleri/sapmaları tespit etmeye odaklanmaktadır. Böylece normalin dışına çıkan işlemler veri madenciliği yazılım uygulamaları kullanılarak anında tespit edilmekte ve hileli eylemlerle etkin olarak mücadele edilmektedir.

Merkezden denetim, hile türleri anlamında, zimmet ve kredi usulsüzlüklerinde diğer hileli işlemlere nazaran daha etkin bir tablo sunmaktadır. Bunun sebebi söz konusu işlemlerin muhasebe kaydı oluşturması ve bu anlamda takip ve tespitin somut olarak gerçekleştirilebilmesidir. Mevduat ve kredi işlemleri bankaların ana faaliyet kalemlerini ve en yoğun operasyonlarını ifade ettiği için merkezden denetimin bu alanlarda üstlendiği işlev kritik bir önemi haizdir. Ayrıca merkezden denetimde muhasebe kayıtlarına dayalı olarak tasarlanan senaryoların yanında son dönemde log kayıtlarının esas alındığı senaryoların da kurgulanması yönünde bir çalışma yapılmaktadır. Muhasebe kaydı veya log kaydı oluşturmayan usulsüzlüklerin merkezden denetimden tespit edilmesi mümkün olmayıp bunlar ancak şikâyetle saptanabilmektedir.

Hile faktörleri arasında en fazla mali anlamda etki gösteren unsur olarak baskı öne çıkmaktadır. Baskı unsurunu ortaya çıkaran eğilimlerin izlenebilmesi için merkezden denetimde belli raporlar çalıştırılmaktadır. Bu raporlar, maaşına kıyasla aşırı borçlu personel, hesabından şans oyunları vb. işlemler yapılan personel ve hesabından yüklü para transferleri olan personel şeklinde senaryolara dayanmaktadır. Hile faktörleri arasında görece zayıf bir etken olan meşruiyetin izlenmesi için merkezden denetimde bir raporlama yapılmamaktadır. Günümüzde gelişmiş iç denetim ve iç kontrol sistemleri sayesinde hile kaynağı olarak fırsatlar etkisini giderek kaybetme ve oldukça zayıf bir nitelik taşımaktadır. Bu anlamda fırsatların önüne geçmek amacıyla çift onay mekanizmaları ve çek yoğunlaşma kontrolleri şeklinde geliştirilen

sistemsel kontrollerin yanında personelin düzenli yıllık izne çıkarılması, personelin uzun süre aynı birimde çalışmasını engellemek için rotasyona tabi tutulması, fiş imza ve kimlik kontrolleri gibi manuel kontroller de bulunmaktadır. Bütün bu kontroller merkezden denetim faaliyetleri ile bütünsel bir işleyiş içinde hile fırsatlarını engelleyici bir etki oluşturmaktadır.

Her ne kadar meşruiyet zayıf bir unsur olarak değerlendirilmiş olsa da personelin psikolojik olarak kırılğan bir yapı taşıması ve uzun süredir yükseltilmemesi bankadan/kurumdan bir intikam alma isteği doğurabilir. Dolayısıyla meşruiyetin her zaman olmasa da özellikle psikolojik olarak kırılğanlık taşıyan ve beklentisi yüksek olan çalışanların dünyasında hileye ilişkin bir motivasyon kaynağı oluşturabileceği söylenebilir. Bu çerçevede önde gelen üniversitelerden mezun olmalarına rağmen bankada/kurumda düşük pozisyonda işe başlayan ve kısa sürede yükselme beklentileri karşılanmayan bir çalışan grubunda meşruiyet daha fazla öne çıkabilir. Bu kişiler taşıdıkları potansiyelin karşılığını göremediklerinde hile karosu modelinde hile unsurlarından birisi olarak sayılan beceri unsurunu kullanarak hileli eylemlere yönelebilir. Son olarak araştırma bulgularına göre hile faktörleri arasında meşruiyetin zayıf bir konumda olması kültürel yapıyla da ilişkilendirilebilir. Türkiye'nin kültürel kodlarının bir kişinin hak ettiğinin kendisine verilmediğini gerekçe göstererek çalıştığı kurumu hileli işlemlerle zarara uğratmasına engel teşkil ettiği söylenebilir. Bir çalışan mali açıdan zor durumda kaldığında hileye yönelebilirken, aynı kişi tarafından unvanının yükselmemesi, maaşının artmaması ve terfi alamaması gibi sebeplerin hileli işlemler için bir meşruiyet kaynağı olarak değerlendirilmediği ifade edilebilir. Bu çalışmadan elde edilen bulgular merkezden denetim tekniğini kullanan farklı bankalarda yapılacak nicel veya nitel araştırmalarla desteklenebilir. Bu tür araştırmalar sayesinde bankacılık sektörünün geneli açısından hile ile etkin mücadele edilmesi yönüyle merkezden denetimin sunduğu avantajlar ortaya konulabilir.

KAYNAKÇA

- Akdemir, Ç. (2016). *Hilenin veri madenciliği ile ortaya çıkartılması ve perakende sektöründe bir uygulama* (Yayımlanmamış doktora tezi). Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Altheide, D. L. (1987). Reflections: ethnographic content analysis, *Qualitative Sociology*, 10(1), 65-77.
- American Institute of CPAs (AICPA) (2002). SAS No.99 Consideration of Fraud in a Financial Statement Audit (AU 316). Erişim adresi <https://www.aicpa.org/Research/Standards/AuditAttest/DownloadableDocuments/AU-00316.pdf>.
- Berg, B. L. ve Lune, H. (2015). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. Çev.: Hasan Aydın, Konya: Eğitim Yayınevi.
- Bozkurt, N. (2000). İşletme çalışanları tarafından yapılan hileleri doğuran nedenler, *Yaklaşım Dergisi*, 92, 63-68.
- Bozkurt, N. (2016). *İşletmelerin kara deliği hile: çalışan hileleri* (3.Basım). İstanbul: Alfa Yayınları.
- Bricki, N. ve Green J. (2007). *A Guide to Using Qualitative Research Methodology*, London: London School of Hygiene and Tropical Medicine. Erişim adresi https://evaluation.msf.org/sites/evaluation/files/a_guide_to_using_qualitative_research_methodology.pdf.
- Buckhoff, T. A. (2001). Employee fraud: perpetrators and their motivations", *The CPA Journal*, 28, 72.
- Büyüköztürk, Ş., Kılıç Çakmak, E., Akgün, Ö. E., Karadeniz, Ş. ve Demirel F. (2014). *Bilimsel araştırma yöntemleri*. Ankara: Pegem Akademi.
- Chan, D. Y. ve Vasarhelyi ,M. A. (2011). Innovation and practice of continuous auditing, *International Journal of Accounting Information Systems*, 12(2), 152-160.
- Chartered Institute of Internal Auditors (CIIA). (2014). Risk based internal auditing. Erişim adresi <https://global.theiia.org/standards-guidance/topics/Documents/201501GuidetoRBIA.pdf>.
- Christians, C. G. (2005). *Ethics and Politics in Qualitative Research*, – *Handbook Of Qualitative Research – Chapter 6*, California: Sage Publications.
- Coram, P., Ferguson, C. ve Moroney, R. (2006). *The value of internal audit in fraud detection*. Monash University Working Paper. Erişim adresi: <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.111.5299&rep=rep1&type=pdf>.
- Creswell, J. W. (2009). *Research design: qualitative, quantitative, and mixed methods approaches*. California: SAGE Publications.

- Creswell, J. W. (2016). *Nitel araştırma yöntemleri: beş yaklaşıma göre nitel araştırma ve araştırma deseni*. Çev.: Mesut Bütün ve Selçuk Beşir Demir, Üçüncü Baskıdan Çeviri. Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Dimitrijevic, D., Milovanovic, V. ve Stancic, V. (2015). The role of a company's internal control system in fraud prevention, *e-Finanse*, 11(3), 34-44.
- Erkan, M. ve Demirel Arıcı, N. (2011). Hata ve hile denetimi: sermaye piyasası kurulu'na kayıtlı halka açık şirketlere ilişkin düzenlemeler, *Muhasebe ve Denetime Bakış*, 33, 29-43.
- Garanti Bankası (GB). (2016). 2015 faaliyet raporu. Erişim Adresi: <https://www.garantiinvestorrelations.com/tr/images/pdf/Garanti-Bankasi-2015-Faaliyet-Raporu.pdf>.
- Gentles, S. J., Charles, C., Ploeg, J. ve Mckibbin K. A. (2015). Sampling in qualitative research: insights from an overview of the methods literature, *The Qualitative Report*, 20(11), 1772-1789.
- Glesne, C. (2015). *Nitel araştırmaya giriş*. Çev.: Ali Ersoy ve Pelin Yalçınoğlu. Ankara: Anı Yayıncılık.
- Gönen, S. ve Rasgen, M. (2015). Sürekli denetim sisteminin bir yazılım programında uygulanabilirliğine ilişkin örnek olay çalışması, *Uluslararası Alanya İşletme Fakültesi Dergisi*, 7(1), 181-191.
- Hasanefendioğlu, B. (2015). 50 soruda risk bazlı iç denetim, *Dinamo Eğitim ve Danışmanlık*, Erişim adresi: http://dinamo.co/wp-content/uploads/2017/02/50_soruda_risk_bazli_ic_denetim.pdf.
- İç Denetim Koordinasyon Kurulu (İDKK). (2013). Kamu iç denetim rehberi, Erişim adresi: http://www.yok.gov.tr/documents/10279/7708108/kamu_ic_denetim_rehberi.pdf/c211ed07-a2f1-4008-8626-41ced0e6e045.
- Karausta, T. (2013). *Mesleki hile adli denetim ve türkiye'de adli denetim mesleğinin gerekliliği üzerine bir araştırma* (Yayımlanmamış doktora tezi). Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kirk, J. ve Miller, M. L. (1986). *Reliability and validity in qualitative research*. California: Sage Publications.
- Kocameşe, M. (2015). İşletmelerde suiistimal (yolsuzluk) risklerinin yönetimi, *Mali Çözüm Dergisi*, 127, 199-207.
- KPMG. (2009). Yöneticilerin bakış açısı ile türkiye'de suiistimal: riskler, etkiler ve alınması gereken dersler. https://tide.org.tr/uploads/turkiyede_suiistimal.pdf.
- KPMG. (2013). Audit committee handbook. Erişim Adresi: <https://home.kpmg.com/content/dam/kpmg/ie/pdf/2017/01/ie-aci-handbook-oct-2013.pdf>.

- Kramer, B. P. ve Zikmund, P. E. (2004). 10 truths you need to know about fraud, *Strategic Finance*, 29-34.
- Macdonald, S. ve Headlam, N. (2009). *Research methods handbook: introductory guide to research methods for social research*. Manchester: Centre for Local Economic Strategies.
- Mack, N., Woodsong, C., Macqueen, K. M., Guest G. ve Namey, E. (2005). *Qualitative research methods: a data collectors field guide*. North Carolina: Family Health International.
- Mason, J. (2002). *Qualitative researching*. London-Thousand Oaks-New Delhi: SAGE Publications.
- Mengi, B. T. (2012). Hile denetiminde yetkinliklerin değerlendirilmesi - hile kerosu, *Mali Çözüm Dergisi*, 22, 113-128.
- Merriam, S. B. (2015). *Nitel araştırma: desen ve uygulama için bir rehber*. Çev.: Selahattin Turan (Üçüncü Basımdan Çeviri). Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Miles, M. B. ve Huberman, A. M. (2015). *Nitel veri analizi*. Çev.: Sadegül Akbaba ve Ali Ersoy (İkinci Baskıdan Çeviri). Ankara: Pegem Akademi.
- O'Gara, J. D. (2004). *Corporate fraud case studies in detection and prevention*. New Jersey: John Wiley & Sons Inc, Hoboken.
- Özbek, Ç. (2012). *İç denetim, kurumsal yönetim, risk yönetimi, iç kontrol*. İstanbul: Türkiye İç Denetim Enstitüsü Yayınları, Yayın No: 3.
- Patton, M. Q. (1990). *Qualitative evaluation and research methods*. Beverly Hills, CA: Sage.
- Pricewaterhousecoopers (PWC). (2012). Internal audit 2012 Asia pasific supplement. Erişim Adresi: <https://www.pwc.com/sg/en/advisory/assets/publication-internal-audit-2012asiapac.pdf>.
- Ramos, M. (2003). Auditor's responsibility for fraud detection, *Journal of Accountancy*, 195, 28-35.
- Ruyter, K. ve Scholl, N. (1998). Positioning qualitative market research: reflections from theory and practice, *Qualitative Market Research: An International Journal*, 1(1), 7-14.
- Skousen, C. J. (2004). *An Empirical Investigation of the Relevance and Predictive Ability of the SAS 99 Fraud Risk Factors* (Doctor of Philosophy). Oklahoma State University.
- The Institute of Internal Auditors (IIA). (2009). Internal auditing and fraud. *The IIA Research Foundation*. Erişim Adresi: http://www.kcgaudit.co.uk/wp-content/uploads/2016/01/internal_auditing_and_fraud.pdf.
- The Institute of Internal Auditors (IIA). (2017). International standards for the professional practice of internal auditing-standards. Erişim Adresi:

- <https://na.theiia.org/standards-guidance/Public%20Documents/IPPF-Standards-2017.pdf>.
- Tracy, S. J. (2013). *Qualitative research methods: collecting evidence, crafting analysis, communicating impact*. Chichester: John Wiley & Sons.
- Türkiye Halkbankası (HB). (2016). 2015 faaliyet raporu. Erişim Adresi: https://www.halkbank.com.tr/yatirimci-iliskileri/images/channels/faaliyet_raporlari_pdf/2015_faaliyet_raporu.pdf.
- Türnüklü, A. (2000). Eğitimbilim araştırmalarında etkin olarak kullanılabilir nitel bir araştırma tekniği: görüşme, *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi Dergisi*, 6(4), 543-559.
- Uzun, A. K. (1999). Organizasyonlarda iç denetim fonksiyonu ve önemi, *Active Bankacılık ve Finans Dergisi*, 1(6), 1-4.
- Vasarhelyi, M. A., Alles, M., Kuenkaikaw, S. ve Little, J. (2012). The acceptance and adoption of continuous auditing by internal auditors: a micro analysis, *International Journal of Accounting Information Systems*, 13(3), 267-281.
- Wells, J. T. (2013). *Corporate fraud handbook: prevention and detection*. New Jersey: John Wiley & Sons Inc, Hoboken.
- Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2016). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Yıldız, E. ve Başkan, T. D. (2014). Muhasebe hilelerinin önlenmesinde kullanılan araçlar: bist şirketleri üzerine bir araştırma, *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, 62, 1-18.
- Ziraat Bankası (ZB). (2016). 2015 faaliyet raporu. Erişim Adresi: <https://www.ziraatbank.com.tr/tr/yatirimci-iliskileri-ZB/finansal-bilgiler/Documents/FaaliyetRaporu2015.pdf>.

FİNANSAL GELİŞME VE EKONOMİK BÜYÜME İLİŞKİSİ: TÜRKİYE EKONOMİSİ İÇİN BİR UYGULAMA

Levent KORAP*

ÖZ

Bu çalışmada finansal gelişme ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki Türkiye ekonomisi verileri ile sınınanmaktadır. Bu amaçla üçer aylık veri sıklığını kullanan 2005Q4 – 2018Q2 inceleme döneminde çağdaş zaman serisi Johansen eşbütünleşim yöntemi ve geleneksel Granger nedensellik çözümlemesinin bir vektör ardışık bağlanım (VAR) modeli tahmin süreci altında aynı ya da farklı dereceden bütünlük zaman serilerine uygulanmasına olanak sağlayan Toda-Yamamoto nedensellik sınamaları kullanılmaktadır. Elde edilen bulgular finansal gelişme ile reel gelir düzeyi arasında uzun dönemli durağan bir ilişkiyi doğrulamakta, gerçekleştirilen nedensellik çözümlemeleri reel gelir düzeyinden finansal gelişmişlik düzeyine doğru bir nedenselliğin varlığına işaret etmektedir.

Anahtar Kavramlar Finansal Gelişme; Ekonomik Büyüme; Türkiye Ekonomisi.

FINANCIAL DEVELOPMENT AND ECONOMIC GROWTH RELATIONSHIP: AN APPLICATION FOR THE TURKISH ECONOMY

ABSTRACT

In this study, the relationship between financial development and economic growth has been tested by using the data from the Turkish economy. For this purpose, the contemporaneous time series Johansen cointegration method and Toda-Yamamoto causality tests that enable to apply conventional Granger causality analysis under a vector autoregressive model estimation process with the same or different order integrated time series have been used. The findings obtained verify a long run stationary relationship between financial development and real income, and the causality tests applied point out the existence of causality running from real income towards the level of financial development.

Keywords: Financial Development; Economic Growth; Turkish Economy.

GİRİŞ

Ekonomik büyüme olgusu ve finansal gelişme ilişkisi iktisat yazınında en çok dikkate alınan konularından birini oluşturmaktadır. Özellikle ülke örnekleri açısından büyümenin kaynaklarının farklı bir şekilde gözlenebilmesi ve dünya ekonomileri genelinde finansallaşmanın giderek daha büyük bir boyutta gelişme göstermesi finansal sistemin ekonomik büyüme üzerindeki etkilerinin ve ekonomik sistem açısından belirleyici bir etken olup olmadığının

---

* Doç. Dr., Kastamonu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, lkorap@hotmail.com; lkorap@kastamonu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0001-6216-5941>

Makalenin gönderilme tarihi: 6 Şubat 2019

Kabul tarihi: 9 Mayıs 2019

araştırmacılar ve politika yapıcılar tarafından incelenmesini gerekli kılmaktadır. Bu anlamda pek çok iktisatçı finansal gelişmeyi reel ekonomik büyümenin bir nedeni olarak algılamakta diğer bir kısım iktisatçı ise ekonomik büyümeyi finansal gelişme için zorunlu bir koşul olarak görmektedir.

Ekonomik büyümenin bir öznesi durumundaki iktisadi bireyler arasında fon fazlası olanlardan fon gereksinimi olanlara gerekli aktarım finansal sistem aracılığı ile gerçekleştirilebilmektedir. Finansal sistemin bu işlevi bir yandan finansal araçların varlığına diğer yandan da ekonominin derneşik (aggregate) parasal ve reel işlem hacminin sürdürülebilmesi için çeşitli finansal araçların geliştirilmiş olması koşuluna dayanmaktadır. Bu anlamda finans sektörünün gelişmesi hem finansal genişlemeyi hem de finansal derinleşmeyi içermektedir. Finansal genişleme, finansal hizmetlerin yayılması ve finansal kurumların büyümesine atfedilebilirken finansal derinleşme olgusu ise daha çok kişi başına düşen finansal hizmetler ve kurumlardaki veya finansal varlıkların gelire oranındaki artış ile ilişkilendirilebilmektedir. Bu şekilde finansal piyasaların genişlemesi ve derinleşmesi ekonomik büyüme amacıyla kullanılacak kaynaklarının daha etkin bir şekilde değerlendirilmesine olanak sağlayabilmektedir.

Çalışmamızda finansal gelişme ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiler, kuramsal bir ayırım temelinde Türkiye ekonomisi verileri kullanılarak ve çağdaş zaman serisi sına yöntemlerindeki gelişmelerden yararlanılarak deneme içerikli ekonometrik bir uygulama ile incelenmeye çalışılmaktadır. İzleyen bölüm iktisat yazını doğrultusunda bu ayırımı değinmekte, bu bölümdeki açıklamalar izlenerek bir sonraki bölümde Türkiye ekonomisi üzerine ekonometrik bir sına denemesi gerçekleştirilmektedir. Son bölüm sına bulgularını özetlemektedir.

I. KURAMSAL BİR AYIRIM

Hem gelişmiş hem de gelişmekte olan geniş bir ülke grubuna ait ekonomik verileri kullanan Goldsmith (1969) ekonomik büyümenin bu ülkelerin sahip oldukları finans kurumları tarafından temsil edilen ortalama finansallaşma derecelerine bağlı olarak pozitif bir şekilde etkilendiğini göstermektedir. Finansal gelişme ve ekonomik büyüme ilişkisine dikkat çeken Schumpeter (1983) özellikle finansal araçların bu süreçte taşıdığı önemi vurgulamakta ve finansal araçlar tarafından sunulan fon sahiplerinin tasarruflarına akışkanlık kazandırma, fon kullanıcılarının giriştikleri projelerin ayrıntılı değerlendirilmesi, risk çözümlemesi ve yönetimi, yönetici davranışlarının izlenmesi ve finansal işlemlerin kolaylaştırılması gibi hizmetlerin teknolojik içerikli yeniliklerin yaratılmasında ve ekonomik büyüme sürecinde önemli bir işlev yüklendiğini belirtmektedir (King ve Levine, 1993). Bu şekilde finansal araçlar tasarruf sahipleri tarafından sağlanan fonları yenilik taşıyan projelere yönlendirerek ekonomik büyümeye katkı sağlayabilmektedir (Besci ve Wang, 1997). Benzer

şekilde, Ahmed ve Ansari (1998) finansal gelişmenin finansal aktif şeklindeki tasarruflarda artış meydana getirebildiğini ve bu durumun ise ekonomik büyüme üzerinde olumlu bir etki meydana getirdiğini belirtmektedir.

Diğer yandan, Robinson (1952) ekonomik büyüme ve finansal gelişme arasındaki ilişkinin nedensellik yönünü daha çok birinciden ikinciye doğru varsaymakta, ekonominin reel üretim kapasitesindeki artışın reel kesimin finansal hizmetlere olan talebini artırma eğiliminde olacağını ve böylece finansal gelişme ile sonuçlanacağını savunmaktadır. Yukarıdaki her iki görüşü de karşılıklı olarak dikkate alabilecek bir şekilde Kirkpatrick ve Green (2002) finansal gelişme ve ekonomik büyüme arasında finansal piyasaların ekonomik büyümenin sonucu olarak gelişme göstereceği ve bu durumu izleyerek finansal gelişmenin de reel ekonomik büyüme üzerinde olumlu etkiler meydana getireceği şeklinde bütünlük bir yaklaşımı dikkate almaktadır. Bu görüşlerin yanı sıra Al-Yousif (2002) tarafından belirtildiği gibi finansal gelişme ve ekonomik büyüme ilişkisiyle ilgili olarak iktisat yazınında daha az ilgi gören bir yaklaşım, finansal gelişme ve ekonomik büyüme arasında kuvvetli bir nedenselliğin bulunmadığı ve ekonomik büyümenin nedenlerinin finansal etkenlerden ziyade Yeni Klasik ve Arz Yönlü iktisatçılar tarafından vurgulandığı gibi reel etkenler arasında aranması gerektiği şeklindedir.

Finansal gelişme ve ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkisi hem kuramsal hem de uygulamalı olarak yoğun bir şekilde incelenmiştir. Bununla birlikte son yıllarda bu ilişkiyle ilgili uygulamalı çalışmaların daha fazla ön plana çıktığı görülmektedir. Finansal gelişme ve ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkisiyle ilgili olarak Patrick (1966) tarafından gerçekleştirilen ayırım uygulamalı çalışmalarda sıklıkla dikkate alınmaktadır. Yazar bu ilişkiyi başlıca olarak “arz-çekişli”, “talep-çekişli” ve “gelişme evreleri” yaklaşımları adı altında gruplamaya tabi tutmaktadır. Arz-çekişli yaklaşıma göre finansal gelişme reel ekonomik büyümeye yol açmaktadır (Chang, 2002). Finansal aracılık sermaye birikiminin etkinliğini ile sermayenin marjinal verimliliğini arttırmak ve tasarruf - yatırım oranlarını arttırmak şeklinde iki önemli kanal aracılığı ile büyüme sürecini desteklemektedir. Diğer bir deyişle, finansal gelişme tasarrufların miktarında ve yatırımların etkinliğinde artış sağlayarak ekonomik büyümeye artan oranda bir katkı sağlamaktadır. Talep-çekişli yaklaşım ise, finansal gelişme ve ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkisini tersine çevirmekte ve yukarıda değinilen Robinson (1952) görüşleri ile de bağdaştırılabilecek şekilde ekonomik büyümenin finansal gelişmeye yol açtığını savunmaktadır. Ekonominin reel büyüme oranında sağlanabilecek artışlar aynı zamanda finansal hizmetler için bireylerin gerçekleştirdiği talepte de bir artışa neden olmakta, bu durum ise yeni finansal araç ve kurumların geliştirilmesini özendirici bir işlev yüklenmektedir. Talep-çekişli kurama göre finansal sistem çeşitli iktisadi birey ve kurumların finansal hizmetler talebine bir cevap olarak gelişmektedir.

Çağdaş uygulama içerikli iktisat yazını içerisinde Ram (1999) korelasyon, çoklu regresyon büyüme modeli ve karşılaştırmalı ülke verilerini kullandığı 95 ülkeyi kapsayan veri grubu için finansal gelişmeden ekonomik büyümeye doğru bir nedensellik bulamamaktadır. Shan and Morris (2002) uyguladıkları Toda ve Yamamoto (1995) nedensellik sınamaları doğrultusunda OECD ülkeleri ve Çin ekonomisi için finansal gelime ve ekonomik büyüme arasında gücü bir ilişki bulamazken, yine Shan (2005) vektör otoregresif tahmin tekniklerini kullandığı çalışmasında OECD ülkeleri için finansal gelişmeden ekonomik büyümeye doğru zayıf bir bulgu elde etmektedir. Habibullah ve Eng (2006) ise gelişmekte olan bir grup Asya ülkesini içeren bir panel veri çalışması kapsamında finansal gelişmenin ekonomik büyümeye yol açtığı bulgusuna ulaşmaktadır. Buna karşılık, Yu vd. (2012) dikkate aldıkları panel içerisinde finansal gelişme ve ekonomik büyüme arasında kesin ve tek yönlü bir nedenselliğe rastlayamamaktadır. Pradhan vd. (2016) Euro bölgesi ülkeleri için finansal kesimdeki gelişmenin uzun dönem ekonomik büyümeye katkısını göstermektedir. Benzer şekilde Fufa ve Kim (2018) finansal gelişmenin ekonomik büyüme üzerindeki belirleyici etkisine vurgu yapmakta, Bijlsma vd. (2018) gerçekleştirdikleri bir meta-çözümleme kapsamında bu olguya destek vermektedir. Akimov vd. (2009) uyguladıkları panel veri tahmin yöntemleriyle finansal gelişme ve ekonomik büyüme arasındaki pozitif ilişkiyi 1989 sonrası geçiş ekonomileri açısından gösterirken Cojocarü vd. (2016) bu ekonomilerde finansal piyasaların etkinlik derecesinin ve rekabetçiliğinin büyüme açısından finansal piyasa büyüklüğünden daha önemli olduğunu ifade etmektedir. Kandır vd. (2007), Ak vd. (2016) ve Çetin vd. (2018) gibi çağdaş bazı çalışmalar Türkiye ekonomisi üzerine deneme içerikli tahminler gerçekleştirmektedir.

II. VERİ TANIMLARI

Bu bölümde finansal gelişme ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin sınıanabilmesi amacıyla Türkiye ekonomisinden derlenen veriler tanıtılmaktadır. Öncelikle finansal gelişme olgusunu ekonomik büyüme ile ilişkilendirebilmek amacıyla uygun değişkenler belirlenmekte ve daha sonra zaman serisi çözümlemesi gerçekleştirilerek nedensellik sınamalarına başvurulmaktadır. Herhangi bir t gözlem dönemindeki ekonomik büyüme olgusunu temsil edebilmek amacıyla kullanılan reel milli gelir serisi için 2009: 100 temelli zincirleme hacim endeks yöntemine göre hesaplanan reel gayri safi yurt içi hasıla düzey verileri (Y) doğal logaritmik bir yapıda değişken olarak kullanılmış, reel milli gelir ve bileşenlerinin gösterdiği kuvvetli mevsimsellik özelliğinden dolayı bu değişken Amerika Birleşik Devletleri Nüfus İdaresi tarafından geliştirilen X-13 programı aracılığı ile mevsimsellikten arındırılmıştır. Zincirleme hacim endeks yöntemine göre elde edilen 2009: 100 temelli reel GSYİH'nin hesaplanmasına ilişkin Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) (2016) kaynağına bakılabilir.

Finansal gelişmişlik olgusu için ise iktisat yazınında pek çok farklı iktisadi büyüklüğün değişken olarak dikkate alınabildiği gözlenmektedir. Finansal gelişmişliği niteleyebilmek amacıyla yurt içi özel kesim kredi hacmiyle ilişkilendirilebilecek ya da daha çok bankacılık kesimi içerisinde yaratılan ve iktisadi bireylerin farklı finansal servet tutumlarını yansıtabilecek dar ve geniş kapsamlı parasal göstergeler kullanılabilir. Bu amaçla öncelikle özel kesim finansal aracılık hizmetlerini ve bunların yatırım harcaması kanalıyla üretken kesimlere aktarımını ortaya koyabilecek mevduat bankaları ile kalkınma ve yatırım bankaları tarafından özel kesime sunulan kredi hacmi mevsimsellikten arındırılmış parasal gayri safi yurt içi hasılanın bir oranı şeklinde dikkate alınmış (*CREDIT*), ayrıca finansal sistemin büyüklüğünü temsil edebilecek bir değişken olarak dolaşımdaki para ile bankalar vadeli ve vadesiz mevduat toplamından oluşan M2 parasal göstergesi mevsimsellikten arındırılmış parasal gayri safi yurt içi hasılanın bir oranı şeklinde (*M2*) finansal gelişmişlik göstergesi şeklinde çalışmada kullanılmıştır. Her iki finansal gelişmişlik göstergesi düzey değerleri itibarıyla oransal bir yapıda bulunduğu için bu değişkenler için logaritmik bir doğrusallaştırma işlemi gerçekleştirilmemiştir.

Kullanılan zaman serisi verileri üçer aylık veri sıklığı altında 2005Q4 – 2018Q2 inceleme dönemini kapsamakta olup Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası (TCMB) elektronik veri dağıtım sisteminden (<https://evds2.tcmb.gov.tr>) derlenmiştir. Belirtilmelidir ki, 2008 ve 2009 yıllarında 1 ve diğer yıllarda 0 değerini alan iki adet dışsal kukla modele eklenmiştir. Kullanılan model yaklaşımı aşağıdaki gibi gösterilebilir:

$$CREDIT_t = f(Y, dummy08, dummy09) \quad (1)$$

$$M2_t = f(Y, dummy08, dummy09) \quad (2)$$

Başlangıç döneminin 2005Q4 olarak belirlenmesinin nedeni bu tarihten itibaren TCMB tarafından para arzı tanımlarında değişikliğe gidilerek para arzı tanımlarının bankacılık sistemindeki yerli para cinsinden mevduatlar ile yabancı para birimi cinsinden mevduatların yerli para birimi cinsinden değerinin toplamı şeklinde hesaplanmaya başlanmasıdır. Ayrıca, yurt içi kredi hacmi içerisinde dikkate alınabilecek katılım bankaları tarafından özel kesime kullanılan kredi rakamlarının elde edilebilmesi 2005 yılı dördüncü çeyreğinden itibaren olanaklı bulunmaktadır.

Türkiye ekonomisi için bir model tahmin işlemine geçilmeden önce kullanılan değişkenlerin birim kök bilgisi aşağıda incelenmeye çalışılmıştır. Bu amaçla Lee ve Strazicich (2003) tarafından önerilen ve içsel kırılmaların varlığına izin veren birim kök sınama tahmin yöntemine başvurulmuştur. Kırılma altında birim kökün varlığı H_0 varsayımına dayalı sınama sonuçları Tablo 1’de aktarılmaktadır:

Tablo 1. Lee-Strazicich (2003) Birim Kök Sınaması: İki İçsel Kırılma

Değişkenler	Model: Crash	Model: Break	Çıkarılma
Y_t	-2.95 (2, 08Q1, 09Q3)	-5.49 (2, 08Q2, 11Q1)	$I(1)$
ΔY_t	-5.22* (1, 08Q3, 09Q4)	-8.64* (4, 07Q3, 09Q3)	$I(0)$
$CREDIT_t$	-1.86 (2, 14Q2, 17Q1)	-6.08 (2, 10Q2, 16Q3)	$I(1)$
$\Delta CREDIT_t$	-7.30* (1, 07Q3, 08Q1)	-7.37* (4, 13Q3, 16Q1)	$I(0)$
$M2_t$	-2.90 (4, 10Q3, 13Q4)	-4.80 (2, 09Q3, 12Q4)	$I(1)$
$\Delta M2_t$	-5.03* (2, 08Q3, 10Q1)	-6.48** (2, 07Q4, 09Q3)	$I(0)$
<u>Kritik değ.</u> 1%	-4.07	-6.69	
5%	-3.56	-6.11	

Tablo 1 içerisinde Δ fark işlemcisi göstermekte olup * ifadesi 1% ve ** ifadesi 5% anlamlılık düzeylerinde birim kök sıfır varsayımının reddedildiğini ifade etmektedir. Uygulanan sınamalarda dikkate alınan en yüksek gecikme uzunluğu 5 olarak saptanmıştır. Bulgular örneklem içerisinde bilinmeyen bir tarihte yapısal kırılmayı dikkate almaktadır. Birim kök sınamalarında tahmin işlemi gerçekleştirilmek amacıyla seçilen uygun gecikme sayısı ve olası kırılma tarihleri parantez içerisinde belirtilmiştir.

Sonuçlar düzey değerleri açısından değişken birim kök istatistiklerinin kritik değerler altında olduğunu, buna karşılık değişkenlerin birinci farklarına ait istatistiklerin ilgili kritik değerlerden büyük tahmin edildiğini, dolayısıyla da değişkenlerin birinci dereceden bütünleşik bir yapıya sahip olduklarını göstermektedir. Birim köklü veriler ile uygulanacak bir en küçük kareler regresyon tahmin yönteminin sahte regresyon sorununa yol açarak üreteceği yanlış katsayı bilgilerinin önüne geçmek için çalışmamızda bir sonraki aşamada değişkenlerin düzey değerleri kullanılarak değişkenler arasındaki olası uzun dönemli durağan bir ilişkinin varlığı çağdaş çok değişkenli eşbütünleşim yöntemleri ile araştırılmaya çalışılacaktır.

III. EŞBÜTÜNLEŞİM SINAMASI

Çalışmamızda Türkiye ekonomisi üzerine gerçekleştirilen model tahmini için Johansen ve Juselius (1990) ve Johansen (1995) tarafından önerilen ve iki olabilirlik oranı istatistiğinin tahmin sürecinde kullanımına dayalı çok değişkenli eşbütünleşim sınamaya yaklaşımı veriye uygulanacaktır. Bu amaçla öncelikle iktisat yazınında kullanımı yaygın olan Akaike ve Schwarz bilgi ölçütlerinden

yararlanılarak sınırlandırılmamış bir vektör ardışık bağlanım (VAR) modeli oluşturulmuştur. Bu sınamalar uzun dönem eşbütünleşik vektör değişken uzayında r eşbütünleşik ilişkinin varlığı sıfır hipotezine karşılık $r+1$ eşbütünleşik ilişkinin varlığı alternatif hipotezini en çok özdeğer istatistiğiyle (λ -max) ve $r = 0, 1, \dots, k-1$, k : içsel değişken sayısı için r eşbütünleşik ilişkinin varlığı sıfır hipotezine karşılık k eşbütünleşik ilişkinin varlığı alternatif hipotezini iz istatistiğini (λ -trace) kullanarak belirlemeye çalışmaktadır. Bu şekilde saptanabilecek eşbütünleşik ilişki ya da ilişkiler tahmin edilen model açısından uzun dönem değişken uzayındaki durağan nitelikli ilişkilerin varlığını gösterecektir.

Pantula (1989) ve Harris ve Sollis (2003) doğrultusunda yapılan inceleme kullanılan veride doğrusal ya da karesel bir trend eğilimine yer verilmesi durumunda değişkenler arasında eşbütünleşik bir ilişki olmadığını, buna karşılık veride deterministik bir trend bulunması varsayımının kaldırılması durumunda uzun dönem değişken uzayında istatistiksel olarak anlamlı ilişkilerin gözlemlendiğini ortaya koymuştur. Tablo 2 ve Tablo 3 Osterwald-Lenum (1992) kritik değerlerine (cv) dayalı olarak elde edilen bulguları aktarmaktadır. Standart hatalar parantez içerisinde verilmiştir:

Tablo 2. $CREDIT_t - Y_t$ VAR(1) Modeli Eşbütünleşim Sınaması

H_0	Öz değer	İz istatistiği	0.05 cv	En çok Öz değer istatistiği	0.05 cv
$r = 0$	0.28	16.26	12.32	11.22	15.89
$r \leq 1$	0.01	0.30	4.13	0.30	4.13

İz ve en çok özdeğer istatistikleri 0.05 düzeyinde 1 eşbütünleşik ilişki göstermektedir. VAR modeli gecikme sayısı parantez içerisinde.

Normalleştirilen eşbütünleşim ilişkisi

$CREDIT_t$	Y_t
1.00	-0.21
	(0.03)

Vektör hata düzeltme modeli uyum katsayıları

$\Delta(CREDIT)_t$	-0.03 (0.01)
$\Delta(Y)_t$	-0.04 (0.00)

Tablo 3. $M2_t - Y_t$ VAR(1) Modeli Eşbütünleşim Sınaması

H_0	Öz değer	İz istatistiği	0.05 cv	En çok Öz değer istatistiği	0.05 cv
$r = 0$	0.40	26.72	12.32	25.41	11.22
$r \leq 1$	0.03	1.32	4.13	1.32	4.13

İz ve en çok özdeğer istatistikleri 0.05 düzeyinde 1 eşbütünleşik ilişki göstermektedir. VAR modeli gecikme sayısı parantez içerisinde yer almaktadır.

Normalleştirilen eşbütünleşim ilişkisi

$M2_t$	Y_t
1.00	-0.20 (0.02)

Vektör hata düzeltme modeli uyum katsayıları

$\Delta(M2)_t$	-0.02 (0.01)
$\Delta(Y)_t$	-0.01 (0.00)

Tablo 2 ve Tablo 3 içerisinde aktarılan bulgular, finansal gelişme göstergesi olarak ister kredi hacminin isterse de M2 parasal göstergesinin parasal gayri safi yurt içi hasılaya oranı seçilsin, istatistiksel olarak anlamlı bir şekilde bu göstergeler ile reel milli gelir düzeyi arasında ayrı ayrı uzun dönemli normalleştirilmiş pozitif bir durağan ilişkinin tanımlanabileceğine işaret etmektedir. Her iki gösterge için de iz ve en çok öz değer istatistikleri

değişkenler arasında eşbütünlük olmadığı H_0 varsayımını reddetmektedir. Ayrıca, iki değişkenli modellerde kullanılan her iki değişkenin de durağan bir yapıda olduğu sonucunu ifade edecek şekildeki birden fazla eşbütünlük ilişkisi varsayımı kabul edilmemektedir. Ayrıca denklemlerde bütün değişkenler için zayıf dışsallık sıfır varsayımı reddedilmekte, dolayısıyla uzun dönem denge koşullarından sapmalara ait geri besleme etkisi hem reel milli gelir düzeyi hem de seçilen finansal gelişme göstergeleri üzerine gerçekleşmektedir. Bu durum da uzun dönem değişken uzayında değişkenlerin birbirlerine karşı taşıdıkları içsel niteliği ortaya koymaktadır.

IV. TODA-YAMAMOTO NEDENSELLİK SINAMALARI

Değişkenler arasındaki eşbütünlük bir ilişkinin varlığı gösterildikten sonra çalışmamızda son olarak Toda ve Yamamoto (1995) tarafından önerilen bir nedensellik sınamasına yer verilmektedir. Bu şekilde elde edilen bulgularının eşbütünlük ilişkisi doğrultusunda gerçekleştirilen tahminler ile çelişkili bir sonuç meydana getirip getirmediği kısaca incelenmektedir. Bu çözümleme Granger nedensellik ilişkisinin geçerliliğini sorgulamak için bir VAR modeli tahmin sürecine dayanmakta, ancak geleneksel Granger nedensellik ilişkisinden farklı olarak aynı dereceden ya da farklı dereceden bütünlük zaman serileri arasındaki nedenselliğinin araştırılabilmesine olanak sağlamaktadır. Sınırlandırılmamış bir VAR modeli tarafından yaygın gecikme uzunluğu bilgi ölçütlerine dayalı gecikme uzunluğu (k) ve en yüksek eşbütünlük değişken vektör sayısı ($d_{\max}$) olmak üzere nedensellik sınaması ($k + d_{\max}$) gecikme uzunluğunda bir VAR modeli tahmin sürecine dayanmaktadır. Aşağıda verilen iki değişkenli VAR modelini dikkate alalım:

$$x_t = \phi_0 + \sum_{i=1}^{k+d_{\max}} \alpha_{1i} x_{t-i} + \sum_{i=1}^{k+d_{\max}} \beta_{1i} y_{t-i} + \varepsilon_{1t} \quad (3)$$

$$y_t = \omega_0 + \sum_{i=1}^{k+d_{\max}} \alpha_{2i} x_{t-i} + \sum_{i=1}^{k+d_{\max}} \beta_{2i} y_{t-i} + \varepsilon_{2t} \quad (4)$$

Eşitlik (3) y değişkeninin x değişkeninin nedeni olmadığı $H_0: \beta_{1i} = 0$ hipotezine karşılık $H_1: \beta_{1i} \neq 0$ hipotezini ve eşitlik (4) x değişkeninin y değişkeninin nedeni olmadığı $H_0: \beta_{2i} = 0$ hipotezine karşılık $H_1: \beta_{2i} \neq 0$ hipotezini k serbestlik dereceli χ^2 dağılımını kullanan Wald sınaması ile tahmin etmektedir. Tahmin bulguları Tablo 4'te aktarılmıştır:

Tablo 4. Toda-Yamamoto Nedensellik Sınamaları

<u>H_0 varsayımı</u>	<u>Gecikme Uzunluğu</u>	<u>χ^2 istatistiği</u>	<u>Olasılık</u>
$CREDIT_t$ Y_t 'nin nedeni değildir $k + d_{\max} = 3$		2.43	0.30
Y_t $CREDIT_t$ 'nin nedeni değildir $k + d_{\max} = 3$		9.55	0.00
$M2_t$ Y_t 'nin nedeni değildir $k + d_{\max} = 2$		2.77	0.10
Y_t $M2_t$ 'nin nedeni değildir $k + d_{\max} = 2$		3.58	0.06

Tablo 4'ün incelenmesi ekonomik büyüme olgusundan özel kesim kredi hacmi ile temsil edilen finansal gelişmişlik göstergesine doğru tek yanlı ve güçlü bir nedensellik ilişkisi bulunduğunu göstermektedir. Dolayısıyla, en azından bu bulgular kapsamında, reel milli gelir düzeyinin özel kesim kredi hacminde gözlenen gelişmeleri öncelediği şeklinde bir sonuca ulaşılabilmektedir. Finansal gelişmişlik göstergesi olarak geniş para arzının dikkate alınması durumunda değişkenler arasında istatistiksel olarak genel kabul edilebilir 0.05 olasılık düzeyi itibariyle bir nedensellik bulunmamakta, ancak bu düzeyin 0.10 olarak kabul edilmesi durumunda değişkenler arasında karşılıklı bir nedenselliğe rastlanmaktadır. Ancak bu durumda da nedensellik ilişkisinin reel milli gelir düzeyinden geniş para arzıyla temsil edilen parasal göstergeye doğru daha kuvvetli bir şekilde gerçekleştiği görülmektedir. Sonuç olarak, Türkiye ekonomisi koşullarında nedensellik çözümlenmeleri Robinson (1952) öngörüsüne destek verir şekilde daha çok reel milli gelir düzeyinden finansal gelişmişlik düzeyine doğru bir etkileşim göstermektedir.

SONUÇ

Ekonomik büyüme olgusu ve finansal gelişme arasındaki ilişkiler çağdaş iktisat yazınında üzerinde en çok tartışılan ve geçerliliği daha çok uygulamalı sınamaya yöntemleri tarafından elde edilen bulgular doğrultusunda değerlendirilmeye çalışılan bir konu durumundadır. Çalışmamızda bu tür bir ilişki ekonomik büyüme ve finansal gelişmişlik arasındaki olası nedensel ilişkilere yönelik kuramsal bir ayırım kapsamında Türkiye ekonomisi koşullarında incelenmektedir. Bu amaçla daha çok arz-çekişli bir varsayım olarak adlandırılan finansal gelişmişlikten ekonomik büyümeye doğru ve daha çok talep-çekişli bir varsayımla ilişkilendirilen ekonomik büyümeden finansal

gelişmeye doğru bir ilişkinin var olup olmadığı öncelikle ele alınan değişkenler arasındaki uzun dönemli durağan ilişkilerin varlığını ortaya çıkarmaya yönelik çok değişkenli Johansen eşbütünlük çözümlemesi yardımıyla incelenmekte, daha sonra dikkate alınan değişkenler arasında çağdaş Toda-Yamamoto nedensellik sınamaları gerçekleştirilmektedir.

Üçer aylık veri sıklığını kullanan 2005Q4 – 2018Q2 inceleme dönemine ait bulgular finansal gelişme göstergeleri ile reel milli gelir düzeyi arasında ayrı ayrı uzun dönemli pozitif bir durağan ilişkinin tanımlanabileceğini göstermekte, gerçekleştirilen nedensellik çözümlemeleri ise daha çok reel milli gelir düzeyinden finansal gelişmişlik düzeyine doğru bir nedenselliğin varlığına işaret etmektedir. Çalışmada gerçekleştirilen tahmin sürecin daha uzun dönemli örneklemeler kullanılarak ve ekonomideki yapısal farklılaşmaları da dikkate alarak yinelenmesinin tahmin sonuçlarının tutarlılığının değerlendirilebilmesi için bir gereklilik oluşturduğu düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

- Ahmed, S.M. ve Ansari, M.I. (1998). Financial sector development and economic growth: the Soth-Asian experience. *Journal of Asian Economics*, 9(3), 503-517.
- Akimov, A., Wijeweera, A. ve Dollery, B. (2009). Financial development and economic growth: evidence from transition economies. *Applied Financial Economics*, 19(12), 999-1008.
- Ak, M.Z., Altıntaş, N. ve Şimşek, A.S. (2016). Türkiye’de Finansal Gelişme ve Ekonomik Büyüme İlişkisinin Nedensellik Analizi. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 17(2), 151-160.
- Al-Yousif, Y.K. (2002). Financial development and economic growth: another look at the evidence from developing countries. *Review of Financial Economics*, 11(2), 131-150.
- Besci, Z. ve Wang, P. (1997). Financial development and growth. *FRB of Atlanta Economic Review*, 4th Quarter, 82(4), 46-62.
- Bijlsma, M, Kool, C. ve Non, M. (2018). The effect of financial development on economic growth: a meta-analysis. *Applied Economics*, 50(57), 6128-6148.
- Chang, T. (2002). Financial development and economic growth in mainland China: a note on testing demand-following or supply-leading hypothesis. *Applied Economics Letters*, 9(13), 869-873.
- Cojocaru, L., Falaris, E.M., Hoffman, S.D. ve Miller, J.B. (2016). Financial system development and economic growth in transition economies: new empirical evidence from the CEE and CIS countries. *Emerging Markets Finance and Trade*, 52(1), 223-236.
- Çetin, M, Ecevit, E. ve Yucel, A.G. (2018). The impact of economic growth, energy consumption, trade openness, and financial development on carbon emissions: empirical evidence from Turkey. *Environmental Science and Pollution Research*, 25 (36), 36589-36603.
- Fufa, T. ve Kim, J. (2018). Financial development, economic growth and convergence clubs. *Applied Economics*, 50(68), 6512-6528.
- Goldsmith, R.W. (1969). *Financial structure and economic development*, New Haven, CT: Yale University Press.
- Habibullah, M.S. ve Eng, Y.-K. (2006). Does financial development cause economic growth? a panel data dynamic analysis for the Asian developing countries. *Journal of the Asia Pacific Economy*, 11(4), 377-393.
- Harris, R. ve Sollis, R (2003). *Applied time series modelling and forecasting*. London, England: John Wiley & Sons Ltd.

- Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası (2019, Mayıs 05), Elektronik veri dağıtım sistemi. Erişim adresi: <https://evds2.tcmb.gov.tr>.
- Johansen, S. (1995). *Likelihood-based inference in cointegrated vector autoregressive models*. Oxford University Press.
- Johansen, S. ve Juselius, K. (1990). Maximum likelihood estimation and inference on cointegration with applications to the demand for money. *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 52, 169-210.
- Kandır, S.Y., İskenderoğlu, Ö. ve Önal Y.B. (2007). Finansal gelişme ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin araştırılması. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 16(2), 311-326.
- King, R.G. ve Levine, R. (1993). Finance and growth: Schumpeter might be right. *Quarterly Journal of Economics*, 108, 717-738.
- Kirkpatrick, C. ve Green, C. (2002). Finance and development: an overview of the issues. *Journal of International Development*, 14(2), 207-209.
- Lee, J. ve Strazicich, M.C. (2003). Minimum lagrange multiplier unit root test with two structural breaks. *Review of Economics and Statistics*, 85(4), 1082-089.
- Osterwald-Lenum, M. (1992). A note with quantiles of the asymptotic distribution of the maximum likelihood cointegration rank test statistics. *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 54, 461-472.
- Pantula, S.G. (1989). Testing for unit roots in time series data. *Econometric Theory*, 5, 256-271.
- Patrick, H.T. (1966). Financial development and economic growth in underdeveloped countries. *Economic Development and Cultural Change*, 14(2), 174-189.
- Pradhan, R.P., Arvin, M.B., Hall, J.H., ve Nair, M. (2016). Innovation, financial development and economic growth in Eurozone countries. *Applied Economics Letters*, 23(16), 1141-1144.
- Ram, R. (1999). Financial development and economic growth: additional evidence. *Journal of Development Studies*, 5(4), 164-174.
- Robinson, J. (1952). "The Generalization of the General Theory", *The Rate of Interest and Other Essays* içinde (s. 67-142). London: MacMillan.
- Shan, J. (2005). Does financial development 'lead' economic growth? a vector auto-regression appraisal. *Applied Economics*, 37(12), 1353-1367.
- Shan, J. ve Morris, A. (2002). Does financial development 'lead' economic growth?. *International Review of Applied Economics*, 16(2), 153-168.
- Schumpeter, I.A. (1983). *The theory of economic development*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

- Toda, H.Y. ve Yamamoto, T. (1995). Statistical inference in vector autoregressions with possibly integrated processes. *Journal of Econometrics*, 66(1), 225-250.
- Türkiye İstatistik Kurumu (2016, Aralık 25). Türkiye ulusal hesaplar sisteminde SNA-2008 ve ESA-2010'un uygulanması ve ana revizyon. Erişim adresi http://www.tuik.gov.tr/duyurular/duyuru_3244.pdf.
- Yu, J.-S., Hassan, M.K. ve Sanchez, B. (2012). A re-examination of financial development, stock markets development and economic growth. *Applied Economics*, 44(27), 3479-3489.

DOĞRUDAN YABANCI YATIRIMLAR VE EKONOMİK BÜYÜME: OECD ÜLKELERİ İÇİN PANEL EŞİK DEĞER ANALİZİ

Özgür KOÇBULUT¹

Halil ALTINTAŞ**

ÖZ

Bu çalışmada Hansen (1999) tarafından geliştirilen panel eşik değer analizi kullanılarak 27 OECD ülkesinde DYY ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin doğrusal olup olmadığını tespit edilmesi amaçlanmıştır. Elde edilen bulgular, DYY ile ekonomik büyüme arasında doğrusal bir ilişki olmadığına ve DYY için tek eşik değer bulunduğuna dair güçlü kanıtlar sunmaktadır. Bu sonuç, DYY'nin ev sahibi ülkeye giriş düzeyine bağlı olarak ekonomik büyümeyi farklı şekillerde etkileyebileceğini göstermektedir. Analizde incelenen ülke grubu için DYY girişleri, 1,657 eşik değer seviyesinin üzerine çıktığında DYY'ler ekonomik büyümeyi olumlu etkilemekte bu seviyenin altında ise bu etki tersine dönmektedir. Bu yüzden ev sahibi ülkelerde politika yapıcılar, DYY çekmek için serbest ticaret bölgeleri, ticaret rejimi, vergi teşvikleri, beşeri sermaye tabanı, finansal piyasa düzenlemeleri, finansal sistem ve altyapı kalitesi gibi koşulları iyileştirmeyi amaçlamalıdır.

Anahtar Kavramlar: Doğrudan Yabancı Yatırımlar, Ekonomik Büyüme, Panel Eşik Regresyon Analizi.

FOREIGN DIRECT INVESTMENTS AND ECONOMIC GROWTH: PANEL THRESHOLD ANALYSIS FOR THE OECD COUNTRIES

ABSTRACT

This paper aims at determining whether the relationship between FDI and economic growth is linear or not in OECD countries. By employing the panel threshold analysis proposed by Hansen (1999) we find evidence in favor of the nonlinear relationship between FDI and economic growth with a single threshold value for FDI. It is empirically shown that FDI positively impact economic growth when FDI inflows exceed the threshold value of 1,657, while the reversed effects are observed for FDI inflows less than 1,657. Therefore, policy makers in host countries should seek to improve conditions such as free trade zones, trade regimes, tax incentives, human capital base, financial market regulations, financial system and infrastructure quality to attract more FDI.

Keywords: Foreign Direct Investment, Economic Growth, Panel Threshold Regression Analysis.

---

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Yozgat Bozok Üniversitesi, Akdağmadeni MYO, Muhasebe ve Vergi Bölümü, ozgur.kocbulut@bozok.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-3092-8400>

** Prof. Dr., Erciyes Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, haltintas@erciyes.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-8565-4294>

Makalenin gönderilme tarihi: 12 Aralık 2018

Kabul tarihi: 11 Mayıs 2019

GİRİŞ

1970’li yıllardan itibaren küreselleşme hareketlerinin hızlanması ile birlikte yabancı sermaye transferleri dünya ekonomisine yön veren faktörlerin başında gelmektedir. Doğrudan yabancı yatırımlar (DYY), bu tür transferlerin en önemli bileşenlerinden biridir. DYY, bir ülkede yerleşiklerin, başka bir ülkedeki (kaynak ülke) bir işletmenin üretim, dağıtım ve diğer faaliyetlerini kontrol etmek ve bu işletmeden sürekli bir kazanç sağlamak amacıyla varlıklarının tamamını veya bir kısmını satın almaları şeklinde tanımlanabilir (Moosa, 2002). Gelişmekte olan ülkeler, yetersiz sermaye ve teknolojik bilgi birikimine bağlı olarak, kendi doğal kaynaklarından yeteri kadar faydalanamayabilirler. Ayrıca bu ülkelerin çoğunda mülkiyet haklarının korunması, yolsuzluklar, sivil, politik ve ekonomik istikrarsızlık gibi sorunlar da söz konusu olabilmektedir. Bu tür sorunlar sermaye birikimini ve var olan kaynakların kullanımını engelleyebilir. Bu nedenle ekonomik yardımlar, krediler, portföy akışları ve DYY gibi uluslararası büyüme kaynakları, bu ülkelerin ekonomik gündemlerinde sıklıkla yer almaktadır. DYY’ler büyüme performansı yüksek, dışa açık sanayileşme politikalarını benimsemiş, ekonomik ve siyasi istikrara sahip ülkeleri daha çok tercih etmektedirler. Özellikle gelişmekte olan ülkeler başta olmak üzere birçok ülke, büyüme hızlarını artırmak ve uzun dönemli büyüme hedeflerini gerçekleştirmek amacıyla yabancı yatırım kısıtlamalarını kaldırarak, iç ekonomik politikalarını reforme edip finansal sektörün gelişmesini teşvik ederek kendi ülkelerine daha fazla doğrudan yabancı yatırım çekmeye çalışmaktadırlar (İamsiraroj ve Ulubaşoğlu, 2015).

Diğer uluslararası sermaye kaynaklarıyla karşılaştırıldığında, teorik olarak DYY’nin ev sahibi ülke ekonomilerine (a) nispeten daha istikrarlı bir fon akışı sağlaması, (b) üretken kapasitenin ve istihdamın artmasına yardımcı olması, (c) ihracatı artırması nedeniyle ödemeler dengesi üzerine katkı yapması, (d) işgücü eğitimi ve beceri edinimi yoluyla pozitif bilgi dışsallıkları yaratması, (e) teknoloji transferi ve organizasyonel bilgi birikimine yardımcı olması, (f) farklı üretim süreçlerini tanıtarak yeni marka oluşumunu özendirilmesi, (g) yerli firmalara dış pazarlara çok daha fazla erişim imkanı sunması gibi katkılar sağlayarak ekonomik büyümeye yol açtığı ileri sürülmesine rağmen neoklasik ve içsel büyüme teorileri bu konuda farklı görüşler ortaya koymaktadırlar (Falki, 2009; Forte ve Moura, 2013; İamsiraroj ve Ulubaşoğlu, 2015).

Neoklasik büyüme teorisine göre bir ekonomide tasarrufların artması sermaye stokunu artırmaktadır. Ancak, bu teoride sermaye stokundaki artışın sermayenin marjinal getirisini azaltacağı varsayıldığı için sermaye faktörünün büyüme hızı üzerindeki etkisinin geçici veya kısa dönemli olacağı ileri sürülmektedir. Neoklasik büyüme teorisinde uzun dönemli büyüme ise ancak dışsal olarak kabul edilen teknolojik ilerleme ve/veya beşeri sermaye artışı ile sağlanabilmektedir. Solow (1957) ve De Mello (1997) gibi bazı iktisatçılar, DYY’nin teknolojik gelişmeyi olumlu etkileyerek ekonomik büyümeyi teşvik

edeceği düşüncesinden hareketle DYY’i modele dahil etmişlerdir. Fakat sonuçta ekonominin aynı durağan durum büyüme hızına yaklaştığını, DYY’nin sadece kısa dönem büyüme üzerinde etkili olduğunu, uzun dönemli büyümeyi değiştirmedini ortaya koymuşlardır. Neo-klasik büyüme modeli öngörülerinin ekonomik hayatta somut gelişmelerle birebir örtüşmemesi, teknolojik gelişmenin ekonomik büyüme üzerindeki etkisini daha iyi vurgulayan içsel büyüme modellerinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Romer (1986), Lucas (1988) ve Rebelo (1991) tarafından geliştirilen içsel büyüme modellerine göre bir ekonominin büyüme hızı temelde teknolojik ilerleme ve ekonominin tasarruf gücüne bağlıdır. Bu nedenle ekonomik büyümenin hükümetlerin politika eylemlerinden etkilenen içsel bir değişken olduğu kabul edilmektedir. İçsel büyüme modellerinde teknolojik ilerleme ve DYY, ev sahibi ülkelerin üretim sistemlerine yeni girdi ve teknolojilerin dahil edilmesini teşvik eder. Ayrıca verimlilik, olumlu dışsallıklar ve yayılma etkileri yaratarak, ülkenin büyüme hızı üzerinde içsel olarak kalıcı bir büyüme etkisi ortaya çıkarır. Bu durum, içsel büyüme modellerinin DYY girişlerinin büyüme üzerindeki etkilerini neoklasik büyüme modeline kıyasla daha net bir şekilde açıkladığını göstermektedir. Dolayısıyla, DYY büyüme ilişkisini açıklamak için endojen büyüme modellerinin kullanılması daha uygun olabilir (Bocutoğlu, 2009; De Mello, 1997; Jayachandran ve Seilan, 2010; Iamsiraroj, 2016).

DYY ve ekonomik büyüme literatürü incelendiğinde Alfaro, Chanda, Kalemlı-Özcan ve Sayek (2004), Tu ve Tan (2012), Huang, Liu ve Xu (2012) ve Tanna, Li ve Vita (2018) gibi birçok çalışmada, ev sahibi ülkelerde beşeri sermaye, finansal gelişme, kurumsal yapı, dış borçlar gibi değişkenlerin DYY’den ekonomik büyümeye geçiş sürecinde bir eşik olup olmayacağı araştırılmıştır. Bu çalışmada ise diğer çalışmalardan farklı olarak doğrudan yabancı yatırımların ekonomik büyüme üzerindeki eşik etkisinin varlığı araştırılmaktadır. Ayrıca, doğrudan yabancı yatırımların ülke ekonomileri üzerinde teknoloji transferi ve yayılma etkilerinden elde edilen kazanımları massetme yeteneğine bağlı olarak ekonomik büyümeye katkı sağlayacağı düşünülmüş ve modele yüksek teknolojili ürün ihracatı, ticari açıklık değişkenleri de dahil edilmiştir. Bu tür eşik etkili ilişkilerin açıklanmasında genellikle doğrusal olmayan modeller kullanılmaktadır. Doğrusal olmayan modeller iktisadi ilişkileri açıklamada daha kapsayıcı ve güvenilirlerdir. Doğrusal olmayan modellerle ilgili olarak, panel eşik değer analizi en iyi yöntemlerden biri olarak görülmektedir. Eşik regresyon yöntemleri, bireysel sabit etkilere sahip dinamik olmayan paneller için geliştirilmiştir. Bu yöntem, doğrusal olmayan ilişkinin varlığını test etmemize ve modelde değişkenler arasında pozitif ilişkiyi kolaylaştıracak eşik değer sayısı ve seviyesini içsel olarak optimal bir şekilde belirlememize olanak sağlamaktadır (Nguyena ve To, 2017). Bu nedenle çalışmadan elde edilecek sonuçlar, ekonomik büyümeyi olumlu etkileyecek optimal DYY giriş ölçeğinin belirlenmesi bakımından önem arz etmektedir. Ayrıca, literatür incelendiğinde araştırma konusu ile ilgili çok

sayıda çalışma olmasına rağmen OECD ülkeleri için DYY eşiği ile ilgili herhangi bir çalışmaya rastlanılmamasından dolayı çalışma bu alanda literatüre de katkı sağlamış olacaktır.

Çalışma şu şekilde tasarlanmıştır. Birinci bölümde konuyla ilgili literatür incelemesi yapılmış; ikinci bölümünde, çalışmada kullanılacak ekonometrik yöntem açıklanmış; üçüncü bölümde ampirik bulgulara yer verilerek çalışma, genel bir değerlendirmeyi içeren sonuç bölümü ile tamamlanmıştır.

I. LİTERATÜR

Teorik olarak, DYY girişlerinin, ev sahibi ülkenin üretim fonksiyonuna yeni girdilerin ve yabancı teknolojilerin dahil edilmesine neden olduğu ve sermaye birikimi yoluyla ekonomik büyümeyi olumlu etkilediği varsayılır. Ampirik olarak DYY'nin bu teorik faydalarını test etmek için farklı ekonometrik yöntemlerin uygulandığı, farklı ülke ve ülke gruplarının ve zaman periyotlarının seçildiği çok sayıda çalışma yapılmıştır.

Sıradan doğrusal yaklaşımların izlendiği çalışmalardan De Gregorio (1992), on iki Latin Amerika ülkesi için 1950-1985 dönemi verilerini kullanarak yapmış olduğu çalışmada, doğrudan yabancı yatırımların ekonomik büyüme üzerinde olumlu bir etki ortaya çıkardığını bulmuştur. Blomstrom, Lipsey ve Zejan (1992), düşük gelirli gelişmekte olan 78 ve yüksek gelirli 23 ülke için DYY'lerin ekonomik büyüme üzerindeki etkisini araştırmışlardır. Elde edilen sonuçlar, 1960-1985 dönemi boyunca özellikle yüksek gelirli ülkelerde DYY'lerin ekonomik büyümeyi pozitif etkilediğini göstermektedir. Balasubramanyam, Salisu ve Sapsford (1996), yeni bir büyüme teorisi çerçevesinde farklı ticaret politikası rejimleri ile karakterize edilen J. Bhagwati tarafından geliştirilen hipotezi¹ test etmişlerdir. Buna göre yazarlar, ihracat teşvik politikası izleyen ülkelerde, DYY'nin ekonomik büyümeyi artırıcı etkilerinin daha güçlü olduğu sonucunu elde etmişlerdir.

Zhang (2001), Doğu Asya ve Latin Amerika ülkelerinden oluşan 11 ülkenin 5'inde (Hong Kong, Endonezya, Singapur, Tayvan ve Meksika) DYY'nin ekonomik büyümeyi pozitif etkilediğini bulmuştur. Ancak bu pozitif etkininde ev sahibi ülkede serbest ticaret rejiminin benimsenmesi, beşeri sermaye koşullarının gelişmişliği ve ihracata yönelik DYY'lerin teşvik edilmesi gibi ülkeye özgü özelliklere bağlı olduğunu ileri sürmektedir. Campos ve Kinoshita (2002), Orta ve Doğu Avrupa ve eski Sovyetler Birliği geçiş ekonomileri için 1990-1998 döneminde DYY'nin büyüme üzerindeki etkilerini incelemiştir. Elde edilen sonuçlar, DYY'nin seçilen her ülkenin ekonomik büyümesi üzerinde önemli bir olumlu etkisi olduğunu göstermektedir.

¹ Bhagwati (1978), hipotezinde DYY'nin hacminin ve etkinliğinin, bir ülkenin ihracat teşviki veya ithal ikamesi stratejisini takip edip etmediğine göre değişeceğini varsaymıştır.

Akinlo (2004), çalışmasında elde ettiği sonuçların 1970-2001 dönemi boyunca Nijerya'da DYY girişlerinin, ekonomik büyüme üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkisinin olmadığını göstermektedir. Li ve Liu (2005), gelişmiş ve gelişmekte olan 84 ülke için yaptıkları çalışmada 1970-1999 döneminde DYY ile ekonomik büyüme arasında güçlü bir tamamlayıcılık ilişkisi tespit etmişlerdir. Roy ve Van de Berg (2006), 1970-2001 döneminde DYY'nin ABD'nin ekonomik büyümesi üzerinde pozitif ve önemli bir etkisi olduğunu bulmuşlardır. Khaliq ve Noy (2007), 1997-2006 döneminde detaylı sektörel veriler kullanarak DYY'nin Endonezya'nın ekonomik büyümesi üzerindeki etkisini araştırmışlardır. Elde edilen sonuçlara göre, toplam düzeyde DYY girişleri ekonomik büyümeyi pozitif etkilerken, alt sektörler bazında ise DYY girişleri, madencilik ve taşocakçılığı gibi bazı alt sektörleri olumsuz etkilemektedir.

Adams (2009), çalışmasında 1990-2003 yılları arasında Sahra-Altı Afrika ülkelerinde (42 ülke) ekonomik büyüme üzerindeki DYY ve yurt içi yatırımın etkisini analiz etmiştir. Analiz sonuçları DYY'nin yurtdışı yatırımları negatif etkilediğini ayrıca yurtdışı yatırımlar üzerinde bir dışlama etkisine neden olduğunu göstermektedir. Benzer şekilde Falki (2009), çalışmasında; Pakistan için GSYH ve DYY girişleri arasında negatif ve istatistiksel olarak anlamsız bir ilişki bulmuştur. Ayaydın (2010) ve Yılmaz, Kaya ve Akıncı (2011), tarafından Türkiye için yapılan çalışmalarda doğrudan yabancı yatırımlar ile ekonomik büyüme arasında güçlü bir pozitif ilişki tespit edilmiştir. Acaravcı ve Öztürk (2012), Avrupa Birliği 10 geçiş ülkesi için ARDL (Autoregressive Distributed Lag) sınır testi ve Granger nedensellik testlerini kullanarak ekonomik büyüme, ihracat ve DYY arasındaki ilişkiyi araştırmışlardır. 1994-2008 dönemi için elde edilen ampirik sonuçlar on ülkenin altısında ekonomik büyüme, ihracat ve DYY arasında uzun dönemli bir ilişkinin olmadığını gösterir.

Ray (2012), Hindistan için yaptığı çalışmasından elde edilen sonuçlara göre, DYY ekonomik büyümeye çok fazla katkı yapmamaktadır. Antwi, Mills, Mills ve Zhao (2013), 1980-2010 dönemi zaman serisi verilerini kullanarak yaptıkları çalışmada Gana'da DYY'nin ekonomik büyümeyi olumlu etkilediği sonucuna ulaşmışlardır. Gui-Diby'nin (2014), 50 Afrika ülkesi için Blundell ve Bond (1998) tarafından geliştirilen SYS-GMM (System Generalized Method of Moment) yöntemini kullanarak yaptığı çalışmadan elde edilen sonuçlar; DYY'nin ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin 1980-1994 döneminde negatif, 1995-2009 döneminde ise pozitif olduğunu göstermektedir. Pegkas (2015), Euro bölgesi ülkeleri ve Iamsiraroj ve Ulubaşoğlu (2015), 140 ülke için yaptıkları çalışmaların tahmin sonuçlarına göre; DYY girişleri ile ekonomik büyüme arasında uzun dönemli pozitif bir ilişki vardır. Jilenga, Xu ve Gondje-Dacka (2016), 1971-2011 dönemi zaman serisi verilerini kullanarak Tanzanya için yaptıkları çalışmada doğrudan yabancı yatırımların ekonomik büyümeyi negatif etkilediğini bulmuşlardır.

Iamsiraroj (2016), çalışmasında 1971-2010 dönemi verileri ile eşanlı denklemler yaklaşımını kullanarak DYY ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Elde edilen bulgular DYY ile ekonomik büyüme arasında çift yönlü bir nedensellik ilişkisinin olduğunu göstermektedir. Alvarado, İniguez ve Poncea (2017), 19 Latin Amerika ülkesini toplu halde ve yüksek, orta-üst ve düşük-orta gelirli ülkeler şeklinde ayırarak 1980-2014 dönemi için DYY ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Sonuçlar, panelin geneli için DYY'nin ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin istatistiki olarak anlamlı olmadığını gösterir. Ayrıca orta-üst gelirli ülkelerde ise bu etki düzensiz ve anlamlı değildir, düşük-orta gelirli ülkelerdeki etki negatif ve istatistiksel olarak anlamlıdır, yüksek gelirli ülkeler üzerinde ise DYY'nin ekonomik büyüme üzerinde pozitif ve anlamlı bir etkisi vardır. Acaravcı ve Akyol (2017), Türkiye; Sothan (2017), Kamboçya; Sunde (2017), Güney Afrika için yaptıkları çalışmalarda DYY'nin ekonomik büyümeyi olumlu etkilediği sonucuna ulaşmışlardır. Öztürk, Vergili ve Aktan (2018), Türkiye için yaptıkları çalışmada, 1974-2016 dönemi için doğrudan yabancı yatırımlar ile ekonomik büyüme arasında herhangi bir nedensellik ilişkisi bulamamışlardır. Mansaray'ın (2018) yaptığı çalışmada, Granger nedensellik testi sonuçları, Sierra Leone'de DYY ile ekonomik büyüme arasında tek yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğunu göstermektedir.

DYY ve ekonomik büyüme arasındaki doğrusal olmayan yaklaşım ilk olarak Borensztein, De Gregorio ve Lee (1998) tarafından ileri sürülmüştür. Özellikle sanayi ülkelerinden gelen doğrudan yabancı yatırımlara ilişkin veriler kullanılarak gelişmekte olan 69 ülkede doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin test edildiği bu çalışmanın sonuçları, DYY'nin ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin ev sahibi ülkenin mevcut beşeri sermaye düzeyine bağlı olduğunu göstermektedir. Demakas, Horvath, Ribakova ve Wu'nun (2005), 15 Orta ve Güneydoğu Avrupa ülkesi için eşik regresyon teknikleri kullanarak yapmış oldukları çalışmaya göre, 1995-2003 dönemi özelleştirme dışı DYY girişlerinin %12 eşik değer düzeyine ulaştıktan sonra DYY girişindeki artışlar ev sahibi ülkenin refah seviyesini yükseltmektedir.

Jyung-Yi ve Chih-Chiang (2008), 62 ülke için Caner ve Hansen (2004) tarafından geliştirilen eşik regresyon tekniğini kullandıkları çalışmadan elde edilen sonuçlar; GSYİH ve beşeri sermaye düzeyi yüksek olan ülkelerde DYY'nin büyüme üzerinde olumlu ve anlamlı bir etkisi olduğunu göstermektedir. Alleyne ve Edwards (2011), çalışmasında elde edilen sonuçlar, eşik değerlerin düşük eğitim düzeylerinde negatif, yüksek eğitim düzeylerinde pozitif ve anlamlı olduğunu göstermektedir. Tu ve Tan (2012) çalışmasına göre on ASEAN (Güneydoğu Asya Ülkeleri Birliği) ülkesinde beşeri sermaye düzeyi eşik seviyenin üstünde olduğunda, DYY'ler ekonomik büyümeyi olumlu etkilemektedir. Huang vd. (2012), 1985-2008 dönemi için Çin'in eyalet verisine ilişkin Hansen (1999) eşik değer yöntemini kullanarak yaptıkları çalışmada elde

edilen sonuçlar bölgesel inovasyon seviyesinin, doğrudan yabancı yatırımdan büyümeye geçiş sürecinde bir eşik olabileceğini göstermektedir.

Raheem ve Oyinlola (2013), ECOWAS (Batı Afrika Ülkeleri Ekonomik Topluluğu) üyesi 7 ülke için yaptıkları çalışmada yönetim değişkeninin -1,2'lik eşik seviyesine ulaşmasıyla DYY'nin ekonomik büyümeyi olumlu etkilemeye başladığını tespit etmişlerdir. Nguyen ve To (2017), sekiz ASEAN ülkesinde DYY ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelemek için Hansen (1999) tarafından geliştirilen panel eşik regresyon modelini kullanmışlardır. Bulgular, DYY ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin doğrusal olmadığını göstermektedir. 39 gelişmekte olan ülke için dış borçların DYY-büyüme ilişkisi üzerindeki etkisini araştıran Tanna vd. (2018), DYY kaynaklı büyümenin dış borç eşğine bağlı olduğunu tespit etmişlerdir.

DYY'nin ev sahibi ülkelerin ekonomik büyümesi üzerindeki etkisi ile ilgili mevcut literatür incelendiğinde çalışmalardan elde edilen sonuçlar arasında farklılıklar görülmektedir. Sonuçların muğlaklığına ilişkin; yapılan çalışmalarda ev sahibi ülkenin teknoloji, beşeri sermaye ve finansal açıklık düzeyi gibi iç koşulların hesaba katılmadığı, analizlerde DYY girişlerinin ekonomide sektörler bazında değil, genellikle toplam olarak alındığı, DYY'nin ev sahibi ülkeye sıfırdan bir yatırım mı yoksa şirket birleşmesi şeklinde mi giriş yaptığını belirlenmediği gibi çeşitli açıklamalar geliştirilmiştir (Forte ve Moura, 2013).

II. EKONOMETRİK YÖNTEM ve VERİ SETİ

Bu çalışmada, OECD ülkelerinde doğrudan yabancı yatırımlar ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki, Hansen (1999) tarafından geliştirilen panel eşik regresyon modeli ile analiz edilmiştir. Bu model, geleneksel en küçük kareler tahmin yönteminin bir uzantısıdır. Sahte regresyondan kaçınmak için modele dahil edilen değişkenlerin durağan olması gerekir. Bu yüzden, panel birim kök testleri ile tüm serilerin durağanlığı tespit edildikten sonra en küçük kareler yöntemi kullanılarak panel eşik regresyon modeli tahmin edilmiştir.

Çalışmada modele dahil edilen değişkenler, Romer (1986) ve Lucas (1988) tarafından geliştirilen içsel büyüme modellerinde kullanılan değişkenler dikkate alınarak belirlenmiştir. Değişkenlere ilişkin veriler Dünya Bankası istatistiklerinden (World Development Indicators-WDI) alınmış olup, 27 OECD Ülkesi² için 2003-2015 dönemini kapsamaktadır. Değişkenlere ait bilgiler ve betimleyici istatistikler tablo 1'de gösterilmektedir. Bu bilgilere göre OECD ülkelerinde ilgili dönemde ortalama kişi başına GSYİH büyüme oranı ortalaması 1,274'tür. Bu oran -8,997 (Yunanistan-2011) ve 24,376 (İrlanda-2015) arasında

² Avustralya, Avusturya, Belçika, Kanada, Şili, Danimarka, Finlandiya, Fransa, Almanya, Yunanistan, İzlanda, İrlanda, İtalya, Japonya, Kore Cumhuriyeti, Lüksemburg, Hollanda, Yeni Zelanda, Norveç, Polonya, Portekiz, İspanya, İsveç, İsviçre, Türkiye, Birleşik Krallık ve Amerika Birleşik Devletleri.

değişmektedir. DYY girişlerinin ortalaması 6,248'dir. Bu oran ise -58,322 (Lüksemburg-2007) ve 252,308 (Lüksemburg-2012) arasında değişmektedir.

Tablo 1: Değişkenler, Tanımları ve İstatistik Özeti

Değişkenler	Tanımı	Göz. Say.	Ort.	Standart Sapma	Min.	Max.
<i>Y</i>	Kişi Başına GSYH Büyüme Oranı-% değişim (2010 Sabit Fiyatlarıyla ABD \$ cinsinden)	351	1,274	2,965	-8,997	24,376
<i>FDI</i>	DYY, Net Girişler (% GSYİH)	351	2,260	2,387	-4,479	25,296
<i>HTECEXP</i>	Yüksek Teknoloji İhracatı (% Sanayi Ürünleri İhracatı)	351	15,203	8,556	1,474	60,663
<i>TOPEN</i>	Ticari Açıklık- Mal ve Hizmet İhracat ve İthalat Toplamı (% GSYİH)	351	6,248	17,582	-58,322	252,308
<i>INF</i>	Enflasyon-% değişim (Tüketici Fiyat Endeksi ile ölçülen enflasyon)	351	87,120	58,947	21,583	410,172

Not: Dünya Bankası istatistik tanımlamalarına göre yüksek teknoloji ihracatı (*HTECEXP*), havacılık, bilgisayar, ilaç, bilimsel aletler ve elektrikli makineler gibi yüksek Ar-Ge yoğunluğuna sahip ürünleri içermektedir.

Değişkenlere ait korelasyon katsayıları tablo 2'de gösterilmektedir. Kişi başına GSYİH büyümesi ile enflasyon dışındaki diğer değişkenler arasındaki korelasyon katsayısı son derece düşük ve istatistiksel olarak anlamsızdır. Kişi başına GSYİH büyümesi ile enflasyon arasındaki korelasyon katsayısı ise düşük fakat istatistiksel olarak anlamlıdır.

Tablo 2: Değişkenlere Ait Korelasyon Matrisi

	<i>Y</i>	<i>HTECEXP</i>	<i>TOPEN</i>	<i>INF</i>	<i>FDI</i>
<i>Y</i>	1.000				
<i>HTECEXP</i>	0.039 (0.465)	1.000			
<i>TOPEN</i>	0.032 (0.542)	0.005 (0.924)	1.000		
<i>INF</i>	0.156*** (0.003)	-0.142*** (0.007)	-0.096** (0.071)	1.000	
<i>FDI</i>	0.056 (0.289)	0.064 (0.228)	0.448*** (0.000)	-0.010 (0.849)	1.000

Not: Parantez içindeki değerler olasılık değerini ifade etmektedir. ***, ** ve * sırasıyla %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeyini göstermektedir.

A. PANEL BİRİM KÖK TESTLERİ

Çalışmada serilerin durağanlığı Levin, Lee ve Chu (LLC) (2002) ve Im, Peasaran ve Shin (IPS) (2003) panel birim kök testleri ile sınanmıştır. LLC, her bir yatay kesit için birim kök hesaplamadan daha güçlü bir panel birim kök testi önermişlerdir. Bu testte, paneldeki tüm birimlerin aynı birinci dereceden kısmi otokorelasyona sahip olduğu varsayılmaktadır. LLC birim kök testinde $i = 1, \dots, N$ yatay kesitleri, $t = 1, \dots, T$ zamanı göstermek üzere $\{y_{it}\}$ stokastik süreç sabitsiz, sabitli ve sabitli-trendli olmak üzere aşağıdaki üç model ile açıklanabilir (Levin vd., 2002).

$$\text{Model 1: } \Delta y_{it} = \delta y_{it-1} + \varepsilon_{it}$$

$$\text{Model 2: } \Delta y_{it} = \alpha_{0i} + \delta y_{it-1} + \varepsilon_{it}$$

$$\text{Model 3: } \Delta y_{it} = \alpha_{0i} + \alpha_{1i} + \delta y_{it-1} + \varepsilon_{it}$$

LLC testinin temel denklemleri (1) nolu eşitlikte gösterilmektedir.

$$\Delta y_{it} = \delta y_{it-1} + \sum_{L=1}^{P_i} \theta_{iL} \Delta y_{it-L} + \alpha_{mi} d_{mt} + \varepsilon_{it} \quad m = 1, 2, 3. \quad (1)$$

Hata terimi ε_{it} , birimler arasında bağımsız dağılım gösterir ve bir ARMA

$$\text{sürecini takip eder } \varepsilon_{it} = \sum_{j=1}^{\infty} \theta_{ij} \varepsilon_{it-j} + u_{it}.$$

Eşitlik (1)'de d_{mt} , deterministik değişkenler vektörünü, α_{mi} ise bunların katsayılarını temsil etmektedir. L , gecikme uzunluğudur. LLC testinin hipotezleri şu şekilde oluşturulur (Baltagi, 2013).

$$H_0 : \delta = 0 \quad \text{seri durağan değildir,}$$

$$H_1 : \delta \neq 0 \quad \text{seri durağandır.}$$

Bu test, her yatay kesit ADF regresyonunda (P_i) kullanılan gecikme sayılarının yanısıra standart sapmanın hesaplanmasında kullanılan kernel seçimlerinin belirlenmesini gerektirir. Ayrıca test denkleminde kullanılan dışsal değişkenlerde belirtilmelidir (Baltagi, 2013).

Heterojen paneller için geliştirilen IPS (2003) panel birim kök testi, LLC test denkleminde (eşitlik (1)) gösterilen hata teriminin yatay kesit birimler arasında farklı serisel korelasyon özellikleri ile ilişki olduğunda ADF test istatistiklerinin ortalamasını alan alternatif bir test prosedürü önerir (Baltagi, 2013; Im vd., 2003). Testin hipotezleri;

$H_0 : \delta = 0$ (tüm i 'ler için) seri durağan değildir,

$H_1 : \begin{cases} \delta < 0 & i = 1, 2, \dots, N \\ \delta = 0 & i = N_1 + 1, \dots, N. \end{cases}$ seri durağandır.

(2) nolu eşitlikte hesaplanan IPS testinin t istatistiği bireysel ADF istatistiklerinin ortalaması olarak tanımlanır (Baltagi, 2013).

$$\bar{t} = 1/N \sum_{i=1}^N t_{\delta i} \quad (2)$$

B. PANEL EŞİK DEĞER ANALİZİ: TAHMİN PROSEDÜRÜ

Regresyon, bir örneklemdaki tüm gözlemler arasında aynı mıdır yoksa farklı sınıflara ayrılabilir mi? Bu soru eşik regresyon teknikleri kullanılarak ele alınabilir. Eşik regresyon modelleri, bireysel gözlemlerin gözlemlenen bir değişkenin değerine göre sınıflara ayrılabilceğini belirtmektedir. İlk olarak Tong (1983) tarafından ileri sürülen ve Hansen (1999) tarafından geliştirilen eşik regresyon analizi ile Hansen (1999), bireysel spesifik etki ve gözlemlere sahip $\{y_{it}, \alpha_{it}, x_{it} : 1 \leq i \leq n, 1 \leq t \leq T\}$ dengeli paneller için bir tahmin stratejisi önermektedir. Burada, i bireysel etkileri, t zamanı, y_{it} , bağımlı değişkeni, α_{it} , eşik değişkeni, x_{it} ise dışsal regresörlerin k boyutlu bir vektörünü temsil etmektedir. Tek bir eşik değere sahip olan model eşitlik (3)'te gösterilmektedir.

$$y_{it} = \mu_i + \beta_1' x_{it} I(\alpha_{it} \leq \gamma) + \beta_2' x_{it} I(\alpha_{it} > \gamma) + e_{it} \quad e_{it} \text{ iid}(0, \sigma^2) \quad (3)$$

Modelde $I(\cdot)$ gösterge fonksiyonu, γ ise eşik değerdir. α_{it} , γ 'den küçük veya büyük olması durumuna göre β_1 ve β_2 gibi eğim parametreleri ile iki rejime ayrılır ve α_{it} 'nin zaman içinde değişmediği varsayılır. (3) nolu eşitlik alternatif olarak aşağıdaki şekilde yeniden yazılabilir:

$$y_{it} = \begin{cases} \mu_i + \beta_1' x_{it} + e_{it}, & \alpha_{it} \leq \gamma, \\ \mu_i + \beta_2' x_{it} + e_{it}, & \alpha_{it} > \gamma. \end{cases}$$

Yukarıdaki eşitlik manipüle edilerek farklı bir formda kurulabilir.

$x_{it}(\gamma) = \begin{pmatrix} x_{it} I(\alpha_{it} \leq \gamma) \\ x_{it} I(\alpha_{it} > \gamma) \end{pmatrix}$ ve $\beta = (\beta_1' \beta_2')$ olduğunda eşitlik (3), aşağıda eşitlik

(4) şeklinde yazılabilir (Hansen, 1999).

$$y_{it} = \mu_i + \beta' x_{it}(\gamma) + e_{it} \quad (4)$$

Hansen'e (1999) göre, modelin tahmin edilmesinde öncelikle bireysel etkileri (μ_i) yok etmek için eşitlik (3)'ün zaman indeksi t üzerinden ortalaması alındığında (5) nolu eşitlik elde edilir.

$$\bar{y}_i = \mu_i + \beta' \bar{x}_i(\gamma) + \bar{e}_i \quad (5)$$

(5) nolu eşitlikte $\bar{y}_i = T^{-1} \sum_{t=1}^T y_{it}$, $\bar{e}_i = T^{-1} \sum_{t=1}^T e_{it}$ ve

$$\bar{x}_i(\gamma) = T^{-1} \sum_{t=1}^T x_{it}(\gamma) = \begin{pmatrix} 1/T \sum_{t=1}^T x_{it} I(\alpha_{it} \leq \gamma) \\ 1/T \sum_{t=1}^T x_{it} I(\alpha_{it} > \gamma) \end{pmatrix} \text{şeklinde yazılabilir. (4) ve (5)}$$

nolu denklemlerin farkı alınarak (6) nolu eşitlik elde edilir.

$$y_{it}^* = \beta' x_{it}^*(\gamma) + e_{it}^* \quad (6)$$

(6) nolu eşitlikte $y_{it}^* = y_{it} - \bar{y}_i$, $x_{it}^*(\gamma) = x_{it}(\gamma) - \bar{x}_i(\gamma)$ ve $e_{it}^* = e_{it} - \bar{e}_i$ 'yi göstermektedir. Bu notasyon kullanılarak (6) nolu eşitlik, (7) nolu eşitliğe eşit olur.

$$Y^* = X^*(\gamma)\beta + e^* \quad (7)$$

Herhangi bir (γ) değeri için, eğim katsayısı β , sıradan en küçük kareler yöntemi ile (8) nolu eşitlikte olduğu gibi tahmin edilebilir.

$$\hat{\beta}(\gamma) = (X^*(\gamma)' X^*(\gamma))^{-1} X^*(\gamma)' Y^* \quad (8)$$

Chan (1993) ve Hansen'e (1999) göre, hata kareler toplamı minimize edilerek (9) nolu eşitlik yardımıyla eşik değer (γ) daha kolay tahmin edilebilir:

$$S_1(\gamma) = \hat{e}^*(\gamma)' \hat{e}^*(\gamma) = Y^{*'} (I - X^*(\gamma)' (X^*(\gamma)' X^*(\gamma))^{-1} X^*(\gamma)') Y^* \quad (9)$$

$$\hat{\gamma} = \text{argmin}_{\gamma} S_1(\gamma) \quad (10)$$

İlk önce $\hat{\gamma}$ hesaplanır ve eğim katsayısı $\hat{\beta} = \hat{\beta}(\hat{\gamma})$ şeklinde tahmin edilir. Kalıntı vektörü $\hat{e}^*(\gamma)' \hat{e}^*(\gamma)$ ve kalıntı varyansı ise eşitlik (11) ile tahmin edilir (Hansen, 1999).

$$\hat{\sigma}^2 = (n(T-1))^{-1} \hat{e}^* \hat{e}^{*'} = (n(T-1))^{-1} S_1(\hat{\gamma}) \quad (11)$$

Hansen (1999) tarafından geliştirilen bu yöntemde eşitlik (3) tek eşik değere sahiptir. Bu eşik değer istatistiksel olarak anlamlı olup olmadığını

belirlemek için kurulan $H_0 : \beta_1 = \beta_2$ sıfır hipotezi, modelin doğrusal olduğunu ve modelde eşik etkisinin olmadığını gösterirken, alternatif hipotez $H_1 : \beta_1 \neq \beta_2$ ise modelin doğrusal olmadığını ve eşik etkisinin varlığını gösterir. Hipotezlerin geçerliliği F istatistiğine göre belirlenir. F istatistiği (12) nolu eşitlikteki gibi oluşturulur. H_0 hipotezi altında threshold değeri (γ) belirlenemez ve F_1 standardın dışında asimptotik dağılıma sahiptir. Threshold etkisinin anlamlılığı F istatistiğinin kritik değerleri üzerinde bootstrap kullanılarak test edilir. S_0 doğrusal modelin hata kareler toplamıdır (Wang, 2015).

$$F_1 = \frac{(S_0 - S_1)}{\hat{\sigma}^2} \quad (12)$$

Hansen (2000), eşik değeri (γ) için güven aralığı oluşturmanın en iyi yolunun (γ) üzerinde yapılan testler için standart bir yaklaşım olan olasılık oran istatistiklerini kullanarak kabul bölgesi oluşturmak olduğunu savunur. F_1 , $H_0 : \beta_1 = \beta_2$ hipotezini test ederken, $LR_1(\gamma_0)$ ise $H_0 : \gamma = \gamma_0$ hipotezini test etmektedir. (13) nolu eşitlik olasılık oran istatistiğini göstermektedir.

$$LR_1(\gamma) = \left(\frac{S_1(\gamma) - S_1(\hat{\gamma})}{\hat{\sigma}^2} \right) \quad (13)$$

$H_0 : \gamma = \gamma_0$ hipotezini test etmek için olabilirlik oran testi, $LR_1(\gamma_0)$ 'nin büyük değerlerini reddetmektedir (Hansen, 1999, 2000).

Bazı uygulamalarda çoklu eşik değerlere sahip modellerde test edilebilir. Eşitlik (14), iki eşik değerli modeli gösterir.

$$y_{it} = \mu_i + \beta_1' x_{it} I(\alpha_{it} \leq \gamma_1) + \beta_2' x_{it} I(\gamma_1 < \alpha_{it} \leq \gamma_2) + \beta_3' x_{it} I(\gamma_2 < \alpha_{it}) + e_{it} \quad (14)$$

Bu modelde eşik değerler; $\gamma_1 < \gamma_2$ olmalıdır. Hansen (1999) iki eşik değerli modelden hareketle daha fazla eşik değerli modellerin türetilebileceğini ileri sürmektedir. İki eşik değerli modelin analizi yapılırken; öncelikle eşitlik (14) için tahmin yapılır, sonrasında iki eşik değer varlığı test edilir, son olarak γ_1, γ_2 eşik değer parametreleri için güven aralıkları oluşturulur (Hansen, 1999).

İki eşik değerli modelde ikinci eşik parametresi (15) nolu eşitlikte olduğu gibi hesaplanır.

$$\hat{\gamma}_2^* = \underset{\gamma_2}{\operatorname{argmin}} S_2^*(\gamma_2) \quad (15)$$

İkinci aşama eşik tahmininde iki eşik değer yaklaşık olabilirlik oran testi (16) nolu eşitlikte, F_2 istatistiğine dayandırılabilir.

$$F_2 = \frac{S_1(\hat{\gamma}_1) - S_2^r(\hat{\gamma}_2^r)}{\hat{\sigma}^2} \quad (16)$$

Eğer F_2 büyük ise, tek eşğin varlığını gösteren sıfır hipotezi alternatif hipotez lehine reddedilir. İki eşik değerli modelde sıfır hipotezi tek eşğin, alternatif hipotez iki eşğin varlığını gösterirken; üç eşik değerli modelde ise sıfır hipotezi iki eşğin, alternatif hipotez ise üç eşğin varlığını gösterir ve test süreci bu şekilde devam eder (Hansen, 1999; Nguyena ve To, 2017).

İki eşik değer parametresine sahip modelde güven aralıkları (17) nolu eşitlik yardımıyla hesaplanabilir.

$$LR_2^r(\gamma) = \frac{S_2^r(\gamma) - S_2^r(\hat{\gamma}_2^r)}{\hat{\sigma}^2} \quad (17)$$

III. BULGULAR

A. BİRİM KÖK TEST SONUÇLARI

Değişkenlere ait birim kök test sonuçları tablo 3'te gösterilmektedir. LLC (2002), panel birim kök test sonuçlarına göre H_0 hipotezinin reddedildiği, ekonometrik analizde kullanılacak tüm serilerinin hem sabitli hemde sabitli-trendli modelde %1 anlamlılık düzeyinde durağan olduğu $[I(0)]$ görülmektedir. IPS (2003), panel birim kök testi sonuçlarına göre ise *TOPEN* serisi dışındaki tüm serilerde H_0 hipotezi %1'de reddedilerek, sabitli ve sabitli-trendli olmak üzere her iki modelde serilerin düzeyde durağan olduğu ispatlanmaktadır.

Tablo 3: Panel Birim Kök Test Sonuçları

	LLC		IPS	
	Sabitli	Sabitli-Trendli	Sabitli	Sabitli-Trendli
<i>Y</i>	-9,529 (0,000)***	-8,323 (0,000)***	-5,559 (0,000)***	-2,599 (0,004)***
<i>HTECEXP</i>	-4,663 (0,000)***	-5,929 (0,000)***	-7,245 (0,000)***	-5,719 (0,000)***
<i>TOPEN</i>	-4,392 (0,000)***	-6,095 (0,000)***	-7,453 (0,000)***	-6,591 (0,000)***
<i>INF</i>	-3,459 (0,000)***	-5,295 (0,000)***	-1,144 (0,126)	-0,468 (0,319)
<i>FDI</i>	-2,934 (0,001)***	-5,935 (0,000)***	-5,389 (0,000)***	-5,299 (0,000)***

Not: Gecikme uzunluğu Shwarz Bilgi Kriterine göre otomatik olarak seçilmiştir. Parantez içindeki değerler olasılık değerini ifade etmektedir. ***, ** ve * sırasıyla %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeyini göstermektedir.

B. PANEL EŞİK DEĞER ANALİZİ: TAHMİN SONUÇLARI

Çalışmamızda 27 OECD ülkesi için DYY ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin belirlenmesinde uyguladığımız eşik değer analizi en küçük kareler yöntemi kullanılarak tahmin edilmiştir. Öncelikle DYY için eşitlik (3)'te açıklanan tek eşik değere sahip modele ilişkin test sonuçları tablo 4'te gösterilmektedir.

Tablo 4: Tek Eşik Değer Etkisi İçin Test Sonuçları

Eşik Değer (γ_1)	F-İstatistiği	P-Değeri	Kritik Değerler		
			%10	%5	%1
1,6579	8,25	0,000	3,518	4,100	5,781

Not: Modelde 300 bootstrap replikasyon kullanılmıştır.

Tablo 4'te tahmin edilen eşik değer parametresinin p-değeri (0,000)'dır ve F istatistiği de her üç kritik değerden büyüktür. Bu sonuç, H_0 hipotezinin %1'de reddedildiğini dolayısıyla DYY ile ekonomik büyüme arasında doğrusal bir ilişkinin olmadığını ve eşik etkisinin varlığını göstermektedir. Bir sonraki aşamada DYY değişkenine ilişkin daha çok sayıda eşik değer tespit etmek için eşitlik (14)'deki çoklu eşik değer modeli test edilmiştir. Modelde sırasıyla γ_1 , γ_2 ve γ_3 olmak üzere tahmin edilen üç farklı eşik değer parametresi, bu parametrelere ait F istatistiği, olasılık ve kritik değerleri tablo 5'te gösterilmektedir.

Tablo 5: Çoklu Eşik Değer Etkileri İçin Test Sonuçları

Eşik Değerler	F-İstatistiği	P-Değeri	Kritik Değerler		
			%10	%5	%1
(γ_1) 1,6579	8,25	0,000	3,362	4,067	5,681
(γ_2) 7,5136	10,55	0,536	17,859	20,879	25,304
(γ_3) 8,4570	6,60	0,400	11,408	15,774	40,606

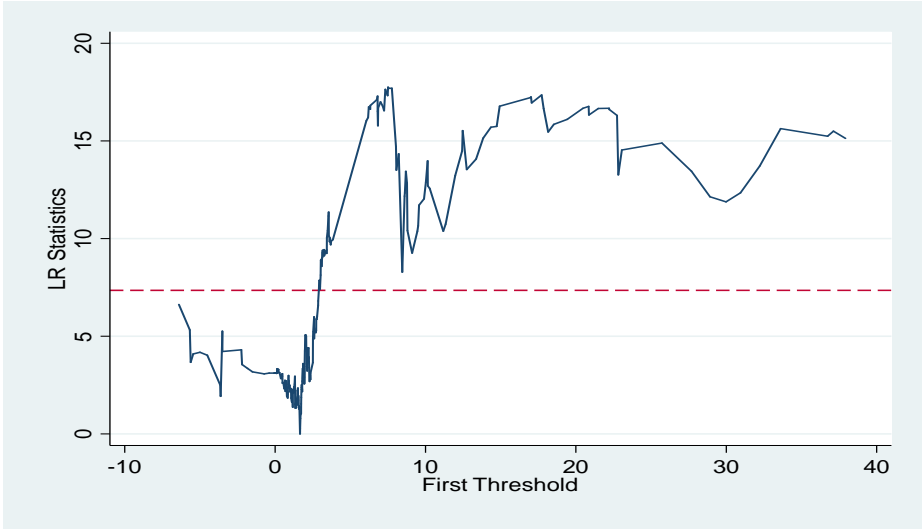
Not: Modelde 300 bootstrap replikasyon kullanılmıştır.

Birinci eşik değer parametresinin F istatistiği %1, %5 ve %10 kritik değerlerinden büyüktür. Ayrıca, p-olasılık değeri ise 0,000'dır. İkinci ve üçüncü eşik değer parametrelerinin F istatistikleri her üç kritik değerden küçük ve p-olasılık değerleride sırasıyla 0,536 ve 0,400'dür. Bu sonuçlar, modelde F

istatistiği ve p-olasılık değerlerine göre γ_2 ve γ_3 eşik değer parametrelerinin anlamlı olmadığını dolayısıyla modelde tek eşik değer etkisinin varlığını göstermektedir. Buna göre, tablo 4'teki tek eşik değer düzeyine ilişkin tahminler, DYY'lerin belli bir düzeyi aştıktan sonra bir rejim değişikliği gerçekleştiğini ifade etmektedir.

DYY eşik değerinin bir fonksiyonu olarak LR istatistiği, eşik değer tahmininde güven aralıklarını belirlemek için kullanılır. Şekil 1'de kesikli yatay çizgi, %95 güven seviyesinde kritik değeri (7.35) göstermektedir. Modelde %95 güven aralığı değerleri [1.6175, 1.6588]'dir. LR(γ) fonksiyonunun en küçük kareler minimum eşik değer tahmini, $\gamma = 1,6579$ 'dır. Bu nokta bir eşik değer ile karakterize edilen iki rejimin varlığını göstermektedir (Hansen, 2000). Dolayısıyla şekil 1, DYY ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkide tek eşik destekleyen önemli bir kanıt sunmaktadır.

Şekil 1: Tek Eşik Değerli Modelde Güven Aralıkları

DYY ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiye ait panel eşik regresyon tahminleri tablo 6'da gösterilmektedir. Tabloda tek eşik değere bağlı olarak DYY'nin büyüme üzerindeki etkileri yer almaktadır. β_1 ve β_2 , DYY'nin ekonomik büyüme üzerindeki rejime bağlı etkisini gösteren katsayılarıdır. Rejim katsayılarına ait istatistikler DYY ve ekonomik büyüme arasında doğrusal bir ilişkinin olmadığını göstermektedir. β_1 katsayısı negatif ve istatistiksel olarak %1'de anlamlı, β_2 pozitif ve istatistiksel olarak %5'de anlamlıdır. Bu bulgulara göre eşik değerinin altında bir DYY oranı ($FDI \leq 1,6579$) ekonomik büyümeyi

negatif (-0,121) etkilemektedir. Hermes ve Lensink (2003), Alfaro vd. (2004) ve Solomon (2011) çalışmalarına göre bu durum, ev sahibi ülkelerin yabancı yatırım çekme kapasitelerinin belli bir düzeye ulaşmaya kadar başlangıçta istikrarlı bir fon akışının sağlanamamasından dolayı; doğrudan yabancı yatırımların yerli firmaları üretimden dışlaması, teknoloji transferi, beşeri sermaye kalitesi ve organizasyonel bilgi birikimine katkı sağlayamaması gibi nedenlerle açıklanabilir. Eşik değerin üstünde bir DYY oranı ($FDI > 1,6579$) ise ekonomik büyümeyi pozitif (0,020) yönde etkilemektedir. Bu sonuç, Borensztein vd. (1998), Jyung-Yi ve Chih-Chiang (2008), Raheem ve Oyinola (2013), Nguyena ve To (2017) çalışmalarında elde edilen sonuçlarla tutarlılık göstermekte ve bir ekonomide DYY girişlerinin belli bir seviyeyi aştıktan sonra başlangıçta ortaya çıkan olumsuz etkileri tersine çevireceğini kanıtlamaktadır.

Tablo 6: DYY Eşik Değer ve Ekonomik Büyüme Modeli Tahmin Sonuçları

Eşik Değer Tahmini	
Eşik Değer Parametresi (γ_1)	1,6579* (0,010)
%95 Güven Aralığı	[1.6175, 1.6588]
DYY Rejim Katsayıları	
β_1	-0,121*(0,011)
β_2	0,020**(0,054)
Kontrol Değişkenleri	
<i>HTECEXP</i>	0,819**(0,054)
<i>TOPEN</i>	0,287**(0,061)
<i>INF</i>	-0,218**(0,051)
Regresyon Modeli	
$Y_{it} = -2,563\tau + 0,323Y_{it,t-1}^* - 0,121FDI_{it}I(FDI_{it} \leq 1,6579) + 0,020FDI_{it}I(FDI_{it} > 1,6579) + 0,819HTECEXP_{it} + 0,287TOPEN_{it} - 0,218INF_{it}$	

Not: Modelde; τ :Sabit, *: Kişi Başına GSYH büyüme oranının başlangıç değerini gösterir. Parantez içindeki değerler p-olasılık değerleridir. ***, **, * ifadeleri sırasıyla %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeyini göstermektedir.

Modelde alternatif olarak ampirik büyüme literatüründe sıkça kullanılan *HTECEXP*, *TOPEN*, *INF* değişkenlerinin ekonomik büyüme üzerindeki etkileri de incelenmiştir. Kullanılan değişkenlerden elde edilen sonuçlar istatistiksel olarak anlamlı ve literatürdeki birçok çalışma ile paralellik göstermektedir. Çalışmada, yüksek teknolojlili ürünler ihracatı ve ticari açıklık düzeyi ile ekonomik büyüme arasında doğrusal bir ilişki tespit edilmiştir. Liu ve Buck (2007), Falk (2009), Bal, Çiftçi, İşcan ve Serin (2016) ve Ustabaş ve Ersin (2016) çalışmalarına göre, yüksek teknolojlili ürünlerin, ihracatta karşılaştırmalı üstünlük yarattığı iyi bilinmektedir. Bu avantaj, yaşam standartlarını etkileyen endojen teknolojik ilerlemeden kaynaklanmaktadır. Günümüzde birçok ülke artık teknolojiye dayalı sanayileşme stratejileri izlemektedir. Yurt içinde nispeten katma değeri yüksek ürünler üretilmesi, uluslararası piyasalarda ülkenin rekabet gücünü artırarak dünya ihracat hacminden alacağı payı ve ihracatın ithalatı karşılama oranını artırır. Bu durum dış ticaret dengesini olumlu yönde etkiler ve GSYİH'da artış sağlayarak, ekonomik büyümeyi hızlandırır. Modelin kontrol değişkenlerinden enflasyon oranı ile ekonomik büyüme arasında ise negatif ilişki tespit edilmiştir. Andres ve Hernando (1999), Khan ve Senhadji (2001) ve Lee ve Wong (2005) çalışmalarına göre enflasyonun büyüme üzerindeki olumsuz etkisi; enflasyonun ekonomide belirsizliklere neden olması, kaynak dağılımını bozması, üretim faktörlerinin verimliliğini düşürmesi, faizler ve bilgi işlem maliyetlerini artırmasından kaynaklanmaktadır.

İncelenen ülke grubunda 2003-2015 döneminde her iki rejime giren ülke sayıları tablo 7'de gösterilmektedir. Tabloya göre, 2008, 2009, 2013 ve 2014 yılları haricindeki diğer yıllarda birçok ülkedeki DYY oranları eşik değer seviyesinin üstündedir. Ülke sayısı bakımından DYY oranının eşik değer seviyesinin altında kaldığı 2008 ve 2009 yılları, dünya ekonomisinde yaşanan ABD kaynaklı küresel finansal krizin, 2013 ve 2014 yılları ise Yunanistan, İrlanda, İtalya, Portekiz ve İspanya gibi Avrupa Birliği üyesi (aynı zamanda OECD üyesi) ülkelerde 2008 krizi sonrasında başlayan borç ve bankacılık krizlerinin etkilerini göstermektedir. Bu ülkelerde ekonomik krizler ile birlikte yükselen risk algısı bu ülkelere akan doğrudan yabancı sermaye miktarını olumsuz etkilemiştir.

Tablo 7: Yıllara Göre Her Rejimdeki Ülke Sayısı

Yıllar	$\alpha_{it} \leq \gamma$	$\alpha_{it} > \gamma$	Ülke Sayısı (N)
2003	7	20	27
2004	10	17	27
2005	6	21	27
2006	3	24	27
2007	5	22	27
2008	8	19	27
2009	15	12	27
2010	10	17	27
2011	9	18	27
2012	12	15	27
2013	15	12	27
2014	14	13	27
2015	10	17	27
Toplam	124	227	351

Not: Tablo yazarlar tarafından hazırlanmıştır.

SONUÇ

İçsel büyüme modellerinde teknolojik ilerleme ve DYY'nin ev sahibi ülkelerin üretim sistemlerine yeni girdi ve teknolojilerin dahil edilmesini teşvik ettiği ve ayrıca verimlilik, olumlu dışsallıklar ve yayılma etkileri yaratarak, ülkenin büyüme hızı üzerinde içsel olarak kalıcı bir büyüme etkisi ortaya çıkaracağı ileri sürülmektedir. Bu çalışmada içsel büyüme modellerine göre, 27 OECD ülkesinde 2003-2015 dönemi için DYY ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin doğrusal olup olmadığı incelenmiştir. Ayrıca, doğrudan yabancı yatırımların ülke ekonomileri üzerinde teknoloji transferi ve yayılma etkilerinden elde edilen kazanımları masnetme yeteneğine bağlı olarak ekonomik büyümeye katkı sağlayacağı düşünülmüş ve modele yüksek teknoloji ürün ihracatı, ticari açıklık ve enflasyon değişkenleri de dahil edilmiştir.

Çalışmada öncelikle LLC (2002) ve IPS (2003) panel birim kök testleri ile analizde kullanılan serilerin durağan olduğu tespit edilmiş ve sonrasında değişkenler arasındaki ilişki Hansen (1999) tarafından geliştirilen panel eşik regresyon modeli ile analiz edilmiştir. Elde edilen bulgular, DYY ile ekonomik büyüme arasında doğrusal bir ilişki olmadığına, DYY için tek eşik değer (1,6579) bulunduğuna dair güçlü kanıtlar sunmaktadır. Bu sonuç, DYY'nin ev sahibi ülkeye giriş düzeyine bağlı olarak ekonomik büyümeyi farklı şekillerde

etkileyebileceğini göstermektedir. Eşik değer test sonuçlarına göre iki ve üçüncü eşik değerlerin istatistiki olarak anlamlı olmadığı görülmektedir. Bu sonuçlar, çalışmada eşik değer sayısının tek olduğunu desteklemektedir. Buna göre incelenen ülke grubunda DYY girişleri, 1,6579 eşik değer seviyesinin üzerine çıktığında DYY'ler ekonomik büyümeyi olumlu etkilerken bu seviyenin altında ise etki tersine dönmektedir. Ayrıca çalışmada kontrol değişkenlerinden yüksek teknoloji ürünü ihracatı ve ticari açıklık düzeyi ile ekonomik büyüme arasında doğru yönlü, enflasyon oranı ile ekonomik büyüme arasında ise ters yönlü bir ilişki tespit edilmiştir. Bu sonuçlar, literatürde doğrusal olmayan yaklaşımları izleyen; Borensztein vd. (1998), Demakas vd. (2005), Jyung-Yi ve Chih-Chiang (2008), Alleyne ve Edwards (2011), Raheem ve Oyinlola (2013), Nguyena ve To (2017) gibi ampirik çalışmalar ile tutarlılık göstermektedir.

Çalışmanın sonuçları, DYY'nin büyüme üzerindeki olumlu etkisine dair teorik tahminlerin büyük ölçüde ekonominin yabancı yatırımları çekme kapasitesine bağlı olduğunu göstermekte ve ekonomik büyümeyi olumlu etkileyecek optimal DYY giriş ölçeğinin belirlenmesi bakımından önem arz etmektedir. Bu nedenle ev sahibi ülkelerdeki hükümetler, daha fazla DYY çekmek için ülkede ekonomik ve siyasi istikrarı sağlamalı, hukuk güvenliğini tesis etmeli, yatırımların önündeki bürokratik engelleri kaldırmalıdır. Ayrıca bu ülkelerdeki politika yapıcılar DYY'ler için teknolojik gelişme, ticari açıklık, vergi teşvikleri, beşeri sermaye tabanı, finansal piyasa düzenlemeleri ve fiziki altyapı kalitesi gibi koşulları iyileştirmeyi amaçlamalıdır. Zira yatırım koşullarının iyileştirilmesi sadece yabancı şirketleri çekmekle kalmaz, aynı zamanda yabancı yatırımların faydalarını en üst düzeye çıkarmaya da yardımcı olur.

KAYNAKÇA

- Acaravcı, A. ve Akyol, M. (2017). Türkiye’de doğrudan yabancı yatırımlar, dış ticaret ve ekonomik büyüme ilişkisi. *Uluslararası Ekonomi ve Yenilik Dergisi*, 3(1), 17-33. doi:10.20979/ueyd.303595
- Acaravcı, A. ve Öztürk, İ. (2012). Foreign direct investment, export and economic growth: empirical evidence from new EU countries. *Romanian Journal of Economic Forecasting*, 2, 52-67.
- Adams, S. (2009). Foreign direct investment, domestic investment and economic growth in Sub-Saharan Africa. *Journal Policy Modeling*, 31(6), 939-949. <https://doi.org/10.1016/j.jpolmod.2009.03.003>
- Akinlo, A. E. (2004). Foreign direct investment and growth in Nigeria: an empirical investigation. *Journal of Policy Modelling*, 26, 627-639. <https://doi.org/10.1016/j.jpolmod.2004.04.011>
- Alfaro, L., Chanda, A., Kalemli-Özcan, Ş. ve Sayek, S. (2004). FDI and economic growth: the role of local financial markets. *Journal of International Economics*, 64, 89-112. [https://doi.org/10.1016/S0022-1996\(03\)00081-3](https://doi.org/10.1016/S0022-1996(03)00081-3)
- Alleyne, D. ve Edwards, S. (2011). Threshold effects in the relationship between inward foreign direct investment and import productivity growth in Latin America and the Caribbean. *ECLAC-Studies and Perspectives Series-The Caribbean-No. 21.*, Erişim adresi https://repositorio.cepal.org/bitstream/handle/11362/5048/1/S2012121_en.pdf
- Alvaradoa, R., Iñiguez, M. ve Poncea, P. (2017). Foreign direct investment and economic growth in Latin America. *Economic Analysis and Policy*, 56, 176-187. <https://doi.org/10.1016/j.eap.2017.09.006>
- Andrés, J. ve Hernando, I. (1997). Does inflation harm economic growth? evidence for the OECD. *NBER Working Paper No. 6062*, Erişim adresi <https://www.nber.org/papers/w6062.pdf>
- Antwi, S., Miils, E. F. E. A., Mills, G. A. ve Zhao, X. (2013). The impact of FDI to economic growth: empirical evidence from Ghana. *International Journal of Academic Research in Accounting, Finance and Management Sciences*, 13, 18-25.
- Ayaydın, H. (2010). Doğrudan yabancı yatırımlar ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 26(1), 133-145.
- Bal, H., Çiftçi, H., İşcan, E. ve Serin, D. (2016). İhracata dayalı büyüme: teknolojik bakış. S. Sarı, A.H. Gencer ve İ. Sözen (Eds.), *International Conference on Eurasian Economies 2016* içinde (311-316.ss.). Kaposvár, Macaristan. Erişim adresi <https://www.avekon.org/papers/1787.pdf>

- Balasubramanyam, V., Salisu, M. ve Sapsford, D. (1996). Foreign direct investment and growth in EP and IS countries. *The Economic Journal*, 106(434), 92-105. <https://doi.org/10.2307/2234933>
- Baltagi, H. (2013). *Econometric Analysis of Panel Data (Fifth Edition)*, West Sussex: John Wiley and Sons.
- Bhagwati, J. N. (1978). Foreign trade regimes and economic development: anatomy and consequences of exchange control regimes. *New York: National Bureau of Economic Research*.
- Blomstrom, M., Lipsey, R. E. ve Zejan, M. (1992). What explains developing country growth?. *NBER Working Paper, No: 4132*, Erişim adresi <https://www.nber.org/papers/w4132.pdf>
- Blundell, R. ve Bond, S. (1998). Initial conditions and moment restrictions in dynamic panel data models. *Journal of Econometrics*, 87, 115-143. [https://doi.org/10.1016/S0304-4076\(98\)00009-8](https://doi.org/10.1016/S0304-4076(98)00009-8)
- Bocutoğlu, E. (2009). *Makro iktisat: teoriler ve politikalar* (9. Baskı). Trabzon: Murathan Yayınevi.
- Borensztein, E., De Gregorio, J. ve Lee, J-W. (1998). How does foreign direct investment affect economic growth?. *Journal of International Economics*, 45, 115-135. [https://doi.org/10.1016/S0022-1996\(97\)00033-0](https://doi.org/10.1016/S0022-1996(97)00033-0)
- Campos, N. F. ve Kinoshita, Y. (2002). Foreign direct investment as technology transferred: some panel evidence from the transition economies. *William Davidson Working Paper Number, No: 438*, Erişim adresi <https://pdfs.semanticscholar.org/4de5/73080c40e29cc95b2628fd9f2686e1acdfc7.pdf>
- Caner, M. ve Hansen, B. E. (2004). Instrumental Variable Estimation of a Threshold Model. *Econometric Theory*, 20, 813-843. <https://doi.org/10.1017/S0266466604205011>
- Chan, B. K. S. (1993). Consistency and limiting distribution of the least squares estimator of a threshold autoregressive model. *The Annals of Statistics*, 21, 520-533.
- De Mello, L. R. (1997). Foreign direct investment in developing countries and growth: a selective survey. *The Journal of Development Studies*, 34(1), 1-34. <https://doi.org/10.1080/00220389708422501>
- Demekas, D. G., Horváth, B., Ribakova, E. ve Wu, Y. (2005). Foreign direct investment in Southeastern Europe: how (and how much) can policies help?. *IMF Working Paper, WP/05/110*.
- Falk, M. (2009). High-tech exports and economic growth in industrialized countries. *Applied Economics Letters*, 16, 1025-1028. <https://doi.org/10.1080/13504850701222228>

- Falki, N. (2009). Impact of foreign direct investment on economic growth in Pakistan. *International Review of Business Research Papers*, 5(5), 110-120.
- Forte, R. ve Moura, R. (2013). The effects of foreign direct investment on the host country's economic growth: theory and empirical evidence. *The Singapore Economic Review*, 58(3), 1350017, 1-28. <https://doi.org/10.1142/S0217590813500173>
- De Gregorio, J. (1992). Economic growth in Latin America. *Journal of Development Economics*, 39, 59-84. [https://doi.org/10.1016/0304-3878\(92\)90057-G](https://doi.org/10.1016/0304-3878(92)90057-G)
- Gui-Diby, S. L. (2014). Impact of foreign direct investments on economic growth in Africa: evidence from three decades of panel data analyses. *Research in Economics*, 68, 248-256. doi:10.1016/j.rie.2014.04.003
- Hansen, B. E. (1999). Threshold effects in non-dynamic panels: estimation, testing, and inference. *Journal of Econometrics*, 93, 345-368. [https://doi.org/10.1016/S0304-4076\(99\)00025-1](https://doi.org/10.1016/S0304-4076(99)00025-1)
- Hansen, B. E. (2000). Sample splitting and threshold estimation. *Econometrica*, 68(3), 575-603. <https://doi.org/10.1111/1468-0262.00124>
- Hermes, N. ve Lensink, R. (2003). Foreign direct investment, financial development and economic growth. *The Journal of Development Studies*, 40(1), 142-163. <https://doi.org/10.1080/00220380412331293707>
- Huang, L., Liu, X. ve Xu, L. (2012). Regional innovation and spillover effects of foreign direct investment in China: a threshold approach. *Regional Studies*, 46(5), 583-596.
- Iamsiraroj, S. ve Ulubaşoğlu, M. A. (2015). Foreign direct investment and economic growth: a real relationship or wishful thinking?. *Economic Modelling*, 51, 200-213. <https://doi.org/10.1016/j.econmod.2015.08.009>
- Iamsiraroj, S. (2016). The foreign direct investment-economic growth nexus. *International Review of Economics and Finance*, 42, 116-133. <https://doi.org/10.1016/j.iref.2015.10.044>
- Im, K. S., Pesaran, M. H. ve Shin, Y. (2003). Testing for unit roots in heterogeneous panels. *Journal of Econometrics*, 115, 53-74. [https://doi.org/10.1016/S0304-4076\(03\)00092-7](https://doi.org/10.1016/S0304-4076(03)00092-7)
- Jayachandran, D. G. ve Seilan, A. (2010). A causal relationship between trade, foreign direct investment and economic growth for India. *International Research Journal of Finance and Economics*, 42, 74-88.
- Jilenga, M. T., Xu, H. ve Gondje-Dacka, I-M. (2016). The impact of external debt and FDI on economic growth: empirical evidence from Tanzania. *International Journal of Financial Research*, 7(2), 154-162. doi:10.5430/ijfr.v7n2p154

- Jyung-Yi, W. ve Chih-Chiang, H. (2008). Does FDI promote economic growth? evidence from threshold regression analysis. *Economic Bulletin*, 15(12), 1-10.
- Khaliq, A. ve Noy, I. (2007). Foreign Direct investment and economic growth: empirical evidence from sectoral data in Indonesia”, *Working Papers from University of Hawaii at Manoa, Department of Economics, No: 200726*, Erişim adresi http://www.economics.hawaii.edu/research/workingpapers/WP_07-26.pdf
- Khan, M. S. ve Senhadji, A. S. (2001). Threshold effects in the relationship between inflation and growth. *IMF Staff Papers*, 48(1), 1-21. <https://doi.org/10.2307/4621658>
- Lee, C-C. ve Wong, S. Y. (2005). Inflationary threshold effects in the relationship between financial development and economic growth: evidence from Taiwan and Japan. *Journal of Economic Development*, 30(1), 49-69.
- Levin, A., Lin, C-F. ve Chu, C-S. J. (2002). Unit root tests in panel data: asymptotic and finite-sample properties. *Journal of Econometrics*, 108, 1-24. [https://doi.org/10.1016/S0304-4076\(01\)00098-7](https://doi.org/10.1016/S0304-4076(01)00098-7)
- Li, X. ve Liu, X. (2005). Foreign direct investment and economic growth: an increasingly endogenous relationship. *World Development*, 33(3), 393-407. <https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2004.11.001>
- Liu, X. ve Buck, T. (2007). Innovation performance and channels for international technology spillovers: evidence from Chinese high-tech industries. *Research Policy*, 36(3), 355-366. <https://doi.org/10.1016/j.respol.2006.12.003>
- Lucas, R. E. (1988). On the mechanics of economic development. *Journal of Monetary Economics*, 22, 3-42. [https://doi.org/10.1016/0304-3932\(88\)90168-7](https://doi.org/10.1016/0304-3932(88)90168-7)
- Mansaray, B. B. (2018). The effect of foreign direct investment on the economic growth of Sierra Leone. *International Journal of Information Research and Review*, 5(8), 5628-5631.
- Moosa, I. A. (2002). *Foreign Direct Investment: Theory, Evidence and Practice*, London:Palgrave.
- Nguyena, T. Q. ve To, N. K. (2017). Threshold effect in the relationship between foreign direct investment and economic growth: evidence from Asean Countries. *Asia Pacific Journal of Advanced Business and Social Studies (APJABSS)*, 3(1), 32-45.
- Öztürk, M. B., Vergili, G. ve Aktan, C. (2018). Türkiye’de doğrudan yabancı yatırımlar ile ekonomik büyüme ilişkisi: eşbütünleşme ve nedensellik analizi. *Muhasebe ve Vergi Uygulamaları Dergisi*, 10. Yıl Özel Sayısı, 132-147.

- Pegkas, P. (2015). The impact of FDI on economic growth in Eurozone Countries. *The Journal of Economic Asymmetries*, 12, 124-132. <https://doi.org/10.1016/j.jeca.2015.05.001>
- Raheem, I. D. ve Oyinlola, M. A. (2013). Foreign direct investment, governance and economic growth trilogy: new evidence from ECOWAS Countries. *Journal of Global and Science Issues*, 1(2), 5-14.
- Ray, S. (2012). Impact of foreign direct investment on economic growth in India: a cointegration analysis. *Advances in Information Technology and Management*, 2(1), 187-201.
- Rebelo, S. (1991). Long-run policy analysis and long-run growth. *The Journal of Political Economy*, 99(3), 500-521. <https://doi.org/10.1086/261764>
- Romer, P. M. (1986). Increasing returns and long-run growth. *The Journal of Political Economy*, 94(5), 1002-1037. <https://doi.org/10.1086/261420>
- Roy, A. G. ve Van Den Berg, H. F. (2006). Foreign direct investment and economic growth: a time-series approach. *Global Economy Journal*, 6(1), 1-19. <https://doi.org/10.2202/1524-5861.1130>
- Solomon, E. M. (2011). Foreign direct investment, host country factors and economic growth. *Ensayos Revista de Economía*, 30(1), 4-70.
- Solow, R. M. (1957). Technical change and the aggregate production function. *The Review of Economics and Statistics*, 39(3), 312-320. doi:10.2307/1926047
- Sothan, S. (2017). Causality Between foreign direct investment and economic growth for Cambodia. *Cogent Economics and Finance*, 5, 1277860, 1-13. <https://doi.org/10.1080/23322039.2016.1277860>
- Sunde, T. (2017). Foreign direct investment, exports and economic growth: ARDL and causality analysis for South Africa. *Research in International Business and Finance*, 41, 434-444. <https://doi.org/10.1016/j.ribaf.2017.04.035>
- Tanna, S., Li, C. ve De Vita, G. (2018). The role of external debt in the foreign direct investment-growth relationship. *International Journal of Finance & Economics*, 23(4), 393-412. <https://doi.org/10.1002/ijfe.1628>
- Tong, H. (1983). Threshold Models in Non-Linear Time Series Analysis, Lecture notes in statistics, No.21, Springer-Verlag, New York.
- Tu, Y. ve Tan, X. (2012). Technology spillovers of FDI in ASEAN sourcing from local and abroad. *China Finance Review International*, 2(1), 78-94. <https://doi.org/10.1108/20441391211197465>

- Ustabaş, A.ve Ersin, Ö. Ö. (2016). The effects of R&D and high technology exports on economic growth: a comparative cointegration analysis for Turkey and South Korea. *International Conference On Eurasian Economies*, Kaposvar, 44-55.
- Wang, Q. (2015). Fixed-effect panel threshold model using stata. *The Stata Journal*, 15(1), 121-134. <https://doi.org/10.1177/1536867X1501500108>
- Yılmaz, Ö., Kaya, V. ve Akıncı, M. (2011). Türkiye’de doğrudan yabancı yatırımlar ve ekonomik büyümeye etkisi (1980-2008). *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 25(3-4), 13-30.
- Zhang, K. H. (2001). Does foreign direct investment promote economic growth? evidence from East Asia and Latin America. *Contemporary Economic Policy*, 19(2), 175-185. <https://doi.org/10.1111/j.1465-7287.2001.tb00059.x>

TÜRKİYE’DE EMEK, SERMAYE VE ENERJİ ARASINDAKİ İKAME ESNEKLİĞİ: TRANSLOG ÜRETİM FONKSİYONU YAKLAŞIMI*

Mehmet SONGUR**

ÖZ

Geleneksel üretim faktörlerinin yanı sıra üretim sürecinde en fazla ihtiyaç duyulan üretim girdilerinden birisi de enerjidir. Özellikle geleneksel ya da birincil enerji kaynaklarının üretim süreçlerinde kullanımı oldukça yükündür. Bu çalışmanın amacı, enerji tüketimini içeren Translog Üretim Fonksiyonu’nu Türkiye için tahmin etmektir. Çalışmada 1982-2014 dönemine ait GSYH, emek, sermaye, doğalgaz, petrol ve kömür verilerinden yararlanılmıştır. Söz konusu tahmin Ridge Regresyon yöntemi ile gerçekleştirilmiştir. Elde edilen bulgular, girdiler arası ikame esnekliklerinin 1 düzeyinde dağıldığını göstermektedir. Çıktı esneklikleri ise, ele alınan dönem boyunca pozitif seyir izlemiştir.

Anahtar Kavramlar: Enerji, Sermaye, Emek, Translog Üretim Fonksiyonu, Ridge Regresyon.

ELASTICITY OF SUBSTITUTION BETWEEN LABOR, CAPITAL AND ENERGY IN TURKEY: TRANSLOG PRODUCTION FUNCTION APPROACH

ABSTRACT

In addition to the traditional production factors, one of the most needed production input in the production process is energy. In particular, it is rather high the use of traditional or primary energy sources in the production process. The aim of this study is to predict the translog production function including energy consumption for Turkey. For the analysis, it was utilized GDP, labor, capital, natural gas, oil and coal data for 1982-2014 period. The prediction was made by the Ridge Regression method. Findings show that the elasticity of substitution between inputs is distributed at 1 level. Elasticities of output followed a positive course throughout the period covered.

Keywords: Energy, Capital, Labour, Translog Production Function, Ridge Regression.

---

* Bu çalışma, Dicle Üniversitesi İİBF tarafından 10-13 Ekim 2018 tarihlerinde Diyarbakır’da gerçekleştirilen Uluslararası Ekonomi, Siyaset ve Yönetim Sempozyumu (ISEPA 2018)’nda sunulmuş olan “Türkiye’de Enerji ve Enerji Dışı Girdiler Arasındaki İkame Esnekliği: Translog Üretim Fonksiyonu Yaklaşımı” başlıklı çalışmanın gözden geçirilmiş ve yeniden düzenlenmiş halidir.

** Arş. Gör. Dr., Munzur Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, mmtsng@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-4763-9314>.

Makalenin gönderilme tarihi: 27 Kasım 2018

Kabul tarihi: 11 Mayıs 2019

GİRİŞ

Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerde, üretim sürecinde enerji talebi oldukça önemli bir paya sahiptir. Çünkü mal ve hizmet sektörlerindeki üretim içerisinde enerji tüketimi büyük önem arz etmektedir. Bu bağlamda, enerji tüketimi ekonomik büyüme üzerinde hem dolaylı hem de doğrudan etkilere sahip olabilmektedir. Dahası literatürde yer alan çalışmalarda belirtildiği gibi enerji, diğer üretim faktörleri ile birlikte iktisadi büyüme sürecinde gerekli olan temel girdiler arasında yer almaktadır (Sarı ve Soytaş, 2007; Shen ve Whalley, 2013; Lin ve Xie, 2014; Lin ve Ahmad, 2016).

Üretim sürecinde kullanılan girdilerin hem çıktı üzerine etkisi hem de birbirleri ile ikame ya da tamamlayıcılık ilişkileri söz konusudur. Girdilerin çıktı üzerine etkisi iktisat teorisinde çıktı esnekliği kavramı ile incelenirken, girdiler arasındaki ikame ya da tamamlayıcılık ilişkileri ikame esnekliği kavramı ile incelenmektedir. Çıktı esnekliği, kullanılan diğer girdilerin miktarları sabit iken girdilerden birindeki oransal değişimin üretimde meydana getirdiği oransal değişime oranı olarak ifade edilmektedir. İkame esnekliği ise, faktör oranlarındaki oransal/yüzdesele değişimin faktörlerin marjinal verimlilik oranlarındaki oransal/yüzdesele değişmeye oranı olarak ifade edilmektedir. Başka bir ifade ile ikame esnekliği, faktör oranlarındaki yüzde değişimin, marjinal teknik ikame oranındaki yüzde değişime oranıdır. İkame esnekliğinin aldığı değerden ziyade birden küçük mü yoksa birden büyük mü olduğu önem arz etmektedir. Buna göre, ikame esnekliği sıfır ile bir arasında ise faktörlerin mükemmel ya da tam ikame olanağının olmadığı ifade edilebilir. Diğer bir ifade ile faktörler arasında kusurlu bir ikamenin söz konusudur. İkame esnekliğinin birden büyük olması ise faktörler arasında güçlü bir ikamenin olduğunu göstermektedir.

Enerji tüketimi ile ekonomik büyüme ya da GSYH arasındaki ilişki daima iktisatçıların ilgisini çekmiştir. Literatürde Türkiye için yapılan ampirik çalışmalara bakıldığında, enerji tüketimi ile ekonomik büyüme arasında önemli nedensellik ilişkisi olduğunu tespit eden çalışmalar oldukça fazladır (örneğin Aktaş ve Yılmaz, 2008; Özata, 2010; Yapraklı ve Yurttaçıkırmaz, 2012; Hepaktan ve Sertkaya, 2016; Songur, Muratoğlu ve Şanlı, 2018). Bununla birlikte literatürdeki çalışmaların ortak özelliği genellikle enerji kaynakları ile büyüme arasındaki ilişkileri nedensellik ve uzun dönemli ilişkilerin araştırılması bağlamında incelemeleridir. Bu çalışmalarda birbirleri ile tutarlı veya birbirlerinden farklı ilişkiler olduğunu gösteren sonuçlar yer almaktadır. Söz konusu çalışmaların her biri çok değerli çalışmalar olmakla beraber, bu çalışmaların odak noktalarında hem enerji kaynaklarının kendi aralarında, hem de emek ve sermaye gibi girdilerle ikame ilişkilerini incelemek yer almamaktadır. Bu çalışmanın temel motivasyonu literatürde yer alan bu boşluğu doldurma çabasıdır.

Gelişmekte olan ülkelerde geleneksel ya da birincil enerji kaynaklarının (petrol, kömür ve doğalgaz) kullanımı daha fazladır. Üretim süreci içerisinde emek ve sermayeye ek olarak önemli bir girdi payına sahip olan enerji kullanımı, emek ve sermaye gibi üretim faktörlerine bazen tamamlayıcı bazen de ikame olabilmektedir. Bu nedenle hem enerji girdileri hem de emek ve sermaye girdileri arasındaki ikame ilişkilerinin araştırılması büyük önem arz etmektedir. Bu bağlamda çalışmanın temel amacı, 1982-2014 dönemi için Translog üretim fonksiyonu yardımı ile birincil enerji kaynakları (petrol, kömür ve doğalgaz) ile emek ve sermaye arasındaki ikame olanaklarının araştırılması ve her bir girdi için çıktı esnekliklerinin hesaplanmasıdır. Birinci bölümde, emek, sermaye ve enerji girdilerini bir üretim fonksiyonu bağlamında inceleyen ampirik çalışmalara yer verilecektir. İkinci bölümde, analizde kullanılan veri seti, yöntem ve ekonometrik metodoloji sunulacaktır. Üçüncü bölümde, gerçekleştirilen analizlerden elde edilen bulgulara yer verilecektir. Sonuç ve değerlendirme bölümünde ise, çalışmanın sonuçları irdelenecektir.

I. LİTERATÜR TARAMASI

Bu kısımda üretim fonksiyonu bağlamında enerji, emek ve sermaye girdileri ile çıktı arasındaki ilişkileri inceleyen çalışmalara yer verilmiştir. İlk olarak Cobb-Douglas üretim fonksiyonu bağlamında yapılan çalışmalara bakıldığında, Sarı ve Soytaş (2007), çalışmalarında Cobb-Douglas üretim fonksiyonuna dayanan bir yapıda emek, sermaye ve enerji girdilerini kullanarak 1971-2002 dönemine ait verilerle 6 ülke için VAR analizinden yararlanarak analizlerini gerçekleştirmişlerdir. Bulgular, enerjinin bazı ülkelerde emek ve sermayeye nazaran daha önemli bir girdi olabileceğini göstermektedir. Fang (2011) ise emek ve sermayeye ek olarak yenilenebilir enerji tüketimini girdi olarak kullandığı çalışmada, Çin için 1978-2008 dönemine ait verilerden yararlanarak EKK tahmincisi ile analizini gerçekleştirmiştir. Fang (2011) gerçekleştirdiği analizler sonucunda yenilenebilir enerji tüketiminin artmasının önemine vurgu yapmaktadır. Çermikli ve Tokatlıoğlu (2015), 27 yüksek gelirli, 17 orta gelirli ülke için Cobb-Douglas üretim fonksiyonu yapısını kullanarak gerçekleştirdikleri çalışmalarında, emek ve sermayeye ek olarak enerji tüketimini de girdi olarak fonksiyona dâhil etmişler ve literatürdeki çalışmalardan farklı olarak teknolojiye enerji yoğunluğu üzerindeki etkilerini de incelemişlerdir. Panel veri analiz tekniklerini kullandıkları çalışmalarından elde ettikleri bulgulara göre, yüksek gelirli ülkelerde 1990-2011 döneminde teknolojinin gelişme hızı %0.9, orta gelirli ülkelerde ise %1.4 olarak tahmin edilmiştir. Teknolojideki bu gelişme hızları yüksek gelirli ülkelerde %1.25, orta gelirli ülkelerde ise %1.65 düzeyinde bir enerji tasarrufu sağladığını ifade etmişlerdir.

Literatürde Cobb-Douglas'a ek olarak, enerjiyi bir girdi olarak kullanan CES (*Constant Elasticity of Substitution*) üretim fonksiyonuna ait tahminler de yer almaktadır. Cobb Douglas üretim fonksiyonunda ikame esnekliği daima bir

kabul edilmektedir. CES üretim fonksiyonunun en önemli özelliği ikame esnekliğinin sıfır ile artı sonsuz arasında bir değer almasıdır. Bu çerçevede yazında yer alan çalışmalarda ikame esnekliği de tahmin edilmiştir. Werf (2008), çalışmasında, 12 ülke için 1978-1996 dönemine ait emek, sermaye ve enerji girdilerini kullanarak analizlerini gerçekleştirmiştir. Panel veri analizi kullandığı çalışmasında elde edilen bulgulara göre girdiler arasındaki ikame esnekliklerini birden küçük olarak tahmin etmiştir. Koesler ve Schymura (2012), çalışmasında 40 ülke için 1995-2006 dönemine ait verilerle optimizasyon algoritmalarından yararlanarak doğrusal olmayan EKK tahmincisini kullanmış ve emek, sermaye, enerji ve materyal değişkenlerini yuvalanmış CES üretim fonksiyonuna dahil ederek analizlerini gerçekleştirmişlerdir. Bulgular ikame esnekliğinin 0.01’den küçük olduğunu göstermektedir. Shen ve Whalley (2013) Çin için; Brockway vd. (2017) ise İngiltere, ABD ve Çin için Koesler ve Schymura (2012) ile aynı analiz tekniklerini ve yuvalanmış CES üretim fonksiyonlarını kullanmıştır. Buna göre, ikame esnekliklerini Shen ve Whalley (2013) 0.436 ile 2.864 arasında; Brockway vd. (2017) ise 0.001 ile artı sonsuz arasında tahmin etmişlerdir. Songur (2018) ise emek ve sermayeye ek olarak doğalgaz ve petrol tüketimlerini girdi olarak aldığı yuvalanmış CES üretim fonksiyonu bağlamında optimizasyon algoritmalarından yararlanarak doğrusal olmayan panel EKK tahmincisi ile 22 gelişmiş, 12 gelişmekte olan ülke için analiz gerçekleştirmiştir. Bulgular bağlamında girdiler arasında bir ikame ilişkisinden ziyade tamamlayıcılık ilişkisi olduğunu ifade etmiştir.

İkame esnekliğini farklı girdi bileşimleri söz konusu olduğunda farklı değerler olarak veren ve uzun dönemler için ikame esnekliğinin hesaplanabilmesine olanak sağlayan, Christensen, vd. (1973) tarafından geliştirilen Translog üretim fonksiyonu formunu kullanan çalışmalara ilgili literatürde rastlamak mümkündür. Pindyck (1979) 10 ülke için 1959-1973 dönemine ait verilerle emek, sermaye ve enerji tüketimi girdileri ile Translog üretim fonksiyonunu tahmin etmiş ve ikame esnekliklerini -11.91 ile 5.59 arasında elde etmiştir. Pollak vd. (1984) ABD imalat sanayi için yaptıkları çalışmaları doğrusal olmayan EKK tahmincisini kullanmışlar ve emek, sermaye, enerji, ve hammadde arasındaki ikame esnekliklerini -3.78 ile 0.85 arasında tahmin etmişlerdir. Bu çalışmaların yanı sıra son yıllarda Translog üretim fonksiyonu Ridge regresyon yöntemi ile tahmin edilmektedir. Bu kapsamda, Smyth vd. (2011) çalışmalarında Çin demir-çelik sektöründe emek, sermaye ve enerji arasındaki ikame esnekliklerini tahmin etmişlerdir. Ortalama olarak ikame esneklikleri emek ve sermaye arasında 0.9, sermaye ve enerji arasında 1 ve emek ile enerji arasında ise 0.7 olarak elde edilmiştir. Wasseh vd. (2013) çalışmalarında Liberya için sermaye, emek, petrol tüketimi ve elektrik tüketimi arasındaki ikame esnekliklerini Ridge regresyon yöntemi ile tahmin etmişlerdir. Bulgular ikame esnekliklerinin yaklaşık olarak 1 olduğu yönündedir. Lin ve Xie (2014) Çin taşımacılık sektörü için, Lin ve Ahmad (2016a) ise Pakistan taşımacılık sektörü için emek, sermaye ve enerji arasında ikame

esnekliklerini Ridge regresyon yönteminden elde edilen tahminlerle hesaplamışlar ve ikame esnekliklerini yaklaşık 1 olarak tahmin etmişlerdir. Lin ve Ahmad (2016b) Pakistan ekonomisi için emek, sermaye, doğalgaz ve petrol tüketimleri arasındaki ikame esnekliklerini tahmin etmişlerdir. Bulgular ikame esnekliklerinin 0.96 ile 1.03 arasında olduğunu göstermektedir. Lin vd. (2016) Gana için emek, sermaye, elektrik ve petrol tüketimi arasındaki ikame esnekliklerini tahmin etmişlerdir. Buna göre, değişkenler arasındaki ikame esneklikleri ortalama olarak 0.986 ile 1.440 arasında yer almaktadır. Son olarak, Lin ve Atsagli (2017) Güney Afrika için sermaye, emek elektrik tüketimi, petrol tüketimi ve kömür tüketimi arasındaki ikame esnekliklerini Ridge regresyon yöntemi ile tahmin etmişlerdir. Bulgular ikame esnekliğinin 0.330 ile 1.051 arasında olduğunu göstermektedir.

Türkiye’de enerji tüketimi ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi inceleyen çok sayıda çalışma bulunmaktadır. Fakat bu ilişkiyi üretim fonksiyonu bağlamında inceleyen çalışmaların sayısı oldukça az olmakla beraber, söz konusu çalışmaların önemli bir kısmı bu ilişkiyi Cobb-Douglas üretim fonksiyonu bağlamında incelemektedir. Ayrıca ikame esneklikleri Cobb-Douglas üretim fonksiyonunun fonksiyonel yapısı nedeni ile bu çalışmaların konusu olmamıştır. Çalışmamızda söz konusu çalışmalardan farklı olarak Translog üretim fonksiyonu kullanılmıştır. Bu çerçevede değişkenlere ait çıktı esneklikleri ele alınan dönem boyunca hesaplanabilmektedir. Ayrıca Translog üretim fonksiyonu aracılığı ile yine değişkenler arası ikame esneklikleri yine ele alınan dönem boyunca hesaplanabilmektedir. Bu bağlamda çalışmamız literatüre önemli bir katkı sağlamaktadır.

II. VERİ SETİ VE METODOLOJİ

A. VERİ SETİ

Türkiye’de enerji ve emek ile sermaye arasındaki ikame ilişkilerini incelemek ve çıktı esnekliklerini hesaplamak için 1982-2014 dönemine ait GSYH (Y), sermaye stoku (K), işgücü (L), doğalgaz tüketimi (G), petrol tüketimi (P) ve kömür tüketimi (C) verileri kullanılmıştır. Çalışmada kullanılan GSYH, sermaye stoku ve işgücü verileri Penn World Table 9.0’dan, doğalgaz tüketimi, petrol tüketimi ve kömür tüketimi verileri ise The U.S. Energy Information Administrations (ABD Enerji Bilgi İdaresi) tarafından sunulan International Energy Statistics (Uluslararası Enerji İstatistikleri)’den derlenmiştir. Enerji girdilerine ait veriler petrol eşdeğeri milyon metrik ton olarak alınmıştır. Analizler NCSS 12 paket programı kullanılarak gerçekleştirilmiştir.

B. TRANSLOG ÜRETİM FONKSİYONU

Çalışmada girdiler arasındaki çıktı ve ikame esnekliklerini elde etmek için Translog üretim fonksiyonundan yararlanılmıştır. Translog üretim

fonksiyonu Christensen vd. (1973) tarafından geliştirilmiştir. Translog üretim fonksiyonu hem çıktı esnekliklerini hem de ikame esnekliklerini farklı dönemler itibarı ile elde etmeye olanak sağlamaktadır. Bu çerçevede çalışmada kullanılan Translog üretim fonksiyonu (1) numaralı eşitlikte gösterilmiştir¹:

$$\begin{aligned}
 \ln Y_t = & \alpha_K \ln K_t + \alpha_L \ln L_t + \alpha_G \ln G_t + \alpha_P \ln P_t + \alpha_C \ln C_t \\
 & + \alpha_{KL} \ln K_t \ln L_t + \alpha_{KG} \ln K_t \ln G_t \\
 & + \alpha_{KP} \ln K_t \ln P_t + \alpha_{KC} \ln K_t \ln C_t \\
 & + \alpha_{LG} \ln L_t \ln G_t + \alpha_{LP} \ln L_t \ln P_t \\
 & + \alpha_{LC} \ln L_t \ln C_t + \alpha_{GP} \ln G_t \ln P_t \\
 & + \alpha_{GC} \ln G_t \ln C_t + \alpha_{PC} \ln P_t \ln C_t \\
 & + \alpha_{KK} (\ln K_t)^2 + \alpha_{LL} (\ln L_t)^2 + \alpha_{GG} (\ln G_t)^2 \\
 & + \alpha_{PP} (\ln P_t)^2 + \alpha_{CC} (\ln C_t)^2 + \varepsilon_t
 \end{aligned} \tag{1}$$

Denklemden yer alan girdiler doğal logaritması alınarak analize dâhil edilmiştir. Yukarıda yer alan Translog üretim fonksiyonu çerçevesinde girdilere ait çıktı esneklikleri ve girdiler arası ikame esneklikleri tahmin edilecektir. Çıktı esnekliği (*output elasticity*) ilk defa Cassels (1951) tarafından geliştirilmiştir. Kavramsal olarak ilk kullanan ise Ferguson (1971)’dur. Buna ek olarak Frisch (1965) çıktı esnekliği kavramını yerine marjinal esneklik (*marginal elasticity*) kavramını kullanmıştır. Çıktı esnekliği, üretimde kullanılan girdilerin miktarları sabit iken girdilerden birinde meydana gelen oransal değişimin üretimde meydana getirdiği oransal değişmeye oranı olarak ifade edilebilir. Çıktı esnekliği kavramının marjinal verimliliklerden temel farkı çıktı esnekliğinin üretimde kullanılan girdilerin ölçü biriminden bağımsız olarak dikkate alınmasıdır. Bu bağlamda çıktı esnekliği üretim fonksiyonunun ele alınan girdiye göre kısmi esnekliği olarak ele alınırsa, (1) numaralı Translog Üretim Fonksiyonu’ndan yola çıkarak üretim fonksiyonunda yer alan girdilere ilişkin çıktı esneklikleri sırasıyla (2-6) numaralı denklemlerde ifade edilebilir.

$$\begin{aligned}
 \varphi_K = \frac{dY/Y}{dK/K} = \frac{d \ln Y_t}{d \ln K_t} \\
 = \alpha_K + \alpha_{KL} \ln L_t + \alpha_{KG} \ln G_t + \alpha_{KP} \ln P_t \\
 + \alpha_{KC} \ln C_t + 2\alpha_{KK} \ln K_t
 \end{aligned} \tag{2}$$

$$\begin{aligned}
 \varphi_L = \frac{dY/Y}{dL/L} = \frac{d \ln Y_t}{d \ln L_t} \\
 = \alpha_L + \alpha_{KL} \ln K_t + \alpha_{LG} \ln G_t + \alpha_{LP} \ln P_t \\
 + \alpha_{LC} \ln C_t + 2\alpha_{LL} \ln L_t
 \end{aligned} \tag{3}$$

¹ Üretim fonksiyonu ve ikame olanaklarının araştırılması için Lin ve Xie (2014)’nin çalışmalarında Translog üretim fonksiyonu ve ikame esneklikleri metodu kullanılmıştır.

$$\begin{aligned}\varphi G &= \frac{dY/Y}{dG/G} = \frac{d\ln Y_t}{d\ln G_t} \\ &= \alpha_G + \alpha_{KG} \ln K_t + \alpha_{LG} \ln L_t + \alpha_{GP} \ln P_t \\ &\quad + \alpha_{GC} \ln C_t + 2\alpha_{GG} \ln G_t\end{aligned}\quad (4)$$

$$\begin{aligned}\varphi P &= \frac{dY/Y}{dP/P} = \frac{d\ln Y_t}{d\ln P_t} \\ &= \alpha_P + \alpha_{KP} \ln K_t + \alpha_{LP} \ln L_t + \alpha_{GP} \ln G_t \\ &\quad + \alpha_{PC} \ln C_t + 2\alpha_{PP} \ln P_t\end{aligned}\quad (5)$$

$$\begin{aligned}\varphi C &= \frac{dY/Y}{dC/C} = \frac{d\ln Y_t}{d\ln C_t} \\ &= \alpha_C + \alpha_{KC} \ln K_t + \alpha_{LC} \ln L_t + \alpha_{GC} \ln G_t \\ &\quad + \alpha_{PC} \ln P_t + 2\alpha_{CC} \ln C_t\end{aligned}\quad (6)$$

Yukarıda yer alan (2-6) arasındaki denklemleri sırasıyla (7-11) arasındaki gibi yeniden düzenlersek:

$$\varphi K = \frac{dY/Y}{dK/K} = \frac{dY/dK}{Y/K} = \frac{MPP_K}{APP_K}\quad (7)$$

$$\varphi L = \frac{dY/Y}{dL/L} = \frac{dY/dL}{Y/L} = \frac{MPP_L}{APP_L}\quad (8)$$

$$\varphi G = \frac{dY/Y}{dG/G} = \frac{dY/dG}{Y/G} = \frac{MPP_G}{APP_G}\quad (9)$$

$$\varphi P = \frac{dY/Y}{dP/P} = \frac{dY/dP}{Y/P} = \frac{MPP_P}{APP_P}\quad (10)$$

$$\varphi C = \frac{dY/Y}{dC/C} = \frac{dY/dC}{Y/C} = \frac{MPP_C}{APP_C}\quad (11)$$

(7-11) arasındaki denklemlere bakıldığında marjinal fiziksel ürünün (*MPP*) ortalama fiziksel ürüne (*APP*) oranı çıktı esnekliğini vermektedir. Bu bağlamda, eğer $MPP > APP$ ise çıktı esnekliği 1'den büyük olacaktır. $MPP < APP$ ise, çıktı esnekliği 1'den küçük, $MPP = APP$ ise çıktı esnekliği 1'e eşit olacaktır. Bununla birlikte ele alınan girdinin çıktı esnekliğinin bire eşit olduğu nokta, azalan verimlerin başladığı noktayı vermektedir. Dolayısı ile bu nokta üretimde etkinliğin sağlanması için kullanılması gereken minimum girdi miktarını vermektedir. Üretime ilişkin bilinmesi gereken en önemli husus – girdinin fiyatı bilinmese dahi- girdi kullanımı daima azalan verimler noktasına götürülmelidir. Bu noktadan sonra girdi kullanımının artırılması marjinal verimlilikleri azaltacak ve azalan verimlerin bittiği noktada marjinal verimlilikler sıfır olacaktır. Bu bilgiler ışığında üretim fonksiyonunda yer alan girdiler için çıktı esnekliğinin sıfır ile bir arasında değer alması söz konusu girdilerin azalan verimler bölgesinde olduğunu göstermektedir (Songur, 2017, s. 209).

Çalışmada girdiler arasındaki ikame ilişkisi ikame esneklikleri hesaplanarak araştırılacaktır. İkame esnekliği üretimde kullanılan girdilerin

birbirine oranındaki nispi değişikliğin, marjinal teknik ikame oranındaki değişmeye olan duyarlılığıdır. Üretimin denge noktasında marjinal teknik ikame oranı aynı zamanda faktör fiyatları oranına eşit olacaktır. Bu çerçevede önemli olan ikame esnekliğinin 1’den büyük mü, küçük mü, yoksa 1’e eşit mi olduğudur. İkame esnekliği sıfır ile bir arasında ise faktörlerin mükemmel ya da tam ikame olanağının olmadığını diğer bir ifade ile kusurlu bir ikamenin söz konusu olduğu söylenebilir. İkame esnekliğinin birden büyük olması ise faktörler arasında güçlü bir ikamenin olduğunu göstermektedir (Songur, 2018: 32). İkame esnekliğinin bire eşit olması ise, marjinal teknik ikame oranındaki yüzde değişiminin diğer bir ifade ile faktör fiyatları oranındaki yüzde değişiminin, faktör oranlarındaki yüzde değişmeye eşit olduğunu gösterecektir (Songur, 2018, s. 51).

(1) numaralı eşitlikte sunulan Translog üretim fonksiyonunda yer alan girdilerin birbirleri ile ikame esnekliğinin hesaplanması için –öncelikle sermaye ve emek arasında olmak üzere- girdiler arasındaki ikame esnekliği aşağıdaki gibi tanımlanabilir:

$$\sigma_{KL} = \frac{\frac{d\left(\frac{K}{L}\right)}{\frac{K}{L}}}{\frac{d\left(\frac{MPP_L}{MPP_K}\right)}{\frac{MPP_L}{MPP_K}}} = \frac{d\left(\frac{K}{L}\right)}{d\left(\frac{MPP_L}{MPP_K}\right)} \cdot \frac{\frac{MPP_L}{MPP_K}}{\frac{K}{L}} \quad (12)$$

Sermaye ve emeğe ilişkin marjinal fiziksel ürünleri aşağıdaki gibi ifade edersek:

$$\frac{MPP_L}{MPP_K} = \frac{\frac{\partial Y}{\partial L}}{\frac{\partial Y}{\partial K}} = \frac{\varphi L}{\varphi K} \cdot \frac{K}{L} \quad (13)$$

ve (12) ve (13) numaralı eşitlikleri bir araya getirirsek:

$$\sigma_{KL} = \frac{d\left(\frac{K}{L}\right)}{d\left(\frac{MPP_L}{MPP_K}\right)} \cdot \frac{\varphi L}{\varphi K} = \frac{\varphi L}{\varphi K} \cdot \left[\frac{d\left(\frac{\varphi L}{\varphi K} \cdot \frac{K}{L}\right)}{d\left(\frac{K}{L}\right)} \right]^{-1} \quad (14)$$

Dolayısıyla;

$$\frac{d\left(\frac{\varphi L}{\varphi K} \cdot \frac{K}{L}\right)}{d\left(\frac{K}{L}\right)} = \frac{\varphi L}{\varphi K} + \frac{K}{L} \cdot \frac{d\left(\frac{\varphi L}{\varphi K}\right)}{d\left(\frac{K}{L}\right)} \quad (15)$$

$$d\left(\frac{\varphi L}{\varphi K}\right) = -\frac{\varphi L}{\varphi K} \cdot d\varphi K + \frac{1}{\varphi K} \cdot d\varphi L \quad (16)$$

$$d\left(\frac{K}{L}\right) = \frac{K}{L^2} \cdot dL + \frac{1}{L} \cdot dK \quad (17)$$

(14) numaralı denklemlerle beraber (15), (16) ve (17) numaralı denklemler bir araya getirilirse, sermaye ile emek arasındaki ikame esnekliği (18) numaralı eşitlikteki gibi elde edebiliriz:

$$\sigma_{KL} = \left[1 + \left[-\alpha_{KL} + \left(\frac{\varphi K}{\varphi L} \right) \cdot \alpha_{LL} \right] \cdot (-\varphi K + \varphi L)^{-1} \right]^{-1} \quad (18)$$

Yukarıdaki prosedür sırası ile sermaye-doğalgaz tüketimi (σ_{KG}), sermaye-petrol tüketimi (σ_{KP}), sermaye-kömür tüketimi (σ_{KC}), emek-doğalgaz tüketimi (σ_{LG}), emek-petrol tüketimi (σ_{LP}), emek-kömür tüketimi (σ_{LC}), doğalgaz tüketimi-petrol tüketimi (σ_{GP}), doğalgaz tüketimi-kömür tüketimi (σ_{GC}) ve petrol tüketimi-kömür tüketimi (σ_{PC}) arasındaki ikame esnekliklerini elde etmek için izlendiği varsayırsa söz konusu girdiler arasındaki ikame esneklikleri sırası ile (19-27) numaralı eşitliklerde sunulmuştur.

$$\sigma_{KG} = \left[1 + \left[-\alpha_{KG} + \left(\frac{\varphi K}{\varphi G} \right) \cdot \alpha_{GG} \right] \cdot (-\varphi K + \varphi G)^{-1} \right]^{-1} \quad (19)$$

$$\sigma_{KP} = \left[1 + \left[-\alpha_{KP} + \left(\frac{\varphi K}{\varphi P} \right) \cdot \alpha_{PP} \right] \cdot (-\varphi K + \varphi P)^{-1} \right]^{-1} \quad (20)$$

$$\sigma_{KC} = \left[1 + \left[-\alpha_{KC} + \left(\frac{\varphi K}{\varphi C} \right) \cdot \alpha_{CC} \right] \cdot (-\varphi K + \varphi C)^{-1} \right]^{-1} \quad (21)$$

$$\sigma_{LG} = \left[1 + \left[-\alpha_{LG} + \left(\frac{\varphi L}{\varphi G} \right) \cdot \alpha_{GG} \right] \cdot (-\varphi L + \varphi G)^{-1} \right]^{-1} \quad (22)$$

$$\sigma_{LP} = \left[1 + \left[-\alpha_{LP} + \left(\frac{\varphi L}{\varphi P} \right) \cdot \alpha_{PP} \right] \cdot (-\varphi L + \varphi P)^{-1} \right]^{-1} \quad (23)$$

$$\sigma_{LC} = \left[1 + \left[-\alpha_{LC} + \left(\frac{\varphi L}{\varphi C} \right) \cdot \alpha_{CC} \right] \cdot (-\varphi L + \varphi C)^{-1} \right]^{-1} \quad (24)$$

$$\sigma_{GP} = \left[1 + \left[-\alpha_{GP} + \left(\frac{\varphi G}{\varphi P} \right) \cdot \alpha_{PP} \right] \cdot (-\varphi G + \varphi P)^{-1} \right]^{-1} \quad (25)$$

$$\sigma_{GC} = \left[1 + \left[-\alpha_{GC} + \left(\frac{\varphi G}{\varphi C} \right) \cdot \alpha_{CC} \right] \cdot (-\varphi G + \varphi C)^{-1} \right]^{-1} \quad (26)$$

$$\sigma_{PC} = \left[1 + \left[-\alpha_{PC} + \left(\frac{\varphi P}{\varphi C} \right) \cdot \alpha_{CC} \right] \cdot (-\varphi P + \varphi C)^{-1} \right]^{-1} \quad (27)$$

C. EKONOMETRİK METODOLOJİ

Üretim fonksiyonlarının tahminlerine yönelik ilk çalışmalarda girdilerin üretimin bir nedeni olduğu varsayımı ön plana çıkmaktadır. Bağımsız değişken olan girdilerden bağımlı değişken olan üretime doğru bu ilişkinin incelenmesi durumunda, En Küçük Kareler (EKK) tahmincisinin kullanılması sorun yaratmayacaktır. Çünkü tahmin edilen katsayılar yansız olacaktır. Marschak ve Andrews (1944) bu durumun gerçek hayatta geçerli olmadığını belirtmişlerdir. Onlara göre üretim miktarına ve kullanılacak girdilerin miktarına aynı kişi karar

vermektedir. Girişimci olarak adlandırılan bu kişi, girdiler arasındaki ikame ya da tamamlayıcılık ilişkisini dikkate almakta ve kullanım miktarlarına karar vermektedir. Bu nedenle, hem bağımsız değişkenler olan girdiler arasında hem de bağımlı ile bağımsız değişkenler arasında bir ilişki söz konusu olabilmektedir. Bu durumda da EKK tahmincisinden elde edilen katsayı tahminleri yansız olamayacaktır. Marschak ve Andrews (1944)’e ek olarak, Hoch (1955), Mundlak (1961) ve Zellner vd. (1966)’de üretim fonksiyonundan elde edilen katsayıların EKK tahmin sonuçlarının yanlı olabileceğini belirtmişlerdir.

Buna ek olarak, bağımsız değişkenler arasında çoklu doğrusal bağlantı problemi var ise, EKK tahmincisinden elde edilen katsayılara ait varyans ve kovaryans değerleri yüksek olacaktır. Bu durumda EKK tahminleri yansız fakat büyük varyanslı olacağı için katsayılara ait standart hata değerleri artmakta ve katsayılar istatistiksel olarak anlamsız olmaktadır. Dolayısıyla yansız fakat büyük varyanslı tahminler yerine yanlı fakat küçük varyanslı tahminler geliştirilmiştir². Bu çerçevede çalışmada EKK tahmincisi yerine yanlılığı dikkate alan Ridge Regresyon yöntemi kullanılmıştır.

Ridge regresyon yöntemi Hoerl ve Kennard (1970) tarafından geliştirilmiştir. Bu yöntemde, tahminlere küçük bir yanlılık sabiti (k) eklenerek, bu sabit oranında yanlı tahminler elde edilmektedir. Böylece varyans değerleri azaltılmakta ve standart hataların olduğundan yüksek çıkmasının önüne geçilmektedir. Yanlılık sabiti sıfırdan büyük bir değer almaktadır. Bu değer arttıkça varyans büyütme faktörü (VIF) değerleri azalmakta, katsayılar daha kararlı hale gelmektedir. Buna karşın R^2 değerleri küçülmektedir. Ridge regresyon yönteminde yanlılık sabitinin değerinin belirlenmesi önem arz etmektedir. Yanlılık sabitinin belirlenmesine ilişkin birçok yöntem söz konusu olmasına rağmen, en iyi yanlılık sabitini belirleme konusunda literatürde ortak görüş birliğine ulaşılmış herhangi bir yöntem bulunmamaktadır. Bu çerçevede, yanlılık sabiti belirlenirken söz konusu yöntemlerden en önemlisi ridge iz (ridge trace) grafiğine göre karar verilmesidir. Bu yöntemde, en iyi yanlılık sabiti değeri, katsayıların durağan hale geldiği bölgeden seçilerek belirlenmektedir. Ayrıca yanlılık sabitinin belirlenmesinde katsayıların beklentilere uygunluğu, katsayıların durağanlığı, minimum VIF değerleri (1’e yakın olması), kabul edilebilir hata kareleri toplamının olması dikkate alınacak diğer yöntemlerdir. Yanlılık sabitinin belirlenmesinde bu yöntemlerin olabildiğince hepsinin göz önünde bulundurulması nispeten daha uygun olacaktır³.

² Burada tahminlerde yanlılık olabileceğine ilişkin ön kabul bir sorun olarak görülebilir. Fakat Marschak ve Andrews (1944) üretim fonksiyonları tahmin edilirken bağımlı değişken, bağımsız değişkenler ve hata terimlerinin birbirinden bağımsız olamayacağını, bu nedenle EKK tahmincisi kullanılsa bile katsayı tahminlerinin zaten yanlı olacağını ifade etmişlerdir.

³ Çalışmanın amacı kullanılan ekonometrik yöntemin tanıtılması olmadığı için, Ridge Regresyon yöntemine ait ekonometrik metodoloji bu bölümde ayrıntılı olarak verilmemiş olup, bu metodoloji Hoerl ve Kennard (1970)’da ayrıntılı olarak yer almaktadır.

III.BULGULAR

Ampirik analizden elde edilen bulgular paylaşılmadan önce çalışmada kullanılan bağımsız değişkenlere ait korelasyon matrisi Ek-1’de sunulmuştur. İlgili tablolar incelenirse değişkenler arasında beklenildiği üzere korelasyon ilişkisinin oldukça yüksek olduğu görülebilmektedir.

Diğer taraftan, bağımsız değişkenlere ait VIF değerleri ile R^2 değerleri Tablo 1’de sunulmuştur. VIF değerlerinin 10’dan (oldukça) büyük olması ile birlikte herhangi bir bağımsız değişkenin diğer değişkenlerle ilişkisini gösteren diğer bir ifade ile açıklama gücünü veren R^2 değerlerinin %90’dan büyük olması bağımsız değişkenler arasında çoklu doğrusal bağlantı probleminin olduğunu göstermektedir.

Tablo 1: Bağımsız değişkenler için VIF ve R^2 değerleri

	VIF	R^2
$\ln K_t$	90442818.827	0.99
$\ln L_t$	26247660.132	0.99
$\ln G_t$	148142143.164	0.99
$\ln P_t$	28032429.081	0.99
$\ln C_t$	13318810.101	0.99
$\ln K_t \ln L_t$	769619411.598	0.99
$\ln K_t \ln G_t$	77013316.003	0.99
$\ln K_t \ln P_t$	63635791.244	0.99
$\ln K_t \ln C_t$	83862956.970	0.99
$\ln L_t \ln G_t$	450458872.125	0.99
$\ln L_t \ln P_t$	95443073.645	0.99
$\ln L_t \ln C_t$	54604882.640	0.99
$\ln G_t \ln P_t$	34237047.343	0.99
$\ln G_t \ln C_t$	4821435.106	0.99
$\ln P_t \ln C_t$	26347434.784	0.99
$(\ln K_t)^2$	231103775.854	0.99
$(\ln L_t)^2$	102005564.530	0.99
$(\ln G_t)^2$	159482.473	0.99
$(\ln P_t)^2$	20196506.550	0.99
$(\ln C_t)^2$	12534155.377	0.99

Tablo 2’de bağımsız değişkenlere ilişkin korelasyon öz değerleri sunulmuştur. Bulgulara göre, koşul sayıları 1000’den büyük olduğunda çoklu doğrusal bağlantı ciddi bir problem olarak karşımıza çıkmaktadır. Tablo 2’den görüleceği üzere bağımsız değişkenler arasında koşul sayısı 1000’den büyük olduğu için önemli derecede çoklu doğrusal bağlantı problemi söz konusudur.

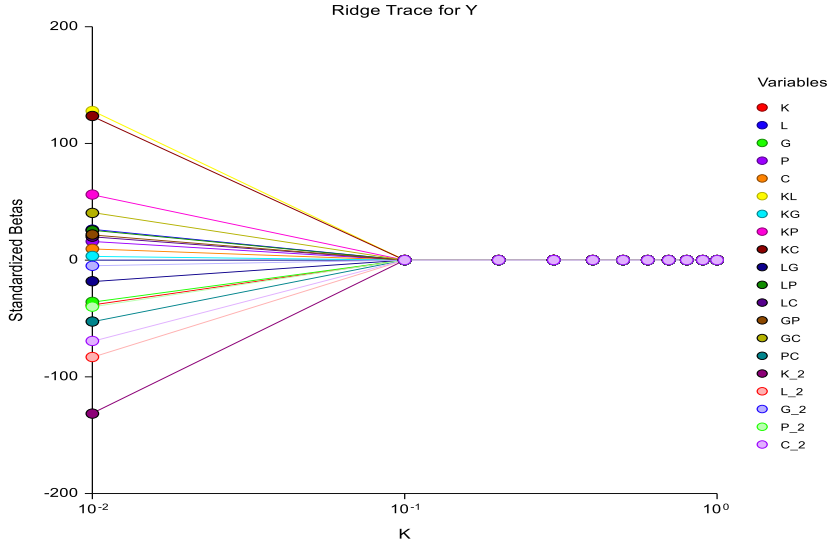
Tablo 2: Korelasyon öz değerleri

No	Özdeğer	Göreceli Yüzde	Birikimli Yüzde	Koşul Sayısı
1	19.094	95.47	95.47	1
2	0.566	2.83	98.30	33.73
3	0.199	0.99	99.29	96.00
4	0.091	0.46	99.75	207.70
5	0.049	0.24	100.00	390.87
6	0.000	0.00	100.00	65589.26
7	0.000	0.00	100.00	406273.26
8	0.000	0.00	100.00	1877319.52
9	0.000	0.00	100.00	4481230.27
10	0.000	0.00	100.00	22921069.51
11	0.000	0.00	100.00	37673687.21
12	0.000	0.00	100.00	55372143.66
13	0.000	0.00	100.00	176544196.90
14	0.000	0.00	100.00	258868069.14
15	0.000	0.00	100.00	801800839.09
16	0.000	0.00	100.00	1293385552.63
17	0.000	0.00	100.00	2009609094.49
18	0.000	0.00	100.00	3315808542.92
19	0.000	0.00	100.00	5951039282.98
20	0.000	0.00	100.00	30601147255.76

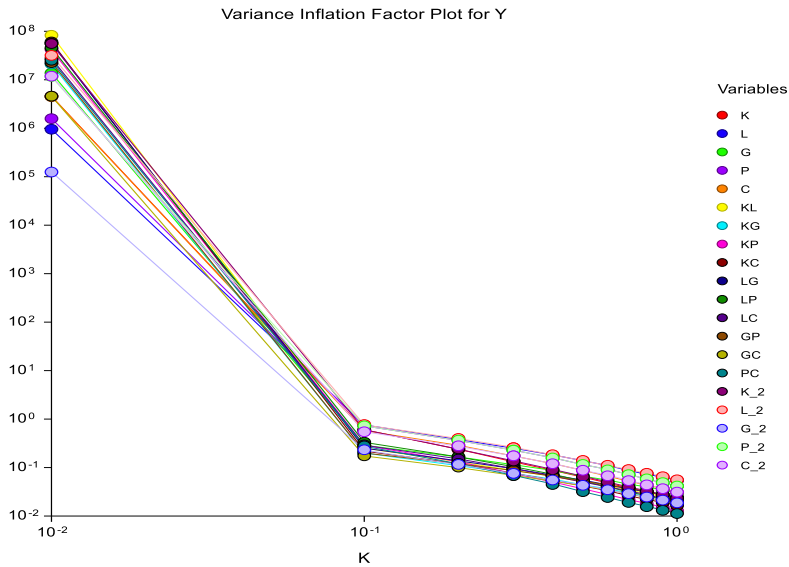
Not: Koşul sayıları maksimum özdeğerin diğer özdeğere oranı olarak bulunmaktadır. Örneğin, $\frac{\lambda_{max}}{\lambda_2} = \frac{19.094}{0.566} = 33.734$. Eğer koşul sayısı 1000’den büyük ise ciddi çoklu doğrusal bağlantı problemi söz konusudur.

Bağımsız değişkenler arasında çoklu doğrusal bağlantı problemi tespit edilmesine göre EKK tahmincisini kullanmak doğru olmayacaktır. Bazı ekonometrisyenlere göre, parametre tahminlerini önemli ölçüde etkileyen güçlü derecede çoklu doğrusal bağlantı problemi yoksa çoklu doğrusal bağlantı önemsiz değişkenleri etkiliyor ise ve tahmin edilen model öngörü amacıyla kullanılacaksa, çoklu doğrusal bağlantı problemini düzeltme işlemine gerek yoktur. Bununla birlikte, ciddi derecede çoklu doğrusal bağlantı problemi söz konusu ise, önemli değişkenler parametre tahminlerinden etkileniyorsa ve doğrusal bağlantının kalıbı değişiyor ise, çoklu doğrusal bağlantı problemi düzeltilmelidir (Songur, 2017, s. 213). Elde edilen bulgular çalışmada ciddi derecede çoklu doğrusal bağlantı probleminin olduğunu göstermektedir. Bu çerçevede, parametre tahminleri, söz konusu problemi dikkate alan bir tahminci olan Ridge Regresyon yönteminden elde edilecektir. Ridge Regresyon yönteminde küçük bir yanlılık sabiti eklenerek parametre tahminleri gerçekleştirilmektedir. Dolayısıyla öncelikle yanlılık sabiti (k)’nın belirlenmesi önem arz etmektedir. Bu çerçevede ilk olarak Ridge iz grafiğine bakılmıştır. Şekil 1’de yer alan Ridge iz grafiği incelendiğinde k sabiti en az 0.10 olmalıdır. Çünkü değişkenler 10^{-1} olduğunda durağanlaşmaktadırlar. Diğer taraftan

benzer bir sonuç Varyans Büyütme Faktör (VIF) grafiğinde de gözlenebilir. Aynı şekilde yanlılık sabiti 0.10 olduğunda değişkenlerin VIF değerlerinin 1'e yaklaştığı Şekil 2'de görülmektedir. Hem bu iki durumun dikkate alındığında hem de bazı değişkenlerinde tam durağanlaşması için çalışmada yanlılık sabiti (k) 0.30 olarak alınmıştır.

Şekil 1: Ridge iz (Trace) grafiği

Şekil 2: Ridge VIF grafiği

Yanlılık sabitinin 0.30 olarak alındığı durumda Ridge Regresyon yönteminden elde edilen bulgular Tablo 3’de sunulmuştur. Aynı tabloda her ne kadar dikkate alınmayacak olsa da EKK sonuçlarına da yer verilmiştir. EKK tahmininden elde edilen katsayı tahminlerinin neredeyse tamamının standart hataları çok yüksek çıkmıştır. Bu durumun en önemli nedeni çoklu doğrusal bağlantı nedeniyle varyans değerlerinin çok büyük olmasıdır. Bu bağlamda çalışmanın bundan sonraki kısmında Ridge Regresyon yönteminden elde edilen katsayılara ait tahminler kullanılmıştır. Elde edilen Ridge Regresyon tahmin sonuçları parametrelerinin farklı düzeylerde de olsa istatistiksel olarak anlamlı olduğu görülmektedir. Elde edilen katsayı tahminlerinin tamamının pozitif olması bulguların iktisat teorisi ile de uyumlu olduğunu göstermektedir. Çalışmada kullanılan girdilerin hem çapraz etkisi hem de kareleri pozitiftir. Bu bağlamda Türkiye’de ele alınan üretim fonksiyonu çerçevesinde ölçeğe göre artan getirilerin olduğu söylenebilir.

Tablo 3: $k=0.30$ için Ridge Regresyon ve EKK sonuçları

Bağımsız Değişkenler	Ridge Regresyon			EKK	
	Regresyon Katsayıları	Standart Hata	VIF	Regresyon Katsayıları	Standart Hata
Sabit	12.06598			2392.178	
$\ln K_t$	0.07892***	0.01570	0.132	-12.818	105.248
$\ln L_t$	0.18824***	0.07449	0.251	-307.963*	195.253
$\ln G_t$	0.00032***	0.00003	0.114	-38.895	31.004
$\ln P_t$	0.02344***	0.00444	0.227	-16.526	126.429
$\ln C_t$	0.05757***	0.02093	0.177	25.021	46.512
$\ln K_t \ln L_t$	0.00293***	0.00052	0.087	10.616	12.445
$\ln K_t \ln G_t$	0.00009*	0.00007	0.076	1.272**	0.720
$\ln K_t \ln P_t$	0.00175***	0.00040	0.075	0.079	2.985
$\ln K_t \ln C_t$	0.00158***	0.00029	0.077	3.006	2.488
$\ln L_t \ln G_t$	0.00008***	0.00001	0.095	-4.232*	3.091
$\ln L_t \ln P_t$	0.00241**	0.00113	0.104	-3.987	8.776
$\ln L_t \ln C_t$	0.00279***	0.00070	0.096	-3.007	4.288
$\ln G_t \ln P_t$	0.00005***	0.00001	0.087	-0.411	0.805
$\ln G_t \ln C_t$	0.00016*	0.00012	0.071	0.203	0.290
$\ln P_t \ln C_t$	0.00177***	0.00051	0.068	-0.552	2.570
$(\ln K_t)^2$	0.00143***	0.00028	0.137	-4.194*	2.993
$(\ln L_t)^2$	0.00569***	0.00225	0.257	5.860	11.505
$(\ln G_t)^2$	0.00014*	0.00009	0.076	-0.012	0.036
$(\ln P_t)^2$	0.00075***	0.00013	0.229	2.809	3.144
$(\ln C_t)^2$	0.00183***	0.00062	0.175	-1.575	1.354

Not: *, **, *** sırasıyla %10, %5 ve %1 düzeyinde istatistiksel olarak anlamlılık düzeyini ifade etmektedir.

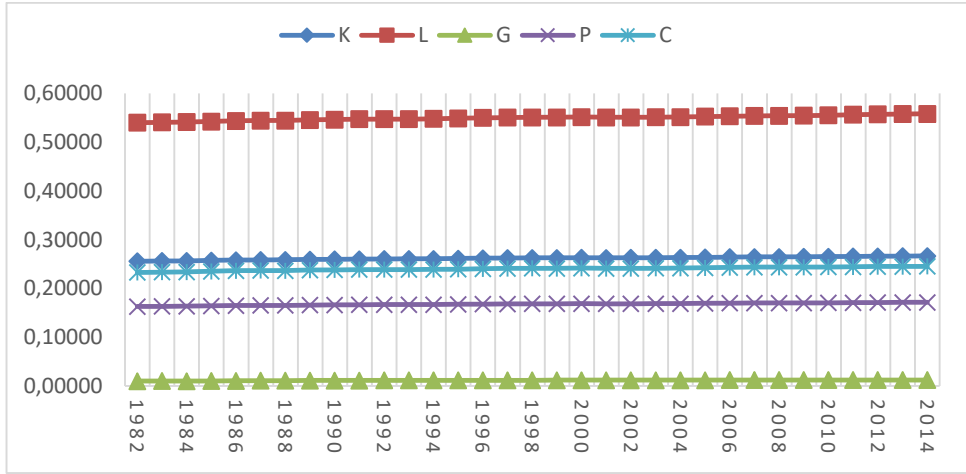
Tablo 4’de modele ait varyans analizi tablosu verilmiştir. Modelin F istatistiğine baktığımızda kurulan modelin %5 anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı olduğu görülmektedir. Aynı zamanda bağımsız değişkenlerin bağımlı değişkeni açıklama gücünü gösteren R^2 değeri %96 olarak elde edilmiş olup, oldukça güvenilir bir değerdir. Benzer şekilde standart sapmanın örneklem ortalamasına oranını gösteren varyasyon katsayısı da %0.4 olarak hesaplanmıştır. Bu değer geleneksel olarak kabul edilen %5 düzeyinin oldukça altında olup, rahatlıkla kabul edilebilir bir düzeydedir.

Tablo 4: Varyans (ANOVA) analizi

Kaynak	Df	SS	MS
Sabit	1	24703.740	24703.740
Model	20	4.723	0.236
Hata	12	0.185	0.015
Toplam (Düzeltilmiş)	32	4.908	0.153
F-değeri	15.328	(0.000)	
R^2	0.96		
Örnek Ortalaması	27.361		
Standart Hata	0.124		
Varyasyon Katsayısı	0.004		

Not: df, serbestlik derecesini; SS, kalıntılar toplamını; MS, kalıntılar ortalamasını göstermektedir.

Ridge regresyon tahminlerini elde ettikten sonra girdilerde meydana gelen oransal değişimlere karşı üretimin gösterdiği oransal duyarlılığı ifade eden çıktı esneklikleri ile girdilerin ikame esnekliklerini elde edebiliriz. Üretim fonksiyonunda kullanılan beş girdi için (2-6) numaralı eşitlikler yardımıyla hesaplanan çıktı esnekliklerinin ele alınan dönemdeki seyri şekil 3’de sunulmuştur. Şekil 3’ten de görüleceği üzere tüm girdilerin çıktı esneklikleri 0 ile 1 arasında bir değer almaktadır. Buna göre tüm girdilerin çıktı esnekliğinin birden küçük olması söz konusu girdilerin ortalama fiziksel ürününün, marjinal fiziksel ürününden büyük olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla bu girdilerin tamamının azalan verimler bölgesinde yer aldığı söylenebilir. Öte yandan en yüksek çıktı esnekliği emek girdisine ait iken, bu girdiyi sırası ile sermaye, kömür, petrol ve doğalgaz girdileri izlemektedir.

Şekil 3: Çıktı esneklikleri

Çıktı esnekliklerinden yararlanarak tüm girdiler için yıllar içerisinde ikame esneklikleri (18-27) numaralı eşitlikler yardımı ile hesaplanmıştır. Gerçekleştirilen hesaplamalar sonucunda elde edilen değerler Tablo 5’de yer almaktadır. Tüm girdiler için ikame esneklikler yaklaşık olarak 1 değerini almaktadır. Bu çerçevede söz konusu girdiler için ikame esnekliğinin daima 1 olarak kabul edildiği Cobb Douglas üretim fonksiyonunun geçerli olduğu söylenebilir. Bu çerçevede ele alınan her girdi diğeri ile arasındaki eş ürün eğrisi negatif eğimli, orijine göre dış bükey (konveks) özellikler sergilemektedir. Bununla birlikte bu girdiler birbirlerini mükemmel olmayan bir biçimde ikame etmektedirler. Dolayısıyla ele alınan girdiler farklı oranlarda da olsa birbiri yerine kullanılmakla birlikte, üretimde sadece bir girdinin kullanılması söz konusu olamaz. Diğeri bir ifade ile ele alınan girdiler arasında mükemmel olmasa da bir tamamlayıcılık ilişkisiz de söz konusudur.

Tablo 5: Yıllara Göre İkame Esnekliği Değerleri

<i>Yıllar</i>	<i>KL</i>	<i>KG</i>	<i>KP</i>	<i>KC</i>	<i>LG</i>	<i>LP</i>	<i>LC</i>	<i>GP</i>	<i>GC</i>	<i>PC</i>
1982	1.0007	1.0130	0.9944	1.0191	1.0130	1.0002	1.0048	1.0000	1.0009	1.0073
1983	1.0007	1.0126	0.9944	1.0192	1.0126	1.0002	1.0048	1.0000	1.0004	1.0073
1984	1.0007	1.0130	0.9944	1.0192	1.0130	1.0002	1.0048	1.0000	1.0004	1.0073
1985	1.0007	1.0127	0.9944	1.0194	1.0127	1.0002	1.0047	1.0000	1.0004	1.0073
1986	1.0007	1.0120	0.9944	1.0196	1.0120	1.0002	1.0047	1.0000	1.0003	1.0072
1987	1.0007	1.0119	0.9944	1.0195	1.0118	1.0002	1.0047	0.9999	1.0003	1.0072
1988	1.0007	1.0118	0.9944	1.0194	1.0117	1.0002	1.0047	0.9999	1.0003	1.0072
1989	1.0007	1.0114	0.9944	1.0196	1.0114	1.0002	1.0046	0.9999	1.0003	1.0072
1990	1.0007	1.0114	0.9944	1.0197	1.0114	1.0002	1.0046	0.9999	1.0003	1.0072
1991	1.0007	1.0113	0.9944	1.0198	1.0113	1.0002	1.0046	0.9999	1.0003	1.0072
1992	1.0007	1.0113	0.9944	1.0196	1.0113	1.0002	1.0046	0.9999	1.0003	1.0072
1993	1.0006	1.0113	0.9944	1.0195	1.0113	1.0002	1.0046	0.9999	1.0003	1.0072
1994	1.0006	1.0113	0.9944	1.0194	1.0112	1.0002	1.0046	0.9999	1.0003	1.0072
1995	1.0006	1.0112	0.9944	1.0194	1.0112	1.0002	1.0046	0.9999	1.0003	1.0072
1996	1.0006	1.0111	0.9944	1.0195	1.0111	1.0001	1.0046	0.9999	1.0003	1.0071
1997	1.0006	1.0110	0.9944	1.0197	1.0110	1.0001	1.0045	0.9999	1.0003	1.0071
1998	1.0006	1.0110	0.9944	1.0197	1.0110	1.0001	1.0045	0.9999	1.0003	1.0071
1999	1.0006	1.0110	0.9944	1.0196	1.0110	1.0001	1.0045	0.9999	1.0003	1.0071
2000	1.0006	1.0109	0.9944	1.0197	1.0109	1.0001	1.0045	0.9999	1.0003	1.0071
2001	1.0006	1.0109	0.9944	1.0195	1.0109	1.0001	1.0045	0.9999	1.0003	1.0071
2002	1.0006	1.0109	0.9944	1.0195	1.0109	1.0001	1.0045	0.9999	1.0003	1.0071
2003	1.0006	1.0108	0.9944	1.0195	1.0108	1.0001	1.0045	0.9999	1.0003	1.0071
2004	1.0006	1.0108	0.9944	1.0195	1.0108	1.0001	1.0045	0.9999	1.0003	1.0071
2005	1.0006	1.0107	0.9944	1.0196	1.0107	1.0001	1.0045	0.9999	1.0003	1.0071
2006	1.0006	1.0107	0.9944	1.0197	1.0107	1.0001	1.0045	0.9999	1.0003	1.0070
2007	1.0006	1.0106	0.9944	1.0198	1.0106	1.0001	1.0045	0.9999	1.0003	1.0070
2008	1.0006	1.0106	0.9944	1.0197	1.0106	1.0001	1.0045	0.9999	1.0003	1.0070
2009	1.0006	1.0106	0.9944	1.0197	1.0106	1.0001	1.0045	0.9999	1.0003	1.0070
2010	1.0006	1.0106	0.9944	1.0197	1.0106	1.0001	1.0045	0.9999	1.0003	1.0070
2011	1.0006	1.0106	0.9944	1.0197	1.0105	1.0001	1.0045	0.9999	1.0003	1.0070
2012	1.0006	1.0105	0.9944	1.0197	1.0105	1.0001	1.0044	0.9999	1.0003	1.0069
2013	1.0006	1.0105	0.9944	1.0195	1.0105	1.0001	1.0045	0.9999	1.0003	1.0069
2014	1.0006	1.0105	0.9944	1.0196	1.0105	1.0001	1.0044	0.9999	1.0003	1.0069
Ortalama	1.0006	1.0112	0.9944	1.0196	1.0112	1.0001	1.0046	0.9999	1.0003	1.0071

SONUÇ

Bu çalışmada enerji girdileri olan doğal gaz, petrol ve kömür tüketimi ile emek ve sermaye girdilerine ilişkin ikame ve çıktı esneklikleri Translog üretim fonksiyonu çerçevesinde tahmin edilmiştir. Analizde kullanılan değişkenler arasında çoklu doğrusal bağlantı problemi nedeni ile EKK tahmincisi yerine söz konusu problemi dikkate alan Ridge Regresyon yöntemi kullanılmıştır. Elde edilen katsayı tahminleri hem istatistiksel olarak anlamlı hem de iktisat teorisi açısından geçerlilik arz etmektedir. Söz konusu katsayı tahminlerinden yararlanarak çalışmada öncelikle her bir girdiye ait çıktı esneklikleri ve devamında girdiler arası ikame esneklikleri hesaplanmıştır. Elde edilen önemli bulgular şu şekilde sıralayabiliriz:

- Katsayı tahminlerinin tamamının pozitif olarak elde edilmesi Türkiye’de Translog üretim fonksiyonu çerçevesinde ölçeğe göre artan getirilerin olduğu söylenebilir.
- Üretim fonksiyonunda yer alan girdilerin çıktı esneklikleri 0 ile 1 arasında bir değer almaktadır. Bu durum söz konusu girdilerin ortalama fiziksel ürününün, marjinal fiziksel ürününden büyük olduğunu göstermektedir. Bu çerçevede girdilerin tamamı üretimin ikinci bölgesi olarak ifade edilen azalan verimler bölgesinde yer almaktadır.
- Çalışmada kullanılan girdiler arasında en yüksek çıktı esnekliği emek girdisine aittir. Bu girdiyi sırası ile sermaye, kömür, petrol ve doğalgaz girdileri izlemektedir. Bu durumda emek girdisinin marjinal fiziki verimliliği sermaye girdisine göre daha yüksek ya da ortalama fiziki verimliliği daha düşüktür. Benzer şekilde enerji girdileri içerisinde Doğal gazın marjinal fiziki verimliliği diğer iki enerji girdisine kıyasla daha düşük, ortalama fiziki verimliliği ise daha yüksektir. Bu durum üretimde doğal gaz girdisinin kömür ve petrole göre daha fazla kullanıldığını göstermektedir.
- Ele alınan girdiler için ikame esneklikleri yaklaşık olarak 1 değerini almaktadır. Bu durumda söz konusu girdiler için ikame esnekliğinin daima 1 olarak kabul edildiği Cobb Douglas üretim fonksiyonunun geçerli olduğu söylenebilir. Dolayısı ile ele alınan her girdi diğeri ile arasındaki eş ürün eğrisi negatif eğimli, orijine göre dış bükey (konveks) özellikler sergilemektedir.
- Diğer taraftan ikame esnekliğinin yaklaşık 1 değerini alması girdilerin birbirleri ile mükemmel olmayan bir biçimde ikame olduklarını göstermektedir. Bu çerçevede ele alınan girdiler farklı

oranlarda da olsa birbiri yerine kullanılmakla birlikte, üretimde sadece bir girdinin kullanılması söz konusu olamaz. Diğer bir ifade ile ele alınan girdiler arasında mükemmel olmasa da bir tamamlayıcılık ilişkisi de söz konusudur.

Bu çerçevede, Türkiye Ekonomisi için önerilerimizi sıralamakta fayda vardır. Öncelikle emeğin sermayeye göre ortalama fiziki verimliliğinin daha düşük elde edildiği göz önüne alınırsa, Türkiye’de emeğin ortalama verimliliğini arttıracak politikaların geliştirilmesine öncelik verilmesi gerektiği düşünülebilir. Bu bağlamda, beşeri sermaye kapsamında, emeğin bilgisi, tecrübesi ve yeterliliklerini artırılması, çalışma koşullarının iyileştirilmesi ile ortalama verimliliğinin arttırılabileceği ifade edilebilir. Diğer taraftan üretim sürecinde doğalgazın, petrol ve kömüre göre daha fazla kullanıldığı bulgusuna çalışmada ulaşılmıştır. Bu kapsamda, petrol ve kömür gibi birincil enerji kaynaklarının üretim sürecinde kullanımını arttırmak yerine yenilenebilir ve sürdürülebilir enerji kaynaklarına yönelmek nispeten daha akılcı olabilir. Üretim sürecinde girdilerin birbirlerini tamamlayıcı nitelik göstermesi önem arz etmektedir. Bu bağlamda, dikkate alınması gereken üretim sürecinde kullanılan tüm girdilerin önem arz ettiği. Dolayısı ile, mevcut üretim faktörlerinin kullanımında tamamlayıcılık ilişkisinin dikkate alınması ve alternatif üretim faktörlerinin de tamamlayıcılık ilişkisi dikkate alınarak üretim sürecine dahil edilmesi gerektiği düşünülebilir.

Son olarak, bundan sonra yapılacak çalışmalarda, farklı üretim fonksiyonları ile farklı girdileri içerecek şekilde, yeni modeller oluşturulması ve bunların tahmin edilmek sureti ile çıktı ve ikame esnekliklerinin hesaplanması bağlamında çalışmaların ilgili literatürün gelişimine katkı sağlayacağı da açıktır.

KAYNAKÇA

- Aktaş, C. ve Yılmaz, V. (2008). Türkiye’de petrol tüketimi ve ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkisi, *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 15, 45-55.
- Brockway, P. E., Saunders, H., Heun, M. K., Foxon, T. J., Steinberger, J. K., Barrett, J. R. and Sorrell, S. (2017). Energy rebound as a potential threat to a low-carbon future: Findings from a new energy-based national-level rebound approach, *Energies*, 10(1), 1-24.
- Cassels, J. M. (1951). On the law of variable proportions. Erişim Adresi <http://cas2.umkc.edu/ECON/economics/faculty/Lee/courses/502/reading/tp3.pdf>.
- Çermikli, A. H. ve Tokatlıoğlu, İ. (2015). Yüksek ve orta gelirli ülkelerde teknolojik gelişmenin enerji yoğunluğu üzerindeki etkisi, *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 12(32), 1-22.
- Christensen, L. R., Dale, J. W. and Lawrence, L. J. (1973). Transcendental logarithmic production frontiers, *The Review of Economics and Statistics*, 55(1), 28-45.
- Fang, Y. (2011). Economic welfare impacts from renewable energy consumption: The china experience, *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 15(9), 5120-5128.
- Ferguson, C. E. (1971). *The Neoclassical Theory of Production and Distribution*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Frisch, R. (1965). *The Theory of Production*, Dordrecht: D. Reidel Publishing Co.
- Hepektan, E. ve Sertkaya, Y. (2016). Türkiye’de elektrik tüketimi, kişi başına GSYİH, CO2 emisyonu ve petrol tüketimi ilişkisi, *Yalova Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(12), 163-182.
- Hoch, I. (1955). Report of the montreal meeting, September 10-13 1954, *Econometrica*, 23(3), 324-337.
- Hoerl, A. E. and Kennard, R. W. (1970). Ridge regression: Biased estimation for nonorthogonal problems, *Technometrics*, 12(1), 55-67.
- Koesler, S. and Schymura, M. (2012),. Substitution elasticities in a CES production framework an empirical analysis on the basis of non-linear least squares estimation, *Centre for European Economic Research*, 12-007, Erişim Adresi: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2014655.

- Lin, B. and Ahmad, I. (2016a). Technical change, inter-factor and inter-fuel substitution possibilities in Pakistan: A trans-log production function approach. *Journal of Cleaner Production*, 126, 537-549.
- Lin, B. and Ahmad, I. (2016b). Energy substitution effect on transport sector of Pakistan based on trans-log production function, *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 56, 1182-1193.
- Lin, B. and Atsagli, P. (2017). Inter-fuel substitution possibilities in South Africa: A translog production function approach, *Energy*, 121, 822-831.
- Lin, B., Atsagli, P. and Dogah, K. E. (2016). Ghanaian energy economy: Inter-production factors and energy substitution, *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 57, 1260-1269.
- Lin, B. and Xie, C. (2014). Energy substitution effect on transport industry of China-based on trans-log production function, *Energy*, 67, 213-222.
- Marschak, J. and Andrews, W. H. (1944). Random simultaneous equations and the theory of production, *Econometrica*, 12(3/4), 143-205.
- Mundlak, Y. (1961). Empirical production function free of management bias, *Journal of Farm Economics*, 43(1), 44-56.
- Özata, E. (2010). Türkiye’de enerji tüketimi ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkilerin ekonometrik incelemesi, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 26, 104-114.
- Pindyck, R. S. (1979). Interfuel substitution and the industrial demand for energy: An international comparison, *The Review of Economics and Statistics*, 61(2), 169-179.
- Pollak, R. A., Sickles, R. C. and Wales, T. J. (1984). The CES-translog: specification and estimation of a new cost function, *The Review of Economics and Statistics*, 66(4), 602-607.
- Sarı, R. and Soytaş, U. (2007). The growth of income and energy consumption in six developing countries, *Energy Policy*, 35(2), 889-898.
- Shen, K. and Whalley, J. (2013). Capital-labor-energy substitution in nested CES production functions for China. *National Bureau of Economic Research w19104*, Erişim Adresi: <https://www.nber.org/papers/w19104>.
- Smyth, R., Narayan, P. K. and Shi, H. L. (2011). Substitution between energy and classical factor inputs in the Chinese steel sector, *Applied Energy*, 88(1), 361-367.
- Songur, M. (2017). Türkiye’de beşeri sermaye ve fiziksel sermaye arasındaki ikame olanakları: Translog üretim fonksiyonu yaklaşımı, *Çankırı Karatekin Üniversitesi İİBF Dergisi*, 7(2), 201-224.

- Songur, M. (2018). *Gelişmiş ve Gelişmekte Olan Ülkelerde Faktörler Arası İkame Esneklik Katsayısı: Cobb-Douglas, CES ve VES Üretim Fonksiyonu Tahmini* (Yayınlanmamış doktora tezi). Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Songur, M., Muratoğlu, Y. ve Şanlı, D. (2018). Türkiye’de Ekonomik Büyüme ile Enerji Tüketimi Arasındaki Nedensellik İlişkisi: Frekans Alanı Yaklaşımı. Cebeci, A. Torres, E. and Beken, H. G. (Eds.). *Current Debates in Economics Volume 18* In (pp. 207-222). London: IJOPEC Publication Limited.
- Soytaş, U. and Sarı, R. (2007). The relationship between energy and production: Evidence from Turkish manufacturing industry, *Energy Economics*, 29(6), 1151-1165.
- Werf, V. E. (2008). Production functions for climate policy modeling: An empirical analysis, *Energy Economics*, 30(6), 2964-2979.
- Wesseh, P. K. Jr., Lin, B. and Appiah, M. O. (2013). Delving into Liberia's energy economy: Technical change, inter-factor and inter-fuel substitution, *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 24, 122-130.
- Yapraklı, S. ve Yurttaçıkılmaz, Z. Ç. (2012). Elektrik tüketimi ile ekonomik büyüme arasındaki nedensellik: Türkiye üzerine ekonometrik bir analiz, *CÜ İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 13(2), 195-215.
- Zellner, A., Kmenta, J. and Dreze, J. (1966). Specification and estimation of Cobb-Douglas production function models, *Econometrica*, 34(4), 784-795.

$\ln G_t \ln P_t$	0.954	0.932	1.000							
$\ln G_t \ln C_t$	0.958	0.950	0.998	1.000						
$\ln P_t \ln C_t$	0.977	0.988	0.966	0.977	1.000					
$(\ln K_t)^2$	0.972	0.979	0.921	0.936	0.973	1.000				
$(\ln L_t)^2$	0.954	0.957	0.861	0.879	0.926	0.963	1.000			
$(\ln G_t)^2$	0.960	0.946	0.998	0.999	0.974	0.940	0.879	1.000		
$(\ln P_t)^2$	0.981	0.918	0.967	0.962	0.962	0.930	0.877	0.965	1.000	
$(\ln C_t)^2$	0.946	0.995	0.936	0.955	0.990	0.967	0.925	0.949	0.913	1.000

İŞ YERİNDE DUYGUSAL TACİZ (MOBBİNG) VE YAŞAM DOYUMU İLİŞKİSİ: BURDUR İLİNDE BİR ARAŞTIRMA

Hande AKDEMİR*

Mehmet Ali TAŞ**

Hüseyin ÇİÇEK***

ÖZ

Örgütsel ve bireysel yıkımlara sebep olan duygusal taciz (mobbing) veya psikolojik bezdirme davranışları sistematik şekilde uygulanarak kurbanı sindirmeye, boyun eğdirmeye ve saygılı bir bireye dönüştürmeyi hedeflemektedir. Ancak tüm bu davranışlar ahlak dışı ve zor kullanılarak uygulanmaktadır. Bireyin rızası dışında gerçekleşen bu baskılar bireyin yaşama ilişkin genel bakışını, öznel iyi oluşunu, mutluluğunu ve yaşam doyumunu önemli düzeyde düşürmektedir.

Bu araştırma, Burdur ilinde faaliyet gösteren fastfood restoranların ve kafelerin çalışanlarına yönelik uygulanan duygusal tacizin çalışanların yaşam doyumlarına olan etkisini incelemek ve bu iki kavram arasındaki ilişkiyi ortaya koymak amacıyla yapılmıştır. Bu doğrultuda anket yöntemiyle 203 çalışandan toplanan veriler SPSS 22 paket programıyla analiz edilmiştir. Elde edilen bulgulara göre bir bütün olarak duygusal taciz ölçeği ve boyutlarından olan kişisel itibarı zedeleyici davranışlar ve kendini göstermesinin engellenmesi ile yaşam doyumunu arasında anlamlı ve negatif yönlü bir ilişki saptanmıştır. Bu değişkenler ayrıca anlamlı ve negatif şekilde yaşam doyumunu etkilemektedir. Bu bulguların yanı sıra katılımcıların cinsiyeti bağlamında anlamlı farklılık tespit edilmezken; kadın yöneticilerinin olduğu işletmelerde yaşam kalitesi ve mesleki itibarı zedeleyen davranışların anlamlı şekilde daha fazla olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Kavramlar: Duygusal Taciz, Mobbing, İşyerinde Yıldırma, Yaşam Doyumu.

---

*Yüksek Lisans Öğrencisi, Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Anabilim Dalı, akdemir_hande@hotmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-7191-0680>

**Arş. Gör., Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Sağlık Yönetimi Bölümü, matas@mehmetakif.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0001-9714-7188>

***Doç. Dr., Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, hcicek@mehmetakif.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-8284-7955>

Makalenin gönderilme tarihi: 29 Mart 2019

Kabul tarihi: 18 Mayıs 2019

THE RELATIONSHIP BETWEEN EMOTIONAL HARASSMENT(MOBGING) AND LIFE SATISFACTION IN THE WORKPLACE: A RESEARCH IN BURDUR PROVINCE

ABSTRACT

Emotional abuse (mobbing) or psychological harassment behaviors that cause organizational and individual demolitions are implemented systematically, aiming to intimidate, subjugate and transform the victim into a respectful individual. However, all of these behaviors are implemented using immoral and difficult. These pressures, which are realized outside the consent of the individual, decreases the general view of life, subjective well-being, happiness and life satisfaction.

This study was carried out to investigate the effect of emotional abuse on employees' life satisfaction in fastfood restaurants and cafes in Burdur province. In addition, the relationship between these two concepts was made in order to reveal the relationship. In this context, the data collected from 203 employees were analyzed with SPSS 22 package program. According to the findings, a meaningful and negative relationship was found between the psychological mobbing and life satisfaction. Also between personal reputation injurious behavior, Inhibition of people to prove himself and life satisfaction. These variables also significantly and negatively affect life satisfaction. In addition to these findings, no significant difference was found in terms of gender of participants. It is determined that the behaviors that damage the quality of life and professional reputation are significantly higher in the organizations where there are female managers.

Keywords: Emotional Harassment, Mobbing, Terrorization at Workplace, Life Satisfaction.

GİRİŞ

Örgütlerde çalışanların verimliliği ve etkililiği doğru örgüt tasarımı ve olumlu bir örgüt iklimi ile doğru orantılıdır. İnsanların bir arada çalıştığı örgüt ortamında, gerek kişilik ve vasıf farklılığından gerekse çıkar, ihtiyaç ve kariyer beklentileri yüzünden çatışmalar her zaman olacaktır. Çatışmanın yaşandığı yerde mutluluk ve yaşam memnuniyeti düşmesi beklenen bir sonuçtur. Bu durum somut bir davranışa dönüşerek fiziksel sonuçlara yol açmaktadır. Örgüt elemanlarının bir araya gelerek sinerji oluşturmaları engellenmektedir ve örgütün rekabet avantajını olumsuz etkilemektedir (Demirci ve Büyük, 2012, s. 267). Bu problem, herhangi bir ülke veya kültür grubu ile sınırlı değildir. Mobbingin uluslararası kabul görmüş bir işgücü sorunu olduğu ileri sürülmektedir (Tong, Schwendimann ve Zúñiga, 2017, s. 73).

İnsanlar çalıştıkları örgütlerde birçok sebepten kaynaklanan baskı, örseleme ve tacize maruz kalmaktadır. Bu durumun örgütlerin doğasıyla ilişkili olduğu ifade edilmektedir. Günümüzde çalışanlar yoğun bir iş temposuyla ve bir örgüt ikliminde çalışmaktadır. Çalışanlar aynı ortamı paylaşmak durumundadır. İnsanların vasıfları arttıkça, kendi kariyer planlarını ve geleceklerini şekillendirmektedir. Çalışanların artık pasif durumdan aktif duruma geçtiği

görülmektedir. Böyle bir durumda rekabet ve çekişme kaçınılmaz olmaktadır (Demirci ve Büyük, 2012, s. 245). Dünya çapında yaşanan hızlı değişimler ve örgütsel karmaşıklıklar mobbing için uygun ortamların oluşmasına zemin hazırlamaktadır (Harvey, Treadway, Heames, Thompson ve Duke, 2009, s. 27).

Mobbing iş yaşamında karşılaşılan önemli sorunlardan bir tanesi olup son yıllarda iş hayatında insanların hayat kaliteleri üzerinde istenmeyen sorunlara yol açan bir olgu olarak ifade edilmektedir. Üstler astlara, astlar kendi aralarında, nadir de olsa astların üstlere psikolojik şiddet uyguladıkları bir gerçektir. Mobbing sonucunda fizyolojik ve psikolojik sonuçların yanında ayrıca tükenmişlik, işten ayrılma eğilimi, iş tatminsizliği, zayıf örgütsel bağlılık, yöneticilere karşı güvensizlik, düşük yaşam doyumu ve işe devamsızlığın ortaya çıktığı aşikârdır (Tong vd., 2017, s. 73). Yani örgüt için zamanda ekonomik maliyetlere de yol açmaktadır. O nedenle hafife alınması oldukça ciddi sorunlara yol açmaktadır (Acar, Kıyak ve Sine, 2014, s. 282; Keser ve Güler, 2016, s. 329).

Yapılan çalışmalara göre mobbingin diğer stres faktörlerinden daha yıkıcı ve yoğun yaşandığı görülmektedir. Bu olguyla baş edebilmek için öncelikle çok iyi tanımlanması gerekmektedir. Sebepleri ve çözüm yollarına odaklanılmalıdır. Örgütlerde zamanında fark edilip gerekli önlemler alınmaz ise ortaya çıkan sonuçlar yıkıcı olmaktadır. Bu yüzden bu konu üzerine yapılan çalışmalar her geçen gün artış göstermektedir. Fakat toplumda bu kavramın bir tabu olarak algılanması, toplumun bu konuda yeteri bilgi sahibi olmaması ve çalışanların işlerini kaybetme korkusu ile konuşmaya çekinmesi, konuyla ilgili araştırmaları sınırlamıştır. Bunun yanında işin ortamına ve örgütün faaliyet gösterdiği sektöre göre mobbing düzeyi değişmektedir. Yapılan çalışmalar incelendiğinde hizmet sektöründe mobbingin daha yaygın olduğu anlaşılmaktadır (Demirci ve Büyük, 2012, s. 262; Keser ve Güler, 2016, s. 337).

Bu araştırmada, Burdur ilinde fastfood ve kafelerde çalışanlara yönelik uygulanan mobbing ile çalışanların yaşam doyumları ele alınmış ve bu iki kavram arasındaki ilişki incelenmeye çalışılmıştır. Bu amaçla toplanan veriler analiz edilerek mobbingin yaşam doyumuna olan olumsuz etkisi ortaya konulmuştur. Bu çalışmada duygusal tacizin çalışanları olumsuz etkilediği ve hayata ilişkin genel görüşlerini, iş tatminlerini, verimliliklerin ve motivasyonlarını düşürmesi beklenmektedir.

I. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

A. DUYGUSAL TACİZ (MOBBİNG)

Mobbing sözcüğü İngilizceye dayanmakta olup “mob” kökünden türetilmiştir. Mob kelimesi aşırı şiddete başvuran çete veya kalabalığı ifade etmektedir. Topluca saldırma ve istismar davranışıdır (Keser ve Güler, 2016, s. 329; Kök, 2006, s. 435). İş hayatında onarılmaz yıkımlara sebep olan bir

duygusal ve psikolojik tacizdir. Bir kimseyi rahatsız ederek sıkıştıran bir psikolojik terör ve manevi saldırıdır. Bir kimseye eziyet ederek onu tüketmektir. Negatif, değersizleştirme ve yıldırma davranışdır (Demirci ve Büyük, 2012, s. 262). Kurbanı uygulanan sistematik düşmanca hareketlerdir (Leyman, 1996, s. 168-174). Psikolojik ve fiziksel baskı yapmak suretiyle bir kimseyi itaat etmesini sağlamaya çalışmaktır (Güney, 2017, s. 290-291). Rahatsız edici kötü niyetli (Yüçetürk, 2005, s. 246) ve korkutucu (Camerino ve Marlasca, 2018, s. 198) davranışlardır. Şiddet içeren uygulamalardır (Tınaz, 2006, s. 2). Bir kişiye zor veya kötü işleri yüklemek suretiyle onu aşağılamaktır (Zapf, 1999). Nitekim mobbing iş yerine dair davranışlar için kullanılan bir kavramdır (Çavuş ve Yeter, 2009, s. 14). Bu tanımların geneli incelendiğinde bir kurbanın onuruna, itibarına, dürüstlüğüne ve güvenirliliğine karşı doğrudan ve dolaylı olarak yapılan bilinçli bir saldırıdır (Demirci ve Büyük, 2012, s. 250).

Mobbing kavramının iş hayatındaki yansımalarının incelenmesi ise 1980'lerin başına denk gelmektedir. İş hayatında psikolojik şiddetten ilk bahseden Heinz Leyman olmuştur. Leyman, bir çalışanın diğer çalışanlar veya yöneticileri tarafından hemen hemen her gün ve aylar süren (en az 6 ay) bir şiddete, saldırıya ve psikolojik baskıya maruz kalması şeklinde ifade etmektedir (Keser ve Güler, 2016, s. 329). Ayrıca duygusal ve psikolojik tacize maruz kalan kurbanların durumla baş etmekte zorlanıyor olması gerekmektedir. Leyman, araştırmaları sonucunda böyle davranışların işyeri terörü olduğunu vurgulamaktadır. Bu terör saldırganlığının kurbanın kendisini ifade etmesine, sosyal ilişkilerine, iş ve özel yaşamına, iş saygınlığına ve sağlığına yönelik olduğunu belirtmektedir (Tengilimoğlu ve Akdemir, 2009, s. 70).

İş hayatında mobbing davranışları beş ana gruba ayrılarak incelenmektedir (Einarsen, 1999, s. 18): Birincisi, işle ilgili faaliyetleri yerine getirirken zorlanmaya, mesleki yeterliliğinin ve itibarının aşınmasına dönük davranışlar. İkincisi, kişisel saldırılara yani sosyal tecrite yönelik davranışlar. Üçüncüsü, kişinin özel hayatına yönelik dedikodu, sözel ve küçük düşürücü alay ifadeler ile saldırılar. Dördüncüsü, topluluk içerisinde aşağılamak, bağırarak, küfür etmek şeklindeki sözlü tacizler ve son olarak da fiziksel bir şiddet uygulamak suretiyle bezdirmek olduğu görülmektedir (Camerino ve Marlasca, 2018, s. 198-199; Hubert ve Veldhoven, 2001, s. 416; Tong vd., 2017, s. 73).

İşyerindeki duygusal tacizin birçok sebebi bulunmakta ve bu nedenlerin aynı anda etkileşime geçmesi sonucunda ortaya çıktığı ifade edilmektedir (Tutar, 2004, s. 109-110). İş yükünün sebep olduğu düşük tatmin, örgüt ve sosyal iklimin zorbalık ve düşmanlık barındırması, yöneticilerin yönetim tarzları, işi yaparken yaşanan rol belirsizlikleri ve rol çatışmaları en genel sebepleri olduğu ifade edilmektedir (Einarsen, 1999, s. 23; Vega ve Comer, 2005, s. 101). Örgütsel sebeplerin yanında ayrıca bireysel sebeplerin de olduğu görülmektedir. Söz gelimi düşük özgüven, kaygılı, vicdanlı ve itaat eden bir kişiliğe sahip bir çalışana daha fazla mobbing uygulanmaktadır (Einarsen, 1999, s. 18). Ayrıca

yüksek vasfa sahip bireylerin düşük vasıflı elemanları ezmesi ve psikolojik tacizlerde bulunması daha olası bir durumdur (Keser ve Güler, 2016, s. 334). Mobbing davranışları genelde bu amaçlar doğrultusunda gerçekleşmekte ve nihayetinde ise kurban kişinin işten ayrılmasına zorlamaya çalışmak şeklinde olduğu görülmektedir (Acar vd., 2014, s. 284). Türkiye’de ise mobbingin temel sebepleri olarak; işe uygun eleman alımı, dönemlik işçilik, yoğun kariyer rekabeti, yüksek hiyerarşik yapı, iletişim eksikliği, belirsizlik, güç dengesizliği, mobbingin disiplin sopası olarak kullanma, yöneticinin yetersiz kalması ve örgüt ikliminin olumsuz atmosferi olarak sıralanmaktadır (Yüçetürk, 2012, s. 148-149)

Mobbing davranışları farklı şekillerde gerçekleşmektedir. Mobbing eylemleri hem ekip arkadaşları hem de denetçiler tarafından başlatılabilmektedir (Tong vd., 2017, s. 73). Birincisi düşey psikolojik taciz olarak ifade edilen üstlerin makam gücünü kullanarak astlarını ezmesi, son derece saldırgan ve ceza yetkisini kullanmasıdır. İkincisi, rekabet ve çıkar çatışması nedeniyle aynı pozisyonda bulunan ve benzer imkânlarla sahip çalışanlar arasında gerçekleşen yatay mobbingdir (Şimşek, 2013, s. 38-39). Son olarak da dikey psikolojik taciz olan çalışanların eski yöneticiye bağlılıkları ve yani yöneticiye karşı kıskançlık duymaları gerekçesiyle örgütte çalışanların yöneticiye karşı uyguladıkları psikolojik tacizdir (Güney, 2017, s. 291; Keser ve Güler, 2016, s. 333).

B. YAŞAM DOYUMU

Yıllardır faaliyet gösteren klinik psikoloji, insanı pasif ve bağımlı bir varlık olarak ele almaktadır. Klinik psikoloji, insanların ruhsal bozukluklarını tedavi etmek ve iyi oluş düzeylerini eksiden nötre yani normal duruma getirmekle yetinmiştir. O nedenle psikoloji disiplinin temel odak noktası tamir etmek üzerinde kaldığı görülmektedir. Fakat bu durum psikoloji alanının dar bir kapsamda kalmasına yol açmıştır. Bu durum insanın sahip olduğu güçlü yönlerinin incelenmesinin önünde engel olduğu ileri sürülmektedir. Bu eksiği gidermek üzere yapılan pozitif psikoloji çalışmaları (Seligman ve Csikszentmihalyi, 2000) ise insanların daha mutlu, olumsuzluklar karşısında daha dirençli ve güçlü yönlerinin daha da güçlendirilmesi üzerinde çalışarak klinik psikolojiyi desteklemeye odaklanmıştır. O nedenle pozitif psikoloji, insanların güçlü olduğu alanlara doğru sevk edilerek nötr olan iyi oluş düzeyinin pozitif duruma getirilmesini önermektedir (Eryılmaz, 2013, s. 2-3). Yaşam doyumunun da pozitif psikolojide önemli bir yapı (Gilman ve Huebner, 2003) olduğu düşünüldüğünde pozitif psikolojinin, insanların genel olarak hayattan tatmin olmalarını ve yaşam doyumlarını daha yüksek bir noktaya getirmekle uğraştığı ifade edilmektedir. “Normal bir duygu durumuna sahip insanları daha fazla mutlu edebilir miyiz?” sorusuna cevap aramaktadır (Sheldon ve King, 2001, s. 216-217).

Amaç kuramı, her insanın bir ihtiyacının olduğunu ve bu ihtiyacı karşılamak için davranışlar sergilediğini ifade etmektedir. Yaşam, belirlenen

amaçlar doğrultusunda sürdürülmektedir. Bu noktada her insanın en temel amaçlarından bir tanesinin mutluluk olduğu görülmektedir (Diener, Suh, Lucas ve Smith, 1999, s. 284). Hayatta seçilen hedeflerin kalitesi yaşamdan lezzet almayı ve yaşam doyumuna erişmeyi sağlamaktadır (Hefferon ve Boniwell, 2011, s. 67).

Yaşam doyumunu kavramı çok basit bir kavram olarak düşünülse de gerçekte anlaşılabilmesi zor olduğundan dolayı literatürde farklı tanımlar geliştirilmiştir. Burada bahsedilen doyum kavramı; beklentilerin, gereksinimlerin, istek ve dileklerin karşılanması şeklinde olduğu görülmektedir (Tabuk, 2009, s. 29). Literatürde yaşam doyumunu olarak ifade edilen kavram ise kişinin belirli bir durumla ilgili değil hayatının her yönünden memnun olma derecesi ve yaşamdan tatmin olmasıdır (Doruk, 2008, s. 63). O nedenle Hayatın her boyutunu kapsamaktadır. Yani hayatla ilgili inanç ve değerlendirmelerinin toplamı veya kişinin hayatıyla ilgili genel tutumudur (Avşaroğlu, Deniz ve Kahraman, 2005, s. 118). Dolayısıyla kişinin tüm işlev yelpazesine duyarlı ve hem iyi oluş hem de psikopatoloji göstergelerine sahip olduğu söylenmektedir (Proctor, Linley ve Maltby, 2009, s. 584). Başka bir tanıma göre bir insanın hayattan beklentileriyle elinde var olanların karşılaştırılması sonucunda elde edilen durumu ve bunun sonucunda kişinin kendini iyi hissetmesi halidir (Pavot, Diener, Colvin ve Sandvik, 1991). Bazen de mevcut durum ile layık olunan standart arasındaki çelişki olarak ifade edilmektedir (Hefferon ve Boniwell, 2011, s. 46) Kişinin olaylara verdiği tepkilerin duygusal bir deneyimdir. Bu nedenle bireyin bir bütün olarak hayatından tatmin olması durumudur (Suh, Diener, Oishi ve Triandis, 1998, s. 484).

Yaşam doyumunun mutluluktan ve öznel iyi durumdan bağımsız olduğu düşünülmemektedir. Nitekim öznel iyi oluş şöyle tanımlanmaktadır: Yaşam doyumunu + pozitif duyguların çokluğu + negatif duyguların azlığından oluşmaktadır. Burada yaşam doyumunu mutluluğun bilişsel boyutu olarak değerlendirilmektedir (Hefferon ve Boniwell, 2011, s. 46). Hatta yaşam memnuniyeti ile yaşam kalitesinin bir bütün olarak değerlendirilmesini temsil eden ayrı bir yapı olarak incelenmekte ve örgütlerdeki çalışanların da bu inceleme kapsamında olduğu ileri sürülmektedir. O nedenle yaşam doyumunu geniş bir anlamı ve geniş bir çalışma alanı bulunmaktadır (Pavot ve Diener, 2008, s. 137).

Yaşam doyumunu, bireyleri sosyal hayatta olduğu kadar çalışma hayatında da etkilemektedir. Çünkü bir işin genel yaşam doyumunu üzerinde birkaç yönden etkiye sahip olmasının önemli sebepleri bulunmaktadır. İş, insanların ihtiyaçlarını ve isteklerini karşılamalarına yardımcı olan bir gelir kaynağıdır. Çalışma hayatı, insanların hayatlarının büyük bir bölümünü oluşturmaktadır. İş bireylere öz saygı ve sosyal kimlik kazandırmaktadır. Diğer taraftan işsizliğin stres yarattığı, depresyona, olumsuz duygulara, mutsuzluğa hatta hayatı sonlandırmaya kadar göz ardı edilemeyecek sonuçlara yol açtığı görülmektedir

(Demerouti, Bakker, Nachreiner ve Schaufeli, 2000, s. 456). Buradan hareketle iş hayatı ile yaşam doyumu arasındaki ilişkinin varlığı kaçınılmaz olduğu söylenebilir. Çalışma koşullarının kişinin veya çevrenin özelliklerini değiştirerek yaşam memnuniyetini etkilediği ileri sürülmektedir (Proctor vd., 2009, s. 584).

C. DUYGUSAL TACİZ VE YAŞAM DOYUMU İLİŞKİSİ

İş ve sosyal hayatta insanlar bir takım zorlamalar ve sınırlamalarla karşı karşıya kalmaktadır. Çelişkili durumlar arasında sıkışan bireylerin hayata tutunmak için gayret sarf ederken aynı zamanda tükenmişliğe doğru sürükleyen bazı durumlarla uğraşmak zorunda kalmaktadır (Avşaroğlu vd., 2005, s. 116). Bu noktada yaşama enerjisini yok eden ve sosyal hayatta da kişiyi etkisiz kılan mobbingin yaşam doyumuyla yakında ilişkisinin olduğu aşikârdır.

Mobbing davranışlarının temel amacına bakıldığında kurbanın sorgusuz şekilde itaat etmesini sağlamaktır. Sistemik olarak uygulanan bu sürecin neticesinde kurban öz saygısını yitirerek bağımlı bir unsura dönüşmektedir. Bu süreç genel itibariyle psikolojik olarak yürütülmektedir. Sonucunda ise bireyin ruhsal sağlığının bozulması, sosyal ilişkilerin zarar görmesi, sinik ve tükenmiş bir bireyin ortaya çıkması söz konusudur. Bu noktada kurbanın hayattan bağı kopmakta yaşamaya karşı olumlu bakış açısı değişmektedir. Yaşamdan lezzet alamaz, yaşam doyumu, mutluluğu ve iyi oluş düzeyi önemli ölçüde azalmaktadır (Namie, 2003, s. 1). Psikolojik yorgunluk, onur ve haysiyet, sağlık ve yaşam doyumu, mutluluk ve iyi oluş üzerinde önemli etkileri gibi bireysel sonuçları olduğu kadar toplum içinde ciddi zararlara sebep olmaktadır (Öztürk, Sökmen, Yılmaz ve Çilingir, 2008, s. 440). Toplumlar için mobbing; erken emeklilik, uzun vadeli işsizlik ve sosyal refahlarla uzun vadeli bağlantı gibi sosyal maliyetlere neden olmaktadır (Acar vd., 2014, s. 282)

Bireyler, yüksek derecede mobbing sonucunda kaygı ve stres kaynaklı sosyal ve ruhsal problemlerle boğuşmak durumunda kalmaktadır. Söz konusu kurban izole edilerek yalnızlığa mahkûm edilmektedir. Kişi kendini savunmasız ve değersiz hissetmektedir. Bu durum yaşamdan genel memnuniyeti ve yaşam doyumu ciddi ölçüde negatif etkilenmektedir. Bunun yanında iş tatmini ve ekonomik durumları da olumsuz etkilenmektedir (Yıldırım ve Yıldırım, 2006, s. 1444). Mutsuzluk, sinirlilik, özgüven eksikliği, motive olamama, saldırganlık ve panik ataklar başlamaktadır. Bu duruma düşen bir bireyin yaşam doyumunun olması beklenemez. Bu denli gelişmeler mağdur kişinin işten ayrılma eğilimi, iş ve özel hayatında sorunlar yaşamasına ve uyum gösterememesine, uzun vadede dışlanarak yalnız bırakılmasına kadar giden bir olumsuzluk sarmalına yol açmaktadır. Hatta bu durumun intihara da sebep olduğu ileri sürülmektedir (Groeblichhoff ve Becker, 1996, s. 278; Tong vd., 2017, s. 73-74).

İş doyumunu; yaş, cinsiyet, eğitim düzeyi gibi kişisel özelliklerin yanı sıra, yapılan işin içeriği, ücret politikası, çalışma koşulları gibi kurumsal ve çevresel etkenler etkilemektedir (Musall, Elçi ve Ergin; 1995). Gerekli örgüt

iklimi oluşturulunca iş yaşam kalitesinin arttığı ve buna paralel olarak yaşam doyumunu yükseldiği ileri sürülmektedir. Çalışanlar hem işin hem de aile yaşamının gerekliliklerini yerine getirmeye başlamaktadır (Çivilidağ, 2007, s. 132). Fakat ast, üst veya akran tarafından uygulanan planlı ve sistematik yıldırma ve tacizler de çalışanları küçük düşürmek, itibar kaybetmesini sağlamak ve iş yerinden soyutlamak amacıyla uygulandığı düşünülürse çalışanın iyi oluşu, mutluluğu, iş ve örgüte olan bağlılığı, hayata ve işe ilişkin olumlu bakışının değişmesine sebep olduğu ifade edilebilir. O nedenle duygusal tacizin çalışanın iş tatminlerinin yanında ayrıca yaşam doyumlarını da düşürmesi beklenmektedir. Buradan hareketle bu çalışmada çalışanlara uygulanan duygusal tacizin yaşam doyumlarına olan olumsuz etkisi ortaya konulmaya çalışılmakta ve bu amaç doğrultusunda geliştirilen hipotezler sınanmaktadır.

H1: Duygusal taciz ile çalışanların yaşam doyumları arasında anlamlı ve negatif yönlü bir ilişki vardır.

H2: Duygusal taciz, çalışanların yaşam doyumları üzerinde anlamlı ve negatif yönlü bir etkiye sahiptir.

II. ARAŞTIRMANIN METODOLOJİSİ

Araştırmanın bu aşamasında; araştırmanın evreni, örnekleme, veri toplama araçları, veri analizinde kullanılan yöntemler ve araştırmanın bulguları yer almaktadır.

A. ARAŞTIRMANIN EVRENİ VE ÖRNEKLEMİ

Bu çalışmada araştırmanın evreni olarak nihai tüketicilere hazır yiyecek ve içecek hizmeti veren kafe, pastane ve fastfood işletmelerinde çalışan işçiler seçilmiştir. Fakat evren kitlesinin büyük olması nedeniyle bir örneklem kitlesinin belirlenmesine karar verilmiştir. Bu bağlamda örneklem kitlesi olarak da Burdur ilinde faaliyet gösteren kafe, pastane ve fastfood işletmelerinde çalışan bireyler seçilmiştir.

Buna göre Burdur ili sınırları içerisinde 210 çalışana ulaşılmıştır. Bunlardan bazıları (3 kişi) arzu edilen düzeyde anketleri doldurmaması nedeniyle analize dâhil edilmemiştir. Geri kalan veri seti ise uç veri ayıklanması işlemine tabi tutulmuştur. Bu aşamada ise 4 adet anket atılarak veri seti, 203'e indirilmiştir. Bu son durum ile analizler uygulanmıştır.

B. ARAŞTIRMANIN VERİ TOPLAMA ARAÇLARI

Yaşam Doymu Ölçeği (YDÖ): Bu çalışmada, Diener, Emmons, Larsen ve Griffin (1985, 72) tarafından geliştirilen “Yaşam Doymu Ölçeği” uygulanmıştır. Bu ölçek özgün formda 5 maddeden oluşan tek boyutlu bir ölçektir. Ölçek; 1) *Kesinlikle Katılmıyorum* ve 7) *Tamamen Katılıyorum* arasında derecelendirilmiş 7’li bir likert ölçeğidir. Köker (1991) tarafından Türkçeye

uyarlanmış, güvenilirliği ve geçerliliği test edilmiştir. Köker bu ölçeğin güvenilirlik değerinin 0,85 olduğunu tespit etmiştir. Ancak daha sonra, Dağlı ve Baysal (2016: 1252) tarafından yapılan çalışmada katılımcıların 7’li likert ölçeğinin birbirine yakın ifadelerden oluştuğunu belirtmeleri üzerine araştırmacılar 7’li derecelendirmenin Türk kültürüne uygun olmadığına kanaat getirmişleridir. Bunun üzerine ölçeği revize edip 5 dereceli likert haline getirerek tekrar Türkçeye uyarlama çalışması yapmışlardır. Buna göre yeni ölçekte 1) *Hiç Katılmıyorum* ve 5) *Tamamen Katılıyorum* şeklinde puanlandırılmıştır. Ayrıca Cronbach Alpha Katsayısının 0,88 olduğunu saptayarak ölçeğin güvenilirliği ve geçerliliği ortaya konulmuştur (Dağlı ve Baysal, 2016, s. 1252).

Duygusal Taciz Ölçeği (DTÖ): Bu çalışmada kullanılan DTÖ, Einarsen ve Raknes (1997) tarafından geliştirilen ve 21 maddeden oluşan, Negatif Davranış Envanterine (Negative Acts Questionnaire (NAQ)) dayanmaktadır. Bu envanter, Cemaloğlu (2007) tarafından Türkçeye uyarlanarak güvenilirliği, geçerliliği sınanmış ve Cronbach’s alpha değerinin 0.87 olduğu saptanmıştır. Bu envanteri daha sonra Ocak (2008, s. 61-62) tarafından geliştirilerek 39 madden ve 7 boyuttan oluşan bir ölçek haline getirilmiştir. Bu boyutlar ve Cronbach’s alpha değerleri ise şöyledir: Yaşam Kalitesini ve Mesleki İtibarı Etkileyen Davranışlar (YKMİED) 0,748, Sosyal İlişkileri Engelleyen Davranışlar (SİED) 0,699, Kişisel İtibarı Zedeleyici Davranışlar (KİZD) 0,960, Kişinin Kendini Göstermesinin Engellenmesi (KKGE) 0,914, Kişiyeye Yönelik Şiddet (KYS) 0,825, Kişinin İletişim Kurmasını Engelleyen Davranışlar (KİKED) 0,755 ve Kişinin Özel Hayatına Müdahale Eden Davranışlar (KÖHMED) 0,974’dir. Ayrıca tüm ölçeğin Cronbach’s alpha değeri ise 0,890 olduğu saptanmıştır. Dolayısıyla DTÖ’nün Türk kültürüne uygulanabilirliği kanıtlanmıştır.

C. ÖLÇEKLERE İLİŞKİN FAKTÖR ANALİZLERİ

Faktör Analizleri ölçek maddelerinin indirgenmesini ve kalan maddelerin boyutlara olan faktör yüklerini ortaya koymaktadır (Durmuş, Yurtkoru ve Çinko, 2013, s. 73). Ayrıca analizler boyutların ortalaması üzerinden gerçekleşeceği için faktör analizinin yapılması gerekmektedir. Bu amaçla bu çalışmada SPSS 22.0 Paket Programı kullanılarak Keşfedici Faktör Analizi (KFA) uygulanmıştır. KFA ayrıca örneklem büyüklüğünün yeterliliğine ilişkin gerekli bilgiyi veren Kaiser-Meyer-Olkin’in (KMO) değerini (Seçer, 2015, s. 79) ve bunun yanında veri setinin çok değişkenli normallığe sahip olduğunu gösteren Barlett Küresellik Testi değerini vermektedir (Gürbüz ve Şahin, 2015, s. 311). Ölçeklere ilişkin yapılan KFA analizi sonuçları Tablo 2’de gösterilmiştir. Yaşam doyumu ölçeğinin genel itibariyle yüksek düzeyde güvenilir ve anlamlı olduğu görülmektedir. Fakat Duygusal Taciz Ölçeğinde bazı boyutların maddeleri, ilgili boyuta arzu edilen düzeyde faktör yükünü vermemesi veya çapraz yüklenme eğilimi göstermesi nedeniyle ve sonucunda beklenen güvenilirlik değerlerinin ortaya çıkmaması gerekçesiyle ölçekten

atılmıştır. Bunlar; KİKED, KYŞ ve KÖHMED'dir. Geriye kalan 4 boyut ile analizler gerçekleştirilmiştir.

Bu işlemler sonucunda her iki ölçeğin KMO değerlerinin 0,60'tan büyük ve Barlett's testi değerlerinin ise 0,05'ten küçük olduğu saptanmıştır. Dolayısıyla örneklem büyüklüğünün analiz yapmaya uygun olduğu ve sonuçlarının yorumlanabileceği söylenebilir (Seçer, 2015, s.79). Ayrıca her boyutun Cronbach's Alpha değerlerinin 0,60'tan büyük olması ölçeklerin güvenilir olduğunu (Yaşar, 2014, s. 63) kanıtlamıştır (Bkz. tablo 2).

III. ARAŞTIRMANIN BULGULARI

A. DEMOGRAFİK ÖZELLİKLER

Bu çalışmada kullanılan verilerin; toplandığı katılımcıların cinsiyet dağılımı, yaş aralıkları, medeni durumları, eğitim düzeyleri ve yöneticilerinin cinsiyet dağılımlarına ilişkin veriler de toplanmıştır. Elde edilen bulgular tablo 1'de gösterilmiştir.

Tablo 1: Katılımcıların Sosyo-Demografik Özellikleri

		Örneklem Dağılımı				Örneklem Dağılımı		
		N	%			N	%	
Cinsiyet Dağılımı	Kadın	82	40.6		İlköğretim	18	8.9	
	Erkek	120	59.4			Lise	49	24.3
Yaş Dağılımı	18-25	106	52.5	Eğitim Durumu Dağılımı	Önlisans	50	24.8	
	26-35	70	34.7		Lisans	79	39.1	
	36-45	24	11.9		Lisansüstü	6	3.0	
	46+	2	1.0		Yöneticinin Cinsiyet Dağılımı	Erkek	149	73.8
	Medeni Durumu Dağılımı	Evli	32			15.8	Kadın	53
	Bekâr	170	84.2					

Tablo 1'deki veriler incelendiğinde, çalışanların büyük çoğunluğu erkeklerden oluştuğu görülmektedir. Yaş aralığı dağılımına göre bu örneklem kitlesinin büyük bir kısmının genç kitleden oluştuğu söylenebilir. Bekârların ise büyük bir farkla evlilerden daha fazla olduğu saptanmıştır. Yine bu katılımcılar, genel itibarıyla lisans eğitimini tamamlamış olsa da önlisans ve lise mezunu da büyük bir kitleye sahiptir. Ayrıca bu çalışanların 149'unun yöneticisi erkek iken 53'ü ise yöneticisinin kadın olduğu görülmektedir.

Sosyo-demografik değişkenler bağlamında ölçeklerin ve boyutlarına ilişkin fark analizi de uygulanmıştır. Buna göre cinsiyet ve medeni durumları

bağlamında değişkenlerin ortalamalarında anlamlı bir farklılığa rastlanmamıştır ($p>.05$). Yaş aralığı bağlamında yapılan fark analizinde sadece duygusal taciz ölçeğinin KKGD boyutunda anlamlı bir farklılık tespit edilmiştir ($p<.05$). Buna göre 26-35 yaş aralığında olan çalışanların ortalaması (Ort.=2.24; S.S.=1.05), 18-25 yaş aralığında olanların ortalamasından (Ort.=1.95; S.S.=.87) daha yüksek olduğu tespit edilmiştir. Eğitim düzeyi bağlamında yapılan fark analizinde ise sadece yaşam doyumu ölçeğinde anlamlı bir farklılık saptanmıştır ($p<.05$). Önlisans eğitime sahip katılımcıların yaşam doyumu ortalaması (Ort.=3.29; S.S.=.80) lisans mezunlarından (Ort.=2.82; S.S.=.84) daha yüksektir. Emri altında çalışılan yöneticinin cinsiyeti bağlamında yapılan fark analizinde yaşam doyumunun ortalamalarında anlamlı bir farklılığa rastlanmıştır ($p<.05$). Bu bulguya göre yöneticisi kadın olan erkek katılımcıların yaşam doyumu ortalaması (Ort.=3.40; S.S.=.63), kadın katılımcıların ortalamasından (Ort.=2.95; S.S.=.85) daha yüksek olduğu tespit edilmiştir. Bunun yanında tüm örneklem düzeyinde YKMİED boyutuna ilişkin farklılığının yönetici cinsiyeti bağlamında incelendiğinde yöneticisi kadın olan katılımcıların ortalaması (Ort.=2.36; S.S.=1.10) yöneticisi erkek olanların ortalamasından (Ort.=1.97; S.S.=.93) daha yüksek olduğu saptanmıştır.

B. HİPOTEZLERE İLİŞKİN ANALİZ BULGULARI

Geliştirilen hipotezleri test etmek amacıyla korelasyon ve regresyon analizleri uygulanmıştır. Elde edilen bulgular da tablo 2 ve tablo 3'te gösterilmiştir.

Tablo 2: Ölçeklere ilişkin Korelasyon, Ortalamalar, Güvenirlik, KMO ve Barlett's Testi Bulguları Tablosu

	1	2	3	4	5	6	Ort.	S.S.	KMO	Barlett's
1. YDÖ	,827						3	,84	,836	,000
2. YKMİED	-,132	,889					2,08	1,00		
3. SİED	-,101	,708**	,925				1,16	,76	,921	,000
4. KKGE	-,220**	,779**	,675**	,885			2,03	,93		
5. KİZD	-,274**	,508**	,678**	,460**	,855		1,6	,63		
6. DTÖ	-,206**	,905**	,883**	,880**	,729**	,955	1,86	,71		

** $p < .01$;

Cronbach's Alpha güvenilirlik değerleri koyu puntolarla gösterilmiştir.

YDÖ: Yaşam Doyumu Ölçeği

YKMİED: Yaşam Kalitesini ve Mesleki İtibarı Etkileyen Davranışlar

SİED: Sosyal İlişkileri Engelleyen Davranışlar

KKGE: Kişinin Kendini Göstermesinin Engellenmesi

KİZD: Kişisel İtibarı Zedeleyici Davranışlar

DTÖ: Duygusal Taciz Ölçeği

Tablo 2’de verilen katılımcıların yaşam doyumu ile duygusal taciz davranışları arasında oluşan ilişkiyi açıklamak üzere yapılan korelasyon testi bulguları yer almaktadır. Buna göre yaşam doyumu ile DTÖ ve DTÖ’nün boyutlarından olan KKGE ve KİZD boyutları arasında negatif yönlü, anlamlı ve yüksek düzeyli bir ilişkinin olduğu görülmektedir ($p<.01$). Söz konusu bağımsız değişkenlerin artması durumunda bağımlı değişkenin düzeyinin düşmesi söz konusudur. Bu bulgudan hareketle H1 hipotezinin desteklendiği ifade edilebilir.

Değişkenler arasında oluşan korelasyonun varlığı aynı zamanda bağımsız değişkenlerin bağımlı değişkenler üzerinde anlamlı bir etkiye sahip olabileceğine işaret edebilir. O nedenle regresyon analizi uygulanarak elde edilen bulgular tablo 3’te gösterilmiştir.

Regresyon analizine başvurmadan önce veri setinin bazı gerekli şartları taşıması gerekmektedir. Bunlardan ilki çoklu bağlantı sorunun olmaması gerekmektedir. Aksi takdirde regresyon modelinin güvenilirliği olumsuz etkileneceği ifade edilmektedir (Kalaycı, 2010, s. 263). Bu sorunla karşılaşmamak için Tolerance değerinin 0,2’den büyük ve VIF değerlerinin ise 10’dan küçük olması önem arz etmektedir (Gürbüz ve Şahin, 2015, s. 264). İkincisi ise otokorelasyon sorunudur. Bu soruna işaret eden Durbin Watson değerinin 1,5 ile 2,5 arasında olması gerekmektedir (Kalaycı, 2010, s. 264). Bu araştırmada ise bu değerlerin kabul edilir düzeyde olduğu tespit edilmiştir. Regresyon analizi bulguları Tablo 3’te gösterilmiştir.

Tablo 3: Duygusal Tacizin Yaşam Doymu Üzerindeki Etkisine İlişkin Regresyon Analizi Bulguları

BAĞIMSIZ DEĞİŞKENLER	BAĞIMLI DEĞİŞKEN YDÖ			Regresyon Modelin Özeti
	β	P	$S.H.$	
2. KKGE	-,220	,002	,063	$R^2 = ,048$; Adj. $R^2 = ,044$ $F = 10,149$; $p = ,002$; $DW = 1,726$
3. KİZD	-,274	,000	,094	$R^2 = ,075$; Adj. $R^2 = ,071$ $F = 16,289$; $p = ,000$; $DW = 1,711$
4. DTÖ	-,206	,003	,084	$R^2 = ,042$; Adj. $R^2 = ,037$ $F = 8,827$; $p = ,003$; $DW = 1,711$

KKGE: Kişinin Kendini Göstermesinin Engellenmesi

KİZD: Kişisel İtibarı Zedeleyici Davranışlar

DTÖ: Duygusal Taciz Ölçeği

YDÖ: Yaşam Doymu Ölçeği

Tablo 3’te verilen bulgulara göre sadece duygusal taciz ölçeğinin toplamı (DTÖ) ($F = 8,827$; $p = ,003$) ve onun boyutlarından KKGE ($F = 10,149$; $p = ,002$) ve KİZD’in ($F = 16,289$; $p = ,000$) yaşam doyumu üzerindeki etkisine ilişkin kurulan regresyon modellerinin anlamlı olduğu görülmektedir ($p < .05$).

Beta katsayıları incelendiğinde ise söz konusu bu değişkenlerin yaşam doyumunu anlamlı, negatif ve yüksek güvenilirlik düzeyinde yordadığı görülmektedir. Buna göre DTÖ ($\beta=-,206$; $p<0.01$), KKGGE ($\beta=-,220$; $p<0.01$) ve KİZD ise ($\beta=-,274$; $p<0.01$) önemli β katsayılarına sahip oldukları saptanmıştır. Ancak burada en yüksek etkinin KİZD boyutu tarafından gerçekleştiği görülmektedir. İş yerinde çalışanlara uygulanan duygusal tacizin onların yaşam doyumlarını düşürdüğü söylenebilir. Buradan hareketle H2 hipotezinin desteklendiği söylenebilir.

SONUÇ VE TARTIŞMA

Literatür bağlamında duygusal tacizin iş tatminini olumsuz etkilediği gibi yaşam tatminini de düşürdüğü görülmektedir. Bu çalışmada da bu savı destekleyen bulgular tespit edilmiştir. Kişisel itibarı zedeleyici davranışlar ve kişinin kendini göstermesinin engellenmesi gibi durumlarda çalışanların yaşam doyumları düşmektedir. Mobbing davranışları çalışanların öz saygılarını zedelemektedir. Nitekim Karakuş ve Çankaya (2012) de benzer bir sonuca ulaştıkları görülmektedir. Yaptıkları çalışmada mobbing arttıkça stresin ve tükenmişliğin de arttığı ve buna bağlı olarak da yaşam doyumunun düştüğünü tespit etmişlerdir. Proctor vd., (2009, s. 587) yaşam doyumunun benlik saygısı ile pozitif yönlü bir ilişkisinin olduğunu saptamışlardır. Kişi tarafından belirlenen kişisel standartlar ile yaşam doyumunu olumlu ilişkilendirilmektedir. O nedenle bireyin kendini göstermesine ve itibarına zarar veren davranışlar bu yaşam doyumunun düzeyini düşürdüğü ifade edilmektedir (Gilman ve Barry, 2003). Bu tür davranışlar aynı zamanda kişinin öz yeterliliğine ilişkin algısını da olumsuz etkilemektedir. Kişinin sürekli engellenmesi halinde zorluklarla mücadele edebilme, başa çıkabilme ve işleri başarabileceğine ilişkin inancını olumsuz etkilemektedir (Maddux, 2002). Bunun yanında mobbing sonucunda yalnız kalan ve sosyal tecride maruz kalan bireylerin iyi oluş düzeylerinin ve mutluluklarının olumsuz etkilendiği görülmektedir. Ayrıca çalışanlar arasındaki iletişim ve güvenin mobbing ile ters ilişkili olduğu başka çalışmalarla sabittir (Tong vd., 2017, s. 77).

Mobbing davranışlarının baş göstermesinde ve örgüt içerisinde yayılmasında yönetim zaafi, zayıf iletişim ve belirsiz iş tanımları, iş stresi, etik ihlali, zayıf örgüt atmosferi gibi etkenlerin önemli rol oynadığı ileri sürülmektedir. Bu tür unsurlara karşı mücadele verildiği zaman büyük sorunlara yol açtığı bir gerçektir (Vandekerckhove ve Commers, 2003, s. 43; Demirci ve Büyük, 2012, s. 262; Kök, 2006). Bu tür olumsuzluklar çalışanların hayal kırıklığı uğramasına ve yaşam doyumuna erişmemesine sebep olduğu tespit edilmiştir (Tong vd., 2017, s. 78).

Cinsiyet ve medeni durum bağlamında hem yaşam doyumunda hem de duygusal tacizde anlamlı bir farklılığa rastlanmamıştır. Literatür incelendiğinde

de benzer sonuçların varlığı saptanmıştır (Acar ve Dündar, 2008, s. 119; Çivilidağ, 2007, s. 140; Deniz ve Ünsal, 2010, s. 34). Medeni durum farklılığı bağlamında da duygusal taciz ve yaşam doyumunda farklılığın olmaması bir diğer önemli bulgudur. Bu bulguyu destekleyen çalışmalar da mevcut olduğu görülmektedir (Öztürk, vd., 2008, s. 436). Çivilidağ (2007) yaptıkları çalışma neticesinde yaşam doymu bağlamında katılımcıların cinsiyetler açısından bir farklılığa rastlamadıklarını ifade etmektedirler. Fakat bazı çalışmalarda ise kadınların yaşam doyumunun daha yüksek olduğunu saptanmıştır (Daig, Herschbach, Lehmann, Knoll ve Decker, 2009; Dikmen, 1995; Ünal, Karlıdağ ve Yoloğlu, 2001). Bu çalışmada cinsiyet bağlamında anlamlı farklılığın çıkmamasının temel sebebi ise işin niteliğine bağlanmaktadır. Çalışanlar arasında herhangi bir statü farklılığının olmaması ve iş ortamında herkesin benzer işi yapması yaşam doyumunda ve mobbinge maruz kalma noktasında anlamlı farklılığın oluşmamasına yol açtığı ifade edilebilir. Ancak kadın olmak mobbinge uğrama ihtimalini arttırmaktadır (Campo ve Fattorini, 2007: 44). Nitekim bazı çalışmalarda kadınların erkeklerden daha fazla psikolojik şiddete maruz kaldığı tespit edilmiştir (Gökçe, 2006; Kılıç, 2009). Erkek yoğun örgütlerde kadınların zayıf görülmesi onları duygusal tacize daha açık hale getirmektedir (Carnero, Martínez ve Sánchez-Mangas, 2010, 3784). Çünkü kadınlar kişilik olarak daha naif, daha kırılgan ve duygusaldır. Sahip oldukları bu özellikler onların karşılaştıkları psikolojik şiddetini etkisini uzun süre yaşamalarına sebep olduğu ifade edilmektedir (Lewis ve Orford, 2005). Her ne kadar durum böyle olsa da erkeklerin de bazen kadınlardan daha fazla mobbingi yaşadıklarını tespit eden çalışmalar bulunmaktadır (Hoel, Cooper ve Faragher, 2001; Karcioğlu ve Akbaş, 2010, s. 156).

Bu çalışmada dikkat çeken önemli bulgulardan bir tanesi de yönetici cinsiyeti bağlamında duygusal taciz ve yaşam doyumunda bulunan farklılıklardır. Buna göre yöneticinin kadın olduğu yerde erkek çalışanların yaşam doyumlarının yüksek olduğu bulgusuna ulaşılmıştır. Diğer yandan mobbing açısından değerlendirildiğinde kadın yöneticilerin olduğu iş ortamlarında yaşam kalitesinin ve mesleki itibarı zedeleyen taciz davranışlarının anlamlı olarak daha yüksek görüldüğü tespit edilmiştir. Bu durum yönetici pozisyonundaki kadınların gelenekselleşmiş cinsiyet rolüne yüklenen anlam ile açıklanabileceği ifade edilmektedir (Harned, Ormerod, Palmieri, Collinsworth ve Reed, 2002). Kadınların yönetim noktasında zayıf, yetersiz ve sindirilebilir olarak görülmelerinden kaynaklanmaktadır. Hatta dikey mobbingin yaşanmasına yol açtığı ileri sürülmektedir. O nedenle kadın yöneticiler astları tarafından tacize uğradıkları da bir gerçektir (Solmuş, 2005, s. 3). Buna karşılık Akbolat ve Tutar (2012, s. 27)'in çalışmasında erkek yöneticilerin olduğu işletmelerde katılımcıların mobbing algısının daha yüksek olduğu saptanmıştır. Bu durum erkek yöneticilerin sahip oldukları mevki ve yasal gücü bir cezalandırma aracı olarak görmelerinden kaynakladığı ifade edilmektedir (Solmuş, 2005, s. 3). Diğer yandan yaşam doymu açısından durum değerlendirildiğinde kadın

yöneticilerin olduğu örgütlerde erkeklerin kendilerini daha güçlü hissetmeleri beklenen bir durum olup yaşam doyumlarının da yükselmesi de doğal karşılandığı söylenebilir.

Bu çalışmada 26-35 yaş arasında bulunan bireylerin 18-25 arasında yer alan bireylerden daha fazla duygusal tacize maruz kaldıkları tespit edilmiştir. Bu farklılık ise duygusal tacizin kendini göstermenin engellenmesi boyutunda gerçekleştiği görülmektedir. Öztürk ve diğerleri (2008, s. 436) da bu bulguyu destekleyen bir sonuca ulaştıkları görülmektedir. Buna göre 30 yaş ve üstü çalışanlarda mağduriyetin daha fazla yaşandığı ifade edilmektedir. Ancak Bulut'un (2007)'de yaptığı çalışmada bu boyutta daha fazla mobbinge maruz kalanların yaşının 20-25 arasındaki bireylerde olduğunu tespit etmiştir. Arpacıoğlu ise 25 yaş altı ve 55 yaş üstü bireylere yönelik mobbing uygulamalarının daha yüksek olduğunu tespit etmiştir. Yaşlı çalışanların başka iş bulamama korkusundan dolayı mobbinge maruz kalmalarının daha yoğun olabileceği ifade edilmektedir. Bunun yanında genç çalışanlardan saygı ve takdir beklentilerinin karşılanmamış olması onların hayal kırıklığı uğramalarına sebep olduğu ifade edilmektedir (Solmuş, 2005, s. 8). Diğer taraftan 30 yaş üstü bireylerin yüksek eğitim seviyesine ve duygusal zekâyâ sahip olup, dürüst, işine bağlı, adaletli davranan ve merhametli oldukları saptanmıştır. Böyle kişiliğe sahip çalışanların genelde işlerini seven ve örgütün hedef ve amaçlarına inanarak adanmış olsalar da mobbinge ve saldırılara daha fazla maruz kalmalarına sebep olmaktadır (Öztürk, vd., 2008, s. 436). Ancak bu çalışmada farklı olarak ön lisans eğitim seviyesine sahip çalışanların lisans mezunlarına göre daha fazla duygusal tacize maruz kaldıkları görülmektedir. Nitekim Cortina ve Wasti (2005) bu çalışmanın sonucunu destekleyen bulgulara ulaştıkları görülmektedir. Cortina ve Wasti, düşük vasıflı olmanın psikolojik şiddete ve mesleki itibara yönelik saldırılara daha fazla açık kalınacağını dile getirmektedir.

Mobbing davranışlarının önüne geçilmez ve önlem alınmazsa karşılıklı saygı ve güven zedelenmesi yaşanmakta, yaşama tutunma enerjisi tükenmekte ve motivasyon aşınması ortaya çıkmaktadır. Örgüte ve iş akışına uyumsuzluk ortaya çıkmaktadır. Neticede verimlilik düşer. Nitekim mobbing mağdurlarının örgüte olan zararları kazandıklarından daha yüksek olduğu saptanmıştır (Öztürk, vd., 2008, s. 436). İşverenler için, mobbing sadece verimlilik kaybından dolayı değil aynı zamanda şirketin imajı ve cirosu açısından da önemli maliyetler doğurmaktadır (Tong vd., 2017, s. 73). O nedenle örgüt ve çalışan mobbing denen bu sinsi düşmanını önlemek hayati bir önem taşımaktadır. Bunu önlemek için öncelikle mobbing davranışlarının iyi şekilde tanımlanması gerekmektedir. Çözüm için prosedürlerin geliştirilmesi, yöneticilerin benimsemesi ve ardından tüm çalışanlarla paylaşılması gerekmektedir (Yıldırım ve Yıldırım, 2006, s. 1444). Bu noktada yöneticilerin kurallardan taviz vermemesi ve olası çatışma durumunda ne yapmaları gerektiğini bilmesi sürdürülebilir olumlu bir örgüt iklimi için önem arz etmektedir.

Kendi pozisyonlarını pekiştirmeye çalışan bazı çalışanlar, zorbalığa başvuruyorlar veya başkalarının zarar görmesi pahasına mobbing koalisyonları kurmaktadır. Örgütün bu durumu sansür etmesi ve bu tür davranışların gelişmesine izin vermesi durumunda mobbing, kötü bir çalışma ortamı veya bireysel çatışmaların meydana gelmesine sebep olabilmektedir (Tong vd., 2017, s. 79). Her durumda, kişilerarası iletişimin yüksek standartlarını ve saygı değerlerini yansıtan bir takdir kültürü ve açık diyalog içeren sağlıklı bir çalışma ortamının oluşturulması ve sürdürülmesi için özen gösterilmelidir. Yapıcı eleştirilere ve hataların ele alınmasına izin veren bu tür gerekçeler, güvenilir ekip çalışması ve güvenlik ortamını desteklemesi beklenmektedir.

KAYNAKÇA

- Acar, A. B. ve DüNDAR G. (2008). İşyerinde psikolojik yıldırma (mobbing) maruz kalma sıklığı ile demografik özellikler arasındaki ilişkinin incelenmesi. *İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi*, 37(2), 111-120.
- Acar, P., Kıyak, M. ve Sine, B. (2014). The relationship between organizational culture and mobbing: an application on construction companies. *Journal of Workplace Behavioral Health*, 29(4), 281-298.
- Avşaroğlu, S., Deniz, M. E ve Kahraman, A. (2005). Teknik öğretmenlerde yaşam doyumu iş doyumu ve mesleki tükenmişlik düzeylerinin incelenmesi. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (14), 115-129.
- Bulut, H. U. (2007). *Ortaöğretim öğretmenlerinde psikolojik şiddet düzeyi (mobbing)* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Camerino, A.A. ve Marlasca, M.M.O. (2018). Mobbing in health workplace. *Elacosolaboralenelámbitosanitario MedClin(Barc)*, 150(5), 198–201.
- Campo, G. ve Fattorini, E. (2007). Human resource management in organizational change and the issue of mobbing: an italian experience. *Prevention Today*, 3(2), 37-45.
- Carnero M. A., Martínez, B. ve Sánchez-Mangas, R. (2010). Mobbing and its determinants: The Case of Spain. *Applied Economics*, 42(29), 3777-3787.
- Casas, F., Gonzalez, M., Figuer, C. ve Coenders, G. (2004). Subjective well-being, values and goal achievement: the case of planned versus by chance searches on the internet. *Social Indicators Research*, 66, 123–141.
- Cemaloğlu, N. (2007). Okul yöneticilerinin liderlik stilleri ile yıldırma arasındaki ilişki. *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 33(33), 77-87.
- Cortina, L. M. ve Wastl, S.A. (2005). profiles in coping: responses to sexual harassment across persons, organizations, and cultures. *Journal of Applied Psychology*, 90 (1), 182-192.
- Çavuş, M.F. ve Demir, Y. (2009). Mobbing'in kişisel ve örgütsel etkileri üzerine bir araştırma. *Niğde Üniversitesi İİBF Dergisi*, 2(1), 13-23.

- Çivilidağ, A. (2007). Okul psikolojik danışmanlarının psikolojik taciz ve yaşam doyumu düzeylerinin incelenmesi. *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 12(1), 129-144
- Dağlı, A. ve Baysal, N. (2016). Yaşam doyumu ölçeğinin türkçe'ye uyarlanması: geçerlik ve güvenilirlik çalışması. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 15(59), 1250-1262.
- Daig, I., Herschbach, P., Lehmann, A., Knoll, N. ve Decker, N. (2009). Gender age differences in domain- specific life satisfaction and the impact of depressive and anxiety symptoms: a general population survey from germany. *Qual Life Res*, 18, 669-678.
- Demerouti, E., Bakker, A.B., Nachreiner, F. ve Schaufeli, W.B. (2000). A model of burnout and life satisfaction amongst nurses. *Journal of Advanced Nursing*, 32(2), 454-464.
- Demirci, M. K. ve Büyük, K. (2012). Mobbing: duygusal taciz. Derya Ergun Özler (Ed). *Örgütsel Davranışta Güncel Konular içinde* (s. 247-266). Bursa: Ekin Yayınevi.
- Deniz D. ve Ünsal, P. (2010). İşyerinde yıldırımaya uğramada dışadönük ve nevrotik kişilik yapıları ile cinsiyetin rolü. *İş, Güç, Endüstri İlişkileri ve İnsan Kaynakları Dergisi*, 12(1), 31-44.
- Diener, E., Suh, E.M., Lucas, R.E. ve Smith, H.L. (1999). Subjective well-being: three decades of progress. *Psychological Bulletin*, 125(2), 276-302.
- Diener, E., Emmons, R.A, Larsen, R.J. ve Griffin, S. (1985). The satisfaction with life scale. *Journal of Personality Assessment*, 49 (1), 71-75.
- Dikmen, A.A. (1995). İş yaşamı ve yaşam doyumu ilişkisi. *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 3(50), 115-140.
- Doruk, N.Ç. (2008). *Organizasyonlarda iş-aile ve aile-iş çatışmalarının bireylerin performansları üzerindeki etkisinde iş ve yaşam tatmininin rolü* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Durmuş, B., Yurtkoru, E.S. ve Çinko, M. (2013). *Sosyal bilimlerde spss'le veri analizi*, İstanbul: Beta Basım Yayım.
- Einarsen, S. ve Raknes, B.I. (1997). Harassment in the workplace and the victimization of men. *Violence and Victims*, 12, 247-263.
- Einarsen, S. (1999). The nature and causes of bullying at work. *International Journal of Manpower*, 20(1/2), 16-27.

- Eryılmaz, A. (2013). Pozitif psikolojinin psikolojik danışmanlık ve rehberlik alanında gelişimsel ve önleyici hizmetler bağlamında kullanılması. *The Journal of Happiness and Well-Being*, 1(1), 1-22.
- Gilman, R. ve Barry, J. (2003). Life satisfaction and social desirability among adolescents in a residential treatment setting: changes across time. *Residential Treatment for Children and Youth*, 21, 19-42.
- Gilman, R. ve Huebner, S. (2003). A review of life satisfaction research with children and adolescents. *School Psychology Quarterly*, 18(2), 192-205.
- Gökçe, A.T. (2006). *İşyerinde yıldırma: özel ve resmi ilköğretim okulu öğretmen ve yöneticileri üzerinde yapılan bir araştırma* (Yayınlanmamış doktora tezi). Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü.
- Groeblinghoff, D. ve Becker, B. (1996). A case study of mobbing and the clinical treatment of mobbing victims. *European Journal of Work and Organizational Psychology*, 5(2), 277-294.
- Güney, S. (2017). *Yüksek lisans doktora yeterlilik ve doçentlik sınavları için yönetim ve organizasyon el kitabı*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Gürbüz, S. ve Şahin, F. (2015). *Sosyal bilimlerde araştırma yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Harned, M. S., Ormerod, A.J. Palmieri, P.A. Collinsworth, L.L. ve Reed, M. (2002). Sexual assault and other types of sexual harassment by workplace personnel: a comparison of antecedents and consequences. *Journal of Occupational Health Psychology*, 7 (2), 174-188.
- Harvey, M., Treadway, D., Heames, J. T. ve Duke, A. (2009). Bullying in the 21st century global organization: an ethical perspective. *Journal of Business Ethics*, 85(1), 27-40.
- Hefferon, K. ve Boniwell, I. (2011), Pozitif psikoloji: kuram, araştırma ve uygulamalar, Tayfun Doğan (Çev). Ankara: Nobel Yayınevi.
- Hoel, H., Cooper, C.L. ve Faragher, B. (2001). The experiences of bullying in great britain: the impact of organizational status. *European Journal of Work and Organizational Psychology*, 10 (4), 443-465.
- Hubert, A. B. ve Veldhoven, M.V. (2001). Risk sectors for undesirable behaviour and mobbing. *European Journal of Work and Organizational Psychology*, 10(4), 415-424.
- Kalaycı, Ş. (2010). *Spss uygulamalı çok değişkenli istatistik teknikleri*. Ankara: Asil Yayın Dağıtım.

- Karakuş, M. ve Çankaya, İ. H. (2012). Öğretmenlerin maruz kaldıkları psikolojik şiddete ilişkin bir modelin sınanması. *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 42(42),225-237.
- Karcıoğlu, F. ve Akbaş, S. (2010). İşyerinde psikolojik şiddet ve iş tatmini ilişkisi. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 24(3), 139-161.
- Keser, A. ve Güler, B.K. (2016). *Çalışma psikolojisi*. Kocaeli: Umuttepe Yayınları.
- Kılıç, E.F. (2009). Psychological violence in learning organizations: a case study in Şanlıurfa, Turkey. *Social Behavior and Personality*, 37(7), 869-880.
- Kök, S.B. (2006). İş yaşamında psiko-şiddet sarmalı olarak yıldırma olgusu ve nedenleri. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 16, 433-448.
- Köker, S. (1991). *Normal ve sorunlu ergenlerin yaşam doyumu düzeylerinin karşılaştırılması* (yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Lewis, S. E. ve Orford, J. (2005). Women's experiences of workplace bullying: changes in social relationships. *Journal of Community & Applied Social Psychology*, 15, 29-47.
- Leymann, H. (1996). The content and development of mobbing at work. *European Journal of Work and Organizational Psychology*, 5(2), 165-184.
- Maddux, J. E. (2002). Self-efficacy: the power of believing you can. C. R. Snyder & S. J. Lopez (Eds.), *Handbook of Positive Psychology* içinde (ss. 277–287). New York: Oxford University Press.
- Musal B., Elçi, Ö.Ç. ve Ergin, S. (1995). Uzman hekimlerde mesleki doyum. *Toplum ve Hekim*, 10(68), 2-7.
- Namie, G. (2003). Workplace bullying: escalated incivility. *Ivey Business Journal*, 68(2), 1-6.
- Ocak, S. (2008). *Öğretmenlerin duygusal taciz (mobbing)'e ilişkin algıları (Edirne ili örneği)* (yüksek lisans tezi). Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Öztürk, H. Sökmen, S., Yılmaz, F. ve Çilingir, D. (2008). measuring mobbing experiences of academic nurses: development of a mobbing scale. *Journal of the American Academy of Nurse Practitioners*, 20(9), 435-42.

- Pavot, W., Diener, E., Colvin, C.R. ve Sandvik, S. (1991), "Further validation of the satisfaction with life scale: evidence for the crossmethod convergence of well-being measures. *J Pers Assess*, 57(1), 149-161.
- Pavot, W., Diener, E. (2008). The satisfaction with life scale and the emerging construct of life satisfaction. *The Journal of Positive Psychology*, 3(2), 137-152.
- Proctor, C.L., Linley, P.A. ve Maltby, J. (2009). Youth life satisfaction: a review of the literature. *Journal of Happiness Studies*, 10(5), pp.583-630.
- Seçer, İ. (2015). *Psikolojik test geliştirme ve uyarlama süreci*, Ankara: Anı Yayıncılık.
- Seligman, M.E. ve Csikszentmihalyi, M. (2000). Pozitive psychology: an introduction, *American Psychologist*, 55(1), 5-14.
- Sheldon K. M. ve King, L. (2001). Why positive psychology is necessary. *American Psychologist*, 56(3), 216-217.
- Solmuş, T. (2005). İş yaşamında travmalar: cinsel taciz ve duygusal zorbalık/taciz (mobbing). *İş, Güç, Endüstri İlişkileri ve İnsan Kaynakları Dergisi*, 7(2), 1-14.
- Suh, E. M., Diener, E., Oishi, S. ve Triandis, H.C. (1998). The shifting basis of life satisfaction judgments across cultures: emotions versus norms. *Journal of Personality and Social Psychology*, 74(2), 482-493.
- Şimşek, A.S. (2013). Mobbing kaderimiz midir?. *Barış Araştırmaları ve Çatışma Çözümleri Dergisi*, 1(2), 36-45.
- Tabuk, M.E. (2009). *Elit sporcularda iş aile çatışması ve yaşam tatmini ilişkilerinin incelenmesi* (Yüksek lisans tezi). Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Tengilimoğlu, D. ve Akdemir Mansur, F. (2009). İşletmelerde uygulanan mobbingin (psikolojik şiddet) örgütsel bağlılığa etkisi. *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, 1(3), 69-84.
- Tınaz, P. (2006). İşyerinde psikolojik taciz (mobbing). *Çalışma ve Toplum*, 4, 13-28.
- Tong, M., Schwendimann, R. ve Zúñiga, F. (2017). Mobbing among care workers in nursing homes: a cross-sectional secondary analysis of the swiss nursing homes human resources project. *International Journal of Nursing Studies*, 66, 72-81.

- Tutar, H. (2004). İşyerinde psikolojik şiddet sarmalı: nedenleri ve sonuçları. *Atatürk Üniversitesi Yönetim Bilimleri Dergisi* 2(2), ss.101-128.
- Tutar, H. ve Akbolat, M. (2012). Sağlık çalışanlarının yönetici cinsiyetleri bakımından mobbing algıları. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (28), 19-29.
- Ünal, S. Karlıdağ, R. ve Yoloğlu, S. (2001). Hekimlerde tükenmişlik ve iş doymu düzeylerinin yaşam doymu düzeyleri ile ilişkisi. *Klinik Psikiyatri*, 4(2), 113-118.
- Vandekerckhove, W. ve Commers, M.S.R. (2003). Downward workplace mobbing: a sign of the times?. *Journal of Business Ethics*, 45(1/2), 41-50.
- Vega, G. ve Comer, D.R. (2005). Sticks and stones may break your bones, but words can break your spirit: bullying in the workplace. *Journal of Business Ethics*, 58(1/3), 101-109.
- Yaşar, M. (2014). İstatistiğe yönelik tutum ölçeği: geçerlilik ve güvenilirlik çalışması. *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, (36), 59-75.
- Yıldırım, A. ve Yıldırım, D. (2007). mobbing in the workplace by peers and managers: mobbing experienced by nurses working in healthcare facilities in turkey and its effect on nurses. *Journal of Clinical Nursing*, 16(8), 1444-1453.
- Yüçetürk, E. E. (2005). Örgütlerde küresel bir yönetim sorunu: yıldırma (mobbing) ve cinsiyetle ilişkisi. Aşkın Keser (der.). *çalışma yaşamında dönüşümler*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- Zapf, D. ve Gross. C. (2001). Conflict escalation and coping with workplace bullying: a replication and extension. *European Journal of Work and Organizational Psychology*, 10(4), 497-522.

TÜRK İŞLETME GRUPLARINDA KURUMSAL YÖNETİŞİM MEKANİZMALARININ ORTAK YÖNETİM KURULU ÜYE PROFİLLERİ ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ*

Tülay İLHAN NAS**

Merve ÖZDEN ÇAKA***

Tarhan OKAN****

ÖZ

Bu çalışma ile işletme gruplarının yönetimini daha iyi anlamak adına kurumsal yönetim mekanizmalarının Türk işletme gruplarında yaygın olarak görülen ortak yönetim kurulu üye profilleri üzerindeki etkileri, bağlı kuruluşlar düzeyinde incelenmeye çalışılmaktadır. Çalışmada, kurumsal yönetim mekanizmaları olarak ele alınan sahiplik yoğunlaşmasının ve yönetim kurulu yapılarının ortak yönetim kurulu üyelerinin sayısı ve profilleri üzerindeki etkileri, bir dizi kontrol değişkeni dikkate alınarak irdelenmektedir. Bu anlamda, kasıtlı örnekleme yöntemi ile belirlenen 10 işletme grubunun 53 bağlı kuruluşunun 2011 ve 2014 yıllarına ait elde edilen ikincil verilerinden yararlanılmaktadır. Analiz sonuçları genel olarak değerlendirildiğinde, yönetim kurulu büyüklüğünün ve iç üye oranının ortak yönetim kurulu üyeliğini olumlu yönde etkilediği, kadın üye oranının ise olumsuz yönde bir etki yarattığı görülmektedir. Bununla birlikte, ilgili yazının aksine, sahiplik yoğunlaşmasının herhangi bir etkisine rastlanılmamıştır.

Anahtar Kavramlar: Ortak Yönetim Kurulu Üyelikleri, İşletme Grupları, Sahiplik Yoğunlaşması, Yönetim Kurulu Yapıları.

---

*Bu çalışma, 2016 yılında Karadeniz Teknik Üniversitesinde yüksek lisans tezi olarak sunulan “İşletme Gruplarında Ortak Yönetim Kurulu Üye Profili” başlıklı tezden üretilmiştir. Çalışmanın öncül bir formatı Sabancı Üniversitesi tarafından düzenlenen “24. Ulusal Yönetim ve Organizasyon Kongresinde” sunulmuş ve Kongre Bildiri Kitapçığında yer almıştır.

** Prof. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, tulayilhan@yahoo.com, tulayco@ktu.edu.tr. <https://orcid.org/0000-0002-6264-7948>

*** Öğr. Gör., Gümüşhane Üniversitesi, Sosyal Bilimler Meslek Yüksek Okulu, Muhasebe ve Vergi Bölümü, merweozden@hotmail.com. <https://orcid.org/0000-0001-8086-0008>

**** Doç. Dr., Bandırma Onyediy Eylül Üniversitesi, Ömer Seyfettin Uygulamalı Bilimler Fakültesi, Yönetim Bilişim Sistemleri Bölümü, token@bandirma.edu.tr. <https://orcid.org/0000-0003-0368-5837>

THE EFFECTS OF CORPORATE GOVERNANCE MECHANISMS ON SHARED BOARD MEMBERSHIP PROFILES IN TURKISH BUSINESS GROUPS

ABSTRACT

The effects of corporate governance mechanisms on shared board membership profiles in Turkish business groups at subsidiary levels are examined to understand the management of business groups in this study. In this research, the effects of ownership concentration studied as corporate governance bodies and the structures of boards on the number of shared board memberships and their profiles are scrutinized by taking into consideration a bunch of control variables. In this regard, secondary data obtained from 53 subsidiaries belonging to 10 business groups in years of 2011 and 2014 are used, determined by judgmental sampling. As the results of analyses are evaluated as a whole, it is found out that the size of board of directors and the ratio of internal members affect shared board membership positively, whereas the ratio of female members influences it negatively. However, contrast to related literature, there is no the effect of the concentrated ownership on interlocking directorates.

Keywords: Interlocking Directorates, Business Groups, Ownership Concentration, Board Structures

GİRİŞ

Ortak yönetim kurulu üyelikleri, gelişmiş ülkelerde daha fazla bilgiye ulaşma ve belirsizlikle başa çıkma amacı ile oluşturulurken (Maman, 1999, 2001; Gulati ve Westphal, 1999) Türkiye’de merkez holding tarafından bağlı şirketlerini (affiliated) denetlemek ve bu şirketler arasında koordinasyonu sağlamak için kullanılmaktadır (Ataay, 2008). Önerilen çalışmayla da Türk işletme gruplarında yaygın olarak görülen ortak yönetim kurulu üyelikleri irdelenmeye çalışılmaktadır. Bu bağlamda kurumsal yönetişim mekanizmalarından sahiplik yapılarının (sahiplik yoğunlaşmasının) ve yönetim kurulu kompozisyonunun ortak yönetim kurulu üyeliklerini ne yönde etkilediğinin ortaya konulması amaçlanmaktadır.

İlgili yazında “holdingler” veya “aile holdingleri” olarak adlandırılan işletme gruplarının devletle olan bağlarını (Buğra ve Üsdiken, 1995), oluşumlarını (Buğra ve Üsdiken, 1995; Üsdiken, 2008), uluslararasılaşmalarını (Selekler-Gökşen ve Yıldırım-Öktem, 2008), gelişimlerini (Yaprak, Karademir ve Osborn, 2006), yönetim kurulu yapılarını (Üsdiken ve Öktem, 2008), çeşitlendirme stratejilerinin evrimini (Karaevli, 2008), uluslararasılaşma motivasyonlarının yeni ülkelere giriş stratejilerine etkisini (Mert, 2012), uluslararasılaşmalarını (Dirlik, 2014) inceleyen araştırmalar yapılmıştır. Ancak işletme gruplarının yönetiminde önemli bir role sahip olmasına karşın ortak yönetim kurulu üyeliklerinin ele alındığı çalışma oldukça sınırlıdır. İşletmelerin ortak yönetim kurulu üyeliklerine ilişkin farklı ülke bağlamında gerçekleştirilmiş görgül çalışmalar bulunmasına karşın, Türk işletme gruplarında benimsenen ortak yönetim kurulu üyelikleri ile ilgili derinlemesine bilgi sunacak

araştırma sayısı kısıtlıdır (Ataay, 2008; Baycan ve Semerciöz, 2013; Şenalp ve Öztürk, 2014). Maman (1999, s. 325) ortak yönetim kurulu üyeliklerinin aynı kurumsal ve sosyal bağlamda bile farklı motivasyonlarla tercih edilebileceğini ileri sürmektedir. Bu sebeplerle, diğer çalışmalara da ışık tutması açısından bu çalışmada örnekleme dâhil edilen tüm işletme grupları ve bağlı kuruluşları, Yeni Türk Ticaret Kanununun (YTTK) yürürlüğe girdiği 2012 yılını kırılma noktası olarak alıp, hem 2011 hem de 2014 yılları esas alınarak yıllar itibariyle ortak yönetim kurulu üyelikleri kapsamlı bir şekilde incelenmektedir.

Bu çalışmada sahiplik yapıları olarak, Türk firmaların karakteristik özelliği olan sahiplik yoğunlaşması ve halka açıklık oranı ele alınmaktadır. Yönetim kurulu kompozisyonları olarak da yönetim kurulu büyüklüğünün, bağımsız üye oranının, iç üye oranının ve kadın üye oranının ortak yönetim kurulu üyelikleri üzerinde nasıl etkiler yarattığı ortaya konulmaya çalışılmaktadır. Bu çalışmayla, Türkiye bağlamı dikkate alınıp, işletme gruplarının ortak yönetim kurulu oluşturma eğilimlerin hangi yönetim kurulu kompozisyonunda daha fazla veya az gerçekleştiğinin anlaşılmasına yardımcı olarak yazında bu alandaki boşluğun doldurulmasına çalışılmaktadır.

Ortak yönetim kurulu üyelikleri ile ilgili sınırlı bilgiye sahip olmakla birlikte yönetim mekanizmalarının söz konusu üyelikleri nasıl etkilediği ile ilgili yeterli çalışmanın olduğunu ifade etmek güçtür. Özellikle Türkiye gibi dışsal yönetim mekanizmalarının iyi çalışmadığı zayıf kurumsal çevrelerde (Demirağ ve Serter, 2003; Yurtoğlu, 2003) firmalar içsel yönetim mekanizmalarına daha fazla güvenmektedirler (Yurtoğlu, 2000). Önemli içsel yönetim mekanizmalarından olan yönetim kurullarını, sahiplik yapılarını ve ortak yönetim kurulu üyeliklerini incelemek Türk işletme gruplarının yönetimini ve bağlı şirketleri ile ilişkilerini anlamak için özel bir öneme sahip olmaktadır.

Luo ve Chung (2005) Tayvan'daki grupların bağlı kuruluşları ile bağımsız firmaları ele aldıkları çalışmalarında, bağlı kuruluşların ortak yönetim kurulu üyelikleri aracılığıyla benzersiz bir bağlantı kurduklarını ortaya koymaktadırlar. Chung (2003, s. 40) ortak yönetim kurulu yapısına dayalı oluşturulan iç halka yönetiminin, işletme grupları gibi örgütsel formları anlamak için kritik bir öneme sahip olduğunu ileri sürmektedir. İç halka sisteminin içine yerleşmiş ortak yönetim kurulu üyeliklerinin de, işletme gruplarının bağlı kuruluşları arasındaki yatay ilişkileri açıklamada atomize bir şirket modeli sunduğunu ifade etmektedir (Chung, 2003, s. 57). Böyle bir yapının araştırılması, Türk işletme gruplarının bağlı kuruluşları arasındaki koordinasyon ve kontrol mekanizmalarının anlaşılması açısından önemli bazı noktalara işaret etmektedir. Öncelikle, yönetim kurulu yapılarının ortak yönetim kurulu üye profillerine etkilerini incelemenin, işletme gruplarının iç halka yönetimini anlamak noktasında değerli bilgiler sunacağı düşünülmektedir. Yönetim kurulu yapılarının, bağlı kuruluşlar arasındaki söz konusu bağlantıyı ve kontrolü sağlamak noktasında hangi ortak yönetim kurulu profillerini tercih ettikleri

ortaya konulmaktadır. Daha sonra, Türk firmalarında sıklıkla görülen sahiplik yoğunlaşmasının, tercih edilen ortak yönetim kurulu üye profillerini nasıl ve ne yönde etkilediği irdelenmektedir. Dolayısıyla, sahiplik yoğunlaşmaları düzeyine göre, işletme grubunun bağlı kuruluşları stratejik düzeyde yönetirken hangi ortak yönetim kurulu profillerinden hareket ettiği ortaya konulmaktadır.

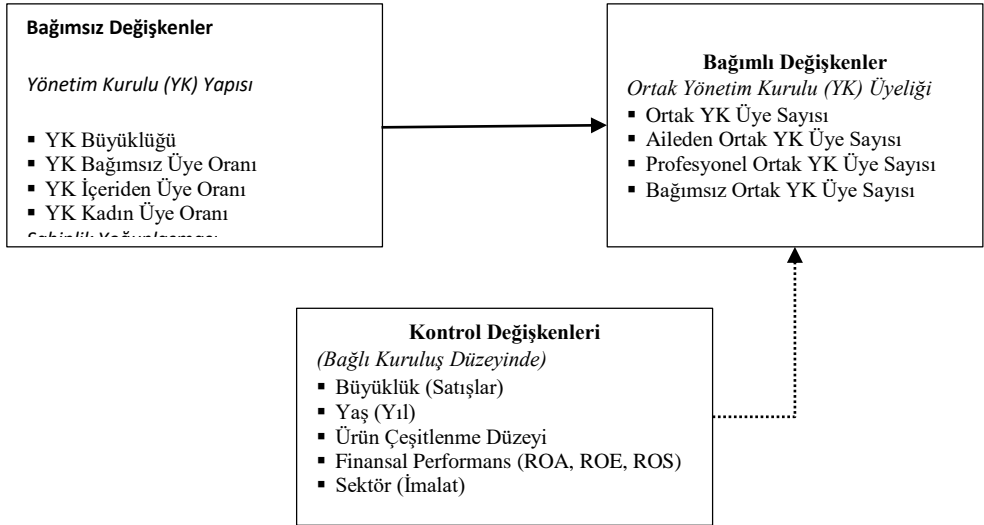
Ortak yönetim kurulu üyeleri, bağlı kuruluşların yönetiminde ve kontrolünde gücü elinde bulundurmaktadır. Söz konusu üyelerin profillerinin ve onları etkileyen kurumsal yönetim mekanizmalarının ele alınması işletme gruplarının bağlı ortaklarını yönetme ve denetleme mekanizmalarını anlamada önemli bilgiler sunmaktadır. Bunun yanı sıra, 2012 yılında YTTK'nın yürürlüğe girişiyle birlikte yönetim kurulu yapılarında ve işlevlerinde önemli değişimler amaçlanmaktadır. YTTK'nın olumlu ve olumsuz olası etkileri ilgili yazında yoğun bir yer bulmaktadır. Bu çalışmada da yönetim kurullarında değişimin beklediği YTTK'nın ortak yönetim kurulu profilleri üzerinde etkisi de ele alınarak daha derinlemesine bilgi sunulması amaçlanmaktadır.

Çalışmanın bundan sonraki bölümünde ilgili yazın ışığında oluşturulan çalışmanın araştırma modeli ve hipotezler sunulmaktadır. Üçüncü bölümde araştırma tasarımı ve analiz bulguları sunulmaktadır. Çalışma sonuç ve tartışma bölümüyle son bulmaktadır.

I. KAVRAMSAL ÇERÇEVE, ARAŞTIRMA MODELİ VE HİPOTEZLER

İlgili yazın ışığında geliştirilen, kurumsal yönetişim mekanizmalarının ortak yönetim kurulu üyeliği üzerindeki etkisini ele alan araştırma modeli Şekil 1'de sunulmaktadır. Bu çalışmada kurumsal yönetişim mekanizmaları olarak yönetim kurulu yapısı ile sahiplik yoğunlaşması ele alınmaktadır.

Kurumsal yönetişim, yöneticilerden (vekillerden) oluşan işletmenin söz sahipleri (asiller) ile diğer tüm paydaşlarının meydana getirdiği hak sahipleri arasındaki ilişkileri düzenleme ve muhtemel çatışmaları engelleme ihtiyacından ortaya çıkmıştır (Koç Üniversitesi Kurumsal Yönetim Forumu, 2019). Kurumsal yönetişim, firmanın fon sağlayıcılarının yatırımlarının korunmasına yönelik geliştirilen uygulamalar bütünü olarak tanımlanmaktadır (Kula ve Tatoğlu, 2006, s. 12). Bir firmanın etkin bir şekilde yönetilmesine ve uzun dönemli performansına katkıda bulunmaktadır. Kurumsal yönetişim, bir firmanın tüm paydaşları ile olan ilişkilerini, eşitlik, şeffaflık, hesap verebilirlik ve sorumluluk ilkeleri çerçevesinde adil bir biçimde yürütmesine olanak tanımaktadır. Kurumsal yönetişim, yönetim kaynaklı risklerin daha iyi yönetilmesini sağlamaktadır (Koç Üniversitesi Kurumsal Yönetim Forumu, 2019).

Şekil 1: Kurumsal Yönetişim Mekanizmalarının Ortak Yönetim Kurulu Üyelikleri Üzerindeki Etkilerini Açıklayan Araştırma Modeli

İlgili yazında kurumsal yönetim mekanizmaları kaynak açısından şirket-içi (içsel) ve şirket-dışı (dışsal) olarak iki sınıfa ayrılmaktadır (Kula ve Tatoğlu, 2006, s. 16, s. 34). İçsel yönetim mekanizmaları olarak yönetim kurulu yapısı (John ve Sanbet, 1988; Daily, Dalton ve Cannella, 2003; Kula ve Tatoğlu, 2006; Gupta ve Field, 2009) ve sahiplik yapısı (Chen, 2001; Mak ve Li, 2001; Kula ve Tatoğlu, 2006) kullanılmaktadır. Özellikle Türkiye gibi dışsal yönetim mekanizmalarına güven olmadığı kurumsal bağlamlar söz konusu içsel yönetim mekanizmalarını daha önemli kılmaktadır.

A. YÖNETİM KURULU YAPISININ ORTAK YÖNETİM KURULU ÜYELİĞİNE ETKİSİ

1. Yönetim Kurulu Büyüklüğü

Yönetim kurulu üye sayısı yönetim kurulu büyüklüğünü ifade etmektedir (Ruigrok vd., 2006). Vekâlet Kuramı yönetim kurulunun bağımsızlığını arttırdığı gerekçesiyle (Mak ve Roush, 2000), Kaynak Bağımlılığı Yaklaşımı ise her üyenin işletmeye kazandıracığı değerli kaynakların tedarikini kolaylaştırdığı gerekçesiyle (Daily ve Dalton, 1993; Pfeffer, 1973) büyük yönetim kurullarını desteklemektedirler. Yönetim kurulu büyüklüğü ile ortak yönetim kurulu üyelikleri arasındaki ilişkiyi ele alan çalışmalar incelendiğinde de olumlu etkilerin olduğunu savunan çalışmaların (Ruigrok, Peck ve Keller, 2006; Bunting ve Babour, 2008; Salvaj, Ferraro ve Tapias, 2008; Santos,

Silveira ve Barros, 2009; Heemskerk, 2013) çoğunlukta olduğu görülmektedir. Ataay (2008) çalışmasında, Türk işletme gruplarında büyük yönetim kurullarında şirketlerin daha etkin denetlendiği ve yönetildiği yönünde bulgular elde etmiştir. Büyük yönetim kurullarında aile üyelerinin yönetim kurullarındaki baskınlığının azaldığını, kuruldaki üyelerin aynı zamanda kendi tecrübelerini ve kendi sosyal sermayelerini getireceklerini savunmaktadır. Yönetim kurulu büyüklüğünün ortak yönetim kurulu üyeliği üzerinde pozitif etkisinin olduğu sonucuna varmıştır (Ataay, 2008).

Ataay'ın (2008) bulgularını destekler nitelikte Kula (2005) da çalışmasında, yönetim kurulu büyüklüğü ile ortak yönetim kurulu üyeliği arasında diğer çalışmalarla benzer biçimde olumlu yönde ilişki olduğuna dair sonuçlara ulaşmıştır. Ayrıca sayıca büyük yönetim kurullarının ortak yönetim kurulu üyeliklerinin, tüm sosyal paydaşların çıkarını koruyacak kararların alınmasında, kurucu ailenin hâkimiyetinin sınırlanmasında ve şirket performansının artmasında etkili olabileceği sonucuna ulaşmıştır (Kula, 2005). Bununla birlikte, Türk işletme gruplarında yönetim kurullarında aile baskınlığının hakim olduğu dikkate alındığında büyüklüğün çalışmaların ileri sürdüğü bağımsızlık etkisini yaratıp yaratmadığı tartışılmaktadır (Selekler-Gökşen ve Yıldırım-Öktem, 2008; Yıldırım-Öktem ve Üsdiken, 2010; İlhan-Nas ve Kalaycıoğlu, 2016; İlhan-Nas vd., 2018b). Türkiye bağlamında yönetim kurulları büyüdükçe bağımsızlaşmasından ziyade hala aile kontrolünün kaybetmemek ve yönetim kurulunda çoğunluk sandalye sayısına sahip olabilmek adına ortak yönetim kurulu sayısının da artması beklenmektedir. Türk işletme gruplarında yönetim kurullarının büyümesini güdüleyen, azınlık hissedarların hakkını korumak ya da vekilin kararlarını denetlemek değildir. O nedenle ortak yönetim kurulları ile bağlı kuruluşlar arası ile kontrolü ve koordinasyonu sağlamak, aile hâkimiyetini daim kılmak adına yönetim kurulları büyüdükçe aynı kişilerden oluşan ortak yönetim kurulu üye sayılarının da artması beklenmektedir.

H₁: Türk işletme gruplarının bağlı kuruluşlarında yönetim kurulu büyüklüğünün artması, ortak yönetim kurulu üye sayısının artmasına neden olacaktır.

2. Bağımsız Üye Oranı

Bağımsız üyeler şirketten iş, aile veya diğer ilişkiler bakımından hiçbir ilişkisinin olmadığı üyeleri nitelemektedir (Plessis ve Saenger, 2017: 68). Bağımsız üyeler Vekâlet Kuramı ve Kurumsal Yönetişim İlkeleri çerçevesinde oldukça desteklenen bir uygulamadır. Bu uygulamanın arkasında yatan temel tez, bağımsız ortak yönetim kurulu üyelerinin tüm hissedarların ve sosyal paydaşların haklarını gözetecek şekilde bilgilerini ve tecrübelerini kullanarak kararlar aldığına olan inançtır (Denis ve McConnell, 2001, s. 209).

McDonald ve diğerleri (2008) yaptıkları araştırmada, bağımsız yönetim kurulu üyelikleri ile aileden olan ortak yönetim kurulu üyelerinin kendi çıkarları doğrultusunda karar almasının önüne geçildiği ve ilgili kararlarda aileden olan ortak yönetim kurulu üyelerinin bağımsız yönetim kurulu üyeliklerinin bilgi ve deneyimlerinden yararlandığında buldukları işletmenin finansal performansı üzerinde daha etkili oldukları sonucuna ulaşılmıştır. Ancak Türk işletme gruplarında bağımsız üyelerin ne kadar bağımsız olduğu oldukça tartışmalı bir konudur (Yıldırım-Öktem ve Üsdiken, 2010; İlhan-Nas ve Kalaycıoğlu, 2016; İlhan-Nas vd., 2018b) SPK düzenlemelerine ve Kurumsal Yönetişim İlkelerine karşın Türkiye’de bağımsız yönetim kurulu üye sayısının çok fazla olmadığı görülmektedir. Kula ve Tatoğlu (2006), bağımsız üyelerin sayısının fazla olmasının etkinliklerini arttırmadığını, firma performansı için önemli olan dışarıdaki bilgiye bağımsız üyelere ziyade dış çevre ile gerekli bağlantıları olan iç üyeler aracılığıyla ulaşılmasının tercih edildiğini ifade etmektedirler. Kaynak Bağımlılığı Yaklaşımı temelinde İMKB 100 endeksindeki şirketlerde var olan ortak yönetim kurulu üyeliklerini araştıran Baycan ve Semerciöz (2013) de çalışmalarında bağımsız yönetim kurulu üyesi bulduran işletme gruplarında ortak yönetim kurulu üyeliklerinin daha çok görüldüğü sonucuna ulaşmaktadır. Bağımsız üyelerin sayısı arttıkça yönetim kurulunu denetleyebilmek adına ortak yönetim kurulu üye sayısının artması beklenmektedir. Bağımsız üyeleri kontrol edebilmek ve etkilerini sınırlamak için özellikle aile ya da aileden görülen ortak yönetim kurulu üye sayılarının artması beklenmektedir.

H₂: Türk işletme gruplarının bağlı kuruluşlarında yönetim kurulundaki bağımsız üye oranının artması, ortak yönetim kurulu üye sayısının artmasına neden olacaktır (H_{2a}). Ayrıca yönetim kurulundaki bağımsız üye oranı arttıkça aileden ortak yönetim kurulu üye sayısı da artacaktır (H_{2b}).

3. İç Üye Oranı

Üsdiken ve Öktem (2008, s. 47-48) “iç üye” kavramını şirkette aktif yönetici olarak çalışanlar, şirketin emeklileri ve çalışanların aileleri şeklinde tanımlamaktadırlar. Zahra ve Pearce (1989, s. 294) ise “dış üye” kavramıyla şirket içinde herhangi bir aktif idari görevi bulunmayan ve günlük faaliyetlerle herhangi bir ilişkisi olmayan üyeleri nitelemektedir. İlgili yazında dış üyeler örgütün yönetici kadrolarında yer almayan tüm üyeler şeklinde ifade edilmektedir (Johnson, Daily ve Ellstrand, 1996).

Yönetim kurulu içinde var olan bu ayrıştırma şirketin etkinliği için son derece önemlidir. Temsil Teorisi bakış açısına göre, iç üyeler şirket hakkında daha fazla bilgiye sahip olan üyeler olarak daha doğru kararlar verebilmektedirler. Ayrıca iç üyeler şirket dışındaki çevrede sahip oldukları sosyal sermayeyi şirket faydasına kullanarak şirket başarısına katkı sağlayabilmektedirler (Tian ve Lau, 2001, s. 251; Selekler-Gökşen ve Karataş, 2008, ss. 135-136). Bunun aksine Vekâlet Kuramına göre, yönetim kurulunun iç

üyelerden oluşması durumunda, denetleyen ve denetlenenler aynı kişi olmakta, iç üyelerin kendi kendilerini denetlemeleri gibi bir durum ortaya çıkmaktadır (Selekler-Gökşen ve Yıldırım-Öktem, 2009). Yönetime sağlanan sınırsız yetkinin tüm sosyal paydaşların menfaati açısından yaratacağı tehdit dikkate alındığında, icrada görevli olmayan dış üyelerin yönetim kurullarının çoğunluğunu oluşturması yönetim kurulunun bağımsızlığı için önemli bir çözüm yolu olarak görülmektedir (Lins, 2003; Selekler-Gökşen ve Yıldırım-Öktem, 2009). Wagner ve diğerleri (1998) tarafından yapılan meta-analiz çalışmasında örgüt içinden ve örgüt dışından üyelerin sayıları artırıldığında, her iki durumda ortak yönetim kurulu üyelerinin sayısının arttığı tespit edilmiştir.

Örgütün dışından olan yöneticilerin yüzdesi ile ortak yönetim kurulu üyelikleri arasında olumlu bir ilişkiyi ortaya koyan araştırmalar (Schellenger, Wood ve Tashakori, 1989; Pearce ve Zahra, 1992; Daily ve Dalton, 1993) mevcut olsa da, Türkiye gibi sanayileşmenin geç yaşandığı ülkelerde ortak yönetim kurulu üyeliklerinin kimlerden oluşturulduğunu gösteren birçok araştırma iç yöneticilerin yüzdesi ile ortak yönetim kurulu üyelikleri arasında pozitif yönlü bir ilişki olduğu sonuçlarına ulaşmaktadır (Baycan ve Semerciöz, 2013; Ataay, 2008; Dicle ve Turgut, 2003; Mizruchi, 1996; Şenalp ve Öztürk, 2014).

Türkiye’de yönetim kurulu üyelerinin bir kısmının iç üyelerden oluştuğu bilinmektedir. Baycan ve Semerciöz (2013) yine Türkiye bağlamında gerçekleştirdikleri çalışmalarında, iç üye oranlarının ortak yönetim kurulu üyelikleri oranı ile pozitif yönlü ilişkisi olduğunu ortaya koymuşlardır. Ataay (2008) da, iç üye oranıyla ortak yönetim kurulu üyeliği arasında olumlu yönde bir ilişki olduğu sonucuna ulaşmıştır. Ayrıca iç üyelerden aile tarafından oluşturulan ortak yönetim kurulu üyeliklerinin daha çok tercih edilen bir strateji olduğunu ortaya koymuştur. Türk işletme gruplarında profesyonel yöneticilerden oluşan iç üyeler aileden bir birey olarak içselleştirilmiş kişilerdir ve aile kararlarından farklı tercih ortaya koymaları beklenmemektedir. Çoğunluk hisseleri elinde bulunduran ailenin ve şirketin çıkarını ve geleceğini azınlık hissedarların ve diğer paydaşların çıkarlarından önde tutmaları beklenmektedir. O nedenle iç üye oranı arttıkça, ailenin çıkarını gözetip denetimini kolaylaştırmak için, ailenin uzantısı olarak görülen profesyonel ortak yönetim kurulu üye sayısının da artması beklenmektedir.

H₃: Türk işletme gruplarının bağlı kuruluşlarında yönetim kurulundaki içeriden üye oranının artması, ortak yönetim kurulu üye sayısının artmasına neden olacaktır (H_{3a}). Ayrıca yönetim kurulundaki içeriden üye oranı arttıkça profesyonel ortak yönetim kurulu üye sayısı da artacaktır (H_{3b}).

4. Kadın Üye Oranı

“Yönetim kurulu üyelerinden en az birinin kadın olması gerekmektedir” (m 4.3.10.) ilkesi SPK tarafından düzenlenen Kurumsal Yönetim İlkelerinden

birini oluşturmaktadır. Söz konusu ilke daha önceleri “uygula uygulamıyorsan açıkla” prensibi gereğince tavsiye niteliğindeki günümüzde emredici niteliktedir. Kadın üyeler ortak yönetim kurulu üyelikleri açısından ele alındığında 2015 raporuna bakıldığında 293 kadın üyenin toplam 375 üyelik sandalyesine sahip olduğu görülmektedir. Bu bilgi bize yönetim kurullarında kadınlar tarafından da ortak yönetim kurulu üyeliklerinin gerçekleştirildiği yönünde bilgi vermektedir. Yasal düzenlemeler ve kadın istihdamı noktasındaki gelişmeler çerçevesinde gün geçtikçe kadın yöneticilerin hem yönetim kurullarında hem de ortak yönetim kurulu üyeliklerinde sayılarının artması beklenmektedir. Ancak mevcut durumda yönetim kurullarında kadın üye bulundurulsa, stratejik açıdan önemi büyük olan ortak yönetim kurulu üyelikleri bu koşullar altında kadın üyeler tarafından gerçekleştirilse bile erkek egemen bir toplum olan Türkiye’de bu oran yine de düşüktür. Yönetim kurullarındaki sayılarının azlığı etkinliklerini de ciddi oranda sınırlamaktadır. Kadın üye oranının ortak yönetim kurulu üyeliği üzerinde olumlu bir etki yaratması beklenmemektedir. Aile üyesi olması dışında erkek profesyonel yöneticilere kıyasla kadın yöneticilerin ortak yönetim kurulu üyesi olarak yer alma ihtimali en azından kültürel değerler açısından zor görülmektedir. Profesyonel kadın üyelerden ziyade aileden olan kadın üyelerin ortak yönetim kurulunda yer alması beklenmektedir.

H₄: Türk işletme gruplarının bağlı kuruluşlarında yönetim kurulundaki kadın üye oranının artması, ortak yönetim kurulu üye sayısının artmasına neden olacaktır (H_{4a}). Ayrıca yönetim kurulundaki kadın üye oranı arttıkça (*aileden kadın ortak yönetim kurulu üye sayısındaki artışa bağlı olarak*) aileden ortak yönetim kurulu üye sayısı da artacaktır (H_{4b}).

B. SAHİPLİK YOĞUNLAŞMASININ ORTAK YÖNETİM KURULU ÜYELİĞİNE ETKİSİ

Chafik ve Younes (2012, s. 57) sahiplik yoğunlaşmasını bir firmada ortakların sahip olduğu hisse yüzdesi olarak tanımlamakta ve sahiplik yapısının firmanın performansı üzerinde önemli bir etkiye sahip olduğunu ileri sürmektedirler. Bahsedilen çalışmada sahiplik kavramı incelenirken iki değişkenden yararlanılmıştır. Bunlardan birincisi sahiplik yoğunlaşması içerisinde en büyük birinci, ikinci ve üçüncü hissedar payları olarak ifade edilen hâkim hissedar oranları, ikincisi ise halka açıklık oranı olarak belirlenmiştir. Bundan önce gerçekleştirilen çalışmalarda (İlhan-Nas, vd., 2018a) Türk işletmelerinde birinci hissedarın payının açık ara fazla olduğu görülmüş olup bu çalışmada da sahiplik yoğunlaşması en büyük birinci hissedar ve halka açıklık oranı olarak ele alınmaktadır.

Saraç (2002) zaman uzanımlı gerçekleştirdiği çalışmasında, Türkiye’deki işletmelerin çevrelerine güvenmediklerini ve kontrolü sağlamak adına sahipliğin bir veya birkaç hâkim hissedarın elinde olduğu ortaklık

yapılarını tercih ettiklerini, bu sebeplerle de yönetim kurullarına ya aileden olan ya da uzun yıllar bünyesinde çalışarak artık aileden biri olarak gören üyeleri yerleştirdiklerini ileri sürmektedir. Bu çalışmanın sonuçları, Türk firmalarında aile kontrolünün gün geçtikçe arttığını ortaya koymaktadır. Araştırma bulguları, sanayi sektöründe faaliyette bulunan Türk firmalarında halen sahiplik yoğunlaşmasının yaygın olduğunu ve çoğunda büyük hissedarların işletme grupları ve/veya işletme grubuna bağlı kuruluşlar olduğunu göstermektedir. Bu durum işletme grupları tarafından oluşturulacak ortak yönetim kurulu üyeliklerinin hâkim hissedarlar arasından oluşturulma olasılığının daha yüksek olduğunu ortaya koymaktadır.

Demirağ ve Serter (2003)'in çalışmalarının sonuçları da Saraç (2002)'in sonuçlarıyla benzer olarak Türkiye'de sahipliğin çok yoğunlaşmış olduğunu göstermektedir. Örneklemi oluşturan 84 firmanın sahipliğinin % 50 sinden fazlasının, 5 ya da daha az hissedarın elinde bulunduğunu ileri sürmektedirler (Demirağ ve Serter, 2003). Türkiye'deki işletme gruplarının denetim ve kontrolü kaybetmek istemedikleri için hisselerinin çoğunu hâkim hissedarlar aracılığıyla ellerinde tuttukları görülmektedir. Blok pay sahipliğinin bulunduğu diğer bir ifadeyle, ortaklıkta kontrolün bir ya da birkaç baskın hissedarın elinde olduğu ortaklık yapılarında hissedarların şirketteki aktif yöneticiler üzerindeki hâkimiyeti daha etkin olmaktadır (Mikkelsen ve Rubback, 1985). İşletmenin kontrolü de sermaye sahipliği kavramı ile iç içedir (Selekler-Gökşen ve Karataş, 2008).

Santos ve diğerlerinin (2009), sahiplik yoğunlaşmasının ortak yönetim kurulu üyelikleri üzerindeki etkisini araştırdıkları çalışmalarında sahipliğin birkaç kişi tarafından oluşturulduğu işletme gruplarında ortak yönetim kurulu üyeliklerine daha sık rastlanıldığı sonucuna ulaştıkları görülmektedir. Lester ve Cannella'nın (2006), çalışması hâkim hissedarların aile üyeleri olduğu aile kontrollü firmalarda ortak yönetim kurulu üyeliklerinin kontrolü tek başına elinde bulundurmayan işletme gruplarına göre daha fazla görüldüğünü göstermektedir. Çalışma, hâkimiyetin aile üyeleri tarafından sağlandığı işletme gruplarında, kontrolü kaybetmemek adına halka arz oranlarının işletmeler tarafından kasıtlı olarak düşük tutulduğunu da göstermektedir. Jensen ve Meckling (1976) de firma değerinin sahiplik yapısının bir fonksiyonu olduğunu ve ortak yönetim kurulu üye sayısının sahipliğin az sayıda kişi tarafından oluşturduğu işletme gruplarında sahipliğin fazla sayıdaki kişi tarafından olduğu işletme gruplarına göre daha fazla olacağını ileri sürmektedirler. Jensen ve Meckling'in (1976) çalışma bulguları Santos ve diğerlerinin (2009) çalışmalarıyla tutarlı olarak sahipliğin az sayıda kişi tarafından oluşturduğu işletme gruplarında ortak yönetim kurulu üyeliklerinin daha fazla olduğunu göstermektedir. Ataay (2008), çalışmasında sahipliğin kimlerden oluştuğunun ve hâkim hissedarların gelişime ne kadar açık olduklarının ortak yönetim kurulu üyeliğine etkisine vurgu yapmaktadır. Örneklemin Türkiye'deki büyük işletme gruplarını kapsaması nedeniyle çalışma bulgularında profesyonel yöneticiler

tarafından oluşturulan ortak yönetim kurulu üyeliklerinin aile üyesi tarafından oluşturulan ortak yönetim kurulu üyeliklerine göre daha yoğun olduğu görülmektedir. Sahiplik yoğunlaşmasının artmasıyla ortak yönetim kurulu üyeliğinin de artması beklenmektedir.

H₅: Türk işletme gruplarının bağlı kuruluşlarında sahiplik yoğunlaşmasının artması, ortak yönetim kurulu üye sayısının artmasına neden olacaktır (H_{5a}). Ayrıca sahiplik yoğunlaşması arttıkça profesyonel ortak yönetim kurulu üye sayısı da artacaktır (H_{5b}).

Firmaların halka arzı çeşitli avantajları beraberinde getirmekle birlikte kontrolü elinden bırakmak istemeyen işletmeler için bu durum bir tehdit arz etmektedir. İşletmelerin bu tehditleri fırsatlara çevirebilmek için izledikleri stratejilerden birisi de ortak yönetim kurulu üyelikleridir. Firma kontrolünü kaybetmemek ve bağlı kuruluşlar arasındaki koordinasyonu kaybetmemek, yönetimde aile baskınlığının devam etmesi için halka açıklık oranı arttıkça ortak yönetim kurulu üye sayısının artması beklenmektedir.

H₆: Türk işletme gruplarının bağlı kuruluşlarında halka açıklık oranının artması, ortak yönetim kurulu üye sayısının artmasına neden olacaktır (H_{6a}). Ayrıca halka açıklık oranı arttıkça profesyonel ortak yönetim kurulu üye sayısı da artacaktır (H_{6b}).

II. ARAŞTIRMA TASARIMI

A. ÖRNEKLEM

Örgüt düzeyinde yürütülen bu çalışmanın araştırma sahasını, Türkiye’de faaliyet gösteren ve iş sisteminin egemen ekonomik aktörü olarak tanımlanan (Selekler-Gökşen, 2015, s. 352) Türk İşletme Grupları¹ ya da günlük dilde yaygın olarak kullanıldıkları biçimi ile holdingler (Üsdiken, 2008, s. 6) oluşturmaktadır. İşletme grupları ve bağlı kuruluşlarından oluşan evrenin belirlenmesinde karşılaşılan en önemli zorluklardan birini, Koca (2015, ss. 99-100) tarafından da ifade edildiği üzere, Türk İşletme Grupları ile ilgili bilgilerin son derece sınırlı olması ve söz konusu İşletme Gruplarını toplu olarak listeleyen herhangi bir veri tabanı ya da kaynağın mevcut olmaması oluşturmuştur. Bu noktada çalışmanın amacı ve kısıtları da dikkate alınarak ana evrenin çerçevesini oluşturan işletme gruplarının belirlenmesinde Çolpan ve Hikino (2008) ve KHU-KPMG-T-DEİK-VCC (2011) tarafından tanımlanan Türkiye’nin en büyük işletmelerine dair şirket listeleri referans alınmıştır. Söz konusu iki çalışmada yer alan şirket listeleri birleştirildiğinde elde edilen toplam 63 adet

¹ Türkiye’de “grup”, “şirketler topluluğu” veya “şirketler grubu” olarak adlandırılan bazı şirketlere fiilen rastlanmakla birlikte “holding” ifadesinin gerek yasal mevzuatta gerekse uygulamada işletme grubunun karşılığı olarak yer aldığı bilinmektedir (Koca, 2015: 73).

Türk Aile İşletme Grubu belirlenmiş ve bu işletme grupları ile bağlı kuruluşları çalışmanın evrenini oluşturmuştur.²

Evrinden örneklem seçiminde, çalışmanın tanımlanan amacı ve elde edilmek istenen bilgilerin içeriği dikkate alınarak, daha anlamlı sonuçlar elde edebilmek ve aynı zamanda da tesadüfi ve sistematik hataları engellemek düşüncesiyle, kasıtlı örnekleme yöntemi kullanılmıştır (İlhan, 2005, s. 97). Çalışmanın örnekleme bu çerçevede belirlenen 10 işletme grubu ve bu işletme grupları bünyesinde faaliyet gösteren 53 bağlı kuruluştan oluşmuştur. Kasıtlı örnekleme yöntemi çerçevesinde seçilen bu işletme grupları, çalışmanın amacına yönelik olarak, aşağıda belirtilen nitelikleri taşımaktadır.

- İşletme grupları en az üç farklı sektörde faaliyet göstermektedir.
- Bağlı kuruluşlarının en az üçü, hisse senetleri halka açık olan işletmelerdir.
- Bağlı kuruluşlarından en az biri ISO 500, “Türkiye’nin 500 Büyük Sanayi Kuruluşu” listesinde (2014) yer alan işletmeler arasındadır.

Örnekleme dâhil edilen bağlı kuruluşların sektörlere göre dağılımları incelendiğinde, söz konusu işletmelerin %77,4’lük çoğunluğunun (n=41) imalat sektöründe faaliyet gösterdikleri dikkat çekmektedir³.

B. DEĞİŞKENLER VE ÖLÇÜMLEME

Geliştirilen araştırma modeli çerçevesinde, sahiplik yoğunlaşması ve yönetim kurulu yapısı düzeyinde tanımlanan kurumsal yönetişim mekanizmalarını temsil eden bağımsız değişkenlerin, örnekleme dâhil edilen işletmelerin çeşitli profiller kapsamında tanımlanan ortak yönetim kurulu üye sayıları (bağımlı değişkenler) üzerindeki etkilerinin test edilmesi amaçlanmaktadır.

Kurumsal yönetim ilkeleri ile ilgili yasal düzenlemeler incelendiğinde, 2012 yılında yürürlüğe girmiş olan Yeni Türk Ticaret Kanununun⁴ genel olarak, kurumsal yönetim ilkelerine dair ve yine bu kapsamda yönetim kurulları ile ilgili önemli yenilikler getirdiği görülmektedir⁵. Bununla birlikte Sermaye Piyasası

² Çolpan ve Hikino (2008) tarafından yapılan çalışmada tanımlanan Türkiye’deki en büyük iktisadi aktörler listesi toplam 50 şirketten; KHU-KPMG-T-DEIK-VCC (Kadir Has University, KPMG Turkey, the Foreign Economic Relations Board, Vale Columbia Center on Sustainable International Investment) (2011) tarafından yapılan çalışmada tanımlanan işletme listesi ise toplam 19 şirketten oluşmaktadır.

³ Çalışmada kullanılan sektör ayrımı, Standart Sektörel Sınıflama - SIC kodları (OSHA, t.y.) temel alınarak yapılmıştır.

⁴ TBMM tarafından 13.01.2011 tarihinde kabul edilen 6102 sayılı yeni “Türk Ticaret Kanunu” 14.02.2011 tarih ve 27846 sayılı Resmi Gazetede yayımlanarak 01.07.2012 tarihinde yürürlüğe girmiştir.

⁵ Bu konuda ayrıntılı bir değerlendirme için Karasu (2013) tarafından yapılan çalışma incelenebilir.

Kurulu (SPK) tarafından, aynı tarihlerde yönetim kurullarının yapısı ve oluşumuna dair önemli düzenlemeler yapılmış olup söz konusu düzenlemeler çerçevesinde 2012 yılı itibari ile pek çok işletmenin yönetim kurulunu yeniden yapılandırmak durumunda kaldığı bilinmektedir (Okan, Sarı ve İlhan-Nas, 2014, s. 54). Bu çalışmada da söz konusu yasal değişimlerin yarattığı kırılma noktası dikkate alınarak, geliştirilen araştırma modelinin 2012 yılı öncesini ve 2012 yılı sonrasını temsil edecek iki ayrı veri seti ile test edilmesi amaçlanmıştır. Bununla birlikte bağımsız değişkenler olarak, sahiplik yoğunlaşması ve yönetim kurulu yapısı düzeyinde tanımlanan kurumsal yönetim mekanizmalarının şirketlerin ortak yönetim kurulu üye profilleri üzerindeki etkilerinin belirli bir gecikme ile ortaya çıkacağı düşünülmüştür. Bu açıklamalar ışığında bağımlı değişkenlerin (*Ortak YK Üye, Aileden Ortak YK Üye, Profesyonel Ortak YK Üye, Bağımsız Ortak YK Üye*) 2011 ve 2014 yıllarına dair verilerini tahmin etmek üzere bağımsız değişkenler ve kontrol değişkenlerinin (*EBH Pay, HAO, YK Büyüklüğü, YK Bağımsız, YK İçeriden, YK Kadın, Büyüklük, Yaş, Ürün Çeşitlendirme, ROA, ROE, ROS, Sektör*), sırasıyla 2010 ve 2013 yıllarına dair değerlerini içeren iki ayrı veri seti oluşturulmuştur⁶.

Çalışmada ortak yönetim kurulu üyelikleri ile ilgili veriler, Kamuyu Aydınlatma Platformuna (KAP) kayıtlı veri tabanı (KAP, t.y.) kullanılarak, şirketlere tek tek bakılarak, tüm faaliyet raporların incelenmesi ve karşılaştırılması sonucunda elde edilmiştir. Diğer bağımsız ve kontrol değişkenleri ile ilgili veriler ise yine KAP'da yer alan şirket bilgi sayfalarının yanı sıra, şirketlerin kurumsal yönetim uyum raporlarından, her yıl yayınladıkları yıllık faaliyet raporlarından, bağımsız denetimden geçmiş finansal raporlarından ve internet sitelerinden elde edilmiştir. Çalışmanın değişkenleri ve değişkenlerin ölçülmesi ile ilgili ayrıntılı açıklamalar Tablo 1'de yer almaktadır.

Tablo 1: Araştırmada Kullanılan Değişkenler ve Ölçümleme

Değişkenler	Değişkenin Tanımı ve Ölçümleme
Bağımlı Değişkenler: <i>Çalışmada bağımlı değişken olarak, bağlı kuruluş düzeyinde ele alınan "Ortak Yönetim Kurulu (YK) Üyeliği", daha detaylı bir inceleme gerçekleştirebilmek için dört farklı boyutta değerlendirilmektedir.</i>	
Ortak YK Üye Sayısı	Firmanın yönetim kurulunda yer alan ve diğer firmalarla ortak yönetim kurulu üyeliği bulunan YK üyelerinin toplam sayısı
Aileden Ortak YK Üye Sayısı	Firmanın yönetim kurulunda yer alan ve diğer firmalarla ortak

⁶ Büyüklük, Ürün çeşitlendirme, Sektör ve Finansal Performans olarak belirlenen kontrol değişkenlerinin etkileri Türkiye'de faaliyet gösteren işletmelerin kurumsal yönetim mekanizmalarını ele alan öncül literatürde de kontrol edilmektedir (Okan, vd., 2014; Okan, vd., 2016; İlhan-Nas, vd., 2018a; 2018b; İlhan-Nas, 2019). Çalışmada ayrıca ortak yönetim kurulu üyeliği oluşturma boyutunda etkili olabileceği düşünülen Yaş da kontrol değişkeni olarak modele dâhil edilmiştir.

	yönetim kurulu üyeliği bulunan kurucu aile üyelerinin toplam sayısı
Profesyonel Ortak YK Üye Sayısı	Firmanın yönetim kurulunda yer alan ve diğer firmalarla ortak yönetim kurulu üyeliği bulunan profesyonel (içeriden) üyelerin toplam sayısı
Bağımsız Ortak YK Üye Sayısı	Firmanın yönetim kurulunda yer alan ve diğer firmalarla ortak yönetim kurulu üyeliği bulunan bağımsız üyelerin toplam sayısı
Bağımsız Değişkenler: <i>Bağlı kuruluş düzeyinde, YK yapısı (YK büyüklüğü, bağımsız üye oranı, içeriden üye oranı ve kadın üye oranı) ile sahiplik yoğunlaşmasından (En büyük hissedarın payı ve halka açıklık oranı) oluşmaktadır.</i>	
EBH Pay	En büyük hissedarın payı: hisse senetlerine sahip olan en büyük birinci hissedarın ortaklık payı (<i>örneğin</i> , İlhan-Nas, vd., 2018a).
HAO	Halka açıklık oranı: halka açık hisse senetlerinin nominal değerleri toplamının, tüm hisselerin toplam nominal değerine oranı (SPK 2014, IMKB Kotasyon Yönetmeliği).
YK Büyüklüğü	Yönetim kurulu büyüklüğü: YK üye sayısı (<i>örneğin</i> , İlhan-Nas, vd., 2018b).
YK Bağımsız (Oran)	Bağımsız üye oranı: yönetim kurulunda yer alan bağımsız üye sayısının yönetim kurulunda yer alan toplam üye sayısına oranı (<i>örneğin</i> , İlhan-Nas, vd., 2018b).
YK İçeriden (Oran)	İçeriden üye oranı: yönetim kurulunda yer alan içeriden üye sayısının yönetim kurulunda yer alan toplam üye sayısına oranı (<i>örneğin</i> , İlhan-Nas, vd., 2018b).
YK Kadın (Oran)	Kadın üye oranı: yönetim kurulunda yer alan kadın üye sayısının yönetim kurulunda yer alan toplam üye sayısına oranı (<i>örneğin</i> , Okan, vd., 2016).

Kontrol Değişkenleri: *Çalışmada kontrol değişkenleri bağlı kuruluş düzeyinde ölçümlenmiş olup büyüklük, yaş, ürün çeşitlendirme düzeyi, finansal performans (ROA, ROE ve ROS) ve faaliyette bulunulan sektörden oluşmaktadır.*

Büyüklük (Satışlar)	İşletme büyüklüğü: işletmenin toplam satışları (Ulusan ve Doğan, 2008, s. 238).
Yaş (Yıl)	İşletmenin yaşı: faaliyet gösterilen yıl sayısı
Ürün Çeşitlendirme	İşletmenin toplam ürün çeşitlendirme düzeyi: bu değeri hesaplamak için Palepu (1985) tarafından önerilen entropi ölçütü kullanılmıştır. Buna göre toplam ürün çeşitlendirme düzeyi aşağıda belirtilen formül ile hesaplanmıştır.

$$DT = \sum_{i=1}^N P_i \ln \left(\frac{1}{P_i} \right)$$

Formülde, DT, toplam çeşitlenme düzeyini, P_i , sektör satışlarının toplam satışlar içerisindeki payını ifade etmektedir (Palepu, 1985). Sektör ayrımı SIC kodları ile yapılmıştır (OSHA, t.y.).

ROA	Aktif kârlılığı: net kâr / toplam aktifler (Okan, 2017, s. 442).
ROE	Öz sermaye kârlılığı: net kâr / öz sermaye (Okan, 2017, s. 442).
ROS	Satış kârlılığı: net kâr / satışlar (Okan, 2017, s. 442).
Sektör (imalat)	Faaliyet gösterilen sektör: işletme imalat sektöründe faaliyet gösteriyorsa "1", diğer sektörlerde faaliyet gösteriyorsa "0" olarak kodlanmıştır.

C. VERİLERİN ANALİZİ

Türk işletme gruplarında, bağlı kuruluş düzeyinde, benimsenin kurumsal yönetim mekanizmalarının (*bağımsız değişkenler*), ortak yönetim kurulu üyelikleri (*bağımlı değişkenler*) üzerindeki etkilerini incelemek için çoklu doğrusal regresyon analizi kullanılmıştır. Çalışmanın daha önce tanımlanan amacı çerçevesinde ve Yeni Türk Ticaret Kanunu ile getirilen kurumsal yönetime dair düzenlemelerin etkisini kontrol edebilmek amacı ile geliştirilen model 2012 yılı öncesi ve sonrası için elde edilen iki farklı veri seti ile ayrı ayrı test edilmiştir. Oluşturulan modelin analizi sırasında ilk adımda sadece bağımsız değişkenlerin bağımlı değişken üzerindeki etkisi (Model a) test edilmiş, ikinci adımda ise bağımsız değişkenler ile kontrol değişkenlerinin etkileri bir arada (Model b) değerlendirilmiştir. Analiz sürecinin üçüncü adımında (Model c) ise bağımsız değişkenler ve kontrol değişkenlerinin bir arada dâhil edildiği model için bu değişkenler içerisinde ortak yönetim kurulu üyeliklerini açıklama niteliği en yüksek olan değişkenleri seçebilmek üzere, “geriye doğru ayıklama” yaklaşımı kullanılarak “aşamalı (*stepwise*) regresyon” yöntemi uygulanmıştır (Özdamar, 2002, ss. 576 - 577). Test edilen regresyon modellerinde ortaya çıkması muhtemel olan çoklu doğrusal bağlantı (*multicollinearity*) sorununun tespiti için değişkenler arasındaki korelasyonlar incelenmiş ve ayrıca varyans büyütme faktörleri (VIF) hesaplanmıştır. Hesaplanan VIF değerlerinin 10’dan büyük olması çoklu doğrusal bağlantı sorununun mevcut olduğu şeklinde yorumlanırken, modele dahil edilen bağımsız değişkenler arasındaki korelasyon katsayılarının 0,80’den büyük olması bu değişkenler arasında çoklu doğrusal bağlantı olabileceğini, söz konusu katsayının 0,90’ın üzerinde olması ise ciddi bir çoklu doğrusal bağlantı sorununun mevcut olduğunu göstermektedir (Büyüköztürk, 2009, s. 100).

D. BULGULAR

Araştırmada kullanılan değişkenlerin açıklayıcı istatistikleri Tablo 2’de, değişkenler arasındaki Pearson Korelasyon katsayıları ise Tablo 3’de sunulmaktadır.

Tablo 2: Değişkenlerin Açıklayıcı İstatistikleri

Değişkenler	n	En az	En fazla	Ortalama	S.Sapma
<i>Bağımlı Değişkenler</i>					
Ortak YK Üye Sayısı (2011)	53	,00	9,00	3,83	2,05
Aileden Ortak YK Üye Sayısı (2011)	53	,00	4,00	,94	1,18
Profesyonel Ortak YK Üye Sayısı (2011)	53	,00	5,00	2,26	1,20
Bağımsız Ortak YK Üye Sayısı (2011)	53	,00	2,00	,21	,49
Ortak YK Üye Sayısı (2014)	53	,00	11,00	4,19	2,42
Aileden Ortak YK Üye Sayısı (2014)	53	,00	4,00	1,04	1,30
Profesyonel Ortak YK Üye Sayısı (2014)	53	,00	5,00	1,49	1,15
Bağımsız Ortak YK Üye Sayısı (2014)	53	,00	3,00	1,34	,90
<i>Bağımsız Değişkenler</i>					
EBH Pay (2010)	53	,26	,98	,55	,16
HAO (2010)	53	,02	,49	,28	,12
YK Büyüklüğü (2010)	53	5,00	13,00	7,79	2,01
YK Bağımsız (Oran) (2010)	53	,00	,29	,043	,08
YK İçeriden (Oran) (2010)	53	,00	,86	,42	,21
YK Kadın (Oran) (2010)	53	,00	,44	,14	,13
EBH Pay (2013)	53	,24	,97	,54	,16
HAO (2013)	53	,02	,50	,27	,12
YK Büyüklüğü (2013)	53	6,00	14,00	8,06	2,28
YK Bağımsız (Oran) (2013)	53	,08	,42	,29	,07
YK İçeriden (Oran) (2013)	53	,00	,60	,30	,15
YK Kadın (Oran) (2013)	53	,00	,44	,13	,10
<i>Kontrol Değişkenleri</i>					
Büyükük (Satışlar) (2010) ^a	53	0,01	26,22	2,05	4,01
Yaş (Yıl) (2010)	53	2,00	100,00	38,99	16,57
Ürün Çeşitlendirme (2010)	53	,00	1,39	,31	,42
ROA (2010)	53	-,12	,27	,05	,07
ROE (2010)	53	-,74	,38	,06	,18
ROS (2010)	53	-,55	,34	,05	,13
Sektör (İmalat)	53	--	--	--	--
Büyükük (Satışlar) (2013)	53	0,01	41,08	2,94	6,16
Yaş (Yıl) (2013)	53	5,00	103,00	41,98	16,58
Ürün Çeşitlendirme (2013)	53	,00	1,38	,28	,39
ROA (2013)	53	-,19	,31	,06	,09
ROE (2013)	53	-1,84	,54	,07	,32
ROS (2013)	53	-1,84	,73	,04	,31
Sektör (İmalat)	53	--	--	--	--

^a Milyar (TL)

Tablo 3: Değişkenler Arasındaki Pearson Korelasyon Katsayıları (2011 ve 2014 yılları için) ^a

Değişkenler	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
1. Ortak YK Üye	1	,700**	,676**	,319*	-,150	,285*	,349*	,201	,098	-,109	,346*	,007	,119	-,057	-,015	-,072	,265
2. Aileden Ortak YK Üye	,707**	1	,215	,020	-,308*	,053	,552**	-,093	-,281*	-,077	,402**	-,075	,204	-,009	,042	-,047	,051
3. Profesyonel Ortak YK Üye	,593**	,231	1	,068	-,002	,331*	,087	,054	,541**	-,089	,254	,296*	,034	,088	,076	,085	,425**
4. Bağımsız Ortak YK Üye	,617**	,170	,077	1	,325*	,045	-,188	,663**	,124	,106	-,041	-,227	-,174	-,368**	-,319*	-,386**	-,047
5. EBH Pay	-,188	-,133	-,133	-,012	1	-,356**	-,274*	,192	,165	-,079	-,053	,079	-,128	-,213	-,185	-,249	-,055
6. HAO	,095	-,001	,186	,131	-,261	1	-,083	,113	,296*	,341*	,154	,075	,054	,112	,034	,252	,258
7. YK Büyüklüğü	,573**	,433**	,391**	,131	-,389**	-,099	1	-,069	-,407**	-,071	,433**	-,131	,116	,112	,179	,049	,079
8. YK Bağımsız (Oran)	-,241	-,345*	-,270	,095	,164	,076	-,484**	1	-,009	-,116	,087	-,325*	-,022	-,309*	-,215	-,372**	-,029
9. YK İçeriden (Oran)	-,026	-,199	,416**	-,090	,111	,174	-,219	-,052	1	,234	-,188	,310*	-,297*	-,037	-,116	,005	,287*
10. YK Kadın (Oran)	-,053	,214	-,130	-,103	-,029	,247	-,022	-,234	,078	1	-,104	,080	-,049	,056	-,077	,202	-,061
11. Büyüklük (Satışlar)	,443**	,288*	,486**	,142	-,112	,197	,465**	,075	-,178	-,030	1	-,095	,111	,077	,236	,029	,025
12. Yaş (Yıl)	-,010	-,107	,260	-,090	,117	,005	,014	-,144	,435**	,006	-,071	1	,214	,109	,135	,135	,197
13. Ürün Çeşitlendirme	-,147	,000	-,131	-,198	-,073	-,032	,007	-,012	-,037	,153	,000	,226	1	-,102	,072	,041	-,168
14. ROA	,165	,042	,059	,123	-,340*	,044	,192	-,047	-,052	-,111	-,018	,281*	-,055	1	,822**	,792**	,318*
15. ROE	,069	-,014	,020	,025	-,264	-,028	,205	,134	-,039	-,074	,104	,204	,084	,761**	1	,681**	,290*
16. ROS	,060	,079	,084	-,101	-,350*	,132	,113	-,020	,008	,049	,033	,188	,149	,586**	,377**	1	,309*
17. Sektör (İmalat)	,306*	-,019	,390**	,308*	-,015	,229	,053	,032	,252	-,083	,066	,197	-,164	,352**	,215	,274*	1

^a 2014 (Ortak YK Üye, Aileden Ortak YK Üye, Profesyonel Ortak YK Üye, Bağımsız Ortak YK Üye) ve 2013 (EBH Pay, HAO, YK Büyüklüğü, YK Bağımsız, YK İçeriden, YK Kadın, Büyüklük, Yaş, Ürün Çeşitlendirme, ROA, ROE, ROS, Sektör) yıllarına ait değerleri için hesaplanan korelasyon katsayıları *diyagonalin alt tarafında*; 2011 (Ortak YK Üye, Aileden Ortak YK Üye, Profesyonel Ortak YK Üye, Bağımsız Ortak YK Üye) ve 2010 (EBH Pay, HAO, YK Büyüklüğü, YK Bağımsız, YK İçeriden, YK Kadın, Büyüklük, Yaş, Ürün Çeşitlendirme, ROA, ROE, ROS, Sektör) yıllarına ait değerleri için hesaplanan korelasyon katsayıları *diyagonalin üst tarafında* gösterilmektedir.

N: 53 * P < ,05; ** P < ,01 (2-tailed).

Korelasyon katsayıları (Tablo 3) incelendiğinde, bir sonraki adımda test edilecek olan regresyon modellerinde kontrol değişkeni olarak kullanılacak olan finansal performans ölçütleri (ROA, ROE ve ROS) arasında, $r=0,377$ ila $r=0,822$ aralığında değişen yüksek ilişkiler gözlenmektedir. Bu düzeylerdeki ilişki katsayıları ($r>,80$) söz konusu değişkenlerin çoklu doğrusal bağlantı sorununa yol açabileceğini ifade etmektedir (Büyüköztürk, 2009, s. 100). Böyle bir sorunun ortadan kaldırılması için, bu aşamadan sonraki analizlerde finansal performans ölçütleri içerisinde sadece ROA kontrol değişkeni olarak modellere dâhil edilmiştir. Öncül literatür incelendiğinde, söz konusu korelasyon sorununa vurgu yaparak finansal performans ölçütü olarak sadece ROA değişkenini kullanan çalışmalara rastlanmaktadır (*örneğin*, Okan, vd., 2014, ss. 55-56). Analizler kapsamında hesaplanan VIF değerleri, test edilen modellerde (Tablo 4 ve Tablo 5) çoklu doğrusal bağlantı sorunu olmadığını ifade etmektedir ($VIF<10$).

Yönetim kurulu (YK) yapısını ve sahiplik yoğunlaşmasını (2013 yılı), ortak YK üyelikleri (2014 Yılı) üzerindeki etkisini ele alan regresyon analizi sonuçları Tablo 4'de özetlenmektedir. Buna göre, en büyük hissedarın payının (EBH Pay), "Ortak YK Üye", "Aileden Ortak YK Üye", "Profesyonel Ortak YK Üye" ve "Bağımsız Ortak YK Üye" sayıları üzerinde anlamlı etkilere sahip olmadığı görülmektedir (Model 1 – Model 4: $P>,10$). Bununla birlikte halka açıklık oranı (HAO), *sadece*, "Profesyonel Ortak YK Üye" sayısı üzerinde anlamlı ve pozitif yönlü bir etkiye sahiptir (Model 3a: $\beta=,234$; $p<,10$). YK büyüklüğünün ortak YK üyeliklerini temsil eden değişkenler üzerindeki etkilerine dair bulgular incelendiğinde, *farklı modellerde*, "YK büyüklüğü" değişkeninin, "Ortak YK Üye" (Model 1c: $\beta=,460$; $p<,01$), "Aileden Ortak YK Üye" (Model 2c: $\beta=,438$; $p<,01$) ve "Profesyonel Ortak YK Üye" (Model 3a: $\beta=,505$; $p<,01$) sayıları üzerindeki etkilerine dair anlamlı ve pozitif yönlü katsayılar elde edildiği görülmektedir. Bununla birlikte bu değişkenin, "Bağımsız Ortak YK Üye" sayısı üzerindeki etkisine dair anlamlı bir katsayı elde edilememiştir (Model 4a-4c: $P>,10$). Yönetim kurulu yapısını temsil eden önemli değişkenler olarak ele alınan bağımsız üye oranı (YK Bağımsız), içeriden üye oranı (YK içeriden) ve kadın üye oranı (YK Kadın) değişkenlerinin "Ortak YK Üye" ve "Bağımsız Ortak YK Üye" değişkenleri üzerindeki etkilerine dair anlamlı bulgular elde edilememiştir (Model 1a-1c ve Model 4a-4c: $P>,10$). Bununla birlikte "Profesyonel Ortak YK Üye" sayısı üzerinde "YK Bağımsız" üye oranı (Model 3c: $\beta=-,346$; $p<,01$) ve "YK Kadın" üye oranı (Model 3c: $\beta=-,210$; $p<,05$) değişkenlerinin negatif yönlü, "YK İçeriden" üye oranı değişkeninin ise pozitif yönlü etkilere (Model 3c: $\beta=,459$; $p<,01$) sahip oldukları görülmektedir. "YK Kadın" üye oranı aynı zamanda "Aileden Ortak YK Üye" sayısı üzerinde de pozitif yönlü bir etkiye sahiptir (Model 2c: $\beta=,223$; $p<,10$).

Kontrol değişkenleri incelendiğinde, "Büyüklik", "Ortak YK Üye" (Model 1c: $\beta=,212$; $p<,10$) ve "Profesyonel Ortak YK Üye" (Model 3c: $\beta=,572$; $p<,01$) üzerinde; "Sektör (imalat)" ise "Ortak YK Üye" (Model 1c: $\beta=,268$; $p<,05$), "Profesyonel Ortak YK Üye" (Model 3c: $\beta=,230$; $p<,05$) ve "Bağımsız Ortak YK Üye" (Model 4c: $\beta=,308$; $p<,05$) üzerinde pozitif yönlü etkilere sahiptir.

Tablo 4: Yönetim Kurulu Yapısının ve Sahiplik Yoğunlaşmasının (2013 yılı) Ortak Yönetim Kurulu Üyelikleri (2014 Yılı) Üzerindeki Etkisini Ele Alan Regresyon Analizi Sonuçları

Değişkenler	Ortak YK Üye (2014) ^a			Aileden Ortak YK Üye (2014) ^a			Profesyonel Ortak YK Üye (2014) ^a			Bağımsız Ortak YK Üye (2014) ^a		
	Model 1a	Model 1b	Model 1c	Model 2a	Model 2b	Model 2c	Model 3a	Model 3b	Model 3c	Model 4a	Model 4b	Model 4c
<i>Bağımsız Değişkenler (2013)</i>												
EBH Pay	,104	,052		,066	,057		,077	-,102		,124	,110	
HAO	,191	,056		,044	-,019		,234 [†]	,004		,215	,143	
YK Büyüklüğü	,666**	,461*	,460**	,362*	,226	,438**	,505**	,065		,259	,235	
YK Bağımsız (Oran)	,035	-,071		-,147	-,231		-,085	-,288*	-,346**	,157	,148	
YK İçeriden (Oran)	,083	,077		-,157	-,096		,491**	,431**	,459**	-,068	-,112	
YK Kadın (Oran)	-,081	-,037		,191	,192	,223 [†]	-,232*	-,197*	-,210*	-,104	-,043	
<i>Kontrol Değişkenleri (2013)</i>												
Büyüklük (Satışlar)		,221	,212 [†]		,192		,524**	,572**			-,038	
Yaş (Yıl)		-,087			-,113		,080				-,072	
Ürün Çeşitlenme		-,078			,003		-,081				-,120	
ROA		,032			,055		-,104				,022	
ROE												
ROS												
Sektör (İmalat)		,228 [†]	,268*		,011		,242*	,230*			,274	,308*
F	4,575**	3,202**	12,802**	2,844*	1,595	7,793**	7,306**	8,539**	19,911**	,781	867	5,349*
Adjusted R ²	,292	,318	,405	,175	,112	,207	,421	,615	,645	-,026	-,029	,077
VIF (max)	1,661	2,706	1,279	1,661	2,706	1,000	1,661	2,706	1,125	1,661	2,706	1,000
VIF (min)	1,126	1,204	1,005	1,126	1,204	1,000	1,126	1,204	1,051	1,126	1,204	---

^a Standardize edilmiş regresyon katsayıları raporlanmıştır.

[†] P<,10; * P<,05; ** P<,01

Tablo 5: Yönetim Kurulu Yapısının ve Sahiplik Yoğunlaşmasının (2010 Yılı) Ortak Yönetim Kurulu Üyelikleri (2011 Yılı) Üzerindeki Etkisini Ele Alan Regresyon Analizi Sonuçları

Değişkenler	Ortak YK Üye (2011) ^a			Aileden Ortak YK Üye (2011) ^a			Profesyonel Ortak YK Üye (2011) ^a			Bağımsız Ortak YK Üye (2011) ^a		
	Model 1a	Model 1b	Model 1c	Model 2a	Model 2b	Model 2c	Model 3a	Model 3b	Model 3c	Model 4a	Model 4b	Model 4c
<i>Bağımsız Değişkenler (2010)</i>												
EBH Pay	-,007	-,053		-,119	-,173		,071	,017		,184	,186	
HAO	,300 [†]	,198	,336*	106	,017		,295*	,137		,031	,109	
YK Büyüklüğü	,473**	,371*	,458**	,487**	,376*	,552**	,382**	,252 [†]	,219 [†]	-,065	-,023	
YK Bağımsız (Oran)	,178	,156		-,058	-,112		,004	,069		,614**	,546**	,596**
YK İçeriden (Oran)	,256 [†]	,258	,243 [†]	-,077	-,048		,671**	,677**	,726**	,076	,032	
YK Kadın (Oran)	-,218	-,158	-,248 [†]	-,076	-,027		-,314**	-,239*	-,194 [†]	-,054	-,078	
<i>Kontrol Değişkenleri (2010)</i>												
Büyüklük (Satışlar)		,161			,221			,203 [†]	,246*		-,061	
Yaş (Yıl)		-,003			-,032			,094			-,031	
Ürün Çeşitlenme		,129			,100			,179	,225*		-,144	-,182 [†]
ROA		-,114			-,154			,051			-,162	-,202 [†]
ROE												
ROS												
Sektör (İmalat)		,157			,082			,154	,219*		-,026	
F	3,889**	2,350*	5,312**	4,024**	2,537*	22,345**	8,388**	5,941**	11,158**	7,520**	4,354**	16,406**
Adjusted R ²	,250	,222	,249	,259	,245	,291	,460	,511	,540	,429	,415	,471
VIF (max)	1,564	1,888	1,334	1,564	1,888	1,000	1,564	1,888	1,547	1,564	1,888	1,120
VIF (min)	1,131	1,333	1,157	1,131	1,333	---	1,131	1,333	1,090	1,131	1,333	1,014

^a Standardize edilmiş regresyon katsayıları raporlanmıştır.

[†] P<,10; * P<,05; ** P<,01

Yönetim kurulu (YK) yapısının ve sahiplik yoğunlaşmasının (2010 Yılı) ortak yönetim kurulu üyelikleri (2011 Yılı) üzerindeki etkisini ele alan regresyon analizi sonuçları Tablo 5’de özetlenmektedir. Tablo 5’de yer alan model sonuçları incelendiğinde en büyük hissedarın payıyla (EBH Pay) hiçbir ortak yönetim kurulu üyeliği değişkeni arasında anlamlı bir ilişki bulunmadığı görülmektedir (Model 1 – Model 4: $P > ,10$). Halka açıklık oranının (HAO) ise “Ortak YK Üye” sayısı (Model 1c: $\beta = ,336$; $p < ,05$) ve “Profesyonel Ortak YK Üye” sayısı (Model 3a: $\beta = ,295$; $p < ,05$) üzerinde anlamlı ve pozitif yönlü etkilere sahip olduğu görülmektedir. YK büyüklüğü için elde edilen katsayılara bakıldığında bu değişkenin, “Ortak YK Üye” sayısı (Model 1c: $\beta = ,458$; $p < ,01$), “Aileden Ortak YK Üye” sayısı (Model 2c: $\beta = ,552$; $p < ,01$) ve “Profesyonel Ortak YK Üye” sayısı (Model 1a: $\beta = ,382$; $p < ,01$) üzerindeki etkilerinin anlamlı ve pozitif yönlü olduğu görülmektedir. YK yapısını temsil eden değişkenlerden bağımsız üye oranının (YK Bağımsız) “Bağımsız Ortak YK Üye” sayısı üzerindeki (Model 4c: $\beta = ,596$; $p < ,01$) ve içeriden üye oranının (YK İçeriden) hem “Ortak YK Üye” sayısı (Model 1c: $\beta = ,243$; $p < ,10$) hem de “Profesyonel Ortak YK Üye” sayısı (Model 3c: $\beta = ,726$; $P < ,01$) üzerindeki etkileri anlamlı ve pozitif yönlüdür. YK yapısını temsil eden diğer değişken olan kadın üye oranı (YK Kadın) ise “Ortak YK Üye” sayısı (Model 1c: $\beta = -,248$; $p < ,10$) ve “Profesyonel Ortak YK Üye” sayısı (Model 3a: $\beta = -,314$; $p < ,01$) üzerinde negatif yönlü etkilere sahiptir.

Kontrol değişkenlerine dair katsayılar incelendiğinde ise “Büyüklik” (Model 3c: $\beta = ,246$; $p < ,05$), ürün çeşitlendirme (Model 3c: $\beta = ,225$; $p < ,05$) ve sektör (imalat) (Model 3c: $\beta = ,219$; $p < ,05$) değişkenlerinin “Profesyonel Ortak YK Üye” sayısı üzerinde pozitif yönlü etkilere sahip olduğu görülmektedir. Ürün çeşitlendirme (Model 4c: $\beta = -,182$; $p < ,10$) ve ROA (Model 4c: $\beta = -,202$; $p < ,10$) değişkenleri ile “Bağımsız Ortak YK Üye” sayısı arasında da pozitif yönlü ilişkiler elde edilmiştir. Çalışma bulguları, hipotezler ile ilişkilendirilerek Tablo 6’da özetlenmektedir.

Tablo 6: Araştırma Bulgularının Genel Değerlendirmesi ^a

Değişkenler	Hipotezler	Hipotez Testi Sonucu	OYK Üye		Aileden OYK Üye		Profesyonel OYK Üye		Bağımsız OYK Üye	
			2011	2014	2011	2014	2011	2014	2011	2014
YK Büyüklüğü	H ₁ : Türk işletme gruplarının bağlı kuruluşlarında yönetim kurulu büyüklüğünün artması, ortak yönetim kurulu üye sayısının artmasına neden olacaktır.	▪ Desteklendi	(+)	(+)	(+)	(+)	(+)	(+)	<i>i.y.</i>	<i>i.y.</i>
YK Bağımsız (Oran)	H ₂ : Türk işletme gruplarının bağlı kuruluşlarında yönetim kurulundaki bağımsız üye oranının artması, ortak yönetim kurulu üye sayısının artmasına neden olacaktır (<i>H_{2a}</i>). Ayrıca yönetim kurulundaki bağımsız üye oranı arttıkça aileden ortak yönetim kurulu üye sayısı da artacaktır (<i>H_{2b}</i>).	▪ Desteklenmedi	<i>i.y.</i>	<i>i.y.</i>	<i>i.y.</i>	<i>i.y.</i>	<i>i.y.</i>	(-)	(+)	<i>i.y.</i>
YK İçeriden (Oran)	H ₃ : Türk işletme gruplarının bağlı kuruluşlarında yönetim kurulundaki içeriden üye oranının artması, ortak yönetim kurulu üye sayısının artmasına neden olacaktır (<i>H_{3a}</i>). Ayrıca yönetim kurulundaki içeriden üye oranı arttıkça profesyonel ortak yönetim kurulu üye sayısı da artacaktır (<i>H_{3b}</i>).	▪ H _{3a} Kısmen Desteklendi (2011 yılı için) ▪ H _{3b} Desteklendi	(+)	<i>i.y.</i>	<i>i.y.</i>	<i>i.y.</i>	(+)	(+)	<i>i.y.</i>	<i>i.y.</i>
YK Kadın (Oran)	H ₄ : Türk işletme gruplarının bağlı kuruluşlarında yönetim kurulundaki kadın üye oranının artması, ortak yönetim kurulu üye sayısının artmasına neden olacaktır (<i>H_{4a}</i>). Ayrıca yönetim kurulundaki kadın üye oranı arttıkça (aileden kadın ortak yönetim kurulu üye sayısındaki artışa bağlı olarak) aileden ortak yönetim kurulu üye sayısı da artacaktır (<i>H_{4b}</i>).	▪ H _{4a} Desteklenmedi ▪ H _{4b} Kısmen Desteklendi (2014 yılı için)	(-)	<i>i.y.</i>	<i>i.y.</i>	(+)	(-)	(-)	<i>i.y.</i>	<i>i.y.</i>
EBH Pay	H ₅ : Türk işletme gruplarının bağlı kuruluşlarında sahiplik yoğunlaşmasının artması, ortak yönetim kurulu üye sayısının artmasına neden olacaktır (<i>H_{5a}</i>). Ayrıca sahiplik yoğunlaşması arttıkça profesyonel ortak yönetim kurulu üye sayısı da artacaktır (<i>H_{5b}</i>).	▪ Desteklenmedi	<i>i.y.</i>	<i>i.y.</i>	<i>i.y.</i>	<i>i.y.</i>	<i>i.y.</i>	<i>i.y.</i>	<i>i.y.</i>	<i>i.y.</i>
HAO	H ₆ : Türk işletme gruplarının bağlı kuruluşlarında halka açıklık oranının artması, ortak yönetim kurulu üye sayısının artmasına neden olacaktır (<i>H_{6a}</i>). Ayrıca halka açıklık oranı arttıkça profesyonel ortak yönetim kurulu üye sayısı da artacaktır (<i>H_{6b}</i>).	▪ H _{6a} Kısmen Desteklendi (2011 yılı için) ▪ H _{6b} Desteklendi	(+)	<i>i.y.</i>	<i>i.y.</i>	<i>i.y.</i>	(+)	(+)	<i>i.y.</i>	<i>i.y.</i>
Kontrol Değişkenleri										
Büyüklük	---	---	<i>i.y.</i>	(+)	<i>i.y.</i>	<i>i.y.</i>	(+)	(+)	<i>i.y.</i>	<i>i.y.</i>
Yaş	---	---	<i>i.y.</i>	<i>i.y.</i>	<i>i.y.</i>	<i>i.y.</i>	<i>i.y.</i>	<i>i.y.</i>	<i>i.y.</i>	<i>i.y.</i>
Ürün çeşit.	---	---	<i>i.y.</i>	<i>i.y.</i>	<i>i.y.</i>	<i>i.y.</i>	(+)	<i>i.y.</i>	(-)	<i>i.y.</i>
ROA	---	---	<i>i.y.</i>	<i>i.y.</i>	<i>i.y.</i>	<i>i.y.</i>	<i>i.y.</i>	<i>i.y.</i>	(-)	<i>i.y.</i>
Sektör	---	---	<i>i.y.</i>	(+)	<i>i.y.</i>	<i>i.y.</i>	(+)	(+)	<i>i.y.</i>	(+)

^a *i.y.*, Anlamlı bir ilişki bulunamadı; OYK, Ortak Yönetim Kurulu

SONUÇ

İlgili yazında yapılan araştırmalar ve incelemeler ortak yönetim kurulu üyeliklerinin gelişmiş ülkelerde bilgiyi paylaşmak ve öğrenmek adına, dış çevreye hala tam olarak güvenilmeyen gelişmekte olan ülkelerde ise kontrol ve koordinasyonun sağlanması adına uygulandıklarını göstermektedir (Johnson vd., 1996; Lins, 2003; Zahra ve Pearce, 1989). Bu çalışmanın bulguları bütün olarak değerlendirildiğinde de Türk işletme gruplarının bağlı kuruluşları düzeyinde ilgili yazını destekler bulgulara ulaşıldığı görülmektedir.

Çalışmanın örneklemini oluşturan bağlı kuruluşların yönetim kurullarının büyüklüğü hem ortak yönetim kurulu üye sayısının hem de aileden ve aileden görülen profesyonel (iç üye) ortak yönetim kurulu üye sayısının artmasına neden olmaktadır. Bu sonuçlar ilgili yazındaki araştırmalar (Heemskerck, 2013; Santos vd., 2009; Bunting ve Babour, 2008; Salvaj vd., 2008; Ruigrok vd., 2006) ile tutarlılık göstermektedir. Ataay (2008) Türkiye bağlamında gerçekleştirdikleri çalışmada, yönetim kurulu büyüklüğü ve ortak yönetim kurulu üyelikleri arasındaki ilişkiyi incelemiş ve yönetim kurulu büyüklüğünün ortak yönetim kurulu üyeliği üzerinde olumlu etkisinin olduğu sonucuna ulaşmıştır. Kula (2005) da çalışmada, yönetim kurulu büyüklüğüyle ortak yönetim kurulu üyeliği arasında diğer çalışmalarla benzer biçimde olumlu ilişki olduğuna dair sonuçlara ulaşmıştır. Bahsettiğimiz bu çalışmaları destekler biçimde bu çalışmada ortak yönetim kurulu üye sayısı yönetim kurulu büyüklüğünden her iki yılda da etkilemektedir.

Yönetim kurulu büyüdükçe ana hissedarlar ve özellikle aile yönetim ve denetleme gücünü kaybetmemek adına ortak üyelikler stratejilerine daha fazla başvurdukları görülmektedir. Ortak yönetim kurulu üyelik niteliklerine bakıldığında da, yönetim kurulu büyüdükçe bağımsız ortak üyelerden ziyade aile bireylerinin ve aileden kabul edilen profesyonel yöneticilerin ortak yönetim kurulu üyeliğinin de arttığı ortaya çıkmaktadır. Ortak yönetim kurulu olarak tercih edilen iç halka içindeki profesyonel yöneticilerin aile bireyleriyle birlikte, işletme grubunun bağlı kuruluşlarının stratejik ve finansal karar alma süreçlerinde ortak üye olarak yer aldığı görülmektedir (Üsdiken, Yıldırım-Öktem ve Şenol, 2015, s. 525). Mevcut araştırmalarda aile üyeleriyle birlikte, üst düzey konumlarda, güvenilir aileden biri gibi görülen bir profesyonel yönetici grubu bulunmaktadır. Bu grup hem işletme grubunun merkezi hem de ailenin daha fazla sahiplendiği birçok bağlı kuruluşun yönetim kurulunda ortak üye yer aldığı ortaya çıkmaktadır (Üsdiken vd. 2015, s. 543). Ayrıca, Türk aile işletme gruplarının sahipleri tarafından aileden olan yöneticilere destek amacıyla yönetim kurulu üyesi olarak kullanılan profesyonel yöneticiler, aile içi vekâlet maliyetlerinin azaltılmasını da sağlamaktadırlar. Aile işletme gruplarına ait olan sınıf yani aileye yakın olan isimler, işletme grubunun pek çok bağlı kuruluşunda ortak yönetim kurulu üyesi olarak kullanılmakta ve göze çarpan bir yönetim

kurulu üye havuzu meydana getirmektedirler (Çerezci Baycan ve Semerciöz, 2013, s. 573).

Çolpan ve Jones (2016) gelişmekte olan bir pazar özelliği taşıyan Türk kurumsal bağlamının, tam olarak kurumsal aksaklıkların yer aldığı özel bir örneği yansıttığını ileri sürmektedir. Bununla birlikte, Karaevli ve Yurtoğlu (2018, s. 832), Türk işletme gruplarında kurucu ailenin gerek holding gerekse bağlı kuruluşları üzerindeki etkisinin ilgili yazındaki işlem maliyetlerinin ve kurumsal boşlukların etkisinden öte bir durumu nitelediğini ifade etmektedir. Türk işletme gruplarında kurucu aile üyeleri ortak yönetim kurullarında yer alarak Buğra'nın (1994) da belirttiği üzere, aile kontrolünü ve koordinasyonu sağlamayı amaçlamaktadırlar. Bunun bir sebebi de holding aracılığıyla kurucu aile sadece bağlı kuruluşun stratejisini yönetmemekte aynı zamanda ailenin kişisel zenginliğini yönetmektedir.

Bu çalışmada yönetim kurulundaki bağımsız üye oranından ortak yönetim kurulu üyeliklerinden 2014 yılında profesyonel olan ortak yönetim kurulu üye sayısı olumsuz yönde etkilenirken sadece 2011 yılında bağımsız olan ortak yönetim kurulu üye sayısı olumlu yönde etkilendiği sonucuna ulaşılmıştır. Kula'nın (2005) İMKB100 şirketlerinde ortak yönetim kurulu üyelikleriyle İMKB100'de yer alan aile holdinglerinde ortak yönetim kurulu üyeliklerini karşılaştırdıkları çalışması İMKB100 şirketlerinde 77 ortak yönetim kurulu üyesinin 26'sının aile üyesi, 46'sının profesyonel yönetici ve 5'inin bağımsız yönetici olduğunu, İMKB100 aile holdinglerinde 58 ortak yönetim kurulu üyesinin 25'inin aile üyesi, 31'inin profesyonel yönetici ve 2'sinin bağımsız yönetici olduğunu göstermektedir. Bu çalışmada da, YTTK sonrası eskiye nazaran ciddi bir artış görülmesine rağmen, bağımsız üye oranı 2010 yılı için .043 iken 2013 yılı için 0.29'dur. Dolayısıyla Türkiye'de bağımsız üyelerin etkinliği tartışılmakla beraber sayılarının da oldukça sınırlı olduğu görülmektedir. Bu durum da beklenen ilişkinin ortaya çıkmamasında etkili olabilmektedir.

Türkiye gibi sanayileşmenin geç yaşandığı ülkelerde ortak yönetim kurulu üyeliklerinin kimlerden oluşturulduğunu gösteren birçok araştırma iç yöneticilerin yüzdesi ile ortak yönetim kurulu üyelikleri arasında pozitif yönlü bir ilişki olduğu sonuçlarına ulaşmaktadır (Lester ve Cannella, 2006; Burt, 2006; Salvaj ve Couyoumdjian, 2013; Baycan ve Semerciöz, 2013; Ataay, 2008; Dicle ve Turgut, 2003; Mizruchi, 1996; Şenalp ve Öztürk, 2014). Bu çalışma da yönetim kurulundaki iç üye oranından ortak yönetim kurulu üye sayısının olumlu yönde etkilendiği ve ortak yönetim kurulu üyeliklerinden profesyonel (iç üye) olan ortak yönetim kurulu üye sayısının 2011 yılında olumlu yönde etkilendiği sonucuna ulaşılmıştır. 2014 yılı için ise beklenen etki görülememiştir. Yönetim kurullarında iç üye oranının artması hem 2011 hem de 2014 yıllarında iç üyelerin daha fazla ortak yönetim kurulu üyeliğinde bulunduğunu ortaya çıkarmaktadır. Bu bulgu yönetim kurulunda görev verilen iç üyelerin gerek

YTTK öncesinde gerekse sonrasında aile tarafından denetim amaçlı ortak yönetim kurullarında değerlendirildiğini ispatlamaktadır.

Bu çalışmada yönetim kurulundaki kadın üye oranıyla ortak yönetim kurulu üyeliği arasındaki ilişkide kadın üye oranının 2011 yılı için ortak yönetim kurulu üyelikleri üzerinde olumsuz yönde etkiye sahip olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. YTTK çerçevesinde yönetim kurulunda kadın üye oranlarının artmasına yönelik düzenlemelerle yönetim kurullarındaki kadın üye sayısının artması, aileden ortak yönetim kurulu üyelerinin sayısında bir artışa neden olabilmektedir. Genelde yönetim kurullarında yer alan kadın üyelerin aileden olduğu görülmektedir. Dolayısıyla aileden olan kadın üyeler, yasal düzenlemelere bir yanıt olarak, ortak yönetim kurulu üyesi olarak tercih edilebilmektedir.

Daha önce de ifade edildiği üzere, Türkiye’de aile baskın yönetim bulunmaktadır. Aile baskın yönetimlerde ise sahiplik yoğunlaşması önemli bir konu olarak karşımıza çıkarken bu çalışmada ortak yönetim kurulu üye sayısı ve profilleri üzerinde beklenen etkinin ortaya çıkmadığı görülmektedir. Bu çalışmanın sonucu, ortak yönetim kurulu üyeliklerinin sahiplik yoğunlaşmasından etkilenmediğini göstermekte ve yazındaki çalışma sonuçlarıyla tutarlılık göstermemektedir. Lester ve Cannella (2006), hâkim hissedarların aile üyeleri olduğu aile kontrollü firmalarda ortak yönetim kurulu üyeliklerinin kontrolü tek başına elinde bulundurmayan işletme gruplarına göre daha fazla görüldüğünü savunmaktadır. Murray (2000) ve Santos vd. (2009) de ortak yönetim kurulu üyeliklerinin kimler tarafından oluştuğunun sahiplik yoğunlaşması ve halka açıklık oranından etkilendiğini savunmaktadır. Ataay (2008) Türkiye bağlamında gerçekleştirdiği çalışmasında, sahipliğin kimlerden oluştuğunun ve hâkim hissedarların gelişime ne kadar açık olduklarının ortak yönetim kurulu üyeliğini etkilediği sonucuna ulaşmaktadır.

Bu çalışmada ise sahiplik yoğunlaşmasının ortak yönetim kurulu sayısı ve niteliği üzerinde herhangi bir etkisinin olmadığı görülmektedir. Bir taraftan, araştırılan işleme gruplarının çoğunun benzer sahiplik yoğunlaşma düzeylerine sahip olduğu için bu sonucun çalışma örnekleminde de kaynaklanabileceği düşünülmektedir. Diğer taraftan, Türk işletme gruplarında yaygın olan sahiplik yoğunlaşması ortak yönetim kurulları dışında çapraz sahiplik, piramit yapılar gibi diğer kontrol mekanizmasını kullanıyor olabilmemesinden de kaynaklanabilmektedir. Sahiplik yapısı, çok daha karmaşık ilişkiler barındırmakta (Karademir, 2017, s. 192), farklı sahiplik yapıları farklı vekâlet sorunlarına neden olmaktadır (Cuervo-Cazurra, 2006). Çerezci Baycan ve Semerciöz (2013, s. 573), IMKB-100 endeksi şirketlerinde varolan ortak yönetim kurulu üyeliklerinden hareketle, elde ettiği sonuçları sınıf hegemonyası modeli ile ilişkilendirdiğinde, firmaların, elit sınıf çıkarlarını, aileye ya da gruba ait şirketlerinin kaynaklardaki paylarını korumak için yönetim kurulu üyelerini ortak olarak kullandıkları yargısına ulaşmaktadır. Ancak bu çalışma kapsamında

sahiplik yoğunlaşma düzeyinin söz konusu ortak yönetim kurulu üyeleri üzerinde etkisinin olmaması, Karademir'in (2017) belirttiği üzere sahiplik yapısının karmaşıklığından kaynaklanabilmektedir. Sahiplik yapılarının farklı boyutlarla ele alınıp çalışılması alana derinlemesine bilgi sunmak için gerekli görülmektedir.

Halka açıklık oranının da YTTK öncesi ortak yönetim kurulu üye sayısını arttıran bir güce sahipken, YTTK sonrası herhangi bir güce sahip olmadığı görülmektedir. Bununla birlikte halka açıklık düzeyinin gerek 2011 gerekse 2014 yıllarında profesyonel yöneticilerin ortak üye olarak görev almaları üzerinde olumlu etkiler yarattığı ortaya çıkmaktadır.

Bu çalışmanın en önemli katkısı ortak yönetim kurulu üyeliklerinin (aileden olan ortak yönetim kurulu üyelikleri, profesyonel olan ortak yönetim kurulu üyelikleri, bağımsız olan ortak yönetim kurulu üyelikleri) Türkiye gibi yönetim kurullarının içsel kontrol mekanizması olarak kullanıldığı kurumsal bağlamda araştırmasıdır. Çünkü ilgili yazında gelişmekte olan ülke bağlamını ele alan çalışma sayısı oldukça azdır. Çalışmanın bir diğer önemli katkısı, 2012 YTTK kırılma noktası olarak alınıp ortak yönetim kurulu üyeliklerini hem 2011 yılı hem de 2014 yılı kapsamında ele alıyor olmasıdır. Çünkü ilgili yazında Türkiye bağlamında yapılan çalışmaların hepsi tek bir yılı kapsamakta ve ortak yönetim kurulu üyelikleri ile ilgili var olan durumu ortaya koyarken karşılaştırma olanağı sunmamaktadır.

Gelecek çalışmalarda da örnekleme dâhil edilen tüm işletme gruplarına ait tek tek hem hiyerarşik organizasyon şeması hem de ağ organizasyon şemasının oluşturulmasıyla organizasyonda kimin kiminle daha sık iletişime geçtiği, ağda kritik kişilerin kimler olduğu, kimlerin arasında kopukluk olduğu, hassas bağlar, boşluklar, merkez bağlar saptanabilir ve boylamsal bir araştırma tasarımı da işin içine katılarak ortak yönetim kurulu üyelikleri daha detaylı bir biçimde ele alınabileceği düşünülmektedir. Ayrıca bu çalışmada kontrol değişkeni olarak ele alınan değişkenlerin, bağımsız değişkenler üzerindeki etkilerinin ya da mevcut ilişki üzerindeki düzenleyici etkilerinin de ilginç araştırma soruları ortaya koyacağına inanılmaktadır.

KAYNAKÇA

- Ataay, A. (2008). Aile İşletme gruplarında karşılıklı kenetlenmiş yönetim kurulları: İMKB 100 şirketlerinden bulgular. Tamer Koçel (Eds.), 3. *Aile İşletmeleri Kongre Kitabı* içinde (ss. 19-31), İstanbul: İstanbul Kültür Üniversitesi Yayınları.
- Baycan, N. Ç. ve Semerciöz, F. (2013). Kaynak bağımlılığı yaklaşımı temelinde, İMKB-100 endeksindeki şirketlerde varolan ortak yönetim kurulu üyeliklerine bir bakış. Kemal Demirci ve diğerleri (Eds.), 21. *Ulusal Yönetim ve Organizasyon Kongresi Bildiriler Kitabı* içinde (ss. 565-575), Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık Eğitim Danışmanlık Tic. Ltd. Şti.
- Buğra, A. (1994). *Devlet ve işadamları*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Buğra, A. ve Üsdiken, B. (1995). Societal variations in state-dependent organizational forms: The South Korean chaebol and Turkish holding company. *Emot (European Management and Organization in Transition) Workshop*, Helsinki: Finland.
- Bunting, D. ve Barbour, J. (2008). Interlocking directorates in large American corporations, 1896–1964. *The Business History Review*, 45(3), 317–335.
- Burt, R. S. (2006). Interlocking directorates behind the S&P indices. Erişim adresi <http://faculty.chicagobooth.edu/ronald.burt/research/files/IDS&P.pdf>
- Büyüköztürk, Ş. (2009). *Sosyal bilimler için veri analizi el kitabı* (10. Baskı) Ankara: Pegem Akademi.
- Chafik, K. ve Younes, B. (2012). Relationship between CEO ownership and the debt. *International Journal of Business and Social Science*, 3(6), 56-60.
- Chen, J. (2001). Ownership structure as corporate governance mechanism: Evidence from Chinese listed companies. *Economics of Planning*, 34(1-2), 53-72.
- Chung, C. N. (2003). Managerial structure of business groups in Taiwan: The inner circle system and its social organization. *The Developing Economies*, 41(1), 37-64.
- Cuervo-Cazurra, A. (2006). Business groups and their types. *Asia Pacific Journal of Management*, 23(4), 419-437.
- Çerezci Baycan, N. ve Semerciöz, F. (2013). Kaynak bağımlılığı yaklaşımı temelinde, İMKB-100 endeksindeki şirketlerde varolan ortak yönetim kurulu üyeliklerine bir bakış. M. K. Demirci, G. E. Gümüştekin, N. D. E. Özler, C. G. Atalay (Eds.), 21. *Ulusal Yönetim ve Organizasyon Kongresi Kitabı* içinde (565-574 ss.). Ankara: Nobel.

- Çolpan, A. M. ve Hikino, T. (2008). Türkiye'nin büyük şirketler kesiminde işletme gruplarının iktisadi rolü ve çeşitlendirme stratejileri. *Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 8(1-2), 23-58.
- Çolpan, A. M. ve Jones, G. (2016). Business groups, entrepreneurship and the growth of the Koç Group in Turkey. *Business History*, 58(1), 69-88.
- Daily, C. M. ve Dalton, D. R. (1993). Board of directors leadership and structure: Control and performance implications. *Entrepreneurship Theory and Practice*, 17, 65-81.
- Daily, C. M., Dalton, D. R., Cannella Jr, A. A. (2003). Corporate governance: Decades of dialogue and data. *Academy of Management Review*, 28(3), 371-382.
- Demirağ, İ. ve Serter, M. (2003). Ownership patterns and control in Turkish listed companies. *Corporate Governance*, 11(1), 40-51.
- Denis, D. K. ve McConnell, J. J. (2001). International corporate governance. *Purdue CIBER Working Papers*. Erişim Adresi <http://docs.lib.purdue.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1016&context=ciberwp>
- Dicle, I. A. ve G. Turgut; (2003). A longitudinal study of interlocking directorates of the companies quoted in Istanbul Stock Exchange between 1996-2001. Delener, N. ve Chao C.-N. (Ed.), *Gbata Proceedings Book*.
- Dirlik, S. (2014). *Türkiye'deki işletme gruplarının uluslararasılaşması: Çoklu örnek olay araştırması* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Muğla: Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Gulati, R. ve Wetphal, J. D. (1999). Cooperative or controlling? The effects of CEO-board relations and the content of interlocks on the formation of joint ventures. *Administrative Science Quarterly*, 44(3), 473-506.
- Gupta, M. ve Fields, L. P. (2009). Board independence and corporate governance: evidence from director resignations. *Journal of Business Finance & Accounting*, 36(12), 161-184.
- Heemskerck, E. M. (2013). The social field of the European corporate elite: A network analysis of interlocking directorates among Europe's largest corporate boards. *Global Networks*, 11(4), 440-60.
- İlhan Nas T. ve Kalaycıoğlu O. (2016). The effects of the board composition, board size and CEO duality on export performance: Evidence from Turkey. *Management Research Review*, 39, 1374-1409.
- İlhan-Nas, T., Okan, T., Tatoğlu, E., Demirbağ, M. ve Glaister, K. W. (2018a). The effects of ownership concentration and institutional distance on the foreign entry ownership strategy of Turkish MNEs. *Journal of Business Research*, 93, 173-183.

- İlhan-Nas, T., Okan, T., Tatoğlu, E., Demirbağ, M., Wood, G. ve Glaister, K. W. (2018b). Board composition, family ownership, institutional distance and the foreign equity ownership strategies of Turkish MNEs. *Journal of World Business*, 53, 862–879.
- İlhan-Nas, T. (2019). Yerel Pazarlardaki Ürün Çeşitlendirme İle Uluslararasılaşma Derecesi Arasındaki İlişki: Kurumsal Yönetişim Mekanizmalarının Düzenleyici Etkileri. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 6(1), 213-229.
- İlhan, T. (2005). Uluslararası ortak girişimlerde şirket içi tutarlılık ve yerel eşbiçimlilik baskılarını yönetmede farklılaşan stratejik insan kaynakları uygulamalarının rolü. *Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 5(2), 81–119.
- İSO (İstanbul Sanayi Odası). (2014). Türkiye'nin 500 Büyük Sanayi Kuruluşu. Erişim adresi <http://www.iso500.org.tr/500-buyuk-sanayi-kurulusu/2014/>
- Jensen, M. C. ve Meckling, W. H. (1976). Theory of the firm: Managerial behavior, agency costs and ownership structure. *Journal of Financial Economics*, 3(4), 305–359.
- John, K. ve Senbet, L. W. (1998). Corporate governance and board effectiveness. *Journal of Banking & Finance*, 22(4), 371-403.
- Johnson, J. L., Daily, C. M. ve Ellstrand, A. E. (1996). Boards of directors: A review and research agenda. *Journal of Management*, 22, 409–438.
- KAP (Kamuyu Aydınlatma Platformu). (t.y.). Erişim Adresi <https://www.kap.org.tr>
- Karademir, B. (2017). Gelişen piyasalardaki işletme grupları: Bazı kuramsal notlar. *Çukurova Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 21(2), 189-196.
- Karaevli, A. (2008). Türkiye'deki işletme gruplarında çeşitlendirme stratejilerinin evrimi. *Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 8(1-2), 85-107.
- Karaevli, A. ve Yurtoğlu, B. B. (2018). Founding family effects on business group growth: Longitudinal evidence from Turkey (1925–2012). *Long Range Planning*, 51(6), 831-864.
- Karasu, R. (2013). 6102 Sayılı Türk Ticaret Kanunu ile anonim şirketlerde kurumsal yönetim ile ilgili getirilen yenilikler. *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 4(2), 33–60.
- KHU–KPMG–T–DEİK–VCC (Kadir Has University, KPMG Turkey, the Foreign Economic Relations Board, Vale Columbia Center on Sustainable International Investment). (2011). Turkish multinationals steady on their course despite crisis, survey finds. Erişim adresi <http://sites.khas.edu.tr/EMGP/report.html>

- Koca, M. A. (2015). *İşletme gruplarında çeşitlenme ve bilgi alanı yönetimi: Türkiye örneği* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ankara: Başkent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Koç Üniversitesi Kurumsal Yönetim Forumu. (2019). Erişim adresi <https://cgf.ku.edu.tr/tr/>
- Kula, V. (2005). The Impact of the roles, structure and process of boards on firm performance: Evidence from Turkey. *Corporate Governance: An International Review*, 13(2), 265–276.
- Kula, V. ve Tatoğlu, E. (2006). Board process attributes and company performance of family-owned businesses in Turkey. *Corporate Governance*, 6(5), 624–634.
- Lester, R. H. ve Cannella, A. A. (2006). Interorganizational familiness: How family firms use interlocking directorates to build community-level social capital. *Entrepreneurship Theory and Practice*, 30(6), 755–775.
- Lins, K. V. (2003). Equity ownership and firm value in emerging markets. *Journal of Financial and Quantitative Analysis*, 38(1), 159–184.
- Luo, X. ve Chung, C. (2005). Keeping it all in the family: The role of particularistic relationships in business group performance during institutional transition. *Administrative Science Quarterly*, 50(3), 404–439.
- Mak, Y. T. ve Li, Y. (2001). Determinants of corporate ownership and board structure: evidence from Singapore. *Journal of Corporate Finance*, 7(3), 235–256.
- Mak, Y.T. ve Roush, M.L. (2000). Factors affecting the characteristics of boards of directors: An empirical study of New Zealand initial public offering firms. *Journal of Business Research*, 47(2), 147–159.
- Maman, D. (1999). Research note: Interlocking ties within business groups in Israel - A longitudinal analysis, 1974–1987. *Organization Studies*, 20(2), 323 –339.
- Maman, D. (2001). The organizational connection: social capital and the career Expansion of directors of business groups in Israel. *Social Science Research*, 30(4), 578–605.
- Mcdonald, M. L., Westphal, J. D. ve Graebner, J. D. (2008). What do they know? The effects of outside director acquisition experience of firm acquisition performance. *Strategic Management Journal*, 29(11), 1155–1177.
- Mert, K. (2012). *Türkiye'deki işletme gruplarının uluslararasılaşma motivasyonunun lokasyon ve giriş stratejisi üzerindeki etkisi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- Mikkelson, W. H. ve Rubback, R. S. (1985). An empirical analysis of the interfirm equity investment process. *Journal of Financial Economics*, 14(4), 523–53.
- Mizruchi, M. S. (1996) What do interlocks do? An analysis, critique, and assessment of research on interlocking directorates. *Annual Review of Sociology*, 22, 271–298.
- Murray, G. (2000). Interlocking directorates Australia and New Zealand Comparisons. Julie Henderson ve diğerleri (Eds.), *Australian Sociological Association (TASA) 2000 Conference* içinde (ss. 1-16). Flinders University.
- Okan, T. (2017). Finans ve muhasebe fonksiyonları. *İşletme* (2. Baskı) içinde (399–456), İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım A.Ş.
- Okan, T., Koparan, E. ve İlhan–Nas, T. (2016). Yönetim kurulu çeşitliliği ve kurumsal sosyal sorumluluk söylemleri arasındaki ilişki: Kurumsal çevrenin moderatör etkisi. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 71(2), 465–516.
- Okan, T., Sarı, S. ve İlhan–Nas, T. (2014). Yönetim kurulu yapısı ile finansal performans arasındaki ilişkide uluslararası çeşitlenmenin aracılık etkisi. *İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi İşletme İktisadi Enstitüsü Yönetim Dergisi*, 25(77), 39 – 78.
- OSHA. (t.y.). SIC Division Structure. Retrieved from https://www.osha.gov/pls/imis/sic_manual.html
- Özdamar, K. (2002). *Paket Programlar ile İstatistiksel Veri Analizi I* (3. Baskı). Eskişehir: Kaan Kitabevi.
- Palepu, K. (1985). Diversification strategy, profit performance and the entropy measure. *Strategic Management Journal*, 6(3), 239–255.
- Pearce, J. A. ve Zahra, S. A. (1992). Board composition from a strategic contingency perspective. *Journal of Management Studies*, 29(4), 411-438.
- Pfeffer, J. (1973). Size, composition, and function of hospital boards of directors: A study of organization-environment lineage. *Administrative Science Quarterly*, 18(3), 349-364.
- Plessis, J. J. D. ve Saenger, I. (2017). The general meeting and the management board as company organs. *German corporate Governance in International and European Context* içinde (ss. 37–64). Berlin: Heidelberg
- Ruigrok, W.; Peck, S. I. ve Keller, H. (2006). Board characteristics and involvement in strategic decision making: Evidence from Swiss companies. *Journal of Management Studies*, 43(5), 1201–1226.
- Salvaj, E. ve Couyoumdjian, J. P. (2013). Interlocked, business groups and the state in Chile (1970-2010). *Journal Business History*, 58(1), 129–148.

- Salvaj, E., Ferraro, F. ve Tàpies, J. (2008). Family firms and the contingent value of board interlocks: The Spanish case. *Family Values and Value Creation*, 236–259.
- Santos, R. L., Alexandre di Miceli, D. S ve Barros, L. A. (2009). Board Interlocking in Brazil: Directors' participation in multiple companies and its effect on firm value. *CEG (Center for Corporate Governance Research) Working Paper Series*, 003/2009.
- Saraç, M. (2002). An empirical analysis of corporate ownership structure in Turkish manufacturing sector. *6th European Business History Association Annual Congress*, Helsinki. Retrieved from <http://homes.ieu.edu.tr/~aduman/econ424/turkish%20corporate%20ownership.pdf>
- Schellenger, M. H, Wood, D. D. ve Tashakori, A. (1989). Board of director composition, shareholder wealth and dividend policy. *Journal of Management*, 15(3), 457–467.
- Selekler Gökşen, N. (2015). Makrokurumsal bakış açısı: Bir değerlendirme. A. S. Sargut ve Ş. Özen (Eds.). *Örgüt Kuramları* (3. Baskı) içinde (ss. 331–378). Ankara: İmge Kitabevi.
- Selekler–Gökşen, N. ve Yıldırım–Öktem, Ö (2009). Countervailing institutional works: Corporate governance in Turkish family business groups. *Journal of Management and Governance*, 13(3), 193–213.
- Selekler–Gökşen, N. ve Karataş, A. (2008). Board structure and performance in an emerging economy: Turkey. *International Journal of Business Governance and Ethics*, 4(2), 132–147.
- Selekler–Gökşen, N. ve Yıldırım–Öktem, Ö. (2008). The impact of board characteristics on the internationalization of business group affiliates. *Bogazici Journal*, 22(1), 53–71.
- SPK (2004, 24 Haziran). *İstanbul Menkul Kıymetler Borsası Kotasyon Yönetmeliği*. Resmi Gazete, Sayı: 25502.
- Şenalp, G. M. ve Öztürk, Ö. (2014). Interlocking directorates and capitalist class formations in Turkey: A study on the listed firms in Istanbul Stock Exchange and Istanbul Chamber of Industry (ISO 500). Paper to be Presented to the ISA XVIII. World Congress of Sociology, 13–19 July, Yokohama, Japan.
- Tian, J. J. ve Lau, C. (2001). Board composition, leadership structure and performance in Chinese shareholding companies. *Asia-Pacific Journal of Management*, 18(2), 245–263.
- Uluslan, H. ve Doğan, İ. (2008). Muhasebe politikası seçimi: Pozitif muhasebe teorisi ve ekonomik belirleyiciler – ampirik bir çalışma. *H.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 26(1), 229–254.

- Üsdiken, B. (2008). Türkiye’de işletme grupları: “Özel sayıya giriş”. *Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 8(1-2), 5-21.
- Üsdiken, B. ve Yıldırım-Öktem, Ö. (2008). Kurumsal ortamda değişim ve büyük aile holdingleri bünyesindeki şirketlerin yönetim kurullarında “icrada görevli olmayan” ve “bağımsız” üyeler”. *Amme İdaresi Dergisi*, 41(1), 43-71.
- Üsdiken, B., Yıldırım-Öktem, Ö. ve Şenol, A. N. (2015). İç halkaya dahil olmak: Türkiye’deki büyük aile holdinglerinde profesyonel yöneticiler. *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 42(3), 521-551.
- Wagner III, J. A., Stimpert, J. L. ve Fubara, E I. (1998). Board composition and organizational performance: Two studies of insider/outsider effects. *Journal of Management Studies*, 35(5), 655-677.
- Yaprak, A., Karademir, B. ve Osborn, R. N. (2006). How do business groups function and evolve in emerging markets? The case of Turkish business groups. *International Marketing Research* içinde (ss. 275-294). Emerald Group Publishing Limited.
- Yıldırım-Öktem, Ö. ve Üsdiken, B. (2010). Contingencies versus external pressure: Professionalization in boards of firms affiliated to family business groups in late-industrializing countries. *British Journal of Management*, 21(1), 115-130.
- Yurtoğlu, B. B. (2000). Ownership, control, and performance of Turkish listed firm. *Empirica*, 27, 193-222.
- Yurtoğlu, B. B. (2003). Corporate governance and implications for minority shareholders in Turkey. *Journal of Corporate Ownership & Control*, 1, 72-86.
- Zahra, S. A. ve Pearce, J. A. (1989). Boards of directors and corporate financial performance: A review and integrative model. *Journal of Management*, 15(2), 291-334.
- Pearce, J. A. ve Zahra, S. A. (1992). Board composition from a strategic contingency perspective. *Journal of Management*, 29(4), 411-438.

ÖZ-YETERLİLİK ALGISI, YAŞAM DOYUMU VE BİR ROLE TUTULMA ETKİLEŞİMİ: SOSYAL BİLİŞSEL BİR YAKLAŞIM*

Onur KÖKSAL**

Murat GÜLER***

Fatih ÇETİN****

ÖZ

Bu çalışmada, bireylerin öz-yeterlilik düşüncelerinin yaşam doyumlarını nasıl etkilediğini ve bu süreçte role tutulmanın bir aracılık rolü olup olmadığının araştırılması amaçlanmıştır. Bu amaçla alanda ulusal ve uluslararası geçerliliği olan ölçeklerle oluşturulan anket formu, kolayda örnekleme yöntemiyle seçilen 309 üniversite öğrencisine uygulanmıştır. Araştırma hipotezlerinin testi için yapısal eşitlik modeli kurulmuş, aracılık rolünü incelemek için önyükleme yöntemiyle dolaylı etkilerin anlamlılığına bakılmıştır. Elde edilen sonuçlar, Pozitif Psikoloji, Sosyal Bilişsel Teori, Rol Teorisi ve Kendini Düzenleme Teorisi çerçevesinde, öz-yeterliliğin yaşam doyumunu hem doğrudan hem de role tutulma aracılığıyla artırdığını göstermiştir.

Anahtar Kelimeler: Öz-yeterlilik, Yaşam Doyumu, Role Tutulma.

THE INTERACTION OF PERCEIVED SELF-EFFICACY, LIFE SATISFACTION AND ENGAGEMENT IN A ROLE: A SOCIAL COGNITIVE APPROACH

ABSTRACT

In this study, the main purpose is to explore how self-efficacy beliefs influence life satisfaction and whether engagement in a role has a mediating role in these relations. For this purpose, a survey, including validated instruments for the national and international samples was administered to 309 university students with a convenience survey method. We used a structural equation modeling for testing the research hypothesis and sought the significance of indirect effect

---

*Bu çalışma 2019 yılında 18. Uluslararası İşletmecilik Kongresinde sunulan “Öz-Yeterlilik Algısının Yaşam Doyumuna Etkisi: Bir Role Tutulmanın Aracılık Rolü” başlıklı bildirden türetilmiştir.

**Doç.Dr., Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, okoksal@ohu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0001-7703-1807>

***Dr. Öğr. Üyesi, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, murat_guler@ohu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0001-7370-2976>

****Prof. Dr., Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, fctetin@ohu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-2487-9553>

Makalenin gönderilme tarihi: 8 Nisan 2019

Kabul tarihi: 24 Mayıs 2019

in the model for determining the mediating role with using the bootstrapping method. The results showed that self-efficacy not also increases life satisfaction directly but also increases with the mediating role of engagement in a role within the scope of Positive Psychology, Social Cognitive Theory, Role Theory, and Self-Regulation Theory.

Keywords: Self-efficacy, Life Satisfaction, Engagement in a Role.

GİRİŞ

Sosyal Bilişsel Teori, bireylerin kendi yaşamları boyunca sürdürdükleri aktif ve proaktif rolleri nasıl şekillendirdiği üzerinde durmaktadır (Bandura, 2001). Bireylerin sürekli kendilerini düzenleme sürecinde oldukları ve bu süreçteki en güçlü etkinin öz-yeterlilik düşüncesi olduğunu öne süren teori, öz-yeterliliğin zorlayıcı durumlara girişme ve sürdürme konusunda, kişisel kapasiteyi referans alarak kişisel karar alma, eyleme geçme ve deneyimleme süreçlerine olumlu katkı sunmaktadır. Bu açıdan kapasite olarak öz-yeterliliği yüksek bireyler zorluk ve engeller karşısında daha güçlü olmakta ve çevresel zorlayıcı talep ve problemleri kişisel bir gelişim fırsatı olarak görmektedir. Bu bilişsel süreçlere ilişkin durum esasında öz-yeterlilik düşüncesi yüksek bireylerin performans için olumlu kılavuzluk eden başarı senaryoları, düşük bireylerin ise birçok şeyin yanlış olacağına ilişkin başarısızlık senaryoları kurmasına dayanmaktadır. Diğer yandan bu bilişsel süreç bireyin kendi yetenekleri konusundaki algısıyla birleşmekte ve kişisel yeterliliğin kazanılabilir veya öğrenilebilir olduğu düşüncesiyle bilgi ve yetenek kazanma arayışına girmektedir. Bu durum bireyin yanlışlarından öğrenme sürecinde olduğu gibi, kendi yeterliliğini ve potansiyelini artırma fırsatını yaratan zorlayıcı durumlar aramasıyla sonuçlanabilmektedir (Bandura, 1993).

Pozitif Psikolojinin yeni bir alan olarak ortaya çıkmasıyla birlikte iyi-oluş (well-being) kavramının bileşenleri ve belirleyicilerine yönelik çalışmalar hız kazanmıştır. 1950'li yılların sonlarına doğru öne sürülen iyi-oluş kavramı, bireylerin kendi çevresini öznel olarak tanımlamasını ifade etmekte ve yaşam kalitesinin bir göstergesi olarak kabul edilmektedir. Bu öznel tecrübe bireyin yaşam doyumunu gösteren bilişsel değerlendirmeden ve bireylerin olumlu veya olumsuz duygu durumuyla ilişkili hedonik dengesini gösteren duygusal bileşenden oluşmaktadır (Diener, 1994, 2000). Bireylerin kendi potansiyelini bilmesi, güçlendirmesi ve desteklemesi yanında psikolojik olarak kendisini iyi hissetmesi iyi-oluşu başlatan, sürdüren ve artıran faktörlerin başında gelmektedir (Seligman ve Csikszentmihalyi, 2000).

Rol Teorisi çerçevesinde öne sürülen tutulma (engagement) kavramı bireylerin çeşitli eylemlere kararlı ve sürekli biçimde sarılmasını ifade etmektedir (Schaufeli ve Salanova, 2007). Bu kavram, bireyin çeşitli çalışma, sosyal veya diğer yaşam alanlarında beklenen rolleriyle kendiliğini ilişkilendirerek, fiziksel, bilişsel, duygusal ve zihinsel olarak kendisini meşgul

ettiği ve dışa vurduğu bir süreci açıklamaktadır (Kahn, 1990). Bu süreçte bireylerden beklenen rol davranışlarını başarıyla yerine getirmede kişisel bir kapasite ise bireylerin kendilik düzenlemesini etkileyen öz-yeterlilik düşüncesidir.

Tüm yukarıdaki açıklamalar ışığında öz-yeterliliği yüksek bireyler, kendilik düzenlemesi amacıyla bilgi ve yetenek kazanma, yanlışlarından öğrenme ve kendi yeterliliğini artırma fırsatını yakalamak için çeşitli rolleriyle ilişkili meşguliyet sürecine girerek potansiyellerini artırmaya ve desteklemeye çalışabilecek ve böylece yaşam doyumlarına katkıda bulunabileceklerdir. Buradan hareketle bu çalışmada, bireylerin öz-yeterlilik düşüncelerinin yaşam doyumlarını nasıl etkilediğini ve bu süreçte role tutulmanın bir aracılık rolü olup olmadığının araştırılması amaçlanmıştır.

I. KAVRAMSAL ÇERÇEVE VE HİPOTEZLER

Bandura'ya (1977, 1997) göre öz-yeterlilik algısı, bireylerin amaçlarına ulaşmaları için bir dizi eylem planı organize etme ve yerine getirme yeteneklerine ilişkin yargılarını ifade etmektedir. Bandura, öz-yeterliliğin çeşitli boyutlar itibarıyla farklılaştığını belirtmektedir. Bu çerçevede öz-yeterlilik algısı, ilk olarak düzey (magnitüde) itibarıyla farklılaşmaktadır. Zorluk derecelerine göre görevler sıralandığında farklı bireylerin öz-yeterlilik algıları; kolay, nispeten zor ya da zor görevleri başaracak şekilde ortaya çıkmış olabilir. Buna göre, belirli bir görevin zorluk derecesine bağlı olarak öz-yeterlilik algısı bireyden bireye farklılaşmaktadır. Öz-yeterlilik aynı zamanda genelleme (generality) durumuna göre farklılaşmaktadır. Bu anlamda, bazı deneyimler sınırlı bir algıya yol açarken, diğerleri belirli davranış kalıplarının ötesine geçen genelleştirilmiş bir yeterlilik duygusu aşılacaktır. Son olarak öz-yeterlilik algısı, beklentilerin güçleri (strength) nispetinde farklılaşmaktadır. Güçlü beklentilere sahip bireyler olumsuz deneyimlere rağmen ısrarla çaba sarf etmeye devam ederken, zayıf beklentiler olumsuz deneyimler tarafından kolayca yok edilebilmektedir. Böylece öz-yeterlilik, bireylerin gündelik hayatlarında karşılaştıkları çeşitli engeller ve olumsuz deneyimlerin üstesinden gelmek için yeteneklerine ne ölçüde güvendiklerini, ne denli ısrarcı olduklarını ve ne kadar çaba harcadıklarını belirlemektedir. Yetenek, ısrar ve çaba güçlü öz-yeterliliğin temel bileşenleri olarak göze çarpmaktadır. Yetenek ve çabaları sonucunda bireyler, arzu ettikleri performans düzeyine ulaşmayı hedeflemektedirler (Bandura, 1977, 1997). Örneğin, öğrencilerin akademik yeteneklerine olan inançları başarı motivasyonları üzerinde önemli bir rol oynamaktadır. Öyle ki öz-yeterliliği yüksek öğrenciler, yeteneklerinden kuşku duyanlara kıyasla, zorluklarla karşılaştıklarında işbirliğine hazır olan, sıkı çalışan, engelleri aşmada ısrarcı olan ve daha az olumsuz duygusal reaksiyon gösteren bireylerdir. Bu tarz öğrenciler, zor ve mücadele gerektiren görevleri üstlenmeye hazırdırlar. Öğrencilerin akademik görevlerin gereklerini yerine getirme konusundaki yeterlilik inançları; stres, kaygı ve depresyonu azaltarak onları duygusal açıdan

pozitif yönde etkilemektedir (Bandura, 1997; Zimmerman, 2000). Nitekim Chemers, Hu ve Garcia'nın (2001) üniversite öğrencileri üzerinde yaptıkları boylamsal araştırma bulgularına göre öz-yeterliliğe sahip öğrenciler; üniversite yaşamının gereklerini yerine getirecek yeteneğe sahip olduklarına, derslerde başarılı olacaklarına ve akademik açıdan iyi performans sergileyeceklerine inanmaktadırlar. Yüksek öz-yeterlilik doğrultusunda iyi akademik performans sergileyen öğrenciler ise daha az stres yaşamaktadırlar. Bandura, Caprara, Barbaranelli, Gerbino ve Pastorelli'nin (2003) 14-21 yaş arasındaki gençler üzerinde yaptıkları boylamsal araştırmada da benzer bulgulara rastlanmıştır.

İnsanların iç dünyalarındaki dehayı/yaraticılığı büyüterek gerçek potansiyellerini (insanların sahip oldukları gücü, erdemi ve dayanıklılığı) ortaya çıkarmayı amaçlayan ve böylece onların yaşamlarını daha üretken ve tatmin edici yapmaya yönelik araştırmaların yürüttüğü Pozitif Psikoloji alanı, sübjektif analiz düzeyinde öznel deneyimlerin değerlendirmesiyle ilgilenmektedir (Seligman ve Csikszentmihalyi, 2000). Öznel iyi-oluş yazını, insanların, bilişsel değerlendirmeler ve duygusal reaksiyonları içine alacak şekilde hayatlarında nasıl ve neden çeşitli pozitif deneyimler yaşadıklarıyla ilgilenmektedir. Bu anlamda öznel iyi-oluş çalışmaları; mutluluk, yaşam doyumu, moral ve pozitif duygulanma gibi çeşitli konularda yapılan birçok çalışmayı kapsamaktadır. Bu kapsamda, Sosyal Bilimcilerin temel odak noktalarından biri, insanların hayatlarını pozitif terimlerle değerlendirmelerine nelerin öncülük ettiği'dir. Bu noktada, öznel iyi-oluş kavramı yaşam doyumu olarak isimlendirilmekte ve iyi yaşamı belirleyen standartlara odaklanmaktadır (Diener, 1984). Bireyler çeşitli yaşam alanlarına yönelik öznel bir değerlendirme yapmaktadırlar. Örneğin, işlerinin ve gelirlerinin ne ölçüde garanti olduğu, sokakta kendilerini ne denli güvende hissettikleri, sağlık ve eğitim durumlarıyla ne kadar mutlu oldukları gibi hususlar başlıca yaşam alanları olarak göze çarpmaktadır (Veenhoven, 1996). Yaşam alanları doğrultusunda yapılan değerlendirmeler bireylerin bütün olarak yaşamlarından ne ölçüde doyum sağladıkları ya da sağlamadıkları fikrine ulaşmalarına yol açmaktadır. Benzer şekilde, üniversite öğrencilerinin de yaşam doyumlarına etkisi olan çeşitli yaşam alanlarından bahsedilebilir. Örneğin, Xiao, Tang ve Shim'in (2009) Amerika'da bir üniversitede öğrenim gören öğrenciler üzerinde yaptıkları araştırmada finansal ve akademik açıdan tatmin olan bireylerin yaşam doyumlarının yüksek olduğu bulunmuştur. Bunun yanında, Pilcher'in (1998) üniversite öğrencileri üzerinde yaptığı diğer bir araştırmada öğrencilerin dinçlik düzeyleri arttıkça, tersine öfke/düşmanlık ve depresyon düzeyleri azaldıkça yaşam doyumlarının arttığı bulunmuştur.

Bireyin sahip olduğu kaynak ve yeteneklerden oluşan öz-yeterliliğin yaşam doyumu ile ilişkili olduğunu ifade etmek mümkündür (Bradley ve Corwyn, 2004; Diener, 1984). Örneğin, gençlerin sosyal hayata uyum sağlamalarına imkân veren yeteneklerine dair algıları önce sosyal olma düzeylerini, sonrasında ise yaşam doyumlarını artırmaktadır (Proctor, Linley ve

Maltby, 2009). Nitekim Azizli, Atkinson, Baughman ve Giammarco (2015) tarafından üniversite öğrencileri üzerinde yapılan araştırmada öz-yeterlilik ile yaşam doyumu arasında pozitif yönde güçlü bir ilişki bulunmuştur. Ayrıca, Coffman ve Gilligan'ın (2002) yaptığı araştırmada yüksek öz-yeterliliğe sahip üniversite öğrencilerinin yaşam doyumlarının arttığı sonucuna ulaşılmıştır. Öz-yeterlilik ve yaşam doyumu arasındaki ilişkileri inceleyen diğer bazı araştırmalarda da benzer bulgulara rastlamak mümkündür (DeWitz ve Walsh, 2002; O'Sullivan, 2011; Suldo ve Huebner, 2006). Araştırma bulguları çerçevesinde çalışmanın birinci hipotezini aşağıdaki şekilde ifade etmek mümkündür:

Hipotez 1: Öz-yeterlilik algısının yaşam doyumu üzerinde pozitif yönde etkisi vardır.

Bir role ilişkin bireyin pozitif ve tatmin edici zihinsel durumunu ifade eden tutulma, belirli bir olay karşısında ortaya çıkan anlık durumsal bir değişken değildir. Aksine tutulma, belirli bir nesne, olay, birey ya da davranıştan bağımsız olarak herhangi bir role ilişkin her zaman hissedilen kalıcı fiziksel, duygusal ve bilişsel bir durumdur. Role tutulma, bireyin rolünün gereklerini yerine getirmek için coşku, ilham ve mücadele hissine sahip olduğunu göstermektedir. Bunun yanında tutulma, kendini rolüne kaptırma, zamanın nasıl geçtiğini anlamama, tümüyle rolüne konsantre olma, zihinsel açıdan dayanıklı ve fiziksel açıdan dinç hissetme gibi bileşenlerle açıklanmaktadır (Schaufeli, Bakker ve Salanova, 2006; Schaufeli, Martinez, Pinto, Salanova ve Bakker, 2002; Schaufeli, Shimazu, Hakanen, Salanova ve De Witte, 2017). Örneğin öğrencilik rolüne tutulma, bireylerin öğrenme sürecinde okul tarafından şekillendirilen güçlü bir belirleyici olabilir. Şöyle ki tutulma, öğrencileri derslerinden başarısız olmaktan, devamsızlık yapmaktan, hatta okulu bırakma tehlikesinden alıkoyan koruyucu bir faktör ya da pozitif bir güç olarak ele alınabilir. Tutulma; öğrencilerin sınıf içi aktivitelere ilgi duymalarını, öğrenmeye istekli olmalarını, spor aktiviteleri ile öğrenci kulübü üyeliklerine hevesli olmalarını, zorlukların üstesinden gelmelerini ve sonuçta başarıyla mezun olmalarını teşvik eden bir süreci ifade etmektedir (Skinner ve Pitzer, 2012). Nitekim Kuh, Cruce, Shoup, Kinzie ve Gonyea (2008) tarafından yapılan araştırmada eğitim amaçlı aktivitelere karşı tutulma ile öğrencilerin akademik performanslarının pozitif yönde ilişkili olduğu bulgusuna ulaşılmıştır.

Bir kimse yoğun konsantrasyon isteyen (demand) bir etkinliğe kalkıştığında, görev için gereken mücadele (challenge) ile bireyin yeteneklerinin kabaca birbirine eşit olması halinde, ilgili etkinlik keyif verici bir deneyimle sonuçlanabilir (Csikszentmihalyi, 1990). Bu bağlamda, bireylerin tutulma yaşamasında çalışma ya da öğrenim hayatlarında üstlendikleri rolleri için gereken çabayı gösterecek ve başarılı olacak yetenekte olduklarına inanmalarının önemli bir rolü olduğu ifade edilmektedir (Fredricks, Blumenfeld ve Paris, 2004). Nitekim Shernoff, Csikszentmihalyi, Schneider ve Shernoff'un

(2014) lise öğrencileri üzerinde yaptıkları araştırmada görevin gerektirdiği mücadele ruhu ve yeteneğe sahip olduklarına inandıklarında bireylerin yüksek tutulma yaşadıkları bulunmuştur. Benzer şekilde, Caraway, Tucker, Reinke ve Hall'un (2003) yaptığı araştırmada öğrencilerin öz-yeterlilikleri ile tutulma düzeyleri arasında pozitif yönde ilişki olduğu ortaya çıkmıştır. Ayrıca, rolüne tutulmuş bireylerin düşük düzeyde stres yaşadıkları (Breso, Schaufeli ve Salanova, 2011) ve yüksek yaşam doyumuna sahip oldukları bulgusuna ulaşan araştırmalar dikkati çekmektedir (Lewis, Huebner, Malone ve Valois, 2011; Pietarinen, Soini ve Pyhalto, 2014). Örneğin, Salmela-Aro ve Upadyaya'nın (2014) öğrenciler üzerinde yaptığı boylamsal araştırmada role tutulmanın yaşam doyumunu ile pozitif yönde ilişkili olduğu bulunmuştur. Wefald ve Downey (2009) tarafından üniversite öğrencileri üzerinde yapılan diğer bir araştırmada da tutulma ile yaşam doyumunu arasında pozitif ilişki olduğu bulgusuna ulaşılmıştır. Öz-yeterlilik, yaşam doyumunu ve role tutulma arasındaki ilişkileri inceleyen araştırma bulguları doğrultusunda öz-yeterliliğin yaşam doyumunu üzerindeki etkisinde role tutulmanın aracılık rolü üstlendiği düşünülmektedir. Buna göre, çalışmanın ikinci hipotezini aşağıdaki şekilde ifade etmek mümkündür:

Hipotez 2: Öz-yeterlilik algısının yaşam doyumunu üzerindeki etkisinde role tutulmanın aracılık rolü vardır.

II. YÖNTEM

A. KATILIMCILAR

Araştırmanın katılımcıları; üniversitede öğrenim gören yaşları 18 ile 35 arasında değişen (Ort= 23.17, SS= 2.61) 106'sı kadın (%34.3), 203'ü erkek (%65.7) olmak üzere toplam 309 üniversite öğrencisinden oluşmaktadır. Araştırmanın katılımcıları, kolayda bir örneklemidir.

B. ÖLÇÜM ARAÇLARI

1. Öz-yeterlilik Ölçeği

Katılımcıların öz-yeterliliğini ölçmek üzere Jerusalem ve Schwarzer (1992) tarafından geliştirilen ve Yeşilay (1996) tarafından Türkçeye uyarlanan Genelleştirilmiş Özyetki Beklentisi Ölçeği kullanılmıştır. Ölçeğe ilişkin örnek madde "Güçlükleri soğukkanlılıkla karşılarım, çünkü yeteneklerime her zaman güvenebilirim" şeklindedir. 10 maddelik Likert tipi ölçeğin bu araştırmada Cronbach Alfa güvenilirlik değeri .89 olarak bulunmuştur.

2. Role Tutulma Ölçeği

Katılımcıların öğrenci rollerine yönelik tutulma düzeylerini ölçmek için Schaufeli, Salanova, Gonzalez-Roma ve Bakker (2002) tarafından geliştirilen UWES işe tutulma ölçeğinin öğrenci versiyonunun Schaufeli ve arkadaşlarının

(2006) çalışmasına göre 9 maddeye kısaltılan biçimi kullanılmıştır. Ölçeğin Türkçe çevirisi yazarlar tarafından Brislin, Lonner ve Thorndike'nin (1973) önerdiği beş aşamalı çeviri-ters çeviri yöntemi kullanılarak yapılmıştır. Bu çalışmada elde edilen bulgular ölçeğin Türkçe uyarlamasına ilişkin kanıtlar sunmaktadır. Ölçeğe ilişkin örnek madde "Ders çalışırken tamamen çalışmalarıma konsantre olur, dalar giderim" şeklindedir. Bu çalışmada tutulma ölçeğinin Cronbach Alfa güvenilirlik katsayısı .90 olarak bulunmuştur.

3. Yaşam Doyumu Ölçeği

Katılımcıların yaşam doyumunu ölçmek üzere Diener, Emmons, Larsen ve Griffin (1985) tarafından geliştirilen ve Türkçe uyarlaması Durak, Senol-Durak ve Gencoz (2010) tarafından yapılan Yaşam Doyumu Ölçeği kullanılmıştır. Ölçeğe ilişkin örnek madde "Şimdiye kadar, yaşamda istediğim önemli şeyleri elde ettim" şeklindedir. 5 maddelik Likert tipi ölçeğin bu çalışmada Cronbach Alfa güvenilirlik değeri .82 olarak bulunmuştur.

III. BULGULAR

Araştırmada kullanılan ölçeklerin ve ölçeklerin tümünün birlikte incelendiği ölçüm modelinin yapısal geçerliliğini incelemek üzere doğrulayıcı faktör analizi (DFA) yapılmıştır. DFA ve Yapısal Eşitlik Modelinin (YEM) analizinde IBM AMOS 23 programı kullanılmıştır. DFA sonucunda elde edilen ve Tablo 1'de sunulan uyum iyilik değerlerine göre ölçeklerin ve araştırma modelinin veri ile iyi uyum düzeyinde (Hu ve Bentler, 1999) olduğu görülmüş ve yapısal olarak geçerli oldukları değerlendirilmiştir.

Tablo 1: Ölçeklerin ve Araştırma Modelinin Uyum İyiliği İstatistikleri

	χ^2 (sd)	χ^2/sd	CFI	TLI	RMSEA
Öz-yeterlilik	83.90(34)	2.47	.96	.95	.069
Role Tutulma	58.46(25)	2.34	.98	.97	.066
Yaşam Doyumu	10.39(4)	2.60	.99	.97	.072
Ölçüm Modeli	430.15(245)	1.76	.95	.94	.050

χ^2/sd = Ki-kare serbestlik derecesi oranı, CFI= Doğrulayıcı uyum indeksi, TLI= Tucker Lewis indeksi, RMSEA= Yaklaşık hataların ortalama karekökü

Araştırma değişkenlerinin betimleyici istatistikleri ve aralarındaki korelasyon değerleri Tablo 2'de sunulmuştur. Değişkenlerin ortalamalarının çarpıklık ve basıklık değerlerinin +1 ve -1 arasında bulunması verinin normal dağılımının bir göstergesi olarak değerlendirilmiştir (Hair, Hult, Ringle ve Sarstedt, 2017). Tablo 2 incelendiğinde, araştırma değişkenleri arasında pozitif yönde ve anlamlı ($p < .001$) ilişkiler görülmüştür. Buna göre; öz-yeterlilik, hem

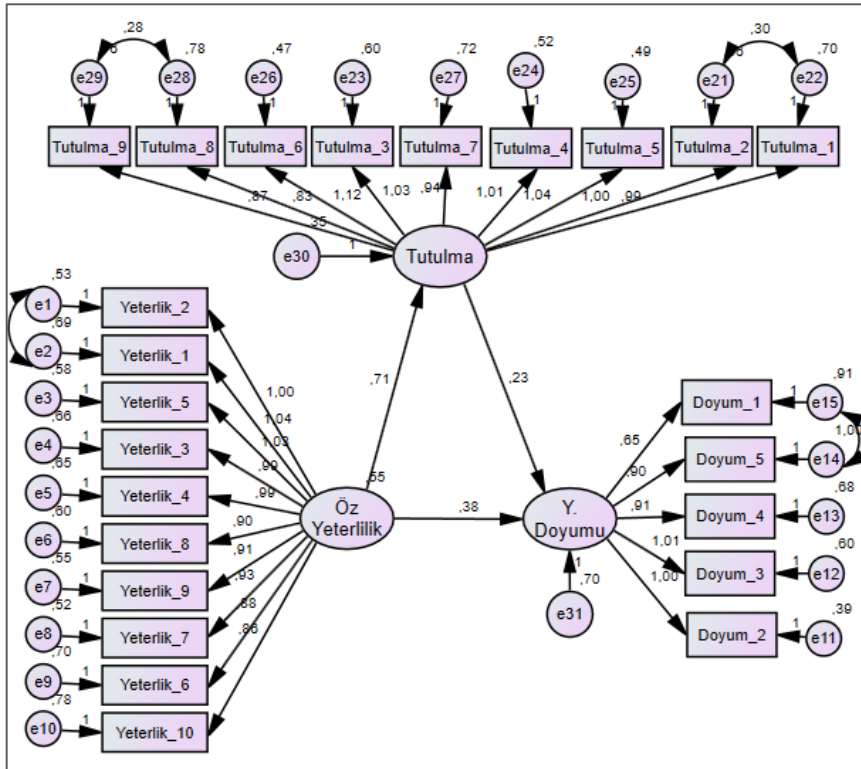
role tutulma ile ($r = .67, p < .001$) hem de yaşam doyumu ile ($r = .43, p < .001$) pozitif yönde ilişkili bulunmuştur. Benzer şekilde, role tutulma da yaşam doyumu ile ($r = .40, p < .001$) pozitif yönde ilişkilidir.

Tablo 2: Değişkenlerin Betimleyici İstatistikleri ve Korelasyon Katsayıları

Değişkenler	Ort.	ss	Çarpıklık	Basıklık	(1)	(2)	(3)
1. Öz-yeterlilik	3.52	0.70	-.82	.31	(.89)		
2. Role Tutulma	3.33	0.75	-.72	.09	.67***	(.90)	
3. Yaşam Doymu	3.14	0.88	-.15	-.81	.43***	.40***	(.82)

*** $p < .001$, $n = 309$, Cronbach Alfa güvenilirlik değerleri parantez içinde verilmiştir.

Araştırmanın hipotezleri doğrultusunda nedensel ilişkileri ve aracılık etkisini incelemek üzere Şekil 1'de sunulan nedensel yapısal eşitlik modeli analiz edilmiştir.

Şekil 1: Araştırmanın Yapısal Eşitlik Modeli

Değişkenler arasındaki standardize edilmemiş doğrudan ve dolaylı etkiler Şekil 1’de ve ayrıntılı biçimde Tablo 3’te sunulmuştur. Öz-yeterlilik role tutulma üzerinde ($B = .71, p < .001$) pozitif yönde anlamlı bir etkiye sahiptir. Tutulmanın yaşam doyumunu üzerinde ($B = .23, p < .05$) pozitif yönde anlamlı bir etkisi bulunmuştur. Öz-yeterliliğin yaşam doyumunu üzerinde doğrudan etkisinin ($B = .38, p < .01$) yanında, tutulma üzerinden dolaylı ve anlamlı etkisinin ($B = .17, p < .05$) olduğu bulunmuştur. Modelde incelenen etki değerleri, özellikle aracılık rolünü gösteren dolaylı etkinin anlamlılığı, yanlılığı düzeltilmiş %95 güven aralığı yöntemine göre hesaplanan alt ve üst sınırdaki katsayılar incelenerek değerlendirilmiştir. Alt ve üst sınırların “0” değerini içermemesi, incelenen etkinin anlamlı olduğunun göstergesi olarak kabul edilmiştir (Preacher ve Hayes, 2008; Shrout ve Bolger, 2002). Bu bulgulara göre öz-yeterliliğin yaşam doyumunu üzerindeki etkisinde role tutulmanın aracılık rolü vardır. Ortaya çıkan bulgular çalışmanın iki hipotezini de destekler niteliktedir.

Tablo 3: Aracılık Analizi

İncelenen Etki	B	sh	YD %95 GA	
			Alt	Üst
Role Tutulma <---- Öz-yeterlilik	.71***	.09	.52	.88
Yaşam Doyumu <---- Role Tutulma	.23*	.11	.02	.46
Yaşam Doyumu <---- Öz-yeterlilik				
Toplam Etki (c)	.55	.09	.38	.72
Doğrudan Etki (c’)	.38**	.12	.15	.64
Dolaylı Etki (axb)	.17*	.08	.02	.67

Not: n= 309 (5.000 Bootstrap örnekleme), YD %95 GA = Yanlılığı düzeltilmiş %95 Güven Aralığı, X= Öz-yeterlilik, Y= Yaşam doyumunu, M= Role tutulma, a= X değişkeninin M değişkeni üzerindeki etkisi, b= M değişkeninin Y değişkeni üzerindeki etkisi, c= X değişkeninin Y değişkeni üzerindeki toplam etkisi, c’= X değişkeninin Y değişkeni üzerindeki etkisi. *** $p < .001$, ** $p < .01$, * $p < .05$

SONUÇ

Bu çalışmada, bireylerin öz-yeterlilik düşüncelerinin yaşam doyumlarını nasıl etkilediğini ve bu süreçte role tutulmanın bir aracılık rolü olup olmadığını araştırılması amaçlanmıştır. Bu kapsamda, veri setinin öngörülen kuramsal yapıyı doğrulayıp doğrulamadığı doğrulayıcı faktör analizi ile incelenmiş, ölçeklerin ve ölçüm modelinin veriyle iyi düzeyde uyum gösterdiği tespit edilmiştir. Bunun yanında, korelasyon analizine yönelik bulgular, araştırma değişkenleri arasında pozitif yönde ilişkiler olduğunu göstermiştir. Ayrıca, araştırma hipotezlerini test etmek üzere gerçekleştirilen yapısal eşitlik modeli

analiz bulgularına göre öz-yeterliliğin yaşam doyumu üzerinde pozitif yönde etkisi vardır. Bu bulgu, alan yazında daha önce gerçekleştirilen bazı araştırma bulgularıyla örtüşmektedir (Azizli vd., 2015; O'Sullivan, 2011; Suldo ve Huebner, 2006). Bu bağlamda, bireylerin karşılaştıkları olaylar karşısında kendi yeteneklerinin yeterli olduğuna yönelik inançlarının, onların problemlerin üstesinden gelmelerini kolaylaştırdığı ve daha olumlu yaşam deneyimleri yaşadıkları anlaşılmaktadır. Bu bulgunun Bandura'nın (1993, 1997) öz-yeterliliği yüksek bireylerin, zorlu yaşam olayları karşısında yeteneklerine dayanarak daha mücadeleci, ısrarcı oldukları ve daha fazla çaba harcadıkları, bunun kendilerini geliştirmenin yanında daha olumlu deneyimler yaşadıklarına yönelik önermeleriyle tutarlı olduğunu söylemek mümkündür. Analizler sonrasında ortaya çıkan bir diğer bulgu ise öz-yeterliliğin yaşam doyumu üzerindeki etkisinde role tutulmanın aracılık rolünün bulunduğudır. Bu bulgu, öz-yeterliliğin yaşam doyumu üzerindeki bir kısım etkisinin role tutulma aracılığıyla olduğunu göstermektedir. Buna göre, bireylerin öz-yeterlilik inançlarının yaşam doyumlarını etkilemesi, belirli ölçüde onların rollerine tutulmasına dayanmaktadır. Öz-yeterliliği yüksek bireylerin, yüksek kişisel kaynaklarına dayanarak, yürüttükleri rollerine daha fazla fiziksel, bilişsel ve duygusal yatırım yaptıkları, bunun sonucunda ise daha fazla olumlu deneyim ve yaşam doyumu sağladıkları söylenebilir.

Çalışmanın teorik katkılarından bahsetmek mümkündür. Elde edilen bulgular Sosyal Bilişsel Teoriye; Atfetme Teorisi, Beklenti-Değer Teorisi, Amaç Teorisi ve Rol Teorisi çerçevesinde katkılar sunmaktadır. Başarısızlık durumları; öz-yeterlilik inancının artması durumunda yetersiz çabalara, azalması durumunda ise yetersiz yeteneklere atfedilmektedir. Bu öz-yeterliliğe dayalı nedensel atıflar bireylerin motivasyonlarını, performanslarını ve duygusal tepkilerini önemli ölçüde etkilemektedir. Beklenti-Değer Teorisi açısından ise motivasyonun önemli kaynağı belirli eylemlerin belirli sonuçlara (değerli görülen) ulaştıracağına ilişkin beklentilerdir. Sonuç beklentilerine ilişkin potansiyel motive edici faktör ise bireylerin öz-yeterlilik inançlarıdır. Öz-yeterlilik inançları arttıkça eylemlerin sonuca ulaşacağına ilişkin beklenti artmaktadır. Amaç Teorisi ise eylemlere ilişkin motivasyonun belirli ve zorlayıcı bir amacın var olduğu durumda daha güçlü olduğunu varsaymaktadır. Buna göre, amaçlar motivasyonu veya eylemleri değil, esasında bireylerin kendiliğini etkilemektedir. Çünkü bireyler, amaçlarına uygun kendilerini tatmin eden durumlar yaratarak motive olmakta ve eylemlerine böylelikle yön vermektedir. Rol Teorisi ise bireylerin rol performansını başarmada, kendisini meşgul ettiği; fiziksel, bilişsel, duygusal ve zihinsel olarak kendiliğini dışa vurduğu süreçleri (tutulma) vurgulamaktadır. Bir rolü başarmada psikolojik olarak da orada bulunmayı ifade eden tutulma süreci, bireylerin amaçları, beklentileri ve atfetmelerine göre şekil almaktadır. Bu anlayışla, bireylerin yaşama ilişkin belirli konulardaki başarısında; nedensel atıflarla, buna ilişkin beklentilerle ve belirli amaçlarla şekillenmiş öz-yeterlilik inançları ile kendilerini ilgili amaca ulaştıran

role ne derece psikolojik ve fiziksel olarak sarıldıkları etkili olabilmektedir. Bu çalışma söz konusu etkileşimi ortaya çıkarmaktadır.

Araştırmanın iki temel kısıtının olduğu düşünülmektedir. İlk kısıt, ölçüm yönteminden kaynaklanmaktadır. Araştırma değişkenlerine ilişkin verinin aynı kaynaktan toplanması ortak yöntem yanlılığına neden olabilir. Bu türdeki veriyle yapılan araştırmalarda, değişkenler arasındaki ilişkilerin sağlıklı bir biçimde yorumlanmasının pek mümkün olmayabileceği göz önünde bulundurulmalıdır. Sonraki araştırmalarda verinin toplanmasında farklı kaynaklara başvurulması bu kısıtı engelleyebilir. İkinci kısıt ise araştırma yönteminden kaynaklanmaktadır. Bu araştırma, kesitsel bir araştırmadır. Tek bir zamanda veri toplamanın mümkün olduğu kesitsel araştırmalarda değişkenler arasında neden-sonuç ilişkisi kurmak zorlaşmaktadır. Elde edilen bulguların değerlendirilmesinde bu durum dikkate alınmalıdır. İleride yapılacak araştırmalarda, farklı zamanlarda veri toplama imkân tanıyan boylamsal araştırma tasarımı ile bu tür kısıtlar ortadan kaldırılabilir.

KAYNAKÇA

- Azizli, N., Atkinson, B. E., Baughman, H. M., ve Giammarco, E. A. (2015). Relationships between general self-efficacy, planning for the future, and life satisfaction. *Personality and Individual Differences*, 82, 58-60.
- Bandura, A. (1977). Self-efficacy: Toward a unifying theory of behavioral change. *Psychological Review*, 84(2), 191-215.
- Bandura, A. (1993). Perceived self-efficacy in cognitive development and functioning. *Educational Psychologist*, 28(2), 117-148.
- Bandura, A. (1997). *Self-efficacy: The exercise of control*. New York: Freeman.
- Bandura, A. (2001). Social cognitive theory: An agentic perspective. *Annual Review of Psychology*, 52, 1-26.
- Bandura, A., Caprara, G. V., Barbaranelli, C., Gerbino, M., ve Pastorelli, C. (2003). Role of affective self-regulatory efficacy in diverse spheres of psychosocial functioning. *Child Development*, 74(3), 769-782.
- Bradley, R. H., ve Corwyn, R. F. (2004). Life satisfaction among European American, African American, Chinese American, Mexican American, and Dominican American adolescents. *International Journal of Behavioral Development*, 28(5), 385-400.
- Breso, E., Schaufeli, W. B., ve Salanova, M. (2011). Can a self-efficacy-based intervention decrease burnout, increase engagement, and enhance performance? A Quasi-experimental Study. *Higher Education*, 61, 339-355.
- Brislin, R. W., Lonner, W., ve Thorndike, R. M. (1973). *Cross-cultural research methods*. New York: John Wiley.
- Caraway, K., Tucker, C. M., Reinke, W. M., ve Hall, C. (2003). Self-efficacy, goal orientation, and fear of failure as predictors of school engagement in high school students. *Psychology in the Schools*, 40(4), 417-427.
- Chemers, M. M., Hu, L., ve Garcia, B. F. (2001). Academic self-efficacy and first-year college student performance and adjustment. *Journal of Educational Psychology*, 93(1), 55-64.
- Coffman, D. L., ve Gilligan, T. D. (2002). Social supports, stress, and self-efficacy: Effects on students' satisfaction. *College Student Retention*, 4(1), 53-66.
- Csikszentmihalyi, M. (1990). *Flow: The Psychology of Optimal Experiences*. New York: HarperPerennial.
- Dewitz, S. J., ve Walsh, W. B. (2002). Self-efficacy and college student satisfaction. *Journal of Career Assessment*, 10(3), 315-326.
- Diener, E. (1984). Subjective well-being. *Psychological Bulletin*, 95(3), 542-575.

- Diener, E. (1994). Assessing subjective well-being: Progress and opportunities. *Social Indicators Research*, 31(2), 103-157.
- Diener, E. (2000). Subjective well-being: The science of happiness and a proposal for a national index. *American Psychologist*, 55, 34-43.
- Diener, E., Emmons, R. A., Larsen, R. J., ve Griffin, S. (1985). The satisfaction with life scale. *Journal of Personality Assessment*, 49(1), 71-75.
- Durak, M., Senol-Durak, E., ve Gencoz, T. (2010). Psychometric properties of the satisfaction with life scale among Turkish university students, correctional officers, and elderly adults. *Social Indicators Research*, 99, 413-429.
- Fredricks, J. A., Blumenfeld, P. C., ve Paris, A. H. (2004). School engagement: Potential of the concept, state of the evidence. *Review of Educational Research*, 74(1), 59-109.
- Hair, J. F., Hult, G. T. M., Ringle, C. M., ve Sarstedt, M. (2017). *A primer on partial least squares structural equation modeling (PLS-SEM)*. 2nd Edition, Thousand Oaks, CA: Sage.
- Hu, L., ve Bentler, P. M. (1999). Cutoff criterion for fit indices in covariance structure analysis: Conventional criteria versus new alternatives. *Structural Equation Modeling*, 6(1), 1-55.
- Jerusalem, M., ve Schwarzer, R. (1992). Self-efficacy as a resource factor in stress appraisal process. Ralf Schwarzer (Ed.). *Self-Efficacy: Thought Control of Action* içinde (s. 195-213). Washington, DC: Hemisphere.
- Kahn, W. A. (1990). Psychological conditions of personal engagement and disengagement at work. *Academy of Management Journal*, 33(4), 692-724.
- Kuh, G. D., Cruce, T. M., Shoup, R., Kinzie, J., ve Gonyea R. M. (2008). Unmasking the effects of student engagement on first-year college grades and persistence. *The Journal of Higher Education*, 79(5), 540-563.
- Lewis, A. D., Huebner, E. S., Malone, P. S., ve Valois, R. F. (2011). Life satisfaction and student engagement in adolescents. *Journal of Youth and Adolescence*, 40, 249-262.
- O'sullivan, G. (2011). The relationship between hope, eustress, self-efficacy, and life satisfaction among undergraduates. *Social Indicators Research*, 101, 155-172.
- Pietarinen, J., Soini, T., ve Pyhalto, K. (2014). Students' emotional and cognitive engagement as the determinants of well-being and achievement in school. *International Journal of Educational Research*, 67, 40-51.
- Pilcher, J. J. (1998). Affective and daily event predictors of life satisfaction in college students. *Social Indicators Research*, 43, 291-306.

- Preacher, K. J., ve Hayes, A. F. (2008). Asymptotic and resampling strategies for assessing and comparing indirect effects in multiple mediator models. *Behavior Research Methods*, 40(3), 879-891.
- Proctor, C. L., Linley, P. A., ve Maltby, J. (2009). Youth life satisfaction: A review of the literature. *Journal of Happiness Studies*, 10, 583-630.
- Salmela-aro, K., ve Upadyaya, K. (2014). School burnout and engagement in the context of demands-resources model. *British Journal of Educational Psychology*, 84, 137-151.
- Schaufeli, W. B., Bakker, A. B., ve Salanova, M. (2006). The measurement of work engagement with a short questionnaire: A cross-national study. *Educational and Psychological Measurement*, 66(4), 701-716.
- Schaufeli, W. B., Martinez, I. M., Pinto, A. M., Salanova, M., ve Bakker, A. B. (2002). Burnout and engagement in university students: A cross-national study. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 33(5), 464-481.
- Schaufeli, W. B., and Salanova, M. (2007). Efficacy or inefficacy, that's the question: Burnout and work engagement, and their relationships with efficacy beliefs. *Anxiety, Stress, and Coping*, 20(2), 177-196.
- Schaufeli, W. B., Salanova, M., Gonzalez-roma, V., ve Bakker, A. B. (2002). The measurement of engagement and burnout: A two sample confirmatory factor analytic approach. *Journal of Happiness Studies*, 3, 71-92.
- Schaufeli, W. B., Shimazu, A., Hakanen, J., Salanova, M., ve De Witte, H. (2017). An ultra-short measure for work engagement: The uwes-3 validation across five countries. *European Journal of Psychological Assessment*, DOI: 10.1027/1015-5759/a000430.
- Seligman, M. E. P., ve Csikszentmihalyi, M. (2000). Positive psychology: An introduction. *American Psychologist*, 55(1), 5-14.
- Sherhoff, D. J., Csikszentmihalyi, M., Schneider, B., ve Sherhoff, E. S. (2014). Student engagement in high school classrooms from the perspective of flow theory. Mihaly Csikszentmihalyi (Ed.). *Applications of Flow in Human Development and Education* içinde (s. 475-494). Dordrecht: Springer.
- Shrout, P. E., ve Bolger, N. (2002). Mediation in experimental and nonexperimental studies: New procedures and recommendations. *Psychological Methods*, 7(4), 422-445.
- Skinner, E. A., ve Pitzer, J. R. (2012). Developmental dynamics of student engagement, coping, and everyday resilience. Sandra L. Christenson; Amy L. Reschly ve Cathy Wylie (Eds.). *Handbook of Research on Student Engagement* içinde (s. 21-44). New York: Springer.
- Suldo, S. M., ve Huebner, E. S. (2006). Is extremely high life satisfaction during adolescence advantageous. *Social Indicators Research*, 78, 179-203.

- Veenhoven, R. (1996). Developments in satisfaction research. *Social Indicators Research*, 37, 1-46.
- Wefald, A. J., ve Downey, R. G. (2009). Construct dimensionality of engagement and its relation with satisfaction. *The Journal of Psychology*, 143(1), 91-111.
- Xiao, J. J., Tang, C., ve Shim, S. (2009). Acting for happiness: Financial behavior and life satisfaction of college students. *Social Indicators Research*, 92, 53-68.
- Yeşilay, A. (1996, Kasım 2018). Genelleştirilmiş özyetki beklentisi ölçeği. Erişim adresi: <http://userpage.fu-berlin.de/~health/turk.htm>.
- Zimmerman, B. J. (2000). Self-efficacy: An essential motive to learn. *Contemporary Educational Psychology*, 25, 82-91.

AHİLİK TEŞKİLATI VE ANADOLU TÜRK ŞEHİRLERİNİN İKTİSADİ YAPISI: KAYSERİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Ekrem ERDEM*

ÖZ

Ahiliğin kurucuları 13. yüzyıldan itibaren Orta Asya'dan Anadolu'ya geldiklerinde Kayseri'den başlayarak öncelikli olarak belli şehirleri yerleşim yeri olarak tercih etmişlerdir. Amaçları bu coğrafyada Müslüman Türklerin hayatlarını sürdürebilmeleri için maddi ve manevi anlamda nitelikli bir ortamın oluşmasına katkı sağlamak olduğu için, öncelikli olarak tercih ettikleri şehirlerin siyasi, sosyal ve iktisadi bakımdan önemli bir medeniyet birikime sahip olması gerekiyordu. Zira bu coğrafya zaten güçlü medeniyetlere ev sahipliği yaptığı için, burada tutunabilmek için gelişmiş şehirlerin altyapısından yararlanarak daha rekabetçi bir sosyal ve iktisadi değerler sisteminin inşa edilmesi kaçınılmazdı.

Bu bakımdan, önce Kayseri, ardından Konya ve Kırşehir gibi kısa sürede diğer Anadolu şehirlerine yayılan Ahilik sisteminin ahlak, kalite, standardizasyon ve mesleki vasıf birikimi üzerine oturan, kökü İslam medeniyetinin derinliklerinde ve Türklerin ana yurtlarında yılların müktesebatına dayalı bir medeniyet projesi olarak, belli standartları haiz şehirlerde kendini göstermesi gerekiyordu. Nitekim geçmişten günümüze tüm uygarlıklar siyasi, sosyal ve iktisadi yapıların daha güçlü olduğu şehirlerde kendilerini göstermişlerdir. Bu çerçevede, şehirlerin yönetim merkezine, pazarlara, limanlara, ana yol güzergahlarına ve ilim merkezlerine yakınlığı her zaman ülkelerin zenginlikleri ve rekabet güçleri için avantaj olarak kabul edilmiştir.

Kayseri, tarihsel olarak hemen her devirde sayılan tüm bu özelliklere sahip nadir şehirlerden biri olduğu için, 13. yüzyıldan itibaren Ahilerin Anadolu'da faaliyetlerine başladıkları ilk yerleşim yeri olmuştur. Bu çalışmanın amacı, o dönemde Kayseri'nin sahip olduğu gelişmişlik düzeyinin Ahilerin amaçlarının ve kurmak istedikleri medeniyet projesinin hayata geçirilmesi için ne kadar uygun olduğunun araştırılması ve analiz edilmesidir. Bu çerçevede hem genel olarak hem de İslam medeniyetinde şehir, medeniyet ve gelişme meselesi üzerinden Ahiliğin Anadolu şehirlerine sundukları katkı tartışılacaktır.

Anahtar Kavramlar: Ahilik, Kayseri, Ahilik ve Anadolu Şehirleri, Ahilik ve Medeniyet.

---

* Prof. Dr., Erciyes Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, ekremerdem@erciyes.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-5876-8747>

Makalenin gönderilme tarihi: 26 Mart 2019

Kabul tarihi: 24 Haziran 2019

ORGANIZATION OF AKHIZM AND ECONOMIC STRUCTURE OF THE ANATOLIAN TURKISH CITIES: AN EVALUATION OF KAYSERİ

ABSTRACT

When the founders of Akhizm came to Anatolia in the 13th century, they preferred to locate some cities like Kayseri. Since their purpose was to make contribution to have a qualified situation materially and spiritually for the Muslim Turks to survive their life in this geography, their preferred cities to live and initiate their activities should have an important civilization acquisition politically, socially and economically. To be permanent in this land, it was inevitable to build a more competitive social and economic system of values because this geography has already hosted very powerful civilizations.

In this respect, the system of Akhizm which was started from Kayseri and expanded to other Anatolian cities like Konya and Kırşehir was needed to stand out in the cities which had certain standards as a civilization project based on the acquisitions of years stemming from the deep roots of Islamic and Turkic civilizations which consist of morality, quality, standardization, and occupational skill formation. Hence, all the civilizations from past to present have stood out in the cities where the political, social and economic structures were stronger. In this context, closeness of the cities to the central administration, markets, ports, main routes, and scientific centers has always accepted as advantages of the countries for their richness and competitiveness.

Because Kayseri has always become one of the cities which contains almost all these futures for all the periods, it became the first location of the Akhies in Anatolia for their activities since the 13th century. The purpose of this study is to search and analyze how much Kayseri was suitable for Akhies to put their aims and civilization projects that they wanted to initiate into practice. Within this scope, the contribution made by Akhizm will be discussed through city, civilization and development issues regarding both general and Islamic civilizations.

Key Words: Akhizm, Kayseri, Akhizm and Anatolian Cities, Akhizm and Civilization.

GİRİŞ

Ahilik, bireysel ve toplumsal manada karşılıklı sevgiyi ve dayanışmayı esas alan, toplumun sosyal ve iktisadi gelişimini belli standartlar ve İslam ahlak kuralları çerçevesinde yürüten esnaf ve sanatkârlardan müteşekkil bir teşkilatlanma modeli olarak ifade edilebilir. Başka bir ifade ile ahilik, XIII. yüzyıldan itibaren Orta Asya'dan gelip Anadolu'ya yerleşen Müslüman Türklerin yeni topraklarda hayatlarını devam ettirebilmeleri için gerekli maddi ve manevi altyapıyı oluşturmayı amaç edinen bir teşkilatlanmanın adıdır. Kelime anlamından hareketle ifade etmek gerekirse, Türklüğün güçlü dayanışma geleneği ile İslam'ın en temel düsturu olan kardeşlik hukuku¹ üzerinden

¹ İlgili bazı ayetler şöyledir (Özek, Karaman, Turgut, Çağrııcı, Dönmez ve Gümüş, 1992): “Mü'minler ancak kardeşlerdir. Öyleyse kardeşlerinizin arasını düzeltin ...” (Hucurat: 10); “Hep birlikte Allah'ın ipine (İslam'a) sınıksız yapışın; parçalanmayın. Allah'ın size olan nimetini hatırlayın ...” (Ali İmran: 103).” İlgili bazı hadisler ise şöyledir “Müslüman müslümanın kardeşidir... Kim, (mümin) kardeşinin bir ihtiyacını giderirse Allah da onun bir ihtiyacını giderir. Kim müslümanı bir sıkıntıdan kurtarırsa, bu sebeple Allah da onu kıyamet günü sıkıntılarının

toplumun sosyal ve iktisadi hayatını ahlak ve kalite ilkeleri üzerine inşa etmeyi hedefleyen bir kurumsal zihniyettir. Bu kurumsallık esasında daha önceleri İslam tarihinde genç sanatkâr ve zanaatkârlar Araplar arasında yaygın olarak görülen “fütüvvet” anlayışı ve kurumu ile de irtibatlıdır ve hatta Ahilik genellikle onun Anadolu topraklarındaki devamı olarak görülür (Gölpınarlı, 1950, s. 18-29; Türkdoğan, 1981, s. 642; Ülgener 1981, s. 89).

Ahiler Anadolu’ya yerleştiklerinde, geldikleri bölgelerde elde ettikleri iktisadi becerileri burada gördükleri ile birleştirerek büyük bir medeniyetin inşasına başlamışlardır. Bu hareket, onlara sadece geçimlerini temin ettikleri bir yol olmaktan daha öte bir anlam taşımıştır. Zira bu topraklarda gelecek nesilleri için de kalıcı olabilmenin yolu sadece savaşmaktan değil, aynı zamanda ana üretim faaliyetlerine dayalı özgün ve rekabetçi bir ekonomik sistemin benimsenmesi ve kurumsallaşmasından geçiyordu. Bu durum, onların sadece Anadolu’ya uyumunu sağlamakla kalmamış, aynı zamanda kendi aralarındaki birliktelik kültürünün gelişmesine de katkıda bulunmuştur.

Ahiliğin kurucuları 13. yüzyıldan itibaren Orta Asya’dan Anadolu’ya geldiklerinde Kayseri’den başlayarak öncelikli olarak belli şehirleri yerleşim yeri olarak tercih etmişlerdir. Amaçları bu coğrafyada Müslüman Türklerin hayatlarını sürdürebilmeleri için maddi ve manevi anlamda nitelikli bir ortamın oluşmasına katkı sağlamak olduğu için, öncelikli olarak tercih ettikleri şehirlerin siyasi, sosyal ve iktisadi bakımdan önemli bir medeniyet birikime sahip olması gerekiyordu. Zira bu coğrafya zaten güçlü medeniyetlere ev sahipliği yaptığı için, burada tutunabilmek için gelişmiş şehirlerin altyapısından yararlanarak daha rekabetçi bir sosyal ve iktisadi değerler sisteminin inşa edilmesi kaçınılmazdı.

Bu bakımdan, önce Kayseri, ardından Konya ve Kırşehir gibi kısa sürede diğer Anadolu şehirlerine yayılan Ahilik sisteminin ahlak, kalite, standardizasyon ve mesleki vasıf birikimi üzerine oturan, kökü İslam medeniyetinin derinliklerinde ve Türklerin ana yurtlarında yılların müktesebatına dayalı bir medeniyet projesi olarak, belli standartları haiz şehirlerde kendini göstermesi gerekiyordu. Nitekim geçmişten günümüze tüm uygarlıklar siyasi, sosyal ve iktisadi yapıların daha güçlü olduğu şehirlerde

---

birinden kurtarır... (Buhârî, Mezâlim: 3); "... birbirinize arka çevirmeyin; Ey Allah'ın kulları, kardeş olun..." (Buhârî, Edeb: 57-58); "Sizden biriniz kendisi için sevdiğini mü'min kardeşi için sevmedikçe gerçek mü'min olamaz" (Buhârî, İmân: 7); "Müminler birbirini sevmeye, birbirlerine karşı sevgi ve merhamet göstermede tek bir beden gibidir. O bedenin bir organı acı çektiği zaman, bedenin diğer organları da uykusuzluk ve yüksek ateş çekerler" (Buhârî, Edeb: 27); "Sizler iman etmedikçe cennete giremezsiniz. Birbirinizi sevmedikçe de iman etmiş olamazsınız..." (Müslim, İmân: 93-94); "... Kul din kardeşine yardımcı olduğu sürece, Allah da onun yardımcısı olur..." (Müslim, Zikir: 38). Ayrıca, bu hususta İbni Battuta'nın gözlemleri de bu kardeşliği teyit eder mahiyettedir (İbni Battuta, t.y., s. 202).

kendilerini göstermişlerdir². Bu çerçevede, şehirlerin yönetim merkezine, pazarlara, limanlara, ana yol güzergahlarına ve ilim merkezlerine yakınlığı her zaman ülkelerin zenginlikleri ve rekabet güçleri için avantaj olarak kabul edilmiştir.

Kayseri, tarihsel olarak hemen her devirde sayılan tüm bu özelliklere sahip nadir şehirlerden biri olduğu için, 13. yüzyıldan itibaren Ahilerin Anadolu'da faaliyetlerine başladıkları ilk yerleşim yeri olmuştur. Bu çalışmanın amacı, o dönemde Kayseri'nin sahip olduğu gelişmişlik düzeyinin Ahilerin amaçlarının ve kurmak istedikleri medeniyet projesinin hayata geçirilmesi için ne kadar uygun olduğunun araştırılması ve analiz edilmesidir. Bu çerçevede hem genel olarak hem de İslam-Türk medeniyetinde şehir, medeniyet ve gelişme meselesi üzerinden Ahiliğin Anadolu şehirlerine sundukları katkı tartışılacaktır.

I. TÜRKLERİN ANADOLU'YA YERLEŞMESİ, ŞEHİRLERİN VAZİYETİ VE AHİLİK TEŞKİLATI: İBNİ BATTUTA'NIN GÖZLEMLERİ

Türklerin Malazgirt Savaşı'yla 1071'de elde ettikleri zaferle birlikte Anadolu'nun kapıları artık Müslüman Türklere açılmış oldu. Bu tarihten itibaren Türklerin Orta Asya'daki yurtlarından Anadolu'ya göç etmeye başladıkları bilinmektedir. Ancak hem Türkmen kabilelerinin hem de yerleşik halkların Maveraiünnehir, İran ve Azerbaycan'dan Anadolu'ya göç dalgasının yoğunlaşması, XIII. yüzyılda Ortadoğu'da Moğol istilası ve ardından yönetimi ele geçirmeleri ile gerçekleşmiştir. Göç dalgasının büyüklüğünde Moğol baskısının yanı sıra, değişen ticari koşulların, sürülerini otlatacakları daha verimli toprak arayışlarının, komşu Hristiyan topraklarında ganimet arayışlarının, büyüyen Ortadoğu pazarı için köle edinme ve paralı asker olarak istihdam fırsatı elde etme gibi sâiklerin de belirtilmesi gerekir (İnalçık, 2013, s. 44-45). Anadolu'ya gelirken de önce İran'a gelmişler; daha sonra bir kısmı orada kalmış, bir kısmı da oradan Anadolu'ya geçerek değişik yerlere yerleşmişlerdir³. Bu bakımdan İran, Türklerin Orta Asya'dan Küçük Asya olarak adlandırılan Anadolu'ya göçlerinde adeta bir köprü vazifesi görmüş; ardından Türklerinin Anadolu'da kurdukları devlet ve medeniyet hayatında Fars kültürünün, dilinin ve edebiyatının tesiri büyük olmuştur.

² Gerçi daha sonraki asırlarda devlet ve millet hayatında görülen gerileme döneminde yaşanan genel zafiyetler iş hayatında da kendini göstermiş; ahilik geleneği giderek zayıflamış, toplumun sosyal, siyasi ve iktisadi yapısında zayıflıklar artmış ve neticede Müslümanlar beraber yaşadıkları gayri Müslimlerden çok daha zayıf bir hayat tarzına bürünmüşlerdir (bu konuda pek çok kaynaktan özellikle Kayseri özelinde şunlara bakılabilir: Bennet 1996, s. 2-7; Yörük, 2013).

³ Aslında Türklerin çok daha önceden Abbasi ordularıyla birlikte Anadolu'ya (özellikle de Kırşehir yöresine) geldiği ve burada kaldığı rivayet edilmektedir. Zira Abbasi ordusunda er ve komutan düzeyinde çok sayıda Türkün olduğu söylenmektedir (Çağatay, 1997, s. 79; Erdem, 2009, s. 3).

Anadolu'ya bir sonraki yoğun göç dalgası 1277'de Selçuklu aristokrasisi ile onların Türkmen destekçilerinin Mısır Memluklarıyla ittifak edip Moğol tahakkümüne karşı genel bir gaza hareketine girişmeleri ile başlamıştır. Bunun sonunda Mısır Sultanı zafer elde etse de Anadolu uçlarındaki Türkmenler daha fazla Moğol sıkıştırmasına maruz kaldıkları için, Anadolu'nun Bizans koruması zayıflamış iç ve batı kısımlarına doğru ilerlemek zorunda kalmışlardır (İnalcık, 2013, s. 46). Anadolu'ya ilk gelen Türkler esas olarak asker ve hayvan yetiştiricilerden oluşurken, Cengiz Han'ın (1155-1227) Uygur Türklerini ve Çin'i istilasının ardından XIII. yüzyılda başlayan ikinci ve daha yoğun göç dalgası ile birlikte ciddi sayıda o dönemde Türk uygarlığının önemli merkezlerinde (Buhara, Semerkand, Taşkent, Belh ve Merv gibi) faaliyet gösteren esnaf, sanatkâr ve tüccar kesim bulunuyordu (Çağatay, 1983, s. 261). Dolayısıyla, ikinci göç dalgasıyla birlikte Anadolu'ya gelen Türkler daha zengin ve kültürlü insanlardan oluşuyordu. O nedenle, bu insanlar Anadolu'da yeni oluşan Müslüman Türk toplumunun ekonomik, siyasi ve kültürel hayatına yön verecek kişiler idi. Başka bir ifade ile, birinci göç dalgasıyla birlikte yeni topraklarda kendilerini savunma ve kırsal kesimde hayatlarını devam ettirebilme; ikinci göç dalgasıyla birlikte ise, kurulacak medeniyetin tamamlayıcı unsurları olarak iktisadi, siyasi ve sanatsal faaliyetlerin hayat bulacağı şehirlerin oluşumu öne çıkıyordu.

Ahiliğin kurucusu olarak bilinen Ahi Evran-ı Veli (asıl adı Şeyh Nasıruddin Ebul-Hakayık Mahmud bin Ahmed el-Hoyi, 1171-1261), daha önce Orta Asya'dan göç eden bir Türkmen ailenin çocuğu olarak İran'ın Hoy şehrinde dünyaya gelmiştir. 1206 yılında bu iki mutasavvıf ile birlikte Anadolu'ya gelmiş ve 1207 yılında Kayseri'ye yerleşmiştir. Kayseri'de bir deri atölyesi açarak debbağlık yapmaya başlamış ve ahiliğin temellerini de burada atmıştır. Ahi Evran, daha sonra tasavvufi olarak intisap ettiği Evhadüddin Kirmani'nin kızı Fatma ile evlenmiştir. O dönemde, Ahi Evran *Ahiyan-ı Rum* (Anadolu Ahilik/Kardeşlik) teşkilatını, eşi Fatma bacı ise Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslamlaşması sürecinde önemli rol oynayan bir diğer sivil teşkilat olarak *Bacıyan-ı Rum*'u (Anadolu Kadınları Teşkilatını) kurmuştur.

Ahi Evran, daha sonra Konya'ya yerleşmiştir. Burada büyük bir sosyal etkinliğe sahip olan Mevlâna Celaleddin Rumi (1207-1273) ile tanışmıştır. Ancak, rivayetlere göre, I. Alaaddin Keykubat'ın teşkilata büyük destek vermesine karşılık, daha sonra hükümdar olan II. Gıyaseddin Keyhüsrev'le arası iyi gitmemiş ve birçok kimse gibi bir müddet hapis hayatı yaşamıştır. Konya'dan sonra Kırşehir'e yerleşen Ahi Evran, nihai olarak burada esnaf ve sanatkâr kesime ağırlık vererek, toplum üzerinde daha sonraları büyük bir etkinliğe sahip olacak olan teşkilatlanmasını gerçekleştirmiştir. Ayrıca, daha önce Kırşehir'de yerleşik bulunan ve önemli bir sosyal etkinliğe sahip olan Hacı Bektaş (1210-1270) ile tanışmıştır.

Buradan anlaşılacağı üzere, XIII. yüzyılda Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslamlaşması sürecinde Konya yöresinde Mevlâna Celaleddin-i Rumi'nin, Kırşehir yöresinde ise Hacı Bektaş Veli'nin ve Ahi Evran'ın adeta bir iş bölümü yapmışçasına o günkü toplumun değişik kesimleri üzerinde önemli işlevleri yerine getirdikleri muhakkaktır. Bu işlevlerin o dönemde devletin yetişemediği sosyal, siyasi, ekonomik, kültürel ve askeri alanlarda bir yandan toplumun telafisi zor sıkıntılara düşmemesi için adeta birer *paraşüt* görevi gördükleri, bir yandan da devlet-millet kaynaşmasına önemli katkılarda buldukları anlaşılmaktadır.

Ahilikle ilgili en önemli kaynaklarda biri Fas'lı seyyah İbni Battuta'nın Seyahatnamesi'dir. 1326 yılında dünyayı dolaşmaya başlayan ünlü Seyyah, o dönemde *Bilad-ı Rum* olarak anılan Anadolu topraklarındaki seyahatine ilk olarak Alanya'dan başlar ve doğudan batıya, güneyden kuzeye pek çok önemli şehri ziyaret eder (İbni Battuta, t.y., s. 202-36) ve 14. yüzyıl Anadolu Müslüman Türk insanının hayat tarzı ve uygarlık düzeyi ile ilgili önemli bilgileri aktarır. İbni Battuta, seyahati boyunca uğradığı her şehirde o yöre halkının sosyal, kültürel ve ekonomik yaşam tarzından, yörenin sultanı ve yönetim tarzından ve yönetenlerle yönetilenler arasında son derece önemli roller üstlenmiş olan Ahilerden bahseder. Çünkü, uğradıkları her şehirde kendileriyle kurumsal bazda ilgilenen en önemli grup ahiler olmuştur. Ünlü Seyyahın aktardıklarına göre, o dönemde Anadolu şehirleri kardeşlik ruhuna uygun olarak sosyal ve iktisadi bakımdan dayanışma halinde huzurlu, bereketli ve medeni şehirler idi. Kendi ifadesiyle:

“Bilad-ı Rum denilen bu ülke, dünyanın en güzel memleketidir. Cenab-ı Hak, dünyanın öteki ülkelerinde ayrı ayrı ihsan ettiği güzellikleri burada topyekün bir araya getirmiştir. Ahalisi güzel yüzlü ve temiz giyinişlidir. Yemekleri ise çok nefistir. Burada yaşayanlar Allah'ın en şefkatli kulları olup, onlar için bolluk ve bereket Şam'da, şefkat ise Bilad-ı Rum'dadır denilmiştir. Burada bir zaviye ya da bir eve girdiğimizde komşularımız kadın olsun erkek olsun derhal durumumuzu soruştururlardı. Burada kadınlar erkeklerden kaçmazlardı. Ayrılacağımız sırada sanki akrabaymışız gibi bizimle vedalaşırlar ve bu ayrılıktan duydukları üzüntüyü gözyaşları ile ifade ederlerdi.... Ekmek pişirildiği gün, bulunduğumuz beldenin erkekleri bize sıcak ekmeklerle birlikte nefis yiyecekler getirirler ve 'bunu size kadınlar gönderdi, sizden dua istiyorlar' derlerdi” (İbni Battuta, t.y., s. 202).

Ayrıca, Anadolu Türk şehirlerinde yöneticilerin halkla ilişkisinin iyi olduğundan; nitekim uğradıkları her şehirde o yörenin sultanı, beyi ya da önde gelen yöneticisi tarafından kabul edildiklerinden ve ağırlandıklarından bahsedilir. Hatta yörenin yöneticilerinin namaz vakitlerinde camilerde, bazı yemek ziyafetlerinde evlerde ve saraylarda hakla sık sık birlikte oldukları bilgisi aktarılır. Buradan anlaşıldığı kadarıyla, ahiler o şehirde halkın yönetimle diyalogunun kurulmasında adeta bir köprü vazifesi de görmüşlerdir.

Diğer yandan, ahiler şehirlerde eğitim, işgücü eğitimi ve meslek eğitimi, meslek edinimi ve iş ahlakı, iktisadi hayatın tanzimi, sosyal yardımlaşma, misafirlerin konaklaması, dini hayatın tasavvufi anlayışla gönüllere nüfuz etmek suretiyle geniş halk kitlelerine sevdilerek yaygınlaştırılması ve gerek duyulduğunda şehrin savunmasına katkıda bulunulması, hatta öncülük edilmesi gibi çok çeşitli toplumsal işlevleri yerine getirdikleri anlaşılmaktadır. Bunlara dair pek çok örnekten bahsedilebilir. Mesela, ahilerin Kayseri'nin Moğol istilasına uğradığında şehrin savunmasına verdikleri önemli katkı ile Ankara ve Bursa'nın savunmasına verdikleri destek önemlidir (Çağatay, 1997, s. 75; Uzunçarşılı, 1982, s. 350). Hatta buldukları şehirde bir siyasi boşluk meydana gelmiş ve ani bir ihtiyaç hasıl olmuşsa, Ahi teşkilatları sorumluluk almaktan kaçınmamışlardır (Gündüz, 1984, s. 108).

Bunun dışında, Ahilerin Anadolu'nun hemen her şehrinde örgütlenmek suretiyle, şehirlere giren çıkan insanlarla tanıştıkları ve adeta birer *iyilik elçileri* gibi onlara mihmandarlık yaptıkları anlaşılmaktadır. Esasında yerleşim birimleri büyüdükçe oraların sosyal, kültürel ve iktisadi sorunları hızla arttığı için çoğu defa yöneticiler bu sorunların üstesinden gelmede başarılı olamazlar. O manada ahilik gibi sivil toplum kuruluşları bireysel ve toplumsal bazda *iyiliğin, huzurun ve refahın hâkim olması; kötülüğün, fitnenin ve yoksulluğun ortadan kalkması için gönül erleri*⁴ olarak Anadolu medeniyetinin mayasını ekşitmemişler, hep tatlı ve lezzetli kalmasını sağlamışlardır (Erdem, 2012). Nitekim, İbni Battuta Ahilerle ilk olarak tanıştığı Antalya'da ahileri şöyle anlatır:

“Her şehirde ve her köyde bulunan Ahiler, bekar ve sanat sahibi gençlerin oluşturduğu bir tür cemiyetti. Bunlar birbirleriyle çok sıkı bir dayanışma içindedirler. Her birinin halk içinde muteber birer mesleği vardır. Memleketlerine gelen yabancılara yakın bir ilgi gösterir; onların yiyecek ve içeceklerini temin eder, konuklarının insani ihtiyaçlarını karşılamakta ellerinden gelen bütün itinayı gösterirler. Öte yandan, yaşadıkları yerlerdeki zorbaları da yola getirir, herhangi bir sebeple bunlara iltihak eden kötülere tek tek ortadan kaldırırlar. İşte bu gibi hususlarda Ahilik cemiyetinin dünyada eşi ve benzeri yoktur.... Ben İbni Battuta, dünyada bunlardan daha güzel ve daha hayırlı işler yapan kimseler görmedim. Şiraz ve İsfahan halkının hareketleri bunlarınkine biraz benzemekte ise de Ahiler memleketlerine gelen ve giden yolculara yakın ilgi göstermek, şefkat ve iltifatta bulunmak bakımından onları bir hayli aşmış durumdadırlar” (İbni Battuta, t.y., s. 204).

Ahilerin şehirlerde iktisadi tesanüte dönük faaliyetleri ile ilgili ise, her şehirdeki ve köydeki fütüvvet cemiyetinin mensubu gençlerin gündüz kazandıkları parayı ikinci vaktinden sonra zaviyeye getirdikleri, burada gelene-gidene (misafirlere) yapılan masraflarda kullandıklarından bahsedilir. Nitekim,

⁴ Kur'an'da tam da bu meyanda ayet şöyledir: “Sizden hayra çağıran, iyiliği emredip kötülüğü meneden bir topluluk bulunsun. İşte onlar kurtuluşa erenlerdir” (Ali İmran: 104). Ayetteki ifade, İslami literatürde “*emr-i bil maruf nehy-i ani'l münker*” olarak bilinen bir düsturdur.

Antalya’da İbni Battuta’yı misafir eden Ahilerin de tek tek bakıldığında fakir sayılabilecek düzeyde oldukları, ancak bir araya gelerek kazançlarından hayır amaçlı olarak kullanacakları ortak bir fon oluşturdukları anlaşılmaktadır (İbni Battuta, t.y., s. 204-205). Burada İslam inancının ve kültürünün tavsiye ettiği malın Allah yolunda harcanması yoluyla çoğalacağı ilkesinin Anadolu Türkleri tarafından yerine getirildiği anlaşılmaktadır⁵. Hatta o kadar ki, iyilikte yarışmak⁶ uğruna bazen aşırılığa kaçarak birbirleriyle kavga ettikleri bile olurdu⁷.

II. SELÇUKLU VE OSMANLI ŞEHİRLERİNİN İKTİSADİ YAPISI VE AHİLİK TEŞKİLATI

İslam medeniyeti, bir anlamda *şehir medeniyeti* olarak ifade edilebilir. Çünkü, “dinin uhrevi tarafını Müslümanın dünyevi tarafıyla birleştirip ortaya yeni bir yaşama biçimi getirmesi” nedeniyle, şehir İslam medeniyetinin üretim merkezi ve yaşam biçiminin hayata geçirildiği yer olarak telkin edilmiş ve vahyin ilk ve doğrudan hedef kitlesi *şehirlerin anası* olarak bilinen Mekke olarak ifade edilmiştir (Şura: 7⁸).

Nitekim Hacı Bayram Veli de *Nutk-i Şerif*’inde şiir vezninde şehri anlatırken şehrin kutsallığına dikkat çekerek, onu Çalabın (Yaradanın) himmetine ve insanın da onun taşı toprağı içinde şekillenmesine bağlar⁹ (Subaşı, 2011, s. 40-42). İslam geleneğinde eğer şehir Allah’ın insanlığına bir emaneti olarak algılanmasaydı, herhalde bu kadar anıtsal eser bu kadar güzel inşa

⁵ Bu konudaki ayetlerin bazıları şöyledir (Özek, vd., 1992): “Onlar ... kendilerine rızık olarak verdiğimizden (Allah yolunda) harcayan kimselerdir” (Bakara: 3; Enfal: 3); “Ey iman edenler! ... Size verdiğimiz rızıktan hayır yolunda harcayın” (Bakara: 254); “... Siz hayıra ne harcarsanız, Allah onun yerine başkasını verir. O rızık verenlerin en hayırlısıdır” (Sebe: 39); “İman eden kullarıma söyle: ... Kendilerine verdiğimiz rızıklardan (Allah için) gizli-açık harcasınlar” (İbrahim: 31); “Yine onlar ... kendilerine verdiğimiz rızıktan da harcarlar” (Şûrâ: 38). Bazı hadisler ise şöyledir: “Yarım hurma ile de olsa ateşten korunun. Bunu da bulamazsanız, gönül alıcı güzel sözler söyleyin” (Buhari, Zekât: 10); “Sadaka vermekle mal eksilmez ...” (Müslim, Birr: 69); “İnfak et sayıp durma, Allah da sana karşı nimetini sayıp esirger. Paramı çömlekte saklama, Allah da senden saklar” (Buhari, Zekât: 21).

⁶ “... İyilik ve (Allah’ın yasaklarından) sakınma üzerine yardımlaşın ...” (Maide: 2).

⁷ Nitekim Denizli’ye vardıklarında iki ahi grup arasındaki kendilerini konuk etme konusunda kavga çıkar; ardından kur’a yoluyla hal yoluna bakılır (İbni Battuta, t.y., s. 208).

⁸ “Böylece biz sana Arapça bir Kur’ân indirdik ki, şehirlerin anası (olan Mekke) halkını ve etrafındakileri uyarasın...”

⁹ “Çalabın bir şâr yaratmış iki cihân âresinde

Bakıcak dîdâr görünür ol şârın kenâresinde.

Nâgehân ol şâra vardım ol şârî yapılar gördüm,

Ben dahî bile yapıldım taş ü toprak âresinde.

Şakirtleri taş yontarlar yonup üstâda sunarlar,

Çalabın ismin anarlar ol taşın her paresinde.”

Her ne kadar tasavvuf erbabı bu şiirde şârdan maksadın şehir değil, kalp olduğunu ve onun Çalabın istediği minval üzere oluşumunun anlatılmak istendiğini söylese de (Subaşı, 2011) gibi zahiri anlamında yorumlayanlar da vardır. Kaldı ki, mecaz olarak anlatılmak istenen şeyin kendisinin de bir hakikat olduğu unutulmamalıdır.

edilemezdi ve asırlara meydan okuyamazdı. Şiirde ifadesini bulduğu gibi, çıraklar yonttukları taşı bir yandan ustalarının kontrolüne sunarken, yonttukları her bir parçada Allah'ı anarak esas ona hesap verirler. Başka bir ifade ile mimarından ustasına, çırağına ve işçisine varana kadar herkesin yaptığı işi imanının ve onun pratiğinin bir parçası olarak görmesi sayesinde, inşa edilen duvarların taşları ile toprağı arasındaki harç, esasında iştirakçilerin alın terinin aşkla yoğrulmuş halidir.

Merkezde yer alan bu anıtsal yapılar doğrudan devlet yerine, genellikle vakıflar aracılığıyla (Cansever, 2010, s. 104-106) sivil toplumun iştirakiyle katılımcı bir kaynak ve estetik kültürüne dayanıyordu. Osmanlı şehirleri kurulurken de padişahтан başlayarak, anneleri, hanımları, çocukları ve devlet adamlarının kurdukları vakıflar aracılığıyla oluşturulan yukarıda sıralanan eserlerin asırlarca ayakta kalması sağlanmıştır. Dolayısıyla şehirlerin kurulmasında ve gelişmesinde sadece padişah değil, etrafındaki önemli şahıslar da büyük katkı sağlamışlardır. Bu katkı o kadar önemlidir ki, genel olarak İslam (şehir) medeniyeti için olduğu gibi, Osmanlı (şehir) medeniyetinin oluşumunu da vakıfların katkısını dikkate almadan anlatmak mümkün değildir. Nitekim İstanbul başta olmak üzere, Anadolu'da, Trakya'da ve Arap coğrafyasında dönemin şehirleri bu örneklerle doludur. Buna ilave olarak, Uzunköprü, Saraybosna, Karapınar, Hekimhan ve Muşkara (Nevşehir) gibi bazı küçük yerleşim yerlerinin tamamen vakıf eserlerle şehir haline getirildiğı *vakıf şehirler* kurulmuştur (Şahin, 2010, s. 447-48).

Burada önemli bir husus da şudur ki, Müslümanlar yeni fethettikleri ülkelerin kurulu düzenini ve geleneksel yapısını yok etmek ya da değiştirmek yerine, var olan dokuyu koruyarak, zamanla kendi değerini de oraya eklemeyi yeğlemişlerdir. Mesela, kurulan yeni bir İslam devleti hemen para basmak yerine, o yörenin kullandığı para birimini kullanmaya devam etmiş; hatta Osmanlı geleneğinde olduğu gibi, daha sonraları farklı para tedavül bölgeleri oluşturmak suretiyle, kendi bastığı sikkelerle birlikte tedavülde tutmayı tercih etmiştir (Erdem, 2006, s. 23-24). Aynı şekilde, devralınan antik şehirlerin yapısını (kimliğini) da hemen değiştirmek yerine, kendi halinde evrime bırakmışlardır. Bu itibarla, antik kent ile Müslüman kenti arasında bir devamlılık vardır (Mantran, 1981, s. 203).

Esasında, Osmanlılarda şehir kavramının kapsamını çizmek pek kolay değildir. Çünkü, bir merkezin şehir olarak nitelendirilmesine dair net bir kriter mevcut değildir. Bu anlamda bir merkeziliğı ifade etse de *nefs* kelimesi tam bir ayırım değildir. Buna göre, taşradaki sancak, kaza ve nahiyeler de şehir olarak ifade edilmiş olsa da; en az 400 vergi nüfusu bulunan, Cuma namazı kılınan merkezi konumda (cuma camii, ulu camii ya da cami-i kebir olarak adlandırılan bir veya iki minareli ve şerefesi olan) bir camii, kalesi, çarşısı ve çevresinde mahallesi bulunması yere şehir denmiştir. Genel olarak, Osmanlı şehirlerinde biri ibadethanelerin ve yerleşim yerlerinin bulunduğu, diğeri ise sosyal, kültürel

ve iktisadi faaliyetlerin yürütüldüğü iki merkez yer alırdı (Şahin, 2010, s. 446-47).

Bu merkezlerden birinde sadece Müslümanların yararlandığı büyük cami (*camii kebir*) ve medreseler yer alırken, diğerinde, diğerinde herkesin yararlandığı çarşılar yer alırdı. Ancak, şehirlerde halkın gerçek faaliyetinin gerçekleştiği ve yüzünün dışı açıldığı mekânlar çarşılar olmuştur. Nitekim “mahallelerin oluşumunda mahremiyetin sağlanmasına, dini ve mesleki birliğin korunmasına dikkat edilirdi. Buna karşılık çarşılar dışı dönüktü. Çarşılarda mesleklere göre bir düzenleme vardı, ama dini kimlik etkili değildi. Her din ve mezhebe mensup insan çarşıda ticaret yapabilir, mesleğini serbestçe ifa edebilirdi” (Karatepe, 1999, s. 28). Dolayısıyla, bu şekilde oluşturulan bir şehrin belli bir üretim ve ticaret ağırlığının/kültürünün olması da kaçınılmazdı.

Unutmamak lazım ki, iktisadi faaliyetin büyüklüğü ve zenginlik, nüfusun, tüketimin ve dolayısıyla pazarın büyüklüğü ile mütenasip olarak gelişir. Bunun sonucu olarak da şehirlerde çoğalan vasıflı/yetenekli insanlar eliyle çok çeşitli meslekler ortaya çıkmıştır (Mantran, 1981, s. 217). Şehirlerde büyüyen pazar ortamının ortaya çıkardığı refaktan daha fazla pay almak için çoğalan meslek gruplarının zamanla Fütüvvet, Ahilik ve Lonca şeklinde örgütlendiği ve belli standartlar geliştirdikleri anlaşılmaktadır. Örneğin, İslam’ın ilk dönemlerinden itibaren var olan *Hisbe teşkilatı* ve Osmanlı’da bazı şehirler için çıkarılan *ihtisab kanunnameleri* bunun güzel örneklerindedir (Erdem, 2009, s. 76-88). Yine Ahilik teşkilatının temelini oluşturan ilkelerden ‘*pabucun dama atılması*’ sözü de dönemin bir standardizasyon ve kalite kontrol yönteminin adıdır. Zira şehir hayatı birlikte yaşamayı icap ettirdiği için, mutlaka sosyal ve iktisadi hayata dair belli standartlara ve kurallara dayanmalıdır. Esasında büyüyen şehirlerde özgürlüğün, güvenliğin ve refahın teminatı da bu kurallardır.

Diğer toplum yapıları gibi, Osmanlı İmparatorluğunda da halk kılıç erbabı (askerler), kalem erbabı (âlimler), sanat ve ticaret erbabı (ağırlıklı olarak şehirde yaşayan tüccar ve sanayiciler) ve ziraat ve hayvancılık erbabı (toprağı işleyen köylüler) olmak üzere dört sınıftan oluşuyordu. Ahilik, esas olarak sanat ve ticaretle uğraşan kişiler arasında gelişmiş bir esnaf teşkilatlanma hareketidir. Kaldı ki, Ahiliğin ticari karakteri ve faaliyetleri ön plana çıkmış insanlara hitap ettiği göz önünde bulundurulduğunda; teşkilatın özellikle (belli) şehirlerde yoğunlaşmasının sebebi daha rahat anlaşılabilir.

Hatta Ahiliğin referans kaynağı olarak kabul edilen fütüvvetnamelerin içeriğine bakıldığında da tıpkı Arapların fütüvvetnameleri gibi esas olarak Ku’an’dan, hadislerden, Peygamberlerin kıssalarından, velilerin zikirlerinden, ariflerin menkıbelerinden oluştuğu görülecektir (Çağatay, 1997, s. 18-29). Fütüvvetnamelerin içeriği dikkatle incelendiğinde, hedef kitlenin daha ziyade şehirlerde yaşayan ve belli meslek kollarında faaliyet gösteren belli bir idrak düzeyine sahip insanlar olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Ahilik Fütüvvetnamelerinde kimlerin ahiliğe kabul edilmeyeceğine (sed

kuşatılmayacağına) dair listeye bakıldığında, kuralların tamamen İslami esaslara dayandığı ve yerleşik bir kültüre sahip kişilere hitap ettiği anlaşılmaktadır (Çağatay, 1997, s. 169; Erdem, 2009, s. 17; Gölpınarlı, 1950, 1956a, 1956b; Sarıkaya, 2002; Şeker, 2011).

Büyük Türk iktisat tarihçisi Ömer Lütfi Barkan'ın *kolonizatör Türk dervişleri* (Barkan, 2013) olarak ifade ettiği *öncü gönül erleri* arasında kabul edilen Ahilik teşkilatı, bu temel özelliğinden hareketle, Anadolu'ya yeni gelen Türklerin Kayseri, Konya ve Kırşehir gibi sosyal, kültürel ve ekonomik hayatın geliştiği özellikle belli şehirlere yerleşmelerini sağlayarak buralarda şehir kültürüne alışmalarına yardımcı olmuş ve bilhassa Selçukluların sonları ile Osmanlı'nın kuruluş dönemlerinde yeni fethedilen şehirlerdeki Müslüman-Türk nüfusun artırılmasına ve buralardaki kültür hâkimiyeti sağlayarak Türkleşme ve Müslümanlaşma sürecinin hızlanmasına büyük katkıda bulunmuştur.

Daha genel olarak, şeyhlerin ve dervişlerin Türklerin Anadolu'da şehirlere yerleşmesini özendirmek suretiyle yerleşik hayata geçişmesinde önemli bir rol üstlendikleri söylenebilir (Küçükbaşçı, 2010, s. 443). Daha sonraki dönemlerde de Balkanlarda aynı işlevi yerine getirdikleri anlaşılmaktadır (Barkan, 2013). Nitekim özellikle Bektaşiliğin Balkanlara öncü birliklerle birlikte gidişini bu bağlamda düşünmek gerekir. Osmanlı Devleti'nin kuruluş yıllarında ve Ahiliğin etkin olduğu dönemlerde Anadolu'nun İslamlaşması ve Türkleşmesinde öncü rol oynayıp, topluma ve devlete katkı sunmak üzere oluşturulmuş pek çok sivil toplum örgütü vardı. Bunlar arasında en önde gelen teşkilatlar şunlardı:

(i) *Gaziyan-i Rum* (Anadolu askerleri; cihat/fetih ruhuyla İslam'ın daha geniş topluluklara yayılması için kendilerini uç bölgelerde savaşmaya adanmış ve örgütlenmiş azimli, gayretli, güçlü ve şecaat sahibi Anadolu alperenleri);

(ii) *Abdalan-i Rum* (Anadolu'ya ilk göç edenler arasında yer almış, esas itibarıyla Babai hareketinden kaynaklanan bazı tarikatlara mensup sūfî dervişleri ya da Anadolu abdalları),

(iii) *Bacıyan-i Rum* (sosyal ve ticari hayattan savaş hattına kadar her konuda eşlerine tamamlayıcı misyon üstlenen Anadolu kadınları) ve

(iv) *Ahiyan-i Rum* (ağırlıklı olarak esnaf gruplarından murekkep Anadolu Ahileri).

Dikkat edilirse, gerek İslam'ın ilk yayılma sürecinde gerekse Osmanlıların ilk yayılma sürecinde İslamlaşma hedefi esasında şehirleşme yoluyla sağlanan bir medeniyet inşa sürecinden ibarettir. Dolayısıyla, İslam geleneğinin hem teorisinde hem de tarihi pratiğinde, göçebelik ve kabilecilik yerine, bir şehir dini ya da medeniyet inşa sürecinin gerektirdiği toplumsal ve siyasi bir ahlâk ve hukuk sisteminin ortaya çıktığı anlaşılmaktadır (Şeyban, 2015, s. 1170).

Son olarak, Osmanlı geleneğinde şehirlerin güvenliği ve denetiminden merkezi yönetim ve yerinden resmi yönetimin (vali, muhtesip ve kadılar) yanı sıra, yukarıda zikredilen sivil toplum örgütleri gibi belli meslek ve mahalle grupları ile dini ve etnik yapıları temsilen sivil grupların da sorumlu olduklarını unutmamak gerekir (Raymond, 2010, s. 450).

IV. AHİLİK TEŞKİLATI İÇİN KAYSERİ’NİN ÖNEMİ

Ahi Evran olarak bilinen Şeyh Nasruddin-i Mahmud’un Horasan’dan 1200 yıllarında Anadolu’ya geldiğinde ilk olarak Kayseri’ye yerleştiği (1205), o zamanki Kulah-Duzlar Mahallesi Debbaglar Çarşısı Mescidi ile bitişik bir evde ikamet ettiği (Erkiletlioğlu, 1993, s. 122) ve şu anda Kartal istikametinde Talas Caddesi üzerinde, Seyyid Burhaneddin Türbesi ve Mezarlığı’nın karşısında yer alan Ahi Evran Zâviyesi’nde¹⁰ faaliyetlerini sürdürdüğü bilinmektedir. O dönemden itibaren de dericilikle uğraşan Kayseri Ahileri, zaviyenin çok yakınında büyük bir dabakhanede faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Buranın, ileride belirtilen o dönemin Debbaglar (Dericiler) Çarşısı olduğu tahmin edilmektedir. Şimdiki Yoğunburç ile Kartal arası bölge o dönemlerde zaten Debbaglar ya da Dabaklar *önü* semti olarak biliniyor (Nazif, 1987, s. 30).

Nitekim Ahi Evran Zaviyesi’nin Yoğunburç sol çaprazında 1999 yılında yeni açılan bir petrol istasyonunun temel açma çalışmaları sırasında 3000 metre kareden fazla bir alanı kaplayan o dönemden kalma olduğu sanılan en büyük dabakhaneye ait bazı malzemelere rastlanmıştır¹¹. Yerden yaklaşık 6-7 metre derinde¹², içerisinde derilerin dabaklanmasında kullanıldığı sanılan donmuş kireç dolu olan *soku* şeklinde içi oyulmuş 15 kadar büyük taş (bir kısmı cingi türünden) bulunmuştur. Şahsımızca bizzat tespit edilen bilgilere göre, çıkarılan bu taşlardan bir kısmı çalışma esnasında iş makineleri tarafından ne yazık ki kırılmıştır. Kalan 7 kadar soku taşı ise daha sonra restore edilen zaviyenin avlusuna konulmuştur.

Bu yeni kanıtlar, daha önce bilinen bir gerçeği iyice teyit etmektedir; Kayseri, Ahi Evran’ın öncülüğünü yaptığı Ahi geleneğine mensup esnaf ve sanatkârlar sayesinde, o zamanlardan beri deri ve deri mamulleri üretiminin yapıldığı (debbaglık) önemli bir merkez haline gelmiştir. Bu gerçekten hareketle, birçok araştırmacı da işlenmiş, dabaklanmış, serpilmiş ve cilalanmış deriden yapılan sahtiyanın en kalitelisinin Kayseri’de üretildiğini, savaş malzemesi olarak kullanılan Kayseri sahtiyanının ihracatının da yasak olduğunu belirtmiştir

¹⁰ Zâviye, 2000’li yılların başına kadar içler acısı bir durumda idi; bakımsızdı ve ciddi anlamda bir restorasyona ihtiyaç duyuyor idi. Kayseri Büyükşehir Belediyesi, 2002 yılında buranın restorasyon çalışmalarını tamamladı ve Kayseri Esnaf ve Sanatkârlar Odası’na Esnaf ve Sanatkârlar Müzesi olarak teslim etti.

¹¹ Söz konusu istasyon, Kayseri Şoförler ve Otomobilciler Odası’na ait Sür-Oto Şirketi’nin sahipliğinde kurulan OPET Petrol İstasyonu idi, ama 10 yıl kadar sonra oradan kaldırılmıştır.

¹² Bu durum, şehrin o zamandan bu yana yaklaşık 6-7 metre kadar yükseldiğini göstermektedir.

(Karatepe, 1999, s. 183). Ahi Evran daha sonra Konya'ya gittiğinde, geride kalan Ahiler Kayseri'de faaliyetlerine devam etmişlerdir. Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde bu durumu şöyle anlatır: “... şehirde cümle sanat ehli mevcut olup, hep işleri beğenilir. Dağlarda mazısı gayet çok olduğundan, debbağları onunla keçî derisi işlerler. Öyle bir sarı sahtiyanı olur ki, giya altın sarısıdır. Ayna gibi içinde adamın çehresi görünür” (Satoğlu, 1995, s. 17-18).

Ahi Evran'ın neden ilk olarak Kayseri'ye yerleştiği ve Ahiliğin neden Kayseri'den başladığı ile ilgili önemli sebepler vardır. Bunların hemen hepsi Kayseri'nin iktisadi ve sosyal olarak önemli bir cazibe merkezi olmasından kaynaklanmaktadır. Genelde bir şehri şehir yapan ve Kayseri şehrinin bu cazibesini artıran çok önemli özellikler vardır. Bunlardan bazıları aşağıdaki gibidir:

A. KAYSERİ'NİN BÜYÜK TİCARET YOLLARININ ÜZERİNDE YER ALMASI VE ULAŞIM KOLAYLIĞI

Esasında bir şehri önemli kılan en önemli hususlardan biri, sahip olduğu yol şebekesidir. Zira o şehrin fiziki ve beşerî zenginliği, bir anlamda onu kaynaklara ve pazara ulaştıran ulaştırma ağının çeşitliliğine, kalitesine ve uzunluğuna bağlıdır. Nitekim eski adı *Mazaka* olan ve yaklaşık 4000 yıllık bir yerleşim yeri olduğu sanılan Kayseri, tarihte ev sahipliği yaptığı hemen tüm uygarlık dönemlerinde, ulaşım ağı açısından önemli bir kavşak noktası olmuştur. Bu durum, şehre hemen her dönemde önemli bir ticari merkez olma vasfı kazandırmıştır. Böylece, uluslararası bir yol ve ticaret avantajını bünyesinde barındıran şehir, değişik uygarlıkların da merkezi olmuştur. Nitekim, Kaniş Karum'un Sarımsaklı Ovası'nda önemli bir ticaret merkezi olduğu dönemde Asurlu tüccarlar, Kayseri ve çevresinin geniş yol imkanlarını kullanarak Anadolu'nun ticari hayatına canlılık getirmişlerdir (Karatepe, 1999, s. 80).

Kayseri'den geçen bu büyük yol şebekesi, Bizanslılar ve Selçuklular döneminde de önemini korumuştur. Özellikle Selçuklular, sürdürdükleri başarılı ticari politikardan daha iyi sonuç olabilmek için, sahip oldukları ticari yolların geliştirilmesine büyük önem vermişlerdir. Bu amaçla hem mevcut yolların tamirine gitmişler hem de bunlara sürekli yenilerini ilave etmişlerdir. Selçuklular, bu yollar sayesinde yaşadıkları yerlerin önemli bir ticari merkez olmasını sağlamışlardır.

Bu amaçla sahip oldukları birbiriyle bağlantılı ve uluslararası nitelikte iki ana yol hattından bahsedilebilir. Bunlardan birincisi, batı-doğu yol hattıdır. Bu hat, Antalya'dan başlar; Burdur, Isparta, Konya, Aksaray ve Kayseri üzerinden Sivas'a varır ve burada kuzey-güney yol hattı ile birleştikten sonra, Erzurum üzerinden Tebriz'e ulaşır. Bu hat sayesinde, Akdeniz'den alınan mallar orta Anadolu'dan geçerek, İran, Azerbaycan ve Tebriz'e ulaşırdı. İkinci yol hattı ise, kuzey-güney yol hattıdır. Bu hat, Karadeniz'in Sinop limanından başlar ve Tokat'tan Sivas'a ulaşarak, orada batı-doğu yol hattı ile birleştikten sonra,

Malatya üzerinden Halep'e ulaşır. Bu hatla aynı zamanda Diyarbakır, Musul ve Bağdat gibi önemli merkezlere de ulaşılmış oluyordu. Bunlardan başka, bir de Kayseri'den başlayan ve Göksun-Maraş istikametine devam edip, Halep'e kadar uzanan bir yol hattı daha vardı (Sümer, 1985, s. 4).

Selçuklular, bu yollar üzerinde çok sayıda *kervansaray* (ribat) inşa etmişlerdir. Hatta sadece Kayseri-Sivas arasında 24 kervansarayın bulunduğu söylenir. Bu kervansaraylar tamamen bir vakıf usulüyle çalışmakta idi. Buralarda konaklayanlara, yiyecekleri, içecekleri, barınacakları, ibadetlerini yapacakları, hamam ihtiyaçlarını giderecekleri, ayakkabılarını ve atlarının nallarını tamir edecekleri ve öldüklerinde kefen ve defin işlemleriyle ilgili tüm hizmetlerin yanında, bazılarında (mesela, Kayseri bölgesindeki Karatay Kervansaray'ı böyledir) sağlık hizmetlerini yerine getirecek bir hastanenin (bimaristan) varlığından bile söz edilmektedir (Sümer, 1985, s. 3).

B. KAYSERİ'DE PİYASA KÜLTÜRÜNÜN VARLIĞI VE ŞEHRİN ULUSLARARASI TİCARİ BİR MERKEZ KONUMUNDA OLMASI

Coğrafi olarak ikliminin sert ve toprağının tarıma fazla elverişli olmamasından ve önemli uluslararası yolların buradan geçmesinden dolayı, Kayseri öteden beri önemli bir ticaret merkezi olma özelliğini korumuştur. Nitekim, M.Ö. 2000'lerde Sarımsaklı Ovası'nda bulunan Kaniş Karum, döneminin uluslararası bir ticaret merkezi idi. Mezopotamya bölgesinden Kaniş'e gelen tüccarlar sayesinde Anadolu tüccarı rekabetçi bir ortamda ticaret yapma fırsatı bulurdu. İçe dönük kendi tüketimi için mal üretmek yerine, sürekli başkalarının beğenisine sunulmak üzere pazara dönük üretim politikası, kaçınılmaz olarak üretimi ve ticareti geliştirmiştir. Kaldı ki, yol şebekesinin geçmiş olduğu tüm memleketlerde bu denli pazar yerleri de yoktur. Örneğin, aynı dönemde Mezopotamya, Suriye ve İran gibi memleketlerde bu ölçüde bir ticaret merkezi kurulmamıştır (Özgüç, 1986, s. 15). Bugün *yerliler* olarak ifade edilen yerleşik halkın ürettiği ve sattığı malların zamanla diğer ülkelerin malları ile rekabet edebilir niteliklere sahip olması, kanaatimize göre yöre insanının kendine özgüvenini ve ekonomik cesaretini artırmıştır. Daha da önemlisi, bu durum asırlarca daha iyisini üretme anlayışına sahip rekabetçi bir teşebbüs zihniyetinin oluşmasını sağlamıştır.

Nitekim 13. yüzyıla gelindiğinde, Kayseri'de Ahilik anlayışına hizmet edecek nitelikte her esnaf grubunun kendi adı ile anılan çarşısı ve bir küçük sanayi sitesinin kurulduğu belirtilmektedir. *Bedestan* ya da *arasta* olarak da ifade edilen bu çarşılarda faaliyette bulunan esnafın ürettiği halı ve kilimlerin İstanbul ve diğer Rum şehirlerine ihraç edildiği belinmektedir. Bu çarşılar şunlardır: Dericiler Çarşısı, Külah-Duzlar (Dikiciler) Çarşısı, Bakırcılar Çarşısı, Dokumacı ve Örgücüler Çarşısı.

Bu çarşılarda faaliyet gösteren esnaf, bugünkü sektörel sınıflamalara benzer şekilde üç ana grupta toplanıyordu (Erkiletlioğlu, 1993, s. 143): Birinci

grup imalatçılardı; bunlar dericiler, demirciler, bakırcılar, manifaturacılar, tuzcular, terziler, boyacılar ve uncular gibi üreticilerden oluşuyordu. İkinci grup, mal alıp satan tüccarlardı. Üçüncü grup ise, avcılar ve köylülerdi; bunlar da av hayvanları ile bitkisel ve hayvansal ürünleri satan kişilerdi.

Bugün şehirde hala faal durumda olan *Kapalı Çarşı*, Osmanlı döneminde yapılan İstanbul Kapalı Çarşısından sonraki en büyük ikinci sırada yer almaktadır. 15. yüzyılda yapıldığı sanılan Kapalı Çarşıda bedestan ve çeşitli meslek gruplarına ait çarşılar ve dükkanlar yer almaktadır. Dikkat edilecek olursa, Osmanlı İslam geleneğine uygun olarak şehrin manevi merkezi ve arınma yeri olan Cami-i Kebir ve etrafındaki ilmi ve kültürel yapılar olan medrese, kütüphane ve türbeye ilave olarak maddi arınma yeri hamamın hemen yanı başında rızkın temin edildiği çarşı bulunmaktadır. Bunlar sadece Müslümanların mana alemine taalluk eden değerlerinin mübadele edildiği mekanlar iken, çarşı tüm insanların maddi aleme dair mal ve hizmetlerinin mübadelesinin yapıldığı mekân olarak birlikte konuşlandırılmıştır. Çünkü, İslam geleneğinde bunların birbirinden ayrılması gerekmiyor; zira dini yaşam bir ömür boyu 7 gün 24 saat olarak hayatın her alanını kapsadığı için, birbirinden ayrıştırılması gerekmiyor. Nitekim Kur'an-ı Kerim'de bu ikisinin birbirinin ikamesi değil tamamlayıcısı olduğu şöyle anlatılır: “*Ey iman edenler! Cuma günü namaz için çağrı yapıldığı zaman, hemen Allah'ın zikrine koşun ve alışverişi bırakın. Eğer bilerseniz bu, sizin için daha hayırlıdır. Namaz kılınca artık yeryüzüne dağılın ve Allah'ın lütfundan nasibinizi arayın...*” (Cuma: 9-10).

Kayseri'nin ticaretteki merkezi konumu, Asurlular'dan sonraki Hitit, Roma ve Selçuklu dönemlerinde de büyük ölçüde devam etmiştir. Özellikle Selçuklular, izledikleri başarılı ticaret politikaları sayesinde, Kayseri ve yöresini, Anadolu'nun ve dünyanın önemli bir ticaret merkezi haline getirmişlerdir. Bu amaçla, Anadolu'yu dünyaya bağlayan yol şebekesini geliştirmeye ve bu yollar üzerinde çok sayıda kervansaray yapmaya gayret etmişlerdir.

Bu çerçevede, XII. ve XIII. yüzyıllarda uluslararası bir pazar ya da fuar yeri konumundaki *Yabanlu Pazarı*, adını bu pazardan aldığı iddia edilen bugünkü Pınarbaşı ilçesinin Pazarören köyünde kurulmuştur. Devrinin önemli bir pazar veya fuar yeri durumundaki *Yabanlu Pazarı*'nda sadece yerel ve ulusal üreticilerin ve tacirlerin malları değil, aynı zamanda diğer devletlerden üretici ve tacirlerin malları da pazarlanmakta idi. Burada, Anadolu tüccarı, ürettiği gümüş, bakır ve demir madenini, kitle, sakız, reçine ve kuru meyveyi, yapağı, tiftik, deri ve deriden mamul malları, diğer ülkelerden gelen mallarla takas ediyordu (Karatepe, 1999, s. 183).

Zaten “yabancıların katıldığı pazar” anlamına gelen *Yabanlu Pazarı*'na yukarıda belirtilen ticari yollar ve üzerinde yer alan kervansaraylar kullanılarak ulaşmak mümkün idi. Pazar, böylece Akdeniz ve Karadeniz limanları vasıtasıyla deniz-ötesinden gelen ticaret adamları ile Orta Asya'dan gelen ticaret adamlarını buluşturan uluslararası bir pazar ya da fuar konumuna sahipti. Tarihi kayıtlara

göre, fuar her yıl baharın başında 40 gün süreyle devam ederdi (Sümer, 1985, s. 14).

Aslında bu dönemde Kayseri’de sadece dericilik değil, demircilik, bakırcılık, terzilik, bezzazlık (manifaturacılık), boyacılık, dülgerlik (yapı ustalığı), nalbantlık, semercilik, sepetçilik gibi meslekler de gelişmişti (Erkiletlioğlu 1993: 143). Yine tarihi kayıtlara göre, Kayseri’de çok eski devirlerde çek ve diğer *bankacılık* işlemleriyle *para basımı* da gerçekleştirilmiştir. Roma Koloniyal dönemine ait değişik türden paralar (sikkeler) basılmıştır. Konuyla ilgili tarihi araştırmalar sonucunda, M.Ö. 9-8 senelerinde ve M.Ö. 18-17 senelerinde basılan ve bazılarında Erciyes Dağı’nın da resminin yer aldığı sikkelere rastlanmıştır. Ayrıca, Kültepe-Kaniş’te yapılan kazılardan elde edilen belgelerde, M.Ö. 2725 yıllarında Kayseri’de ticari senet, fatura, mukavele ve muahedeleri ihtiva eden binlerce örneğe rastlanmıştır (Erkiletlioğlu, 1993, s. 46-48; Satoğlu, 1995, s. 24-27;).

Bundan da öte, Türklerin yerleşmeye başladığı ilk zamanlardan Osmanlı Devleti’nin çöküşüne kadar Kayseri’de yoğun bir gayri Müslim nüfusu vardı. Anadolu’nun fethinden önce, Bizans İmparatorluğunun doğu Anadolu’dan Kayseri ve civarına tehcire zorladığı (Selçuk 2008: 128-29)¹³ çoğunluğu Ermeni olan gayri Müslim nüfus (Rum, Katolik ve Protestanlar dahil) zaman içerisinde miktarı ve yüzdesi değişse de 18. ve 19. yüzyıllarda yüzde 20-36 arasında bulunuyordu (Bennet, 1996, s. 29; Nazif, 1987, s. 10). Kayseri’nin iktisadi faaliyetlerde daha girişimci ve rekabetçi olmasının sebeplerinden biri de muhtemelen asırlarca bu topraklarda yerleşik şehir hayatını belli meslekleri icra ederek sürdüren gayri Müslim topluluklarla birlikte yaşamaktır. Zira bu insanlar esas itibarıyla şehir kültürüne uygun bir yerleşim ve hayat tarzını benimsemiş; belli mesleklerde uzmanlaşmış ve Türklerle barış içerisinde birlikte yaşamışlardır. Dolayısıyla, Türkler hem Orta Asya’dan tevarüs ettikleri meslekleri ve yetenekleri, hem İran ve Arap kültürlerinden aldıkları hem de bu topraklarda yerleşik gayri Müslim unsurların mesleki becerilerinden etkileşimle elde ettikleri kazanımları büyük bir medeniyet projesi için değerlendirmişlerdir.

Ancak bu fikri Batılı bazı yazarların savunduğu gibi, Türklerin Osmanlı medeniyetini kendi geçmişlerinden, koca bir Selçuklu deneyiminden ve İslamiyet’in köklerinden ve kurumsal kültüründen; kısacası kendi becerilerinden ve cesaretlerinden değil de Orta Asya’daki toplumlarla ilişkileri kesildiği için, (İslamlaşan) yerli Rumların katkısı ile kurabildikleri tezi, Fuat Köprülü ve Ömer Lütfi Barkan gibi ünlü tarihçilerin de şiddetle reddettikleri üzere doğru değildir. Kaldı ki, yerli Rumların toplu halde İslam’a duhûlü 16. Asırdan itibaren başlamıştır (Barkan, 2013, s. 47). Oysa, özellikle Kanuni dönemine kadar hem doğuda hem batıda hem de Arap coğrafyasında büyük fetihler olmuş ve

¹³ Nüfus verileri kaynaktan kaynağa çok farklılık göstermektedir. Bu araştırmaya göre, Kayseri şehir merkezinde Ermeni nüfusu 1570 yılı için 571 nefer, 1642 yılı için 1890, 1647 yılı için ise 1099 nefer olarak verilmiştir.

şehirlerde dönemine göre oldukça ileri kurumsal yapılar inşa edilmiştir¹⁴. Nitekim bir Yunanlı yazar Nakracas “Arapların Anadolu’da üç yüz yılda yapamadıklarını Türkler on yılda başardılar” (Subaşı, 2011, s. 47) şeklinde ifade eder.

Bu durumu Fuat Köprülü şöyle açıklar:

“Bu devirde putperest Moğollara karşı İslamlaşmakta devam eden Anadolu’da tahrikatta (kışkırtma) bulunan Altın Ordu Devleti ile Suriye ve Mısır Memlukleri, velhasıl İslam ve Türk âleminin her tarafı Anadolu ile sıkı bir münasebet halinde bulunmakta idi. Hudutların yalnız göçebe değil, Türk-İslam dünyasının her tarafından gelmiş şehirli unsurları ve o meyanda ulema, şeyh ve zanaat sahibi her türlü muhacir kabilelerini cezbetmiş olması, bu noktayı nazarı teyit etmekte idi. Demek oluyor ki, Osmanlı İmparatorluğu teessüs etmeğe başladığı zaman, bu kadar geniş hudutlar içinde kaynaşmakta olan bir âlemin dört bucağında tekevvin eden dini ve sosyal cereyanları, bilgi ve tecrübeye sahip insanları ve manevi kuvvetleri kendi arkasında buldu” (Barkan, 2013, s. 50).

Dolayısıyla Fuat Köprülü’nün de belirttiği gibi, Osmanlı İmparatorluğunun kurulduğu dönemde Türk ve İslam dünyası zaten medeniyetin kaynağı konumunda idi ve Anadolu zaten bu dünyanın her tarafından gelen farklı sınıf ve mesleğe sahip insanlarla dolup taşıyordu. Dönemin Anadolu coğrafyasında toplanan bu zengin entelektüel sermaye; İran, Mısır ve Kırım medreselerinden yetişmiş hocalardan (bilim adamları), Selçukluların ve İlhanilerin bürokrasi deneyiminden gelen devlet adamlarından, farklı tarikatların şeyhlerinden ve dervişlerinden mürekkep idi. Gazıyan-ı Rum, Ahiyan-ı Rum, Abdalan-ı Rum ve Bacıyan-ı Rum bunlar arasında devletin kuruluş ve gelişmesinde temayüz etmiş kurumsallaşmış sivil gruplar idi (Barkan, 2013, s. 51).

Şehrin bugün dahi girişimci ve rekabetçi ekonomik yapısı, geçmişten devraldığı maddi ve manevi tüm bu dinamiklerin bir muhassalası olarak değerlendirilmelidir. Osmanlı devletinin gerileme döneminden itibaren devam eden temel sorun, iktisadi hayatın tanziminde Müslüman Türk toplumunun zamanla kendi iç dinamiklerinden kaynaklanan maddi ve manevi unsurları ihmal ederek ahlaka ve kaliteye dair kaygıları önemsememeye başlaması, evrensel standartlara uymayı da hem kısır hamaset konusu yapması hem de günlük çıkarına uymaması nedeniyle direnmesidir.

¹⁴ II. Mehmet, II. Beyazıt ve Kanuni dönemlerinde çıkarılan kanunnameler ve kurumsallaşma yolunda atılan adımlar bunun en güzel örnekleridir. Bu meyanda bilhassa II. Beyazıt döneminde Edirne, Bursa ve İstanbul şehirleri için çıkarılan 100’ün üzerindeki kanunnameler hala ulaşılmaması hedeflenen kuralları içermektedir. Kaldı ki, ahilik teşkilatının iş hayatının ahlak ve kalite temelli standardizasyon esaslarına dayalı olarak kurumsal kimliğe kavuşması, dönemi için oldukça ileri adımlardır (Erdem, 2009).

C. KAYSERİ'NİN İLİM SANAT VE KÜLTÜR MERKEZİ OLMASI

Geçmişten bugüne, çeşitli dini ve pozitif ilim dallarında yetişmiş çok sayıda ilim adamı burada yaşamış ve eserlerini de burada vermiştir. Evhadüddin Kirmani (ö. 1237), Seyyid Burhaneddin (1165-1240), Davud el- Kayserî (1260-1350, ?), Kadı Burhaneddin (d. 1345) ve Şeyh İbrahim Tennûrî (XV. asır) gibi o dönemlerin önde gelen ilim ve gönül insanlarından ders almak için şehre yakın sayılacak yerlerden ilim tahsili için birçok insan Kayseri'ye akın etmiştir. Bu durum, tabiatıyla şehrin ilmi ve entellektüel seviyesini hemen her devirde canlı tutmuş ve ilimde temayüz etmiş ve ilmi kabiliyeti olan insanlar için önemli bir cazibe merkezi olagelmıştır. Asırlardır şehrin adeta manevi mihmandarı olmuş ve türbesi hala merkezi konumunu muhafaza etmiş olan Seyyid Burhaneddin gibi ilim ve gönül öncülerinin bu şehirde bulunması, Ahi Evran'ın da burayı ikamet yeri olarak seçmesinde önemli bir unsur olarak düşünülmektedir (Kağıtçı, 2014). Kayseri, bu yüzden öteden beri *Menba-ı İlim* (ilmin kaynağı), *Makarr-ı Ulema* (âlimlerin beşiği) ve *Dar'ül Feth* (fetihlere buradan hareket edildiği için, fetihler yurdu) olarak ün yapmıştır. Seyyid Burhaneddin'in Konya'dan ayrılıp Kayseri'ye gelmesi üzerine, Mevlânâ Celaleddin-i Rumi'nin, onun nerede olduğunu soranlar için Kayseri ile ilgili ifadeleri tam da bu gerçeği ifade eder mahiyettedir: “O, Rum memleketleri (Anadolu şehirleri) arasında ilim ve irfan kaynağı olan bir beldedir” demiştir.

Nitekim, Anadolu'da ilk olarak bilinen bazı ilmi eserler Kayseri'de yazılmıştır. Zira “Keşfü'l Akabe” adlı eserin yazarı İbnü'l Kemal İlyas b. Ahmed ile devrinin ünlü tıp, astronomi ve dil bilginlerinden Tiflis'li Hubeyş b. İbrahim Kayseri'de yaşamışlardır (Bayram, 1991, s. 154). Yine, ilk tıp fakültesi olan Şifaiye-Gıyasiye Medreseleri (602/1205) ile Hunat Hatun Külliyesi ve Sahabiye Medreselerinde tıp, ilahiyat, edebiyat ve hukuk ilimleri okutulmuştur. Bugün de Şifaiye-Gıyasiye Medreselerinin kurucusu Gevher Nesibe'nin ismi, Erciyes Üniversitesi Tıp Fakültesi Hastanesi'ne verilmiştir (Köker, 1992). Yine, Türk sanat tarihinin ünlü ismi Mimar Sinan da bilindiği gibi Kayseri'den yetişmiştir.

Ayrıca, Danışmendlilerin 1071-1178 yılları arasında Anadolu'nun değişik şehirlerinde kurmuş oldukları toplam 13 medreseden ikisi Kayseri'de bulunmaktadır. Bunlardan biri Kayseri Güllük Medresesi (1211), diğeri ise Melik Muhammed Gazi Medresesi'dir. Bunların dışında, Sahabiye Medresesi (1267) ve Hatuniye Medresesi (1431) de önemli ilim merkezleri arasında yerlerini almışlardır. Bu medreselerin ilmi faaliyetlerinin yanı sıra İslâmiyet'in yayılmasına da önemli katkıları olmuştur (Doğan, 2013).

D. KAYSERİ’NİN BAŞŞEHİRLİK VE İDARİ-SİYASİ MERKEZ GÖREVİ YAPMIŞ OLMASI

Kayseri, Anadolu Selçukluları Devleti’ne *başşehirlik* yapmış olması gibi önemli bir merkezi özelliğe sahiptir. Tarih-i İbn Bibi’de, Kayseri ‘Darü’l Mülk’ veya ‘Darü’l Feth’ olarak geçmektedir. Hatta Selçuklu sultanları genellikle idari ve askeri faaliyetlerinin merkezini Kayseri olarak seçmiş olmalarından dolayı, dönemin bu bakımdan önemli merkezlerinden biri haline gelmiş; hatta şehir, Selçuklu sultanlarından bazıları için yazlık ikametgâh konumuna gelmiştir. Nitekim, aynı esere göre, Sultan Alaaddin Keykubat, Kayseri yakınlarında bir yerde sultanlar için yazlık sarayı olarak ‘Keykubadiye Sarayı’nın yapılmasını emretmiştir¹⁵.

SONUÇ

Ahilik, yaklaşık bin yıl öncesinden başta Anadolu olmak üzere Selçuklu coğrafyasında başlayan ve ardından Osmanlı coğrafyasında da devam eden kapsamlı bir medeniyet projesinin adıdır. Bu büyük proje, başta öncü gönül erleri olarak kabul edilen Ahiler olmak üzere, asırlarca bu topraklarda yerleşik şehir hayatını belli meslekleri icra ederek sürdüren gayri Müslim topluluklarla, Türk-İslam dünyasının her tarafından gelmiş, dini ve sosyal yapısı farklı şehirli unsurların muhassalası olarak ortaya çıkmıştır. Zaten Osmanlı İmparatorluğunun kurulma aşamasında Türk ve İslam dünyası zaten medeniyetin kaynağı konumunda idi ve Anadolu zaten bu dünyanın her tarafından gelen farklı sınıf ve mesleğe sahip insanlarla dolup taşıyordu. Dönemin Anadolu coğrafyasında toplanan bu zengin entelektüel sermaye; güçlü medreselerden yetişmiş hocalardan (bilim adamlarından), güçlü devletlerin bürokrasi deneyiminden gelen devlet adamlarından, farklı tarikatların şeyhlerinden ve dervişlerinden oluşuyordu.

Ahiliğin kurucuları 13. yüzyıldan itibaren Orta Asya’dan Anadolu’ya geldiklerinde Kayseri’den başlayarak öncelikli olarak belli şehirleri yerleşim yeri olarak tercih etmişlerdir. Amaçları bu coğrafyada Müslüman Türklerin hayatlarını sürdürebilmeleri için maddi ve manevi anlamda nitelikli bir ortamın oluşmasına katkı sağlamak olduğu için, öncelikli olarak tercih ettikleri şehirlerin siyasi, sosyal ve iktisadi bakımdan önemli bir medeniyet birikime sahip olması

¹⁵ Bu saray kimi tarihçilere göre Kayseri Ağırnas’ta, kimilerine göre söz konusu yer şimdiki Kayseri Şeker Fabrikası’nın bulunduğu alan, kimilerine göre ise Beyşehir Kubadabad Sarayıdır. Adına şiir de yazılan saray Kayseri’de idiyse, bahsi geçen coğrafi özellikler daha ziyade Şeker Fabrikası’nın yerini işaret etmektedir. Şiir şöyledir (Muşmal, 2015, s. 167-68):

“Cennet gibi güzel bir dağ eteği; yoksa gök oranın toprağına amber mi saçmış?
Yeri yeşillikten firuze rengini almış; laleden üzeri sanki kan lekelerine dönmüş.

....

Göl tarafından bir çeşme akmaktadır; oradan içen yaşlılar gençleşmektedir.

Oradan buz gibi soğuk ve şarap gibi lezzetli bir su akmakta; kaynağı yeni yetme birinin yanağı gibi.”

gerekiyordu. Zira bu coğrafya zaten güçlü medeniyetlere ev sahipliği yaptığı için, burada tutunabilmek için gelişmiş şehirlerin altyapısından yararlanarak daha rekabetçi bir sosyal ve iktisadi değerler sisteminin inşa edilmesi kaçınılmazdı.

Bu bakımdan, önce Kayseri, ardından Konya ve Kırşehir gibi kısa sürede diğer Anadolu şehirlerine yayılan Ahilik sisteminin ahlak, kalite, standardizasyon ve mesleki vasıf birikimi üzerine oturan, kökü İslam medeniyetinin derinliklerinde ve Türklerin ana yurtlarında yılların müktesebatına dayalı bir medeniyet projesi olarak, belli standartları haiz şehirlerde kendini göstermesi gerekiyordu. Nitekim geçmişten günümüze tüm uygarlıklar siyasi, sosyal ve iktisadi yapıların daha güçlü olduğu şehirlerde kendilerini göstermişlerdir¹⁶. Bu çerçevede, şehirlerin yönetim merkezine, pazarlara, limanlara, ana yol güzergahlarına ve ilim merkezlerine yakınlığı her zaman ülkelerin zenginlikleri ve rekabet güçleri için avantaj olarak kabul edilmiştir.

O nedenle ki, öteden beri ülkelerin rekabet gücü büyük ölçüde sahip oldukları firmaların ve şehirlerin rekabet gücüne bağlı olmuştur. Tüm dünyada geçmişten bugüne mukayeseli olarak özgün üstünlüklerini iyi değerlendiren şehirlerin ve mensubu buldukları ülkelerin uluslararası rekabet güçleri sürekli yükselmiştir. O nedenle, ülkeler şehirlerini daha rekabetçi yapabilmek için kaynaklara yakın, kara, demir ve su yol güzergahlarında konuşlandırmaya çalışmışlardır. Zira üreten ve ürettiğini en uygun koşullarda dünya piyasaları ile buluşturabilen şehirler hem kendilerini hem de içinde buldukları bölge ve ülke ekonomilerini daha rekabetçi ve müreffeh hale getirmektedirler. Bu çerçevede, şehirlerin göreceli avantajlarının ve özgünlüklerinin iyi tespit edilmesi ve o doğrultuda coğrafi işaretleme, vergi ve teşvik gibi etkin politika ve araçların istikrarlı bir şekilde takip edilmesi gerekmektedir. Bunun için de şehri oluşturan farklı katmanların, kurum ve kuruluşlarının tam bir iş birliği içerisinde hareket etmeleri yararlı olacaktır.

Bu manada Kayseri nispeten iyi bir örnektir. Öteden beri girişimci ve yenilikçi insan yapısı ile kurum ve kuruluşları arasında uyumlu ve huzurlu bir ortamın sağlandığı güvenli bir şehir olarak temayüz etmiştir. Kayseri, tarihsel olarak hemen her devirde sayılan tüm bu özelliklere sahip nadir şehirlerden biri olduğu için, 13. yüzyıldan itibaren Ahilerin Anadolu'da faaliyetlerine başladıkları ilk yerleşim yeri olmuştur. Yaklaşık yedi asır önce Ahilik teşkilatının ilk olarak Kayseri'de faaliyetlerine başlamasını gerektiren saiklerin pek çoğunun bugün hala geçerliliğini koruduğu söylenebilir.

---

¹⁶ Gerçi daha sonraki asırlarda devlet ve millet hayatında görülen gerileme döneminde yaşanan genel zafiyetler iş hayatında da kendini göstermiş; ahilik geleneği giderek zayıflamış, toplumun sosyal, siyasi ve iktisadi yapısında zayıflıklar artmış ve neticede Müslümanlar beraber yaşadıkları gayri Müslimlerden çok daha zayıf bir hayat tarzına bürünmüşlerdir (bu konuda pek çok kaynaktan özellikle Kayseri özelinde şunlara bakılabilir: Bennet, 1996, s. 2-7; Yörük, 2013).

KAYNAKÇA

- Barkan, Ö. L. (2013). Kolonizatör Türk dervişleri ve Süleymaniye Camii ve İmareti muhasebesi (1585-1586), Yayına Hazırlayan: C. Çakır, *Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları*, Ankara.
- Bennet, T. (1996). *Kayseri sancağı hakkında teğmen bennet tarafından hazırlanan genel rapor (1880)* (Kocabaşoğlu, U., Çev) Kayseri Ticaret Odası Yayınları, Kayseri.
- Çağatay, N. (1983). *Makaleler ve incelemeler*, Selçuk Üniversitesi Yayınları, Konya.
- Çağatay, N. (1997). *Bir Türk kurumu olan ahilik*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara.
- Cansever, T. (2010). *Osmanlı şehri*, Timaş Yayınları, İstanbul.
- Erdem, E. (2006). Osmanlı para sistemi ve taşış politikası: Dönemsel bir analiz, *Bankacılar Dergisi*, 56, 10-28.
- Erdem, E. (2012). Anadolu Türk medeniyetinin inşasında ahilik kurumunun sosyal ve ekonomik katkıları, *II. Uluslararası Ahilik Sempozyumu*, Kırşehir, 19-20 Eylül 2012, 19-30.
- Erdem, E. (2009). *Ahilik: Ahlakla kalitenin bulunduğu bir esnaf teşkilatlanma modeli*, Detay Yayıncılık, Ankara.
- Erkiletlioğlu, H. (1993). *Kayseri tarihi*, İl Kültür Müdürlüğü Yayını, Kayseri.
- Gölpınarlı, A. (1950). İslam ve Türk illerinde fütüvvet teşkilatı, *İktisat Fakültesi Mecmuası*, 11(1-5).
- Gölpınarlı, A. (1956a). Şeyh Seyyid Gaybi oğlu Şeyh Seyyid Huseyn'in fütüvvet-namesi, *İktisat Fakültesi Mecmuası*, 17(1-4), 27-72.
- Gölpınarlı, A. (1956b). Fütüvvet-Name-i Sultani ve fütüvvet hakkında bazı notlar, *İktisat Fakültesi Mecmuası*, 17(1-4), 127-155.
- Gündüz, İ. (1984). *Osmanlılarda devlet-tekke münasebetleri*, Seha Neşriyat, İstanbul.
- İbni Battuta, (t.y.). *Büyük dünya seyahatnamesi* (M. Şerif Paşa, Çev.), Yeni Şafak Kültür Armağanı, İstanbul.
- İnalçık, H. (2013). Osmanlı Devleti'nin kuruluş tarihi, iç. *Kuruluş*, İnalçık vd., Hayyikitap, İstanbul.
- Kağıtçı, Y. (2014). *Seyyid Burhaneddin Hazretleri*, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Kayseri.
- Karatepe, Ş. (1999). *Kendini kuran şehir*, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Kayseri.

- Köker, A. H. (Ed.). (1992). *Selçuklu Gevher Nesibe Sultan Tıp Fakültesi (1206)*, Erciyes Üniversitesi Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü Yayını, Kayseri.
- Küçükkaşçı, M. S. (2000). Şehir, *İslam Ansiklopedisi* (Cilt 38), Türkiye Diyanet Vakfı Yayını. Ankara., 441-46.
- Mantran, R. (1981). *İslam'ın tayılış tarihi: VII-XI Yüzyıllar* (İ. Kayaoğlu, Çev.) Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayını, Ankara.
- Muşmal, H. (2015). Seyahatnameler ve tarihî coğrafya eserlerinde beyşehir, *Tarih Okulu Dergisi*, 22, 161-187.
- Nazif, A. (1987). *Kayseri tarihi (Mir'at-i Hakikat)*, Yayına hazırlayan: M. Palamutoğlu, Kayseri Özel İdare Müdürlüğü ve Kayseri Belediyesi Birliği Yayınları, Kayseri.
- Özek, A., Karaman, H., Turgut, A., Çağrııcı, M., Dönmez, İ. K., Gümüş, S. (1992): *Kur'an-ı Kerim ve Türkçe açıklamalı mealı*, Kral Fehd Mushaf-ı Şerif Basım Kurumu, Medine, Suudi Arabistan.
- Özgüç, T. (1986). *Kültepe-Kaneş II*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara.
- Raymond, A. (2000). İslam şehri kavramı, *İslam Ansiklopedisi* (Cilt 38), Türkiye Diyanet Vakfı Yayını. Ankara.
- Sarıkaya, M. S. (2002). *XIII-XVI. asırlardaki Anadolu'da fütüvvetnamelere göre dini inanç motifleri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Satoğlu, A. (1995). *Kayserililerin ticaretteki başarı sırları*, Beğendik Kültür Yayınları, Ankara.
- Selçuk, H. (2008). *Şer'iyye sicillerine göre Kayseri sancağı ve Girit Seferi'ne katkısı (1645-1669)*, Erciyes Üniversitesi KAYTAM Yayını, Kayseri.
- Subaşı, M. İ. (2011). *Şehirnâme*, Kayseri Büyükşehir Belediyesi, Kayseri.
- Sümer, F. (1985). *Yabanlu pazarı: Selçuklular devrinde milletlerarası büyük bir fuar*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını, İstanbul.
- Şahin, İ. (2010). Osmanlılarda şehir, *İslam Ansiklopedisi* (Cilt 38), Türkiye Diyanet Vakfı Yayını. Ankara, ss. 446-49.
- Şeker, M. (2011). *Ahilik ve fütüvvetnamelerin yeri*, Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- Şeyban, L. (2015). Miladi X. yüzyılda ilim merkezleri olarak öne çıkan islam şehirlerinin kültürel nitelikleri, *International Journal of Human Sciences*, 12(2), 1168-79.
- Türkdoğan, O. (1981). *Türkiye'nin sanayileşmesi: Dün-bugün-yarın*, Emel Matbaası, Ankara.

- Uzunçarşılı, İ. H. (1982). *Osmanlı tarihi* (Cilt 1), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Ülgener, S. F. (1981). *Zihniyet ve din: İslam, tasavvuf ve çözülme devri iktisat ahlakı*, Der Yayınları, İstanbul.
- Yörük, D. (2013). H.1259/M.1843 tarihli cizye defterlerine göre Kayseri’de Rum ve Ermeniler, *Turkish Studies*, 8(11), 439-466.

İŞ AMAÇLI AKILLI TELEFON KULLANIMI VE İŞ - EV HAYATI DENGESİ İLİŞKİSİ: İŞKOLİKLEŞMENİN ARACI DEĞİŞKEN ETKİSİ*

Ömer Erdem KOÇAK**

Serkan EREBAK***

ÖZ

İş ve ailenin her ikisi de çoğu yetişkin insanın yaşamında önemli bir role sahiptir. İş saatleri sonrası aşırı düzeyde iş amaçlı akıllı telefon kullanımı iki tarafın da taleplerini karşılayabilmeyi zorlaştırmaktadır. Bu çalışmada, bireylerin iş amaçlı akıllı telefon kullanmasıyla işlerinin ev hayatlarını engellemesi sürecinde işkolik davranışların nasıl bir etkiye sahip olduğu araştırılmaktadır. Örnekleme, kartopu örnekleme yöntemi kullanılarak, iş için akıllı telefon sağlayan şirketlerde çalışmakta olan 224 kişiden oluşmuştur. Araştırma modelini test etmek amacıyla yapısal eşitlik modellemesi (YEM) kullanılmıştır. Çalışma sonucunda, işkolikliğin akıllı telefon kullanımının işin ev hayatına müdahalesine etkisinde aracılık rolü oynadığı ortaya çıkmıştır. Bu sonuca göre çalışanların iş saatleri sonrasında akıllı telefonlarını iş amaçlı kullanımlarının zararlı sonuçları olabileceği görülmüştür. Kurumlara iş saatleri sonrasında iş amaçlı iletişim kurma konusunda yeni düzenlemeler önerilmektedir.

Anahtar Kavramlar: Akıllı Telefon, İşkoliklik, İş-Yaşam Dengesi.

THE RELATIONSHIP BETWEEN WORK-RELATED SMART PHONE USING AND WORK-HOME BALANCE: THE MEDIATING ROLE OF WORKAHOLISM

ABSTRACT

Work and family have an important role in the life of most of the adults. Extensive use of work related smart phone makes it difficult to handle the demands that come from both sides. In this study, it is focused that how workaholic behaviors influenced the process of individual work related use of smartphones and their work's interference on their private life. Through the snowball sampling method, the sample of the study consisted of 224 employees from various companies which provide a smartphone for work. To test the research model, structural equation modeling (SEM) was used. According to the results, it was found out that workaholism has a

---

* Bu çalışma 2016 yılında "4. Örgütsel Davranış" kongresinde sunulan "İş Amaçlı Akıllı Telefon Kullanımı Ve İş - Ev Hayatı Dengesi İlişkisi: İşkolikleşmenin Aracı Değişken Etkisi" başlıklı bildiriden türetilmiştir.

** Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Medipol Üniversitesi, İşletme ve Yönetim Bilimleri Fakültesi, İngilizce İşletme Bölümü, kocak.omerdem@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-4649-2042>

*** Psk. Dr., İstanbul Büyükşehir Belediyesi, serkan.erebak@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-3777-7249>

Makalenin gönderilme tarihi: 11 Mart 2019

Kabul tarihi: 30 Haziran 2019

mediation effect between smart phone using and work – home interference. Accordingly, it can be deducted that work-related smartphone use after work hours has detrimental effects for individual employees. Therefore organizations are suggested to regulate their work-related after-work-hours communication procedures.

Keywords: Smartphone, Workaholism, Work – Life Balance.

GİRİŞ

Teknoloji dünyasında yaşanan büyük gelişmeler gündelik hayatımız üzerindeki etkisini arttırmaya devam ederken özellikle iletişim teknolojilerindeki gelişmeler hayatı oldukça hızlandırarak yaşam tarzımızda büyük değişikliklere yol açmıştır. Hayatın her alanında olduğu gibi iş hayatında da iş yapış biçimleri değişmiş hatta yeni teknolojiler ile artık iş ve diğer hayat alanlarındaki sınırlar ortadan kalkmaya başlamıştır. Yapılan araştırmalar mesai saatlerinden sonrasında bile akıllı telefon vb. araçlardan dolayı çalışanların işine devam etmesinin iş stresini devamlı hale getirdiğini göstermektedir (Derks, ten Brummelhuis, Zecic ve Bakker, 2014).

Türkiye İstatistik Kurumu'nun (TÜİK, 2016) bilişim teknolojileri kullanımı araştırmasında yönetici ve profesyonel meslek gruplarının, yani özel sektörde çalışan beyaz yakalı ve nitelikli çalışanların, bilgisayar ve interneti diğerlerine göre daha çok kullandığı belirtilmiştir. Akıllı telefonu normalden fazla kullanmanın fizyolojik ve psikolojik sonuçları olduğu da bilinmektedir (Bianchi ve Philips, 2005; Ha, Chin, Park, Ryu ve Yu, 2008). TÜİK'in bu bulgusundan rekabetçi iş dünyasında daha fazla üretmeyi salık veren iş yeri normları olduğu kolaylıkla tahmin edilebilmektedir. Bu çalışma da bu normun nasıl geliştiği ve çalışanlardaki etkilerini anlamaya yardımcı olmaktadır.

Teknolojik başarıların çalışma hayatının doğasını değiştirmesi, insanların bazı olumsuz sonuçlara maruz kalmasını tetiklemektedir. Özellikle mobil teknolojinin ofis hayatına girmesiyle internet, dizüstü bilgisayarlar ve akıllı telefonlar sayesinde, çalışanlar her an her yerde çalışabilir duruma gelmişlerdir; bunun sonucunda, iş ve ev arasındaki sınır çizgisi kaybolmaya başlamıştır. Hatta bu değişimlerle ilgili olarak, son dönemde şirketler tarafından uygulana gelen cep telefonu, dizüstü bilgisayarlar ve internet gibi bilgi/iletişim teknolojileri sayesinde teknoloji-destekli ek çalışma kavramı (technology-assisted supplemental work - TASW) adında bir araştırma alanı ortaya çıkmıştır (Nixon ve Spector, 2014). Bu araştırmalar teknoloji kullanımının hem öncülleri (iş yerinin normları vb.), hem de sonuçları (iş-aile dengesi, stress vb.) üzerine tartışmalar başlatmakla birlikte, çoğunlukla teknoloji kullanımının olumsuz sonuçlarını odak noktasına almıştır (Fenner ve Renn, 2004). Benzer bir şekilde Duxbury ve Higgins (2001) de ofis teknolojilerinin aşırı iş yükü ve iş stresiyile yakından ilişkili olduğunu ortaya koymuştur. Zira işi eve getirmek evdeki sorumlulukların yerine getirilmesini ve sosyal aktivitelere zaman ayrılmasını

engelleyebilmektedir. Bu durum çalışanların iş hayatından ev hayatına geçerken rol çatışması yaşamasına sebep olabilir; çünkü bir tarafın talepleri karşılanırken aynı zamanda diğer tarafın taleplerinin de karşılanması daha zor olacaktır (Parasuraman ve Greenhaus, 1997).

Özellikle, son zamanların en ünlü ve yaygın icadı olan akıllı telefonların ofis teknolojileri arasındaki yerini almasıyla iş hayatının ev hayatına müdahalesi daha da artmıştır. Bazı çalışmalar akıllı telefonların sağladığı esneklik ve hız nedeniyle çalışanların yüksek performans sergilemelerinde avantaj sağladığını iddia ederken (bknz. Allen ve Shockly, 2009), birçok çalışma çalışanların akıllı telefon kullanımını iş-hayat dengesini kurarken yaşadıkları sıkıntılarla ve iş-ev arasındaki sınırları belirsizleştirmesi ile ilişkilendirmiştir (bknz. Jarvenpaa ve Lang, 2005).

Sınır teorisine göre (Ashforth, Kreiner ve Fugate, 2000), iş-ev hayatı arasındaki sınırların oluşturulması ve belirlenmesi bireyden bireye değişmektedir. Geçişli bir sınır belirleyen bireyler iş ve ev hayatlarını birbirleriyle bütünleşik yaşamaktadır. Geçişsiz sınır tarzını benimseyen bireyler ise ev ve iş hayatlarını olabildiğince birbirlerinden ayrı tutmaya meyillidirler. Ancak çalışmalar göstermektedir ki yöneticiler genellikle çalışanlardan iş saatlerinin dışında da ulaşılabilir olmalarını beklemektedir ve bu nedenle çalışanların ortalama %38'i iş sonrasında da iletişim araçları sayesinde çalışmaya devam etmektedir (Chesley, Moen ve Shore, 2003; Galinsky, Kim ve Bond, 2001). Buradan hareketle bu çalışmada iş saatleri sonrasında iş amaçlı akıllı telefon kullanımının iş hayatının ev hayatına müdahil olmasına nasıl sebep olduğu tartışılmaktadır. Bu ilişkinin nasıl gerçekleştiğini açıklamak üzere bir aracı mekanizma olarak çalışanların aşırı çalışma ve saplantılı çalışmaları - işkolik davranışları- önerilmiş ve test edilmiştir.

I. KURAMSAL ÇERÇEVE

A. İŞ HAYATININ EV HAYATINI ENGELLEMESİ

İş ve aile arasındaki ilişki 1930'lu ve 1940'lı yıllardan beri araştırma konusu olmuştur (Barling, 1990). Ancak günümüz dünyası hızlı bir değişim süreci içerisinde olduğu için, son yıllarda işin yapılış şeklinde olduğu gibi işi yapan kişilerin demografik yapısı da büyük değişiklikler yaşamıştır (Geurts ve Demerouti, 2003). ABD'de iki bireyin de çalıştığı çiftler arasında yapılan bir araştırmada, çiftlerin % 75'inde her iki bireyin de tam zamanlı çalıştığı ortaya çıkmıştır (Bond, Galinsky ve Swanberg, 1997). Bu da şu tabloyu ortaya çıkarmaktadır, hem kadınlar hem de erkekler işteki yükümlülüklerinin yanında evle alakalı yükümlülüklere de sahipler (Allen, Herst, Bruck ve Sutton, 2000). Bundan dolayı, işi ve iş dışı yaşamı iyi bir dengede tutabilmek çoğu çalışan açısından çeşitli problemlere ve çatışmalara yol açabilecek zorlu bir konu haline gelmiştir (Van Hooff, Geurts, Kompier ve Taris, 2006).

Çalışanların iş ve aile arasındaki ilişkisi düşünüldüğünde, Greenhaus ve Beutell (1985) yapılmış çalışmaları gözden geçirerek üç çeşit iş aile çatışması tipi ortaya koymuşlardır. Bunlar zaman, gerginlik ve davranış temelinde ayrılmaktadır. Yani, işin ev hayatını engellemesi süreci üç farklı yoldan olabilir. Zamanla alakalı ortaya çıkan çatışma, çalışanın aynı anda iki yerde olamaması durumunu ifade etmektedir. Başka bir deyişle, kişinin mekânsal olarak iki ayrı yerde bulunmasının talep edilmesi ve kişinin işyerindeki sorumluluklarının evdeki sorumluluklarını yerine getirmesini engellemesidir. Örneğin, kişinin gece geç saatlere kadar mesaiye kalması, evde planlanan başka bir aktiviteye katılmasını engelleyebilir ya da okulda hastalandığı için eve gönderilen çocuğa, işteki yoğun süreçten dolayı bakamayabilir. Fiziksel olarak hem işyerinde hem de evde bulunulması imkânsızdır. Fakat günümüzde teknolojinin desteğiyle artık esnek çalışma yapılarıyla birlikte bu durum yerini evden çalışmaya bırakmış olsa da, yine de çalışanlar işleriyle meşgul oldukları için özel hayatlarındaki diğer sorumluluklarını yerine getirmede zaman açısından sorun yaşayabilirler. Gerginlikten kaynaklanan çatışma tipi ise bir tarafta (iş/ev) oluşan gerginliğin diğer taraftaki (ev/iş) sorumluluğu yerine getirilmesine engel teşkil etmesidir. Örneğin, işyerindeki problemlerden dolayı oluşabilecek öfke benzeri duygular evdeki bireylere hissettirilebilir. Örneğin, işyerinde çok fazla strese giren çalışanın, çocuğunun ödevini yapmasına yardım etmesi gerektiğinde, işten eve taşıdığı gerginlik bu durumu olumsuz etkileyebilir ve çalışanın çocuğuna odaklanmasını zorlaştırabilir. Diğer bir çatışma tipi olan davranış (rol) temelli çatışmada ise, işteyken çalışanlardan beklenen davranışlarla evde beklenen davranışların çelişmesidir. Örneğin, işte ciddi davranışlar beklenirken, evde daha çok neşeli davranışlar beklenebilir. Örneğin, bir subay evde de bir komutan gibi davranabilir. Bu çatışma tipleri göz önüne alındığında, akıllı telefonlar aracılığıyla eve taşınan işin, bu çatışmaları daha da büyütebileceği öngörülebilir. Çünkü çalışan işi tamamıyla bitirmemiştir, eve taşımıştır; ancak evdeki sorumlulukları da devam etmektedir.

İşin ev hayatının sınırlarını ihlal etmesinin olumlu veya olumsuz sonuçları olabilir (Geurts ve Demerouti, 2003). Çalışanın performansı için kısa vadede olumlu etkileri olduğu söylenebilir, ancak, araştırmalar çoğunlukla olumsuz etkilediği fikrini desteklemektedir (Geurts ve Demerouti, 2003; Janssen, Peeters, de Jonge, Houkes ve Tummers, 2004). Dolayısıyla, bu çalışma da işin ev hayatı sınırlarını ihlal etmesinin olumsuz etkisini temelinde iş amaçlı akıllı telefon kullanımının işin ev hayatını engellemesiyle ilişkisi konu edinmiştir. Bu bakış açısı, yani işin aile hayatı üzerindeki olumsuz etkisi sosyal bilimlerde sıkça işlenmektedir (Geurts ve Demerouti, 2003). Çünkü iş ve aile çoğu yetişkin insanın yaşamında önemli bir paya sahiptir. Bundan dolayı iki taraftan da gelen talepleri idare edebilmek önemli hale gelmiştir (Montgomery, Peeters, Schaufeli ve Ouden, 2003). İş hayatının ev hayatını engellemesi veya ev hayatının iş hayatını engellemesi kişinin bir tarafta sahip olduğu rolün gereklerinin yerine getirmek isterken diğer tarafı ihmal etmesinin sonucu olarak

görülmektedir (Greenhaus ve Beutell, 1985). Sonucunun psikolojik strese ve boşanmalara kadar varabildiği belirtilmiştir (Janssen vd., 2004; McShane ve Quirk, 2009). Bunların yanı sıra, iş – aile yaşamında ortaya çıkan çatışmalar çeşitli sonuçlara yol açmaktadır; örneğin, yüksek derecede devamsızlık (Hammer, Bauer ve Grandey, 2003), iş tatminsizliği (Kinnunen, Geurts ve Mauno, 2004) ve verimlilikte düşüş (Witt ve Carlson, 2006) bunlardan bir kaçıdır. Yapılan araştırmalar, yüksek derecede iş aile çatışması yaşayan çalışanların aynı zamanda tükenmişlik, depresyon ve aile içi gerginlikler yaşadığını ortaya koymaktadır (Allen, 2001). Ayrıca, artan iş aile çatışması örgüte olan adanmışlığı azaltabilmektedir (Treadway, Duke, Perrew, Breland ve Goodman, 2011).

Çalışanların istirahat sürecinde yaşadığı problemler niteliksel veya niceliksel olabilir (Van Hooff vd., 2006). Uzun çalışma saatlerinden dolayı istirahat için yeterli zaman bulamaması nicel sebebe, işle aşırı meşguliyetten dolayı evde rahatlayacak bir moda girememesi nitel sebebe örnek gösterilebilir. Normalde gün içindeki fazla mesai çalışanlara ilk etapta çok ağır gelmeyebilir; ancak, gün geçtikçe bu hafif yüklerin birikmesiyle kişide gerginlik yaratan bir kaynak haline gelebilmektedir (Demerouti, Bakker ve Bulters, 2004). Günden güne biriken istirahat ihtiyacı uzun dönemde sağlık problemlerinin yaşanmasıyla sonuçlanabilmektedir (Sluiter, Frings-Dresen, van der Beek ve Meijman, 2001). Çalışanlar iş yerinde işin gerekliliklerini yerine getirirken doğal olarak irili ufaklı sıkıntılar yaşayabilirler. Bu sıkıntıların yükünü atabilmek için de işten çıktıklarında dinlenebilecekleri, çeşitli aktivitelerle işten uzaklaşacakları bir zaman dilimini gereklidir (Sonnentag ve Zijlstra, 2006). İşten dolayı yorgunluk ve bıkkınlık hissedildiğinde acil olarak dinleme arası vermek bile buna örnek gösterilebilir (Demerouti, Taris ve Bakker, 2007). Bunun yanında bilinmelidir ki, insanların iş dışında kaliteli zaman geçirmelerinin işteki performanslarına olumlu etki ettiğine dair sonuçlar da bulunmaktadır (Demerouti vd., 2007). Bu çalışmada, iş amaçlı akıllı telefon kullanımının ev hayatına müdahalesini açıklamak için işkolik davranışlardan faydalanmıştır. Literatürde işkoliklik kavramı bir tutum olarak ele alınsa da bu çalışmada iş yeri normları temelli bir davranış olarak tanımlanmıştır.

B. İŞ AMAÇLI AKILLI TELEFON KULLANIMI

Günümüz dünyasının yaşam şeklini değiştiren etkenlerden birisi olarak değerlendirilebilecek akıllı telefonlar sayesinde zaman veya mekâna bağlı olmadan yazılı, sesli ve görüntülü şekilde bilgi aktarımı sağlanabilmektedir (Piszczek, 2017). Bu gelişme akşam, gece ve hafta sonu fark etmeksizin çalışmayı tetikleyerek çalışma standartlarını da değiştirmektedir (Härmä, 2006). Bu nedenle, teknolojinin kullanımının işte ve evde farklı rollere sahip çalışanları nasıl etkilediği üzerine odaklanılması, hem örgütlerin verimliliği hem de çalışanların yaşam kalitesi açısından önem arz etmektedir (Piszczek, 2017). Bu amaç doğrultusunda, bu konuda yapılan çalışmalarda iki çeşit bakış açısı öne

çıkılmaktadır. Bunlardan ilki, çalışanların teknoloji kullanımı yüzünden iş sonrasında toparlanıp kendine gelerek bir sonraki iş günü için hazır olamadığı ve bu durumun da stresi arttırdığı (Derks ve Bakker, 2014); ayrıca, işle ilgili çok zaman harcadığından aileye zaman ayıramadığını (Barley, Meyerson ve Grodal, 2011) vurgulamaktadır. İkinci bakış açısına göre ise teknoloji sayesinde çalışanlar rahatça iş ve aile hayatındaki roller arasında değişim yapabilmektedir (Ashforth vd., 2000), böylece belli bir mekâna veya zamana sıkışmamaktadır (Golden ve Geisler, 2007).

Akıllı telefonlar ve dizüstü bilgisayarlar gibi ürünler son zamanların çalışma anlayışını oldukça değiştirmiştir (Olson-Buchanan ve Boswell, 2006). Özellikle akıllı telefonlar çok hızlı bir yayılma göstermiştir. Akıllı telefonlar internette bağlı kalmayı sağlayarak e-postaya erişim, anlık mesajlaşma gibi olanaklar sağlarken, yüklenebilen uygulamalar sayesinde hesap yapmaya, takvim ve çizelge oluşturup kontrolünü sağlamaya yardımcı olarak iş hayatında birçok görevin yapılmasını kolaylaştırmaktadır (Zheng ve Ni, 2006). Özellikle anlık mesajlaşma için kurulabilen gruplar sayesinde aynı anda birçok kişi ile anlık iletişim halinde olunması, iş dünyasının çok ihtiyaç duyduğu hızlı hareket etme noktasında önemli gözükmektedir.

Akıllı telefonlar sayesinde mesai saatleri içerisinde de özel hayatla ilgili vakit geçirilebilmektedir (Limpaphayom, 2011). Bu açıdan bakıldığında akıllı telefonlar işi ertelemeye (Metin, Taris ve Peeters, 2016) ve üretkenlik karşıtı davranışların ortaya çıkmasına neden olurken (Ching ve Thurasamy, 2017); başka açıdan ise işleri hızlı ve daha kolay yapılmasını sağlayarak daha yüksek performans sergilemeye izin vermektedir (Goodhue ve Thompson, 1995). Zira akıllı telefonlar aracılığıyla otobüs kuyruğunda bile çalışma olanağı ortaya çıkmaktadır (Wajcman, 2008). Özellikle “bulut deposu” olarak adlandırılan çevrimiçi depolama hizmeti sayesinde çalışanlar büyük miktarda bilgiyi istedikleri zaman ve istedikleri yerde yükleyebilir ve diğer çalışanlarla paylaşabilirler (Fox vd., 2009).

Akıllı telefon kullanımının sosyal çevrede ve iş çevresine de farklı yansımaları olabilmektedir. Örneğin, sosyal etkinliklere getirilen telefonlarla birlikte insanlar bu telefonları kullanırken etraflarındakilerle etkileşimini azaltabilmektedir (Krasnova, Abramova, Notter ve Baumann, 2016). Bunun yanında, akıllı telefonların kullanılması kişilerin toplantıya odaklanmasını olumsuz etkilemekte ve aynı zamanda diğer katılımcıları rahatsız edebilmektedir (Ebelhar, 2009). Tüm bunlar, akıllı telefonların bireylerin sınır geçişlerini arttırabileceğini göstermektedir.

Şirketler tarafından sağlanan akıllı telefonlarla birlikte yöneticiler de çalışanları yüksek performans arzusuyla akıllı telefon kullanımını artırması yönünde teşvik etmektedir. Örgütlerdeki akıllı telefonların bu şekilde kullanımı, çalışanların normal çalışma süreleri dışında bile ulaşılabilir olmasını gerektirecek bir kültüre yol açmıştır (Day, Paquet, Scott ve Hambley, 2012).

Carmeli, Sternberg ve Elizur'un (2008) yaptığı çalışma, yöneticilerin teknoloji kullanımına olan yaklaşımının çalışanların teknoloji kullanım tarzını oldukça etkilediğini göstermiştir. Yani eğer bir yönetici gece geç saatlerde veya hafta sonunda çalışanına bir mail gönderiyorsa, çalışanların bunu bir norm kabul ettiği ve bu davranışı gerçekleştirdiği söylenmiştir. Bu da örgütün – ya da örgütü temsil eden yöneticinin- norm ve tutumlarının çalışanların davranışlarını ne kadar etkilediğini göz önüne sermektedir. Yapılan başka bir araştırmaya göre, tatile çıkan çalışanların yarısından fazlasının tatilini yaparken işle ilgili konularda cep telefonundan arandığı ya da mesaj atıldığı, şirket yöneticilerinin %63'ünün haftada en az bir kere işyeriyle iletişime geçtiği ve %26'sı da tatilin her günü işyeriyle bağlantı kurduğunu belirtmiştir (Law, 2006). Buradan da anlaşılacağı üzere çalışanlar için tatil zamanında da işle bağlantılı kalmak bir norm olarak kabul görmeye başlamıştır (Brough, O'Driscoll ve Kalliath, 2005).

Bireyin istirahat süreci içerisindeki en temel gereksinimlerden bir tanesi kişinin psikolojik olarak işle bağlantısının kesilmesidir (Etzion, Eden ve Lapidot, 1998). Yani sadece mekânsal olarak değil, aynı zamanda kişinin iş hakkında düşünmeyi kesmesini de kapsamaktadır (Sonntag ve Krueger, 2006). Yapılan araştırmalara göre iş sonrası yeterli şekilde dinlenebilen çalışanlar daha mutlu ve daha yüksek yaşam tatminine sahiptirler (Sonntag ve Fritz, 2007). Yoğun olarak işle alakalı akıllı telefon kullanan çalışanlar düşünüldüğünde, günlük olarak işin ev hayatına hem zaman açısından hem de rol ve sorumluluklar açısından müdahil olması, iş sonrası sosyal hayatı da belirgin derecede kalitesizleştirmektedir (Derks ve Bakker, 2014). Aslında, örgütün çalışana teknik kaynaklar sağlaması kişiyi yaptığı işin desteklediği fikrine yöneltmektedir. Ancak, görülmektedir ki oluşturulmak istenen kurum kültürü ile birlikte bu kaynağın karşılığında çalışanlarda evde çalışma gerekliliği hissiyatı oluşmaktadır (Fenner ve Renn, 2004). Çoğu çalışan iş yerinden mesaj geldiğinde cevap verme baskısı hissetmektedir (Jarvenpaa ve Lang, 2005). Bunun yanı sıra, devamlı akıllı telefonu kontrol etme (Mazmanian, Yates ve Orlikowski, 2006) ve aşırı bilgi yüklemesi de (Allen ve Shoard, 2005) akıllı telefon kullanımıyla ilgili sonuçlardır. Böylece bireyin çevresinden gelen taleplerle başa çıkma kapasitesi yetmediğinde psikolojik stres oluşur (Cohen, Janicki-Deverts ve Miller, 2007).

Akıllı telefonlar aracılığıyla işe bağlı kalmak zorunda olan çalışanlar için işten psikolojik olarak uzaklaşmak oldukça zor görünmektedir (Derks ve Bakker, 2014). Başka bir deyişle akıllı telefonların iş amaçlı kullanımı ev hayatını olumsuz etkilemektedir. Akıllı telefon kullanımı sebebiyle özellikle işin ev hayatını engellemesine işaret eden bazı çalışmalar vardır (Derks ve Bakker, 2014). Uyku kalitesinin azalması ve uyku süresinin kısalmasının doğuracağı fiziksel olumsuz sonuçlarla birlikte (Lanaj, Johnson ve Barnes, 2014), stresi azaltamamanın da etkisiyle psikolojik sağlığın olumsuz etkilenmesi durumu akıllı telefonların aşırı kullanılmasının dikkate alınması gerektiğini göstermiştir. Tüm bunlar dikkate alındığında, akıllı telefonların iş ve özel hayat arasındaki dengeyi etkilediği ortaya çıkmaktadır. Akıllı telefonların bu ilişkiye olan etkisi iş

– yaşam dengesine benzer şekilde kurgulanabilir. Yani, akıllı telefonların iş ve ev arasındaki ilişkisi iki şekilde işlenebilir. Bunlardan biri akıllı telefon kullanımıyla özel hayatın iş hayatına müdahalesi sonucu çalışanın iş yerinde sürekli özel hayatıyla ilgili konularla zihinsel olarak meşgul olması; diğeri de iş hayatının özel yaşama müdahalesi sonucu çalışanın iş saatleri sonrasında dahi zihinsel veya fiziksel olarak işiyle meşgul olmaya devam etmesidir. Bu çalışmada iş amaçlı akıllı telefon kullanımının bir sonucu olarak iş hayatının gündemini ve sorunlarını ev hayatına taşıması ve ev hayatını etkilemesiyle, işin ev hayatını engellemesi ele alınmıştır.

C. İŞKOLİKLEŞMENİN ARACI ETKİSİ

Tanımı ilk olarak 1971 yılında Oates tarafından sağlığı, mutluluğu ve ilişkilerimizi etkileyen, devamlı surette aşırı ve kontrol edilemez çalışma olarak belirtilmiştir (Matuska, 2010). Mosier'e (1983) göre haftada 50 saatten fazla çalışanların işkolik olabileceği söylenmektedir. Literatürde en çok kullanılan kavramsallaştırmalardan birisi Spence ve Robbins (1992) tarafından yapılmıştır. Onlara göre, işkoliklik haz alma, işe gömülme, çalışma güdüsünün varlığıdır. Bu kavramsallaştırma uzun süre araştırmalarda kullanılmıştır (Ng, Sorensen ve Feldman, 2007). Ardından daha güncel bir kavramsallaştırma ile Schaufeli, Taris ve Van Rhenen (2008) işkolikliği aşırı çalışma ve işe saplantılı olmak olarak tanımlamıştır. Bu çalışmada da bahsi geçen çalışmada yapılan kavramsallaştırma temel alınarak aşırı çalışmayı ve saplantılı çalışmayı temsil eden davranışlar üzerinden işkoliklik ele alınmıştır. Zira onlara göre işkoliklik bireylerin belli şartların etkisinde kalarak yaşayabileceği bir psikolojik hal olarak tanımlanmıştır. Bu tanım, çalışmamızda akıllı telefonların iş sonrasında kullanımıyla ortaya çıkabilecek bir hal olarak ele alınmaktadır.

Bazı araştırmacılar işkolikliğe örgütsel bir bakış açısıyla olumlu bakarken (Korn, Pratt ve Lambrou, 1987) bazıları ise olumsuz bakmaktadır (Killinger, 1991; Oates, 1971). Yani bir taraf işkolikliğin teşvik ettirilmesi düşüncesindeyken, diğer taraf azaltılması düşüncesindedir (Burke, 2000). Bilindiği üzere, modern toplumda çalışmak en temel aktivitelerin başında gelmektedir (Harpaz ve Snir, 2003). Endüstri toplumları incelendiğinde çalışmanın ne kadar ön planda olduğu daha da ortaya çıkmaktadır (Brief ve Nord, 1990). Bazı araştırmalarda insanlar çalışmayı hayatın diğer kısımlarına göre kısmen daha önemli bulduğunu belirtmişlerdir (Quintanilla ve Wilpert 1991). İş kavramı öne çıktığında ve bireyin kimliğinin bir parçası olduğunda, iş ve özel hayat arasındaki sınırlar birbirinin içine karışabilir duruma gelmiştir (Fletcher ve Bailyn, 1996). Hatta Japonya'da *Karoshi* (Karoshi) olarak adlandırılan aşırı çalışmaktan dolayı ölme durumu çalışanlar arasında oldukça yaygınlaşmıştır (Yates, 1988). 2005 yılında Kanada'da yapılan bir araştırmada 19 – 64 yaş arası her üç çalışandan biri kendini işkolik olarak tanımlamıştır ve iş – yaşam dengesi konusunda tatmin olmadıklarını, bunun yanında aile ve

arkadaşlarıyla daha fazla zaman geçirmek istediklerini belirtmişlerdir (Keown, 2007).

İş çevresinin işkolikliği kabul etmesi ve ona değer vermesinin en önemli sebebi işkoliklerin genelde üretici olmasıdır (Gini, 1998). Ancak bunun yanında işkoliklerin kendi bedenlerine, duygularına, ailesine ve arkadaşlarına karşı yabancılaşma ihtimalinin yüksek olduğu da bir gerçektir (Fassel, 1990). Aşırı çalışmaktan dolayı istirahat etmeye fırsat bulamayan işkolikler, duygusal ve zihinsel olarak aşırı yorgun düşmektedirler (McMillan, O’Driscoll ve Burke, 2003; Spence ve Robbins, 1992). Psikolojik ve fiziksel sağlıkları da bozulmaktadır (Taris, Geurts, Schaufeli, Blonk ve Lagerveld, 2008). İşkolik insanların, yapılan testlerde işkolik olmayan insanlara göre daha mükemmeliyetçi, daha stresli ve sağlık konusunda daha çok şikâyetçi oldukları ortaya çıkmıştır (Spence ve Robbins, 1992). İşkolik kişiler gereğinden fazla projelerde yer alabilir ve yetkilerini devretmekten çekindikleri için işte çok fazla zaman geçirebilir, bu nedenle aile veya önem verilen ilişkileri de ihmal ettiklerine dair araştırmalar mevcuttur (Matuska, 2010; Shimazu, Schaufeli ve Taris, 2010). Zaten yüksek derecede iş-hayat çatışması ve ailevi konularda stres ve yaşam tatminsizliği işkolikliğin sonuçları arasında sayılmaktadır (Piotrowski ve Vodanovich, 2006). Üstelik sadece işkoliklerin kendilerinde değil, ailelerinde de yüksek derecede stres gözlenmektedir (Fassel, 1990). Benzer şekilde, işkolikliğe dayalı iş stresinin aile bağlarının zayıflamasına sebep olduğu (Robinson, Carroll ve Flowers, 2001), ve işkolik insanlara karşı eşlerinin olumsuz duygular besleme ihtimalinin yüksek olduğu (Robinson, Flowers ve Ng, 2006) bulunmuştur. Çünkü bu insanlar tüm hayatını işe yönelik yaşamaktadırlar ve tüm kararlarını bu doğrultuda alırlar. Dolayısıyla, Fassel’in (1990) işkolikliği modern dünyamızda ortaya çıkan salgın bir hastalık olarak görüşüne paralel olarak bu çalışmada da işkolik davranışlar bireyin içinden çıkmaya zorlandığı bir psikolojik hal olarak görülmektedir.

Çalışanların iş yoğunluğundan sıyrılıp dinlenebilmesinin işteki performanslarının artmasına yardımcı olduğu bilinmektedir (Sonnentag, 2003). Dolayısıyla, bu durum, bu konunun sadece bireysel performansı değil, aynı zamanda örgütü de etkilediğini ortaya çıkarmaktadır. Modern toplumların gelişimi sürecinde, çalışma hayatındaki rekabet gittikçe artmaktadır ve buna bağlı olarak da son yıllarda çalışma saatlerinde bir artış görülmektedir (Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Teşkilatı [OECD], 2015). Sürekli yaşanan değişimlerle birlikte çalışma şekli ve çalışma saatleri de yeni bir görünüme bürünmektedir. Artan bu iş yükü ve uzun çalışma saatleri birer norm haline gelerek aslında istemeseler de, çalışanları tıpkı bir işkolik gibi davranmaya zorlamaktadır. İnsanlar sürekli olarak eve iş getirmeye ve akıllı telefonlar aracılığıyla maillerini devamlı olarak kontrol edip, cevaplayıp ve iletişim için sürekli ulaşılabilir olmaya zorlanmış hissedebilirler.

İşkolikliğin akıllı telefon kullanımı nedeniyle artışı ve işin ev hayatına olan müdahalesindeki rolünü incelemek için rol kısıtlılığı teorisi (Ashforth vd., 2000) temel alınmaktadır. Rol kısıtlılığına göre işkoliklerin ev hayatında eş zamanlı olarak iki veya daha fazla rolü yerine getirmek durumunda olmalarının onların kişisel kaynaklarının (enerji, zaman vb.) tükenmesine ve dolayısıyla ev veya iş rollerinin bazılarında vazgeçmelerine neden olmaktadır (Edwards ve Rothbard, 2000). İşkolikleşmekte olan çalışanlar için bu vazgeçme genellikle iş rollerinin lehine gerçekleşeceği için işin ev hayatına müdahalesinin muhtemel olacağı ortadadır. Ayrıca, iş yerindeki gerekliliklerinden uzaklaşmayan çalışanlar için iş gerekliliklerinin özel hayatına olumsuz aktarım etkisi (*negative spillover effect*) göstermesinin muhtemel olduğu belirtilmelidir (Byron, 2005).

Sonuç olarak, tüm bunlar göz önünde bulundurulduğunda iş amaçlı akıllı telefon kullanma durumunda olan çalışanlar giderek işkolik davranışlar sergilemeye başlayabilir, bu aşırı ve saplantılı çalışma hali işlerinin ev hayatına müdahale etmesine neden olabilir. Bu mantık ışığında şu hipotez kurulmuştur:

Hipotez: *İşkolik davranışların akıllı telefon kullanımı ve iş-ev engellemesi arasında aracı değişken rolü vardır.*

II. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

A. ÖRNEKLEM VE PROSEDÜR

Araştırma örnekleme, kartopu örnekleme yöntemi kullanılarak üretim ve hizmet sektörlerinden çeşitli şirketlerde çalışmakta olan ve iş amaçlı akıllı telefon kullanan 224 kişiden oluşmuştur. Genelleme yapmaktan ziyade ilişkilerin incelenmesini amaçlayan, heterojen örnekleme sahip olabilecek çalışmalar için bu yöntemin uygulandığı benzer çalışmalarda kartopu örnekleme yönteminin kullanıldığı ve tavsiye edildiği görülmektedir (Bowling, 2010). Anket yöntemi ile veri toplanan çalışmada anketler bir internet sitesine yüklenmiştir. Ardından araştırmacıların iş amaçlı akıllı telefon kullandığını belirlediği çalışanlara göndermesiyle başlayan süreç her katılımcının iş amaçlı akıllı telefon kullandığını belirlediği kişilere göndermesiyle üç hafta kadar devam etmiştir.

Ulaşılabilen örneklem içerisinde 223 anket analizlere dâhil edilmiştir. Örneklemin %51'i erkek çalışanlardan oluşurken yaş ortalaması 34.22 olarak bulunmuştur. Katılımcıların %43'ünün eşi de çalışmaktadır. Katılımcıların eğitim seviyeleri genellikle üst düzeydedir (%60 üniversite, %30 lisansüstü). Ayrıca katılımcıların %48'inin de yönetici pozisyonunda çalıştığı bilinmektedir.

B. ÖLÇEKLER

1. İş Amaçlı Akıllı Telefon Kullanımı

Derks ve Bakker (2014) tarafından geliştirilen ve Koçak ve meslektaşları (2016) tarafından Türkçeye uyarlanan 4 soruluk ölçeğin daha güvenilir sonuç veren ve ölçeğin tamamını temsil eden 3 sorusu kullanılarak ölçülmüştür. Ölçeğin yapısal geçerlilik ve güvenilirlik test sonuçları ölçeğin kullanımı için engel olmadığını göstermektedir (Bileşik Güvenilirlik (BG):.78; Açıklanan Ortalama Varyans (AOV):.55).

2. İşkoliklik Davranışlar

Libano, Salanova ve Schaufeli (2010) tarafından geliştirilen ve Türkçeye Doğan ve Tel (2011) tarafından uyarlanan kısa-DUWAS ölçeği aşırı ve saplantılı çalışma alt boyutları kullanılarak ölçülmüştür. Her boyutu ölçmek üzere içerisinde ve anlamında iş-ev çatışmasını barındırmayan üçer madde kullanılmıştır. 1= Hiçbir Zaman'dan 4= Her Zaman'a doğru uzanan 4'lü frekans ölçeği kullanılmıştır. Ölçeğin yapısal geçerlilik ve güvenilirlik testleri sonuçları, kavramın ikincil düzey faktör olarak kullanımı için engel olmadığını göstermektedir (BG:.85; AOV:.74).

3. İş'in Ev Hayatını Engellemesi

Geurts, vd. (2005) tarafından oluşturulan SWING ölçeğinin ve Türkçeye uyumluluğu Koçak vd. (2016) tarafından test edilen 4 madde kullanılarak ölçülmüştür. Ölçekteki diğer maddeler görünüm geçerliliği test edilerek işkoliklik ile örtüşeceği düşünüldüğünden kullanılmamıştır. Ölçeğin yapısal geçerlilik ve güvenilirlik test sonuçları ölçeğin kullanımı için engel olmadığını göstermektedir (BG: .80; AVE: .50).

C. VERİ ANALİZİ

Araştırma modelini test etmek için yapısal eşitlik modellemesi kullanılmıştır (Bollen, 1989; Arbuckle, 2012). Model uyumunu ölçmek için, literatürdeki yapısal eşitlik modellemesi uyum değerleri (Jöreskog ve Sörbom, 1993) olan χ^2 , CFI, TLI, GFI, RMSEA, SRMR ve PCLOSE indekslerinin Hair Junior, Anderson, Tatham ve Black (1998) tarafından önerilen eşik değerleri göz önünde bulundurulmuştur. Aracı değişken etkisi için Preacher ve Hayes (2008) tarafından önerilen 2000 örneklemlili ve %95 güven aralığında "bootstrap" yöntemi kullanılmıştır. Araştırmada tüm değişkenler aynı kaynaklardan toplandığı için veriler üzerinde ortak yöntem varyansı oluşma durumu Harman'ın (1960) tek faktör testi ile test edilmiştir. Test sonucunda ortak yöntem varyansının araştırma sonuçlarını etkilemediği bulunmuştur ($var_{oy}=\%33$). Ayrıca, yaş, cinsiyet, yönetici olup olmamaya dair demografik

bilgiler kontrol amacıyla analiz edilmiş olup, anlamlı etkileri bulunmadığı için ilerleyen analizlerde kullanılmamıştır.

III. BULGULAR

Ortalamalar, standart sapma değerleri ve değişkenler arası korelasyonlar Tablo 1’de gösterilmiştir. Tabloya göre tüm değişkenler arası korelasyonlar anlamlı ve olumlu yöndedir.

Tablo 1: Ortalama, Standart Sapma Değerleri ve Korelasyonlar

Değişkenler	Ort.	S.S		G	OV		
1 İş Amaçlı Akıllı Telefon Kullanımı	3.5868	.86125	.745	.491**	.682**	.786	.555
2 İş’in Ev Hayatını Engellemesi	1.7875	.50246	.707	.697**	.798	.500	
3 İşkoliklik	1.7323	.43188		.863	.853	.744	

n=223, **p<.01, S.S.: Standart Sapma; Ort: Ortalama BG: Bileşik Güvenirlilik AOV: Açıklanan Ortalama Varyans. Köşegen ve Kalın belirtilen değerler değişkenlerin AOV değerlerinin kareköküdür.

Hipotezlerin test edilmesinden önce değişkenlerin kullanılmasının uygun olup olmadığını belirten yapısal geçerlilik (yakınsak ve ayırım geçerlilikleri) değerleri test edilmiştir (Chin, Gopal ve Salisbury, 1997; Kim, 2012). Yapılan doğrulayıcı faktör analizi sonuçlarına göre tüm gizil değişkenler için ilgili maddelerin standardize edilmiş regresyon katsayıları. 50’den büyük olduğu, t değerlerinin anlamlı olduğu bulunmuştur. Ayırım geçerliliği sonuçları için değişkenlerin açıklanan ortalama varyans değerlerinin kareköklerinin diğer değişkenlerle olan korelasyonlarından büyük olup olmadığı kontrol edilmiştir. Bu sonuçlara göre *ölçüm modeli*’nin araştırma için uygun olduğu söylenebilir.

Şekil 1: Araştırma Modeli

Yapısal Model uyum indeksi sonuçlarına göre işkoliklik değişkeninin aşırı çalışma ve saplantılı çalışma olmak üzere iki boyuttan oluşan ikincil düzey bir değişken olarak kullanıldığı model en iyi sonuç vermiştir (χ^2 :97,498; df:60, p:.000; CMIN/df: 1,625; CFI: .956; TLI: .943; GFI: .935; RMSEA: .053; SRMR: .051; PCLOSE: .381). Ayrıca, endojen değişkenlerin açıklanan varyanslarının .10'dan büyük olması modelin araştırmaya uygun olduğunu göstermektedir (Falk ve Miller, 1992; Hair Junior vd., 1998). Sonuçlar Tablo 2'de görülebilir.

Tablo 2: Uyum İndeksi Sonuçları ve Model Karşılaştırmaları

<i>Modeller</i>	χ^2	<i>df</i>	<i>p</i>	χ^2/df	<i>CFI</i>	<i>TLI</i>	<i>GFI</i>	<i>RMSEA</i>
Model 2 (İşkolikleşme 2. Düzey)	97,498	60	.000	1,625	.956	.943	.935	.054
Model 1 (İşkolikleşme 1. Düzey)	133,964	60	.000	2,233	.913	.887	.912	.074
<i>Referans Değerler</i>				< 3	>90	>90	>80	<80

Hipotez testi için Hayes (2009) tarafından önerilen aracı değişken testi yöntemi kullanılmış, dolaylı etkinin anlamlılığı için 2000 örnekleme *bootstrap* metodu kullanılmıştır. Analiz sonuçlarına göre ise araştırma hipotezi kabul edilmiştir. Araştırma modeline göre daha önceden var olan iş amaçlı akıllı telefon kullanımının işin ev hayatına müdahalesi üzerindeki etkisi (bknz. Tablo 1) işkoliklik üzerinden açıklanmış, anlamlı bir dolaylı etki ortaya çıkmış ve direkt etki anlamsızlaşmıştır. Dolayısıyla denilebilir ki, iş amaçlı akıllı telefon kullanımı ile işin ev hayatına müdahalesi arasında işkolikliğin tam aracı değişken etkisi vardır. Çeşitli yollara ait sonuçlar Tablo 3'de belirtilmiştir.

Tablo 3: Uyum İndeksi Sonuçları ve Model Karşılaştırmaları

Yollar	Direkt Etki	Dolaylı Etki	Toplam Etki	R²
A. Tel. Kul. → İş'in Ev Hayatına Müdahalesi*	.126	.290***	.417	.350
A. Tel. Kul. → İşkoliklik	.569***	-	.569	
İşkoliklik → İş'in Ev Hayatına Müdahalesi	.510***	-	.510	

*2000 örnekleme *bootstrap* yöntemi, Standart Hata= 0.79; 95% CI= .191; .469.

*** $p < .001$, $t: 1.205$.

SONUÇ

Bu çalışmada modern iş hayatının bir gerekliliği haline gelen akıllı telefon kullanımının iş saatleri sonrasında da aktif olarak kullanılmasının ev hayatındaki (özel hayat) etkisi incelenmiştir. İş saatleri sonrasında dahi iş amaçlı akıllı telefon kullanımının, çalışanları aşırı çalışma ve işten kopamama durumuyla baş başa bırakarak işkolik hale getirmeye sebep olabileceği ve bu işkoliklik dolayısıyla çalışanların işlerinin, ev hayatlarında geçirecekleri zaman ve deneyimlerine müdahale ederek, özel hayatı yaşamayı engelleyebileceği bulunmuştur.

Bu araştırmaya katılan çalışanların birçoğunun iş sonrası aktif olarak iş amaçlı akıllı telefon kullandığı görülmüştür. Hatta yapılan madde analizleriyle birçok çalışanın 7/24 kendilerini telefonu kontrol etmeye mecbur hissettiklerini de söylemek mümkündür. Bu durum çalışanları isteyerek veya istemeyerek aşırı ve saplantılı çalışma ile işkolikliğe doğru sürüklemektedir. Buna engel olmak için 2016 yılının Aralık ayında Fransa hükümeti çalışanların tatil zamanlarında ve iş saatleri dışında akıllı telefonlarını kapatabilmelerini veya gelen e-postalara cevap vermemelerini bir hak olarak gören yasa yayınlamıştır (npr.org: çevrimiçi erişim: 05.01.2017). Benzer uygulamaların yaygınlaştırılmasının gerekliliği Türkiye’de gerçekleştirilen bu çalışmada da görülmektedir.

İşlerini gönülden severek yapan ve işini kendini geliştirme fırsatı olarak görenler için bu tarz işkolik davranışlar kişiyi kısa vadede hızla geliştirebilir (Koçak, Gülcü, Demir ve Kahraman, 2017); fakat hayatının büyük bölümünü işe adanmak ve iş dışı hayat alanındaki ihtiyaçları karşılamamak, orta/uzun vadede olası sorunları beraberinde getirebilir. Bu gelişim eğrisi iş dışı nedenlerden dolayı tükenmişliğe doğru evirilebilir. Kısacası, akıllı telefonların iş dışındaki hayatta da sıkça kullanılması kişiyi işkolikleştirebilir.

Ayrıca, çalışanların iş amaçlı akıllı telefon kullanımını ortalaması her ne kadar 3.5/6 seviyelerinde bulunmuşsa da bu rakam Avrupa ve Amerika’da yapılan benzer çalışmalardaki sonuçların az da olsa gerisinde kalmaktadır (Derks ve Bakker, 2014). Yine de son çalışmalar akıllı telefonla, bilgisayarla, vb. elektronik aletlerin haberleşmeyi hızlandırmasıyla birlikte; çalışanların iş-özel hayat sınırını koyarak bir segmentasyon stratejisi uygulayamaması orta/uzun vadede psiko-sosyal sorunlar yaşayabileceklerini göstermektedir (Hill, Ferris ve Mårtinson, 2003; Koçak vd., 2016; Kotecha, 2013; Olson-Buchanan ve Boswell, 2006).

Bu sonuçlara göre, akıllı telefonların kullanımının her ne kadar gecikmeleri azaltıp, işleri hızlandırıp, iş hayatında verimliliği artırsa da, iş saatleri sonrasında iş amacıyla kullanımının devam etmesinin çalışanların ve ailelerinin psiko-sosyal iyi oluşları açısından sakıncalı olduğu görülmektedir. Böylece, örgütler için de uzun vadede üretkenliğin azalmasına sebep olmaktadır. Buradan hareketle, iş/özel hayat ayrımı stratejilerinin belirlenmesi, iş sonrası

akıllı telefonla erişimin özel şartlara bağlanarak kısıtlanması, çalışanların işkolik değil işe tutkun olacakları politikalar geliştirmesi için ortam hazırlanması, yöneticilerin de katılacağı zaman yönetimi eğitimlerine özel vurgu yapılması örgütlere önerilmektedir.

Gelecek çalışmalarda çalışanların örgütlerinde iş saatleri sonrası çalışmaya dair normların incelenmesi ve bu konunun performans göstergelerinden biri olarak algılanıp algılanmadığının test edilmesi bu konuya daha da açıklık katabilir. Çalışanların akıllı telefon kullanımından ve işkolikliğinden kaynaklanan sorunlar araştırmacılar tarafından örgütlere aktarılabilirse kurum içi yönetmelikler ve politikalar sağlam dayanaklarla netleştirilebilir ve uygulamaya sokulabilir. Bunun yanında, çalışanların en etkili şekilde iş-yaşam dengesini nasıl kuracağına dair projeler geliştirilmeli ve yetkili devlet kurumları da bu konularda çalışanları koruyan yasalar üzerinde çalışmalıdırlar.

KAYNAKÇA

- Allen, D. K. ve Shoard, M. (2005). Spreading the load: Mobile information and communications technologies and their effect on information. *Overload Information Research: An International Electronic Journal*, 10(2), n2.
- Allen, T. D. (2001). Family-supportive work environments: The role of organizational perceptions. *Journal of Vocational Behavior*, 58(3), 414-435.
- Allen, T. D. ve Shockley, K. (2009). Flexible work arrangements: Help or hype. *Handbook of Families and Work: Interdisciplinary Perspectives*, 265-284.
- Allen, T. D., Herst, D. E., Bruck, C. S. ve Sutton, M. (2000). Consequences associated with work-to-family conflict: A review and agenda for future research. *Journal of Occupational Health Psychology*, 5(2), 278.
- Arbuckle, J. (2012). *Amos 21 reference guide*. Chicago: Small Waters Corporation.
- Ashforth, B. E., Kreiner, G. E. ve Fugate, M. (2000). All in a day's work: Boundaries and micro role transitions. *Academy of Management Review*, 25(3), 472-491.
- Barley, S. R., Meyerson, D. E. ve Grodal, S. (2011). E-mail as a source and symbol of stress. *Organization Science*, 22(4), 887-906.
- Barling, J. (1990). *Employment, stress and family functioning*. Chichester: Wiley.
- Bianchi, A. ve Phillips, J. G. (2005). Psychological predictors of problem mobile phone use. *CyberPsychology & Behavior*, 8(1), 39-51.
- Bollen, K. A. (1989). A new incremental fit index for general structural equation models. *Sociological Methods & Research*, 17(3), 303-316.
- Bond, J. T., Galinsky, E. ve Swanberg, J. E. (1997). The national study of the changing workforce. *ERIC*, 2.
- Bowling, N. A. (2010). Effects of job satisfaction and conscientiousness on extra-role behaviors. *Journal of Business and Psychology*, 25(1), 119-130.
- Brief, A. ve Nord, W. (1990). Work and meaning: Definitions and Interpretations. *The Meaning of Occupational Work*. (pp. 1-19). Lexington, MA: Lexington,. doi:10.1002/9780470988213.ch3
- Brough, P., O'driscoll, M. P. ve Kalliath, T. J. (2005). The ability of 'family friendly' organizational resources to predict work-family conflict and job and family satisfaction. *Stress and Health*, 21(4), 223-234.
- Burke, R. J. (2000). Workaholism in organizations: Psychological and physical well-being consequences. *Stress and Health*, 16(1), 11-16.

- Byron, K. (2005). A meta-analytic review of work–family conflict and its antecedents. *Journal of Vocational Behavior*, 67(2), 169-198.
- Carmeli, A., Sternberg, A. ve Elizur, D. D. (2008). Organizational culture, creative behavior, and information and communication technology (ICT) usage: A facet analysis. *Cyberpsychology & Behavior*, 11(2), 175-180. doi:10.1089/cpb.2007.0037
- Chesley, N., Moen, P. ve Shore, R. P. (2003). The new technology climate. *It's about time: Couples and Careers*, 220-241.
- Chin, W. W., Gopal, A. ve Salisbury, W. D. (1997). Advancing the theory of adaptive structuration: The development of a scale to measure faithfulness of appropriation. *Information Systems Research*, 8(4), 342-367.
- Ching, J. H. S., ve Thurasamy, R. (2017). Cyberloafing: An emerging online counter-productive work behaviour. In *Exploring the Influence of Personal Values and Cultures in the Workplace* (pp. 364-377). IGI Global.
- Cohen, S., Janicki-Deverts, D. ve Miller, G. E. (2007). Psychological stress and disease. *Jama*, 298(14), 1685-1687.
- Day, A., Paquet, S., Scott, N. ve Hambley, L. (2012). Perceived information and communication technology (ICT) demands on employee outcomes: The moderating effect of organizational ICT support. *Journal of Occupational Health Psychology*, 17(4), 473-491. doi:10.1037/a0029837
- Del Líbano, M., Salanova, M. ve Schaufeli, W. (2010). Validity of a brief workaholism scale. *Psicothema-Revista de Psicología*, 22(1), 143-150.
- Demerouti, E., Bakker, A. B. ve Bulters, A. J. (2004). The loss spiral of work pressure, work–home interference and exhaustion: Reciprocal relations in a three-wave study. *Journal of Vocational Behavior*, 64(1), 131-149.
- Demerouti, E., Taris, T. W. ve Bakker, A. B. (2007). Need for recovery, home–work interference and performance: Is lack of concentration the link? *Journal of Vocational Behavior*, 71(2), 204-220.
- Derks, D. ve Bakker, A. B. (2014). Smartphone use, work–home interference, and burnout: A diary study on the role of recovery. *Applied Psychology*, 63(3), 411-440.
- Derks, D., van Duin, D., Tims, M. ve Bakker, A. B. (2015). Smartphone use and work–home interference: The moderating role of social norms and employee work engagement. *Journal of Occupational and Organizational Psychology*, 88(1), 155-177.
- Duxbury, L. E. ve Higgins, C. A. (2001). *Work-life balance in the new millennium: Where are we? Where do we need to go?* (Vol. 4). Ottawa, ON: Canadian Policy Research Networks.

- Ebelhar, J. (Jun 21, 2009). *Mind your BlackBerry or mind your manners*. The New York Times.
- Edwards, J. R. ve Rothbard, N. P. (2000). Mechanisms linking work and family: Clarifying the relationship between work and family constructs. *Academy of Management Review*, 25(1), 178-199.
- Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Teşkilatı. (2015). Average annual hours actually worked per worker. <https://stats.oecd.org/Index.aspx?DataSetCode=ANHRS>, Erişim Tarihi: 01.09.2016.
- Etzion, D., Eden, D. ve Lapidot, Y. (1998). Relief from job stressors and burnout: Reserve service as a respite. *Journal of Applied Psychology*, 83(4), 577.
- Falk R. F. ve Miller, N. B. (1992). *A Primer for Soft Modeling*. Akron, Ohio: The University of Akron Press.
- Fassel, D. (1990). *Working ourselves to death: The high cost of workaholism, the rewards of recovery*. San Francisco: Harper.
- Fenner, G. H. ve Renn, R. W. (2004). Technology-assisted supplemental work: construct definition and a research framework. *Human Resource Management*, 43, 179-200. <http://dx.doi.org/10.1002/hrm.20014>
- Fletcher, J. ve Bailyn, L. (1996). Challenging the last boundary: Reconnecting work and family. *The Boundaryless Career: A New Employment Principle for A New Organizational Era*, 256-267.
- Fox, A., Griffith, R., Joseph, A., Katz, R., Konwinski, A., Lee, G., ... Stoica, I. (2009). Above the clouds: A Berkeley view of cloud computing. Dept. Electrical Eng. and Comput. Sciences, University of California, Berkeley, Rep. UCB/EECS, 28(13).
- Galinsky, E., Kim, S. S. ve Bond, J. T. (2001). *Feeling overworked: When work becomes too much*. New York: Families and Work Institute.
- Geurts, S. A. ve Demerouti, E. (2003). Work/non-work interface: A review of theories and findings. *The Handbook of Work and Health Psychology*, 2, 279-312.
- Geurts, S.A., Taris, T.W., Kompier, M.A.J., Dijkers, J.S.E., Van Hooff, M.L.M. ve Kinnunen, U.M. (2005). Work-home interaction from a work psychological perspective: Development and validation of a new questionnaire, the SWING. *Work ve Stress*, 19(4), 319-339.
- Gini, A. L. (1998). Working ourselves to death: Workaholism, stress, and fatigue. *Business and Society Review*, 100(1), 45-56.
- Golden, A. G. ve Geisler, C. (2007). Work-life boundary management and the personal digital assistant. *Human Relations*, 60(3), 519-551.

- Goodhue, D. L. ve Thompson, R. L. (1995). Task-technology fit and individual performance. *MIS Quarterly*, 19(2), 213-236.
- Greenhaus, J. H. ve Beutell, N. J. (1985). Sources of Conflict between Work and Family Roles. *Academy of Management Review*, 10(1), 76-88.
- Ha, J. H., Chin, B., Park, D. H., Ryu, S. H. ve Yu, J. (2008). Characteristics of excessive cellular phone use in Korean adolescents. *CyberPsychology & Behavior*, 11(6), 783-784.
- Hair Junior, J. F., Anderson, R. E., Tatham, R. L. ve Black, W. C. (1998). *Multivariate data analysis*. Macmillan Publishing Co: New York.
- Hammer, L. B., Bauer, T. N. ve Grandey, A. A. (2003). Work-family conflict and work-related withdrawal behaviors. *Journal of Business and Psychology*, 17(3), 419-436.
- Härmä, M. (2006). Workhours in relation to work stress, recovery and health. *Scandinavian Journal of Work, Environment & Health*, 32(6), 502-514.
- Harman, H. H. (1960). *Modern factor analysis*. (3rd Edition Revised). Chicago: University of Chicago Press
- Harpaz, I. ve Snir, R. (2003). Workaholism: Its definition and nature. *Human Relations*, 56(3), 291-319.
- Hayes, A. F. (2009). Beyond Baron and Kenny: Statistical mediation analysis in the new millennium. *Communication Monographs*, 76(4), 408-420.
- Hill, E. J., Ferris, M. ve Mårtinson, V. (2003). Does it matter where you work? A comparison of how three work venues (traditional office, virtual office, and home office) influence aspects of work and personal/family life. *Journal of Vocational Behavior*, 63(2), 220-241.
- Janssen, P. P., Peeters, M. C., de Jonge, J., Houkes, I. ve Tummers, G. E. (2004). Specific relationships between job demands, job resources and psychological outcomes and the mediating role of negative work-home interference. *Journal of Vocational Behavior*, 65(3), 411-429.
- Jarvenpaa, S. L. ve Lang, K. R. (2005). Managing the paradoxes of mobile technology. *Information Systems Management*, 22(4), 7-23.
- Jöreskog, K. G. ve Sörbom, D. (1993). *LISREL 8: Structural equation modeling with the SIMPLIS command language*. Scientific Software International.
- Keown, L. A. (2007). Time escapes me: Workaholics and time perception. *Canadian Social Trends*, 83, 28-32.
- Killinger, B. (1991). *Workaholics: The respectable addicts*. Simon and Schuster, New York, NY.
- Kim, D. J. (2012). An investigation of the effect of online consumer trust on expectation, satisfaction, and postexpectation. *Information Systems and E-Business Management*, 10(2), 219-240.

- Kinnunen, U., Geurts, S. ve Mauno, S. (2004). Work-to-family conflict and its relationship with satisfaction and well-being: A one-year longitudinal study on gender differences. *Work & Stress*, 18(1), 1-22.
- Koçak, E., Günaydin, S. C., Soysal, A., Agun, H., Erebak, S. ve Karabakkal, H. (2016). Disconnect! If you want to be connected! *Euroasian Academy of Sciences Euroasian Business & Economics Journal*, 2S, 695-710.
- Koçak, Ö.E., Gülcü, İ., Demir, H. ve Kahraman, İ. (2017). İşkolik davranışlar, algılanan katkı ve yaşam doyumu ilişkisinde işte kendini yetiştirmenin aracı etkisi. *IV. Örgütsel Davranış Kongresi Bildiri Kitapçığı*. Antalya. 3-5 Kasım.
- Korn, E. R., Pratt, G. J. ve Lambrou, P. T. (1987). *Hyper-Performance: The AIM Strategy for Releasing Your Business Potential*. John Wiley & Sons.
- Kotecha, K. (2013). *The impact of technology on work-life conflict among academics*. (Unpublished Master Thesis). University of Johannesburg.
- Krasnova, H., Abramova, O., Notter, I. ve Baumann, A. (2016, June). Why phubbing is toxic for your relationship: Understanding the role of smartphone jealousy among "generation y" users. In *ECIS* (p. ResearchPaper109).
- Lanaj, K., Johnson, R. E. ve Barnes, C. M. (2014). Beginning the workday yet already depleted? Consequences of late-night smartphone use and sleep. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 21(1), 11-23.
- Law, W. K. (Ed.). (2006). *Information Resources Management: Global Challenges: Global Challenges*. IGI Global.
- Limpaphayom, W. (2011). Multitasking behaviors as incivility in the workplace. *Review Literature and Arts of the Americas*.
- Matuska, K. M. (2010). Workaholism, life balance, and well-being: A comparative analysis. *Journal of Occupational Science*, 17(2), 104-111.
- Mazmanian, M., Yates, J. ve Orlikowski, W. (2006, August). Ubiquitous email: Individual experiences and organizational consequences of blackberry use. In *Academy of Management Proceedings* (Vol. 2006, No. 1, pp. D1-D6). Briarcliff Manor, NY 10510: Academy of Management.
- Mcmillan, L. H., O Driscoll, M. P. ve Burke, R. J. (2003). Workaholism: A review of theory, research, and future directions. *International Review of Industrial and Organizational Psychology*, 18, 167-190.
- Mcshane, C. J. ve Quirk, F. (2009). Mediating and moderating effects of work-home interference upon farm stresses and psychological distress. *Australian Journal of Rural Health*, 17(5), 244-250.
- Metin, U. B., Taris, T. W. ve Peeters, M. C. (2016). Measuring procrastination at work and its associated workplace aspects. *Personality and Individual Differences*, 101, 254-263.

- Montgomery, A. J., Peeters, M. C. W., Schaufeli, W. B. ve Ouden, M. D. (2003). Work-home interference among newspaper managers: Its relationship with burnout and engagement. *Anxiety, Stress, and Coping*, 16(2), 195-211.
- Mosier, S. K. (1983), *Workaholics: An analysis of their stress, success and priorities*. (Unpublished Doctoral dissertation). University of Texas at Austin.
- Ng, T. W., Sorensen, K. L. ve Feldman, D. C. (2007). Dimensions, antecedents, and consequences of workaholism: A conceptual integration and extension. *Journal of Organizational Behavior*, 28(1), 111-136.
- Nixon, A. E. ve Spector, P. E. (2014). The impact of technology on employee stress, health, and well-being. In M. D. Coovert, ve L. F. Thompson (Eds.), *The psychology of workplace technology* (pp. 238e260). New York, NY: Routledge.
- Npr.org. <http://www.npr.org/sections/thetwoway/2016/12/31/507704720/french-law-giving-workers-the-right-to-disconnect-goes-into-effect> (Erişim Tarihi: 10.01.2017).
- Oates, W. E. (1971). *Confessions of a workaholic: The facts about work addiction*. World Publishing Company.
- Olson-Buchanan, J. B. ve Boswell, W. R. (2006). Blurring boundaries: Correlates of integration and segmentation between work and nonwork. *Journal of Vocational Behavior*, 68(3), 432-445.
- Parasuraman, S. ve Greenhaus, J. H. (1997). The changing world of work and family. *Integrating work and family: Challenges and choices for a changing world*, 3-14.
- Piotrowski, C. ve Vodanovich, S. J. (2006). The interface between workaholism and work-family conflict: A review and conceptual framework. *Organization Development Journal*, 24(4), 84.
- Piszczek, M. M. (2017). Boundary control and controlled boundaries: Organizational expectations for technology use at the work-family interface. *Journal of Organizational Behavior*, 38(4), 592-611.
- Preacher, K. J. ve Hayes, A. F. (2008). Asymptotic and resampling strategies for assessing and comparing indirect effects in multiple mediator models. *Behavior Research Methods*, 40(3), 879-891.
- Quintanilla, S. A. R. ve Wilpert, B. (1991). Are work meanings changing?. *The European Work and Organizational Psychologist*, 1(2-3), 91-109.
- Robinson, B. E., Carroll, J. J. ve Flowers, C. (2001). Marital estrangement, positive affect, and locus of control among spouses of workaholics and spouses of nonworkaholics: A national study. *American Journal of Family Therapy*, 29(5), 397-410.

- Robinson, B. E., Flowers, C. ve Ng, K. M. (2006). The relationship between workaholism and marital disaffection: Husbands' perspective. *The Family Journal*, 14(3), 213-220.
- Schaufeli, W. B., Taris, T. W. ve Van Rhenen, W. (2008). Workaholism, burnout, and work engagement: Three of a kind or three different kinds of employee well-being? *Applied Psychology*, 57(2), 173-203.
- Shimazu, A., Schaufeli, W. B. ve Taris, T. W. (2010). How does workaholism affect worker health and performance? The Mediating Role of Coping. *International Journal of Behavioral Medicine*, 17(2), 154-160.
- Sluiter, J. K., Frings-Dresen, M. H., van der Beek, A. J. ve Meijman, T. F. (2001). The relation between work-induced neuroendocrine reactivity and recovery, subjective need for recovery, and health status. *Journal of Psychosomatic Research*, 50(1), 29-37.
- Sonnentag, S. (Ed.). (2003). *Psychological management of individual performance*. John Wiley & Sons. doi:10.1002/0470013419
- Sonnentag, S. ve Fritz, C. (2007). The recovery experience questionnaire: development and validation of a measure for assessing recuperation and unwinding from work. *Journal of Occupational Health Psychology*, 12(3), 204.
- Sonnentag, S. ve Krueger, U. (2006). Psychological detachment from work during off-job time: The role of job stressors, job involvement, and recovery-related self-efficacy. *European Journal of Work and Organizational Psychology*, 15(2), 197-217.
- Sonnentag, S. ve Zijlstra, F. R. (2006). Job characteristics and off-job activities as predictors of need for recovery, well-being, and fatigue. *Journal of Applied Psychology*, 91(2), 330.
- Spence, J. T. ve Robbins, A. S. (1992). Workaholism: Definition, measurement, and preliminary results. *Journal of Personality Assessment*, 58(1), 160-178.
- Taris, T. W., Geurts, S. A., Schaufeli, W. B., Blonk, R. W. ve Lagerveld, S. E. (2008). All day and all of the night: The relative contribution of two dimensions of workaholism to well-being in self-employed workers. *Work & Stress*, 22(2), 153-165.
- Treadway, D. C., Duke, A. B., Perrewe, P. L., Breland, J. W. ve Goodman, J. M. (2011). Time may change me: The impact of future time perspective on the relationship between work-family demands and employee commitment. *Journal of Applied Social Psychology*, 41(7), 1659-1679.
- Van Hooff, M. L., Geurts, S. A., Kompier, M. A. ve Taris, T. W. (2006). Work-home interference: How does it manifest itself from day to day?. *Work & Stress*, 20(2), 145-162.

- Wajcman, J. (2008). Life in the fast lane? Towards a sociology of technology and time. *The British Journal of Sociology*, 59(1), 59-77.
- Witt, L. A. ve Carlson, D. S. (2006). The work-family interface and job performance: moderating effects of conscientiousness and perceived organizational support. *Journal of Occupational Health Psychology*, 11(4), 343.
- Yates, R. (1988), Japanese live and die for their work, Chicago Tribune. http://articles.chicagotribune.com/1988-11-13/news/8802150740_1_karoshi-japanese-health-and-welfare, Erişim Tarihi: 07.09.2016.
- Zheng, P. ve Ni, L. M. (2006). Spotlight: The Rise of the Smart Phone. *IEEE Distributed Systems Online*, 7(3), 3.

BEŞERİ SERMAYE İLE MAKRO EKONOMİK VE TEKNOLOJİK UNSURLARIN ULUSLARARASI REKABET GÜCÜNE ETKİSİ*

Salih Çağrı İLKAY**

Hayriye ATİK***

ÖZ

Beşeri sermaye ile makro ve teknolojik değişkenlerin yüksek teknolojlili ürün ihracatına dayalı uluslararası rekabet gücüne etkisini panel veri analizi yöntemleriyle (panel birim kök ve panel eşbütünlük) analiz etmeyi amaçlayan çalışmamızda Türkiye dahil G20 üyesi toplam 14 ülke 1992-2014 dönemi itibarıyla incelenmiştir. Uygulama neticesinde elde edilen bulgular, beşeri sermaye değişkenlerinden insani gelişme endeksi ile doğuştan yaşam süresinin yüksek teknolojlili ürün ihracatına dayalı uluslararası rekabet gücünü genel olarak pozitif bir şekilde etkilediğini göstermiştir. Bu sonuç yüksek teknolojlili ürün ihracatında rekabet gücü elde etmek isteyen ülkelerin beşeri sermaye yatırımlarına önem vermesi gerektiğini bir kez daha gözler önüne sermiştir.

Anahtar Kavramlar: Beşeri Sermaye, Uluslararası Rekabet Gücü, Panel Veri Analizi.

THE EFFECTS OF HUMAN CAPITAL AND MACRO ECONOMIC AND TECHNOLOGICAL COMPONENTS ON INTERNATIONAL COMPETITIVENESS

ABSTRACT

In our study aiming to analyze the impact of human capital and macro and technological variables on international competitiveness based on high technology product export, a total of 14 members of the G20 countries including Turkey, have been examined over the period of 1992-2014, with panel data analysis methods (panel unit root and panel cointegration). The findings of the study showed that human capital variables such as human development index and life expectancy at birth affects international competitiveness based on high technology product exports positively. This result once again demonstrates that countries which seek to gain competitive power in high-technology product exports should give importance to human capital investments.

Keywords: Human Capital, International Competitiveness, Panel Data Analysis.

---

* Bu çalışma 2019 yılında Salih Çağrı İlkay tarafından yazılan “Beşeri Sermaye İle Uluslararası Rekabet Gücü Arasındaki İlişki Türkiye ve Seçili Diğer G20 Ülkeler Üzerine Bir Analiz” başlıklı doktora tezinden türetilmiştir.

**Araş. Gör. Dr., Erciyes Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, scilkay@erciyes.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-1996-7487>

***Prof. Dr., Erciyes Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, atik@erciyes.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0001-7480-080X>

Makalenin gönderilme tarihi: 13 Şubat 2019

Kabul tarihi: 1 Temmuz 2019

GİRİŞ

Rekabet gücü kavramının birçok araştırmacı tarafından değişik bakış açılarıyla ele alınması, bu kavramın literatürde sürekli tartışılmasına ve gündemde kalmasına sebep olmaktadır. Rekabet gücü kavramı, incelenmesi istenilen alana (firma, endüstri veya ülke), rekabet gücünü tespit etmede kullanılan ölçütlere ve rekabet gücü analizinin yapıldığı düzeye (mikro ya da makro düzey) bağlı kalınarak değişik şekillerde incelenmektedir (Aktan ve Vural, 2004, s. 11). Rekabet gücü ile ilgili süregelen en temel tartışmalardan biri, bu kavramın mikro düzeyde mi yoksa makro düzeyde mi ele alınması ile ilgilidir. Mikro düzeyli rekabet gücü anlayışına göre, ülke içindeki firmaların arasındaki rekabet ve bu rekabetin ulusal ve uluslararası piyasadaki etkileri incelenirken, makro düzeyli rekabet gücü anlayışına göre, ülkelerin uluslararası rekabetteki konumları belirlenerek incelenmektedir (Scott ve Lodge, 1985, s. 13-18). Krugman (1994), rekabet gücü kavramının mikro düzeyde ele alınması gerektiğini öne sürerek, bu kavramın makro düzeyde ele alınmasının, verimlilik kavramının farklı bir şekilde ifade edilmesinden başka bir anlamı olmayacağını ifade etmiştir. Bu görüşten farklı olarak Scott (1985) ve Lall (2001), rekabet gücünün makro düzeyde ele alınması gerektiğini savunmuştur. Lall'ın bu görüşüne benzer olarak Garelli (2002), rekabetin ülkeler arasında makro düzeyde gerçekleştiğini ifade etmiş ve ülkeler arasındaki rekabetin sadece ihraç edilen mal ve hizmetlerle sınırlı kalmadığını, ülkelerin eğitim sistemlerinin ve teknolojik yenilik kapasitelerinin de rekabete konu olduğunu belirtmiştir.

Uluslararası rekabet gücü büyük oranda firma ve endüstrilerden sağlansa da, uluslararası rekabet gücünün devamlılığı, rakip dış çevre ile etkileşim halinde kalarak sürekli üretim süreçlerini geliştirmeye ve yeni teknolojilerle yeni icatlar yapmaya bağlıdır. Uluslararası rekabet gücünü dış ticaret dengesi ve milli gelir artışı bağlamında ele alan Markusen'e göre uluslararası rekabet gücü, bir ülkenin serbest dış ticaret koşulları altında, dış ticaret dengesini sağlayarak ticaret ortaklarınıninkiyle eşit bir reel milli gelir büyüme oranı sürdürebilme kabiliyetidir (Markusen, 1992). Uluslararası rekabet gücünü aynı bakış açısıyla inceleyen Fagerberg'e göre uluslararası rekabet gücü, bir ülkenin ekonomik büyüme ve istihdam artışı başta olmak üzere temel iktisat politikası hedeflerini ödemeler dengesi sorunlarına yol açmadan gerçekleştirebilme yeteneğidir (Fagerberg, 1988, s. 355). Bu tanımlamalardan hareketle uluslararası rekabet gücünün serbest dış ticaret, gelir artışı ve dış ticaret dengesi üçgeninde birleştiği görülmektedir. Buna göre ülkelerin uluslararası alanda rekabetçi olabilmeleri, doğru kamu müdahaleleri ile dış ticaret açıklarındaki sürekliliği engellemelerine ve gayri safi yurtiçi hasıla (GSYİH) ile istihdamdaki artışları sürdürebilmelerine bağlıdır.

İşgücünü oluşturan bireylerin eğitim ve iş tecrübesiyle kazanmış oldukları bilgi, beceri ve hünelerinin bütünü olarak tanımlanabilen beşeri sermaye (Atik ve İlkay, 2015), yüksek sanayileşme hızı ve teknolojik ilerlemelerle birlikte, üretimi, tüketimi ve dış ticareti yoğunluk kazanan yüksek teknoloji

ürünlerin üretiminde önemli bir faktör haline gelmiştir. Yüksek teknoloji ürünlerin dış ticaretteki payının artması, dış ticaret alanında yaşanan rekabeti, bilgi ve teknoloji üretimi açısından yeniden şekillendirmiştir. Bu şekilde, bilgi ve teknoloji üretiminin en önemli unsuru olan beşeri sermayenin öneminin artması; beşeri sermaye unsurlarının ve göstergelerinin tanımlanıp sınıflandırılmasını, ülkelerin sahip olduğu beşeri sermaye stoklarının ölçülüp karşılaştırılmasını ve beşeri sermayenin uluslararası rekabet gücüne etkisinin açıklanmasını amaçlayan birçok çalışmanın yapılmasına yol açmıştır.

Türkiye ve diğer seçilmiş G20 ülkelerindeki beşeri sermaye stoku değişimleriyle, makro ekonomik ve teknolojik unsurların yüksek teknoloji ürün ihracatı alanındaki uluslararası rekabet gücüne etkisini 1992-2014 dönemi itibarıyla analiz etmeyi amaçlayan çalışmamızın uygulama aşamasında Baltagi, Feng ve Kao LM (2012), Breusch ve Pagan LM (1980), Pesaran LM (2004), ve Pesaran CD (2004) yatay kesit bağımlılığı testlerinden, Pesaran (2007) CIPS panel birim kök testinden, Westerlund (2007) panel eşbütünleşme testlerinden ve son olarak dinamik ortak korelasyonlu etkiler ortalama grup (DCCEMG) tahmincisinden yararlanılmıştır. Sıralanan bu yöntemlerin kullanılmasının temel nedeni, yatay kesit bağımlılığının varlığı durumunda birinci nesil panel veri analizi yöntemlerinin yanıltıcı hatta tutarsız sonuçlar verebilmesidir.

Bu çalışmayı, literatürde yer alan diğer çalışmalardan farklılaştıran ve bu farklılıklar sayesinde literatüre katkı yapması planlanan iki özelliği bulunmaktadır. Bunlardan ilki, çalışmada kullanılan ekonometrik yöntemler ve ele alınan ülke grubudur. Çalışmada yatay kesit bağımlılığını dikkate alan uygulamalar kullanılarak G20 üyesi 14 ülke 1992-2014 dönemi kapsamında incelenecektir. Zira literatürde yer alan diğer çalışmalarda ya başka ekonometrik yöntemlerin kullanıldığı ya da G20 üyesi ülkelerini incelenmediği görülmektedir. İkincisi, bu çalışmada ülkelerin ihracat performanslarını belirlemek amacıyla hesaplanan açıklanmış karşılaştırmalı üstünlükler endeksi, yeni geliştirilen yöntemler dikkate alınarak yüksek teknoloji ürün ihracatı alanında hesaplanacak ve analizlerde bağımlı değişken olarak kullanılacaktır. Bugüne dek uluslararası rekabet gücü analizlerinde tek başına ele alınan bu endeks, araştırmamızda uluslararası rekabet gücünü etkilediği varsayılan diğer unsurlarla birlikte ele alınacaktır. Bu bağlamda beşeri sermaye ile makro ekonomik ve teknolojik unsurlar, uluslararası rekabet gücü ile ilişkilendirilecektir.

I. LİTERATÜR ÖZETİ

İktisat literatüründe uluslararası rekabet gücünün belirleyicileri ve uluslararası rekabet gücünün ölçülmesi ile ilgili birçok teorik ve ampirik çalışma bulunmaktadır. Bu çalışmalarda genel olarak bölgeler veya ülkeler arasındaki rekabet gücü farklılıklarının kaynağını tespit etmek ve rekabet gücü farklılıklarının derecesini belirlemek amaçlanmaktadır. Konu ile ilgili teorik literatür daha detaylı incelendiğinde teknoloji, inovasyon, makroekonomik ortam

ve beşeri sermaye gibi unsurların birçok çalışmada uluslararası rekabet gücü belirleyicisi olarak ele alındığı görülmektedir. Bununla birlikte uluslararası rekabet gücü kavramı daha çok ihracat performansı kapsamında ele alınmakta ve hesaplanan açıklanmış karşılaştırmalı üstünlükler endeksi (RCA) ve normalleştirilmiş açıklanmış karşılaştırmalı üstünlükler endeksi (NRCA) yardımıyla ölçülmektedir.¹ Uluslararası rekabet gücü ile ilgili ampirik çalışmalara bakıldığında ise bu çalışmalarda uluslararası rekabet gücü kavramı belirleyicilerinin mikro veya makro düzeyde ele alındığı dikkat çekmektedir. Mikro düzeyde yapılan çalışmalarda belirli bir sanayi dalında faaliyet gösteren yerel veya uluslararası firmaların uluslararası rekabet gücü analiz edilirken, makro düzeyde yapılan çalışmalarda ise gelişmişlik düzeyine göre sınıflandırılmış ülkelerin belirli sanayi dallarındaki rekabet güçleri ihracat performanslarına bağlı olarak incelenmektedir. Konu ile ilgili literatürde yer alan çalışmaları şu şekilde özetlemek mümkündür: Keesing (1967) Ar-Ge faaliyetlerinin ABD dış ticaretine etkisini 18 imalat sanayi endüstrisi kapsamında incelemiştir. Uluslararası rekabet gücü göstergesi olarak ihracat payını kullanan ve 1961-1962 dönemini inceleyen Keesing, Ar-Ge faaliyetlerinin yoğunluğu ile ihracat performansı arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi olduğunu tespit etmiştir. Çalışmada ihracat performansı iyi olan firmaların kar marjı ve kaynak birikimi yüksek olan firmalar olduğu belirlenmiştir. Bu duruma göre kar marjı yüksek olan firmalar Ar-Ge faaliyetlerine daha kolay kaynak aktarabilmekte ve uluslararası piyasalarda daha başarılı olabilmektedir. Keesing ayrıca yoğun Ar-Ge faaliyetlerinde bulunan firmaların aynı zamanda ölçek ekonomilerinden ve yüksek nitelikli işgücünden yararlandığını ifade etmiştir. Diğer taraftan Kenen (1970) Keesing'in yapmış olduğu bu çalışmadan hareketle işgücü niteliği ve beşeri sermayenin karşılaştırmalı üstünlüklere etkisini incelemiş ve neticede bu unsurların uluslararası rekabet gücünü doğrudan etkilediğini tespit etmiştir.

Özçelik ve Taymaz (2004) Türk imalat sektöründeki firmaların ihracat performanslarının belirleyicileri üzerine bir çalışma gerçekleştirmişlerdir. 1995-1997 döneminden yaklaşık iki bin firmanın ele alındığı çalışmada firmalar, yenilikçi ve yenilikçi olmayan firmalar olmak üzere iki grupta incelenmiştir. Çalışmada elde edilen panel veri analizi sonuçlarına göre Ar-Ge ve diğer yenilik faaliyetleri Türk imalat sektöründeki firmaların uluslararası rekabet gücü kazanmasında oldukça büyük bir öneme sahiptir. Çalışmada ayrıca, yurtdışı kaynaklı teknoloji transferleri yerine yurtiçinde gerçekleştirilen yenilik

---

¹ RCA endeksi kısaca bir ülkenin belirli bir ürün veya ürün grubundaki ihracat değerinin o ülkenin toplam ihracat değeri içindeki payının, aynı ürünün dünya toplam ticareti içindeki payının birbirine oranlanmasıyla elde edilmektedir. NRCA esas olarak bir ülkenin gerçekleştirdiği ihracatın karşılaştırmalı üstünlük nötr seviyesinden sapmasını ölçmektedir. Burada bahsedilen karşılaştırmalı üstünlük nötr seviyesi bir ülkenin belirli bir malın ihracatındaki piyasa payının o ülkenin dünya toplam ihracat piyasasındaki payına eşit olduğu seviyedir.

faaliyetlerinin desteklenmesi gerektiği vurgulanmış ve firma büyüklüğünün ihracat performansı üzerine herhangi bir etkisi olmadığı belirtilmiştir. Çalışmadan elde edilen diğer sonuçlara göre yenilikçi olmayan firmaların ihracat performanslarının yabancı hissedarlarının oranından etkilendiği ifade edilmiş ve firma düzeyindeki rekabet gücünün devalüasyonlar veya ihracat destekleri ile sürdürülemeyeceği belirtilmiştir. Altay ve Pazarlıoğlu (2007) uluslararası rekabet gücü ile beşeri sermaye arasındaki ilişkiyi inceledikleri çalışmalarında uluslararası rekabet gücü sıralamasında ilk 51’de yer alan ülkeleri 2000-2004 yılları itibariyle ele almıştır. Çalışmada rekabet gücü ile beşeri sermaye arasındaki ilişki Spearman sıra korelasyonu ve regresyon analizleri yardımıyla incelenmiştir. Çalışma neticesinde beşeri sermayenin ana unsurlarından biri olan eğitimin, uluslararası rekabet gücü sıralamasının oluşumunda ciddi bir öneme sahip olduğu tespit edilmiştir.

Caldera (2010) İspanya’da faaliyet gösteren 1890 firmayı ele aldığı çalışmasında inovasyon ve ihracat davranışı arasındaki ilişkiyi 1991-2002 dönemi itibariyle incelemiştir. Caldera çalışmasında inovasyon faaliyetlerini mevcut ürünleri geliştirmek amacıyla yapılan inovasyonlar ve maliyeti düşürmek amacıyla yapılan inovasyonlar olmak üzere ikiye ayırmış ve bu farklı türdeki inovasyon faaliyetlerinin İspanyol firmaların ihracat performansları üzerine etkilerini araştırmıştır. Bağımlı değişken olarak ihracat miktarları, bağımsız değişken olarak ise Ar-Ge harcamaları ile Ar-Ge yoğunluğu değişkenlerinin kullanıldığı çalışmada rassal etkiler probit modelleri tahmin edilmiş ve ayrıca hassaslık analizi gerçekleştirilmiştir. Analizler neticesinde inovasyon faaliyetlerinin ihracat kararını pozitif olarak etkilediği, bunula beraber mevcut ürünleri geliştirmek amacıyla yapılan inovasyonların, ihracat performansını artırma konusunda maliyeti düşürmek amacıyla yapılan inovasyonlardan daha etkili olduğu tespit edilmiştir. Kagochi ve Jolly (2010) konu ile ilgili başka bir çalışmada ABD’nin tarımsal ürün ihracatındaki uluslararası rekabet gücünü 1971-2006 dönemi itibariyle incelemiştir. Araştırmacılar çalışmalarında dinamik EKK tahmincisinden yararlanmış ve Ar-Ge yatırım harcamalarının uluslararası rekabet gücünü olumlu bir şekilde etkilediğini tespit etmiştir.

Stojcic, Becic ve Vojinic (2012) bir önceki çalışmadan farklı olarak Hırvatistan ve Slovenya imalat sanayi endüstrilerinin uluslararası rekabet gücünü AB üyesi diğer 15 ülke kapsamında incelemiştir. 2002-2007 döneminin ele alındığı çalışmada ihracat payı, birim işgücü maliyeti ve birim ihracat değeri gibi değişkenler kullanılarak dinamik panel veri analizi (sistem GMM) gerçekleştirilmiştir. Analizler neticesinde Hırvatistan’ın uluslararası rekabet gücünün düşük işgücü ücretlerine bağlı olduğu tespit edilirken, Slovenya’nın uluslararası rekabet gücünün ise üretilen ürünün kalitesine bağlı olduğu tespit edilmiştir. Reda (2012) bir çalışmasında işgücü, eğitim ve inovasyon gibi faktörlerin uluslararası rekabet gücüne etkisini ve bu etkileşimin ekonomik büyümeye yansımaları ele almıştır. Reda çalışmasında 2005-2011 dönemini 25

ülke itibarıyla analiz etmiştir. Bağımlı değişken olarak küresel rekabet gücü endeksinin (GCI) kullanıldığı çalışmada bağımsız değişken olarak ise işgücü verimliliği göstergeleri ile eğitim göstergeleri kullanılmıştır. Reda gerçekleştirdiği panel veri analizi (rassal etkiler modeli, sabit etkiler modeli) neticesinde işgücü, eğitim ve inovasyon değişkenleri ile uluslararası rekabet gücü değişkeni arasında pozitif ilişki tespit etmiştir.

Tijanac ve Obadic (2015) başka bir çalışmada bölgeler arası beşeri sermaye stoku eşitsizliklerinin uluslararası rekabet gücüne etkisini araştırmışlardır. 2000-2011 döneminin ele alındığı çalışmada, AB üyesi 22 ülke panel veri analizi (sabit etkiler modeli, sistem GMM yöntemi) yardımıyla incelenmiştir. Çalışmada beşeri sermaye stoku eşitsizlikleri ile uluslararası rekabet gücü arasındaki ilişki yapısal ve zorunlu fon göstergeleri ile gelişmişlik farklarını ifade eden diğer göstergeler kullanılarak analiz edilmiştir. Çalışmadan elde edilen sonuçlara göre bir ülkede bölgeler arası beşeri sermaye stoku farklılıklarının yüksek olması, o ülkenin gelecekteki uluslararası rekabet gücünü olumsuz etkilemektedir. Ayrıca AB’de uygulanan yapısal ve zorunlu fonlar, bu fonlardan yararlanabilen ülkelerin uluslararası rekabet gücünü uzun dönemde artırabilmektedir. Kuna (2017) ara talep ile teknolojik unsurların uluslararası rekabet gücüne etkisini incelediği çalışmasında, bir ülkedeki bilgi yoğun iş hizmetlerinin ara tüketimi ile bu sektörde yaşanan teknolojik ilerlemelerin, o ülkenin bilgi yoğun iş hizmetleri alanındaki uluslararası rekabet gücünü etkisini analiz etmiştir. AB üyesi ülkelerin 2000-2009 dönemi itibarıyla ele alındığı çalışmada panel birim kök ve panel eşbütünleşme tahmin yöntemlerinden yararlanılmıştır. Kuna çalışmasında beşeri sermaye donatımının, bilgi yoğun iş hizmetlerinin yurtiçi yoğunluğunun ve düşük işgücü ücretlerinin, bilgi yoğun iş hizmetleri sektörünün uluslararası rekabet gücünü pozitif olarak etkilediğini tespit etmiştir. Bu çalışma ile birlikte literatürde yer alan diğer çalışmaların özetleri Tablo 1’de gösterilmiştir.

Tablo 1: Literatür Özeti

Çalışma	Amaç	Dönem/Örneklem	Yöntem	Sonuç
Donald. B Keesing (1967)	Ar-Ge Faaliyetlerinin ABD Dış Ticaretine Etkisinin Belirlenmesi	1961-1962 ABD İmalat Sanayi Endüstrisi	Korelasyon ve Nedensellik Testleri	Ar-Ge Faaliyetlerinin Yoğunluğu ile ABD Endüstrilerinin İhracat Performansı Arasında Pozitif İlişki Söz Konusu
Özçelik ve Taymaz (2004)	Türk İmalat Sektöründeki Firmaların İhracat Performanslarının Belirleyicilerinin Araştırılması	1995-1997 Türkiye	Panel Veri Analizi	Ar-Ge ve Diğer Yenilik Faaliyetleri Türk İmalat Sektöründeki Firmaların Uluslararası Rekabet Gücü Kazanmasında Etkin Role Sahiptir

Tablo 1'in devamı...

Altay ve Pazarlıoğlu (2007)	Uluslararası Rekabet Gücü ile Beşeri Sermaye Arasındaki İlişkiyi Değerlendirmek	2000-2004 50 Ülke	Korelasyon Analizi	Beşeri Sermaye Unsurlarından Biri Olan Eğitim ile Uluslararası Rekabet Gücü Arasındaki Pozitif İlişki Bulunmaktadır
A. Caldera (2010)	İnovasyon ile İhracat Davranışı Arasındaki İlişkinin İncelenmesi	1991-2002 İspanya	Rassal Etkiler Modeli, Probit Modeli, Hassaslık Analizi	İnovasyon Faaliyetleri İhracat Kararını Pozitif Olarak Etkilemektedir
Kagochi ve Jolly (2010)	ABD'nin Tarımsal Ürün İhracatı Alanındaki Uluslararası Rekabet Gücünün İncelenmesi	1971-2006 ABD ve Seçilmiş Diğer Ülkeler	Dinamik EKK Yöntemi	Ar-Ge Yatırım Harcamaları Uluslararası Rekabet Gücünü Pozitif Bir Şekilde Etkilemektedir
Stojic, Becic ve Vojinic (2012)	Hırvatistan ve Slovenya İmalat Sanayi Endüstrilerinin Uluslararası Rekabet Gücünün Analiz Edilmesi	2002-2007 AB Üyesi 17 Ülke	Dinamik Panel Veri Analizi	Uluslararası Rekabet Gücü İşgücü Ücretlerine ve Ürün Kalitesine Bağlıdır
M. Reda (2012)	İşgücü, Eğitim ve İnovasyon Gibi Faktörlerin Uluslararası Rekabet Gücüne Etkisinin Araştırılması	2005-2011 25 Ülke	Panel Veri Analizi	İşgücü, Eğitim ve İnovasyon Değişkenleri ile Uluslararası Rekabet Gücü Değişkeni Arasında Pozitif İlişki Bulunmaktadır
Tijanac ve Obadic (2015)	Bölgelerarası Beşeri Sermaye Stoku Farklılıklarının Uluslararası Rekabet Gücüne Etkisinin Araştırılması	2000-2011 AB Üyesi 22 Ülke	Panel Veri Analizi	Bölgelerarası Beşeri Sermaye Stoku Farklılıklarının Fazla Olması, O Ülkenin Uluslararası Rekabet Gücünü Olumsuz Etkilemektedir
J. W. Kuna (2017)	Ara Talep ile Teknolojik Unsurların Uluslararası Rekabet Gücüne Etkisinin İncelenmesi (Bilgi Yoğun İş Hizmetleri Kapsamında)	2000-2009 AB Üyesi Ülkeler	Panel Veri Analizi	Beşeri Sermaye Donatımı, BYİH'nin Yurtiçi Yoğunluğu ve Düşük Ücretler BYİH Sektörünün Uluslararası Rekabet Gücünü Olumlu Etkilemektedir.

II. VERİ SETİ, EKONOMETRİK YÖNTEM VE AMPİRİK BULGULAR

1992-2014 döneminin G20 üyesi 14 ülke kapsamında yıllık verilerle ele alındığı ampirik uygulamada bağımlı değişken olarak karşılaştırmalı üstünlüklerin dinamiklerini ve ihracat alanındaki rekabet gücünü analiz etmeyi sağlayan NRCA endeksinden yararlanılmıştır. NRCA endeksi hesaplanırken UN Comtrade veri tabanından elde edilen SITC (Standart International Trade Classification) Revize 3 ile yüksek teknolojlili ürün dış ticaretini dikkate alan SITC Revize 3.7 ihracat verileri kullanılmıştır. Bu hesaplama yöntemiyle ülkelerin yüksek teknolojlili ürün ihracatı alanındaki uluslararası rekabet güçlerini ifade eden endeks değerlerinin kullanılması amaçlanmıştır. Ampirik uygulamada bağımsız değişken olarak ise kişi başına gayri safi yurtiçi hasıla (GDPPC), nominal döviz kuru (ER), yüksek teknolojlili ihracatın imalat sanayi ihracatına oranı (HTECHM), yurtiçi patent başvuru sayısı (PATENT), insani gelişme endeksi (HDI), doğuştan yaşam süresi (LEAB) ve her bin doğumda bebek ölüm oranı (MRI) değişkenleri kullanılmıştır. Bu değişkenlerden kişi başına gayri safi yurtiçi hasıla ile nominal döviz kuru, makroekonomik değişkenlerin uluslararası rekabet gücüne etkisini analiz etmek amacıyla tercih edilirken, yüksek teknolojlili ürün ihracatının toplam imalat sanayi ihracatına oranı ile yurtiçi patent başvuru sayısı değişkenleri ise teknolojik faktörlerin uluslararası rekabet gücüne etkisini incelemek amacıyla tercih edilmiştir. Çalışmada ayrıca insani gelişme endeksi, doğuştan yaşam süresi ve bebek ölüm oranı değişkenleri beşeri sermayenin uluslararası rekabet gücüne etkisini incelemek amacıyla kullanılmıştır. Uygulamada eksi değer barındıran nrca değişkeni haricindeki tüm değişkenlerin logaritması alınmıştır. Son olarak analizde yer alan ülkelere ait yıllık veriler Dünya Bankası, UNDP (Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı) ve Penn Dünya Tablosu veri tabanlarından elde edilmiştir.

Paneli oluşturan birimlerin hata terimleri arasında korelasyon ilişkisinin olduğu durumda, birinci nesil panel birim kök ve eşbütünleşme testleri ile eşbütünleşme tahminçiler yatay kesit bağımlılığını dikkate almadıkları için yetersiz kalmaktadır. Bu nedenle birim kök ve eşbütünleşme analizlerine başlanmadan önce hangi testlerin ve tahminçilerin tercih edileceğinin belirlenmesi amacıyla yatay kesit bağımlılığının test edilmesi gerekmektedir. Sabit etkiler modelinde paneli oluşturan yatay kesitler arasındaki korelasyonu test etmeye yarayan ve N'in T'den daha düşük olduğu analizlerde etkili olan Breusch Pagan (1980) LM testi, genel olarak her bir yatay kesit için oluşturulan eşbütünleşme veya hata düzeltme modellerinden elde edilen kalıntılar arasında ilişki olup olmadığını test etmek amacıyla kullanılmaktadır. Bu teste ait temel hipotezi şu şekilde ifade etmek mümkündür;

$$H_0: cov(e_{it}, e_{jt}) = \rho_{ij} = 0 \quad (\text{tüm } t\text{'ler için } i \neq j)$$

Temel hipotezi test amacıyla kullanılan LM test istatistiği ise (1) nolu eşitlikte yer alan formül yardımıyla hesaplanmaktadır.

$$LM = T \sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N \hat{\rho}_{ij}^2 \quad (1)$$

N'in T'den daha büyük olduğu durumlarda etkin sonuçlar veren ve Pesaran (2004) tarafından geliştirilen CD yatay kesit bağımlılığı testi ADF regresyon denkleminin tahmin edilmesinden elde edilen kalıntılar kullanılmaktadır.² Pesaran CD testinin ilk aşamasında her bir kesitin diğer tüm kesitlerle olan korelasyonu hesaplanmaktadır. Dolayısıyla N kesit sayısına ait bir panel için N*N-1 adet korelasyon katsayısı elde edilmektedir. CD testine ait temel ve alternatif hipotezleri şu şekilde sıralamak mümkündür;

$$H_0: \rho_{ij} \neq 0$$

$$H_0: \rho_{ij} = 0$$

Hipotezlerde yer alan ρ_{ij} i. ve j. kesitlere ait kalıntılar arasındaki korelasyon katsayısını ifade etmektedir. Pesaran'ın dengeli ve dengesiz panellerdeki yatay kesit bağımlılığını sınamak amacıyla geliştirdiği test istatistikleri sırasıyla (2) ve (3) nolu eşitliklerde gösterilmiştir;

$$CD_{Dengeli\ Panel} = \sqrt{\frac{2T}{N(N-1)}} \left(\sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N \hat{\rho}_{ij} \right) \quad (2)$$

$$CD_{Dengesiz\ Panel} = \sqrt{\frac{2}{N(N-1)}} \left(\sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N T_{ij} \hat{\rho}_{ij} \right) \quad (3)$$

Tablo 2'de yer alan sonuçlara göre LNGDPPC, LNHITECHM, LNPATENT, LNHDI, LNLEAB VE LNMRI değişkenleri Breusch-Pagan LM (2004), Pesaran LM (2004), Baltagi- Feng- Kao LM (2012) ve Pesaran CD (2004) test istatistiklerine göre yatay kesit bağımlılığına sahiptir. NRCA değişkeni ise Pesaran CD testi haricindeki diğer testlere göre yatay kesit bağımlılığına sahiptir. Bu durum karşısında Pesaran CD testinin N'in T'den büyük olduğu analizlerde daha etkin sonuçlar verdiği göz önünde bulundurulmuş

² Analizde kullanılan diğer yatay kesit bağımlılığı testi için bkz. Baltagi, Badi; Feng, Qu; and Kao, Chihwa, "A Lagrange Multiplier Test for Cross-Sectional Dependence in a Fixed Effects Panel Data Model" (2012). Center for Policy Research. 193.

ve diğer test sonuçları dikkate alınarak NRCA değişkeninin de yatay kesit bağımlılığına sahip olduğu kabul edilmiştir. Bu analiz neticesinde yatay kesit bağımlılığını dikkate alan panel birim kök ve eşbütünlüşme testleri ile eşbütünlüşme tahmincilerinin kullanılması gerektiği kesinlik kazanmıştır.

Tablo 2: Yatay Kesit Bağımlılığı Testi Sonuçları

Değişkenler	Testler			
	Breusch Pagan LM (1980)	Pesaran LM (2004)	Baltagi-Feng-Kao LM (2012)	Pesaran CD (2004)
NRCA	869.3263 [0.0000]	56.6556 [0.0000]	56.3374 [0.0000]	-0.7083 [0.4787]
LNGDPPC	1379.871 [0.0000]	94.4997 [0.0000]	94.1815 [0.0000]	36.0193 [0.0000]
LNER	-	-	-	-
LNHTECHM	525.2872 [0.0000]	31.1537 [0.0000]	30.8355 [0.0000]	14.8683 [0.0000]
LNPATENT	1091.649 [0.0000]	73.1352 [0.0000]	72.8170 [0.0000]	17.2665 [0.0000]
LNHDI	2019.984 [0.0000]	141.9481 [0.0000]	141.6299 [0.0000]	44.9395 [0.0000]
LNLEAB	2048.885 [0.0000]	144.090 [0.0000]	143.772 [0.0000]	45.2629 [0.0000]
LNMRI	1998.076 [0.0000]	140.3242 [0.0000]	140.0060 [0.0000]	44.6903 [0.0000]

Not: Köşeli parantez içindeki rakamlar olasılık değerlerini ifade etmektedir. LNER değişkenine ait sonuçlar veri yapısından dolayı elde edilememiştir.

Panel veri setini oluşturan zaman serilerinin durağan olması, diğer bir ifadeyle bu serilerin ortalamasının, varyansının ve kovaryansının zaman boyunca değişmemesi, bu özellikteki zaman serileriyle yapılacak regresyon analizinin güvenilir sonuçlar vermesi açısından oldukça önemlidir. Durağan olmayan zaman serileriyle yapılan analizler sıklıkla sahte regresyon problemiyle karşılaşılmasına sebep olmaktadır. Sahte regresyon problemi dolayısıyla elde edilen t ve F istatistiği ile R² değerleri sapmalı sonuçlar verebilmektedir. Panel birim kök testleri, geliştirilen test istatistiğinin kesitler arasındaki bağımlılığı dikkate alıp almamasına bağlı olarak birinci ve ikinci nesil birim kök testleri olmak üzere iki gruba ayrılmaktadır. Birinci nesil birim kök testleri yatay kesit bağımlılığını dikkate almazken, ikinci nesil birim kök testleri ise bu durumun aksine yatay kesit bağımlılığını dikkate alacak şekilde geliştirilmiştir. Pesaran 2007 yılındaki bir çalışmada birimler arasındaki korelasyonu yok etmek amacıyla basit bir yöntem geliştirmiştir. Pesaran bu teste diğer panel birim kök testlerinde olduğu gibi tahmin edilen ortak faktörlerin farkını almak yerine,

birimlere ait serilerin gecikmeli değerlerinin ve birinci farklarının yatay kesit ortalamalarını Dickey Fuller (DF) ya da Genişletilmiş Dickey Fuller (ADF) regresyon denkleminde yeni değişkenler olarak ilave etmiştir. Özetle bu yöntemde, ADF regresyonunun, gecikmesi alınmış yatay kesit ortalamaları ile genişletilmiş hali kullanılmakta ve bu regresyonun birinci farkının alınmasıyla birimler arası korelasyon yok edilmektedir. Bu test literatürde “kesit açısından genişletilmiş Dickey Fuller (CADF)” ismiyle yer almaktadır. Otokorelasyon probleminin olmadığı varsayımı altındaki CADF regresyon denklemini şu şekilde ifade etmek mümkündür:

$$\Delta Y_{it} = \alpha_i + \rho_i * \bar{Y}_{it-1} + d_0 \bar{Y}_{t-1} + d_1 \Delta \bar{Y}_t + \mu_{it} \quad (4)$$

Panel birim kök testine ait t-istatistiği (CADF) ise şu formül yardımıyla hesaplanmaktadır;

$$t_i(N, T) = \frac{\Delta Y_i' \bar{M}_w Y_{i,-1}}{\hat{\sigma}_i (Y_{i,-1}' \bar{M}_w Y_{i,-1})^{\frac{1}{2}}} \quad (5)$$

IPS panel birim kök testinin yatay kesit bakımından genişletilmiş bir türü olarak kabul edilen CIPS panel birim kök testinin t istatistik değeri, 4.12 nolu eşitlikte de belirtildiği üzere CADF istatistiğinin ortalamasına eşittir,

$$CIPS(N, T) = t - bar = \frac{1}{N} \sum_{i=1}^N t_i(N, T) \quad (6)$$

Tablo 3: CIPS Panel Birim Kök Testi Sonuçları

Değişken (Düzy)	Sabitli	Sabit ve Trendli	Değişken (Fark)	Sabitli	Sabit ve Trendli
NRCA	-1.722	-2.328	DNRCA	-4.272***	-4.343***
LNGDPPC	-1.987	-2.932***	DLNGDPPC	-4.134***	-4.256***
LNER	-2.334	-2.721	DLNER	-3.501***	-3.595***
LNHTECHM	-2.394***	-2.866	DLNHTECHM	-4.040***	-4.338***
LNPATENT	-2.764***	-2.712	DLNPATENT	-4.056***	-4.396***
LNHDI	-2.041	-2.130	DLNHDI	-3.510***	-3.471***
LNLEAB	-2.062	-3.355***	DLNLEAB	-4.414***	-5.073***
LNMRI	-1.877	-1.742	DLNMRI	-2.765***	-3.063***

Not: CIPS testinde gecikme uzunluğu 2 olarak alınmıştır. ***, **, * sırasıyla %1, %5 ve %10 düzeyindeki istatistik anlamlılığı vermektedir.

Ekonometrik analizde kullanılan değişkenlere ait CIPS panel birim kök testi sonuçları Tablo 3'te yer almaktadır. Tablo 3'te yer alan sonuçlara göre NRCA, LNER, LNHDI ve LNMRI değişkenleri kendi seviyelerinde durağan

değildir. LNGDPPC, LNHTECHM, LNPATENT ve LNLEAB değişkenlerinin durağanlık durumu için ise kesin bir şey söylemek mümkün değildir. Diğer taraftan tüm değişkenlerin fark değerlerine ait sonuçlar, analizde yer alan tüm değişkenlerin fark durağan olduğunu göstermektedir. Özetle eşbütünleşme analizinde kullanılacak tüm değişkenler fark durağan I(1) ve Westerlund (2007) panel eşbütünleşme testi için elverişlidir.

Westerlund (2007), panel veri analizlerinde eşbütünleşme ilişkisinin varlığını tespit etmek amacıyla, hata düzeltme modelini esas alan 4 adet panel eşbütünleşme testi geliştirmiştir. Bu testlerin temel mantığı, her bir birimin kendine ait hata düzeltme mekanizmasına sahip olup olmadığına bağlı olarak eşbütünleşme ilişkisini varlığını sınamak şeklindedir. Dolayısıyla, “bu birimde hata düzeltme mekanizması yoktur” temel hipotezi reddedildiğinde “bu modelde eşbütünleşme ilişkisi yoktur” hipotezi de reddedilmektedir. Westerlund çalışmasında (7) nolu eşitlikte yer alan hata düzeltme modelini ele almıştır;

$$\Delta Y_{it} = \gamma_i' d_t + \alpha_i Y_{it-1} + \mu_i' X_{it-1} + \sum_{k=1}^{p_i} \phi_{ik} \Delta Y_{it-k} + \sum_{k=0}^{p_i} \delta_{ik} \Delta X_{it-k} + \epsilon_{it} \quad (7)$$

Westerlund panel ve grup ortalama istatistikleri için temel ve alternatif hipotezleri şu şekilde tanımlamıştır:

$H_0 : \alpha_i = 0$; bütün birimler için eşbütünleşme yoktur.

$H_1 : \alpha_i < 0$; bazı birimler için eşbütünleşme vardır.

Westerlund panel eşbütünleşme testine ait kritik değerler, Westerlund'un “*Testing for Error Correction in Panel Data*” isimli makalesinde yer almaktadır. Westerlund geliştirdiği bu panel eşbütünleşme testinde hesapladığı test istatistiklerini standart normal dağılım kritik değerleri ile karşılaştırırken varsayım gereği panel oluşturan yatay kesitler (birimler) arasında bağımlılık olmadığını kabul etmiştir. Westerlund yatay kesit bağımlılığının dikkate alınması için hesaplanan eşbütünleşme istatistiklerinin Chang (2004)'te önerilen “Bootstrap” dağılım kritik değerleri ile karşılaştırılmasını önermiştir.

Özetle dört istatistik üzerine kurulu olan Westerlund panel eşbütünleşme testleri oldukça esnek yapıdadır ve hata düzeltme modeline ait uzun ve kısa dönem parametrelerindeki heterojenlik durumunu izin vermektedir. Ayrıca standart uzunluğa sahip olmayan serilerden oluşan dengesiz paneller ile analiz yapmayı mümkün kılan bu test ile ilgili yapılan simülasyonlar, bu eşbütünleşme testinin diğer kalıntı temelli testlere kıyasla daha güçlü sonuçlar verdiğini göstermiştir.³

³ Panel eşbütünleşme analizlerinde kullanılan model şu şekildedir; $NRCA_{it} = \alpha_i + \beta_{1i} X_{it} + \epsilon_{it}$

Tablo 4: Westerlund Panel Eşbütünleşme Testi Sonuçları

Değişkenler	Testler				
	NRCA	G-tau	G-alpha	P-tau	P-alpha
LNGDPPC		-3.694 [0.560]	-1.476 [0.595]	-2.438 [0.420]	-1.451 [0.440]
LNER		-4.801 [0.302]	-1.662 [0.525]	-2.447 [0.350]	-2.052 [0.280]
LNHTECHM		-3.597 [0.563]	-1.982 [0.555]	-3.015 [0.310]	-2.494 [0.230]
LNPATENT		-4.921 [0.378]	-0.471 [0.878]	-2.681 [0.638]	-2.525 [0.006]
LNHDI		-4.874 [0.055]	-0.595 [0.535]	-4.333 [0.045]	-3.697 [0.053]
LNLEAB		-7.349 [0.025]	-0.368 [0.523]	-3.760 [0.088]	-3.757 [0.075]
LNMRI		-5.570 [0.055]	0.027 [0.770]	-2.158 [0.542]	-2.066 [0.450]

Notlar: Westerlund (2007) testlerinde öncül ve gecikme sayıları 1 olarak alınmıştır. Köşeli parantez içindeki rakamlar, olasılık değerlerini ifade etmektedir. Westerlund (2007) testi için rapor edilen olasılık değerleri 400 tekrarlı Bootstrap dağılımından elde edilmiştir.

Çalışmamızın bu kısmında kendi seviyesinde durağan olmayan seriler arasında uzun dönemli bir ilişkinin olup olmadığı Westerlund panel eşbütünleşme testleriyle incelenmiştir. Westerlund eşbütünleşme testlerinde yatay kesit bağımlılığını dikkate almak için 400 tekrarlı bootstrap dağılımından yararlanılarak yeni olasılık değerleri elde edilmiştir. Tablo 4'te yer alan sonuçlara göre NRCA değişkeni ile LNGDPPC, LNER, LNHTECHM, LNPATENT ve LNMRI değişkenleri arasında eşbütünleşme ilişkisi bulunmamaktadır.⁴ Diğer test sonuçlarına göre ise, NRCA ile LNHDİ ve LNLEAB değişkenleri arasında uzun dönemli bir ilişki söz konusudur.

İnsani gelişme endeksi (LNHDİ) ve doğuştan yaşam süresi (LNLEAB) ile uluslararası rekabet gücü arasındaki ilişkiyi açıklamak amacıyla geliştirilen modelleri oluşturan değişkenler arasında uzun dönemli ilişkinin tespitinden sonra, modeldeki açıklayıcı değişkenlere ait uzun dönem parametrelerinin tahmin edilmesi gerekmektedir. Eşbütünleşme modelin kalıntılarında yatay kesit bağımlılığı söz konusu ise birinci nesil tahminciler sapmalı sonuçlar vermektedir, dolayısıyla bu durumda yatay kesit bağımlılığını dikkate alan ikinci nesil tahmincilerin kullanılması daha uygun olmaktadır. Pesaran (2006) tarafından geliştirilen ortak korelasyonlu etkiler ortalama grup (CCEMG) tahmincisi ve

⁴ Modeli oluşturan değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisinin olup olmadığı tespit edilirken, model için hesaplanan olasılık değerlerine bakılmıştır. Buna göre en az üç test istatistiğine göre temel hipotezin reddedildiği modellerde eşbütünleşme ilişkisinin olduğu kabul edilmiştir.

literatürde yer alan diğer ikinci nesil tahminçiler, yatay kesit bağımlılığının farklı türlerine, faktörlerin sahip olduğu birim köke ve eğim heterojenliğine karşı dirençlidir. Dinamik ortak korelasyonlu etkiler ortalama grup (DCCEMG) tahminçisi bu bahsedilenlerin aksine gecikmeli bağımlı değişkenin veya zayıf dışsal bağımsız değişkenin varlığına karşı dirençli değildir. Chudik ve Pesaran (2015) tarafından geliştirilen DCCEMG tahminçisi, CCEMG tahminçisinin dinamik bir versiyonudur ve biraz önce sıralanan durumları dikkate almaktadır.

DCCE tahminçisinde, değişkenlere ait yatay kesit ortalamaları, gözlemlenemeyen faktörleri temsil etmesi amacıyla modele eklenmektedir. Ayrıca değişkenlerin birinci farklarının yatay kesit ortalamalarının modele ilave edilmesiyle global şoklara ait heterojen etkilerin giderilmesi sağlanabilmektedir. Bağımlı ve bağımsız değişkenlerinin I(1) olduğu varsayımı altında, DCCE tahminçisi aşağıda belirtilen regresyon denkleminin tahmini ile elde edilmektedir:

$$\Delta Y_{it} = \alpha_i(Y_{it-1} - \vartheta'_i X_{it-k}) + \sum_{k=1}^p \tau_k \Delta Y_{it-k} + \sum_{k=1}^p \delta_k \Delta X_{it-k} + \sum_{k=1}^p \beta_k \Delta \bar{Y}_{t-k} + \sum_{k=1}^p \gamma_k \Delta \bar{X}_{t-k} + e_{it} \quad (8)$$

Yukarıdaki denklemden de görüldüğü üzere DCCE tahminçisinin diğer heterojen tahminçilerden farkı, bu yöntemde farkı alınmış değişkenlerin yatay kesit ortalamalarının da regresyon denklemine dahil edilmesidir.

Tablo 5: DCCEMG Panel Eşbütünleşme Tahminci Sonuçları

Ülkeler	Değişkenler	
	LNHDI	LNLEAB
Arjantin	-0.0163 (0.0593)***	-0.1063 (0.7704)***
Brezilya	0.0229 (0.0366)	0.1586 (0.3172)**
Kanada	-0.0787 (0.0761)	0.1957 (0.3816)*
Çin	0.3719 (0.0451)	0.5983 (0.1210)
Fransa	0.0106 (0.1026)***	-0.0992 (0.1338)
Almanya	0.0193 (0.1127)***	0.1211 (0.2186)*
Hindistan	0.0546 (0.0486)	0.0228 (0.2532)***

Tablo 5'in devamı...

Endonezya	-0.0202 (0.0528)***	-0.1006 (0.2285)**
Japonya	0.2043 (0.1648)	0.0519 (0.1944)***
Güney Kore	0.1353 (0.0820)	0.0041 (0.2364)***
Meksika	-0.1884 (0.1262)	0.4692 (0.1960)
Türkiye	0.0055 (0.0645)***	0.0214 (0.1485)***
Büyük Britanya	0.0501 (0.0698)	-0.0614 (0.1818)***
ABD	-0.3453 (0.1806)	-0.3179 (0.1961)
Ortalama Grup Katsayısı	0.0163 (0.0446)	0.0684 (0.0633)

Not: Parantez içerisindeki rakamlar t istatistik değerlerini ifade etmektedir. ***, **, * sırasıyla %1, %5 ve %10 düzeyindeki istatistik anlamlılığı göstermektedir.

DCCEMG panel eşbütünlük tahminci sonuçları Tablo 5'te gösterilmiştir. Tablo 5'te yer alan sonuçlara göre Arjantin ve Endonezya'da insani gelişme endeksi ile doğuştan yaşam süresi değişkenleri uluslararası rekabet gücünü negatif bir şekilde etkilemektedir. Almanya ve Türkiye'de ise bu durumun aksine insani gelişme endeksi ile doğuştan yaşam süresindeki artış uluslararası rekabet gücünü pozitif bir şekilde etkilemektedir. Yine G20 ülkelerinden Brezilya, Kanada, Hindistan, Japonya ve Güney Kore'de doğuştan yaşam süresindeki artış, Fransa'da ise insani gelişme endeksindeki artış uluslararası rekabet gücünü pozitif bir şekilde etkilerken, Britanya'da doğuştan yaşam süresindeki artış beklenilenin aksine uluslararası rekabet gücünü negatif bir şekilde etkilemektedir. Diğer ülkelere ait parametrelerin istatistik olarak anlamsız olduğu analizde, her iki değişkene ait grup ortalama katsayıları pozitif fakat anlamsız çıkmıştır. Özetle Tablo 5'te yer alan katsayılar, insani gelişme endeksi ile doğuştan yaşam süresi değişkenlerinin birbiriyle tutarlı sonuçlar verdiğini göstermektedir. Ayrıca DCCEMG tahminci sonuçlarına göre seçilmiş G20 ülkelerinin birçoğunda, beşeri sermaye stokundaki artış uluslararası rekabet gücünü pozitif olarak etkilemektedir.

SONUÇ

Beşeri sermaye ile makro ekonomik ve teknolojik unsurların uluslararası rekabet gücüne etkisini açıklamak amacıyla gerçekleştirilen analizler neticesinde beşeri sermaye değişkenlerinden insani gelişme endeksi ve doğuştan yaşam

süresi değişkenlerinin G20 ülkelerinin Türkiye dahil önemli bir kısmında uluslararası rekabet gücünü pozitif bir şekilde etkilediği tespit edilmiştir. Bu sonuç beşeri sermayenin, yenilik ve teknolojinin uluslararası rekabet gücü için önemini artırmasıyla birlikte bir ülkenin sahip olduğu en önemli üretim unsuru haline geldiğini ve beşeri sermaye için yapılan yatırımların teknolojik ve yenilik yapma kapasitesini artırarak ülkelerin gelecekteki uluslararası rekabet güçlerini güvence altına alabileceğini savunan görüşlerle paralellik göstermiştir. Ayrıca analiz sonuçları doğru işleyen bir mesleki eğitim sistemiyle geliştirilen nitelikli işgücünün, teknolojik yeniliklerin benimsenmesini ve transferini hızlandırarak, ulusal yenilik ve icat sürekliliğini sağladığı ve Ar-Ge için gerekli teknolojik altyapının oluşumunda etkin rol oynayarak uluslararası rekabet gücüne katkı sağladığını savunan araştırmaları desteklemiştir.

Beşeri sermaye ile uluslararası rekabet gücü arasındaki pozitif ilişkiyi teorik ve ampirik literatür ışığında birçok açıdan değerlendirmek mümkündür. İlk olarak beşeri sermaye ile uluslararası rekabet gücü arasındaki pozitif ilişki, Keesing (1965)'in görüşleriyle tutarlılık göstermekte ve beşeri sermayenin ülkelerin dış ticaret yapılarını etkilediğini ifade etmektedir. Ayrıca Keesing tarafından geliştirilen ve nitelikli işgücü bakımından zengin olan ülkelerin, nitelikli işgücünün daha yoğun olarak kullanıldığı malların üretiminde uzmanlaşıp bu tür malları ihraç ettiğini savunan nitelikli işgücü teorisi, uygulama sonuçlarıyla desteklenmiştir. Buna göre ülkeler beşeri sermaye stoklarını geliştirerek yüksek teknoloji ürünlerin üretiminde uzmanlaşabilmekte ve bu şekilde katma değeri yüksek ürünlerin dış ticaretinde söz sahibi olabilmektedir. Benzer şekilde beşeri sermaye stokunun geliştirilmesi katma değeri yüksek malların ihracatını artırmakta ve katma değeri yüksek malların dış ticaretinden elde edilen ekstra kazançlar beşeri sermaye birikimine katkı sağlayabilmektedir. Dış ticaretten elde edilen bu tür kazançlar Auer (2015)'in de belirttiği üzere ülkeler arası gelir ve refah farklılıklarını azaltabilmektedir. Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerin yüksek teknoloji ürünlerin dış ticaretinde rekabetçi olabilmeleri için beşeri sermaye stoklarını geliştirmeleri muhakkaktır. Nitekim Türkiye beşeri sermaye stokunu geliştirmek adına son yıllarda yükseköğretim okullaşma oranlarını ve yükseköğretim eğitim harcamalarını istikrarlı bir şekilde artırmış ve özellikle 2003 yılından sonra uygulamaya konulan ve Dünya Bankası tarafından finanse edilen sağlıkta dönüşüm programı ile sosyal sağlık sigortasına dair temel hizmetler paketini geliştirmiş, devlet hastanelerini yeniden organize etmiş ve temel sağlık hizmetlerini güçlendirmiştir. Eğitim ve sağlık alanında yaşanan bu gelişmeler Türkiye'nin yüksek teknoloji ürün ihracatı alanındaki uluslararası rekabet gücünü uygulama sonuçlarından da görüleceği üzere artırmıştır.

Diğer taraftan Türkiye ve diğer gelişmekte olan ülkelerde bölgeler arası beşeri sermaye stoku farklılıklarının fazla olması Tijanic ve Obadic (2015)'in de belirttiği üzere bu ülkelerin uluslararası rekabet gücünü olumsuz etkilemektedir. Bölgeler arası gelişmişlik farklarının yüksek olduğu ülkelerde gözlenen bu

durum eğitim ve sağlık alanında yapılan yatırımların etkinliğini azaltmakta ve ülkelerin gerçek beşeri sermaye stoku potansiyellerinin gerisinde kalmasına sebep olmaktadır. Bu nedenle, ulusal kalkınma planlarının tüm bölge koşullarını dikkate alarak hazırlanması ve bölgelerarası gelişmişlik farklarını ortadan kaldıracak nitelikte olması gerekmektedir.

Ampirik uygulamada beşeri sermaye değişkeni olarak kullanılan ve uluslararası rekabet gücünü pozitif bir şekilde etkilediği tespit edilen insani gelişme endeksi (HDI) uzun ve sağlıklı bir yaşam, bilgi ve eğitim durumu ve kaliteli bir yaşam sürdürülebilmeye imkan sağlayacak kaynaklara sahip olabilme kriterlerine bağlı göstergeler yardımıyla hesaplanabilmektedir. O halde bir ülkenin uluslararası rekabet gücünü geliştirebilmesi, uzun ve sağlıklı bir yaşamı destekleyecek sağlık yatırımları ile genel bilgi ve eğitim durumunu geliştirecek eğitim yatırımlarını artırmasına ve o ülkede ikamet eden insanların kaliteli bir yaşam sürdürebilecek ortalama gelire sahip olabilmesiyle mümkündür. Türkiye'nin sağlık ve eğitim göstergeleri ile kişi başına gayri safi yurtiçi hasıla bakımından diğer gelişmiş ülkelerin gerisinde olması, Türkiye'nin sağlık ve eğitim yatırımlarını sürdürerek kişi başına gayri safi yurtiçi hasılayı istikrarlı bir şekilde artırabilmesi durumunda, gelişmiş ülkeleri uluslararası rekabet gücü bakımından yakalayabileceğini göstermektedir.

KAYNAKÇA

- Aktan, C. C. ve Vural, İ. Y. (2004). *Rekabet gücü ve rekabet stratejileri, rekabet dizisi:2*. Ankara: Tisk Yayınları, Yayın No:254.
- Altay, A. ve Pazarlıoğlu, M. V. (2007). Uluslararası rekabet gücünde beşeri sermaye: ekonometrik yaklaşım. *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal Ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi, Cilt:2007, No.1*, 96-108.
- Atik, H. ve İlkay, S. Ç. (2015). *Beşeri sermaye ve dış ticaret ilişkisi: türkiye üzerine bir uygulama*. Saarbrücken: Türkiye Alim Kitapları.
- Auer, A. R. (2015). Human capital and the dynamic effects of trade. *Journal of Development Economics, Vol.117, No.1*, 107-118.
- Baltagi, B., Feng, Q. ve Kao, C. (2012). A lagrange multiplier test for cross-sectional dependence in a fixed effects panel data model. *Center for Policy Research*
- Breusch, T. ve Pagan, A. (1980). The lagrange multiplier test and its applications to model spesification in econometrics. *Review of Economic Studies, Vol.47, No.1*, 239-253.
- Caldera, A. (2010). Innovation and exporting: evidence from Spanish Manufacturing Firms. *Review of World Economics, Vol.146, No.4*, 657-689.
- Chang, Y. (2004). Bootstrap Unit root tests in panel with cross-sectional dependency. *Journal of Econometrics, Vol.120, No.2*, 263-293.
- Chudik, A. ve Pesaran, H. M. (2015). Common correlated effects estimation of heterogenous dynamic panel data models with weakly exogenous regressors. *Journal of Econometrics, Vol.188, No.2*, 393-420.
- Fagerberg, J. (1988). International competitiveness. *The Economic Journal, Vol.98, No.391*, 355-374.
- Garelli, S. (2002). *"Competitiveness of nations: the fundamentals" world competition yearbook*. International Institute for Management Development (IMD).
- Kagochi, J. M. ve Jolly, C. M. (2010). R&D investments, human capital, and the competitiveness of selected U.S. agricultural export commodities. *International Journal of Applied Economics, Vol.7, No.1*, 58-77.
- Keesing, D. B. (1965). Labor skills and international trade: evaluating many trade flows with a single measuring device. *Review of Economics and Statistics, Vol.47, No.3*, 287-294.
- Keesing, D. B. (1967). The impact of research and development on United States. *Journal of Political Economy, Vol.75, No.1*, 38-48.
- Kenen, P. B. (1970). Skills, human capital and comparative advantage. *National Bureau of Economic Research*, 195-240.

- Khemani, R. ve Shapiro, D. (1993). *Glossary of Industrial Organisation Economics and Competition Law*.
- Krugman, P. (1994). Competitiveness: A dangerous obsession. *Foreign Affairs*, 28-44.
- Kuna, J. W. (2017). The role of intermediate demand and technology for international competitiveness of the KIBS Sector: Evidence from European Union Countries. *The Journal of International Trade & Economic Development*, 777-800.
- Lall, S. (2001). Competitiveness indices and developing countries: An economic evaluation of the global competitiveness report. *World Development*, Vol.29, No.9 , 1501-1525.
- Markusen, J. (1992). *Productivity, competitiveness, trade performance and real income: the nexus among four concepts*. Ottawa: Canada Communication Group.
- Özçelik, E. ve Taymaz, E. (2004). Does innovativeness matter for international competitiveness in developing countries?: The case of Turkish manufacturing industries. *Research Policy*, Vol.33, No.3, 409-424.
- Pesaran, H. M. (2004). General diagnostic tests for cross section dependence in panels. *Cambridge Working Papers in Economics 0435*, Faculty of Economics, University of Cambridge.
- Pesaran, H. M. (2006). Estimation and inference in large heterogeneous panels with multifactor error structure. *Econometrica*, Vol.74, No.4, 967-1012.
- Pesaran, H. M. (2007). A simple panel unit root test in the presence of cross-section dependence. *Journal of Applied Econometrics*, Vol.22, No.2, 265-312.
- Reda, M. (2012). Enhancing Egypt's competitiveness: Education, innovation and labor. *The Egyptian Center For Economic Studies, Working Paper No.167*, 1-34.
- Scott, B. R. ve Lodge, C. (1985). *US competitiveness in the world economy*. Boston: Harvard Business School Press.
- Stojcic, N., Becic, M. ve Vojinic, P. (2012). The competitiveness of exports from manufacturing industries in Croatia and Slovenia to the EU-15: A dynamic panel analysis. *Croatian Economic Survey*, Vol.14, No.1, 69-105.
- Tijanac, L. ve Obadic, A. (2015). Can we boost the competitiveness of the European Union through reducing regional inequalities in human capital? *Engineering Economics*, Vol.26, No.3, 295-305.
- Westerlund, J. (2007). Testing for error correction in panel data. *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, Vol.69, No.6, 709-748.

CEP TELEFONU PAZARINDA MÜŞTERİ MEMNUNİYETİNİ ETKİLEYEN FAKTÖRLERİN ACSİ MODELİYLE ARAŞTIRILMASI*

Erkan ARI**

Veysel YILMAZ***

Gizem ÇELME KABAKÇI****

ÖZ

Cep telefonu sektörü, teknolojiyle beraber her geçen yıl daha fazla gelişerek inovasyonun en önemli faktör olduğu bir sektör haline gelmektedir. Her marka tüketiciyi daha iyiye ve daha yeniye kavuşturmak için çaba göstermekte, yüzlerce ürün tasarlanmaktadır. Bu durum tüketicinin karar vermesi için çok fazla faktörün ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Böylelikle özellikle cep telefonu pazarında müşteri memnuniyetini sağlamak büyük önem taşımaktadır. Bu çalışmanın amacı, Amerikan Müşteri Memnuniyeti Modeli (ACSI) ile İzmir’de yaşayan ve akıllı telefon kullanan insanların cep telefonu markalarına olan memnuniyet ve sadakatlerini araştırmaktır. Modelin test edilmesinde Yapısal Eşitlik Modeli (YEM) kullanılmıştır. Araştırma modelinde yer alan faktörler; Algılanan Kalite, Algılanan Değer, Müşteri Şikayetleri, Müşteri Beklentileri ve Müşteri Sadakatidir. Çalışmada kullanılan veriler, İzmir’de Bornova, Karşıyaka, Foça, Buca, Çiğli, Bayraklı ilçelerinde ikamet eden farklı meslek ve yaş gruplarına ait kişiler arasından rastgele seçilen 319 kişiye birebir görüşme neticesinde anket yapılarak elde edilmiştir. Çalışmada, önerilen araştırma modeli YEM ile analiz edilmiş ve modelin uygunluğu çeşitli uyum ölçütlerine göre değerlendirilmiştir. Model uyumu için hesaplanan ki-kare değeri 290,60 ve (χ^2/sd) değeri ise 2,64 olarak hesaplanmıştır. Verilerin analizlerden; memnuniyet ile şikâyet ve sadakat arasındaki ilişki katsayıları sırasıyla 0,76 ve 0,94 olarak hesaplanmıştır.

Anahtar Kavramlar: Cep Telefonu Pazarı, Müşteri Memnuniyeti, ACSI, Müşteri Sadakati, Yapısal Eşitlik Modellemesi (YEM).

---

*Bu çalışma 2018 yılında Gizem ÇELME KABAKÇI tarafından yazılan “Cep Telefonu Cihazı Pazarında Marka Sadakatini Etkileyen Faktörlerin Yapısal Eşitlik Modeliyle İncelenmesi” başlıklı yüksek lisans tezinden türetilmiştir.

**Doç. Dr., Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Ekonometri Bölümü, erkan.ari@dpu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0001-6012-0619>

***Prof. Dr., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, İstatistik Bölümü, vyilmaz@ogu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0001-5147-5047>

****Bilim Uzmanı, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, gizemcelme.kabakci@vakifbank.com.tr, <https://orcid.org/0000-0002-0533-9607>

Makalenin gönderilme tarihi: 17 Nisan 2019

Kabul tarihi: 2 Temmuz 2019

INVESTIGATION OF FACTORS AFFECTING CUSTOMER SATISFACTION IN MOBILE PHONE MARKET WITH ACSI MODEL

ABSTRACT

The mobile phone sector is becoming a sector where innovation is the most important factor by developing more and more every year. Every brand strives to make the consumer better and new, and hundreds of products are designed. This causes too many factors for the consumer to make a decision. Thus, customer satisfaction in the mobile phone market is of particular importance. The aim of this study is to investigate the satisfaction and loyalty of mobile phone brands of people living in İzmir with the American Customer Satisfaction Model (ACSI). Factors included in the research model; Perceived Quality, Perceived Value, Customer Complaints, Customer Expectations and Customer Loyalty. The data used in the study were obtained by a one-to-one interview with 319 people randomly selected among people belonging to different occupations and age groups residing in Bornova, Karşıyaka, Foça, Buca, Çiğli and Bayraklı districts in İzmir. In this study, the proposed research model was analyzed with SEM and the suitability of the model was evaluated according to various compliance criteria. The calculated chi-square value for the model fit is 290,60 and (χ^2/sd) is calculated as 2,64. Result of the analyzes; The path coefficients between satisfaction and complaint and satisfaction and loyalty were calculated as 0.76 and 0.94, respectively.

Keywords: Mobile Phone Market, Customer Satisfaction, ACSI, Customer Loyalty, Structural Equation Model (SEM).

GİRİŞ

Mobil telefon pazarı Dünya’da en hızlı büyüyen pazarlardan biridir. 2002’de ilk renkli ekran telefonların piyasaya çıkması ve 2004-2006 yılları arasında multimedya özelliğinin tanıtılması ile hız kazanan bu gelişim, 2007 yılında, Nokia’nın ilk akıllı telefonu üretmesi ile başka bir boyut kazanmıştır. Bu gelişmelerle mobil telefon, günlük hayatta en çok kullandığımız araçlardan biri haline gelmiştir. Cep telefonları moda ve özellikle genç jenerasyon için bir statü sembolü olarak görülmektedir (Sultan ve Rohm, 2005). Tüketicilerin beklentileri ve istekleri değişmeye devam etmekte ve cep telefonu üreticileri de bu değişime ayak uydurmak için her gün yeni özellikler piyasaya sunmaktadır.

Cep telefonu kullanıcılarının çoğunluğunu gençler oluşturmakta olup, cep telefonu üreticileri genç kitleyi etkileyebilmek adına, yeni teknolojiler ve dizaynlar kullanmakta, onların memnuniyet ve sadakatinden kar elde etmektedir.

Cep telefonu pazarındaki başarı sadece teknolojik özelliklerle ilgili değil, aynı zamanda birçok sosyal dinamiği ve fiyat, marka, garanti gibi diğer faktörleri de içermektedir (Ünal ve Arslan, 2013). Müşteri memnuniyet ve markaya olan bağlılık, hemen hemen her pazarda olduğu gibi cep telefonu pazarında da üreticilerin yaratmaya çalıştığı en önemli değerlerden biridir.

Türkiye’de cep telefonu pazarında çok sayıda firma vardır. Firmaların birbirleriyle rekabet halinde olduğu bu pazarda müşteri memnuniyet ve bağlılığını etkileyen değişkenleri ortaya koymak ve bu değişkenler arası ilişkileri incelemek firmaların geleceği açısından büyük öneme sahiptir.

Bu çalışmada da cep telefonu cihazı pazarında, müşteri memnuniyet ve sadakatini etkileyen faktörler ve bu faktörlerin birbirleriyle olan ilişkileri, Amerikan Müşteri Memnuniyeti Modeli (ACSI) modeliyle belirlenmeye çalışılmıştır. Modelin test edilmesinde Yapısal Eşitlik Modeli (YEM) kullanılmıştır.

I. LİTERATÜR TARAMASI

Türkyılmaz ve Özkan (2007), Türk cep telefonu sektörü (TMPS) için yeni bir müşteri memnuniyeti endeksi modeli geliştirmeyi ve test etmeyi amaçlamıştır. Bu amaçla, ilgili literatüre ve müşteri memnuniyeti konusundaki teorik düşüncelere dayanarak yeni bir ölçüm modeli geliştirilmiştir. İstanbul’da 700 cep telefonu kullanıcılarına önerilen modele dayalı bir anket yapılmıştır. Önerilen yapısal eşitlik modelini (YEM) tahmin etmek için kısmi en küçük kareler yöntemi kullanılmıştır. Geçerlilik ve güvenilirlik sonuçları önerilen memnuniyet modelinin tatmin edici şekilde açıklayıcı olduğunu ortaya koymuştur. Çalışma sonucunda önerilen modelde müşteri beklentileri ile müşteri memnuniyeti arasında pozitif yönlü bir ilişki (0,13), müşteri beklentileri ile algılanan kalite arasında da benzer şekilde pozitif yönlü bir ilişki bulunmuştur (0,73). Benzer şekilde algılanan kalite değişkeni ile algılanan değer arasında da pozitif yönde anlamlı ilişki belirlenmiştir (0,53). Algılanan değer değişkeninin memnuniyeti pozitif yönde etkilediği tespit edilmiştir (0,39).

Bayraktar, Tatoğlu, Türkyılmaz, Delen ve Zaim (2012), veri zarflama analizi (A Data Development Analysis-DEA) yaklaşımı kullanarak, gelişmekte olan bir telekomünikasyon pazarında, Türkiye’de cep telefonu markaları için müşteri memnuniyeti ve sadakatın verimliliğini analiz edip karşılaştırmıştır. Avrupa Müşteri Memnuniyeti Endeksi (ECSI) modelinin yapıları DEA modelinin girdi ve çıktı göstergeleri olarak değerlendirilip kullanılmıştır. 251 cep telefonu kullanıcısının algılayıcı tepkilerine dayanarak, DEA modelleri, Türkiye’nin en iyi altı cep telefonu markasından müşteri memnuniyet ve sadakat verimliliği açısından Nokia’nın en verimli marka olduğu bunu LG, ve Sony Ericsson’un izlediği belirlenmiştir. Ayrıca, Motorola, Samsung ve Panasonic ise müşteri memnuniyeti ve sadakati açısından en az verimli marka olarak yer almıştır.

Lai, Griffin ve Babin (2009), Çin’de hizmet kalitesi, değer, imaj, memnuniyet ve sadakat arasındaki ilişkileri incelemek için bütünleştirici bir model önermiş ve bunu yapısal eşitlik modeli ile test etmiştir. Çinli bir mobil iletişim şirketinin 118 müşterisinden elde edilen anket verilerinin analizi;

hizmet kalitesinin hem algılanan değeri hem de kurumsal imajı doğrudan etkilediğini, bu değer ve imajın memnuniyeti etkilediğini, kurumsal imajın değeri etkilediğini ve hem müşteri memnuniyetinin hem de imajın sadakatın önemli belirleyicileri olduğunu ortaya koymuştur. Ayrıca çalışmada hizmet kalitesinin doğrudan da sadakati olumlu yönde etkilediği tespit edilmiştir.

Esgü, Houghton, Teebagy ve Topi (2006), yerel telefon hizmetleri için müşteri davranışlarını belirlemeyi amaçlamıştır. Çalışmada yerel telefon hizmeti alan 3205 kişiye ACSI modeline dayanan anket uygulanmıştır. Çalışmada ACSI modelindeki değişkenler arasındaki ilişkiyi ortaya koymak için YEM uygulanmıştır. Çalışma sonucunda algılanan kalite ile algılanan değer ve müşteri memnuniyeti arasında pozitif yönde istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir. Benzer şekilde algılanan değer ile müşteri memnuniyeti arasında pozitif yönde istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulunmuştur.

Turel ve Serenko (2006), Amerikan Müşteri Memnuniyeti Modelini (ACSI) kullanarak Kanada'daki mobil servis kullanan 210 gencin müşteri memnuniyetini araştırmıştır. Bu modele dayanarak, genç erişkin Kanadalıların memnuniyet endeksi hesaplanmıştır. ACSI modeline dayanarak elde edilen verilerin analizinde YEM kullanılmıştır. Çalışma sonucunda müşteri beklentileri ile algılanan değer arasında istatistiksel olarak pozitif yönde bir ilişki bulunmuştur. Müşteri beklentileri ile algılanan değer ve müşteri memnuniyeti arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulunmamıştır. Algılanan kalite ile algılanan değer arasında pozitif yönde istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir (0,72). Benzer şekilde, algılanan kalite ile müşteri memnuniyeti arasında pozitif yönde anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir (0,39). Çalışmada müşteri memnuniyeti ile müşteri şikayetleri arasında negatif yönde istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir (-0,25). Müşteri memnuniyetlerindeki bir puanlık artış, müşteri şikayetlerini 0,25 puan azaltmıştır.

Zaim, Türkyılmaz, Tarım, Uçar ve Akkaş (2010), Türk Telekom şirketine duyulan memnuniyeti American Müşteri Memnuniyeti (ACSI) modelini kullanarak ölçmeyi amaçlamıştır. Çalışmada ACSI modeline dayalı oluşturulan anket Türk Telekom müşterisi 280 kişiye uygulanmıştır. Çalışmadan elde edilen veriler YEM ile analiz edilmiştir. Çalışma sonucunda, müşteri beklentileri ile artışın algılanan kalite; algılanan kalite ile algılanan değer değişkenleri arasında pozitif yönde istatistiksel olarak anlamlı ilişkiler bulunmuştur. Ayrıca müşteri memnuniyetindeki bir puanlık artış ya da azalışın ise müşteri sadakatinde 0,97 puanlık artış/azalışa neden olacağı tespit edilmiştir.

Awwad (2012), ele aldığı çalışmada, müşterilerin Ürdün'deki cep telefonu hizmetleriyle ilgili memnuniyetlerini incelemiştir. ACSI modeli ile müşteri beklentileri, algılanan kalite, algılanan değer, müşteri memnuniyeti, müşteri şikayeti ve sadakat arasındaki nedensel ilişkileri araştırmıştır.

Çalışmada, algılanan kalite ile algılanan değer ve müşteri memnuniyetleri arasında olumlu yönde bir ilişki tespit edilmiştir.

Uzunkaya (2016), marka sadakatının tekrar satın alma niyetine etkisini ortaya koymayı amaçlamıştır. Bu amaçla, Kocaeli’de GSM sektöründe 18 yaş ve üzeri kullanıcıları kapsayan araştırma neticesinde, marka sadakatının tekrar satın alma niyetini olumlu yönde etkilediğini ve bu etkinin üç GSM operatörü kullanıcılarına göre farklılık gösterdiği belirlenmiştir.

Akın (2017), cep telefonu sektöründe genç tüketicilerin markaya yönelik memnuniyetlerinin marka sadakatlerine etkisinin olup olmadığını araştırmıştır. Bu amaçla araştırmada ortaya konan müşteri memnuniyetini oluşturan faktörlerin, marka sadakatine olan etkisini test edecek hipotezler cep telefonu olan 416 katılımcının oluşturduğu bir örneklem ile analiz edilmiştir. Araştırma sonucunda; cep telefonu sektöründeki markalara yönelik olarak ortaya çıkan memnuniyetin hem davranışsal hem de tutumsal marka sadakatine anlamlı etkileri olduğu ortaya çıkmıştır.

Kalyoncuoğlu ve Faiz (2017), akıllı telefon pazarı için müşteri sadakatının oluşturulmasında ve sürdürülmesinde etkili olabilecek değişkenlerin tespit edilmesini amaçlamıştır. Veriler akıllı telefon pazarının en büyüklerinden Samsung ve Apple marka cep telefonu kullanıcılarından internet üzerinden yapılan çevrimiçi anket yoluyla toplanmıştır. Çalışmada, 565 anket analize uygun bulunmuştur. Kullandığı üründen memnun kalan, ödemiş olduğu fiyata ve harcamış olduğu zamana göre telefonun sunduğu kaliteden fayda sağlamış olan ve yeni bir markaya/yeni bir işletim sistemine geçme maliyetinin yüksek olduğunu düşünen son kullanıcıların ilgili markaya ilişkin müşteri sadakati oluşturacağı ortaya konmuştur.

II. YÖNTEM

Bu bölümde Amerikan Müşteri Memnuniyeti Endeksi (ACSI) Modeli, hipotezler, araştırmanın evren ve örnekleme, veri toplama aracı olan anketin geliştirilmesi, verilerin toplanması ve bazı analizlere ilişkin bilgiler yer almaktadır.

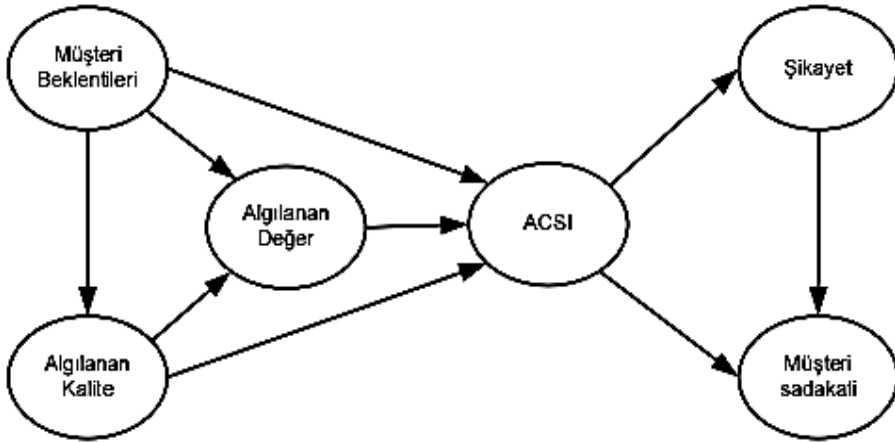
A. AMERİKAN MÜŞTERİ MEMNUNİYETİ ENDEKSİ MODELİ (AMERICAN CUSTOMER SATISFACTION INDEX-ACSI)

Müşteri memnuniyetinin ölçülmesi konusunda uluslararası yayın olarak çok sayıda makale bulunmaktadır. Müşteri memnuniyetinin sayısal olarak ölçülebilmesi ilk olarak Amerikan Müşteri Memnuniyeti Endeksi (American Customer Satisfaction Index-ACSI) ile başlamıştır. Model testinde genellikle Yapısal Eşitlik Modeli - YEM ve iki kademeli teyit edici (doğrulayıcı) faktör analizi teknikleri kullanılmaktadır (Loehlin, 1992 (aktaran Tüzüntürk, Dülgeroğlu ve Gönüller, 2016)).

ACSI modeli, soldaki memnuniyetsizlik indikatörleri (müşteri beklentileri, algılanan kalite ve algılanan değer), merkezdeki tatmin (ACSI) ve sağ taraftaki memnuniyete ilişkin endeksler ile neden-sonuç modelidir (müşteri şikayetleri ve müşteri sadakati, müşteri tutma ve fiyat toleransı dahil olmak üzere) (Anderson, Fornell ve Lehmann, 1994; Fornell, Michael ve Anderson, 1996).

Şekil 1’de verilen ACSI modeli, ürün/hizmet kalitesini ve müşteri memnuniyetini anket yöntemi ile ölçülebilecek bir yapıda şekillendirilmiştir. Memnuniyet, anket sorularındaki ölçülebilir değişkenler kullanılarak gizil değişken olarak ölçülür ve ortaya konur. Belirtilen bu modelde 6 ana değişken yer almaktadır. Bu değişkenler (Bayol, 2000; Tuncay, 2009); Müşteri beklentileri, Algılanan Kalite, Algılanan Değer, Müşteri Memnuniyeti, Müşteri Şikayetleri ve Müşteri Sadakatidir. ACSI modeli Şekil 1’de verilmiştir.

Şekil 1: ACSI-Amerikan Müşteri Memnuniyeti Endeks Modeli

1. Müşteri Beklentileri

Müşteri beklentileri, müşterinin bir şirketin ürün veya hizmetlerinin kalitesine olan beklentisini ölçer. Beklentiler hem reklamcılık ve ağız yoluyla konuşma gibi bazı deneyimsiz bilgiler içeren gelecekteki tüketim deneyimini hem de şirketin gelecekte kaliteyi sunma yeteneğini gösteren bir tahmindir. Bu nedenle, genel müşteri memnuniyeti gibi, firmanın performansının değerlendirilmesi ile doğrudan ve pozitif bir ilişkisi olduğu düşünülmektedir (O’Loughlin ve Coenders, 2002). Bu düşünceye dayanarak H₁, H₂ ve H₄ hipotezleri önerilmiştir.

H₁: Müşteri beklentilerinin algılanan kalite üzerinde olumlu etkisi vardır.

H₂: Müşteri beklentilerinin müşteri memnuniyeti üzerinde olumlu etkisi vardır.

H₄: Müşteri beklentilerinin algılanan değer üzerinde olumlu etkisi vardır.

2. Algılanan Kalite

Algılanan kalite, şirketin ürün veya hizmetlerinin kalitesine ilişkin son tüketim tecrübesi yoluyla müşterinin değerlendirmesinin bir ölçüsüdür (Fornell vd., 1996). Kalite, bir ürünün veya hizmetin müşterinin bireysel ihtiyaçlarını ne derece karşıladığı özelleştirme ve ürün veya hizmetin yanlış gittiği sıklık olan güvenilirlik açısından ölçülür (Anderson vd., 1994). Yönetim bilgi sistemi (MIS) araştırma alanında, bilgi kalitesi, sistem kalitesi ve hizmet kalitesi dahil olmak üzere PQ, bilgi sistemlerinin kullanıcı/ müşteri memnuniyetini belirleyicisi olarak kabul edilmiştir (DeLone ve McLean, 1992). Kalitenin değer üzerinde doğrudan bir etkiye sahip olması beklenmektedir (Anderson ve Sullivan, 1993; Fornell, 1992). Bu bilgiler ışığında H₃ ve H₆ hipotezleri önerilmiştir.

H₃: Algılanan kalitenin algılanan değer üzerinde olumlu etkisi vardır.

H₆: Algılanan kalitenin müşteri memnuniyeti üzerinde olumlu etkisi vardır.

3. Algılanan Değer

Algılanan değer, ödenen fiyattan kaliteye ilişkin bir ölçüttür. Fiyatın (paranın değeri) müşterinin ilk satın alımında çoğunlukla çok önemli olmasına rağmen, genellikle tekrar alımlardaki memnuniyete biraz daha az etkisi vardır (Parasuraman et al., 1988). Hizmet yönetimi ile ilgili literatür, müşteri memnuniyetinin bir müşterinin aldığı değer algısının (Hallowell, 1996) ve genel memnuniyetin önemli bir öncülünün sonucu olduğunu ortaya koymuştur (Fornell vd., 1996). Ortaya konan çalışmalar doğrultusunda araştırmada H₅ hipotezi öne sürülmüştür.

H₅: Algılanan değerın müşteri memnuniyeti üzerinde olumlu etkisi vardır.

4. Müşteri Memnuniyeti (CSI)

Müşteri memnuniyeti (CSI) endeksi, bir ürün veya hizmetten memnuniyetin farklı yönlerini ölçen üç anket sorularının ağırlıklı ortalaması olarak hesaplanmaktadır. Müşteri memnuniyeti, işletmeler tarafından ürün/hizmetlerinin performansını değerlendirmede kullandıkları temel göstergelerden birisidir (Chen ve Chen, 2010; akt, Demir, 2012). Ayrıca, müşteri memnuniyeti, tekrar eden satışların, olumlu sözlerin ve müşteri sadakatinin önemli bir belirleyicisi olarak kabul edilmektedir. Aldıkları ürünlerden memnun

kalan müşteriler aynı ürünü tekrar satın alarak diğer tüketicilere memnuniyetlerini anlatırlar (Fornell vd., 1996). Ayrıca insanların kullandıkları ürünlerden memnuniyetleri arttıkça ürünü temin ettikleri şirketlere yönelik şikâyet yollarının açık ve kolayca çözümlenebileceğine yönelik inancın da artacağı düşünülmektedir (Fornell vd., 1996). Çalışmada bu bilgilere dayanarak H_7 ve H_8 hipotezleri verilmiştir.

H_7 : Müşteri memnuniyetinin müşteri sadakati üzerinde olumlu etkisi vardır.

H_8 : Müşteri memnuniyetinin müşteri şikâyetleri üzerinde olumlu etkisi vardır.

5. Müşteri Şikâyetleri

Müşteri şikâyetleri, bir şirkete belirli bir zaman aralığı içinde bir ürün veya hizmet hakkında doğrudan şikâyet ettiklerini söyleyen katılımcıların yüzdesi olarak ölçülür. Müşteri şikâyeti seviyesi ile müşteri sadakati seviyesi arasındaki ilişki, bir firmanın şikâyet yönetimi yeteneklerinin etkinliğine bağlıdır. Müşteri şikâyeti seviyesi ile müşteri sadakati düzeyi arasındaki ilişki pozitifse, firma şikâyetinde bulunan müşterileri başarılı bir şekilde sadık müşterilere dönüştürür ve bunun tersi de geçerlidir (Fornell vd., 1996). ACSI modeli, müşteri şikâyetlerinin sadakat üzerinde olumlu bir etkiye sahip olduğunu varsayar (Song ve Yan, 2006). Bu bilgiler ışığında H_9 hipotezi öne sürülmüştür.

H_9 : Müşteri şikâyetlerinin müşteri sadakati üzerinde olumlu etkisi vardır.

6. Müşteri Sadakati

Müşterinin kendisi için başka alternatiflerinde mevcut olduğu bir ortamda, belirli bir işletmeye, satıcıya ya da ürün veya hizmete (markaya) yönelik, hissettiği, içten (duygusal) bağlılık ve tesadüfi olmayan alışveriş eğilimi (tutumu), arzusu ve eğilimi (sürekli tercihi) dir. Müşteri sadakati kavramı hem bir işletmeye (mağazaya) hem de bir işletmenin ürün veya hizmetlerine yönelik olan sadakati ifade etmektedir. Sadakat, işletmeye yönelik olabileceği gibi ürün veya hizmete (markaya) yönelik de olabilmektedir (Bayuk ve Küçük, 2007).

B. VERİ DERLEME ARACININ TASARIMI VE GÜVENİRLİK ANALİZLERİ

Cep telefonu cihazı pazarında marka sadakatini etkileyen faktörleri ve bu faktörlerin birbirleriyle ilişkisini araştırmak üzere, ilgili literatürden yararlanılarak anket soruları oluşturulmuştur. Bu çerçevede, Ahmed ve Moosavi (2013), Şimşek ve Noyan (2009), Türkyılmaz ve Özkan (2007), çalışmalarından yararlanılarak ACSI modeline uygun olarak veri derleme aracı geliştirilmiştir. Anket demografik sorularla beraber toplam 38 soru olarak tasarlanmıştır. İlk kısmında yaş, gelir durumu, geçmişteki ve anket anındaki cep telefonu marka tercihi, ne zamandır aynı cihazı kullandığı gibi sorulara yer verilirken ikinci kısmında müşteri memnuniyeti, sadakat, müşteri şikâyeti, algılanan değer, algılanan kalite, müşteri beklentileri faktörleri yer verilmiştir. Çalışmada tutum ifadeleri 5'li likert ölçeği (1- Hiç katılmıyorum-5-Tamamen katılıyorum) ile hazırlanmıştır. Veri derleme aracının iç tutarlılık katsayısı Cronbach Alfa (CA) 0,95 olarak hesaplanmıştır. Elde edilen veriler için ACSI modelinde yer alan her bir faktörün ise Cronbach Alfa (CA) değerleri; müşteri beklentileri için 0,762; algılanan kalite için 0,867; algılanan değer için 0,884; müşteri memnuniyeti için 0,912; müşteri şikayeti için 0,891 ve müşteri sadakati için ise 0,944 olarak bulunmuştur.

C. ARAŞTIRMA EVRENİ VE ÖRNEKLEM

Bu çalışmanın anakütlesini İzmir ilinde ikamet eden akıllı telefon kullanıcıları oluşturmaktadır. Bornova, Karşıyaka, Foça, Buca, Çiğli, Bayraklı ilçelerinde ikamet eden farklı meslek ve yaş gruplarına ait kişiler arasından rastgele seçilen 319 kişiyle yüz yüze görüşülerek anket uygulanmıştır.

III. BULGULAR

D. KATILIMCILARIN DEMOGRAFİK ÖZELLİKLERİ

Ankete katılanların %35,4'ü (113 kişi) kadınlardan, %64,6'sı (206 kişi) ise erkeklerden oluşmaktadır. Katılımcıların %1,9'u (6 kişi) 18 yaşından küçük, %11'i (35 kişi) 18-25 yaş aralığında, %57,4'ü (183) kişi 26-35 yaş aralığında, %17,9'u (57 kişi) 36-45 yaş aralığında, %7,2'si (23 kişi) 46-55 yaş aralığında ve %4,7'si (15 kişi) 56 yaş ve üzeri olduğu görülmüştür. Katılımcıların %8,2'si (26 kişi) ilk ve ortaokul, %16'sı (51 kişi) lise, %9,7'si (31 kişi) önlisans, %58'i (185 kişi) lisans ve %8,2'si (26 kişi) lisansüstü eğitim düzeyine sahip olduğu görülmüştür. Katılımcıların %3,1'inin (10 kişi) 1000 TL ve altı, %18,2'sinin (58 kişi) 1001-2000 TL aralığında, %30,7'sinin (98 kişi) 2001-3000 TL aralığında, %39,2'sinin (125 kişi) 3001-5000 TL aralığında, %5,3'ünün (17 kişi) 5001-7000 TL aralığında, %0,9'unun (3 kişi) 7001-9000 TL aralığında ve %2,5'inin (8 kişi) 9001 TL ve üzeri aylık gelire sahip olduğu görülmüştür. Katılımcıların %32'si (102 kişi) Samsung, %35,1'i (112 kişi) iPhone, %5'i (16 kişi) LG, %2,5'i (8 kişi) Sony, %1,9'u (6 kişi) HTC, %7,2'si (23 kişi) Huawei, %4,1'i (13 kişi) Lenovo ve %4,1'i (13 kişi) Vestel marka telefon kullanmaktadır. Kalan %8,2'lik dilimdeki

26 kişinin ise başka marka telefon kullandığı gözlemlenmiştir. Katılımcıların %29,5'i (94 kişi) 1 yıldan az bir süredir, %54,2'i (173) kişi 1-3 yıl aralığında, %14,1'i (45 kişi) 3-5 yıl aralığında ve %2,2'si (7 kişi) 5 yıldan fazla süredir telefonlarını kullanmaktadırlar. Katılımcıların %31'i (99 kişi) Turkcell, %44,8'i (143 kişi) Türk Telekom ve %24,1'i (77 kişi) Vodafone operatörünü kullanmakta oldukları görülmektedir.

E. YAPISAL EŞİTLİK MODELİNE İLİŞKİN BULGULAR

Çalışmada yapısal eşitlik modellemesi analizinde LISREL 8.80 kullanılmıştır. Yapısal eşitlik modellemesinin ilk aşaması olan ölçüm modeli analizinde (doğrulayıcı faktör analizi) 26 adet likert ifadeden 9 madde uyumu bozduğu için çıkarılmıştır.

Önce uygun parametre tahmin tekniğinin seçimi için verilerin çok değişkenli normal dağılıma uygunluğu test edilmiştir. Çok değişkenli normallik simetri ve basıklık için Ki-kare değeri = 2477,557 ($p < 0,01$) hesaplandığı için veri setinin çok değişkenli normal dağılmadığı sonucuna varılmıştır. Bu nedenle parametre tahmin yöntemi olarak dayanıklı en çok olabilirlik yöntemi kullanılmıştır. Çok değişkenli normallik testi Tablo 1'de verilmiştir.

Tablo 1: Çok Değişkenli Normallik Testi

Çarpıklık		Basıklık		Çarpıklık ve Basıklık
Değer	Z	Değer	Z	Ki kare
168,573	44,71	29,135	21,876	2477,557

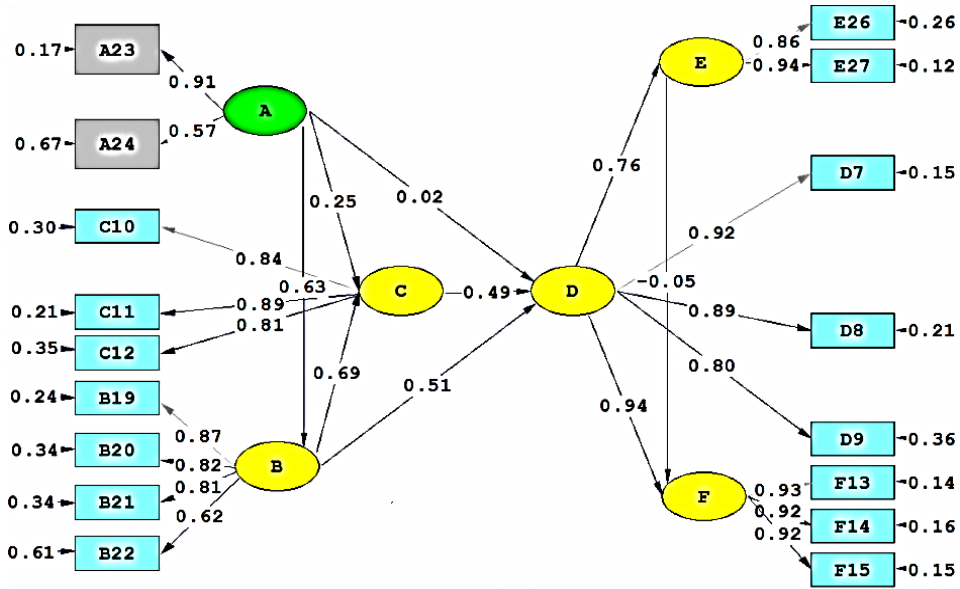
Verilerin analizinden elde edilen path diyagramı Şekil 2'de; modele ilişkin özetleyici path diyagramı Şekil3'de; hipotez testi sonuçları da Tablo 2'de ve modele ilişkin yapısal eşitlikler ise Tablo 3'te verilmiştir. Modelin uyumu için hesaplanan Root Mean Square Error of Approximation (RMSEA) değeri 0,072, Normed Fit Index (NFI) değeri 0,98; Non-Normed Fit Index (NNFI) değeri 0,99, χ^2 değeri 290,60, $\chi^2/df = 290,60/110 = 2,64$ bulunmuştur. ACSI modeline ilişkin uyum değerleri ile YEM'de kullanılan uyum ölçütlerinin iyi uyum ve kabul edilebilir sınır değerleri Tablo 2'de verilmiştir. Önerilen modellere ilişkin sonuçlar incelendiğinde ACSI modeli kabul edilebilir sınırlar içinde yer aldığı söylenebilir.

Tablo 2: Uyum Ölçütleri

Uyum Ölçüleri	İyi Uyum	Kabul Edilebilir Uyum	Önerilen Model
NFI	$0,95 \leq NFI \leq 1$	$0,90 \leq NFI \leq 0,95$	0,98
NNFI	$0,97 \leq NNFI \leq 1$	$0,95 \leq NNFI \leq 0,97$	0,99
CFI	$0,95 \leq CFI \leq 1$	$0,90 \leq CFI \leq 0,95$	0,99
RMSEA	$0 \leq RMSEA \leq 0,05$	$0,05 \leq RMSEA \leq 0,08$	0,072
RMR	$0 \leq SRMR \leq 0,05$	$0,05 \leq SRMR \leq 0,10$	0,046
χ^2/sd	$0 \leq \chi^2/sd \leq 2$	$2 \leq \chi^2/sd \leq 3$	2,64

Kaynak: Goodness-of-Fit Measure için bakınız: Schermelleh-Engel, K., Moosbrugger, H., & Müller, H. (2003).

Şekil 2: Cep Telefonu Müşteri Memnuniyeti İçin ACSI Modeli

Chi-Square=290.60, df=110, P-value=0.00000, RMSEA=0.072

A: Beklenti; B: Algılanan Kalite; C: Algılanan Değer; D: Memnuniyet, E: Şikayet; F: Sadakat

Şekil 2 değerlendirildiğinde, beklenti dışsal gizil değişkeni ile algılanan kalite içsel gizil değişkeni arasında pozitif yönde istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Bu değer Beklentideki bir puan artışın algılanan kalitede 0,63 puanlık artışa veya tam tersi Beklentideki bir puanlık azalışın algılanan kalitede de azalışa neden olacağını ifade etmektedir. beklenti dışsal gizil değişkeni ile algılanan değer dışsal gizil değişkeni pozitif yönde istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Beklentideki bir puanlık artışın algılanan değerde 0,25 puanlık artışa veya tam tersi beklentideki azalışın algılanan değerde de azalışa

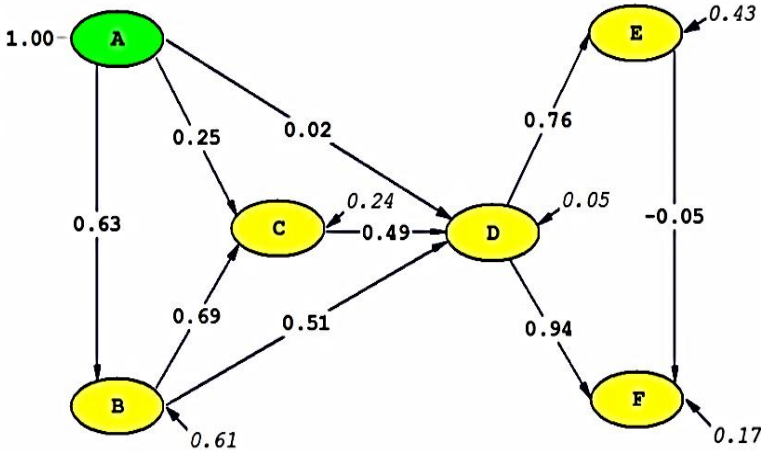
neden olacağını ifade etmektedir. Beklenti dışsal gizil değişkeni ile memnuniyet içsel gizil değişkeni arasında pozitif yönde istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulunamamıştır.

Algılanan kalite ve algılanan değer içsel gizil değişkenleri arasında pozitif yönde istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Algılanan kalitedeki bir puanlık artışın algılanan değerde 0,69 puanlık artışa veya tam tersi algılanan kalitedeki bir puanlık azalışın algılanan değerde de azalışa neden olacağını ifade etmektedir. Benzer şekilde algılanan değer ile memnuniyet içsel gizil değişkenleri arasındaki pozitif yönde bir ilişki olduğu görülmektedir (0,51).

Algılanan değer ve memnuniyet gizil değişkenleri arasında pozitif yönde istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Bu değer algılanan değerdeki bir puanlık artışın/azalışın memnuniyette 0,49 puanlık artışa/azalışa neden olacağını göstermektedir.

Memnuniyet ve şikâyet gizil değişkenleri arasında pozitif yönde anlamlı bir ilişki vardır. Bu değer memnuniyetteki bir puanlık artış/azalış şikâyette 0.76 puanlık bir artışa/azalışa neden olacağını ifade etmektedir. Benzer şekilde, memnuniyet ve sadakat gizil değişkenleri arasında pozitif yönde anlamlı bir ilişki vardır. Bu değer memnuniyetteki bir puanlık artış/azalış sadakatte 0.94 puanlık bir artışa/azalışa neden olacağını göstermektedir. Şikâyet ile sadakat gizil değişkenleri arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki tespit edilmemiştir.

Şekil 3: Özetleyici Path Modeli

Chi-Square=290.60, df=110, P-value=0.00000, RMSEA=0.072

A: Beklenti; B: Algılanan Kalite; C: Algılanan Değer; D: Memnuniyet; E: Şikâyet; F: Sadakat

Tablo 3: Standartlaştırılmış Parametre Tahmin Değerleri, CR Değerleri ve Hipotez Sonuçları

Hipotezler	Faktörler arası ilişkiler	Standartlaştırılmış parametre tahmin değerleri	t değerleri	Sonuçlar
H ₁	A→B	0,64**	8,76	Desteklendi
H ₂	A→C	0,25**	3,48	Desteklendi
H ₃	B→C	0,69**	8,93	Desteklendi
H ₄	A→D	0,02 ^{AD}	0,48	Desteklenmedi
H ₅	B→D	0,51**	6,17	Desteklendi
H ₆	D→E	0,75**	12,20	Desteklendi
H ₇	D→F	0,95**	12,24	Desteklendi
H ₈	E→F	-0,07 ^{AD}	-0,64	Desteklenmedi
H ₉	C→D	0,51**	5,04	Desteklendi

Tablo 4: ACSI Modeline ilişkin Yapısal Eşitlikler

$B = 0,64xA$	$R^2_B = 0,39$
$C = 0,67xB + 0,25xA$	$R^2_C = 0,76$
$D = 0,51xB + 0,021xA + 0,51xC$	$R^2_D = 0,95$
$E = 0,74xD$	$R^2_E = 0,57$
$F = 0,92xD - 0,047xE$	$R^2_F = 0,83$

Tablo 3 incelendiğinde H₄ ve H₈ hipotezleri hariç, diğer tüm hipotezlerin desteklendiği görülmektedir. Beklentideki bir birimlik artışın algılanan kalitede 0,63 birimlik artışa, algılanan değerde ise 0,25 birimlik bir artışa neden olacağı görülmektedir. Algılanan kalitedeki bir birimlik artışın, algılanan değerde 0,69 birimlik ve memnuniyette 0,52 birimlik bir artışa sebep olacağı tespit edilmiştir. Memnuniyetteki bir birimlik artışın ise, sadakatte 0,94 ve şikayette 0,76 birimlik bir artışa, olacağı anlaşılmaktadır.

Tablo 4'te R² değerlerinden; algılanan kalitedeki değişimin %39'unun Beklenti değişkeni tarafından açıklandığı, algılanan değerdeki %76'lık değişimin algılanan kalite ve beklenti değişkenleri tarafından açıklandığı, memnuniyetteki değişimin %95'inin algılanan kalite ve algılanan değer değişkenleri tarafından açıklandığı, şikayetteki %57'lik değişimin memnuniyet değişkeni tarafından açıklandığı, sadakatteki %83'lük değişimin ise memnuniyet değişkeni tarafından açıklandığı söylenebilir.

IV. ARAŞTIRMA BULGULARININ DEĞERLENDİRİLMESİ

Müşteri memnuniyet ve sadakati hızla gelişen teknoloji ve küreselleşme süreci sonucunda oluşan yoğun rekabet ortamında işletmeler için hayati önem taşıyan bir kavramlardır. Teknolojik gelişmelerin odağında bulunan cep telefonu pazarında marka sadakatının sağlanması çok sayıda faktöre bağlıdır. Bu nedenle

bu çalışmada cep telefonu pazarında müşteri memnuniyeti ve sadakatini etkileyen faktörler arasındaki ilişki ACSI modeli kapsamında YEM ile araştırılmıştır.

Çalışmada, beklenti dışsal gizil değişkeni ile algılanan kalite ve algılanan değer değişkenleri arasında olumlu yönde ilişki elde edilmiştir (0,63;0,25). Bu sonuç, müşterilerin cep telefonları kullanımlarında beklentileri karşılandıkça cep telefonu markasına yönelik algılanan kalite ve algılanan değer düzeylerinin arttığını göstermektedir. Çalışma sonucuyla örtüşecek şekilde, Türkyılmaz ve Özkan (2007), çalışma sonucunda önerilen modelde beklenti ile algılanan kalite değişkenleri arasında istatistiksel olarak pozitif yönlü bir ilişki bulunmuştur (0,73). Turel ve Serenko (2006), beklenti ile algılanan kalite arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulmuştur (0,48), ancak çalışmamızdan farklı olarak müşteri beklentileri ile algılanan değer arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulunamamıştır. Benzer şekilde, Zaim vd. (2010), müşteri beklentilerindeki bir puanlık artışın algılanan kalite değişkenin de 0,84 puanlık bir artışa neden olacağını belirtmiştir.

Algılanan kalite ile algılanan değer ve müşteri memnuniyeti değişkenleri arasında olumlu yönde ilişkiler elde edilmiştir (0,69;0,51). Yani, müşterilerin kullandıkları telefondan tatmin olmaları, servis hizmetlerini kaliteli bulmaları, garanti sürelerini ve teknolojik ömürlerini yeterli bulmaları, markaya güven duymaları halinde telefon için ödedikleri ücret değerlendirmeleri de olumlu olmaktadır. Algılanan kalite ile memnuniyet gizil değişkeni arasında pozitif yönde istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Buna göre, müşterilerin telefon konusunda tecrübeleri ne kadar iyiyse memnuniyetlerinin de aynı ölçüde olumlu etkileneyeceği yorumu yapılabilir. Türkyılmaz ve Özkan (2007), algılanan kalite değişkeni ile algılanan değer ve müşteri memnuniyeti arasında da pozitif yönde istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulmuştur (0,53;0,25). Çalışma sonucuyla örtüşecek şekilde, Awwad (2012), algılanan kalitedeki bir puanlık artış/azalışın algılanan değeri 0,70 puan arttırdığı ya da azalttığı; müşteri memnuniyetini ise 0,40 puan arttırdığını tespit etmiştir. Benzer şekilde, Zaim vd. (2010), Algılanan Kalite değişkenindeki bir puanlık artışın algılanan değerde 0,50 puanlık bir artışa ya da tam tersi 0,50 puanlık bir azalışa neden olacağını ortaya koymuştur. Çalışma sonuçlarıyla benzer şekilde, Turel ve Serenko (2006), algılanan kalitenin, algılanan değer ve müşteri memnuniyeti üzerinde olumlu etkisi olduğunu ortaya koymuştur (0,72; 0,39). Eshghi vd. (2006), algılanan kalite ile algılanan değer ve müşteri memnuniyeti gizil değişkenleri arasında pozitif yönde istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki tespit etmiştir (0,66;0,42).

Çalışmada, algılanan değerın memnuniyet üzerinde olumlu etkisi olduğu ortaya koyulmuştur (0,49). Buna göre, müşterilerin kullandıkları telefon markasının performansını düşündüklerinde ödedikleri ücretin cihaz için degeceğini düşünmeleri, cihazın ihtiyaçlarını karşıladığını düşünmeleri,

müşterilerin telefondan aldıkları memnuniyetin olumlu yönde etkilemektedir. Çalışma sonucuna benzer şekilde; Awwad (2012), Zaim vd. (2010), Türkyılmaz ve Özkan (2007) algılanan değerdeki bir puanlık artışın müşteri memnuniyetini pozitif yönde istatistiksel olarak etkilediğini belirtmiştir (0,46;0,25;0,39). Eshghi vd. (2006), algılanan değer, müşteri memnuniyeti üzerinde olumlu etkisi olduğunu göstermiştir (0,42). Lai vd. (2009), algılanan değer, müşteri memnuniyeti olumlu yönde etkilediğini ortaya koymuştur (0,43).

Çalışmada, memnuniyet değişkeninin sadakat üzerine olumlu etkisi olduğu belirlenmiştir (0,94). İnsanların kullandıkları cep telefonların beklentilerinin tamamını karşılaması, kullandıkları telefonu almakla iyi karar verdiklerini düşünmeleri kısacası cep telefonlarından memnun olmaları kullandıkları markaya ilişkin bağlılıklarının artmasına neden olacaktır. Türkyılmaz ve Özkan (2007), çalışmamızda olduğu gibi müşteri memnuniyetinin, müşteri sadakati olumlu olarak etkilediğini tespit etmiştir (0,51). Benzer şekilde Lai vd. (2009), memnuniyet değişkeninde bir puanlık artışın sadakat değişkeninin de 0,39 puanlık artışa neden olacağını belirtmiştir. Zaim vd. (2010), müşteri memnuniyetindeki bir puanlık artışın sadakatte 0,97 puanlık artışa neden olacağını ortaya koymuştur.

Memnuniyet ve şikâyet gizil değişkenleri arasında pozitif yönde istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki vardır (0,76). Bunun anlamı, memnuniyet arttıkça cep telefonu şirketlerine yönelik şikâyet yollarının açık ve kolayca çözümlenebileceğine yönelik inancın da artacağıdır. Çalışmamızdan farklı olarak, Awwad (2012), Turel ve Serenko (2006), müşteri memnuniyeti ile müşteri şikâyetleri arasında negatif yönde istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki tespit etmiştir (-0,25). Müşteri memnuniyetlerindeki bir puanlık artış, her iki çalışmada da müşteri şikâyetlerini 0,25 puan azaltmıştır.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Cep telefonu pazarında marka sadakatinin sağlanması oldukça zordur. Her bir teknolojik gelişme cep telefonu pazarına yansımakta ve bu durum sektöre inovasyon olarak yansımaktadır. Her yıl onlarca yeni özelliklerle donatılmış ürün tüketiciye sunulmakta ve tüketici yeni kararlar vermek durumunda kalmaktadır. Bu noktada tüketicinin ihtiyaçları ve isteklerine doğru cevap veren ürünü sunmak, yeni bir ürün ortaya koymaktan daha önemli hale gelmektedir.

Araştırma sonuçları doğrultusunda da, cep telefonu pazarında marka sadakatini sağlamak için öncelikle müşteri memnuniyetinin sağlanması gerekmektedir. Bu da değer algısı ve kalite algısının artırılması ile mümkün olabilmektedir. Cep telefonu cihazı pazarında rekabet gösteren Firmaların bu faktörleri detaylı incelemeleri, pazardaki paylarına korumak ve arttırabilmek

adına yararlı olacaktır. İnovasyona açık, müşteri memnuniyetinin ön planda tutulduğu bir marka imajı yaratmak; marka sadakatini sağlamada önemli bir adım olacaktır.

Ayrıca araştırmanın sadece İzmir ili içinde gerçekleştirilmesi, çalışmanın genelleştirilebilir olmasını sınırlamaktadır. Bundan sonraki çalışmalarda farklı şehirlerdeki cep telefonu kullanıcıları da ele alınarak çalışma yapılabilir, bu çalışma ile karşılaştırılabilir.

KAYNAKÇA

- Akın, M. (2017). Cep telefonu markalarına yönelik memnuniyetin genç tüketicilerin marka sadakatine etkisi. *Ömer Halis Demir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 10(1), 98-110.
- Ahmed, S. ve Moosavi, Z. (2013). *Factors influencing the cell phone brand loyalty of Swedish generation Y*. (Master's thesis, Mälardalen University, Sweden), Retrieved from: <https://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:626233/FULLTEXT01.pdf>.
- Anderson, E. ve Sullivan, M. (1993). The antecedents and consequences of customer satisfaction for firms. *Marketing Science*, 12(2), 125-43.
- Anderson, E. W., Fornell, C. ve Lehmann, D.R. (1994). Customer satisfaction, market share, and profitability: Findings from Sweden. *Journal of Marketing*, 58, 53-66.
- Awwad, M.S. (2012). An application of the American Customer Satisfaction Index (ACSI) in the Jordanian mobile phone sector. *The TQM Journal*, 24(6), 529-541.
- Bayraktar, E., Tatoğlu, E., Türkyılmaz, A., Delen, D. ve Zaim, S. (2012). Measuring the efficiency of customer satisfaction and loyalty for mobile phone brands with DEA. *Expert Systems with Applications*, 39, 99-106.
- Bayol M.P., Tellier C., Foye, A. ve Tenenhaus, M. (2000). Use of PLS Path Modelling to estimate the European Consumer Satisfaction Index (ECSI) model. *Published in Statistica Applicata*, 12 (3), 361-375.
- Bayuk, M. N. ve Küçük, F. (2007). Müşteri tatmini ve müşteri sadakati ilişkisi. *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 22(1), 285-292.
- DeLone, W. ve McLean, E. (1992). Information system success: the quest for the dependent variable. *Information Systems Research*, 3(1), 60-95.
- Demir, Ş.Ş. (2012). Avrupa Müşteri Memnuniyet Endeksi Modeli: Uluslararası otel işletmelerine yönelik bir uygulama. *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, 9(1), 672-695.
- Esghi, A., Haughton, D., Teebagy, N. ve Topi, H. (2006). Determinants of customer churn behavior: the case of the local telephone service. *The Marketing Management Journal*, 16(2), 179-187.
- Kalyoncuoğlu, S. ve Faiz, E. (2017). Akıllı telefon pazarı için müşteri sadakatinin oluşturulmasında memnuniyetin, algılanan değer ve değiştirme maliyetinin etkisi. *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi*, 52(1), 128-149.
- Fornell, C. (1992). A national satisfaction barometer: The Swedish experience. *Journal of Marketing*, 56, 6-21.

- Fornell, C., Michael, J.D. ve Anderson, E.W. (1996). The American customer satisfaction index: Nature, purpose and findings. *Journal of Marketing*, 60, 7- 18.
- Lai, F., Griffin, M. ve Babin, B.J. (2009). How quality, value, image, and satisfaction create loyalty at a Chinese telecom. *Journal of Business Research*, 62, 980–986.
- Loehlin, J.C. (1992). *Latent Variable Analysis, An Introduction to Factor, Path, and Structural Analysis*. Lawrence Erlbaum Associates, NewJersey, USA.
- O'Loughlin, C. ve Coenders, G. (2002). Application of the European customer satisfaction index to postal services. Structural equation models versus partial least squares. working papers of the Department of Economics, University of Girona 4, Department of Economics, University of Girona, Girona.
- Parasuraman, A., Zeithaml, V.A. ve Berry, L.L. (1988). Servqual: a multiple-item scale for measuring customer perceptions of service quality. *Journal of Retailing*, Spring, 12-40.
- Song, Y. ve Yan, Z. (2006). Customer satisfaction theory applied in the housing industry: an empirical study of low-priced housing in Beijing. *Tsinghua Science and Technology*, 11(6), 667-74.
- Schermelleh-Engel, K., Moosbrugger, H. ve Müller, H. (2003). Evaluating the Fit of Structural Equation Models: Tests of significance and descriptive goodness-of-fit measures. *Methods of Psychological Research*, 8(2), 23-74.
- Sultan, F. ve Rohm, A. (2005). The coming era of 'Brand in the Hand' marketing. *MIT Sloan Management Review*, 47(1), 83-90.
- Şimşek, G. G. ve Noyan, F. (2009). Türkiye'de cep telefonu cihazı pazarında marka sadakati için bir model denemesi. *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 36, 121-159.
- Tuncay, A. (2009). *Müşteri memnuniyeti algısı temel alınarak EFQM mükemmellik modeli ile kurumsal performans ölçümü: bir lojistik firma uygulaması*, (Yüksek lisans tezi). Kara harp okulu. Savunma Bilimleri Enstitüsü, Malzeme Tedarik ve Lojistik Yönetimi Ana Bilim Dalı.
- Turel, O. ve Serenko, A. (2006). Satisfaction with mobile services in Canada: An empirical investigation. *Telecommunications Policy*, 30, 314-331.
- Türkyılmaz, A. ve Özkan, C. (2007). Development of a customer satisfaction index model. *Industrial Management & Data Systems*, 107(5), 672-687
- Tüzüntürk, S., Dülgeroğlu, İ. ve Gönüller, Ş. (2016). Avrupa Müşteri Memnuniyeti Endeksi Modeli: Marmara Bölgesi'nde bir lüks otomobil

- markasının satış sonrası hizmetlerinin bulguları. *Akademik Bakış Dergisi*, 55, 109-131.
- Uzunkaya, T. (2017). Marka sadakatinin tekrar satın alma niyetine etkisi ve GSM sektöründe bir araştırma. *Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi (BUJSS)*, 9(2), 58-67.
- Ünal, A.T. ve Arslan, A. (2013). Devlet ve vakıf üniversitesi eğitim fakültesi öğrencilerinin cep telefonu kullanım sıklıklarının ve marka tercihlerinin karşılaştırılması. *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 12(1), 1-19.
- Zaim, S., Türkyılmaz, A., Tarım, M., Uçar, B. ve Akkaş, O. (2010). Measuring customer satisfaction in Türk Telekom company using Structural Equation Modeling technique. *Journal of Global Strategic Management*, 7, 89-99.

PİLOTLAR ÜZERİNDE İŞ TATMİNİ VE MOTİVASYON ÖLÇME ARACININ GELİŞTİRİLMESİ: GEÇERLİLİK VE GÜVENİLİRLİK ÇALIŞMASI

Tüzün Tolga İNAN*

ÖZ

Pilotlar üzerindeki iş tatmini ve motivasyonu ölçmek amacıyla yapılan geçerlilik ve güvenilirlik çalışmasının giriş bölümünde, geçerlilik ve güvenilirlik kavramları incelenmiştir. Materyal ve metod bölümünde; kayışat planı (scree plot), özdeğerlerin 1'den büyük olma kuralı ve toplam varyansın açıklayıcılık yüzdesi ölçütleri kullanılmıştır. Anketin güvenilirliği iç tutarlılık ve sınıflararası tutarlılık kavramları ile açıklanmıştır. Anketin geçerliliği bölümünde ise geçerlilik/açıklayıcı faktör analizi ile birlikte rotasyonlu bileşenler matrisi (faktör yükleri), faktörlerin tanımlayıcı istatistikleri ve korelasyon matrisi ile faktörler arasındaki ilişki tablo ve şekiller ile ifade edilmiştir. Son bölüm sonuç ve önerilerde ise 15 ayrı faktörün birbirleriyle korelasyon analiz edilerek yorumlanmış ve ilerideki çalışmalar için öneride bulunulmuştur.

Anahtar Kavramlar: Geçerlilik ve Güvenilirlik, Geçerlilik ve Açıklayıcı Faktör Analizi (AFA), Rotasyonlu Bileşenler Matrisi, Spearman's Rho Korelasyon Katsayıları, Saçılım Grafiği Matrisi.

DEVELOPMENT OF JOB SATISFACTION AND MOTIVATION MEASURING APPLIANCE ON PILOTS: VALIDITY AND RELIABILITY STUDY

ABSTRACT

In the introduction part of the validity and reliability study measuring concepts of job satisfaction and motivation on pilots were examined related with validity and reliability concepts. In the materials and methods section; scree plot, eigenvalues greater than 1 rule and explanatory percentage criteria of total variance were used. The reliability of questionnaire was explained by concepts of internal consistency and inter-class consistency. In the validity section of questionnaire, the validity/explanatory factor analysis between matrix of rotated components (factor loads), descriptive statistics of the factors, correlation matrix and relationship between these factors were expressed with tables and figures. In the final part conclusions and recommendations, relationships in correlation matrix were interpreted between 15 different factors and suggestions which can be analyzed for future studies.

Keywords: Validity and Reliability, Validity and Explanatory Factor Analysis (AFA), Rotational Components Matrix, Spearman's Rho Correlation Coefficients, Scatter Plot Matrix.

---

* Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Gelişim Üniversitesi, İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Havacılık Yönetimi İngilizce Bölümü, ttinan@gelisim.edu.tr, ttolgainan83@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-5937-9217>

Makalenin gönderilme tarihi: 8 Mart 2019

Kabul tarihi: 10 Temmuz 2019

GİRİŞ

2018 yılsonu itibariyle Türkiye’de çalışan 11.000 civarı pilot bulunmaktadır. Böyle yüksek bir rakam söz konusu olduğu halde, ilgili alanda iş tatmini ve motivasyonu ölçen bir çalışma ve/veya ölçek bulunmamaktadır. Bu nedenle de 11.000 civarı pilot arasından 654 kişilik bir örneklem ile “İş Tatmini ve Motivasyonu” ölçmeye yönelik bu çalışma, geçerlilik ve güvenilirlik araştırması niteliğindedir. Bu doğrultuda açıklayıcı faktör analizi ile 78 adet soru 15 faktöre indirgenmiş ve faktörler arasındaki korelasyon oranları 0,50-0,70 arasındaysa orta, 0,30-0,50 arasındaysa zayıf, 0,30’un altındaysa da önemsiz düzeyde ilişki olduğu yorumu yapılmıştır. Bu sorular dil bilimcilerin ve uzmanların görüşleri doğrultusunda hazırlanarak, 5’li likert ölçeği ile tüm sorulara eksiksiz şekilde ankete katılanlar tarafından cevap verilmiştir. İlgili çalışma geçerlilik ve güvenilirlik çalışması olarak açıklayıcı faktör analizine göre boyutlar arası korelasyonun ölçülmesi yoluyla incelenmiştir. Yapılan analizlerin yorumları sonuç ve öneriler bölümünde korelasyon matrisinden çıkan veriler doğrultusunda yapılarak, tablolar yardımıyla faktörler arası ilişki oranını belirlemek amaçlı bir sonuç çıkartılmaya çalışılmıştır. Sosyal bilimlerin birçok alanında “İş Tatmini ve Motivasyonu” ölçmeye yönelik çalışmalar yapılmış olup, bu bağlamda sayısız ölçek geliştirilmiştir. Ancak sosyal bilimlerin diğer alanlarının aksine sivil havacılık için daha önce böyle bir çalışmanın yapılmamış olması, literatüre katkı amacıyla yeni bir ölçek geliştirilmesi ihtiyacını ortaya çıkartmıştır. İş tatmini ve motivasyon ölçekleri bilimsel gelişimin tarihsel süreci içerisinde sıklıkla kullanılmaktadır. Ancak sivil havacılık endüstrisi alanında çalışan personel için alan yazınında bu nitelikte bir ölçek kullanılmamıştır. Özellikle pilotlar sivil havacılık endüstrisinde en kritik rolde yer aldıkları için, sivil havacılığın en önemli unsuru olan emniyetin sağlanması ile mevcut çalışan pilotların memnuniyet ve beklentilerini ölçmek amacıyla bu amaçla bir ölçek hazırlanmasına ihtiyaç duyulmuştur. Bu ölçekte yer alan 78 adet soru da, iş tatmin ve motivasyon düzeylerini tespit etmek amaçlı olarak ankete katılan pilotlara sorulmuş ve alınan yanıtlar değerlendirme altına alınmıştır. 5’li likert ölçeği kullanılmasının nedeni sorulara verilen yanıtların 0,20’lik dilimler ile değerlendirilebilmesi için olup, 0,50’in üstündeki olan oranlar orta, 0,70’in üstündeki oranlar da önemli düzeyde ilişki olduğunu göstermektedir. Açıklayıcı faktör analizinde birinci amaç, her bir sorunun teker teker incelenmesi ve bu soruların benzerliklerine göre faktörler adı altında birleştirilerek örneklem açıklayıcı şekilde yorumlanabilmesidir.

I. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Açıklayıcı faktör analizine göre incelenen ölçek ile iki ayrı kavram açıklanmaya çalışılmıştır. Giriş bölümünde anlatıldığı üzere bu kavramlar iş tatmini ve motivasyondur. Her iki kavramı tanımlarsak örneğin Vroom’dan esinlenen Kök iş tatminini, çalışanların işlerindeki rolüne duygusal olarak

gösterdikleri olumlu tepki şeklinde ifade ederken, olumsuz tepkileri ise iş tatminsizliği olarak tanımlamıştır (Kök, 2006: 295; Vroom, 1967). Barutçugil (2004)'e göre ise iş tatmini, çalışanların yaptıkları işe yönelik elde ettikleri ihtiyaçların değer yargıları ile örtüşmesi ve/veya örtüşmemesi durumunda verdikleri tepki sonucunda oluşan duygu olarak tanımlanabilmektedir.

Motivasyon ise bireyin harekete geçme eylemini etkileyen hedefe odaklanılarak, bu hedefe ulaşılabilmesi için gerekli istek ve özveriye sahip olunabilmesi anlamına gelmektedir (MESS, 2004). Başka bir tanıma göre motivasyon, çalışanların örgütsel amaca yönelik istekli şekilde çalışması ve verimli olmaları için gerekli şartların araştırılarak uygun şekilde oluşturulması olarak ifade edilebilir (Karakaya ve Ay, 2007: 59). Bir diğer tanıma göre motivasyon, bir ya da birden fazla çalışan ile birlikte belirlenmiş bir yöne veya hedefe sürekliliği olacak şekilde harekete geçme eyleminin gerçekleştirilebilmesi için yapılan çalışmaların tümü olarak ifade edilebilmektedir (Eren, 2006).

İş tatmini olmadan motivasyon için gereken dürtü oluşmamakla birlikte, motivasyon dürtüsünün oluşabilmesi için de iş tatmininin olması gerekmektedir. Bir başka deyişle, motivasyon ve iş tatmini arasındaki ilişki karşılıklı etkileşime dayanmaktadır. Bu nedenle 78 soru ve 15 faktörden oluşan ölçekte, birbirinden bağımsız görünse de aslında birbirine bağımlı olan iki kavram ölçülmeye çalışılmıştır.

Kavramsal çerçeve içerisinde iş tatmini ve motivasyon kavramlarının tanımlamaları yapıldıktan sonra açıklayıcı faktör analizinin iki temel unsuru olan geçerlilik ve güvenilirlik kavramlarının değerlendirilmesi gerekmektedir.

A. GEÇERLİLİK

Geçerlilik kavramı ilk olarak 1937 yılında Garrett tarafından “ölçülmek istenen özelliğin amaca uygun olarak ölçülme derecesi” olarak tanımlanmıştır (Şencan, 2005: 50). Geçerlilik bir ölçeğin ölçmeyi amaçladığını, genellenebilir olmasını ve ölçüm yapıp yapmadığını göstermektedir. Ayrıca ölçülmesi planlanan verinin doğru olarak ölçüldüğünün de belirtilmesi gerekir. Ölçümün geçerli olması, ölçme aracının gerçekten ölçümü yapabilmesi olarak belirtilir. Geçerlilik için deney, ölçek, test ve tekrarlanabilir tüm ölçümlerde aynı sonucun alınması gerekir. Başka bir ifadeyle geçerlilik, araştırmanın genel olarak doğruluğunun aksini iddia edecek aksaklıkların bulunmaması anlamına gelir. Bir ölçümün geçerliliğinin ispatlanabilmesi için başka bir özellikte karıştırılmadan ölçülmesi gerektiği gibi, ölçeğin geçerli olabilmesi için ilk koşulun güvenilirlik olduğu da bilinmelidir. Örneğin, geçerli bir test güvenilirdir ancak güvenilirliği yüksek olan bir test geçerli olmayabilir (Portney ve Watkins, 1993: 42, 56, 73; Şencan, 2005: 51; Şenocak, 1998: 51).

Nicel araştırmalarda geçerlilik, güvenilirlik ve güç analizi sayısal göstergeleri kullanarak ispatlanırken, nitel araştırmalarda kullanılan verilerin toplanma sürecinde ve araştırılma aşamasında geçerlilik ve güvenilirliğin çok dikkatli test edilerek elde edilen sonuçların ayrıntılı Şekilde okuyuculara raporlanması gerekmektedir. Bu nedenle nitel çalışmalarda yapılan araştırma süreci, geçerlilik ve güvenilirlik açısından nicel çalışmalara nazaran farklı Şekilde incelenmektedir (Yıldırım ve Şimşek, 2013: 257). Nicel çalışmalara uygulanan geçerlilik ve güvenilirlik ifadelerinin yerine nitel çalışmalarda inanılır olma, sonuçların doğruluğu ve araştırmacının yetkin olması kıstaslarından bahsetmek daha doğru bir ifade olmaktadır (Krefting, 1991: 216).

Guba ve Lincoln nitel araştırmalarda güvenilirlik ve geçerlilikten dışında inandırıcılık kavramının da önemine dikkat çekerek, inandırıcılık ile ilgili bazı ölçtüler belirlemişlerdir (Houser, 2015; Merriam, 2013; Whittmore, Chase ve Mandel, 2001). Belirtilen ölçtüler “altın standart” ismi ile literatürdeki yerini almıştır. Guba ve Lincoln (1982: 235) inandırıcılık kavramının ltlerini; inanılrlık, aktarılabilirlik, onaylanabilirlik ve güvenilirlik olmak üzere dört temel başlık altında incelemiştir. Bir araştırma yapılırken kullanılan bulguların doğruluğu teyit etmek için bu stratejilerden en az bir ya da daha fazlasının belirtilmesi gerekmektedir (Creswell, 2003).

B. GÜVENİLİRLİK

Güvenilirlik, bir lğin tüm farklı değerlendirmelerde benzer sonucu vermesidir. Güvenilirlik için testin tekrarlandığı zaman benzer sonucu vermesi ve aynı zamanda aktarılabilir de olması gerekir. Güvenilirlik, en temel tanımıyla bütün soruların birbirleri ile tutarlı olduğunu, incelenen analizin llrken özdeş olduğunu ve analizin yeterliliğini bu kıstaslara bağlı kalarak ortaya koyan bir kavramdır (Şencan, 2005: 60; Yıldırım ve Şimşek, 2006: 258). Kavramın değerlendirmesi hususunda araştırmanın güvenilir olması gerekmektedir. Ancak araştırmanın güvenilir olması tek başına yeterli olmamaktadır (Robson, 1998: 68-222).

Bu nedenle güvenilirlik analizleri psikometri uzmanları tarafından iki Şekilde incelenmiştir. Bunlar:

1. İç Tutarlılık Güvenilirliği

Ölçek maddelerinin belirgin bir kavramsal yapıya sahip olması gerekir. Maddeler birbirleri ile ilişkili olarak aynı ölümü yapmalıdır. İç tutarlılık analiziyle bir ölüm metodu kullanılarak tek bir seferde yapılan ölüm ile maddelerin tutarlı ölüm yapıp yapmadığı anlaşılabilmektedir. Güvenilirlik test ve leklerinin iç tutarlılığı yüksektir. Bir lğin çok sayıda maddeyi içinde bulundurması alanı çok iyi kapsadığı anlamına gelmemekle birlikte testin ve lğin geçerliliği de zayıflamaktadır (Şencan, 2005: 61).

2. Gözlemciler Arası Güvenilirlik

Ölçümlerin eş geçerlilik güvenilirlikleri iki şekilde analiz edilir. Bu analizler; alternatif formlar güvenilirliği ile gözlemciler arası tutarlılıktır. Gözlemciler geçmişte yapılan bir puanlama sistemine göre belirlenmiş bir olguyu bağımsız şekilde değerlendirir. Bu değerlendirmeler sonucunda puanlar birbirine benzer çıktığı zaman puanların güvenilir olduğu ortaya çıkmaktadır (Şencan, 2005: 62; Özdamar, 2004: 347-381).

II. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

A. EVREN VE ÖRNEKLEM

Pilotlar Vakfı Ekip Kaynak Yönetimi Araştırma Birimi tarafından çalışmaya 654 kişi katılmıştır. 78 sorudan oluşan “Ekip Kaynak Yönetimi Araştırma” anketi Google Forms aracılığıyla çevrimiçi ortamda yapılmıştır. Katılımcıların %97,6’sı erkek, %2,4’ü ise kadındır. Sürekli değişkenleri tanımlamak için tanımlayıcı istatistikler kullanılmıştır (ortalama, standart sapma, minimum, medyan, maksimum). Kategorik değişkenleri tanımlamak için frekanslar (n) ve yüzdeler (%) kullanılmıştır. Cronbach Alpha Katsayısı iç tutarlılığı değerlendirmek için kullanılmıştır. Sınıflararası tutarlılığı değerlendirmek için Split Half Method Spearman Brown Korelasyon Katsayısı kullanılmıştır.

Anketin geçerliliğinin incelenmesi için açıklayıcı faktör analizi yapılmıştır. Açıklayıcı faktör analizinin ön testleri olarak, “Bartlett’in Küresellik Testi ve Kaiser Meyer Olkin’in Örnekleme Testi” yeterliliğinin ölçümü için kullanılmıştır. Ayrıca örneklem büyüklüğünün yeterliliği açısından anti-image correlation matrix de incelenmiştir. Açıklayıcı faktör analizi, “Varimax ile Kaiser Normalization Rotation Method” ve “Temel Bileşenler Analizi” kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Faktör sayısına karar vermek için “Kayışat Planı (Scree Plot)”, özdeğerlerin 1’den büyük olma kuralı ve toplam varyansın açıklayıcılık yüzdesi gibi ölçütler kullanılmıştır.

B. ANKETİN GÜVENİLİRLİĞİ

1. İç Tutarlılık

Cronbach Alpha Katsayısı iç tutarlılığı değerlendirmek için kullanılmıştır. 0,970 olarak hesaplanan bu değer, anketin yüksek derecede güvenilir olduğunu göstermektedir.

2. Sınıflararası Tutarlılık

Sınıflararası tutarlılığı değerlendirmek için Split Half Method Spearman Brown Korelasyon katsayısı kullanılmıştır. 0,914 olarak hesaplanan bu değer,

yanıtların güvenilir olduğunu ortaya çıkarmaktadır. %90 üzerinde hesaplanan Cronbach Alpha Katsayısı ve Spearman Brown Korelasyon Katsayısı anketin güvenilirliğinin açıkça ortaya koymaktadır.

III. GEÇERLİLİK VE AÇIKLAYICI FAKTÖR ANALİZİ (AFA)

A. ÇALIŞMANIN VERİ SETİ VE YÖNTEM

Literatürde sivil havacılık alanında “İş Tatmini ve Motivasyonu” ölçeğini oluşturmak amacıyla gerçekleştirilen “Açıklayıcı Faktör Analizi” anketin geçerliliğini değerlendirmek için yapılmış olup, faktör analizi yapılmadan önce bazı ön testler kullanılmıştır. Örneklem yeterliliği için “Kaiser-Meyer-Olkin (KMO)” ölçütü incelenmiştir. KMO indeksi, gözlemlenen korelasyon katsayılarını ve kısmi korelasyon katsayılarını karşılaştıran bir indekstir. Bu çalışmada KMO ölçütü=0,956 (>0,05) olarak hesaplanmıştır. Bu hesaplama, örneklem büyüklüğünün faktör analizi için uygun olduğunu gösterir. Bartlett Testi, korelasyon matrisinin köşegen elemanlarının 1 ve köşegende olmayan terimlerin 0 olduğu değerlendirir. Bu test, aynı zamanda, verilerin çoklu normal dağılıma uygunluğunu göstermektedir. Bu çalışmada Bartlett test 0,05 anlamlılık düzeyinde, $p < 0.001$ hesaplandığından popülasyon korelasyon matrisinin birim matris olmadığını söyleyebiliriz. Bu durumda da faktör analizine geçilebilmektedir.

Anti-image korelasyon matrisinin köşegen değerleri 0,904 ile 0,978 arasında değişmektedir. Bu aralık, örneklem boyutunun faktör analizi için uygun olduğunu gösterir. Faktörlerin yapısını belirlemek için "Temel Bileşenler Analizi" kullanılmıştır. Açıklanan toplam varyanslar tabloda belirtilmiştir. İlk 15 faktörün özdeğerleri 1’den fazladır. Bu çalışmada 15 faktör, toplam varyansın %62,3’ünü açıklamaktadır (Tablo 1).

Tablo 1: Kareler Toplamının Rotasyonlu Yükleri ve Varyans Açıklama Miktarları (Rotation Sums of Squared Loadings)

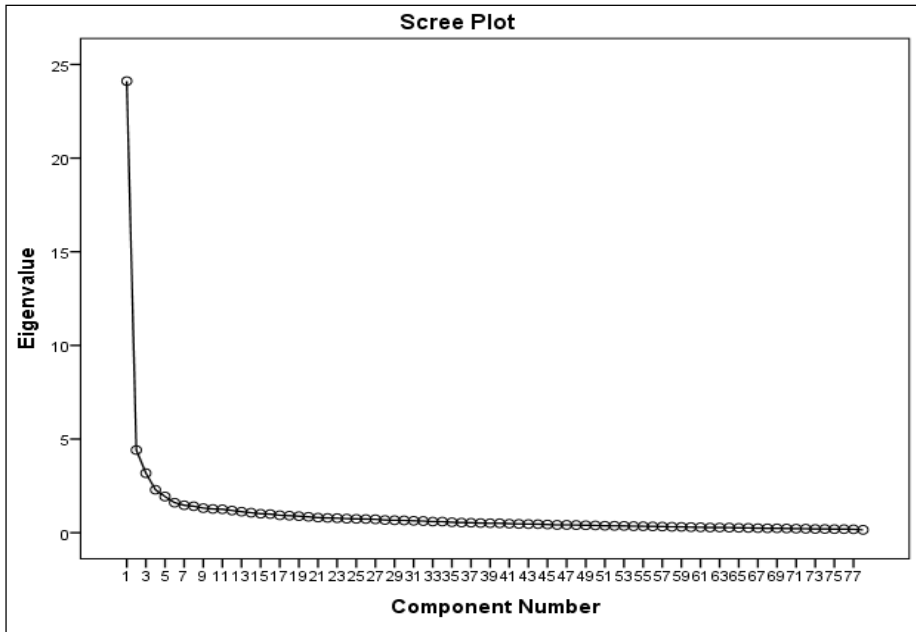
	Varyans Yüzdesi	Kümülatif%
Faktör 1	30,913	30,913
Faktör 2	5,655	36,568
Faktör 3	4,077	40,645
Faktör 4	2,940	43,585
Faktör 5	2,477	46,062
Faktör 6	2,056	48,118
Faktör 7	1,879	49,997
Faktör 8	1,813	51,811

Tablo 1'in devamı...

Faktör 9	1,685	53,496
Faktör 10	1,626	55,122
Faktör 11	1,602	56,724
Faktör 12	1,521	58,245
Faktör 13	1,440	59,685
Faktör 14	1,370	61,055
Faktör 15	1,298	62,354

Faktör analizinde faktör sayısı belirlenirken birden çok teknik kullanılabilir. Faktör yapısını belirlemek amaçlı Scree Plot'tan faydalanılabilir. Bu grafikte iki nokta arası faktörler ifade edilmektedir. Şekil 1'e göre 15. faktörden itibaren sabitleşen noktalar ilk 15 faktörün anketi temsil ettiğini göstermektedir.

Şekil 1: Kayışat Planı (Scree Plot)

Tablo 2: Rotasyonlu Bileşenler Matrisi (Faktör Yükleri)

Soru	Faktör 1	Faktör 2	Faktör 3	Faktör 4	Faktör 5	Faktör 6	Faktör 7	Faktör 8	Faktör 9	Faktör 10	Faktör 11	Faktör 12	Faktör 13	Faktör 14	Faktör 15
s1	,061	,129	,115	,045	,019	,158	,106	,045	,016	,708	-,062	,020	,045	,027	,045
s2	,080	,041	,068	,041	,049	,099	,104	,191	,271	,646	-,033	,010	,171	-,010	-,083
s3	,080	,049	,019	,043	,154	,001	-,053	,123	-,051	,588	,287	,091	,135	,068	,108
s4	,047	,123	,115	,191	-,014	,201	,052	,091	,066	,424	-,083	-,037	,573	-,042	-,047
s5	,202	,111	,114	,092	,041	-,088	,335	-,039	,196	,159	,134	,182	,443	,246	,197
s6	,065	,105	,121	,286	,021	,116	,038	,114	,044	,183	-,062	,180	,581	,018	-,029
s7	,299	,057	,211	-,073	,116	-,027	,222	,116	-,003	,043	,111	,504	,308	,223	,111
s8	,306	,059	,187	,077	,043	,096	,173	,038	,152	,128	-,091	,569	,057	,027	,038
s9	,614	,052	,063	-,006	,163	,088	,333	-,003	,144	,029	,065	,235	,194	,197	,121
s10	,735	,060	,175	,023	,070	,118	,058	,017	,071	,112	-,056	,180	,082	,178	,047
s11	,796	,213	,113	,004	,097	,042	,076	,056	,054	,064	,061	,058	,051	-,078	,034
s12	,718	,119	,120	,024	,078	,114	,140	,082	-,060	,044	,149	,095	-,011	-,101	,146
s13	,435	-,009	,393	,038	,081	,181	,029	,096	-,083	,038	,287	,256	,112	-,011	,160
s14	,264	,033	,237	,135	,086	,280	,087	,201	,070	-,054	,118	,517	,075	-,049	-,063
s15	,366	,183	,096	-,009	,091	,133	,547	,076	,067	,023	,122	,317	,153	,175	-,031
s16	,252	,139	,133	,032	,158	,062	,688	,143	,093	,021	,121	,129	,042	,106	,031
s17	,240	,197	,132	,046	,001	,101	,668	,049	,131	,171	,132	,023	-,010	-,137	-,064
s18	,528	,272	,124	-,026	,133	,208	,415	,073	,044	,005	,005	,058	,188	,145	-,004
s19	,230	,058	,242	,152	,106	,162	-,062	,264	-,001	,148	-,040	,134	-,028	,040	,490
s20	,320	,133	,182	,117	,158	,122	,200	,273	,105	,023	,021	,168	-,084	,414	,149
s21	,139	,157	,112	,118	,112	,020	,049	,654	,093	,099	-,011	,167	-,049	,144	,115
s22	-,076	,152	,186	,144	,062	,020	,115	,694	,132	,169	,077	,024	,080	-,007	,043
s23	,109	-,015	,034	,337	,134	,141	,056	,576	,028	,015	,217	,023	,061	-,042	-,094
s24	,220	,092	,200	,118	,079	,160	,128	,488	,051	,190	-,135	-,069	,086	,336	-,077
s25	,256	,040	,452	,083	-,040	,213	-,154	,372	,084	,058	,022	,026	,217	,125	,072

s26	,468	,089	,313	,156	-,007	,031	-,083	,135	,246	,095	,225	,208	-,107	,238	-,207
s27	,477	,107	,426	,093	,082	,018	-,042	,136	,206	,167	,072	,163	-,123	,097	-,297
s28	,571	,176	,187	,039	,144	,189	,251	,106	,331	,064	,063	,112	,092	,110	-,070
s29	,211	,203	,209	,064	,006	,236	,286	,187	,526	,191	,004	,163	-,047	-,045	-,074
s30	,239	,182	,095	,230	,081	,193	,204	,140	,542	,081	,032	-,065	,036	,189	,054
s31	,246	,333	,294	,049	,065	,221	,127	,198	,480	,132	,001	,279	-,036	-,043	-,053
s32	,143	,420	,098	,146	,095	,122	,044	,136	,459	,102	,101	,292	,210	-,018	-,118
s33	,115	,261	,139	,016	,001	,543	,042	,030	,230	,139	,145	,143	,196	,068	-,050
s34	,052	,223	,151	,327	,073	,478	,222	,018	,173	,186	-,019	,146	,073	-,114	,020
s35	,140	,122	,138	,120	,144	,658	,082	,118	,158	,090	-,005	,021	,085	,099	,063
s36	,192	,250	,152	,059	,262	,545	,203	,031	,125	,087	,279	,051	-,010	,085	,018
s37	,237	,283	,258	,032	,037	,614	-,001	,154	,035	,104	,120	,066	-,027	,133	,070
s38	,124	,145	,113	,160	,348	,175	,013	,078	,553	,046	,156	-,008	,163	,229	,112
s39	,111	,219	,118	,077	,418	,085	-,066	,292	,294	,191	,211	,080	,247	,056	,107
s40	-,077	,216	,055	,158	,342	,175	,042	,336	,316	-,017	-,002	,151	,159	-,067	,092
s41	,400	,063	,142	,107	,470	-,039	,083	,049	,094	-,075	,073	-,142	,003	-,017	,258
s42	,248	,110	,120	,127	,697	,050	,060	,132	,082	,132	,048	,096	-,025	,117	,011
s43	-,070	,341	,124	,263	,448	-,026	,076	,307	,100	,097	,126	,113	,103	-,049	,066
s44	,362	,326	,107	,131	,464	,189	,206	,017	,104	,121	,126	,011	-,033	,092	-,010
s45	,448	,239	,314	,113	,346	,156	,129	-,010	,179	,041	,203	,042	-,112	,052	-,142
s46	,447	,144	,409	-,019	,226	-,074	,130	,032	,156	,112	,184	,079	-,114	,014	-,271
s47	,491	,182	,250	,102	,189	,134	,170	-,024	,126	-,013	,399	,008	-,049	,161	-,082
s48	,441	,315	,138	,047	,194	,117	,260	,040	,030	,042	,500	,001	-,016	,104	-,078
s49	,276	,298	,085	,030	,166	,155	,295	,159	,061	,022	,559	-,029	-,039	,058	-,018
s50	,341	,319	,181	,003	,150	,167	,174	,088	,178	,036	,520	,068	-,053	,084	-,047
s51	,440	,316	,245	-,025	,221	,135	,169	,090	,269	-,022	,150	-,108	,087	,208	-,090
s52	,261	,290	,108	,153	,565	,162	,115	,040	,061	,024	,245	,097	-,050	,030	-,035
s53	,154	,337	,128	,091	,100	,155	,017	,132	,130	,041	,222	,037	,077	,615	-,008

s54	,156	,573	,204	,042	,013	,074	,153	,152	,221	,163	,260	,007	,063	,179	,072
s55	,038	,746	,070	,256	-,036	,044	-,049	,077	,073	,072	,058	,065	,109	,090	,102
s56	,120	,682	,094	,085	,121	,220	,109	,064	,000	,133	,131	,045	-,001	,044	,063
s57	,087	,591	,056	,087	,122	,170	,322	-,019	,048	,176	,210	,017	,009	,115	,110
s58	,237	,411	,158	-,078	,202	,119	,263	,187	,181	,001	,048	,029	,117	,115	-,257
s59	,218	,622	,072	,106	,276	,138	,198	,129	,135	-,083	,020	-,108	,096	-,002	-,125
s60	,441	,444	,172	,032	,233	,154	,150	,026	,265	-,056	,083	-,081	,161	,181	-,122
s61	,263	,589	,156	,077	,328	,141	,086	,039	,211	-,065	,084	-,095	,175	-,038	-,097
s62	,193	,592	,210	,022	,287	,039	,020	,193	,066	-,040	-,051	,231	,006	-,014	-,016
s63	,226	,425	,061	,339	,276	,242	,045	,066	-,069	,154	-,043	,012	-,013	,069	-,072
s64	,179	,360	,087	,361	,425	,223	,011	,103	-,129	,048	-,077	,029	,078	,104	-,093
s65	,029	,312	,239	,220	,355	,157	,184	,143	-,120	,108	-,096	,257	-,098	,264	-,194
s66	,039	,229	,205	,557	,069	,015	,091	,238	,017	,096	-,067	,011	,141	,155	,038
s67	,015	,403	,056	,507	,029	,084	,122	-,008	,155	,310	-,009	,047	-,084	,145	,117
s68	,068	,443	,046	,502	,051	,053	,028	-,064	,210	,166	-,027	,110	-,128	,166	,194
s69	,160	,425	,113	,332	,062	,125	,099	,023	,273	,052	,109	,056	-,042	,077	-,079
s70	,012	,046	,055	,801	,126	,022	-,080	,210	,066	-,050	,076	,018	,126	-,044	,019
s71	-,035	,080	,055	,801	,169	,082	,001	,156	,070	-,008	,059	,006	,139	-,013	,011
s72	,107	,180	,226	,338	,306	,249	,068	,018	,166	,026	,023	,047	,133	,349	-,109
s73	,180	,088	,746	,000	,141	,152	,041	,076	,094	-,027	,006	,048	,027	,103	-,014
s74	,225	,057	,730	-,055	,096	,098	,005	,063	,077	,076	,097	,182	,019	,062	-,078
s75	,101	,128	,703	,155	,121	,061	,086	,081	,095	,115	,132	,095	,138	,043	,062
s76	,203	,117	,676	,119	,121	,103	,198	,065	,080	,013	,181	,120	,039	-,017	,043
s77	,123	,272	,587	,235	-,053	,153	,147	,176	-,057	,027	-,137	,023	,043	,066	,072
s78	,010	,173	,515	,137	,072	,056	,175	,082	,106	,169	-,120	-,151	,090	,007	,327

78 sorudan oluşan anket için belirlenen 15 faktörün ölçtüğü soruları belirlemek için rotasyonlu bileşenler matrisinde verilen faktör yükleri değerlendirilmiştir (Tablo 2). Tüm soruların faktör yükleri %30'dan büyük olduğundan ölçekten herhangi bir madde çıkarılmamıştır. Bu değerlendirmeye destek olarak matristeki hata (artık) korelasyonların küçük olmasının, gözlenen ve üretilen matrisler arasındaki yakınlığı ve uyumu gösterdiği şeklinde açıklamayı verebiliriz (Hovardaoglu, 2000; Kline, 1994; Tabachnick ve Fidell, 2001).

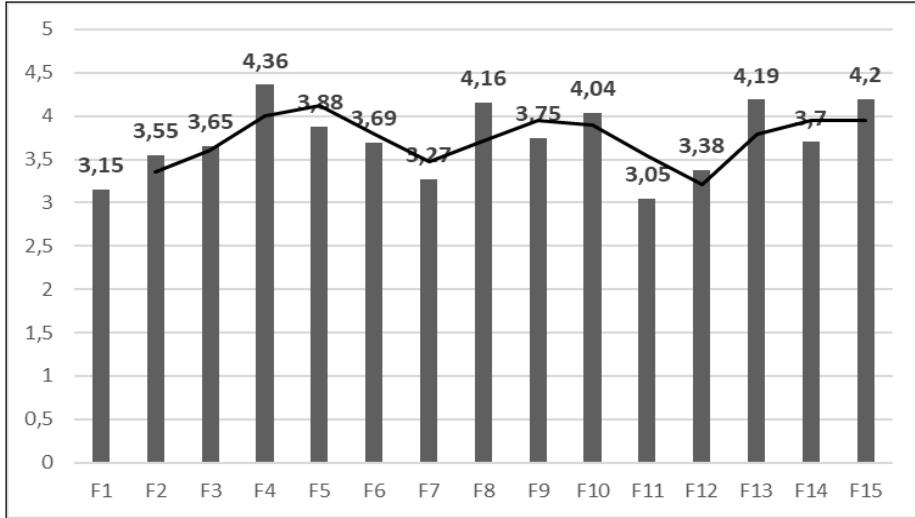
Buna göre AFA analizi sonucu ortaya çıkan kültürel ve sosyal etkinlikler alt boyutunun (9,10,11,12,13,18,26,27,28,45,46,47,51. sorular) faktör yükleri 0,435-0,796 arasında, pilotlar vakfı geliştirme projeleri alt boyutunun (54,55,56,57,58,59,60,61,62,63. sorular) faktör yükleri 0,411-0,746 arasında, ihtiyaç ve beklentilere yönelik ekonomik ve sosyal faydalar alt boyutunun (25,73,74,75,76,77,78. sorular) faktör yükleri 0,452-0,746 arasında, maddi destek ve hakların korunması (66,67,68,70,71. sorular) faktör yükleri 0,342-0,697 arasında, sosyal medyanın ve teknolojik hizmetlerin kullanılması alt boyutunun (33,34,35,36,37. sorular) faktör yükleri 0,478-0,658 arasında, emeklilere yönelik hizmetlerin planlanması alt boyutunun (15,16,17. sorular) faktör yükleri 0,547-0,688 arasında, emeklilik, eğitim, sosyal alanlarda edinilen hizmetler ve havayolları ile bağlantıların kurulması alt boyutunun (21,22,23,24. sorular) faktör yükleri 0,488-0,694 arasında, tanıtım faaliyetleri ve sivil toplum kuruluşları ile işbirliğinin kurulması alt boyutunun (29,30,31,38. sorular) faktör yükleri 0,458-0,553 arasında, pilotlar vakfı için üye sayısının artırılması çalışmaları alt boyutunun (1,2,3. sorular) 0,588-0,708 arasında, akademik yayınlar hususunda çalışmalar yapılarak akademik dergi çıkartılması faaliyetleri alt boyutunun (48,49,50. sorular) 0,500-0,559 arasında, pilotlar vakfı temsilciliklerinin açılarak bilinilirlik, ulaşılabilirlik ve sosyal çekiciliğin artırılması alt boyutunun (7,8,14. sorular) 0,504-0,569 arasında, sosyal organizasyonlara yönelik bilgilendirmelerin yapılarak talep, şikayet ve öneri platformlarının hayata geçirilmesi alt boyutunun (4,5,6. sorular) 0,443-0,581 arasında ve emekliliğe geçiş programlarının hazırlanarak pilotların yalnızlık sorununun çözülmesi hususunda farkındalığın artırılması çalışmaları alt boyutunun (20,53,72. sorular) 0,349-0,615 arasında değişmekte olup, GSM operatörleri ile ekonomik dünya tarifesi bağlantısının kurulma çalışmaları alt boyutu sadece 19. sorudan oluşarak 0,490 boyutunda çıkmıştır.

AFA analizine göre belirlenen faktör skorları 1 ile 5 arasında değişmekte olup tanımlayıcı istatistikleri Tablo 4'te verilmiştir. Maddi Destek ve Hakların Korunması alt boyutunun ortalaması en yüksek ($4,36 \pm 0,5$), Akademik Yayınlar Hususunda Çalışmalar Yapılarak Akademik Dergi Çıkartılması Faaliyetleri alt boyutunun ortalamasının en düşük olduğu ($3,05 \pm 0,9$) görülmüştür. Ortalamalardaki değişim tablo 3'de gösterilmiştir.

Tablo 3: Faktörlerin Tanımlayıcı İstatistikleri

	Ort.±SS	Med. (Min.- Maks.)
Kültürel ve Sosyal Etkinlikler	3,15±0,9	3,2 (1-5)
Pilotlar Vakfı Geliştirme Projeleri	3,55±0,7	3,6 (1-5)
İhtiyaç ve Beklentilere Yönelik Ekonomik ve Sosyal Faydalar	3,65±0,8	3,9 (1-5)
Maddi Destek ve Hakların Korunması	4,36±0,5	4,4 (1-5)
Kurumsal İşbirliklerinin ve Koordinasyonun Sağlanması	3,88±0,6	4 (1-5)
Sosyal Medyanın ve Teknolojik Hizmetlerin Kullanılması	3,69±0,7	3,8 (1-5)
Emekliliklere Yönelik Hizmetlerin Planlanması	3,27±0,9	3,3 (1-5)
Emeklilik, Eğitim, Sosyal Alanlarda Edinilen Hizmetler ve Havayolları ile Bağlantıların Kurulması	4,16±0,6	4,2 (1-5)
Tanıtım Faaliyetleri ve Sivil Toplum Kuruluşları ile İşbirliğinin Kurulması	3,75±0,79	4 (1-5)
Pilotlar Vakfı için Üye Sayısının Artırılması Çalışmaları	4,04±0,6	4 (1-5)
Akademik Yayınlar Hususunda Çalışmalar Yapılarak Akademik Dergi Çıkarılması Faaliyetleri	3,05±0,9	3 (1-5)
Pilotlar Vakfı Temsilciliklerinin Açılarak Bilinirlik, Ulaşılabilirlik ve Sosyal Çekiciliğin Artırılması	3,38±0,9	3,3 (1-5)
Sosyal Organizasyona Yönelik Bilgilendirmelerin Yapılarak Talep, Şikâyet ve Öneri Platformlarının Hayata Geçirilmesi	4,19±0,6	4,3 (1-5)
Emekliliğe Geçiş Programlarının Hazırlanarak Pilotların Yalnızlık Sorununun Çözülmesi Hususunda Farkındalığın Artırılması Çalışmaları	3,7±0,8	4 (1-5)
GSM Operatörleri ile Ekonomik Dünya Tarifesi Bağlantısının Kurulma Çalışmaları	4,2±0,9	4 (1-5)

Şekil 2: Faktörlere İlişkin Ortalama Değerleri

Alt boyutlar arasındaki ilişkiyi belirlemek amacıyla yapılan korelasyon analizinde Spearman's RHO korelasyon katsayıları kullanılmıştır (Tablo 4). Korelasyon katsayısının 0,90-1,00 arasında olması çok güçlü, 0,70-0,90 arasında olması güçlü, 0,50-0,70 arasında olması orta, 0,30-0,50 arasında olması zayıf ve 0,30'un altında olması önemsiz düzeyde korelasyonu ifade etmektedir (Hinkle, Wiersma ve Jurs, 2003).

Tablo 4: Korelasyon Matrisi

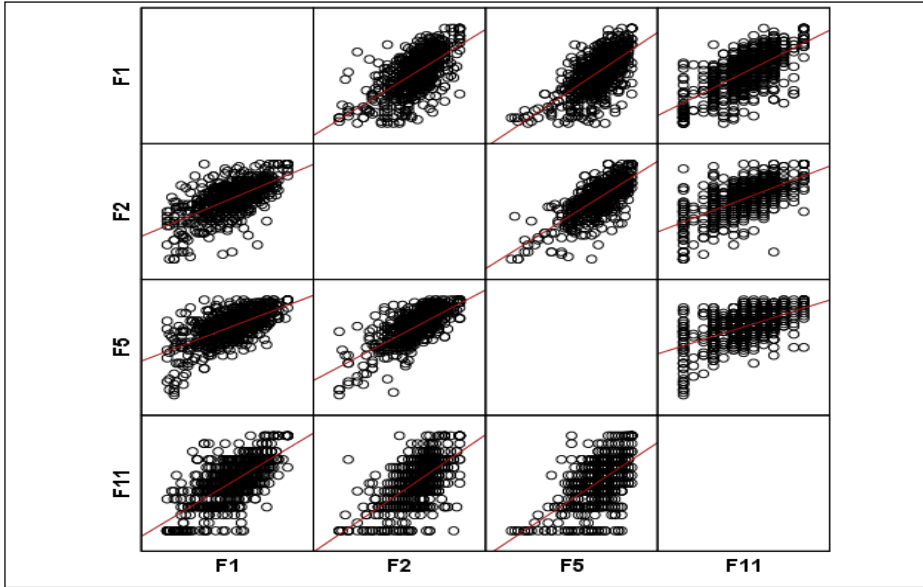
	F1	F2	F3	F4	F5	F6	F7	F8	F9	F10	F11	F12	F13	F14	
F1	1,00	,625**	,602**	,208**	,592**	,543**	,619**	,385**	,598**	,278**	,653**	,621**	,360**	,556**	,273*
F2		1,00	,474**	,478**	,674**	,636**	,553**	,400**	,613**	,300**	,625**	,416**	,367**	,601**	,216*
F3			1,00	,314**	,476**	,504**	,400**	,443**	,479**	,228**	,409**	,517**	,347**	,497**	,367*
F4				1,00	,482**	,383**	,182**	,420**	,370**	,257**	,216**	,205**	,355**	,444**	,286*
F5					1,00	,557**	,446**	,486**	,511**	,295**	,529**	,409**	,328**	,578**	,316*
F6						1,00	,462**	,382**	,551**	,333**	,499**	,467**	,377**	,521**	,272*

F 7						1,0 00	,28 7**	,50 5**	,29 8**	,54 7**	,51 9**	,37 5**	,41 7**	,193*
F 8							1,0 00	,44 2**	,28 4**	,29 1**	,37 7**	,31 6**	,50 0**	,347*
F 9								1,0 00	,34 1**	,44 7**	,46 4**	,38 5**	,51 4**	,257*
F 1 0									1,0 00	,23 1**	,22 9**	,39 4**	,28 7**	,257*
F 1 1										1,0 00	,39 1**	,27 8**	,49 5**	,194*
F 1 2											1,0 00	,42 5**	,44 3**	,293*
F 1 3												1,0 00	,40 0**	,259*
F 1 4													1,0 00	,317*
F 1 5														1,000

Spearman's rho korelasyon katsayıları, **p<0.001

Yukarıdaki tabloya göre en yüksek ilişki ikinci faktör pilotlar vakfı geliştirme projeleri ile beşinci faktör kurumsal işbirlikleri ve koordinasyonun sağlanması arasında 0,674 olarak çıkmıştır. İkinci en yüksek ilişki ise birinci faktör kültürel ve sosyal etkinlikler ile on birinci faktör akademik yayınlara hususunda çalışmalar yapılarak akademik dergi çıkartılması faaliyetleri arasında görülmektedir. Bu iki ilişki (Şekil 3) Saçılım Grafiği Matrisinde gösterilmektedir.

Şekil 3: Saçılım Grafiği Matrisi

TARTIŞMA VE SONUÇ

78 sorudan 15 faktör çıkartılarak faktörlerin birbirleri arasındaki ilişki ortaya konulmuş olup, pilotların iş tatmini ve motivasyonunu arttıran sebepler faktör soruları altında analiz edilmiştir.

Anketin incelenmesi sonucunda AFA ile belirlenen boyutlar arasında hem pozitif hem de negatif yönde ilişkiler ortaya çıkmıştır. Birinci boyut kültürel ve sosyal etkinlikler ile pilotlar vakfı geliştirme projeleri, ihtiyaç ve beklentilere yönelik ekonomik ve sosyal faydalar, kurumsal işbirlikleri ve koordinasyonun sağlanması, sosyal medyanın ve teknolojik hizmetlerin kullanılması, emeklilere yönelik hizmetlerin planlanması, tanıtım faaliyetleri ve sivil toplum kuruluşları ile işbirliğinin kurulması, akademik yayınlar hususunda çalışmalar yapılarak akademik dergi çıkartılması faaliyetleri, pilotlar vakfı temsilciliklerinin açılarak bilinirlik, ulaşılabilirlik ve sosyal çekiciliğin artırılması ve emekliliğe geçiş programlarının hazırlanarak pilotları yalnızlık sorununun çözülmesi hususunda farkındalığın artırılması çalışmaları konularında orta düzeyde pozitif korelasyon gözükmektedir. Ancak kültürel ve sosyal etkinlikler ile emeklilik, eğitim, sosyal alanlarda edinilen hizmetler ve havayolları ile bağlantıların kurulması ile sosyal organizasyonlara yönelik bilgilendirmelerin yapılarak talep, şikayet ve öneri platformlarının hayata geçirilmesi konuları arasında zayıf derecede korelasyon gözükmektedir. Kültürel ve sosyal etkinlikler ile maddi destek ve hakların korunması ve GSM operatörleri ile ekonomik dünya tarifesi bağlantısının

kurulma çalışmaları arasında önemsiz derecede korelasyon gözükmemekte olup, bu iki boyut ile kültürel ve sosyal etkinlikler arasında herhangi bir korelasyon bulunmamaktadır.

Dolayısıyla diğer boyutlara geçiş yapmadan önce birinci boyutun diğer boyutlarla korelasyon bağlantısı anlamında çoğunlukla orta düzey ve üstü bağlantısı olduğu görülmektedir. Bu durumda kültürel ve sosyal etkinliklerin etkin boyut olduğunu ortaya çıkartmaktadır.

İkinci boyut pilotlar vakfı geliştirme projeleri ile kurumsal işbirlikleri ve koordinasyonun sağlanması, sosyal medyanın ve teknolojik hizmetlerin kullanılması, emeklilere yönelik hizmetlerin planlanması, tanıtım faaliyetleri ve sivil toplum kuruluşları ile işbirliğinin kurulması, akademik yayınlar hususunda çalışmalar yapılarak akademik dergi çıkartılması faaliyeti ve emekliliğe geçiş programlarının hazırlanarak pilotların yalnızlık sorununun çözülmesi hususunda farkındalığın artırılması çalışmaları arasında orta düzeyde pozitif korelasyon bulunmaktadır.

Üçüncü boyut ihtiyaç ve beklentilere yönelik ekonomik ve sosyal faydalar ile sosyal medyanın ve teknolojik hizmetlerin kullanılması ve pilotlar vakfı temsilciliklerinin açılarak bilinirlik, ulaşılabilirlik ve sosyal çekiciliğin artırılması arasında orta düzeyde pozitif korelasyon bulunmaktadır.

Dördüncü boyut maddi destek ve hakların korunması ile hiçbir boyut arasında orta düzeyde pozitif korelasyon bulunmamaktadır.

Beşinci boyut kurumsal işbirlikleri ve koordinasyonun sağlanması ile dokuzuncu boyut tanıtım faaliyetleri ve sivil toplum kuruluşları ile işbirliğinin kurulması arasında orta düzeyde pozitif korelasyon bulunmaktadır.

Altıncı boyut sosyal medyanın ve teknolojik hizmetlerin kullanılması ile tanıtım faaliyetleri ve sivil toplum kuruluşları ile işbirliğinin kurulması ve emekliliğe geçiş programlarının hazırlanarak pilotların yalnızlık sorununun çözülmesi hususunda farkındalığın artırılması çalışmaları arasında orta düzeyde pozitif korelasyon bulunmaktadır.

Yedinci boyut emeklilere yönelik hizmetlerin planlanması ile tanıtım faaliyetleri ve sivil toplum kuruluşları ile işbirliğinin kurulması, akademik yayınlar hususunda çalışmalar yapılarak akademik dergi çıkartılması faaliyetleri ve pilotlar vakfı temsilciliklerinin açılarak bilinirlik, ulaşılabilirlik ve sosyal çekiciliğin artırılması arasında orta düzeyde pozitif korelasyon bulunmaktadır.

Sekizinci boyut emeklilik, eğitim, sosyal alanlarda edinilen hizmetler ve havayolları ile bağlantıların kurulması ile emekliliğe geçiş programlarının hazırlanarak pilotların yalnızlık sorununun çözülmesi hususunda farkındalığın artırılması çalışmaları arasında orta düzeyde pozitif korelasyon bulunmaktadır.

Son olarak dokuzuncu boyut tanıtım faaliyetleri ve sivil toplum kuruluşları ile işbirliğinin kurulması ile aynı sekizinci boyuttaki gibi emekliliğe geçiş programlarının hazırlanarak pilotların yalnızlık sorununun çözülmesi hususunda farkındalığın artırılması çalışmaları arasında orta düzeyde pozitif korelasyon bulunmaktadır.

Diğer boyutlarda (on ile on beşinci boyutlar arasında) ise aynı dördüncü boyutta olduğu gibi orta düzeyde pozitif korelasyon bulunmamaktadır.

On beş adet boyutun incelenmesi sonucunda güvenilirlik ve AFA sonuçları istatistiksel anlamlı bulunmuş olup, özellikle birinci boyut kültürel ve sosyal etkinlikler ile dokuz ayrı boyut arasında orta düzeyde pozitif korelasyon olması kültürel ve sosyal etkinlikleri pilotların iş tatmini ve motivasyonlarını arttıran en önemli boyut maddesi olarak ortaya çıkartmıştır.

5'li likert ölçeği ile gerçekleştirilen bu ölçeğe göre değerler 1'den 5'e kadar, 0,20, 0,40, 0,60, 0,80 ve 1 oranları ile açıklayıcı faktör analizine göre değerlendirilmiştir. 0,50 puan aralığının üstünde olan korelasyon değerleri de orta düzey ve üstünde oluşan ilişkiyi ifade etmektedir. Kümülatif olarak elde edilen 62,354'lük değer; ölçeğin pilotların "İş Tatmini ve Motivasyonunu" orta düzeyde etkilendiğini göstermekte olup, kümülatif olarak elde edilen rotasyonlu yüklerin ve varyans açıklama miktarlarının açıklayıcı faktör analizine göre olumlu olduğunu ifade etmektedir. 78 adet sorunun 15 faktöre indirgenerek elde edilen 62,354'lük değer, önemli derecede olmasa da orta düzeyde bir etkinin bulunduğunu göstermektedir.

62,354'lük değer 0,50-0,70 puan aralığında bulunduğu için pilotların iş tatmini ve motivasyonlarının orta düzeyde etkilendiği sonucu ortaya çıkmakla birlikte, bu oran 0,60'ın üzerinde olduğu için aradaki etkinin orta düzeyin biraz üstünde olduğu kabul edilebilir. Bu boyutun 30,913'lük değeri de (yaklaşık olarak tüm toplamın yarısı) birinci boyut kültürel ve sosyal etkinliklerden elde edilmektedir. Bu nedenle pilotların iş tatmini ve motivasyonları orta düzeyde etkilenirken, 15 faktörün arasından bu etkiyi en yüksek oranda gösteren boyut kültürel ve sosyal etkinlikler olarak ortaya çıkmaktadır.

İlerideki çalışmalarda pilotlar vakfı için incelediğimiz iş tatmini ve motivasyonu kavramı ile bağlantısı olan sosyokültürel ve sosyoekonomik içeriğe sahip konular dışında, demografik içeriğe sahip konuların da incelenmesi mevcut analize katkı sağlayacak nitelikte olacaktır.

KAYNAKÇA

- Barutçığıl, İ. (2004). *Stratejik insan kaynakları yönetimi*. Kariyer Yayıncılık İletişim, Eğitim Hizmetleri Ltd Şti., İstanbul.
- Creswell, J. W. (2003). *Research design: qualitative, quantitative and mixed methods approaches*. California: Sage Publications.
- Eren, E. (2006). *Yönetim ve organizasyon. Çağdaş ve küresel yaklaşımlar*. Beta Yayınevi, 6. Baskı, İstanbul.
- Erişim adresi <http://merttr.blogspot.com/2007/06/Faktör-analizi-geçerlilik-guvenilirlik.html>. (2018, Eylül 9).
- Erişim adresi <https://www.mess.org.tr/> (2019, Temmuz 3).
- Guba, G. ve Lincoln, Y. S. (1982). Epistemological and methodological bases of naturalistic inquiry. *Educational Communication & Technology Journal*, 30(4), 233-235.
- Hinkle, D. E., Wiersma, W. ve Jurs, S. G. (2003). *Applied statistics for the behavioral sciences*. 5th ed. Boston: Houghton Mifflin.
- Houser, J. (2015). *Nursing research: reading, using, and creating evidence*. 3rd ed. Burlington: Jones ve Bartlett Learning.
- Hovardaoglu, S. (2000). *Davranış bilimleri için araştırma teknikleri*. Ankara: Ve-Ga Yayınları.
- Karakaya, A. ve Ay, F. A. (2007). Çalışanların motivasyonunu etkileyen faktörler: sağlık çalışanlarına yönelik bir araştırma. *C.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi*, 31(1), 55-67.
- Kline, P. (1994). *An easy guide to factor analysis*. New York: Routledge.
- Kök, S. B. (2006). İş tatmini ve örgütsel bağlılığın incelenmesine yönelik bir araştırma. *İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 20(1), 291-310.
- Krefting, L. (1991). Rigor in qualitative research: the assessment of trustworthiness. *The American Journal of Occupational Therapy*, 45(3), 214-222.
- Merriam, S. B. (2013). *Nitel araştırma desen ve uygulama için bir rehber (Çev. Turan, S.)*. Ankara: Nobel Yayıncılık (Özgün çalışma, 2009).
- Özdamar, K. (2004). *Paket programlar ile istatistiksel veri analizi*. 5. Baskı. Eskişehir, Kaan Kitabevi, 345-500, 379-412.
- Portney, L. G. ve Watkins, M. P. (1993). *Foundation of clinical research*. 42-44, 56-57, 72-73.
- Robson, C. (1998). *Real world research*. 6. Edt. Oxford UK. Blackwell Publishers Ltd., 66-75, 220-250.
- Streubert, H. J. ve Carpenter, D. R. (2011). *Qualitative research in nursing*. 5th ed. Philadelphia: Lippincott Williams ve Wilkins.

- Şencan, H. (2005). *Sosyal ve davranışsal ölçümlerde geçerlilik ve güvenilirlik*. 1.Baskı. Ankara, Seçkin Yayıncılık, 50-420.
- Şenocak, M. Ş. (1998). Fate of abstracts presented at the annual scientific meeting of the undersea. *Journal Of Clinical Neurophysiology*, 28, 51-55.
- Tabachnick, B. G. ve Fidell, L. S. (2001). *Using multivariate statistics*. 4th ed. Boston: Allyn And Bacon.
- Vroom, V. H. (1967). *Örgütsel araştırma yöntemleri*. Pittsburgh Üniversitesi Yayınları.
- Whittemore, R., Chase, S. K. ve Mandle, C. L. (2001). Validity in qualitative research. *Qualitative Health Research*, 11(4), 522-537.
- Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2006). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. 6. Baskı. Ankara, Seçkin Yayıncılık, 255-273.
- Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2013). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. 9. Baskı. Ankara, Seçkin Yayıncılık, 255-273.

EKLER

Ek: 1 Anket Soruları

1. Vakfımıza üye pilotlara ait “Üye Bilgi Bankası”nın güncellenmesi.
2. Vakfımızın üye sayısının artırılması.
3. Yurt dışında çalışan Türk Pilotlarının “Türk Pilotları Bilgi Bankası”na dâhil edilmesi.
4. Güncel gelişmeleri içeren bilgilendirmelerin yapılması.
5. Keder ve mutluluğun paylaşıldığı sosyal organizasyonlara aktif katılımımızın sağlanması.
6. Talep, şikâyet ve önerilerin değerlendirilebileceği bir platformun hayata geçirilmesi.
7. Üyelerin özel günlerinin hatırlanması ve hediye gönderilmesi.
8. Vakıf binasının bilinirliğinin, ulaşılabilirliğinin ve sosyal çekiciliğinin artırılması.
9. Kültürel etkinlikler yapılması.
10. Sosyal alanların ve sosyal tesislerin kurulması.
11. Sergi salonu, sanat galerisi gibi kültürel tesislerin açılması.
12. Müze ve maket uçak galerisi kurulması.
13. Simülâtör gibi uygulama birimleri ile eğlence ve havacılıkla ilgili hediyelik eşya alınabilecek alanların oluşturulması.
14. Hava alanlarında ya da uygun yerlerde Pilotlar Vakfı Temsilciliklerinin açılması.
15. Kuruculara ve emeklilere teşekkür etmek, üyelerin kaynaşmasını sağlamak için kuruluş yıl dönümü kutlamalarının yapılması.
16. Pilotlar Vakfına emeği geçenlerin hizmetlerinin takdiri ve paylaşımı.
17. Pilotlar Vakfının tarihçesinin hazırlanarak yazılı ve görsel şekilde düzenlenmesi.
18. Yıl içindeki önemli gün ve haftalarda etkinlikler düzenlenmesi.
19. GSM operatörlerinden ekonomik dünya tarifesi talebinde bulunulması.
20. Emeklilikte yaşam kalitesinin devamlılığı için, emeklilik öncesi dönemde uygulanmak üzere sosyal aktiviteler ve eğitim gibi faaliyetleri içeren “Emekliliğe Geçiş Programları”nın hazırlanması.

21. Kanunen emekli olmayı hak edenlerin emekli edilerek mevcut işlerine aynı haklarla devam edebilmeleri için çalışma yapılması.

22. Diğer yurt içi ve yurt dışı havayolları ile vakıfların emeklilik yardımı konularının araştırılması.

23. Havayolu şirketleri tarafından alınan eğitim vb. ücretlerin mevzuat kapsamında olup olmadığının araştırılması.

24. Emeklilik, eğitim ve sosyal alanlardaki yardımların çeşitlendirilmesi.

25. Ev, araba sahibi olma gibi temel ihtiyaçların giderilmesine ilişkin kolaylıkların sağlanması.

26. Yaşlı gündüz bakım evi, huzur evi gibi sosyal tesislerin yapılması.

27. Pilotlar Vakfı Hastanesinin kurulması.

28. Vakıf adına sosyal faaliyetlere katılınması.

29. Pilotlar Vakfının tanıtım faaliyetlerinin artırılması.

30. Tüm pilotlarının Sivil Toplum Kuruluşlarına üye olma konusunda farkındalığının artırılması.

31. Markalaşma faaliyetlerinin gerçekleştirilmesi.

32. Pilotlar Vakfının içeriden ve dışarıdan nasıl görüldüğünün değerlendirilmesine yönelik çalışmaların yapılması.

33. Kurumsal e-posta sisteminin kurulması ve çeşitli konularda e-posta gruplarının oluşturulması.

34. Pilotlar Vakfı Web sitesinin kalitesinin artırılarak güncel ve interaktif bir yapıya kavuşturulması.

35. Sosyal medyanın kullanılması (Instagram, LinkedIn, Facebook vb.).

36. Basılı ve/veya elektronik ortamda bülten, dergi, kitap, araştırma gibi yayınlara ilişkin çalışmaların yürütülmesi.

37. Etkin iletişim ve bilgi yönetiminin sağlanmasına yönelik mobil cihaz uygulamalarının tasarlanarak kullanıma sunulması.

38. Sivil Toplum Kuruluşları ile işbirliğinin artırılması.

39. Yurt içi ve yurt dışındaki kişi, kurum ve kuruluşlarla temasa geçilmesi.

40. TALPA, TASSA, sendika gibi diğer havacılık kurumları ile kurumsal işbirliğinin artırılması.

41. "Pilotlar Vakfı Ormanı" kurulması.

42. Üniversitelerle işbirliği yapılması.
43. Devlet ve diğer kurum ve kuruluşlarla etkin işbirliği ve koordinasyonun sağlanması.
44. Eğitimler ve konferanslar düzenlenmesi.
45. Çeşitli alanlarda "Pilotlar Vakfı Eğitim Merkezleri" nin açılması.
46. "Pilotlar Vakfı Üniversitesi" kurulması.
47. "Havacılık Kütüphanesi", "Havacılık Kafeteryası" gibi sosyal ve kültürel tesislerin kurulması.
48. "Pilotlar Vakfı Kitaplar Serisi" nin oluşturulması.
49. "Yazarı Pilot Olan Kitaplar Serisi"nin oluşturulması.
50. Hakemli dergi oluşturulması.
51. "Sosyal Projeler" üretilmesi.
52. Havacılık konuları ile ilgili bilimsel makaleler yazılması, araştırma ve tezler yapılmasına yönelik üniversitelerle işbirliği kurulması.
53. Pilotların yalnızlık sorununun çözümüne yönelik sosyal projeler üretilmesi.
54. Kurumsal Kimlik Kılavuzu çalışmalarının tamamlanması.
55. Vakfın kurumsal yapısının muayene edilmesi ve analizi.
56. "Doküman Yönetim Sistemi" nin kurulması.
57. "Pilotlar Vakfı Arşivi" nin yapılması.
58. "Şeref Katılımcı" üye olabilecek kişilerin analiz edilerek üyeliğe davet edilmesi.
59. Danışma kurullarının oluşturulması.
60. Sosyal kolların oluşturulması.
61. Eylem ve gözlem gruplarının oluşturulması ve/veya mevcut gruplara katılması.
62. Profesyonel yöneticiler, danışmanlar ve proje liderleri ile çalışılması.
63. Pilotların tecrübelerinden bilirkşi, öğretmenlik, danışmanlık gibi alanlarda yararlanılmasının sağlanması.
64. Pilotluk mesleğinin standartlarının belirlenerek, tanımının yapılmasına yönelik çalışmalara aktif katılımın sağlanması.

65. Havacılık İngilizcesinin operasyonel standartlarının belirlenmesi ve sınav sistemine adapte edilmesi.

66. Pilotların ve ailelerinin zor durumlarında destek olmaya yönelik yardımların çeşitlendirilmesi ve bu yönde hukuki mevzuatın güncellenmesi.

67. Vakıf senedi ve yönergelerinin güncellemelerinin yapılması.

68. Pilotlar Vakfı misyonunun, vizyonunun ve temel değerlerinin gözden geçirilmesi.

69. Kamu yararına vakıf olma çalışmalarının hızlandırılması.

70. Pilotların haklarının korunmasına yönelik aktif rol alınarak girişimlerde bulunulması.

71. Pilotları ve çalışma yaşamını etkileyen hukuki mevzuata yönelik araştırma ve incelemeler yapılması.

72. Havacılık çalışanlarının, ailelerinin ve yolcuların “Pilotluk Mesleği”ne ilişkin farkındalıklarının artırılması için çalışmalar yapılması.

73. Akaryakıt istasyonu, otel, otopark gibi yatırım araçlarının çeşitlendirilmesi.

74. Araç Kiralama Filosu oluşturulması.

75. PİLVAK Sigorta ve APRON Havacılık şirketleri gibi vakıf iştiraklerinin, faaliyetlerinin çeşitlendirerek performansının artırılması.

76. Ekonomik ve sosyal faydalar sağlayacak havacılık ürünleri satışı gibi platformlar oluşturulması.

77. İhtiyaç ve beklentilere yönelik üyelere indirim ve vakfa gelir sağlayacak faaliyetlerin artırılması.

78. İZAIR yatırımı, simülatör, araç ve konut edindirme, sigortacılık, indirim sağlayan kurum anlaşmaları vb. konulardaki faaliyetlere ilişkin düzenli bilgilendirilmelerin yapılması.

TÜRK EKONOMİSİNDE BÜTÇE AÇIĞI VE ENFLASYON İLİŞKİSİNİN SINIR TESTİ YAKLAŞIMI İLE EŞ-BÜTÜNLEŞME ANALİZİ

Gökçe MARAŞ*

Cüneyt DUMRUL**

ÖZ

Bu çalışmada Türk ekonomisinde bütçe açıkları ile enflasyon arasındaki uzun dönemli ilişki 2006:01-2018:10 dönemini kapsayan aylık veriler ile analiz edilmektedir. Çalışmada kullanılan ekonometrik yöntemler; Augmented Dickey Fuller, Phillips-Perron ve Ng-Perron Birim kök testleri ve sınır testi yaklaşımıdır. Çalışmanın temel bulguları; uzun dönemde enflasyon ile dolar döviz kuru ve M3 para arzı arasında istatistiki açıdan anlamlı pozitif yönlü; bütçe dengesi ile negatif yönlü ilişki tespit edilmesidir. Başka bir ifade ile, bütçe açıklarındaki bir artış ile birlikte enflasyon artış eğilimi göstermekte ve bütçe fazlalığındaki bir artış ile azalış eğilimi meydana gelebilmektedir.

Anahtar Kavramlar: Bütçe Açığı, Enflasyon, Sınır Testi Yaklaşımı.

CO-INTEGRATION ANALYSIS OF THE BUDGET DEFICIT AND INFLATION RELATION WITH A BOUND TESTING APPROACH IN TURKISH ECONOMY

ABSTRACT

In this study, the long-term relationship between budget deficits and inflation in the Turkish economy is analyzed by monthly data covering the period 2006:01-2018:10. Econometric methods used in the study; Expanded Dickey Fuller, Phillips-Perron and Ng-Perron unit root tests and a bonds testing approach. The main findings of the study; in the long term inflation between dolar exchange rate and M3 money supply statistically significant positive direction; a negative direction with the budget balance is to determine relationship. In other words, although an increase in budget deficits, inflation has been on an upward trend; may tend to decrease with an increase in the budget surplus.

Keywords: Budget Deficit, Inflation, Bound Testing Approach.

---

*Dr. Öğr. Üyesi, Erciyes Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Maliye Bölümü, gokcecinar@erciyes.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-4547-3464>

**Doç. Dr., Erciyes Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, cdumrul@erciyes.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-6787-2001>

Makalenin gönderilme tarihi: 24 Mayıs 2019

Kabul tarihi: 2 Ağustos 2019

GİRİŞ

Bütçede yer alan harcama miktarının gelir miktarından fazla olması olarak ifade edilebilen bütçe açıkları ile fiyatlar genel seviyesindeki sürekli artışlar şeklinde tanımlanan enflasyon arasındaki ilişki hala önemini muhafaza eden ekonomik tartışmaların başında gelmektedir. Gelişmekte olan ülkelerin makroekonomik yapısal sorunları birbirleri ile karşılıklı etkileşim içerisinde kısır bir döngü gösterebilmekte ve söz konusu döngü sonucunda birbirini besleyebilmektedir. Aynı zamanda bu kısır döngü ile birlikte, enflasyon sorununu yapısal olarak şiddetli bir şekilde yaşayan ve vergi gelirlerinin toplanmasında zorluk çeken gelişmekte olan ülkeler gelişmiş ülkelere nazaran söz konusu sorundan daha fazla etkilenebilmektedir. Bu noktada, politika yapıcılarının konu ile ilgili net bir bilgiye sahip olmaları uygulanacak olan iktisat ve maliye politikalarının etkinliğini artıracaktır. Bu nedenle, birçok araştırmaya da konu olan bütçe açığı ile enflasyon arasındaki ilişki, bu çalışmanın motivasyonunu belirlemektedir. Literatürde yer alan çalışmalar incelendiğinde, konu ile ilgili olarak Türkiye için uzun dönemli analiz yapılmadığı gözlenmektedir. Bu nedenle uygulamanın uzun dönemli bir analize yönelik olması, literatüre katkısı açısından çalışmanın orijinalliğini belirlemektedir. Çalışma şu şekilde organize edilmektedir. Çalışmanın ilk bölümünde bütçe açığı ile enflasyon arasındaki ilişki teorik çerçeve kapsamında ayrıntılı bir şekilde ele alınmaktadır. Çalışmanın ikinci bölümünde konu ile ilgili uygulamalı literatür ayrıntılı bir şekilde sunulmaktadır. Çalışmanın son bölümü olan uygulama kısmında ise, analize dahil edilen değişkenlere ilişkin verilerin analizi, metodoloji ve analiz sonucunda elde edilen bulgular tartışılmaktadır.

I. BÜTÇE AÇIĞI İLE ENFLASYON ARASINDAKİ İLİŞKİ

Literatürde enflasyonun nedenleri ile ilgili olarak; talep yönlü ve arz yönlü unsurlar olmak üzere ikili bir sınıflandırma yapıldığı görülmektedir. Talep yönlü kaynaklar içerisinde özellikle bütçe açıkları literatürde daha fazla ele alınmaktadır. Bu kapsamda, bütçe açıkları ile enflasyon arasında kurulacak bir ilişki öncelikle söz konusu açıkların nedenlerinin belirtilmesi gerekmektedir.

Easterly ve Schimdt-Hebbel'e (1993) göre bütçe açıklarının telafi edilebilmesi için üç temel strateji bulunmaktadır. Bu kapsamda söz konusu stratejiler; parasal finansman, iç borçlanma ve dış borçlanmadır. Bu üç strateji enflasyona eden olabilmekle birlikte, iktisat okullarının farklı varsayımları altında değerlendirilebilmektedirler. Parasal finansman özellikle monetarist okulda enflasyonun birincil nedeni olarak görülmektedir. İç borçlanma, yurtiçi faiz oranlarını ve fon maliyetlerini artırmak ve dışlama etkilerine yol açmak suretiyle maliyet enflasyonuna neden olabilmektedir. Dış borçlanma ise; cari işlemler açığına, reel döviz kurunun aşırı değerlenmesine ve hatta ödemeler dengesi krizine ya da dış borç krizine yol açarak enflasyona neden olabilmektedir.

Bununla birlikte, bütçe açıklarının nedenleri ve etkileri konusunda literatürde farklı bakış açıları ve nedensellik kurguları bulunmaktadır. Keynes öncesinde Klasik iktisadın etkisiyle bütçe dengesi bir erdem olarak görülmekte ve dolayısıyla bütçe dengesine olan bu itaat duygusu 1929 Büyük Buhranı'nın belki de daha uzun ve daha şiddetli yaşanmasına neden olmuştur (Dileyici ve Özkıvrak, 2010, s. 42-43). Neo-Klasik yaklaşımda vergi oranlarının sürekli değiştirilmesi yerine uzun dönemli bir oranda sabitlenmesi (yani vergilemede düzleştirme ilkesinin uygulanması) ile geçici kamu gelir/gider artışlarının/azalışlarının ekonomide yol açacağı bozucu etkilerin giderilebileceği belirtilmektedir. Keynesyen teoride ise, talep yönetiminin bir parçası olarak bütçe politikalarının, konjonktür dalgalanının şiddetinin ve boyutunun düşürülmesinde kullanılması gerektiği ifade edilmektedir. Ayrıca Keynesyen modele göre oluşan bir bütçe açığı, toplam talebin ve istihdamın artması nedeniyle, bütün ekonomik birimleri olumlu yönde etkileyebilmektedir. II. Dünya Savaşı'nın ardından toplam talebin diğer bir unsuru olarak kamu harcamaları ve vergiler 1970'li yıllara kadar büyüme ve konjonktür politikalarının bir aracı olarak kullanılmışlardır. Dolayısıyla söz konusu yıllarda bütün dünyada ekonomik büyüme yüksek düzeylerde gerçekleşmiş ve ilgili dönem büyümenin altın yılları olarak anılmıştır (Altıntaş, Çetintaş ve Saban, 2008, s. 186; Barro, 1989, s. 47; Corsetti ve Roubini, 199, s. 27-28;).

Ülke örnekleri itibariyle uygulanan istikrar politikaları incelendiğinde, mali disipline önem verilmesi ve bütçe açığının azaltılması hususlarının söz konusu programların başarısını artırdığı görülmektedir¹. Bu durum ise, bütçe açığı-enflasyon ilişkisinin gücünü kanıtlar niteliktedir (Kiguel ve Liviatan, 1988, s. 275-291). Söz konusu ilişkinin modellenmesi için Cagan tipi para talep fonksiyonundan hareketle, enflasyon bütçe açıkları ile dolaylı bir şekilde ilişkilendirilebilmektedir. Konu ile ilgili olarak oluşturulan modellere göre bütçe açıklarındaki ufak bir artış dahi enflasyonun istikrarsızlaşmasına neden olabilmektedir (Kiguel, 1989, s. 150-155).

Bu bağlamda söz konusu politika, literatüre konjonktürel ve yapısal bütçe dengesi/açığı/fazlası kavramının girmesine yol açmıştır. Yapısal bütçe açıklarına bakıldığında; ekonominin tam istihdamda işlemesi durumunda gerçekleşecek bütçe açığını betimlemekte olduğu görülebilmekte ve konjonktür hareketlerinin bu açıktan sapmalara neden olabileceği ifade edilebilmektedir. Böylelikle yapısal bütçe açığı kavramının konjonktürel bütçe açığı tanımının yapılmasına da yol açtığı ifade edilebilmektedir. Dolayısıyla konjonktürel bütçe açığı; geleneksel bütçe açığından yapısal bütçe açığının çıkarılması suretiyle elde edilmektedir. Ayrıca, Keynesyen yaklaşımda bütçe açıklarının içsel bir değişken olabileceği de iddia edilmektedir (Altıntaş vd., 2008, s. 187; Blanchard

¹ Latin Amerika ve Güneydoğu Asya ülkelerinde yaşanan yüksek enflasyon ve bütçe açığı ilişkileri için bakınız: Kiguel ve Liviatan (1988).

ve Fischer, 1993, s. 579; Güneysu Balaban, 2012, s. 10; Şimşek, 2010, s. 188-189).

Belirtilenler ışığında Keynesyen yaklaşıma göre hükümetlerin nihai amacı kısa dönem bütçe dengesini tesis edilmesi yerine uzun dönem ekonomik dengelerin gözetilmesi olmalıdır (Alavirad ve Athawale, 2005, s. 39). Ancak söz konusu politikanın çok bilinen ve göz ardı edilmesi gereken maliyeti enflasyondur. Bu maliyet ise, Philips eğrisi ile bir anlamda meşrulaştırılmıştır. Dolayısıyla, söz konusu yaklaşıma göre bütçe açıkları ile kendini gösteren kamu harcama artışının ekonominin üretken kapasitesinde artan bir iç talep baskısı oluşturması enflasyona neden olabilecektir (Doğru, 2014, s. 119; Ejder, 2002, s. 189).

1970'li yıllara kadar Philips eğrisinin de meşrulaştırdığı bütçe açıkları, bu yıllardan sonra özellikle birçok ülkenin işsizlik ve enflasyon sorununu eşanlı olarak yaşaması ile sorgulanmaya başlamıştır (Alavirad ve Athawale, 2005, s. 39-40). Stagflasyon krizi ile birlikte, Keynesyen iktisada yönelik Klasik iktisat temelli eleştiriler artmış ve bu temelde yeni ekonomik akımlar ortaya çıkmaya başlamıştır. Dolayısıyla, söz konusu yaklaşımlardan enflasyon konusundaki iddiaları nedeniyle monetarist yaklaşım ön plana çıkmıştır. Bu kapsamda, klasik iktisadi temelleri nedeniyle ekonomideki reel değişkenlerdeki bir dengesizliğin en azından uzun dönemde dengeye yakınsayacağını iddia eden Monetarist yaklaşım, enflasyonist politika tercihinin de kısa dönemde kamu gelirlerini artırma amacıyla yapılması gerektiğini ileri sürmektedir (Friedman, 1977, s. 469; Özmen ve Koçak, 2012, s. 4). Monetarist yaklaşıma göre, bütçe açıkları para basılma yoluyla giderildiği zaman enflasyonist baskılar yaratmaktadır. Bu doğrultuda, Modern miktar teorisinden yola çıkması nedeni ile bu yaklaşımın temel varsayımı; enflasyondaki artış ile parasal genişlemenin paralellik göstermesidir (Günaydın, 2004, s. 164; Sargent ve Wallace, 1981, s. 1). Başka bir ifade ile, enflasyonist süreçte vergi gelirlerinin reel değerinin düşmesi nedeniyle bütçe açıkları artmaktadır. Bu bağlamda, söz konusu açıkların finanse edilmesinde merkez bankasının emisyon vasıtasıyla para arzını artırması da enflasyonu artıracaktır. Böylelikle de, her iki değişken karşılıklı bir şekilde birbirini etkileyebilecektir (Abdioğlu ve Terzi, 2009, s. 195-196).

Bütçe açıklarının finanse edilmesinde merkez bankalarının para arzını artırmasının faiz oranlarını da düşürebilmesi nedeni ile, mal ve hizmetlere olan talebi de artırabileceği aşıkardır. Bütçe açıklarının borçlanma ile finanse edilmesi de enflasyonu artırabilecek diğer bir faktör olarak nitelendirilebilmektedir. Bu kapsamda, bütçe açıklarının finanse edilmesi için kamu borçlanmasının artması faiz oranlarını da artırabilecek ve bu durum dışlama etkisine yol açarak özel sektörün mal ve hizmet üretiminin azalmasına yol açabilecektir. Dolayısıyla ekonomideki mal ve hizmet arzı azalacağı için enflasyon oranı da artabilecektir (Biçen, Görüş ve Türköz, 2015, s. 171; Güneysu Balaban, 2012, s. 16; Oladipo ve Akinbobola, 2011, s. 3). Başka bir

ifade ile, bütçe açıkları sadece monetizasyonla değil; iç borçlanma ile finansman vasıtası ile de oluşabilmektedir. Bu bağlamda, yurtiçi piyasalarda bir faiz artışı oluşacak; artan faiz oranları özel yatırımların maliyetini artırıp miktarını düşürecek ve böylelikle arz ve talep enflasyonu birlikte gelişebilecektir (Günaydın, 2004, s. 159).

Bütçe açıklarının finansmanının dış borçlanma ile yapılması da enflasyonist etkilere yol açabilecek diğer bir nedendir. Böylelikle, bütçe açığının finansmanı için yapılan dış borçlanma ilk aşamada ülkeye gelen net kısa vadeli sermaye yatırımlarını artırmaktadır. Bu bağlamda, sermaye akımlarının artması ülke içindeki döviz arzının artmasına, ulusal paranın değerlenmesine ve sonuçta dış ticaret bilançosunun açık vermesine yol açabilecektir. Ayrıca, dış borç talebinin artması esasında yurtiçi faiz oranlarının artması anlamına da gelebilmektedir. Yurtiçi faiz oranlarının artması da dolaylı olarak maliyetlerin ve ardından da enflasyonun artmasına neden olabilecektir. Bu doğrultuda, bütçe açıklarının ulusal tasarrufları azaltması, faiz oranlarını artırması, yatırımları azaltması, net ihracatı düşürmesi, ulusal paranın değer kaybetmesine yol açması gibi etkilerinin enflasyonist sonuçlara yol açabileceği ifade edilebilmektedir (Ball ve Mankiw, 1995, s. 6; Güneysu Balaban 2012, s. 14-15).

Bütçe açığı ile enflasyon arasındaki ilişkide borçlanma mekanizmaları monetarist varsayımlar altında Sargent ve Wallace (1981) tarafından ortaya konmuş ve hoş olmayan monetarist aritmetik olarak adlandırılmıştır. Söz konusu çalışmada bütçe açıklarının finansmanında para ve maliye politikaları karşılaştırılmış ve Ricardocu Denklik Hipotezi'ne benzer bir mekanizmayla zamanlar arası bütçe açığı hipotezi geliştirilmiştir. Dolayısıyla çalışmanın literatürdeki önemi ise; monetarist yaklaşıma ilişkin bütçe açığı ile enflasyon arasındaki nedensellik ilişkisine dair bakış açısından kaynaklanmaktadır. Çalışmaya göre bugünkü bir bütçe açığı, gelecekte söz konusu açığın finansmanı için para basılmasını gerektirebilecektir. Böylelikle bütçe açığının kapatılması amacıyla borç stokunu artıran bir hükümet, aynı zamanda faiz oranlarının artırılması yönünde bir baskı oluşturabilecektir. Dış ve iç borç servisinin çevrilememesi durumunda ise bütçe açıkları para basma yoluyla giderilebilecektir. Böyle bir durumda ise, parasal enflasyonun yaşanması kaçınılmaz hale gelebilecektir (Oktayer, 2010, s. 432-433; Özmen ve Koçak, 2012, s. 4). Ayrıca bütçe açıklarının iç ve dış borçlanma ile finanse edilmesi durumunda da bütçe açığı enflasyon ilişkisi muğlak hale gelebilmektedir. Bunun yanı sıra, enflasyonla ilişkili birçok değişkenin varlığı (döviz kuru dalgalanmaları, indeksleme politikaları, para talebi gibi) bütçe açığı enflasyon ilişkisinin yönünün ve derecesinin tespit edilebilmesini zorlaştırmaktadır (Doğru ve Şentürk, 2013, s. 90; Easterly ve Schmidt-Hebbel, 1993, s. 220; Kiguel ve Liviatan, 1988, s. 281).

Konuyla ilgili diğer bir önemli tartışma ise, Ricardocu Denklik Teoremi'ne dayanan Barro'nun ileri sürdüğü görüşlerdir. Söz konusu görüşler,

kamu harcamalarının finanse edilmesinde borçlanmanın işlevinin, vergilemenininkinden farklı olmadığı düşüncesine dayanmaktadır. Bu bağlamda, rasyonel olduğu düşünülen bireylerin, devlet bütçesindeki herhangi bir değişimin gelecekteki sonuçlarını değerlendirebilecek öngörülere sahip olduğu aşıkardır. Bu bağlamda, bugünkü kamu harcamalarının finansmanı için yapılan kamu borçlanmasının aslında gelecekte artacak vergiler olduğunu öngören rasyonel bireyler zamanlar arası ekonomik davranışlarını bu çerçevede belirleyebileceklerdir. Bununla birlikte, bütçe açıkları; yatırım, tasarruf, faiz oranları ve cari işlemler dengesi ile etkileşerek konjonktürü düzleştirici etkilerini kaybedecektir. Böylelikle rasyonel bireyler, maliye politikalarının karşısında dengeleyici pozisyon alacaklar ve nihai olarak da politika etkisizliği söz konusu olabilecektir (Barro, 1974, s. 1116; Barro, 1989, s. 38-52).

Fiyat düzeyinin mali teorisi (FDMT) isimli yaklaşım da enflasyonun nedenlerine ilişkin önemli bir bakış açısı sunan teoriler arasında yer almaktadır. Woodford (1995, 1996 ve 2001), Sims (1994 ve 1998), Canzoneri, Cumby ve Diba (2001) tarafından ortaya atılan söz konusu yaklaşımda, belli varsayımlar altında geleneksel yaklaşımın aksine bütçe açıklarının ve bu açıkların getirdiği borç stoklarının enflasyona neden olabileceği iddia edilmektedir. Bu durumun temel nedeni ise; fiyat seviyesindeki bir artışın özel sektörün net varlıklarının reel değerini veya kamunun reel net yükümlülüklerini azaltabilmesidir (Oktayer, 2010, s. 431; Uygur, 2001, s. 11; Woodford, 1995, s. 2). Başka bir ifade ile, fiyatların oluşmasında parasal genişleme değil; kamunun borç stoku esas alınmaktadır. Bu kapsamda paranın miktar teorisinin, finansal yenilikler ve finansal deregülasyon ile birlikte geçerliliği tartışmalı olabilmektedir (Günaydın, 2004, s. 165; Woodford, 1995, s. 1). Bununla birlikte, teorinin dolaylı bir iddiası maliye politikalarının kredibiliteden yoksun olabileceğidir. Bu bağlamda, eğer ekonomik birimler bugünkü bütçe açıklarının gelecekteki vergi geliri artışlarıyla karşılanmayacağını ve bunun yerine borçlanmanın tercih edilebileceğini bekliyorlarsa, aynı zamanda fiyatlar genel düzeyinde de artış olabileceğini düşünebileceklerdir. Dolayısıyla, kamu borç yükünün hafifletilmesi enflasyonist politikalarla mümkün olabilecektir. Bununla birlikte, artan bütçe açıkları kendiliğinden toplam talebi artıracığı için fiyatlar genel seviyesi de artacaktır (Serban, 2002, s. 11-12). Sonuç olarak enflasyonun en önemli belirleyicilerinden birisinin de hükümetlerin harcamalarını finanse etme politikaları olduğu ileri sürülebilmektedir. Bu bağlamda, söz konusu durumda enflasyonun esas olarak para miktarının değil borç stokunun bir fonksiyonu olduğu da iddia edilebilmektedir. (Özmen ve Koçak, 2012, s. 4).

Enflasyon ile bütçe açıkları arasındaki ilişki Tanzi (1978) tarafından farklı bir bakış açısıyla ele alınmıştır. Tanzi'nin (1978) Arjantin ekonomisini incelediği bu çalışmasında, verginin tarhi ile tahsilatı arasındaki gecikme; verginin fiyat esnekliği, endeksleme ve vergi sistemindeki esneklik gibi unsurlara bağlı olarak gerçekleşen enflasyon sonucunda vergi gelirlerinin reel

değerinin düştüğü vurgulanmaktadır. Söz konusu gecikmeler vergi sisteminin esnekliği ile ifade edilmektedir. Vergi sürecinin uzunluğunun ve vergi sisteminin esnekliğinin düşük olmasının Tanzi etkisinin gelişmekte olan ülkelerde, gelişmiş ülkelere kıyasla daha kuvvetli olmasına neden olacağı da iddia edilmektedir (Tanzi, 1977, s. 154-156; Tanzi, 1978, s. 424). Tanzi'nin bu görüşü reel para talebi ile enflasyon arasındaki ilişkiye dayanmakta ve optimal bir enflasyon oranında reel vergi gelirleri maksimum düzeye ulaşmaktadır (Tanzi, 1978, s. 420-423). Ayrıca Tanzi (1977) enflasyona neden olan vergi tahsilatındaki gecikmeleri yasal gecikme ve kusura bağlı gecikme olmak üzere iki açıdan incelemektedir. Yasal gecikme, hiçbir müeyyidesi bulunmayan ve hükümet tarafından onaylanan ödeme gecikmesi iken; kusura bağlı gecikme ise, vadesi dolduktan sonra yapılan ödemelerde ortaya çıkmaktadır. Tanzi çalışmalarında sadece yasal gecikmelere yer vermiş olsa da kusura bağlı gecikmelerin de enflasyonist süreçlerin vergi gelirlerinin reel değerlerini düşürmedeki etkisi göz ardı edilememektedir (Çavuşoğlu, 2005, s. 39).

Tanzi'nin aksine, Patinkin (1993) enflasyonun reel kamu harcamalarını da azaltabileceğini ifade edilmektedir. Bu bağlamda reel kamu harcamalarının düşmesi ise, bütçe açıklarının da azalması anlamına gelmektedir (Patinkin, 1993, s. 114-116). Literatürde Patinkin'in (1993) ileri sürdüğü bu yaklaşım Patinkin etkisi olarak bilinmektedir. Enflasyonun vergi gelirlerinin reel değerini aşındırma durumu gelişmiş ülkeler açısından ele alındığında; söz konusu ülkelerde şiddetli enflasyonist süreçlerde bile vergi gelirleri azalmamakta ve enflasyon vergi dilimlerinin artmasına neden olabilmektedir. Gelişmekte olan ülkelerde ise, vergi tahsilat süresinin uzun olması ve vergilerin enflasyona karşı endekslenmemesi nedenlerinden ötürü, enflasyon ile birlikte vergi gelirlerinin reel değeri büyük ölçüde aşınabilmektedir (Şen, 2003, s. 31-32).

Patinkin ve Tanzi etkileri bütçe açıkları konusunda birbiriyle çelişen iki durumu ifade etmektedir. Dolayısıyla literatürde Patinkin etkisi ters Tanzi etkisi olarak da adlandırılmaktadır. Enflasyonist dönemlerde bir taraftan Tanzi etkisi ile reel vergi gelirleri düşmekte, diğer taraftan Patinkin etkisi ile kamu harcamalarının reel değeri düşmektedir. Bu kapsamda iki etkiden hangisinin daha güçlü olduğu ilişkinin de yönünü belirlemektedir (Fischer, Sahay ve Vegh., 2002, s. 4; Ghatak ve Sanchez-Fung, 2007, s. 522; Pekarski, 2011, s. 2). Ayrıca, Tanzi etkisinin vergi gelirleri vasıtasıyla; Patinkin etkisinin ise kamu harcamaları vasıtasıyla bütçe açıklarını etkilediği belirtilebilmektedir (Mehrara, Soufiani ve Rezaei, 2016, s. 157). Ancak burada belirtilmesi gereken önemli bir husus; kamu harcamalarının günlük yapılabirliğine karşılık, vergi gelirlerinin aylık ya da yıllık olarak elde edilebilir olmasıdır. Bu kapsamda, devletin; vergilendirme dönemini kısa tutması, geçici vergi uygulaması, kaynakta kesinti (stopaj) uygulaması gibi yöntemlerle harcama yapılma tarihi ile vergilerin tahsil edilme süresi arasındaki dengeyi sağlaması gerekmektedir (Öz, 2012, s. 109-113). Bu iki etkinin birlikte değerlendirilmesi suretiyle, enflasyonun optimal

değeri için de bir fikir sunulabilecektir. Bununla birlikte hangi etkinin daha güçlü olduğu bütçe açığının gelişimi açısından da önem arz etmektedir (Abdioğlu ve Terzi, 2009, s. 197). Bu bağlamda, enflasyonist ortamda Patinkin etkisinin Tanzi etkisinden daha kuvvetli olması bütçe dengesini olumlu yönde etkilerken; enflasyonun düşük olduğu dönemlerde olumsuz şekilde etkileyebilmektedir. Bu etkiler arasındaki farkın öngörülebilmesi ise, ekonomi politikalarının güvenilir bir şekilde sürdürülebilmesi ile ilgilidir (Çavuşoğlu, 2005 s. 41).

II. UYGULAMALI LİTERATÜR

Bütçe açıkları ile enflasyon arasındaki ilişkiyi inceleyen literatür oldukça geniştir. Söz konusu durumun temel nedeni ise, hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkelerde bütçe açığı ve enflasyon sorunlarının eşanlı olarak yaşanmasıdır. Literatürde yer alan çalışmalar; kullanılan yöntem, analiz edilen değişkenler, incelenen ülkeler ve zaman aralığı ile elde edilen temel bulgular itibarıyla Tablo 1’de ayrıntılı bir şekilde gösterilmektedir.

Tablo 1: Literatürdeki Bütçe Açığı ile Enflasyon Arasındaki İlişkiyi İnceleyen Uygulamalı Çalışmalar

Yazarlar	Yöntem(a) Değişken(b) Ülke (c) Dönem (d)	Bulgular
Hondroyia nnis ve Papapetrou (1997)	(a) Johansen-Juselius Eş Bütünleşme Analizi ve Granger Nedensellik Testi (b)Enflasyon, bütçe açığı/GSYİH ve para arzı (c)Yunanistan (d)1957-1993	Merkezi bütçe açıklarındaki bir artışın enflasyon oranı üzerinde doğrudan bir etkisinin olmaması ile birlikte; bütçe açıklarının monetizasyonu enflasyonu artırabilmektedir.
Abizadeh ve Yousefi (1998)	(a)En Küçük Kareler Yöntemi ve Temel Bileşenler Analizi (b)Bütçe açığı, enflasyon, faiz oranı, para arzı ve GSYİH (c)ABD (d)1951-1986	Yapılan analiz sonuçlarına göre; bütçe açıklarının enflasyon oranı üzerinde belirgin bir etkisi bulunmamakla birlikte; bütçe açıkları aynı zamanda da yatırımlar üzerinde dışlama etkisi meydana getirmemektedir.
Metin (1998)	(a)Johansen Eş Bütünleşme Analizi (b)Enflasyon, bütçe gelirleri, bütçe harcamaları, bütçe açıkları, parasal taban ve GSMH (c)Türkiye (d)1950-1987	Bütçe açıkları anlamlı bir şekilde enflasyonu pozitif yönde etkilemektedir. Bu bağlamda bütçe açıklarındaki bir artış enflasyonu önemli ölçüde artırmaktadır.

Egeli (1999)	(a)Yatay Kesit Analizi ve Çoklu Regresyon Yöntemi (b)Bütçe açığı/GSYİH, enflasyon, dış borç/GSYİH, kamu harcaması/GSYİH, faiz oranı ve kişi başına milli gelir (c)23 Gelişmekte Olan Ülke (d)1995	Kamu harcamalarındaki artış bütçe açıklarında artışa yola açarken; enflasyonun bütçe açıkları üzerindeki etkisinin ise negatif yönde olduğu tespit edilmiştir. Dış borç bulma imkanlarının gelişmesi kamu borçlanma maliyetini düşürerek, bütçe açıklarını azaltıcı yönde etkide bulunmaktadır.
Darrat (2000)	(a) Johansen-Juselius Eş Bütünleşme Analizi, Birim Kök Testleri ve Hata Düzeltme Modeli (b)Enflasyon, dar para stoku ve bütçe açıkları/GSYİH (c)Yunanistan (d)1957-1993	Yapılan analiz sonuçlarına göre, parasal büyümenin yanında yüksek bütçe açıkları da enflasyon üzerinde istatistiksel olarak anlamlı pozitif bir etkiye sahip olabilmektedir.
Günaydın (2002)	(a)Phillips-Perron ve Augmented Dickey Fuller Birim Kök Testleri ve Granger Nedensellik Testi (b)Enflasyon ve kamu kesimi borçlanma gereği (c)Türkiye (d)1975-1998	Yapılan analiz sonuçlarına göre, kamu kesimi açıkları ile enflasyon arasında karşılıklı olarak iki yönlü nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir.
Alavirad (2003)	(a)Üç Aşamalı en Küçük Kareler Yöntemi (b)Enflasyon, bütçe açığı ve para arzı artışı (c)İran (d)1981-1997	Enflasyon oranı nominal kamu harcamalarını kamu gelirlerinden daha hızlı bir şekilde artırma eğilimindedir. Bütçe açıklarının finansmanı para arzını artırmak suretiyle enflasyonu da artırmaktadır.
Ashra, Chattopadh yay ve Chaudhuri (2004)	(a)Engle-Granger Eş Bütünleşme Analizi ve Granger Nedensellik Testi (b)Bütçe açıkları, enflasyon ve para arzı (c)Hindistan (d)1950-2001	Yapılan analiz sonuçlarına göre uzun dönemde para arzı ve enflasyon arasında iki yönlü nedensellik ilişkisi bulunurken; bütçe açıkları ile enflasyon arasında bir ilişki tespit edilememektedir.
Günaydın (2004)	(a)Johansen-Juselius Eş Bütünleşme Analizi ve Granger Nedensellik Testi (b)Konsolide bütçe açığı/GSMH, enflasyon ve para arzı (c)Türkiye (d)1971-2002	Analiz sonuçlarına göre hem kısa hem de uzun dönemde bütçe açıkları ile enflasyon arasında pozitif anlamlı bir ilişki bulunmaktadır. Bu durum ise fiyat düzeyinin mali teorisini desteklemektedir. Uzun dönemde para arzı ve bütçe açıklarından enflasyona doğru tek yönlü bir nedensellik söz konusudur.

Solomon ve De Wet (2004)	(a) Johansen Eş Bütünleşme Analizi ve Hata Düzeltme Modeli (b)Bütçe açıkları, GSYİH, enflasyon ve döviz kuru (c)Tanzanya (d)1967-2001	Yapılan analiz sonuçlarına göre uzun dönemde paranın yansız olduğu varsayımı altında, bütçe açıklarının enflasyon üzerindeki pozitif etkisinin istatistiksel olarak anlamlı olduğu belirtilmektedir.
Alavirad ve Athawale (2005)	(a)ARDL Yöntemi ve Johansen-Juselius Eş Bütünleşme Analizi (b)Enflasyon, bütçe açığı, para arzı ve ithalat fiyat endeksi (c)İran (d)1963-1999	Yapılan analiz sonuçlarına göre, uzun dönemde bütçe açıklarındaki bir artışın enflasyon üzerinde istatistiksel olarak anlamlı pozitif bir etkiye sahip olduğu belirtilmektedir.
Catao ve Terrones (2005)	(a)ARDL Yöntemi (b)Enflasyon, genel bütçe açığı/GSYİH, merkezi bütçe açığı/GSYİH, dışa açıklık ve petrol fiyatları (c)107 ülke (d)1960-2001	Bütçe açıkları ile enflasyon arasındaki ilişki özellikle yüksek enflasyon yaşanan gelişmekte olan ülkelerde oldukça güçlü ve pozitif yönlü iken; enflasyon düzeyi düşük olan gelişmiş ülkelerde zayıf bulunmuştur.
Çavuşoğlu (2005)	(a)Johansen Eş Bütünleşme Analizi (b)Enflasyon, reel vergi gelirleri, reel kamu harcamaları ve reel gelir düzeyi (c)Türkiye (d)1987-2003	Yüksek enflasyon hem vergi gelirlerinin hem de kamu harcamalarının reel değerini azaltıcı etkilere sahiptir. Patinkin etkisi Tanzi etkisinden daha büyüktür ve bu da enflasyonun bütçe açıklarının reel yükünü hafifletici bir role sahip olduğunu göstermektedir.
Çetintaş (2005)	(a)Johansen Eş Bütünleşme Analizi ve Granger Nedensellik Testi (b)Bütçe açığı, enflasyon, döviz kuru, faiz oranı ve para arzı (c)Türkiye (d)1985-2003	Çalışmada kullanılan iki farklı modelde de nedensellik testlerinin tamamı bütçe açıklarından enflasyona ve yine aynı şekilde enflasyondan bütçe açığına doğru iki yönlü nedensellik ilişkisinin bulunduğunu göstermektedir.
Narayan, Narayan ve Prasad (2006)	(a)ARDL Yöntemi ve Granger Nedensellik Testi (b)Bütçe açıkları, enflasyon ve para arzı (c)Fiji (d)1970-2004	Bütçe açıklarının enflasyon üzerinde istatistiksel açıdan anlamlı pozitif bir etkisi bulunurken; bütçe açıklarından enflasyona doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi tespit edilmektedir.
Beşer (2007)	(a)Bootstrap VAR Modeli (b)Enflasyon, reel vergi gelirleri ve GSYİH (c)Türkiye (d)1987-2005	Tanzi etkisi hem cari dönem için hem de parasal genişlemenin enden olduğu uzun dönem için reel vergi gelirlerini aşındırmaktadır. Tanzi etkisi istatistiksel olarak anlamlı ve oldukça kuvvetlidir.

Altıntaş vd. (2008)	(a)ARDL Yöntemi (b)Para arzı, bütçe açığı ve enflasyon (c)Türkiye (d)1992-2006	Enflasyon ile parasal büyüme arasında hem kısa hem de uzun dönemde pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulunurken; bütçe açığı ile enflasyon arasında hem kısa hem de uzun dönemde bir ilişkiye rastlanılmamıştır.
Abdioğlu ve Terzi (2009)	(a)ARDL Yöntemi (b)Bütçe açığı ve enflasyon (c)Türkiye (d)1975-2005	Bütçe açığı ile enflasyon uzun dönemde birlikte hareket etmektedir ve uzun dönemde enflasyon ile bütçe açığı arasında negatif ve istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulunurken; Patinkin etkisi Tanzi etkisine göre daha baskındır.
Oktayer (2010)	(a)Johansen Eş Bütünleşme Analizi (b)Enflasyon, bütçe açıkları ve para arzı (c)Türkiye (d)1987-2009	Analizlerden elde edilen sonuçlara göre uzun dönemde bütçe açıkları enflasyon üzerinde doğrudan etkide bulunabilmektedir. Bu durum ise, fiyat düzeyinin mali teorisini destekler niteliktedir.
Oladipo ve Akinbobala (2011)	(a) Johansen Eş Bütünleşme Analizi ve Granger Nedensellik Testi (b)Bütçe açığı, enflasyon, döviz kuru ve GSYİH (c)Nijerya (d)1970-2005	Enflasyondan bütçe açıklarına doğru bir ilişki bulunamazken; bütçe açıklarından enflasyona doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi söz konusudur. Bütçe açıkları enflasyonu doğrudan etkilerken; döviz kurunu dolaylı bir şekilde etkilemektedir.
Tiwari ve Tiwari (2011)	(a) Phillips-Perron ve Augmented Dickey Fuller Birim Kök Testleri ve regresyon Analizi (b)Para arzı, bütçe açıkları, enflasyon ve kamu harcamaları (c)Hindistan (d)1970-2009	Yapılan analiz sonuçlarına göre enflasyon bütçe açıklarını etkilemekle birlikte, söz konusu açıkları belirleyen tek faktör değildir. Bu kapsamda, para arzı ve kamu harcamaları bütçe açıklarını önemli ölçüde etkileyebilmektedir.
Bayrak ve Kanca (2013)	(a)Johansen Eş Bütünleşme Analizi ve Granger Nedensellik Testi (b)Konsolide bütçe açıkları ve enflasyon (c)Türkiye (d)1980-2011	Bütçe açıkları ile enflasyon arasında kısa ve uzun dönemde pozitif ve anlamlı bir ilişki bulunmaktadır. Bütçe açıklarından enflasyona doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir.
Doğru ve Şentürk (2013)	(a)Panel Eş Bütünleşme ve Hata Düzeltme Modeli (b)Enflasyon, bütçe açığı, döviz kuru ve GSYİH (c)19 Latin Amerika ve Karayip Ülkesi (d)1980-2011	Kısa dönemde bütçe açıklarına enflasyona neden olmasa da, uzun dönemde bütçe açıkları ve döviz kuru enflasyona neden olmaktadır. İncelenen dönemde bütçe açıklarının enflasyon üzerindeki pozitif etkisinin döviz kuru ve GSYİH'ya kıyasla daha fazla olduğu görülmektedir.

Lin ve Chu (2013)	(a)ARDL Yöntemi (b)Enflasyon, merkezi hükümet açıkları, dar para arzı, cari GSYİH, kişi başına reel GSYİH artışı, nominal döviz kuru, açıklık, petrol fiyatı ve döviz kuru rejimleri (c)91 Ülke (d)1960-2006	Analiz sonuçlarına göre bütçe açıkları yüksek enflasyon atakları üzerinde güçlü bir etkiye sahipken; düşük enflasyon ataklarında zayıf bir etkiye sahiptir. Bununla birlikte, mali konsolidasyon yüksek enflasyon oranları yaşandığı süreçte fiyat istikrarının sağlanmasında daha etkin olabilmektedir.
Nathan Pelesai ve ThankGod (2013)	(a)Panel Birim Kök Testleri ve Pedroni Panel Eş Bütünleşme Analizi (b)Bütçe açığı/GSYİH ve enflasyon (c)Batı Afrika Devletleri Ekonomi Topluluğu Ülkeleri (d)1980-2011	Uzun dönemde bütçe açıkları ve enflasyon analize dahil edilen ülkelerin bazılarında istatistiksel olarak anlamlı pozitif ilişkili iken; bazılarında ise istatistiksel olarak anlamlı negatif ilişkilidir. Bu farklılığın nedeni ise; ülkeler arasındaki gelişmişlik seviyelerinin farklı olmasıdır.
Aamir, Yasir, Ulah ve Ahmad (2014)	(a)Regresyon Yöntemi ve ANOVA Analizi (b)Enflasyon, parasal büyüme ve bütçe açıkları (c)Pakistan (d)1986-2011	Analiz sonuçlarına göre bütçe açıkları ve parasal büyüme enflasyon ile pozitif ilişkilidir. Bu bağlamda, bütçe açıklarındaki bir artış enflasyonu artırabilmektedir.
Doğru (2014)	(a)Johansen Eş Bütünleşme Analizi ve Granger Nedensellik Testi (b)Enflasyon, GSYİH, döviz kuru ve bütçe açığının reel gelire oranı (c)Türkiye (d)1978-2002	Bütçe açığı ile enflasyon arasında uzun dönemde pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulunurken; kısa dönemde bütçe açığı, enflasyonun Granger nedenidir ancak enflasyon bütçe açığının Granger nedeni değildir. Bütçe açığından enflasyona doğru tek yönlü nedensellik mevcuttur.
Jalil, Tariq ve Bibi (2014)	(a)ARDL Yöntemi (b)Enflasyon, GSYİH, merkezi hükümet açıkları, nominal döviz kuru, açıklık, kamu ve özel kesim borçlanmaları, ithalat fiyat endeksi ve borçlanma oranı (c)Pakistan (d)1972-2012	Mali açıklar enflasyonu anlamlı bir şekilde pozitif olarak etkilemektedir. Bu bağlamda, enflasyon ile mali açıklar arasındaki pozitif yönlü ilişki fiyat düzeyi mali teorisini destekler niteliktedir. Mali konsolidasyonun sağlanması ile birlikte enflasyon ile mücadele edilebilecektir.
Turan Koyuncu (2014)	(a)VAR Yöntemi, Johansen-Juselius Eş Bütünleşme Analizi ve Granger Nedensellik Testi (b)Enflasyon, bütçe açığı/GSYİH ve para arzı/GSYİH (c)Türkiye (d)1987-2013	Analiz sonuçlarına göre, uzun dönemde bütçe açıklarındaki artış enflasyonu artıracaktır ve bu durum da fiyat düzeyinin mali teorisini kanıtlar niteliktedir. Bununla birlikte, bütçe açıkları ile enflasyon arasında karşılıklı olarak iki yönlü nedensellik bulunmaktadır.

Biçen vd. (2015)	(a)ARDL Yöntemi ve Hsiao Nedensellik Testi (b)Enflasyon, kamu harcamaları, kamu gelirleri ve GSYİH (c)Türkiye (d)1999-2014	Enflasyon hem bütçe gelirlerinin hem de bütçe harcamalarının reel değerini azaltmamaktadır. Hem kısa hem de uzun dönemde Tanzi ve Patinkin etkileri geçerli değildir. Enflasyondan bütçe gelirlerine doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir.
Nguyen (2015)	(a)Panel GMM Yöntemi (b)Bütçe açıkları/GSYİH, enflasyon, para arzı, kişi başına GSYİH, kamu açıkları, döviz kuru, faiz oranı ve açıklık (c)9 Asya Ülkesi (d)1985-2012	Yapılan analiz sonuçlarına göre bütçe açıkları, faiz oranları ve kamu harcamaları istatistiksel açıdan anlamlı bir şekilde enflasyonu belirleyen temel faktörler arasında yer almakta ve enflasyonu pozitif yönde etkilemektedir.
Tiwari, Bolat ve Koçbulut (2015)	(a)Granger Nedensellik Testi, Bootstrapt Nedensellik Testi ve Hacker-Hatemi-J Nedensellik testi (b)Bütçe açığı ve enflasyon (c)9 AB Ülkesi (d)1990-2013	Yapılan analizlere göre ele alınan ülkeler için bütçe açıklarından enflasyona doğru herhangi bir nedensellik ilişkisi bulunamazken; sadece Fransa ve Belçika için enflasyondan bütçe açıklarına yönelik uzun dönemli nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir.
İpek ve Akar (2016)	(a) ARDL Yöntemi ve Toda-Yamamoto Nedensellik Testi (b)Bütçe açığı ve enflasyon (c)Türkiye (d)2004-2015	Bütçe açığındaki artışlar hem kısa dönemde hem de uzun dönemde enflasyonu istatistiksel olarak anlamlı bir şekilde artırmaktadır. Nedensellik açısından ise, bütçe açıkları ve enflasyon arasında iki yönlü ilişki bulunmaktadır.
Keho (2016)	(a)ARDL Yöntemi ve Granger Nedensellik Testi (b)Bütçe açıkları, enflasyon ve para arzı (c)7 Batı Afrika Ülkesi (d)1970-2013	Yapılan analiz sonuçlarına göre ülkelerin bazılarında bütçe açıkları ile enflasyon arasında istatistiksel olarak anlamlı pozitif ilişki bulunurken; diğerlerinde negatif ilişki bulunmaktadır.
Örücü (2016)	(a)Philips-Oualiris Eş Bütünleşme Analizi ve Dinamik En Küçük Kareler Yöntemi (b)Bütçe açıkları ve enflasyon (c)Türkiye (d)1950-2014	Bütçe açıkları ile enflasyon arasında uzun dönemde istatistiksel olarak anlamlı pozitif bir ilişki bulunmuştur. Bütçe açıklarındaki bir artış enflasyonu ciddi ölçüde artırmaktadır.

Altunöz (2018)	(a)ARDL Yöntemi ve Toda-Yamamoto ve Hsiao Nedensellik Testi (b)Enflasyon, reel kamu harcamaları, reel kamu gelirleri ve GSYİH (c)Türkiye (d)2000-2016	Ele alınan dönemde hem kısa hem de uzun dönemde Tanzi etkisi geçerli iken; Patinkin etkisinin geçerli olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Enflasyondan hem bütçe gelirlerine hem de bütçe harcamalarına doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir.
Erdoğan ve Erdoğan (2018)	(a)VAR Yöntemi ve Granger Nedensellik Testi (b)Enflasyon, kamu harcamaları ve vergi gelirleri (c)Türkiye (d)2007-2016	Kısa dönemde enflasyonun harcamalar ve vergi gelirleri üzerinde reel bir etkisi bulunmadığı sonucuna ulaşılırken; uzun dönemde Tanzi ve Patinkin etkileri geçerlidir. Nedensellik açısından ise, kamu harcamaları ile vergi gelirleri, enflasyon ile karşılıklı iki yönlü ilişkilidir.
Myovella ve Kisama (2018)	(a)ARDL Yöntemi (b)Bütçe açıkları ve Enflasyon (c)Tanzanya (d)1970-2015	Yapılan analiz sonuçlarına göre, bütçe açıkları ile enflasyon arasında uzun dönemde istatistiksel açıdan anlamlı pozitif yönlü bir ilişki bulunmaktadır.

Kaynak: Tarafımızca düzenlenmiştir.

III. VERİLER, METODOLOJİ, BULGU VE YORUMLAR

Çalışmanın bu kısmında uygulamalı literatür göz önünde bulundurularak denklem (1) tahmin edilmektedir.

$$BD = f(TÜFE, DOLAR, M3) \quad (1)$$

Bu modelde yer alan değişkenlere ilişkin açıklamalar Tablo 2’de gösterilmektedir. Verilerin tamamı 2006:01-2018:10 dönemini kapsayan aylık verilerden oluşmaktadır.

Tablo 2: Analizde Kullanılan Veriler, Verilerin Açıklaması ve Kaynakları

Verinin Adı	Kısaltması	Açıklaması	Kaynağı
Genel Bütçe Dengesi ve Finansmanı	BD	Milyon TL, Genel Bütçe Nakit Dengesi	Hazine Müsteşarlığı
Tüketici Fiyat Endeksi	TÜFE	2003=100	TCMB-EVDS
Dolar Döviz Kuru	DOLAR (ABD)	Gösterge Niteliğindeki Döviz Kurları, Döviz Satış	TCMB-EVDS
M3 Para Arzı	M3	Bin TL	TCMB-EVDS

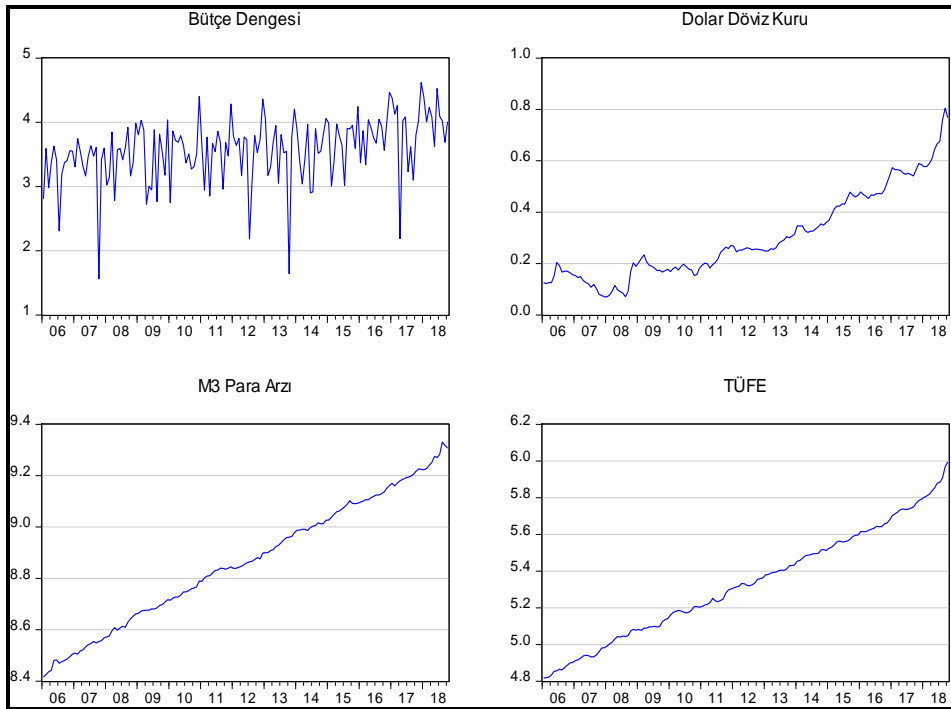
Kaynak: Tarafımızca düzenlenmiştir.

Uygulamada bütün verilerin logaritması alınmaktadır. Bununla birlikte, bütçe dengesi değişkeninin negatif veriler içermesi nedeniyle Busse ve Hefeker (2007), Dökmen ve Aysu (2010) ve İlgün, Dumrul ve Aysu' da (2014) kullanılan dönüştürme işleminden faydalanılmaktadır. Dönüştürme işlemi denklem (2) baz alınarak yapılmıştır.

$$y = \left(x + \sqrt{x^2 + 1} \right) \quad (2)$$

Analizde kullanılan değişkenlere ilişkin serilerin durumu Grafik 1'de yer almaktadır.

Grafik 1: Analizde Kullanılan Serilerin Grafikleri

Kaynak: Tarafımızca düzenlenmiştir.

Yukarıdaki grafiklerden görüleceği üzere bütçe dengesi oldukça dalgalanmalı bir seyir izlemektedir. Diğer üç değişkende ise bariz bir trend bulunmaktadır. Bununla birlikte, özellikle dolar döviz kuru son dönemde ileri düzeyde bir artış trendi sergilemektedir. Analizde kullanılan değişkenlerin tanısal istatistikleri ise Tablo 3'de gösterilmektedir.

Tablo 3: Verilerin Tanısal İstatistik Değerleri

	BD	DOLAR	M3	TÜFE
Ortalama	3.574225	0.302758	8.866598	5.332666
Medyan	3.632050	0.254648	8.856763	5.323472
Maksimum	4.616300	0.804708	9.330567	5.994635
Minimum	1.560500	0.070439	8.415941	4.816808
Standart sapma	0.500050	0.170490	0.244437	0.299719
Yayıklık	-1.061201	0.793024	-0.022849	0.125848
Basıklık	5.394720	2.764381	1.905138	2.024844
Jarque-Bera	65.70201	16.49768	7.705208	6.508292
Olasılık	0.000000	0.000262	0.021224	0.038614

Kaynak: Tarafımızca düzenlenmiştir.

Çalışmada öncelikle birim kök testleri vasıtasıyla serilerin durağanlık seviyeleri incelenmektedir. Bu doğrultuda Augmented Dickey-Fuller (ADF), Phillips-Perron (PP) ve Ng-Perron testleri uygulanmaktadır. Söz konusu testler ise, analize dahil edilen serilerin hangi ekonometrik metodoloji ile değerlendirilmesi gerektiğini göstermektedir. Tablo 4’de ADF ile PP birim kök test bulguları, Tablo 5’de ise Ng-Perron birim kök test bulguları sunulmaktadır.

Tablo 4: ADF ve PP Birim Kök Test Bulguları

ADF Testleri			PP Testleri	
Değişkenler	Seviye	Birinci Fark	Seviye	Birinci Fark
<i>TÜFE</i>	2.44(4)	-3.97(4)**	3.29(12)	-9.01(6)*
<i>BD</i>	-12.54(0)*	-	-12.61(5)*	-
<i>M3</i>	-4.14(0)*	-	-4.02(2)*	-
<i>DOLAR</i>	-0.82(2)	-9.42(1)*	-0.80(1)	

Notlar: Tüm seriler sabitli-trendli model çerçevesinde ele alınmaktadır. (*), %1, (**) ise %5 anlamlılık seviyesinde sıfır hipotezinin reddedildiğini göstermektedir. Kritik değerler MacKinnon’dan (2010) elde edilmektedir. Parantez içindeki rakamlar ADF testi için gecikme uzunluklarını; PP testi için bant genişliğini (Bandwidth) göstermektedir.

Tablo 5: Ng–Perron Birim Kök Test Bulguları

Değişkenler	Gecikme	MZ_{α}	MZ_t	MSB	MP_t
TÜFE	5	-10.45	-1.65	0.15	11.42
BD	0	-75.72*	-6.15*	0.09*	1.20*
M3	0	-12.74	-2.51	0.19	7.23
DOLAR	2	-1.69	-0.53	0.31	27.66
$\Delta(TÜFE)$	4	-27.65*	-3.66*	0.13*	3.62*
$\Delta(DOLAR)$	2	-47.37*	-4.74*	0.10*	2.56*
$\Delta(M3)$	2	-32.18*	-3.93*	0.12*	3.24*
Kritik Değerler	%1	-23.80	-3.42	0.14	4.03
	%5	-17.30	-2.91	0.16	5.48
	%10	-14.20	-2.620	0.18	6.67

Notlar: Tüm seriler sabitli-trendli model çerçevesinde ele alınmıştır. Kritik değerler Ng ve Perron'dan (2001) elde edilmektedir. Regresyon tahminlerinde kullanılan oto-regresif gecikmeler Schwarz bilgi kriterine göre belirlenmektedir. (Δ), simgesi fark operatörünü göstermektedir. (*), %1 anlamlılık seviyesinde sıfır hipotezinin reddedildiğini, yani serinin durağan olduğunu ifade etmektedir.

Birim kök testleri ilgili değişkenlerin farklı seviyelerde durağan olduğunu göstermektedir. Bu durumda gecikmesi dağıtılmış oto-regresif modellerin (ARDL veya sınır testi yaklaşımının) kullanılması daha uygun bir yaklaşım olabilmektedir. Sınır testinde, ilk olarak kısıtlanmamış hata düzeltme modelinden yararlanılarak eş-bütünleşmenin varlığı araştırılmaktadır. Sınır testi yaklaşımı Pesaran, Shin ve Smith (2001) tarafından geliştirilmiştir. Söz konusu yaklaşım, seviyesinde veya farkında durağanlaşan farklı değişkenlerin birlikte analizine imkan vererek değişkenler arasındaki eş-bütünleşme ilişkisini ortaya çıkarmakta ve böylelikle kısa dönemli ilişkiler değerlendirilebilmektedir (Pesaran vd., 2001, s. 289-290). Bu kapsamda ilk olarak değişkenler arasındaki eş-bütünleşme ilişkisinin belirlenmesi gerekmektedir. Eş-bütünleşme ilişkisinin tespit edilmesinde kullanılan model, sabitin ve tek açıklayıcı değişkenin olduğu varsayımı denklem (3)'de gösterilmektedir.

$$\Delta z_t = a_0 + \sum_{i=1}^p \Gamma_i \Delta z_{t-i} + \sum_{i=0}^p \delta_i \Delta x_{t-i} + \gamma z_{t-1} + \alpha x_{t-1} + u_t \quad (3)$$

Yukarıdaki denklem değişken sayısı açısından genişletilebilir ve eş-bütünleşme ilişkisinin belirlenmesinde temel olarak $H_0 : \gamma = \sigma = 0$ yokluk hipotezine karşı $H_A : \gamma = \sigma \neq 0$ hipotezi F testi ile sınanabilmektedir. Test edilecek modelin uygun gecikme uzunluğu ise, Akaike (AIC) veya Schwarz (SC) kriterine göre belirlenmektedir. Modelden elde edilen F değeri Pesaran

vd.'nin (2001) çalışmalarında sunulan alt ve üst sınır değerler ile karşılaştırılmaktadır. Bunun sonucunda söz konusu değer üst sınır değerini geçtiğinde değişkenler arasında eş-bütünleşmenin mevcut olduğu kabul edilebilmektedir. Eş-bütünleşme ilişkisi belirlendikten sonra kısa ve uzun dönem regresyon katsayıları elde edilmekte ve tanısıl testlerle model değerlendirilmektedir. Denklem (4)'ten yola çıkılarak eş-bütünleşme ilişkisinin tespit edilebilmesi için model seçim yöntemi olarak AIC kullanılmaktadır. Yapılan analiz sonucunda gecikme seviyesinde modelin hata terimlerinde ardışık bağıntının varlığı test edilmektedir.

$$\begin{aligned} \Delta(TÜFE)_t = & \alpha_0 + \sum_{i=1}^p \alpha_{2i}(TÜFE)_{t-i} + \sum_{i=0}^p \alpha_{3i}(BD)_{t-i} + \sum_{i=0}^p \alpha_{4i}(M3)_{t-i} \\ & + \sum_{i=0}^p \alpha_{5i}(DOLAR)_{t-i} + \alpha_6(TÜFE)_{t-1} \\ & + \alpha_7(BD)_{t-1} + \alpha_8(M3)_{t-1} + \alpha_9(DOLAR)_{t-1} + u_t \end{aligned} \quad (4)$$

Modelde elde edilen sonuçlar Tablo 6'da sunulmaktadır.

Tablo 6: ARDL(8,2,7,0) Modelinin Sonuçları (Bağımlı Değişken TÜFE)

Değişkenler	Katsayılar	Standart Hata	Hesaplanan t değerleri ve Olasılıklar
$(TÜFE)_{t-1}$	1.340*	0.082	16.172[0.000]
$(TÜFE)_{t-2}$	-0.418*	0.141	-2.956[0.003]
$(TÜFE)_{t-3}$	0.039	0.148	0.264[0.791]
$(TÜFE)_{t-4}$	-0.194	0.142	-1.367[0.173]
$(TÜFE)_{t-5}$	0.211	0.138	1.527[0.129]
$(TÜFE)_{t-6}$	0.260***	0.141	1.837[0.068]
$(TÜFE)_{t-7}$	-0.503*	0.137	-3.657[0.000]
$(TÜFE)_{t-8}$	0.215**	0.088	2.425[0.016]
$(M3)$	-0.329*	0.125	-2.628[0.009]
$(M3)_{t-1}$	0.673*	0.143	4.680[0.000]
$(M3)_{t-2}$	-0.312**	0.124	-2.506[0.013]
$(DOLAR)$	0.294*	0.059	4.932[0.000]
$(DOLAR)_{t-1}$	-0.387*	0.093	-4.144[0.000]

$(DOLAR)_{t-2}$	0.184***	0.097	1.896[0.060]
$(DOLAR)_{t-3}$	-0.045	0.084	-0.538[0.590]
$(DOLAR)_{t-4}$	0.013	0.084	0.163[0.870]
$(DOLAR)_{t-5}$	0.026	0.083	0.321[0.748]
$(DOLAR)_{t-6}$	-0.184**	0.077	-2.376[0.019]
$(DOLAR)_{t-7}$	0.146*	0.045	3.204[0.001]
(BD)	-0.002**	0.001	-1.976[0.050]
C	-0.013	0.247	-0.053[0.957]

Notlar: (*) %1, (**) %5, (***) %10 anlamlılık düzeyinde ilgili katsayın istatistiki olarak anlamlı olduğunu göstermektedir. [ ] içerisindeki rakamlar ise olasılık değerlerini göstermektedir.

Tablo 7’de ARDL(8,2,7,0) modeline göre uzun dönem eş-bütünleşme ilişkisi değerlendirilmektedir. Tablodan görüleceği üzere hesaplanan F istatistiği %5 anlamlılık düzeyinde Pesaran (2001)’de sunulan alt ve üst sınırların üzerindedir. Bu durum değişkenler arasında bir eş-bütünleşme ilişkisinin varlığını göstermektedir. Tablo 8’de ise tahmin edilen ARDL modelinin tanısal testleri sunulmaktadır.

Tablo 7: ARDL Modeli İçin Hesaplanan F Değeri ve Kritik Değerler

k	F İstatistiği		Alt Sınır	Üst Sınır
3	4.40	10%	2.37	3.2
		5%	2.79	3.67
		2.5%	3.15	4.08
		1%	3.65	4.66

Not: Tabloda yer alan k açıklayıcı değişken sayısını göstermektedir.

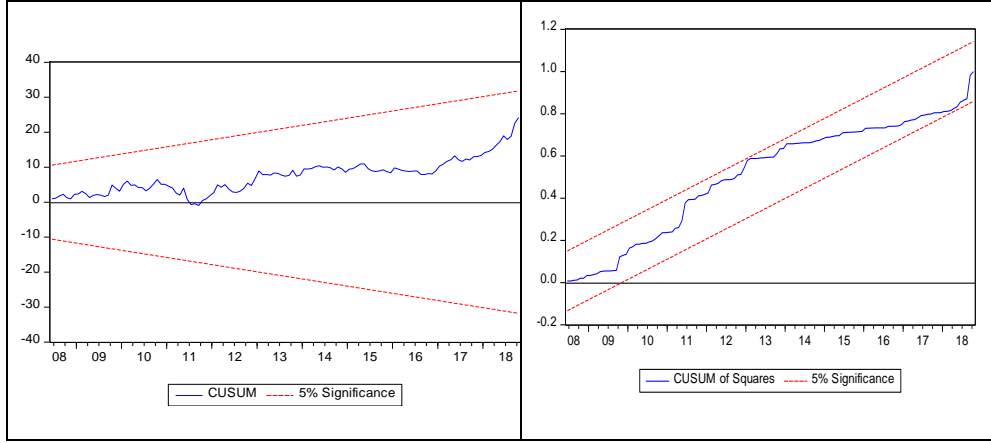
Tablo 8: ARDL(8,2,7,0) Modeline İlişkin Tanısal Testler

R^2	0.99
$\bar{R}^2$	0.99
DW	2.02
F İstatistiği	1257.42[0.000]
Breusch-Pagan-Godfrey Değişen Varyans Testi	19.62[0.481]
Breusch-Godfrey Ardışık Bağıntı LM Test Değeri (1)	0.26[0.60]
(4)	1.89[0.75]
Jarque-Berra Normallik Testi	7.35[0.02]
Ramsey-Reset Regresyonda Model Kurma Testi	0.57[0.45]

Not: [ ] içerisindeki rakamlar olasılık değerlerini göstermektedir.

Grafik 2’de ise ardışık artıkların kümülatif toplamından hareketle modelin yapısal kırılmaya sahip olup olmadığı belirtilmektedir. Bu bağlamda, modelde yapısal kırılmanın olmadığı görülmektedir.

Grafik 2: ARDL(8,2,7,0) Modelinin Yapısal Kırılmalarına İlişkin CUSUM Testleri

Kaynak: Tarafımızca düzenlenmiştir.

Tablo 9’da, Tablo 6’dan hareketle elde edilen uzun dönemli katsayılar sunulmaktadır.

Tablo 9: ARDL(8,2,7,0) Modeliyle Tahmin Edilen Uzun Dönem Katsayılar ve Bunların İstatistikleri (Bağımlı Değişken *TÜFE*)

Değişkenler	Katsayılar	Standart Hata	Hesaplanan t değerleri ve Olasılıklar
(<i>M3</i>)	0.632	0.535	1.181 [0.23]
(<i>DOLAR</i>)	1.005	0.926	1.084 [0.28]
(<i>BD</i>)	-0.055	0.064	-0.857 [0.39]
SABİT (C)	-0.273	4.811	-0.056 [0.95]

Notlar: (*) %1, (**) %5, (***) %10 anlamlılık düzeyinde ilgili katsayının istatistiki olarak anlamlı olduğunu göstermektedir. [ ] içerisindeki rakamlar ise olasılık değerlerini göstermektedir.

Tablo 9'dan görüleceği üzere, enflasyon ile M3 para arzı ve dolar döviz kuru arasında pozitif yönlü; bütçe dengesi ile ise negatif yönlü bir ilişki tespit edilmektedir. Elde edilen katsayıların işaretlerinin teorik öngörülerle uyumlu olduğu ifade edilebilmektedir. Nitekim para arzındaki artışlar monetarist teoriye göre fiyat seviyesini ve dolayısıyla enflasyonu artırabilecek bir faktör olarak nitelendirilmektedir. Ayrıca dolar döviz kurundaki artışlar Türk ekonomisinde enflasyonun temel nedenlerinden birisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bununla birlikte, Türk ekonomisinde ithal girdilere bağımlılık söz konusudur ve kurdaki artışlar üretim maliyetlerini ve dolayısıyla enflasyonu artırmaktadır. Son olarak bütçe dengesi ile TÜFE arasındaki negatif ilişkinin de teorik beklentilerle uyumlu olduğu söylenebilmektedir. Dolayısıyla bütçe dengesinin fazla vermesi enflasyonist eğilimleri azaltıcı bir faktör olarak değerlendirilebilmektedir. Tablo 10'da ise, elde edilen hata düzeltme modelinin sonuçları yer almaktadır.

Tablo 10: ARDL(8,2,7,0) Modeli İçin Hata Düzeltme Modeli Sonuçları
(Bağımlı Değişken *TÜFE*)

Değişkenler	Katsayılar	Standart Hata	Hesaplanan t Değerleri ve Olasılıklar
$\Delta(TÜFE)_{t-1}$	0.389*	0.077	5.032[0.000]
$\Delta(TÜFE)_{t-2}$	-0.028	0.088	-0.324[0.746]
$\Delta(TÜFE)_{t-3}$	0.010	0.084	0.123[0.902]
$(TÜFE)_{t-4}$	-0.184**	0.080	-2.277[0.024]
$\Delta(TÜFE)_{t-5}$	0.027	0.082	0.331[0.741]
$\Delta(TÜFE)_{t-6}$	0.288*	0.086	3.325163[0.001]
$\Delta(TÜFE)_{t-7}$	-0.215*	0.080	-2.674[0.008]
$\Delta(M3)$	-0.329*	0.110	-2.989[0.003]
$\Delta(M3)_{t-1}$	0.312*	0.116	2.694[0.008]
$\Delta(DOLAR)$	0.294*	0.055	5.302[0.000]
$\Delta(DOLAR)_{t-1}$	-0.142**	0.058	-2.424[0.016]
$\Delta(DOLAR)_{t-2}$	0.042	0.051	0.820[0.413]
$\Delta(DOLAR)_{t-3}$	-0.003	0.048	-0.068[0.945]
$\Delta(DOLAR)_{t-4}$	0.010	0.049	0.211[0.832]
$\Delta(DOLAR)_{t-5}$	0.037	0.047	0.781[0.435]
$\Delta(DOLAR)_{t-6}$	-0.146*	0.043	-3.346[0.001]
ECM_{t-1}	-0.048*	0.010	-4.769[0.000]

Notlar: (*) %1, (**) %5, (***) %10 anlamlılık düzeyinde ilgili katsayının istatistiki olarak anlamlı olduğunu göstermektedir. [ ] içerisindeki rakamlar ise olasılık değerlerini göstermektedir.

Tablo 10'a göre hata düzeltme katsayısı negatif ve istatistiki olarak anlamlıdır. Başka bir ifade ile, hata düzeltme katsayısının negatif olması bağımlı değişkendeki dengeden sapmaların bağımsız değişkenler tarafından tekrar dengeye getirildiğini göstermektedir.

SONUÇ

Çalışmanın nihai amacı; bütçe açığı ile enflasyon arasındaki ilişkinin analiz edilmesidir. Bu kapsamda öncelikle analize dahil edilecek olan değişkenlere ait veriler analiz edilmektedir. Modele bağımlı değişken olarak enflasyon dahil edilirken; bütçe dengesi, dolar döviz kuru ve M3 para arzı ise modele bağımsız değişkenler olarak dahil edilmektedir. Söz konusu değişkenlere ilişkin veriler 2006:01-2018:10 dönemini kapsayan aylık verilerden oluşmaktadır. Verilerin logaritması alınmakla birlikte, bütçe dengesi değişkenine ilişkin verilen negatif olması itibarıyla söz konusu değişken dönüştürme işleminden geçirilmektedir. Çalışmanın uygulama kısmında öncelikle verilerin trendleri analiz edilmektedir. Sonrasında Geliştirilmiş Dickey Fuller, Phillips-Perron ve Ng-Perron birim kök testleri yapılmaktadır. Yapılan birim kök testleri, değişkenlerin farklı seviyelerde durağan olduğunu göstermektedir. Buradan hareketle, sınır testi yaklaşımı ile ilgili değişkenler arasındaki eş-bütünleşme ilişkisi analiz edilmektedir.

Çalışmanın analiz sonucunda, ilgili değişkenler arasında uzun dönemde bir eş-bütünleşme ilişkisi tespit edilmektedir. Modelin yapısal kırılmalarına ilişkin CUSUM testleri sonucunda, modelde yapısal kırılmanın olmadığı görülmektedir. Modelin uzun dönemli analiz sonuçlarına göre, enflasyon ile bütçe dengesi arasında istatistiki olarak anlamlı negatif yönlü bir ilişki tespit edilmektedir. Diğer bir ifade ile, bütçe açıklarındaki bir artış ile birlikte enflasyon artış eğilimi göstermekle birlikte; bütçe fazlalığındaki bir artış ile azalış eğilimi gösterebilmektedir. Bu durum ise hem teorik beklentiler ile uyumlu hem de literatürde yer alan uygulamalı çalışmaların sonuçları ile benzerlik göstermektedir. Bu çalışmalardan bazıları şu şekilde sıralanabilmektedir: Aamir vd. (2014), Alavirad (2003), Alavirad ve Athawale (2005), Bayrak ve Kanca (2013), Catao ve Terrones (2005), Darrat (2000), Doğru (2014), Doğru ve Şentürk (2013), Günaydın (2004), İpek ve Akar (2016), Jalil vd. (2014), Keho (2016), Metin (1998), Myovella ve Kisama (2018), Nathan Pelesai ve ThankGod (2013), Narayan vd. (2006), Ngyuen (2015), Öruç (2016), Solomon ve De Wet (2004), Turan Koyuncu (2014).

Bununla birlikte, uzun dönemde enflasyon ile dolar döviz kuru ve M3 para arzı arasında istatistiki açıdan anlamlı pozitif yönlü bir ilişki tespit

edilmektedir. Bu bağlamda ekonomik istikrarın ve mali sürdürülebilirliğin sağlanmasını arzu eden ülkelerin enflasyon rakamlarını düşürebilmeleri kapsamında mali disipline önem vermeleri gerekmektedir. Dolayısıyla, ülkelerin hem ekonomik hem de mali dengelerini eşanlı olarak gözetebilmeleri adına uygulayacakları para ve maliye politikalarında eşgüdümüne gitmeleri gerekmektedir. Ülkelerin bu amaç doğrultusunda; ekonomik krizlerin önlemesine yönelik yeni yapısal reform paketleri oluşturması, merkez bankalarının bağımsız hareket kabiliyetlerini sınırlandırmamaları, bankacılık sistemlerini revize etmeleri, borçlanma portföylerinde iç borçlanma miktarlarını artırmaları, faiz dışı bütçe politikaları uygulamalarına ağırlık vermeleri, genişletici para ve mali politikalarından ziyade daraltıcı nitelikte para ve mali politikalara yönelmeleri önerilebilmektedir.

KAYNAKÇA

- Aamir, S., Yasir, M., Ullah, M. ve Ahmad, S. (2014). The relationship and impact of money growth and budget deficit on inflation in Pakistan. *Transactions on Education and Social Sciences*, 5(2), 29-36.
- Abdioğlu, Z. ve Terzi, H. (2009). Enflasyon ve bütçe açıkları ilişkisi: Tanzi ve Patinkin etkisi. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 23(2), 195-211.
- Abizadeh, S. ve Yousefi, M. (1998). Deficits and inflation: an open economy model of the United States. *Applied Economics*, 30, 1307-1316.
- Alavirad, A. (2003). The effect of inflation on government revenue and expenditure: the case of the Islamic Republic of Iran. *OPEC Review*, 27(4), 331-341.
- Alavirad, A. ve Athavale, S. (2005). The impact of budget deficit on inflation in the Islamic Republic of Iran. *OPEC Review*, 29 (1), 37-49.
- Altıntaş, H., Çetintaş, H. ve Taban, S. (2008). Türkiye’de bütçe açığı, parasal büyüme ve enflasyon arasındaki ilişkinin ekonometrik analizi: 1992-2006. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(2), 185-208.
- Altunöz, U. (2018). Enflasyon ve bütçe açıkları arasındaki ilişki bağlamında Olivera Tanzi ve Patinkin etkisinin Türkiye’de geçerliliği. *Vergi Dünyası Dergisi*, 438, 21-33.
- Ashra, S., Chattopadhyay, S. ve Chaudhuri, K. (2004). Deficit, Money and price: the Indian Experience. *Journal of Policy Modelling*, 26(3), 289-299.
- Ball, L. ve Mankiw, N. G. (1995). *What do budget deficits do?*. NBER Working Paper Series, No 5263, Cambridge.
- Barro, R. J. (1974). Are government bonds net wealth. *Journal of Political Economy*, 82(6), 1095-1117.
- Barro, R. J. (1989). The Ricardian approach to budget deficits. *Journal of Economic Perspectives*, 3(2), 37-54.
- Bayrak, M. ve Kanca, O. C. (2013). Türkiye’de kamu kesimi açıklarının nedenleri ve fiyatlar genel düzeyi üzerindeki etkileri. *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 48, 91-111.
- Beşer, M. K. (2007). Bootstrap VAR modeller ve Türkiye’de Tanzi etkisi. *Zonguldak Karaelmas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(6), 89-108.
- Biçen, Ö. F., Görüş, M. Ş ve Türköz, K. (2015). Olivera-Tanzi ve Patinkin etkilerinin Türkiye’de geçerliliğinin incelenmesi. *Maliye Dergisi*, 168, 170-185.

- Blanchard, O. J. ve Fischer, S. (1989). *Lectures on Macroeconomics*. Cambridge, Massachusetts, London, England: The MIT Press:
- Busse, M. ve Hefeker, C. (2007). Political risk, institutions and foreign direct investment. *European Journal of Political Economy*, 23(2), 397-415.
- Canzoneri, M. B., Cumby, R. E. ve Diba, B. T. (2001). Is the price level deretrmined by the needs of fiscal solvency?. *American Economic Review*, 91(5), 1221-1238.
- Catao, L. A. V. ve Terrones, M. E. (2005). Fiscal deficits and inflation. *Journal of Monetary Economics*, 52(3), 529-554.
- Corsetti, G. ve Roubini, N. (1997) .Politically motivared fiscal deficits: policy issues in closed and open Economies. *Economics and Politics*, 9(1), 27 54.
- Çavuşoğlu, T. (2005). Vergi gelirleri ve kamu harcamaları açısından enflasyon: Tanzi ve ters Tanzi etkileri. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 7(3), 35-52.
- Çetintaş, H. (2005). Türkiye’de enflasyon bütçe açıklarının nedeni midir?. *İktisat, İşletme ve Finans*, 20(229), 115-131.
- Darrat, A. F. (2000). Are budget deficits inflationary? a reconsideration of the evidence. *Applied Economic Letters*, 7(10), 633-636.
- Dileyici, D. ve Özkıvrak, Ö. (2010). Bütçe anlayışındaki değişim süreci: denk bütçe anlayışının erozyonu ve açık bütçe politikası. *Hukuk ve İktisat Araştırmaları Dergisi*, 2(1), 33-51.
- Doğru, B. (2014). Yüksek enflasyon dönemlerinde bütçe açığı ve enflasyon arasında nedensellik ilişkisi var mıdır?. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 9(1), 113-129.
- Doğru, B. ve Şentürk, S. H. (2013). Latin Amerika ülkelerinde bütçe açığı ve enflasyon arasındaki eş bütünleşme ilişkisinin analizi. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 41, 89-109.
- Dökmen, G. ve Aysu, A. (2010). Hükümet istikrarının doğrudan yabancı yatırımlar üzerindeki etkisi: gelişmekte olan ülkelere ilişkin ampirik bir çalışma. *Journal of Yasar University*, 18(5), 3028-3037.
- Easterly, W. ve Schimdt-Hebbel, K. (1993). Fiscal deficits and macroeconomic performance in developing countries *The World Bank Research Observer*, 8(2), 211-237.
- Egeli, H. (1999). Gelişmekte olan ülkelerde bütçe açıkları. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 4(4), 293-303.
- Ejder, H. L. (2002). Kamu açıkları ile enflasyon arasındaki ilişkinin analizi ve değerlendirilmesi. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 4 (3), 189-208.

- Erdoğan, S. ve Erdoğan, A. (2018). Türkiye’de Tanzi ve Patinkin etkilerinin VAR yöntemiyle analizi (2006 – 2017). *Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 10(1), 1-10.
- Fischer, S., Sahay, R. ve Vegh, C. A. (2002). *Modern hyper and high inflations*, NBER Working Paper Series, No 8939, Cambridge.
- Friedman, M. (1977). Nobel lecture: inflation and unemployment. *The Journal of Political Economy*, 85(3), 451-472.
- Ghatak, S. ve Sanchez-Fung, J. R. (2007). Is fiscal policy sustainable in developing economies. *Review of Development Economics*, 11(3), 518-530.
- Günaydın, İ. (2002). Türkiye’de kamu kesimi açıkları ve enflasyon”, *Journal of Qafqaz University*, 10, 19-37.
- Günaydın, İ. (2004). Bütçe açıkları eflasyonist midir? Türkiye üzerine bir inceleme. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6(1), 158-181.
- Güneysu Balaban, K. (2012). *Kurallı maliye politikası ve Türkiye’de kurallı maliye politikası uygulamasına ilişkin model önerisi* (TCMB Uzmanlık Yeterlilik Tezi). Ankara.
- Honroyiannis, G. ve Papapetrou, E. (1997). Are budget deficits inflationary? A cointegration approach”, *Applied Economisc Letters*, 4(8), 493-496.
- İlgün, M. F., Dumrul, C. ve Aysu, A. (2014). Bütçe açıklarının reel döviz kuru üzerindeki etkileri: Türk ekonomisi üzerine bir uygulama. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 10(23), 13-30.
- İpek, E. Ve Akar, S. (2016). Bütçe açığı ve enflasyon arasındaki ilişki: Türkiye için ampirik bir analiz. *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 38(2), 167-189.
- Jalil, A., Tariq, R. ve Bibi, N. (2014). Fiscal deficit and inflation: new evidences from Pakistan using a bounds testing approach”, *Economic Modelling*, 37, 120-16.
- Keho, Y. (2016). Budget deficits, money supply and price level in West Africa. *Journal of Economics & Financial Studies*, 4(5), 1-8.
- Kiguel, M. A. (1989). Budget deficits, stability and the monetary dynamics of hyperinflation. *Journal of Money, Credit and Banking*, 21(2), 148-157.
- Kiguel, M. A. ve Liviatan, N. (1988). Inflationary rigidities and orthodox stabilization policies: lessons from Latin America. *The World Bank Economic Review*, 2(3), 273-298.
- Lin, H. Y. ve Chu, H. P. (2013). Are fiscal deficits inflationary?. *Journal of International Money and Finance*, 32, 214-233.

- MacKinnon, J. G. (2010). *Critical values for cointegration tests*. Queen's Economic Department Working Paper Series, No 1227, Kingston, Ontario, Canada.
- Mehrara, M., Souifani, M. B. ve Rezaei, S. (2016). The impact of government spending on inflation through the inflationary environment, STR approach. *World Scientific News*, 37 (1), 153-167.
- Metin, K. (1998). The relationship between inflation and the budget deficit in Turkey. *Journal of Business & Economic Statistics*, 16(4), 412-422.
- Myovella, G. A. ve Kisava, Z. S. (2018). Budget deficit and inflation in Tanzania: ARDL bound test approach. *Journal of Business, Economics and Finance*, 7(1), 83-88.
- Nathan Pelesai, A. ve Thankgod, A. O. (2013). Budget deficit and inflation among ECOWAS countries: an econometric modelling. *Public Policy and Administration Research*, 3(10), 12-21.
- Narayan, P. K., Narayan, S. ve Prasad, A. D. (2006). Modeling the relationship between budget deficits, money supply and inflation in Fiji. *Pacific Economic Bulletin*, 21(2), 103-116.
- Ng, S. ve Perron, P. (2001). Lag length selection and the construction of unit root tests with good size and power. *Econometrica*, 69(6), 1519-1554.
- Nguyen, V. B. (2015). Effects of fiscal deficit and money M2 supply on Inflation: evidence from selected economies of Asian. *Journal of Economics, Finance and Administrative Science*, 20(38), 49-53.
- Oktayer, A. (2010). Türkiye'de bütçe açığı, para arzı ve enflasyon ilişkisi. *Maliye Dergisi*, 158, 431-447.
- Oladipo, S. O. ve Akinbobola, T. O. (2011). Budget deficit and inflation in Nigeria: a casual relationship. *Journal of Emerging Trends in Economic and Management Sciences*, 2(1), 1-8.
- Öruç, E. (2016). Bütçe açıkları enflasyonist etkiye sahip midir? Türkiye üzerine uzun dönemli analiz. *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 16(1), 1-21.
- Öz, S. (2012). Türkiye'de geçici vergi uygulamasının karşılaştırmalı değerlendirmesi. *Sosyo Ekonomi*, 18(18), 105-132.
- Özmen, M. ve Koçak, İ. F. (2012). Enflasyon, bütçe açığı ve para arzı ilişkisinin ARDL yaklaşımı ile tahmini: Türkiye örneği. *Çukurova Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 16(1), 1-19.
- Patinkin, D. (1993). Israel's stabilization program of 1985, or some simple truths of monetary theory. *Journal of Economic Perspectives*, 7(2), 103-128.
- Pekarski, S. (2011). Budget deficits and inflation feedback. *Structural Change and Economic Dynamics*, 22(1), 1-11.

- Pesaran, M. H., Shin, Y. ve Smith, R. J. (2001). Bounds testing approaches to the analysis of level relationships. *Journal of Applied Econometrics*, 16(3), 289-326.
- Serban, M. (2002). *Budget deficit and inflation*. Bucharest: Academy of Economic Studies, Doctoral School of Finance and Banking,
- Sargent, T. J. ve Wallace, N. (1981). Some unpleasant monetarist arithmetic. *Federal Reserve Bank of Minneapolis Quarterly Review*, 5(3), 1-17.
- Sims, C. A. (1994). A simple model for study of the determination of the price level and the interaction of monetary and fiscal policy. *Economic Theory*, 4(3), 381-399.
- Sims, C. A. (1998). Econometric implications of the government budget constraint", *Journal of Econometrics*, 83, 9-19.
- Solomon, M. ve De Wet, V. A. (2004). The effect of a budget deficit on inflation: the case of Tanzania. *South African Journal of Economic and Management Sciences*, 7(1), 100-116.
- Şen, H. (2003). Olivera-Tanzi etkisi: Türkiye üzerine ampirik bir çalışma. *Maliye Dergisi*, 143, 30-57.
- Şimşek, N. (2010). Maliye politikası ve makro ekonomi yönetimi: temel kavramlar ve ilişkiler. Naci Tolga Saruç, Temel Gürdal ve Nurullah Altun (Eds.) *Prof. Dr. Aytaç Eker'e Armağan Kamu Maliyesinde Seçme Yazılar* içinde (s. 161-223).Sakarya: Sakarya Üniversitesi Yayınları.
- Tanzi, V. (1977). Inflation, lags in collection and the real value of tax revenue. *International Monetary Fund Staff Papers*, 24(1), 154-167.
- Tanzi, V. (1978). Inflation, real tax revenue and the case for inflationary finance theory with an application to Argentina. *International Monetary Fund Staff Papers*, 25(3), 417-451.
- Tiwari, A. K. ve Tiwari, A. P. (2011). Fiscal deficit and inflation: an empirical analysis for India. *The Romanian Economic Journal*, 42, 131-158.
- Tiwari, A. K., Bolat, S. ve Koçbulut, Ö. (2015). Revisit the budget deficits and inflation: evidence from time and frequency Domain analyses. *Theoretical Economics, Letters*, 5(3), 357-369.
- Turan Koyuncu, F. (2014). Causality network between budget deficit, Money supply and inflation: an application to Turkey. *International Journal of Business and Social Science*, 5(10), 225-235.
- Uygur, E. (2001). Enflasyon, para ve mali baskı: iktisat politikasında geri kalmışlık. *İktisat, İşletme ve Finans Dergisi*, 16(189), 7-23.
- Woodford, M. (1995). *Price level determinacy without control of a monetary aggregate*, NBER Working Paper Series, No 5204, Cambridge.

Woodford, M. (1996). *Control of the public debt: a requirement for price stability?*, NBER Working Paper Series, No 5684, Cambridge.

Woodford, M. (2001). *Fiscal requirements for price stability*, NBER Working Paper Series, No 8072, Cambridge.

MERKEZİ VE DOĞU AVRUPA ÜLKELERİNDE GELİR DAĞILIMI YAKINSAMASI: SPSM YÖNTEMİNDEN KANITLAR*

Murat BELKE**

Harun KAYA***

Süleyman BOLAT****

ÖZ

Çalışma dokuz Merkezi ve Doğu Avrupa (CEE) ülkesinde 1989-2015 döneminde doğrusal olmayan panel birim kök testlerinden Sıralı Panel Seçim Yöntemini (SPSM) kullanarak gelir eşitsizliği yakınsaması mı yoksa gelir dağılımı iraksaması mı olup olmadığını araştırmaktadır. Çalışmada Fourier fonksiyonlu doğrusal olmayan Panel KSS (Ucar ve Omay (2009) tarafından geliştirilen) kullanarak Chortareas ve Kapetanios (2009) tarafından önerilen SPSM yöntemi uygulanmaktadır. SPSM yöntemi yapısal kırılmalar, doğrusal olmama, heterojenite ve yatay kesit bağımlılığını kontrol edebilmede oldukça yetkin bir yöntemdir. Geleneksel birim kök testleri kullanılarak yapılan analizler CEE ülkeleri için gelir eşitsizliğinin durağan olduğunu yani gelir dağılımının yakınsadığını elde etmiştir. Diğer taraftan Fourier fonksiyonlu SPSM yönteminden elde edilen test sonuçlarında da dokuz CEE ülkesi için 1989-2015 döneminde gelir eşitsizliğinin yakınsaması teyit edilmiştir. Sonuçlar, yapısal kırılmalar, doğrusal olmama, heterojenite ve yatay kesit bağımlılığı için kontrol sağlanması durumunda da gelir eşitsizliğinin yakınsadığını göstermektedir. Ülkeler ortak bir gelir eşitsizliği seviyesine yakınsamaktadır. Elde edilen bulgular makroekonomik politika, modelleme ve öngörü açısından CEE ülkeleri için önemli politika belirleyicilerine sahiptir.

Anahtar Kavramlar: Gelir Dağılımı Yakınsaması, Sıralı Panel Seçim Yöntemi, Panel KSS Birim Kök Analizi.

---

*Bu çalışma 2018 yılında IERFM uluslararası kongresinde sunulan “Merkezi ve Doğu Avrupa Ülkelerinde Gelir Yakınsaması: Spsm Yönteminden Kanıtlar” başlıklı bildirdiden türetilmiştir.

**Dr. Öğr. Üyesi, Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, mbelke@mehmetakif.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-3299-7162>

*** Arş. Gör., Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Bankacılık ve Finans Bölümü, hkaya@mehmetakif.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-4795-3872>

****Doç. Dr., Aksaray Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Maliye Bölümü, bolatsuleyman80@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-5635-7322>

Makalenin gönderilme tarihi: 26 Şubat 2019

Kabul tarihi: 22 Ağustos 2019

CONVERGENCE IN CENTRAL AND EASTERN EUROPEAN COUNTRIES INCOME REDISTRIBUTION: EVIDENCE FROM SPSM METHOD

ABSTRACT

This study is to investigate whether income inequality in nine Central and Eastern European (CEE) countries are converging or diverging using the nonlinear panel unit root tests Sequential Panel Selection Method (SPSM) over the period 1989 to 2015. We used the SPSM procedure that proposed by Chortareas and Kapetanios (2009) using Panel KSS unit root test (developed by Ucar and Omay (2009)) with a Fourier function in this paper. The SPSM is a competent method which controls for structural breaks, nonlinearity, heterogeneity and cross-section dependency. The empirical analysis of conventional unit root tests shows that income inequality is stationary or convergence for CEE countries. On the other hand, the empirical results from the SPSM also point out that the income distribution convergence holds true for nine CEE countries in the period of 1989 to 2015. The results show that income inequality converges even if control is provided for structural breaks, non-linearity, heterogeneity and cross-sectional dependence. Countries converge to a common level of income inequality. Our findings have some significant policy implications for macroeconomic policy, modelling and forecasting for these CEE countries.

Keywords: Income Distribution Convergence, Sequential Panel Selection Method, Fourier KSS Unit Root Test.

GİRİŞ

Küreselleşme sürecinin hızlanmaya başladığı 1990'ların başından itibaren ülkelerin gelir dağılımları önemli ölçüde değişmiş ve küresel sistemle bütünleşen ülkelerde ülke içi gelir dağılımındaki eşitsizlik önemli ölçüde artmıştır. Gelir dağılımındaki bu bozulma yalnızca küreselleşme sürecine bağlanmış (Chambers ve Dhongde, 2016; Dreher ve Gaston, 2008; Galbraith, 2011) ve bu nedenle literatürde genellikle ihmal edilen bir konu olmuştur. Küresel finansal krizin ve Avrupa borç sorununun ardından gelir eşitsizliği sorunu gündemin ön sıralarına taşınmıştır. Hem ülke içi hem de ülkeler arası gelir eşitsizliğini azaltmaya yönelik uygun politika önerileri geliştirmeye çalışan akademisyenler ve politika yapımcılar tarafından konu ayrıntılı olarak incelenmeye çalışılmıştır. Ancak günümüzde sorun sadece tek bir ülkenin ülke içindeki eşitsizliğinin azaltılması değil, aynı zamanda küresel ticari ve finansal ağlarla etkileşim içinde olan ülkeler arasındaki eşitsizliğin birlikte azaltılabilmesidir. Ülkeler yalnızca ekonomik olarak birbirine bağlı değildir, ülkeler arasındaki tarihi, sosyal ve kültürel bağlar da bu ilişkiyi etkileyebilmektedir.

Küreselleşme süreci ile birlikte aynı ekonomik koşullarla karşı karşıya kalan gelişmekte olan ülkelerde ekonomi politikalarındaki yakınsama, benzer

gelir dağılımı eğilimleri oluşturmuştur. Gelir dağılımı eşitsizliği konusunu ilk ele alan Benabou (1996), ülkeler arasında gelir dağılımı eşitsizliğinin yakınsanacağını öngörmüştür. Benabou (1996)'ya göre eyaletler (şehirler), bölgeler veya benzer temelleri ve tercihleri olan ülkeler aynı gelir dağılımına doğru hareket etmektedirler. Bu ülkelerdeki gelir dağılımı eşitsizliği artmış ve gittikçe birbirine benzer bir hal almıştır (Alvaredo ve Gasparini, 2015; Chambers ve Dhongde, 2016; Ravallion, 2003). Gelir dağılımının yakınsamasına ilişkin sınırlı sayıda çalışmaları genellikle ülke içi ve bölgeler arası eşitsizliğe odaklanmışlardır (Ezcurra ve Pascual, 2005, 2009; Goerlich ve Mas, 2004; Gomes, 2007; Ho, 2015; Lin ve Huang, 2011, 2012a, 2012b; Marina, 2000; Panizza, 2001; Tselios, 2009). Ülkeler arasındaki eşitsizliğin yakınsayacağına odaklanan çalışmalar ise birbirinden farklı ekonomik temellere sahip çeşitli ülke gruplarına odaklanmışlardır (Alvaredo ve Gasparini, 2015; Benabou, 1996; Bleaney ve Nishiyama, 2003; Chambers ve Dhongde, 2016, 2017; Ravallion, 2003).

Yakınsama süreci özellikle farklı başlangıç gelir ve gelir dağılımı seviyelerine sahip gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde farklı işleyiş mekanizmalarına sahiptir. Düşük başlangıç eşitsizlik ölçüsü değerine sahip ülkeler yüksek eşitsizlik ölçüsü değerine yakınsarken, yüksek başlangıç eşitsizlik ölçüsü seviyesine sahip ülkeler düşük eşitsizlik ölçüsü değerine yakınsamaktadırlar. Ayrıca gelir dağılımı ekonomik bir ölçü olmakla birlikte tarihi, coğrafi, sosyal ve kültürel değerlerden de etkilenebilmektedir. Bu nedenle çalışma, ekonomik gelişme süreçleri benzer olan ve yapısal dönüşümleri tecrübe etmiş, aynı ekonomik büyüme modeline dayalı üretim yapıları benzerlik gösteren, tarihsel, sosyal ve kültürel değerleri itibarıyla aynı coğrafyadaki Merkezi ve Doğu Avrupa Ülkeleri'ne (Central and East European, CEE) odaklanmıştır. Çalışma söz konusu ülkeler arasında nispi gelir dağılımının zaman içinde yakınsama eğiliminde olup olmadığını doğrusal olmayan panel birim kök testlerinden Sıralı Panel Seçim Yöntemini (SPSM) kullanarak test etmektedir.

Çalışma birçok yönden literatürden farklılaşmaktadır. Literatürde daha önce CEE ülke grubunu ele alan bir çalışma bulunmamaktadır. CEE ülkelerine odaklanılmasının temel nedeni, öncelikle ülkelerin ortak bir geçmişe ve benzer yapısal özelliklere sahip olmasıdır. Bu ülkelerdeki en önemli ortak nokta, merkezi planlamacı ekonomiden piyasa ekonomisine dönüşümün meydana getirdiği yapısal ve kurumsal değişimdir. Bu ülkeler merkezi planlı ekonomiden piyasa ekonomisine geçiş yapmalarının yanı sıra Avrupa Birliği (AB) ile bütünleşmiş, temel AB ülkeleriyle ve Dünya Ticaret Örgütüne katılmaları sebebiyle küresel ekonomiyle güçlü ekonomik bağları olan aynı coğrafi konuma sahip ülkelerdir. CEE ülkelerinin AB'ye katılması sonucu dış ticarete açıklık seviyesi artmış, ayrıca sermaye akımlarının serbestleşmesiyle birlikte ülkelere güçlü sermaye girişleri yaşanmıştır. Ülkeler arasında bazı farklılıklar olmasına

rağmen temel olarak doğrudan yabancı sermaye girişlerine dayanan bir büyüme modelini paylaşmışlardır (Grela vd., 2017). Bu bağlamda bu dokuz ülkeye odaklanmanın altında yatan temel neden, bu ülkelerdeki ortak büyüme modeli ve benzer karakteristik ekonomik özellikler ülkelerin benzer eşitsizlik modeline sahip olacağı izlenimini vermektedir. Bu nedenle sezgisel olarak bu ekonomilerin ortak bir uzun dönem durağan durum düzeyine yakınsayacaklarına ilişkin temeller bulunmaktadır

Çalışmanın bir diğer katkısı; analiz yöntemi olarak I. ve II. kuşak panel birim kök testlerine ilave olarak doğrusal olmayan panel birim kök testlerinden Sıralı Panel Seçim Yönteminin (SPSM) kullanılmasıdır. SPSM yönteminin diğer birim kök testlerine nispeten temel üstünlükleri; yapısal kırılmalar, doğrusal olmama, heterojenite ve yatay kesit bağımlılığı problemlerine ilişkin kontrol sağlamasıdır. Ayrıca paneldeki ülkeler arasındaki durağan ve durağan olmayan seriler arasındaki farklılığın da ayırt edilmesinde yetkin bir yöntem olan doğrusal olmayan panel birim kök testlerinden SPSM yönteminin kullanılarak yakınsamanın varlığının test edilmesi önemlidir. Ayrıca çalışma gelir dağılımından yola çıkarak ekonomideki riskler ve belirsizlikler noktasında ortaya çıkan şokları gösterebilmesi bakımından önemli çalışmalardan biridir.

Çalışmada ilk olarak literatür, metodoloji ve verilere ilişkin bilgilere yer verildikten sonra, uygulamaya ilişkin testler ile devam edilip bulguların yorumlanması ve politika önerileri ile sonlandırılacaktır.

I. LİTERATÜR ARAŞTIRMASI

Solow (1956) ve Swan (1956) tarafından literatüre kazandırılan Neo-klasik büyüme modelinin temel çıkarımı olan yakınsama hipotezine göre, fakir ülkeler zengin ülkelere nispeten daha hızlı büyüyerek zengin ülkelerdeki gelir seviyesini yakalamaktadırlar.

Gelir seviyesinin yakınsaması hipotezi, 1980'lerin ortalarından itibaren kapsamlı ampirik testlerin konusu olmaya başlamıştır. Hipotezin sınanması için geliştirilmiş *Beta* ve *Sigma* yakınsaması olmak üzere iki tip klasik yaklaşım vardır. Baumol (1986) ve Barro (1991) tarafından literatüre kazandırılan *Beta tipi yakınsama*, ekonomilerin başlangıç düzeyindeki kişi başı gelirin büyüme oranıyla sonraki dönem kişi başı gelir düzeyi arasındaki ilişkinin yönüyle ilgilidir. Söz konusu ilişki negatif bir değer alırsa yakınsama, pozitif bir değer alırsa ıraksama olduğu varsayılmaktadır. *Beta* yakınsaması, içerisinde mutlak yakınsama ve koşullu yakınsama olmak üzere iki farklı yakınsama kavramını barındırmaktadır. *Mutlak yakınsama*, ekonomilerdeki başlangıç gelir düzeyi ile kişi başı gelirin büyüme oranı arasındaki ilişkinin yönünü tespit etmede ekonomiler arasındaki tasarruf oranı, teknoloji seviyesi, beşerî sermaye, hükümet politikaları ve kurumsal altyapı gibi yapısal farklılıkları dikkate almadan modellenen bir yaklaşımdır. *Koşullu yakınsamada* ise, ekonomiler

arasında yapısal farklılıkları oluşturan faktörler dikkate alınmakta ve kontrol değişkenler olarak mutlak yakınsama modeline ilave edilmektedir. *Sigma tipi yakınsama*, ekonomilerdeki kişi başı gelir yayılımının azalması halinde yakınsamanın mevcut olduğunu ifade etmektedir. Burada yayılımın ölçütü olarak kişi başı gelirin standart sapması kullanılmakta ve standart sapmanın zamanla sürekli bir şekilde azalması Sigma tipi yakınsamanın varlığına işaret etmektedir. Bununla birlikte Sigma yakınsamasının var olabilmesi için Beta yakınsaması gerekli koşulken, yeterli koşul değildir (Sala-i-Martin, 1996).

Beta yakınsaması literatürde öncelikle yatay kesit ve panel regresyon analizleriyle incelenmiştir. Baumol (1986), 16 OECD ülkesi için; Dowrick ve Nguyen (1989), 24 OECD ülkesi için; Barro ve Sala-i Martin (1991, 1992), ABD'nin 48 eyaleti için Beta yakınsamasını yatay kesit analizi ile ele almışlardır. Bunlarla birlikte nüfus büyüme oranı ve tasarruf oranı gibi değişkenlerdeki yakınsamayı ise 98 ülkeyi içeren geniş bir veri seti ile ele alan Barro (1991) ve Mankiw, Romer ve Weil (1992) çalışmalarında (98 ülkeyi ayrıca 75 orta büyüklükte ülke ve 22 OECD ülkesinin bulunduğu alt örneklem için de incelemektedir) yatay kesit analizlerini kullanmışlardır ve çalışmaların tamamında yakınsama hipotezi doğrulanmıştır. Bu durum Quah (1993) tarafından eleştirilerek yatay kesit analizlerinin güvenilirliği sorgulanmaya başlamış ve Quah (1993), Bernard ve Durlauf (1996) ve Evans (1998) zaman serisi yöntemiyle uygulanan yakınsama testlerinin yatay kesit yaklaşımıyla uygulanan yakınsama testlerine göre daha güvenilir ve bilgilendirici olduğunu öne sürmüşlerdir. Dahası Islam (2003), yaygın olarak kullanılan birim kök testlerinin koşullu yakınsamada kullanılabileceğini iddia etmiştir.

Neo-klasik modelin ve ampirik çalışmaların gelir seviyesinin yakınsamasına ilişkin çıkarımlarına karşın Benabou (1996), Neo-klasik büyüme modelinin yalnızca ortalama gelir seviyesinde değil, aynı zamanda gelir dağılımında yakınsamayı ima ettiğini belirtmektedir. Özellikle gelir dağılımındaki yakınsama, eyaletlerin (şehirlerin), bölgelerin veya benzer temelleri ve tercihleri olan ülkelerin aynı değişmez gelir dağılımına doğru hareket ettiğini, başlangıçta yüksek gelir eşitsizliğine sahip olan ekonomilerde eşitsizliğin düştüğünü, başlangıçta düşük gelir eşitsizliğine sahip olan ekonomilerde ise eşitsizliğin yükseldiğini göstermektedir. Gelir dağılımı eşitsizliğinde büyük bölgesel farklılıkların mevcut olduğu görülmektedir. Doğu Asya bu konuda en eşit bölgeyken, sırasıyla Avrupa ve Afrika bölgeleri gelmektedir. Eşitsizliğin en yüksek olduğu bölge ise, Latin Amerika bölgesidir. Ayrıca gelişmiş ülkelerde bile eşitsizliği ortaya çıkaran dinamikler bulunmaktadır. Özellikle ABD tipi eşitsizlik, Avrupa'daki politika yapıcılar tarafından yeniden dağıtım politikalarını ve asgari ücret mevzuatını haklı göstermek için kullanılmaktadır. Bu nedenle gelir eşitsizliğinin yakınsamasının/ıraksamasının veya farklılaşmasının test edilmesi yapılan ya da

yapılacak politikaların haklılığını ortaya çıkarmada belirli kanıtlar sunabilmektedir (Benabou, 1996).

Gelir eşitsizliğindeki yakınsama analizi, kişi başına gelirdeki yakınsama konusunu inceleyen dev bir literatürün uzantısı olarak kabul edilmektedir. Ülkeler arasındaki kişi başına gelir seviyesinin yakınsamasına yönelik geniş bir literatür bulunmasına karşın, gelir dağılımının yakınsamasına ilişkin sınırlı sayıda ampirik çalışma bulunmaktadır. Ayrıca bu konuda yapılan ilk çalışmalar ülkeler arası gelir dağılımından ziyade, ülke içi gelir dağılımına odaklanmışlardır. Ülke içindeki gelir dağılımına ilişkin ampirik kanıtlar sunan Marina (2000) Arjantin'deki 25 bölgede hem kişi başına gelir hem de gelir dağılımının yakınsadığını, Goerlich ve Mas (2004) ise İspanya'daki bölge büyüklüğündeki farklılıkları ağırlıklandırarak hesaba kattığı çalışmalarında bölge içi kişi başına gelirin ve gelir dağılımı eşitsizliğinin yakınsadığını ancak refahın yakınsamadığını göstermişlerdir. Gomes (2007) Brezilya'daki 5.507 yerel bölgede (belediyede) yakınsamanın yüksek eşitsizlik seviyesine doğru geçerli olduğunu, ancak bölgesel farklılığın hesaba katılması durumunda güney bölgelerinin düşük eşitsizlik seviyesine diğer dört bölgeninse yüksek eşitsizlik seviyesine yakınsadığını bulmuştur. Gomes (2007)'in çalışmasını genişleten Gomes ve Soave (2019) ise 2000 yılına kadar yakınsamanın daha yüksek bir uzun dönem Gini endeksine olduğunu, ancak 2000 yılından sonra bu eğilimin tersine döndüğünü iddia etmişlerdir. ABD'deki eyaletler arası yakınsamayı inceleyen Panizza (2001), Lin ve Huang (2011) da güçlü bir şekilde eyaletler arasında gelir dağılımının yakınsadığını ifade etmişlerdir. Lin ve Huang (2011) yakınsamanın alternatif gelir dağılımı ölçüleri, farklı bölgesel ayrımlar ve alt dönemler için sağlamlığını koruduğunu belirtmişlerdir. Parametrik olmayan analiz tekniklerini kullanan Ezcurra ve Pascual (2009) de 1969-1999 döneminde eyaletler arasındaki yakınsamanın geçerli olduğuna ilişkin kanıtlar sunmuşlardır. Geleneksel analizlerden (yatay-kesit ve/veya panel regresyon) farklı olarak Lin ve Huang (2012a, 2012b) birim kök analizleri yardımıyla ABD'deki eyaletler arasındaki yakınsamanın yatay-kesit bağımlılığı ve yapısal kırılmalar altında da tutarlı olduğunu ortaya koymuşlardır. Ho (2015) ise literatürün aksine yakınsama hipotezini destekleyici kanıtlara ulaşamamıştır. Çalışma, yatay-kesit bağımlılığının ilişki üzerinde önemli etkilere sahip olduğunu ve sonuçların alternatif eşitsizlik ölçüleri altında da geçerliliğini koruduğunu ileri sürmüştür. Çalışmaya göre, ABD'de gelir dağılımı eyaletlere özgüdür ve ulusal veya eyalet ortalamasına doğru yakınsamamaktadır. Bölgeler arasındaki gelir eşitsizliğini inceleyen Ezcurra ve Pascual (2005) ise Avrupa Topluluğu Hanehalkı panel verilerini kullanarak AB'de bölgesel gelir eşitsizliği seviyesinin yakınsamasına ilişkin kanıtlar sunmuşlardır. Ezcurra ve Pascual (2005) yakınsamanın 1993 yılında nispeten yüksek olan eşitsizlik seviyesindeki azalmadan kaynaklandığını iddia etmektedir. Bölgesel etkileşim etkisine sahip büyüme modelini kullanan Tselios (2009) ise hem gelirin hem de gelir eşitsizliğinin Avrupa'daki bölgeler arasında yakınsadığını teyit etmiştir.

Büyüme ve gelir eşitsizliği arasındaki yakın ilişkiyi vurgulayan Benabou (1996), kişi başına gelirin yakınsamasını inceleyen çalışmalara katkı olarak ülkeler arasındaki gelir dağılımı yakınsamasını inceleyen ilk çalışmadır. Ortaya koyduğu gelir eşitsizliği hipotezi, eşitsizliğin yüksek (düşük) olduğu ülkelerde eşitsizliğin düşüp düşmediğini (yükselip yükselmediğini) incelemektedir. Bulgular gelir dağılımının ülkeler arasında yakınsadığını ortaya koymaktadır.¹ Benabou (1996)'nun çalışmasını farklı ülke grubu için daha geniş bir veri seti ile genişleten Ravillion (2003), yakınsamanın başlangıç eşitsizlik verilerindeki ölçüm hatalarının dikkate alınması durumunda da geçerli olduğunu göstermiştir. Ölçüm hatalarının dikkate alınmaması durumunda ise, ilişkinin istatistiksel olarak anlamlılığı azalsa da yakınsama hızı üzerinde önemli bir etkisi bulunmamaktadır. Ayrıca Bleaney ve Nishiyama (2003), gelişmiş ülkeler (OECD) arasında gelir dağılımının daha hızlı, gelişmekte olan ülkelerde ise önemli ölçüde daha yavaş yakınsadığına ilişkin kanıtlara ulaşmışlardır. Alvaredo ve Gasparini (2015) de gelişmekte olan ülkeler arasındaki Gini katsayılarındaki yakınsamayı destekleyen kanıtlar elde etmişlerdir. Ülke içinden ziyade ülkeler arasındaki gelir eşitsizliğine odaklanan Chambers ve Dhongde (2016), ülkeler arasındaki eşitsizliğin yakınsadığına ilişkin güçlü bulgular sunmuşlardır. Eşitsizlik, başlangıçta yüksek derecede eşitsizliğe sahip ülkelerde düşmekte, düşük eşitsizliğe sahip ülkelerde ise artmaktadır. Eşitsizliğin yakınsama hızı ise gelişmekte olan ülkelerde nispeten homojen, gelişmiş ülkelerde ise daha hızlıdır. Çalışmanın sonuçları, alternatif eşitsizlik ölçüleri, analiz dönemi, yöntem ve ülkelerin ekonomik gelişme seviyesinden bağımsız olarak sağlamlığını korumaktadır. Benzer şekilde Chambers ve Dhongde (2017), ülkeler arasındaki gelir dağılımlarının daha eşitsiz hale geldiğini ancak zaman içinde benzer olduğunu göstermiştir. Çalışma, yakınsamanın gelişmekte olan ülkeler arasında daha homojen ve baskın olduğu sonucuna ulaşmıştır. Ayrıca gelişmiş ülkelerdeki artan gelir eşitsizliğinin yakınsama olarak değerlendirilemeyeceğini ileri sürmüşlerdir.

II. VERİ SETİ VE YÖNTEM

Çalışma, Merkezi ve Doğu Avrupa Ülkeleri'nde nispi gelir dağılımının zaman içinde ülkeler arasında yakınsama/ıraksama eğiliminde olup olmadığını doğrusal olmayan panel birim kök testlerinden Sıralı Panel Seçim Yöntemini (SPSM) kullanarak test etmektedir.

Eşitsizlik ve yeniden dağılım ölçümleri, Solt (2016) tarafından Standardize Edilmiş Dünya Gelir Eşitsizliği Veritabanından (SWIID) elde edilen veriler üzerinden hareket edilerek oluşturulmuştur. SWIID, 1960'lardan

¹ Benabou (1996), 30 ülkede ülkeler arası eşitsizlik yakınsaması hipotezini yatay-kesit analizi ile inceleyen ilk çalışmadır. Bulgular 1970-1980 ve 1980-1990 dönemlerinde yakınsama hipotezini desteklerken, tüm dönem için (1970-1990) yakınsama hipotezinin geçerliliğini reddetmektedir.

günümüze kadar karşılaştırılabilir bir şekilde Gini katsayısının harcanabilir ve piyasa gelir eşitsizliği endekslerini kapsamaktadır. SWIID'in amacı, tahminlerin mevcut verilerin izin verdiği kadar karşılaştırılabilir olmasını sağlamak, aynı zamanda da birçok ülke ve yıl için gelir eşitsizliği tahminlerini gerçekleştirmektir. SWIID kaynak verileri, çeşitli ülkelerdeki Gini katsayılarının gözlemlenmesinden oluşmaktadır. Gini, nüfusun ortalama gelirinin iki katına bölünmesiyle, nüfustaki tüm çiftler arasında gelirdeki ortalama fark olarak tanımlanmaktadır ve gelir eşitsizliğini ölçmek için bugüne kadar en yaygın olarak bilinen özet istatistiktir. SWIID'in ülkelere ve yıllara ilişkin en geniş olasılıkları da hesaba katarak gelir eşitsizliği hakkında bilgi sağlamayı hedeflemektedir. Gini'nin yaygınlığı onu bu amaç için makul seçenek durumuna getirmektedir (Solt, 2019). Çalışmada eşitsizliğin ölçümü olarak Gini katsayıları kullanılmıştır. Çalışmada kullanılan verilerin zaman aralığı 1989-2015 dönemini kapsamakta olup, yıllık verilerdir. Ülke seçimleri analiz dönemine ilişkin Gini verilerinin mevcudiyetine göre belirlenmiş ve sınıflandırılmıştır. Analizde gruplandırılan dokuz ülke; Bulgaristan, Hırvatistan, Çekya, Estonya, Macaristan, Polonya, Slovakya, Slovenya ve Romanya'dır.

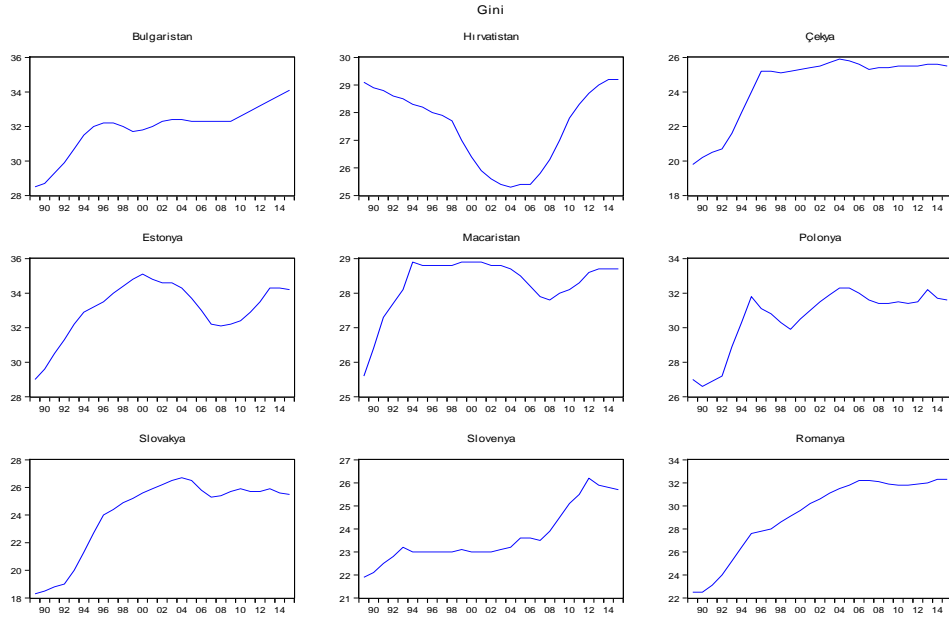
CEE ülkelerinde büyüme ve gelir seviyesinin değişimi üç alt döneme indirgenerek incelenmektedir. 1993-2000 dönemi çoğu CEE ülkesinde ılımlı bir büyüme dönemi olarak tanımlanmaktadır. Bu dönemde sistemsal dönüşümün getirdiği yapısal ve kurumsal düzenlemeler, dış ticaret ilişkilerinin yönünün değişmesi ile de bağlantılı önemli makro ekonomik reformlar başlangıçta büyümenin ılımlı düzeyde kalmasını sağlamıştır. CEE ülkelerindeki ticari bütünleşme ve küreselleşme bu ülkelerdeki ekonomik büyümeyi pozitif etkilemiştir. 2000-2007 döneminde, piyasaya dönük reformların sonuçları, Batı Avrupa ile olan iş birliğinin artması ve yoğun yabancı sermaye girişi nedeniyle ekonomik büyümede belirgin bir artış gözlenmiştir. Ülkelerin AB üyeliğinden önce Dünya Ticaret Örgütü'ne katılmaları da ticaret ve doğrudan yabancı yatırımlar üzerinde pozitif etkili olmuş, teknoloji transferi ve bilgi taşınmaları ile verimliliği arttırmıştır. Ülkeler arasında bazı farklılıklar olmasına rağmen temel olarak doğrudan yabancı sermaye girişi şeklinde yabancı sermaye girişlerine dayanan bir büyüme modelini paylaşmışlardır. Bu sermaye girişlerindeki en önemli faktörler Batı Avrupa ekonomilerine yakınlık ve AB ile siyasi ve ekonomik entegrasyondur. Doğrudan yabancı yatırımlar bu ülkelerdeki tasarruf-yatırım açığını kapatarak yurt içi yatırımları pozitif etkilemiştir. Ayrıca küresel değer zincirleriyle işbirliği, ülkelerin ticari açıklığını arttırmış ve bu ülkelerin AB içerisinde ticarete daha önemli rol almasına katkıda bulunmuştur. Bu durum ülkelerin Avrupa ortalamasının üstünde büyümesini sağlayarak Batı Avrupa ve Merkez ülkelerle gelir yakınsama sürecini arttırmıştır. Ancak 2007-2015 alt döneminde ise, küresel finansal kriz ve Euro alanında ekonomik ve finansal alandaki sorunlarla ortaya çıkan derin resesyon ve yavaşlama CEE bölgesinde hissedilmeye başlanmıştır. Bu dönemde büyüme oranları düşmüş, alınan

önlemlerle toparlanma sağlansa da sınırlı kalmıştır (Matkowski, Prochniak ve Rapacki, 2016; Grela vd., 2017).

Özetle, Avrupa Birliği ile birlikte artan ekonomik bütünleşme gelir seviyesinin yakınsama sürecini desteklemiştir. Ekonomik bütünleşme hem eski hem de yeni ülkeler için faydalı olmuştur. CEE ülkelerindeki sistemsel dönüşümle alakalı kurumsal değişiklikler, AB ile ekonomik entegrasyon ve bu ülkelere özel uyum politikaları Batı Avrupa ile yakınsamayı hızlandırmıştır. Ancak, küresel ekonomik kriz ve Euro bölgesindeki mali bozulmalar (borç krizi) CEE ülkelerindeki yakınsamayı yavaşlatmıştır (Matkowski vd., 2016). AB'nin bir bütün olarak ele alındığı durumda bölgeler arası eşitsizlik azalırken, ülkeler bireysel olarak değerlendirildiğinde özellikle Doğu ve Güney Avrupa'daki birçok ülkede ülke içi eşitsizlik artmaktadır. AB genelindeki (AB-28) gelir eşitsizliği kriz dönemine kadar düşüş göstermekte, ancak kriz sonrasında sabit kalmaktadır (European Commission, 2018).

CEE ülkelerinde Gini endeksi ile ölçülen gelir dağılımı eşitsizliğinin inceleme döneminde (1989-2005) zaman içindeki gelişimi Grafik 1'de görülmektedir. CEE Ülkeleri, merkezi planlamacı ekonomiden piyasa ekonomisine dönüşüm sonrası düşük seviyedeki gelir dağılımı eşitsizliğinde keskin yükselişler yaşamıştır (Milanovic, 1998). Grafik 1'de bu yükseliş (Hırvatistan hariç) görülmektedir. Gini endeksi zaman içinde düşük seviyeden yüksek seviyeye doğru artarak devam eden bir eşitsizlik eğilimini ortaya koymaktadır. Zaman içinde yükselişler ve düşüşler yaşansa da genel eğilim artış yönünde olmuştur. Hırvatistan ise başlangıçta diğer ülkelere nispeten daha yüksek bir eşitsizlik düzeyine sahiptir.

Makroekonomik ve zaman serilerinde özellikle de finansal zaman serilerine yönelik sadece birim kök testleri değil, aynı zamanda doğrusal olmayan çerçevede uygulanan durağanlık testlerine ekonomi literatüründeki pek çok çalışmada da rastlamak olanaklıdır. Bu çalışmada birinci ve ikinci nesil panel birim kök testleri kullanıldığı gibi doğrusal olmayan çerçevelerini esas alarak birleştirip doğrusal olmayan bir model oluşturan Ucar ve Omay (2009) testi de kullanılacaktır. Genellikle birim kök testlerinde yapısal kırılmalar ihmal edildiğinde, sonuçlar hatalı olabilir. Bu nedenle Fourier fonksiyonlu Panel KSS birim kök testleri ile ilişkili olan Chortareas ve Kapetanios (2009) tarafından önerilen Sıralı Panel Seçim Yöntemi (SPSM) ile Gini serilerinin durağanlığı analiz edilecektir.

Grafik 1: 9 CEE Ülkesine İlişkin Gini Katsayıları

Kaynak: Yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Gelir eşitsizliğini incelemede geleneksel yol, reel gelirdeki birim kök sürecinin test edilmesidir. Çalışmalar tek değişkenli birim kök testlerini kullanmaktadır. Genel görüş birliği, Geliştirilmiş Dickey ve Fuller (ADF, 1981), Phillips ve Perron (PP, 1988) ve Kwiatkowski, Phillips, Schmidt ve Shin (KPSS, 1992) gibi tek değişkenli birim kök testlerinin bölgeler arasındaki bilgiyi ihmal ettiğini ve durağan seçeneklerden başka birim kök benzerleri ile karşılaştırıldığında verimsiz olmasıdır. Yakınsama ile ilgili yapılan çalışmalarda panel veri kullanımı, yatay kesit ve zaman serisi verileriyle çözümlenmesi mümkün olmayan iktisadi sorunları analiz etmede büyük başarı göstermiştir. Panel birim kök testleri, panel veri setlerinin yatay kesit bağımlılığına izin verip vermemesine göre iki grupta değerlendirilmektedirler. Yatay kesit bağımlılığına izin vermeyen panel birim kök testleri birinci nesil, yatay kesit bağımlılığına izin veren panel birim kök testleri ise ikinci nesil panel birim kök testleri olarak adlandırılırlar (Baltagi, 2008: 274; Hurlin, 2010: 1515). Birinci kuşak testlerden başlıcaları: Harris ve Tzavalis (1999), Maddala ve Wu (1999), Breitung (2000), Hadri (2000), Levin, Lin ve Chu (2002), Im, Pesaran ve Shin (2003) tarafından geliştirilen panel birim kök testleri, istatistiki bakımdan güçlü birim kök testleridir. Birinci nesil birim kök testlerinin ciddi dezavantajı, birim kök test prosedüründe yatay kesit bağımlılığını dikkate almamasıdır. İkinci kuşak testler ise birimler arasında korelasyonu dikkate alan Philips ve Sul (2003), Moon ve

Perron (2004), Bai ve Ng (2004) ve Pesaran (2007) gibi panel birim kök testleridir ve bu testler yatay kesit bağımlılığını göz önünde bulundurmaktadır. İkinci nesil panel birim kök testleri yatay kesit bağımlılığının etkilerini içermelerine rağmen, bu tür testler sıfır hipotezi reddedildiğinde durağan serilerin sayıları hakkında bilgi vermemektedir.

Birim kök testlerinin güvenilirliğini etkileyen önemli faktörlerden biri de test edilen seride yapısal kırılma bulunup bulunmadığıdır. Perron (1989) ve Maddala ve Kim (1998)'in belirttiği gibi geleneksel birim kök testleri yapısal kırılmaları göz ardı ettiği için birim kökün varlığına ilişkin boş hipotezin reddedilebilme gücü düşmekte ve bu testler güvenilirliğini kaybetmektedir. Yapısal kırılmaları hesaba katmak için kukla değişkenler kullanılması durumunda ise kırılmaların sayısının ve yerinin tam olarak bilinmesi gerekmektedir. Ancak bu da önsel bilgi kullanımından dolayı çalışmanın nesnellğine zarar verebilmektedir. Mevcut yapısal kırılma testleri ise trendde ve/veya sabitte keskin ve ani değişimleri yakalarken düşük frekanslı serilerdeki kademeli ve yumuşak değişimleri yakalayamamaktadır. Bu sorunu çözmek için Becker, Enders ve Lee (2006) ve Enders ve Lee (2012) bilinmeyen bir formun herhangi bir yapısal kırılmasını esnek Fourier dönüşümü yoluyla pürüzsüz bir süreç olarak modelleyen testler geliştirmişlerdir. Bilinmeyen bir fonksiyonun davranışının, fonksiyon periyodik olmasa dahi Fourier yaklaşımıyla yakalanabileceği Gallant (1981) ve Christopoulos ve Leon-Ledesma (2010) tarafından gösterilmiştir. Fourier fonksiyonunun avantajlarından biri, az sayıda düşük frekanslı bileşenleri kullanarak bir veya daha fazla yapısal kırılmanın temel özelliklerini yakalayabilmesidir. Bunun nedeni bir kırılma frekansının sıfıra doğru spektral yoğunluk fonksiyonunu değiştirme eğiliminde olmasıdır. Dolayısıyla Enders ve Lee (2012)'nin Fourier birim kök testi özellikle kademeli ve U şeklindeki pürüzsüz kırılmaların varlığını algılamada yüksek bir güce sahiptir ve en iyi sonucu vermektedir (Chen, Chang ve Su, 2016).

Chortareas ve Kapetanios (2009) tarafından önerilen SPSM yöntemi sıralı panel birim kök testi olarak bilinmektedir. Eğer bir seriden daha fazla durağan olmayan seri mevcutsa, serilerin birim kök sürecini test etmede araştırılan panel yöntemleri tek değişkenli yöntemlerle karşılaştırıldığında çok daha etkili ve güçlü sonuçlar vermektedir. Yokluk hipotezi reddedilmezse, durağan olmayan hipotez kabul edilir ve yöntem durur. Öte yandan yokluk hipotezi reddedilirse, çalışmamızdaki minimum bireysel KSS istatistiklerinden biri seriden çıkarılmaktadır ve kalan veri seti üzerinden panel birim kök testleri tekrarlanmaktadır. Bu yöntem ya testin yokluk hipotezinin reddedilmemesine ya da tüm serilerin setten kaldırılmasına kadar devam etmektedir. Sonuçların sonunda ise durağan olmayan değişkenler seti ve durağan değişkenlerin setine ilişkin ayırım gösterilmektedir.

Çalışmada yakınsama kavramını tanıştıran Evans'ın (1998) çalışmasındaki metodoloji temel alınacaktır. Buna göre, herhangi iki bölge

arasındaki uzun dönemli gelir boşluğunun durağan olması beklenmektedir. Bu düşüncenin uygulamalı olarak biçimlendirilmesi, bir bölgede ($i=1, \dots, N$) ve zamanda ($t=1, \dots, T$) Gini katsayısının (g_{it}) durağan olmamasıdır ve birim kök sürecini içermektedir. Bir bölgede i ve j 'nin herhangi biri için, $g_{it} - g_{jt}$ farklılığı durağansa, g_{it} ve g_{jt} eşbütünleşikse, ikili yakınsama meydana gelmiş olacaktır. İkili yakınsama kavramı, bireysel seriler arasındaki farklılık ve her bir zaman noktasında ortalama değerlerinin durağanlığı koşuluna eşdeğerdir. Bahsedilen bu hipotezi aşağıdaki gibi oluşturmak olanaklıdır.

$$\hat{g}_{it} = \alpha_i + \beta_i t + \varphi_i \hat{y}_{it-1} + e_{it} \quad (1)$$

$\hat{g}_{it} = g_{it} - \frac{1}{N} \sum_{j=1}^N y_{it}$ kişi başına reel GDP açığını ifade etmektedir ve α_i ve β_i bölge-spesifik sabiti ve trend terimlerini ve hem i hem de t ile ilişkili olan e_{it} ise hata terimini göstermektedir. Eşitlikteki φ_i kavramı bize yakınsama derecesinin ölçüsünü vermektedir. Eğer $\varphi_i = 1$ ise, i bölgesi birim köke sahipse yakınsama olmayan durum söz konusudur. $\varphi_i < 1$ durumu söz konusu ise, i yakınsayacaktır. Test edilen hipotezimiz aşağıdaki gibi gösterilebilir.

$$\text{Tüm } i\text{'ler için } H_0 : \varphi_i = 1, \text{ Bazı } i\text{'ler için ise } H_0 : \varphi_i < 1, \quad (2)$$

Buna göre sıfır hipotezinin reddi, en az bir bölgede/ülkede yakınsama lehinde bir kanıt olarak değerlendirilebilir. Diğer taraftan reddetmeme durumu ise, tüm panel için yakınsamamanın kanıtı olarak ele alınmalıdır. Panel KSS birim kök testleri doğrusal olmayana karşı durağan olmamanın varlığının belirlenmesine ve küresel ölçekte ise durağan üssel yumuşak geçişli otoregresif (ESTAR) sürece dayalıdır (Ucar ve Omay, 2009). Bu modele ilişkin eşitlik (3) aşağıdaki gibi değerlendirilebilir.

$$\Delta g_{i,t} = \alpha_i X_{i,t-1} [1 - \exp(-\theta_i X_{i,t-1}^2)] + \zeta_{i,t} \quad (3)$$

Eşitlik (3)'te $g_{i,t}$ Gini katsayısı serisini, $\zeta_{i,t}$ sıfır ortalamalı ve sabit varyanslı bağımsız özdeşçe dağılmış (i.i.d.) hatayı göstermektedir. Eşitlikte yer alan θ ise, $\theta \geq 0$ ESTAR modelindeki bir geçiş parametresini ifade etmektedir ve geçiş hızını kontrol etmektedir. Sıfır hipotezi altında, $X_{i,t}$ doğrusal birim kök sürecini izlemektedir. Bu çalışmanın eksikliği, α_i parametresinin yokluk hipotezi altında teşhis edilmemesidir. Öte yandan Kapetanios, Shin ve Snell (2003) sıfır hipotezi altında $\theta = 0$ birinci dereceden Taylor serisi yaklaşımını $[1 - \exp(-\theta_i X_{i,t-1}^2)]$ kullanmaktadır ve aşağıdaki yardımcı regresyonu kullanarak eşitlik (4)'ü tahmin etmektedir.

$$\Delta g_{i,t} = \delta_i + \vartheta_i X_{i,t-1}^3 + \sum_{j=1}^k \beta_j \Delta g_{i,t-1} + \zeta_{i,t} \quad t = 1, 2, \dots, T \quad (4)$$

Eşitlik (4)'te $\delta_i, \vartheta_i, \beta_i$ tahmin parametrelerini gösterirken, bu çerçeve altında sıfır ve alternatif hipotezleri $\vartheta_i = 0$ doğrusal birim kök sürecini, $\vartheta_i < 0$ ise doğrusal olmayan durağanlık durumunu ifade etmektedir. Chortareas ve Kapetanios (2009) tarafından önerilen SPSM yönteminin üç ana aşaması aşağıdaki gibidir:

Fourier fonksiyonlu KSS testi, paneldeki Gini katsayılarına dayalı olarak belirlenmiştir. Modele göre eğer birim kök yokluk hipotezi reddedilemezse, yöntem durdurulur. Buna göre panelin tamamı durağan değildir. Yokluk hipotezi reddedilirse, ikinci aşamaya geçilir. Durağan olarak tanımlandığında ise, minimum KSS istatistiklerine sahip seriler ortadan kaldırılır. Geriye kalan seriler için birinci aşamaya dönülebilir veya serilerin tümü panelden kaldırılırsa yöntem durur. Yukarıdaki üç aşamanın sonrasında elde edilen sonuç, durağan ve durağan olmayan değişken setlerine tüm panelin ayrılmasıdır.

III. SONUÇLAR VE BULGULAR

Tablo 1'de sunulan tanımlayıcı istatistiklere göre Gini katsayıları açısından dokuz ülkeye bakıldığında 1989-2015 döneminde en yüksek ortalama Estonya'da, en düşük ortalama ise Slovakya, Slovenya ve Çekya'dadır. 0.18 ile en küçük değer Slovakya'ya aittir, 0.35 ile maksimum değer ise Estonya'ya aittir, bu durum Estonya'nın ortalamasını da yukarı çekmiştir.

Tablo 1: Tanımlayıcı İstatistikler

Ülkeler	Ortalama	Ortanca	Std. Sapma	Minimum	Maksimum
Bulgaristan	.32	.323	1.3877	.285	.341
Hırvatistan	.27	.279	1.3931	.253	.292
Çekya	.24	.254	1.9764	.198	.259
Estonya	.33	.335	1.5941	.290	.351
Macaristan	.28	.287	.7979	.256	.289
Polonya	.31	.314	1.7455	.266	.323
Slovakya	.24	.255	2.7751	.183	.267
Slovenya	.24	.231	1.2186	.219	.262
Romanya	.29	.306	3.3076	.225	.323

Tablo 2 ve 3'te birinci ve ikinci nesil birim kök testleri sonuçları gösterilmektedir. Tablo 2'de Levin-Lin-Chu (Levin vd., 2002), Im-Pesaran-Shin (Im vd., 2003), and MW (Maddala ve Wu, 1999) testlerinin sonuçlarına yer verilmiştir. Levin vd. (2002), Im vd. (2003), ADF – Fisher, PP – Fisher, Maddala ve Wu (1999) testlerinden elde edilen sonuçlara göre birim kök sıfır

hipotezi reddedilmektedir. Bu testler yatay kesit bağımlılığı nedeniyle ortaya çıkan birinci nesil birim kök testlerine göre dokuz CEE ülkesinde seriler yakınsamanın gerçekleştiğine yönelik bir sonuç vermiştir.

Tablo 3'te ise, çalışmada kullandığımız ikinci nesil birim kök testlerden Bai ve Ng (2004), Choi (2002), ve Pesaran (2007)'in sonuçları bulunmaktadır. Test sonuçları Pesaran (2007)'in çalışması hariç diğer test sonuçlarına göre, birim kök sürecini reddetmektedir, yani yakınsama hipotezi dokuz CEE ülkesi için kabul edilmektedir.

Tablo 2: Birinci Nesil Panel Birim Kök Testleri

Testler	Test İstatistiği	Olasılık
Levin vd. (2002)	-5.512	0.000
Im vd. (2003)	-4.177	0.000
ADF – Fisher	53.728	0.000
PP – Fisher	41.936	0.000
Maddala – Wu (1999)	96.933	0.000

Not: Levin vd. (2002) testi, t_p^* , Bartlett kernel fonksiyonu ile belirlenmiş yaygın gecikme kesikli parametreleri ile hesaplanan t istatistiklerini ifade etmektedir ve p-değerleri parantez içerisindedir. $\hat{p}$ ise, havuzlanmış en küçük tahmincidir. Standart hatalar parantez içerisinde yer almaktadır. t_p^{*B} , düzenlenmiş t istatistiklerinin, Bartlett kernel fonksiyonu ve bireysel band genişliği parametreleri ile hesaplandığını göstermektedir. Son olarak, t_p^{*C} Quadratic Spectral kernel fonksiyonu ile bireysel band genişliği parametreleri ile hesaplanan düzenlenmiş t istatistiğini belirtmektedir. Im vd. (2003) testi ise, $t_{bar_{NT}}^{DF}$ ve $t_{bar_{NT}}$, Dickey-Fuller ve Geliştirilmiş Dickey Fuller bireysel istatistiklerini işaret etmektedir. $Z_{t,bar}^{DF}$ standardize edilmiş $t_{bar_{NT}}^{DF}$ istatistiğidir ve p-değerleri parantez içerisinde yer almaktadır. $Z_{t,bar}$ ise standardize edilmiştir ve $t_{bar_{NT}}$ istatistiği, Dickey Fuller dağılımının kuvvetine dayalıdır. $W_{t,bar}$ ise, benzer tahmini kuvvetlere dayalı standardize edilmiş $t_{bar_{NT}}$ istatistiğini göstermektedir ve p-değerleri parantez içerisindedir. Fisher ADF ve Fisher PP için boş hipotez olarak birim kökün varlığı kabul edilir ve Fisher ADF testi için parantez içindeki rakamlar ADF-Fisher χ^2 istatistiklerine ilişkin p değerleridir. Son olarak, Maddala ve Wu (1999), P_{MW} 'nin $P_{MW} = -2\sum \log(p_i)$ olarak tanımlanan Fisher'in test istatistiğini ifade etmektedir. Burada p_i , her bir yatay kesit için ADF birim kök testlerinde p-değerleridir.

Çalışmada dokuz CEE ülkesi için 1989-2015 yıllarında verilerin elde edilebilirliğinden de yola çıkarak SPSM yöntemi ile panel durağanlık süreci test edilmiş ve Gini katsayılarına ilişkin yakınsama mı iraksama mı olup olmadığı belirlenmeye çalışılmıştır. Panel serilerin durağanlık sürecinin testi, Panel KSS ile karşılaştırılarak elde edilen SPSM süreci ile elde edilmiştir. Panel KSS süreci içerisinde Fourier fonksiyonlu test sonuçlarını barındırmaktadır. Birim kök testlerine yönelik geleneksel testlerin gücünün zayıflığı Ucar ve Omay (2009) testi ile giderilmektedir. Bu test, Im vd. (2003) süreci ile Kapetanios vd. (2003) çalışmasındaki doğrusal olmayan çerçevenin birleştirilerek elde edilmesi ile oluşturulmuş doğrusal olmayan bir panel birim kök testidir. Panele dayalı birim kök testleri, tüm panel üyeleri için ortak birim kök testleridir ve panel grubundaki $I(0)$ ve $I(1)$ serilerinin kombinasyonunu belirleyememektedir. Modeldeki yapısal kırılmaları birleştirmenin başarısızlığı Gini serilerinin ortalamaya dönmesini etkin şekilde ortaya koyamamaktadır. Gini serilerinde panel içerisinde kaç tane ve hangi ülkenin nasıl teşhis edileceği Fourier fonksiyonlu KSS birim kök testi ile birleştirilmiş SPSM kullanımıyla devam edilecektir. Panel KSS birim kök testi sonuçları, bootstrap p-değerli panel KSS istatistiklerinin azalan panel ve bireysel minimum KSS istatistikleri üzerindeki sırasını göstermektedir.

Tablo 3: İkinci Nesil Panel Birim Kök Testleri

Bai ve Ng (2004)	$\hat{r}$	Z_e^c	P_e^c	MQ_c	MQ_f
	5	18.079 (0.494)	1.282** (0.013)	5	5
Choi (2002)	P_m	Z	L^*		
	5.017*** (0.000)	-3.545*** (0.000)	-3.778*** (0.000)		
Pesaran (2007)	P^*	CIPS	CIPS*		
	2	-1.652 (0.410)	-1.652 (0.410)		

Not: Bai ve Ng (2004) için $\hat{r}$, IC kriter fonksiyonlarına dayalı olarak ortak faktörlerin tahmin edilen sayısına verir. P_e^c bireysel ADF testlerinin p-değerlerine dayalı olan Fisher tipi istatistiktir. Choi (2002), P_m testinin değiştirilmiş Fisher'in ters ki kare testi olduğunu göstermektedir. Z testi ise ters bir normal testtir ve L^* testi ise değiştirilmiş logit testtir. Pesaran (2007) testi ise yatay kesit olarak bireysel genişletilmiş ADF istatistiğinin (CADF) ortalamasını ve CIPS* ise kesikli bireysel CADF istatistiğinin ortalamasını işaret etmektedir. Ek olarak, P^* ise ADF testlerindeki bireysel gecikme uzunluğunun ortalamasının en yakın tamsayıdır.

Tablo 4'te azalan paneldeki bootstrap p-değerlerine sahip panel KSS istatistikleri, bireysel minimum KSS istatistikleri ve Gini katsayılarına ilişkin Fourier fonksiyonlu panel KSS birim kök testlerinin sonuçları gösterilmektedir. Gini katsayılarının birim kök içeren sıfır hipotezi, panelin tümüne uygulandığında -5.261 değerinin üretilmesi ile 0.000 p-değeri gibi küçük bir değer ile reddedilmektedir. SPSM yönteminin prosedürü uygulandıktan sonra, panel içerisinde -4.716 minimum KSS değeri ile Slovakya durağandır. Yönteme göre, Slovakya seriden çıkarılır ve panel KSS birim kök testi serinin kalanına yeniden uygulanmaktadır. Bu aşamadan sonra, panel KSS birim kök testi -5.749 birim kök içeren sıfır hipotezini (0.000 p-değeri ile) reddetmektedir ve Macaristan minimum KSS değeri -2.263 ile panel içerisinde durağan olarak bulunmuştur. Aynı şekilde Macaristan'da panelden çıkarıldıktan sonra panel KSS birim kök testi serinin kalanına yeniden uygulanmıştır.

Bu süreç birim kök testi içeren sıfır hipotezinin %10 anlamlılık seviyesinde reddedilemeye kadar devam edecektir. Son olarak bakıldığında, bu prosedür dokuzuncu sıraya yani serinin sonuna kadar devam etmiştir. Bu sürecin sonunda testimizin güçlülüğünün test edilmesi bağlamında, sürecin son satırına kadar prosedür uygulanmıştır. Böylece SPSM prosedürü kullanılarak oluşturulan Fourier fonksiyonlu panel KSS birim kök testleri, dokuz ülke lehinde uzun dönemli güçlü/önemli kanıtları ortaya koymuştur. Gelir eşitsizliğinin ampirik kanıtı, tüm ülkelerdeki gelir yakınsamasının tamamının geçerli olduğuna ilişkindir. Böylelikle dokuz ülkenin tamamı da aynı gelir modeline doğru hareket etmektedir. Paneldeki ülkeler ortak bir gelir eşitsizliği seviyesine yakınsamaktadırlar.

Tablo 4: Fourier Fonksiyonlu Panel KSS Birim Kök Testi

Sıra	UO İstatistiği	Minimum KSS İstatistiği	k	Seriler
1	-5.261 (0.000)***	-4.716	5	Slovakya
2	-5.749 (0.000)***	-2.263	5	Macaristan
3	-5.983 (0.000)***	-2.253	5	Slovenya
4	-6.424 (0.000)***	-1.880	5	Romanya
5	-6.231 (0.001)***	-1.840	5	Estonya
6	-6.427 (0.002)***	-1.707	5	Çekya
7	-5.038 (0.008)***	-1.399	5	Hırvatistan
8	-5.570 (0.018)**	-0.959	5	Polonya
9	-6.104 (0.053)*	-0.107	5	Bulgaristan

Not: UO istatistiği, KSS istatistiğinin sabit ortalamasını göstermektedir. Analizdeki maksimum gecikme 8 olarak belirlenmiştir ve parantez içindeki rakamlar p-değerlerini ifade etmektedir. Ayrıca 10.000 bootstrap tekrar aracılığıyla hesaplanmıştır. Bireysel t-istatistikleri için kritik

değerler KSS (2003)'teki Tablo 1'e göre düzenlenmiş olup, ***, ** ve * sırasıyla %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeylerini göstermektedir. Tabloda 'k', fourier fonksiyon için minimum kalıntı kareler toplamı tarafından seçilmiştir. KSS ise, Kapetanios vd. anlamına gelmektedir.

Analiz sonuçları, CEE ülkelerinde yakınsama hipotezinin geçerli olduğunu ortaya koymaktadır. CEE ülke ekonomilerinin ortak bir uzun dönem durağan durum düzeyine yakınsayacaklarına ilişkin kanıtlar sunulmaktadır. Başlangıç gelir dağılımı seviyeleri farklı da olsa ülkelerin ortak bir eşitsizlik düzeyine yakınsadığını göstermektedir. Bu bakımdan sonuçlar, ülkeler arasında yakınsama hipotezinin geçerliliğine ilişkin kanıtlar sunan Benabou (1996), Ravallion (2003), Bleaney ve Nishiyama (2003), Alvaredo ve Gasparini (2015) çalışmaları ile tutarlılık içindedir. Ancak yatay-kesit bağımlılığı altında yakınsamanın geçerli olmadığını ileri süren Ho (2015) ile çelişmektedir. Sonuçlar, Ho (2015)'nin aksine yalnızca yatay-kesit bağımlılığı altında değil, yapısal kırılmalar, doğrusal olmama ve heterojenite için kontrol sağlanması durumunda da gelir eşitsizliğinin yakınsamasını teyit etmektedir.

Analiz döneminde artan küreselleşme baskısı, sosyalist planlı ekonomiden piyasa ekonomisine geçiş, kurumsal yapıdaki dönüşüm, AB ülkeleri ile olan ekonomik, siyasi ve coğrafi etkileşim ve AB'ye katılım süreci ile ortaya çıkan doğrudan yabancı yatırımların artışı ile ekonomik büyüme ve kişi başına gelir yükselirken, aynı zamanda gelir dağılımındaki eşitsizlik de artışlar olmuştur. Bu dönemde ekonomik büyüme artarken gelir dağılımının iyileşmemesi büyümenin kapsayıcı olmadığını göstermektedir. Büyüme kapsayıcı olmadığı sürece eşitsizlikte bir iyileşme ortaya çıkmamaktadır. Bu açıdan bulgular ülkelerde artan kişi başına gelirin, dağılımda iyileşme yaratmadığını ortaya koymaktadır. CEE ülkelerindeki gelir dağılımının giderek daha eşitsiz ve birbirine benzer hale geldiğini gösteren sonuçlar, Chambers ve Dhongde (2016, 2017)'nin çalışmalarıyla da bire bir örtüşmektedir. CEE ülkeleri arasındaki yakınsama bu ülkelerin aynı büyüme ve eşitsizlik modeline doğru hareket ettiğini göstermektedir.

SONUÇ VE POLİTİKA ÖNERİLERİ

Bu çalışma 1989-2015 yılları için gelir yakınsama özelliğini dokuz Merkezi ve Doğu Avrupa ülkesinde incelemek amacıyla SPSM yöntemini uygulamıştır ve panel serilerin durağanlık sürecinin testi, Panel KSS ile karşılaştırılarak elde edilen SPSM süreci ile elde edilmiştir. SPSM prosedürü kullanılarak oluşturulan Fourier fonksiyonlu panel KSS birim kök testleri, CEE ülke ekonomilerinin ortak bir uzun dönem durağan durum düzeyine yakınsayacaklarına ilişkin kanıtlar sunmaktadır. Başlangıç gelir dağılımı seviyeleri farklı da olsa ülkelerin ortak bir eşitsizlik düzeyine yakınsadığını göstermektedir.

Gelir dağılımı yakınsaması konusu; gelir dağılımı eşitsizliği ile temelde ayrılıkçı hareketlerin önlenmesi, adil bir ekonomik/sosyal yapının inşası ve çarpık kentleşmenin azaltılması ve engellenmesi gibi pratik politika uygulamalarının yanında ülkelerin kalkınma hedeflerini gerçekleştirebilmesi bağlamında da büyük önem taşımaktadır. Bunun yanında daha çok eşitlikçi yapıya sahip toplumlarda bireyleri birleştirme ve sosyal çatışmaları çözümlenmede; tabakalı toplumlarda ise tabakalar arası mesafenin azaltılması ve böylece politika yapmayı kolaylaştıran zeminin oluşumunu sağlamada gelir dağılımı eşitsizliği çalışmaları önemini hala sürdürmektedir.

Merkezi ve Doğu Avrupa ülkelerindeki bölgesel iyileştirmelere ışık tutabilmek adına bölgesel kalkınma politikaları başta olmak üzere kişisel gelir dengesizliklerinin azalması ile zamanla kişi başına gelirin artışı, bölgelerarası farklılıkların aza indirilmesi, bölgesel dengesizliklerin ortadan kalkabilmesi her türlü politika temini de ilgili sürece katkı niteliğindedir. Yakınsama sürecinin iraksamaya dönüşmemesi için CEE ülkelerinde sağlıklı ve kapsayıcı büyümeyi sağlayacak ve AB ile yakınsama sürecini devam ettirecek hem ülke düzeyinde hem de ortak Avrupa politikası çerçevesinde uygun sosyal ve ekonomik politikalar gerekmektedir (Matkowski vd., 2016).

Ekonomik yönetim çerçeveleri ve AB'nin yapısal reform desteğiyle birlikte AB uyum politikası, eşitsizliği azaltmada kapsamlı ve çok boyutlu bir şekilde önemli rol oynamaktadır. Geleneksel olarak kişi başına düşen GSYİH, bölgesel yakınlaşmayı değerlendirmek için kullanılsa da bugün eşitsizlikle ilgili konularda ilerlemeyi izleyen çeşitli yeni göstergeler mevcuttur. Ayrıca, AB'nin 2020 sonrası politika çerçevesi için sunulan öneriler arasında genç işsizliği, eğitim düzeyi, iklim değişikliği, göçmenlerin kabulü ve entegrasyonu gibi yeni ek finansman tahsis kriterleri de bulunmaktadır. Bu değişiklikler muhtemelen AB'de bölgesel bütünleşmenin daha kapsamlı bir görüşe doğru bir kaydığını göstermektedir. Ayrıca güçlü kurumlar, AB standartlarına bağlılık, kurumsal güçlenme, AB ülkelerinin insiyatiflerine ve tavsiyelerine bağlılık, hızlı kurumsal mükemmeliyetçilik gibi konularda yakınsama için ortak çaba ve sorumluluğun etkileri de gelir eşitsizliğinin giderilmesinde önem arz etmektedir.

CEE ülkelerinin sürdürülebilir kalkınma yolundaki tek olasılığı, daha kapsayıcı büyümeyi gerçekleştirebilmektir. Bunu sağlayabilmenin ancak yatırım, verimlilik artışı ile ülkelerin daha az gelişmiş bölgeleri ve sektörlerine ulaşabilmesi ile olanaklı olduğu çok açıktır. Diğer yandan beşeri sermayenin emek piyasasına entegrasyonda zorluklar yaşayan sosyal gruplar içerisinde özellikle payının artırılması gerekmektedir. Çocukların erken yaşlardaki eğitimi ve bakımı, çocuklu annelerin emek piyasasındaki rolüne katkı sunabilir. Ayrıca AB fonlarının uzun dönemli faydalarıyla verimli altyapı ve beşeri sermayedeki yatırımlara kanalize edilmesi elzemdir. Dış teknolojinin küresel düzeydeki yayılımının kullanılması, yurtiçi ekonomiye yenilikçi potansiyel gelişim sağlanması, toplam faktör verimliliğinin sürdürülebilir büyümeyi artırabilmesi,

sermaye akımlarının birikimi, eğitim seviyesindeki ve kalitesindeki artış, sürdürülebilirliğin devam etmesi için yenilenen yatırımlar, kurumsal kalitenin yükseltilmesi, dış rekabetin artırılması, emek piyasasına katılımın gibi unsurlar yakınsama sürecinde gelir eşitsizliğinin azaltılmasına katkı sağlayacaktır. Gelir eşitsizliğinin temelindeki bir başka nokta ise güçlü politik istikrar, daha yüksek ekonomik performans ve yüksek düzeyde insan kalkınma ile daha düşük düzeydeki sosyal eşitsizlik düzeyi de önemlidir. Dolayısıyla gelir eşitsizliğinin giderilmesinde ekonomik, politik ve sosyal istikrarın dengeli bir şekilde yürütülmesi gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- Alvaredo, F. ve Gasparini, L. (2015). Recent trends in inequality and poverty in developing countries. Anthony Atkinson ve Francois Bourguignon (Eds.). *Handbook of Income Distribution* içinde (s.697-805). Amsterdam, Hollanda: Elsevier.
- Bai, J. ve Ng, S. (2004). A PANIC attack on unit roots and cointegration. *Econometrica*, 72(4), 1127-1177.
- Baltagi, B.H. (2008). *Econometric Analysis of Panel Data* (Fourth Edition). West Sussex: John Wiley & Sons.
- Barro, R.J. (1991). Economic growth in a cross section of countries. *The Quarterly Journal of Economics*, 106(2), 407-443.
- Barro, R.J. ve Sala-i-Martin, X. (1991). Convergence across states and regions. *Brookings Papers on Economic Activity*, 22(1), 107-182.
- Barro, R.J. ve Sala-i-Martin, X. (1992). Convergence. *The Journal of Political Economy*, 100(2), 223-251.
- Baumol, W.J. (1986). Productivity growth, convergence, and welfare: what the long-run data show. *The American Economic Review*, 76(5), 1072-1085.
- Becker, R., Enders, W., ve Lee, J. (2006). A stationarity test in the presence of an unknown number of smooth breaks. *Journal of Time Series Analysis*, 27(3), 381-409.
- Benabou, R. (1996). Inequality and growth. Ben S. Bernanke ve Julio J. Rotemberg (Eds.). *NBER Macroeconomics Annual Vol.11* içinde (s. 11-92). MIT Press, Cambridge.
- Breitung, J. (2000). The local power of some unit root tests for panel data. Badi Baltagi (Eds.). *Nonstationary Panels, Panel Cointegration, and Dynamic Panels, Advances in Econometrics, Vol. 15* içinde (s. 161-178). JAI: Amsterdam.
- Bernard, A.B. ve Durlauf, S.N. (1996). Interpreting tests of the convergence hypothesis. *Journal of Econometrics*, 71(1-2), 161-173.
- Bleaney, M. ve Nishiyama, A. (2003). Convergence in income inequality: differences between advanced and developing countries. *Economics Bulletin*, 4(22), 1-10.

- Chambers, D. ve Dhongde, S. (2016). Convergence in income distributions: evidence from a panel of countries. *Economic Modelling*, 59, 262-270.
- Chambers, D. ve Dhongde, S. (2017). Are countries becoming equally unequal?. *Empirical Economics*, 53(4), 1323-1348.
- Chen, Y., Chang, H., ve Su, C. (2016). Does real wage converge in China?. *Journal of Economic Interaction and Coordination*, 11(1), 77-93.
- Choi, I. (2002). Combination unit root tests for cross sectionally correlated panels. *mimeo*, Hong Kong University of Science and Technology, 1-26.
- Chortareas, G. ve Kapetanios, G. (2009). Getting PPP right: identifying mean-reverting real exchange rates in panels. *Journal of Banking and Finance*, 33(2), 390-404.
- Christopoulos, D.K. ve Leon-Ledesma, M.A. (2010). Revisiting the real wages-unemployment relationship. New results from non-linear models. *Bulletin of Economic Research*, 62(1), 79-96.
- Dickey, D.A. ve Fuller, W.A. (1981). Likelihood ratio statistics for autoregressive time series with a unit root. *Econometrica*, 49(4), 1057-1072.
- Dowrick, S. ve Nguyen, D. (1989). OECD comparative economic growth 1950-85: catch-up and convergence. *The American Economic Review*, 79(5), 1010-1030.
- Dreher, A. ve Gaston, N. (2008). Has globalization increased inequality?. *Review of International Economics*, 16(3), 516-536.
- Enders, W. ve Lee, J. (2012). A unit root test using a Fourier series to approximate smooth breaks. *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 74(4), 574-599.
- European Commission. (2018). The EU-wide income distribution: inequality levels and decompositions. <https://doi.org/10.2767/388578>
- Evans, P. (1998). Using panel data to evaluate growth theories. *International Economics Review*, 39(2), 295-306.
- Ezcurra, R. ve Pascual, P. (2005). Is there convergence in income inequality levels among the European regions?. *Applied Economics Letters*, 12(12), 763-767.

- Ezcurra, R. ve Pascual, P. (2009). Convergence in income inequality in the United States: a nonparametric analysis. *Applied Economics Letters*, 16(13), 1365–1368.
- Galbraith, J.K. (2011). Inequality and economic and political change: a comparative perspective. *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, 4(1), 13-27.
- Gallant, A.R. (1981). On the basis in flexible functional forms and an essentially unbiased form: the fourier flexible form. *Journal of Econometrics*, 15(2), 211-245.
- Goerlich, F.J. ve Mas, M. (2004). Three (marginal?) questions regarding convergence. *Journal of Economic Studies*, 31(1), 25-38.
- Gomes, F. (2007). Convergence in income inequality: the case of Brazilian municipalities. *Economics Bulletin*, 15(15), 1-9.
- Gomes, F. ve Soave, G.P. (2019). Convergence in income inequality: revisiting the case of Brazilian municipalities. *Economics Bulletin*, 39(1), 166-175.
- Grela, M., Majchrowska, A., Michalek, T., Muck, J., Stazka-Gawrysiak, A., Tchorek, G., ve Wagner, M. (2017). Is Central and Eastern Europe converging towards the EU-15?. *Narodowy Bank Polski Working Paper*, No. 264, 1-111.
- Hadri, K. (2000). Testing for stationarity in heterogeneous panel data. *The Econometrics Journal*, 3(2), 148-161.
- Harris, R.D.F. ve Tzavalis, H.E. (1999). Inference for unit roots in dynamic panels where the time dimension is fixed. *Journal of Econometrics*, 91(2), 201–226.
- Ho, T. (2015). Income inequality may not converge after all: testing panel unit roots in the presence of cross-section cointegration. *Quarterly Review of Economics and Finance*, 56, 68-79.
- Hurlin, C. (2010). What would Nelson and Plosser find had they used panel unit root tests?. *Applied Economics*, 42(12), 1515-1531.
- Im, K.S., Pesaran, M.H., ve Shin, Y. (2003). Testing for unit roots in heterogeneous panels. *Journal of Econometrics*, 115(1), 53-74.
- Islam, N. (2003). What have we learnt from the convergence debate?. *Journal of Economic Surveys*, 17(3), 309-362.
- Kapetanios, G., Shin, Y., ve Snell, A. (2003). Testing for a unit root in the nonlinear STAR framework. *Journal of Econometrics*, 112(2), 359–379.

- Kwiatkowski, D., Phillips, P.C.B., Schmidt, P., ve Shin, Y. (1992). Testing the null hypothesis of stationarity against the alternative of a unit root: how sure are we that economic time series have a unit root?. *Journal of Econometrics*, 54(1-3), 159–178.
- Levin, A., Lin, C., ve Chu, C.J. (2002). Unit root tests in panel data: asymptotic and finite-sample properties. *Journal of Econometrics*, 108(1), 1-24.
- Lin, P. ve Huang, H. (2011). Inequality convergence in a panel of states. *The Journal of Economic Inequality*, 9(2), 195-206.
- Lin, P. ve Huang, H. (2012a). Inequality convergence revisited: evidence from stationarity panel tests with breaks and cross correlation. *Economic Modelling*, 29(2), 316-325.
- Lin, P. ve Huang, H. (2012b). Convergence in income inequality? Evidence from panel unit root tests with structural breaks. *Empirical Economics*, 43(1), 153-174.
- Maddala, G.S. ve Kim, I.M. (1998). *Unit Roots, Cointegration and Structural Change*. Cambridge University Press: Cambridge.
- Maddala, G.S. ve Wu, S. (1999). A comparative study of unit root tests with panel data and a new simple test. *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 61(S1), 631–652.
- Mankiw, N.G., Romer, D., ve Weil, D.N. (1992). A contribution to the empirics of economic growth. *The Quarterly Journal of Economics*, 107(2), 407-437.
- Marina, A. (2000). Economic convergence of the first and second moment in the provinces of Argentina. *Estudios de Economía*, 27(2), 259-277.
- Matkowski, Z., Prochniak, M., ve Rapacki, R. (2016). *Real income convergence between central eastern and western Europe: past, present, and prospects*. Paper presented at the 33rd CIRET (Centre for International Research on Economic Tendency Surveys) Conference on Economic Tendency, Surveys and Economic Policy, 14-17 September, Copenhagen, Denmark.
- Milanovic, B. (1998). *Income, inequality and poverty during the transition from planned to market economy*. World Bank Regional and Sectoral Studies, Washington, D.C., World Bank.
- Moon, H.R. ve Perron, B. (2004). Testing for a unit root in panels with dynamic factors. *Journal of Econometrics*, 122(1), 81-126.

- Panizza, U. (2001). Convergence in income inequality. *Journal of Income Distribution*, 10(1-2), 5–12.
- Perron, P. (1989). The great crash, the oil price shock, and the unit root hypothesis. *Econometrica*, 57(6), 1361-1401.
- Pesaran, M.H. (2007). A simple panel unit root test in the presence of cross-section dependence. *Journal of Applied Econometrics*, 22(2), 265-312.
- Phillips, P.C.B. ve Perron, P. (1988). Testing for a unit root in time series regression. *Biometrika*, 75(2), 335–346.
- Phillips, P.C.B. ve Sul, D. (2003). Dynamic panel estimation and homogeneity testing under cross section dependence. *The Econometrics Journal*, 6(1), 217-259.
- Quah, D. (1993). Galton's fallacy and tests of the convergence hypothesis. *The Scandinavian Journal of Economics*, 95(4), 427-443.
- Ravallion, M. (2003). Inequality convergence. *Economics Letters*, 80(3), 351–356.
- Sala-i-Martin, X. (1996). The classical approach to convergence analysis. *The Economic Journal*, 106(437), 1019-1036.
- Solow, R.M. (1956). A contribution to the theory of economic growth. *The Quarterly Journal of Economics*, 70(1), 65-94.
- Solt, F. (2016). The standardized world income inequality database. *Social Science Quarterly*, 97(5), 1267-1281.
- Solt, F. (2019). Measuring income inequality across countries and over time: the standardized world income inequality database. SWIID version 8.1. Erişim Adresi: <https://fsolt.org/swiid/>
- Swan, T.W. (1956). Economic growth and capital accumulation. *Economic Record*, 32(2), 334-361.
- Tselios, V. (2009). Growth and convergence in income per capita and income inequality in the regions of the EU. *Spatial Economic Analysis*, 4(3), 343-370.
- Ucar, N. ve Omay, T. (2009). Testing for unit root in nonlinear heterogeneous panels. *Economics Letters*, 104(1), 5–8.

ÇİN ÖRGÜT KÜLTÜRÜ: GEÇMİŞTEN BUGÜNE BİR DEĞERLENDİRME

Tülin TUNÇ*

ÖZ

5000 yıllık uzun bir tarihi geçmişe sahip olan ve sosyal yaşamını geleneksel ve kültürel değerlerin domine ettiği Çin, özellikle 20. yüzyılın başlarından itibaren değişim yaşamaya başlamıştır. 1911'de imparatorluk döneminin sona ermesi, 1949'da Mao'nun Çin Halk Cumhuriyeti'ni ilan etmesi ve komünizmin etkisi, 1978'de Deng'in dışa açılım politikaları ve 1992'de serbest piyasa ekonomisine geçilmesi, çarpıcı değişimlere zemin hazırlamıştır. Özellikle 21. yüzyılın başlarından itibaren Çin, dünya ekonomisinde söz sahibi bir güç haline gelme durumundadır.

Dışa açılımla birlikte batı değerleri ve yönetim anlayışlarıyla tanışan Çin'de, iş yaşamı uygulamalarının ve örgüt kültürünün etkilenmesi kaçınılmaz görünmektedir. Bu çalışma, Çin'in yaklaşık 2000 yıllık tarihsel ve ekonomik geçmişinden bugüne, Çin ulusal kültürü, önde gelen kültürel sembol olan guanxi'si ve iş örgütlerinin karakteristiklerinin örgüt kültürü üzerindeki etkilerini ve bunun iş yaşamındaki yansımalarını dönemler itibarıyla ortaya koymaktadır.

Anahtar Kavramlar: Çin Örgüt Kültürü, Konfüçyüsçülük, Taoizm, Guanxi, Çin İş Kültürü.

CHINESE ORGANIZATIONAL CULTURE: AN EVALUATION FROM PAST TO PRESENT

ABSTRACT

China, with a long history of 5000 years and social life dominated by traditional and cultural values, has begun to experience changes from the beginning of the 20th century. The expiration of the empire in 1911, Mao's announcement of People's Republic of China and effects of communism in 1949; Deng's outward projected policies in 1978; and transition to free market economy in 1992 prepared the basis of striking changes. In historical perspective, especially from the beginning of the 21st century, China has become a leading power in the world economy.

In China which exposes to western values and management approaches through outward policies, it seems that changes in business practices and organizational culture are inevitable. This study reveals the effects of Chinese national culture, guanxi which has been a prominent cultural symbol, and the effects of organizational characteristics on organizational culture of China and their reflections on Chinese worklife in a perspective from now to nearly 2000 years of economical and historical background.

Keywords: Chinese Organizational Culture, Confucianism, Taoism, Guanxi, Chinese Business Culture.

*Dr., Çankaya Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, tunc.tulin@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-6067-9575>

Makalenin gönderilme tarihi: 7 Mart 2019

Kabul tarihi: 25 Ağustos 2019

GİRİŞ

Diğer ülkelerle kıyasla uzun ve zengin bir tarihi geçmişe sahip olan Çin, bu yönüyle benzersizdir (Ye, Hu ve Li, 2008, s.3) ve çok uzun bir süredir ortak bir kültürü paylaşmaktadır. 2014 rakamları ile nüfusu 1 milyar 349 milyonu aşan Çin'in yüzölçümü 9.561.000 km² olup, dünyanın 3. büyük coğrafyasına sahiptir. Başkenti Beijing olan ve Han, Moğol, Uygur, Kore, Kazak, Kırgız, Rus başta olmak üzere toplam 56 etnisiteyi içeren Çin'de, Mandarin, Kantonca, Min Hakko ve Türki diller konuşulmaktadır (Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu [DEİK], 2014, s.1). Asya kıtasında bulunan Çin, kuzeydoğusunda Kore Demokratik Halk Cumhuriyeti, güneydoğusunda Makao, güneyinde Laos, Birmanya, Vietnam, Hindistan, Bhutan, Nepal, batısında Pakistan, Afganistan, Tacikistan, Kırgızistan, Kazakistan, kuzeyinde Moğolistan Halk Cumhuriyeti ve Rusya Federasyonu ile komşudur. Doğusunda Doğu Çin Denizi ve güneydoğusunda Güney Çin Denizi uzanmaktadır (Eskişehir Ticaret Odası [ETO], t.y.). Ülke idari olarak 22 eyalet, 5 bölge, 4 belediye ve 2 özel bölgeye ayrılmıştır (DEİK, 2014, s.1).

20. yüzyılın başından itibaren Çin, politik, ekonomik ve sosyal açıdan hızlı bir değişim sürecine girdi (Sebenius ve Qian, 2008, s.1). Söz konusu değişim, etkilenen insan sayısı bakımından eşsizdir. Zira hızlı yaşanan bu değişimin, bir milyardan fazla insanın günlük yaşamını etkileyerek sürdüğü görülmektedir (Sun ve Ryder, 2016, s.1). Ekonomik, toplumsal ve kültürel anlamda manzarayı değiştiren bu hareketin başlangıcı, 1970'lerin sonunda Deng Xiaoping yönetimindeki reform ve açılım sürecidir (Herdin ve Aschauer, 2013, s.1). Bu değişimle birlikte Çin, dünyanın en hızlı büyüyen ekonomisi durumundadır. Bu bağlamda, Çin ile ticaret yapmanın önemi açık olmakla birlikte, batıdan farklı olan kültürü, iş uygulamalarında dikkate alınması gereken önemli bir konu haline geldi (Suhonen, 2013, s.1).

Çin yönetiminin ayırıcı özellikleri, mevcut kurumsal sistemden ziyade, Çin kültürüne dayanır (Child ve Warner, 2003, s.3). Karmaşık ve çok boyutlu doğası nedeniyle, Çin kültürünü ve yönetimini incelemek ilginç ve zordur (Y. Fan, 2000, s.3). Ancak 'guanxi' kavramı, Çin'de işlerin yürütülmesinde rol oynayan 'ilişkiler ve ağlar' olarak ön plana çıkmaktadır (Smith, 2012, s.4). Tarihsel bir arka plana sahip olan bu özel ilişkiler örüntüsü, Çin toplumunun benzersiz bir özelliği olarak bilinen bir tür sosyal ağ yaratır (Tsai, Wu ve Yeh, 2013, s.102).

Yabancı yazında, Çin kültürünü ve bunun yönetim ve iş hayatına yansımalarını konu edinen çok sayıda çalışma (Child ve Warner, 2003; Herdin ve Aschauer, 2013; Jiang, 2011; Kong, 2003; Kragh, 2012; Wong, 2001; Xiaoming ve Junchen, 2012; Y. Fan, 1995; Y. Fan, 2000; Zhuang, Xi ve Tsang, 2010) olmakla birlikte, yerli yazında sadece Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu (DEİK), Eskişehir Ticaret Odası (ETO), İstanbul Sanayi Odası (İSO) gibi oda ve kurullar tarafından çıkartılan ve Çin'in bir ülke olarak tanıtımını amaçlayan

raporlara rastlanmıştır. Bu nedenle, Çin'in tarihsel ve ekonomik arka planında, Çin ulusal kültürü ve onun önde gelen sembolü olan guanxi'nin ve iş örgütlerinin karakteristiklerinin örgüt kültürü üzerindeki etkilerini ve bunun iş ilişkileri ve insan kaynakları yönetimi uygulamalarındaki yansımalarını ortaya koymayı amaçlayan bu çalışmanın, yerli yazındaki söz konusu eksikliği gidermeye katkı sağlayacağı ve uygulamada Çinli firmalarla iş ilişkisi kuracak/kuran Türk işletmelerine de bilgi vereceği düşünülmektedir.

I. ÇİN'İN KISA GEÇMİŞİ

A. TARİHSEL ARKA PLAN

Kültürel liderliğini her alanda sürdüren Çin'in beş bin yıllık uzun bir tarihi geçmişi vardır. M.Ö. 221'de Qin ve Ch hanedanlığı ile başlayan imparatorluk dönemi, Manchu Hanedanlığı'nın sonuna kadar sürdü ve 1911'de sona erdi. 1911-1949 yılları arası, çeşitli güç çatışmalarının yaşandığı bir dönem oldu. 1949'da Mao Zetung Çin Halk Cumhuriyeti'ni ilan ederek yeni bir dönem başlattı. 1992 yılında ise, Çin Komünist Partisi 14.Ulusal Kongresi'nde 'sosyalist piyasa ekonomisi'ne geçilmesini kabul etti (Çakıroğlu, 2006, s.1).

B. EKONOMİK ARKA PLAN

1949 yılında kurulan yeni Çin, Sovyet tarzı yönetişimin uygulandığı sosyalist bir ülke konumundaydı. Çin Komünist Partisi iktidardaydı ve ekonomide, hükümetin merkezi planlama ve makro kontrol sistemi hakimdi (Sebenius ve Qian, 2008, s.6). Çin'deki ekonomik sıçrayışın temeli, Deng Xiaoping'in 1978'de yürürlüğe koyduğu 'açık kapı politikası' reformlarıdır (Child ve Warner, 2003, s.5). 1980'lerde kolektif maliyetli işletmelerin yükselişi ve 1990'larda özel sektöre ait işletmelerin hızla büyümesiyle belirginleşen endüstriyel sahipliğin evrimi, Çin ekonomisinde önemli bir değişiklik olarak ortaya çıktı. Bu bağlamda gelişen ve çeşitlenen özel firmalar, tüm endüstriyel üretimin devlete ait olduğu dönemlerde mevcut olmayan bir ulusal rekabetçi işgücü piyasası yarattı (Liang, Marier ve Cul, 2012, s.58). Bu geçiş döneminde, 'Çin özellikleriyle sosyalizm' ve Deng Xiaoping'in ünlü 'Fareyi yakaladığı müddetçe, kedinin beyaz ya da siyah olmasının bir önemi yok' felsefesiyle Çin, merkezi planlamaya dayanan ekonomisini serbest piyasa ekonomisine dönüştürmek için büyük bir sermaye yaklaşımını benimsedi (Sebenius ve Qian, 2008, s.8). Ayrıca Çin, giderek artan sayıdaki çok uluslu şirketlerin de ilgi odağı oldu (Russell, 2008, s.4).

II. ÇİN ULUSAL KÜLTÜRÜ

A. GENEL ÖZELLİKLER

Kültür; 'bir grup ya da kategorideki insanları diğerlerinden ayırt eden zihinsel programlama' olarak tanımlanmaktadır (Hofstede, 1980, s.25, 1982,

s.14). Çin ulusal kültürünün özellikleri genel olarak şöyle özetlenebilir (A. T. Lee, 2007, s.3-4):

- **Uyum Üzerinde Vurgu:** Bireyin uyumu elde edebilmek için, katı bir sosyal çerçeveyi ve toplumsal normları kabul etmek gibi takip etmesi gereken bazı kurallar vardır.
- **Yüz ile Değerlendirme:** Çin toplumunda yüzü korumak hassas bir konudur. Bu nedenle toplum içinde eleştiri yapmaktan kaçınmak önemlidir.
- **Öğrenmede Faydacılık:** Öğrenciler, iş bulma amacıyla girdikleri ulusal sınavda başarılı olabilmek için her türlü çabayı gösterirler. Ancak, ulusal sınavı geçtikten sonra, öğrenme konusunda çok hevesli olunmamaktadır.
- **İyi İlişkilerin Değerlemesi:** Çin toplumunda kişisel ağlar, sahip olunan yetkinlikten daha önemli görülür.

Çin ulusal kültürünü etkileyen bu geleneksel değerlerin ve kavramların yanı sıra, günümüzde genç neslin batılı düşünceye yakın olduğuna dair görüşler de bulunmaktadır. Bununla birlikte, Konfüçyüsçülük ve Taoizm'in hala Çin toplumunun değer ve davranışları için yol gösterici bir çerçeve sağladığı da bir gerçektir (Russell, 2008, s.22). Bu etkileri şöyle ifade etmek mümkündür:

1. Konfüçyüsçülük: İlk hanedanının kayıtları M.Ö. 2100 yıllarına dayanan ve zengin Çin tarihinde (Foster, 2015, s.12) baskın sistem olan Konfüçyüsçülük; pek çok insan ilişkisini, sosyal yapıları, erdemli davranışları ve iş etiğini yöneten bir doktrin olarak görülmektedir (Chien, 2002, s.3).

Konfüçyüsçülükte 'Wu-lun' denilen beş temel insan ilişkisi tanımlıdır. Bunlar; usta ve takipçi, baba ve oğul, karı ve koca, büyük ve küçük kardeşler ve arkadaş ve arkadaş arasındaki ilişkilerdir (Foster, 2015, s.12). Bu beş ilişkinin temeli; hiyerarşi, karşılıklı bağımlılık ve karşılıklıdır (Sebenius ve Qian, 2008, s.3). Konfüçyüsçülüğün ilkeleri şöyle ifade edilebilir:

- a. **Li:** Tüm ahlaki kuralları ve sosyal kurumları içeren 'li', ritüel, tören ya da mülk olarak tanımlanabilir (Child ve Warner, 2003, s.8).
- b. **Ren:** 'Ren', yumuşaklık, sevgi ve nezaket anlamına gelir (J. W. Fan, 2006, s.14).
- c. **Xinyong:** 'Xinyong'; kişisel güven, güvenin kullanımı ya da güvenin yararlılığını ifade eder (J. W. Fan, 2006, s.27).
- d. **Xiao:** Bu kavram, hiyerarşinin alt seviyelerindeki insanların daha üst seviyedekilere uyması ve onlara saygı duyması anlamına gelir (J. W. Fan, 2006, s.14).
- e. **Mianzi:** Çince 'mianzi' yüz demektir. 'Mianzi', bireyin kendisi hakkındaki düşüncelerini, başkalarıyla nasıl çalıştığını, başkalarının birey hakkındaki düşüncelerini ve bireyin sahip olduğu ilişkilerin tür ve seviyelerini içerir (J. W. Fan, 2006, s.22).

f. **Guanxi:** Sonraki bölümde ele alınacak olan ‘guanxi’ nin dört boyutu olarak ifade edilen ve birbirini tamamlayarak hareket eden; yüz, karşılıklılık, empati ve kişisel güven, ‘guanxi’ nin gelişmesini sağlar (J. W. Fan, 2006, s.21).

2. **Taoizm:** Konfüçyüs’ün çağdaşı olan Lao Tzu, Çin kültürünün en etkili felsefelerinden biri olan Taoizm’ in kurucusudur (Chien, 2002, s.4). ‘Yin’ ve ‘Yang’ dengesi, Taoizm’ in ayrılmaz parçasıdır (Durlabhji, 2004, s.401).

Geleneksel olarak Yin; dünya, dişilik, ay, tamamlama, soğukluk ve karanlıkla; Yang ise; cennet, erillik, güneş, yaratma, ısı ve ışık ile karakterizedir. Uyuma, Yin ve Yang dengesi ile ulaşılır (Tidström ve Mattsson, 2009, s.3). Çalışma yaşamında ise Yang; iş örgütünün aktif, yaratıcı ve işlevsel parçası iken, Yin; alıcı, yapısal kısımdır (Durlabhji, 2004, s.401).

B. KÜLTÜR BOYUTLARI

Hofstede’ nin (1982, s.37), ‘kolektivizm/bireycilik’, ‘erillik/dişillik’, ‘güç mesafesi’ ve ‘belirsizlikten kaçınma’ olarak ifade ettiği ve popülerlik kazandırdığı dört kültürel boyuta, 2000’ li yıllarda Bulgar akademisyen Michael Minkov ile yaptıkları bir çalışmada ortaya konan iki boyut daha eklendi. Bu altı boyut şöyledir:

1. **Güç Mesafesi:** Güç mesafesi, belli bir toplumda güç dağılımının eşit olmamasının tolere edilme derecesi ile ilgilidir. Bir diğer deyişle, gücün eşitsiz bir şekilde dağıtıldığı bir toplumda, bu durumun daha az güçlü üyeler tarafından kabullenilme derecesini ifade eder (Hofstede, 2011, s.9). Çin, güç mesafesi yüksek bir toplumdur (Shi ve Wang, 2011, s.13).

2. **Bireycilik ve Kolektivizm:** Bu boyut, kişilerin gruplara ne derece entegre olduklarını ifade eder. Bireyci toplumlarda herkesin kendisine ve yakın ailesine bakması beklenir ve kişiler arasındaki bağlar gevşektir. Kolektivizmde ise tam tersine, kişiler doğdukları andan itibaren geniş aileler gibi güçlü ve uyumlu gruplara entegre olurlar (Hofstede, 2011, s.11). Çin’ de güçlü bir kolektivizm vardır (Boontanapibul, 2010, s.171). Ancak Çin kolektivizmi, daha ziyade grup içi kolektivizm ya da aile kolektivizmi olarak görülür (Russell, 2008, s.22).

3. **Erillik ve Dişillik:** Kültürün bu boyutu, toplumda duygusal rollerin kadın ve erkek cinsiyetleri arasında bölünmesiyle ilgilidir. Bu bağlamda, ‘iddialı’ grup eril, ‘mütevazı, bakım’ grubu ise dişil olarak adlandırılır (G. Hofstede, G. J. Hofstede ve Minkov, 2010, s.185). Çin kültürü dişilden ziyade erildir (Boontanapibul, 2010, s.171).

4. **Belirsizlikten Kaçınma:** Belirsizlikten kaçınma, bir toplumun, bilinmeyen bir gelecek karşısında gösterdiği stres tepkisi ile ilgilidir (Hofstede, 2011, s.11). Çin kültüründe belirsizlikten kaçınma boyutuna ilişkin yazında,

birbirinden farklı sonuçlara ulaşan çelişkili çalışmalar bulunmaktadır. Hofstede ve arkadaşları (2010, s.194) Çin kültürünün belirsizlikten kaçınma puanının düşük, tersine Fernandez, Carlson, Stepina ve Nicholson (1997, s.7) ve Abubaker (2008, s.105), yüksek olduğunu belirlemişlerdir. Bu farklı sonuçların, araştırmaların farklı örneklemelerde uygulanmış olmasından kaynaklanabileceği düşünülebilir.

5. Uzun Dönemli ve Kısa Dönemli Yönelim: Bu boyut, insanların faaliyetlerine odaklanmada geçmiş, şimdi ya da gelecek perspektiflerinden hangisini seçtikleriyle ilgilidir. Boyutun ‘uzun dönem’ kutbunda, azim, tutumluluk, ilişkilerin statüye göre sıralanması ve utanma duygusu; karşıt değerleri yansıtan ‘kısa dönem’ kutbunda ise; karşılıklı sosyal yükümlülükler, geleneklere saygı, yüzü korumak, kişisel kararlılık ve istikrar vardır (Hofstede, 2011, s.13). Çin kültürü uzun-dönemli yönelime sahiptir (Boontanapibul, 2010, s.171).

6. Hoşgörü ve Kısıtlama: Bu boyut, yaşamdan zevk almaya ilişkin temel insani arzuların kontrolü ile ilgilidir. Hoşgörü, bir toplum için yaşamdan zevk alma ve eğlenmeyle ilgili temel ve doğal insan arzularının nispeten özgür bir şekilde yaşanmasını sağlar (Hofstede, 2011, s.15). Çin’in hoşgörü puanı düşüktür (Agodzo, 2014, s.6).

C. GUANXI VE İŞ YAŞAMINA YANSIMALARI

1. Genel Olarak Guanxi

‘Guanxi’, Japonya ve Kore’de de bilinen bir kelime olup, ‘guan’, bir grubun üyelerinin birbirlerine yakınlaşması için bir kapı; ‘xi’, birleşik bir zincir haline gelme anlamındadır (Ai, 2006, s.105). İçinde bulunulan grubun üyeleriyle kimlikleri ve statüleri paylaşarak kurulan ilişkiler, gerçek bağlantılar ve sıkı temas, doğrudan kişiler arası etkileşim ile birbirine yaklaşma öğelerine dayanan guanxi (Lin, 2011, s.441); kişisel ihtiyaçları ve istekleri elde edebilmek, ağlar arasında karşılıklılık kurmak ve aynı zamanda sorumluluklar oluşturmak amacıyla, birbirlerine iyilik yapma yoluyla bireyler arasında geliştirilen ilişkiler şeklinde tanımlanabilir (J. W. Fan, 2006, s.13). Çin’deki guanxi, kökenini Konfüçyüs mirasından almaktadır (Zhuang vd., 2010, s.138).

Dört tür ilişki vardır. Birincisi, erkek-kadın, anne-babalar, erkek-kız kardeşler, teyzeler-amcalar, büyükanne-büyükbabalar, kuzenler vb. arasındaki kan ilişkileri ya da aile ilişkileridir. Kişinin değiştiremeyeceği bu ilişkiler ya da ağlar, doğumda oluşur. İkincisi, çocukluk oyun arkadaşlarını, sınıf arkadaşlarını ve meslektaşları içeren sosyal ilişkilerdir. Birey, yaşamı boyunca ilişki kurabileceği birçok insanla karşılaşır ve bu insanlarla belli bir dereceye kadar da etkileşime girmesi gerekir. Üçüncüsü, yabancı ilişki ya da potansiyel ilişkidir. Bu durumda yabancılar birey ile hiçbir şekilde ilgili olmadıklarından, ilişki kurmayı isteyip istemediğine kendisi karar verecek olan bireyin tam bir kontrolü vardır. Aile ilişkisi ve bazı sosyal ilişkiler kaçınılmaz olduğundan, kurulması

için ayrıca çaba harcanması gerekmez. Ancak birey yabancılarla ilişki kurmak isterse, bunu geliştirmesi ve koruması gerekir (Wei ve Youmin, 2001, s.298). Dolayısıyla denebilir ki, ilişkiler ve bağlantılar şeklinde tercüme edilebilen guanxi, sosyal bir boyut, bir insan faktörüdür ve formal kanallardan olması gerekmez (Ai, 2006, s.105).

Guanxi ile ilgili anlaşılması gereken nokta, çoğu zaman belirli bir ihtiyaç ya da kullanım olmaksızın da ortaya çıkan bu ilişkilerin zamanla geliştiği ve beslendiğidir. Her iki tarafın da gelişmekte olan ilişkinin bir parçası olarak kişisel sorumluluk taşıdıklarının kabulü ile guanxi zamanla yerleştirilmektedir. Bu bağlamda, guanxi'nin karşılıklılığının ahlaki kodunun anlamı, birinin guanxi'sini kullanan bir bireyin, o kişiye yardımcı olmak için ileride belirtilmemiş bir tarihte çağrılabilmesidir (Smith, 2012, s.11). Buna göre, insanları borçlu tutmak, ilişkiyi sürdürmenin bir yoludur. Geri ödeme süresini uzatmak ya da geri dönüşü ertelemek, guanxi'ye devam etme isteğinin bir göstergesidir (J. W. Fan, 2006, s.13).

2. İş Yaşamında Guanxi

Çin kültüründe tüm ilişkilerin anası olan guanxi (Jones ve Law, 2009, s.316), Çin'in ticari işleri yürütmede ve işe alım uygulamalarında hala rol oynayan kişisel ilişki ağlarının kapsamlı bir sistemidir ve sosyo-ekonomik yörüngeyi daha iyi analiz etmeye yardımcı olur (Weingardt, 2016, s.5). Çin'de bireyin sayısız guanxi'sinden oluşan ağ, kişisel, sosyal ve ekonomik hareketlilik için bir çerçeve sunar. Bu çerçeve, bireyin etkileşimde bulunmak için ilgi duyduğu ve çeşitli derecelerde 'karşılıklılık' mantığına sahip diğer bireylerin bir sıralamasını içerir. Zira kurallar, sadece onları bilen ve ahlaki olarak uyma zorunluluğu bulunan bir insan ağında uygulanabilir. Böyle bir bağlamda, yükümlülüklerini yerine getirmeyenler cezalandırılır. Dolayısıyla, Çinlilerin aynı kuralları paylaşan insan ağında iş yapmayı tercih etmeleri şaşırtıcı değildir (Chung ve Hamilton, 2001, s.2).

Guanxi, Çin iş bağlamında çeşitli düzeylerde bulunan güvenin işleyiş şeklini de etkiler (Huang, Chung, Tung ve Lo, 2013, s.336). Zira, kolektivist bir yapıda grup içi ve grup dışı güven tamamen farklıdır. Aile üyeleri, akrabalar ve samimi arkadaşlar arasındaki guanxi güçlü, normal arkadaşlar, komşular, meslektaşlar, sınıf arkadaşları vb. arasındaki guanxi orta, sadece tanıdıklar ve yabancılar arasındaki guanxi ise zayıf bağlara sahiptir (Gong ve Suzuki, 2013, s.377).

Guanxi, hem iç hem de dış paydaşlarla uzun vadeli bir sosyal yatırım biçimi olarak görülür (Sebenius ve Qian, 2008, s.2). Dolayısıyla, Çinlilerle başarılı bir şekilde ilişki kurmayı amaçlayan yabancıların, guanxi'yi iyi anlamaları gerekir (Lo, 2012, s.216). Zira, Çin iş ortamında ilişkiler ve bağlantılar son derece hakim durumdadır. Çin'de iş yapmak isteyen yabancılar için guanxi eksikliği, pazara giriş için önemli bir engeldir (Smith, 2012, s.11).

Bu nedenle batılıların, Çinli ortaklarla iyi ilişkiler kurmaları ve bir *yabancıdan, içeriden birine* dönüşebilmeleri için, öncelikle bir *guanxi* bulmaları ve bunu zamanla geliştirmeleri gerekir. Ayrıca, reform kaçınılmaz olarak fırsatçı davranışlara ve dolayısıyla işlem maliyetlerinde artışa neden olduğundan, böyle bir ortamda tutunmaya çalışan (J. W. Fan, 2006, s.15) Çinli firmalar açısından *guanxi*, yabancı firmalarla iş yapmanın belirsizliğini azaltmaya da yardımcı olur. Çünkü *guanxi*, her iki tarafın da fırsatçı davranışlar içine girmelerini engelleyecek informal ilişkilerin kurulmasını sağlar (Huang vd., 2013, s.334).

J. W. Fan'ın (2006, s.41) yazını gözden geçirdiği çalışmasında, *guanxi* oluşturmak isteyen yabancılar için dört yaklaşım önerilmektedir. Bunlar; arabulucu, sosyal etkileşim, kişisel katılım ve iyilik yapmak şeklindedir. Buna göre Çin'de yabancı bir yatırımcı, hükümetle veya iş örgütleriyle iletişim kurabilmek için başlangıçta 'arabulucuları' kullanmalıdır. Bu şekilde ilk teması gerçekleştirdikten sonra, hediye verme veya akşam yemeği gibi 'sosyal etkileşim' yolları ile *guanxi* inşa etmelidir. Bunun yanı sıra, *guanxi*'nin kalitesini arttırmak için bireyin kişisel ilişkilendirme ve güven inşa etme gibi 'kişisel katılım' yollarıyla 'iyi niyetleri'ni ifade etmesi, bir yabancıdan bir aile üyesine ya da yakın bir arkadaşına aşamalı dönüşümü için temel oluşturur. Yabancı yatırımcı ayrıca, kurduğu *guanxi*'yi daha üretken ve uzun ömürlü hale getirmek için iyilikler yaparak beslemelidir.

Öte yandan, Çin iş yaşamında *guanxi*'nin geleceği konusunda iki okul olduğu görülmektedir. Bunlardan biri, Çin'in ekonomik refahının artışı ve batılı tarzda hukukun üstünlüğünün kabulü ile *guanxi*'nin etkisinin azalacağına inanmaktadır. Diğeri ise, ekonomik büyümeye ve hukukun üstünlüğünün kabulüne rağmen *guanxi*'nin yaşamsal bir rol oynamaya devam edeceğini ileri sürmektedir (Gelek ve David, 2013, s.291). Buna paralel bir şekilde, Çin'in dışa açılım ve reform politikaları dolayısıyla kurumsal yönetim kısıtları ve iş dünyasındaki kültürel ve geleneksel davranışlar arasında çelişki olduğu (Jones ve Law, 2009, s.320) ve *guanxi*'nin eski önemini yitirdiği de (F. Yang, 2011, s.163) yazında tartışılmaktadır.

Diğer argüman, Çin'in kapitalizme açılan ekonomisinin yaşadığı büyük değişime bağlı olarak, *guanxi*'nin zaman içerisinde değişmiş olmasıdır. Bu tartışma, geleneksel normlardan ziyade, kar odaklı ve rekabetçi batı teorisine dayanan kapitalist kaymaya odaklanmaktadır. Bu bağlamda Çin'in, serbest piyasa politikasına devam ettiği sürece, baskın pazar güçlerinin uyumunu sağlayabilmek için iş ilişkisi kurma uygulamalarını bir dereceye kadar değiştireceği düşünülebilir (Weingardt, 2016, s.19).

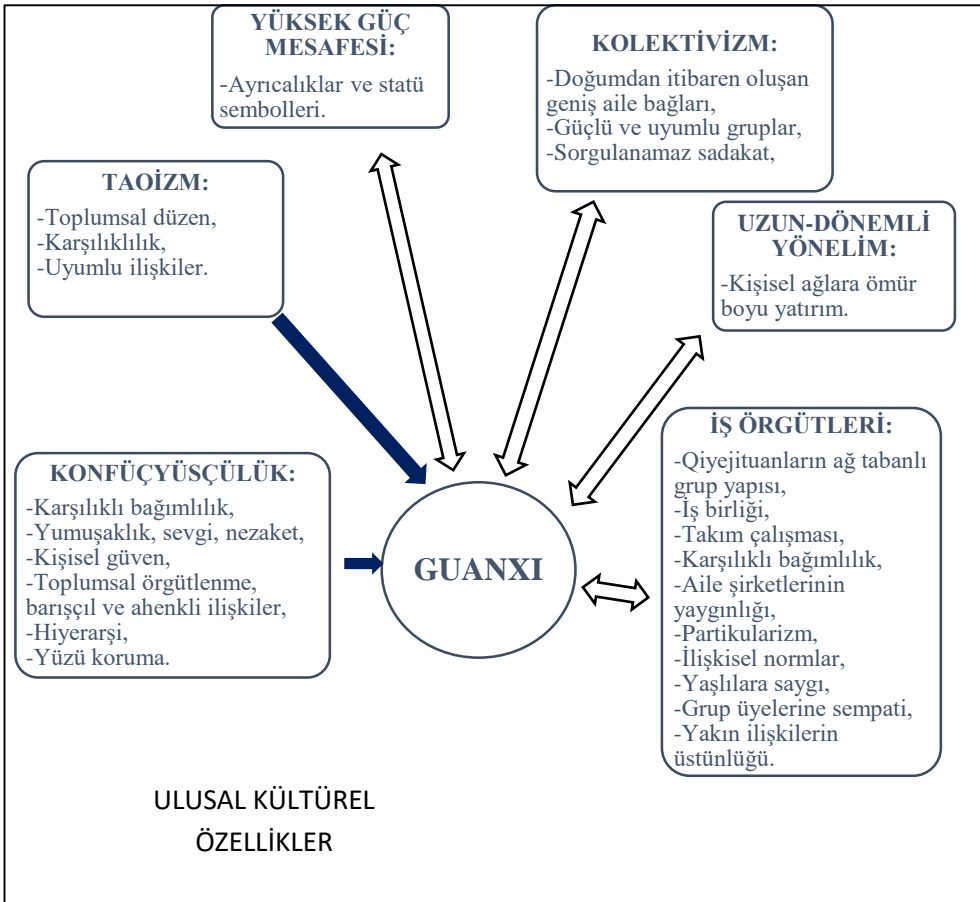
Daha olumsuz bir başka argüman ise, batılı analizlerin *guanxi*'nin bir yolsuzluk türü olduğuna ve bu nedenle mücadele edilmesi gerektiğine yönelik ifadesidir. Oysa Çin'de *guanxi* bağlamında birlikte iş yapan ve birbirlerini destekleyen iş adamlarının zihniyeti, düzenli ve gönüllü olarak gerçekleştirilmesi

öngörülen iyiliklerin değiş-tokuşuna dayanmaktadır. Bu durum Çin kültürünün bir karakteristiği olarak yasal kabul edildiğinden rüşvet sayılamaz (Jones ve Law, 2009, s.318).

Denebilir ki, günümüz modern Çin iş örgütlerinde, hem bilgi yaratma desteği olarak ortaya çıkan ve performansı arttıran guanxi'ye hem de kurumsal iletişime ihtiyaç vardır (Jones ve Law, 2009, s.320). Bu nedenle, Çin'de iş yapmak isteyen çok uluslu şirketler guanxi ağları oluşturup korumaya çaba göstermelidir (F. Yang, 2011, s.163).

Görülmektedir ki, geleneksel Çin felsefesinden ve değerlerinden köken alan, ancak zaman içinde ekonomik ve toplumsal şartlara uyum sağlamak için değişen guanxi, bugün de iş yaşamının içindedir. Bu etkileşim, Şekil 1 de gösterilmektedir.

Şekil 1: Guanxi'nin Çin Ulusal Kültürü ve İş Örgütleri ile Etkileşimi.

Şekil 1’de görüldüğü gibi, bireyden ziyade toplumsal uyumu, karşılıklı bağımlılığı ve güveni, yardımseverlik, sevgi, nezaket gibi olumlu duyguları, yüzü korumayı, düzeni sağlamak için ilişkilerde hiyerarşiyi, aile temelli kolektivizmi ve iyi ilişkileri temel alan Konfüçyüsçülük ve Taoizm bağlamında Çin ulusal kültürel özelliklerinin, Çin guanxi’sini ortaya çıkardığı ve etkilediği düşünülebilir. Bununla birlikte, guanxi’nin de Çin ulusal kültüründe, hiyerarşik farklılıklar bağlamında bireysel ayrıcalıklar ve statü sembollerini vurgulayan ‘yüksek güç mesafesi’ni, kişisel ağlara ömür boyu yatırımı temel alan ‘uzun-dönemli yönelim’i, bireyin doğumundan itibaren oluşan geniş ve güçlü aile bağları, uyumlu gruplar, bu gruplara koşulsuz sadakat ve uyum ile karakterize ‘kolektivizm’i etkilediği ifade edilebilir. Ayrıca, Çin qiyejituan’larının ağ tabanlı grup şeklindeki yapısının, bu yapılar içinde iş birliği, etkin takım çalışması için karşılıklılık gereği, aile şirketlerinin yaygınlığı, partikularizm, ilişkisel ve davranışsal normlar, hiyerarşinin korunması, yaşlılara saygı, grup üyelerine sempati, yakın ilişkilerin önemi gibi özelliklerinin temelinde de ‘guanxi’nin bulunduğu görülebilir.

III. ÇİN ÖRGÜT KÜLTÜRÜ

‘Ortak varsayımlar ve iç entegrasyon paterni’ olarak tanımlanan (Xiaoming ve Junchen, 2012, s.29) örgüt kültürü, bir iş örgütünün yüksek performans, canlılığa, uyuma ve verimliliğe ulaşmasında etkin rol oynayan önemli bir ‘maddi olmayan’ parçasıdır.

Çin örgüt kültürünün, ülkeye özgü şekilde genel olarak Konfüçyüsçü sosyal normlardan etkilendiği ifade edilmektedir. Bu nedenle, gelişmekte olan diğer ülkeler gibi bir sanayileşme süreci yaşamakla birlikte Çin, hem toplumsal ilişkileri hem de iş örgütlerinin yapılarını etkileyen sanayi öncesi normları da korumaktadır (Kragh, 2012, s.2354).

A. ÇİN İŞ ÖRGÜTLERİNİN KARAKTERİSTİKLERİ

1. Qiyejituan

Güney Kore’de, bir ailenin ortak idari ve mali kontrolü altında formal olarak bağımsız şirketlerin bir araya geldiği işletme gruplarına ‘chaebol’; Japonya’da, iş gruplarına uzun süreler boyunca belirli bağlarla bağlı şirket kümelerine ‘keiretsu’; Tayvan’da aile merkezli topluluklara ‘jituanqiye’; Hindistan’da genellikle bir aileye ait, çok çeşitli sektörlerde halka açık şekilde faaliyet gösteren şirketlere ‘ticaret evleri’ adı verilmektedir. Diğer ülkelerde olduğu gibi, Çin iş gruplarının da bir ismi vardır (Hipsher, Hansanti ve Pomsuwan, 2007, s.72-73). Çin’de hem çok uluslu şirketlerle hem de yerel rakipleriyle rekabet eden şirket ağları ‘qiyejituan’ olarak adlandırılır (Ma ve Lu, 2005, s.1). Çin Ulusal İstatistik Bürosu (NSBC) iş grubunu; ‘bir ana şirkete kısmen ya da tamamen sahip olunan ve o ana şirkete bağlı, yasal olarak bağımsız

şirketlerden oluşan kuruluşlar topluluğu' olarak tanımlamaktadır (K. Lee ve Kang, 2008, s.3).

1978'de Çin'in kademeli olarak dışa açılmasıyla ülkenin siyasi otoriteleri, sonraları bu iş gruplarının kurulması ile sonuçlanacak şekilde, Çin devlet teşebbüsleri arasında bağlantılar kurdu. Dolayısıyla qiyejituan'lar, 1980'lerde idari bürolar tarafından ve bu bürolar çevresinde kurulmuş, hükümetin kontrolü altında, ilişkisiz, çeşitlendirilmiş firmalar ağı olarak ortaya çıkmaya başladı. 1987'de Çin'de mali yerelleşme sonrası, bu iş gruplarının kontrol ve karar alma yetkileri yerel otoriteye devredildi. Böyle bir gelişme, Japon keiretsu'larının ve Güney Kore chaebol'lerinin başarılı sonuçlar almaları ile teşvik edildi (Meuer ve Krug, 2011, s.152-153).

Ağ tabanlı grup yapısına sahip qiyejituan'larda (Ma ve Lu, 2005, s.1), ana şirketin 50 milyon yuan'ın üzerinde kayıtlı sermayeye ve en az beş bağlı şirkete sahip olması gereklidir (K. Lee ve Kang, 2008, s.3). Çeşitli sektörlerde ve alanlarda faaliyet gösteren ve devlet desteği alan qiyejituan'lar, özellikle bağlı şirketlerine finansman sağlamak amacıyla, Japon keiretsu'larındaki ana bankalarla aynı işleve sahip olan kendi finansal şirketlerini oluştururlar (Ma ve Lu, 2005).

Güney Kore chaebol'leri ve Japon keiretsu'ları ile benzer şekilde Çin qiyejituan'ları da çok uluslu şirketlerle hem rekabet ederek hem de onlara karşı birleşerek, ekonomik bağlamı etkilerler. Öte yandan, chaebol'ler ve keiretsu'lar özel sektöre aitken, qiyejituan'lar 'devlete ait' ve 'devlete ait olmayan' şeklinde bir sınıflandırmaya sahiptirler. Ayrıca, qiyejituan'lar, diğer Asya iş gruplarına göre daha odaklanmışlardır ve daha az çeşitlendirilmişlerdir (Hipsher vd., 2007, s.72-73).

2. İş Örgütlerinin ve İş Kültürünün Genel Özellikleri

Çin iş örgütlerinin genel özelliklerini şöyle ifade etmek mümkündür:

- **İş Birliği ve Rekabet:** Çalışanlar arasında iş birliği, Çin'de iş örgütlerinin büyümesi ve gelişmesi için gerekli olmakla beraber, rekabet de kişisel ve mesleki gelişim için çaba sarf etmeye teşvik eden itici bir güç olarak görülür. Ayrıca, modern iş örgütlerinde takım çalışması yapma zorunluluğu, çalışanların eş zamanlı olarak hem iş birliği yapmalarını hem de rekabet etmelerini gerektirmektedir. Zira bu takımlarda, işin etkin bir şekilde tamamlanması takım üyelerinin birbirlerine bağımlı şekilde çalışmalarını gerektirdiğinden iş birliği zorunludur. Bununla birlikte, bireysel düzeyde sürekli olarak diğerlerinden daha iyi performans gösterme ve bu performansı iyileştirme ihtiyacı da devam etmektedir (X.P. Chen, Xie ve Chang, 2011, s.353).

- **İletişim:** Çinliler her şeyi önceden aralarında tartışır ve toplantıyı da önceden tartışarak ulaştıkları ortak kararı açıklamak için bir 'tören' olarak görürler (Hofmann, 1999, s.4).
- **Kendine Yönelim:** Çin iş örgütlerinde örgütsel peyzajı şekillendiren bir başka varsayım, insanın yaptığı her şeyin nihayetinde kendi çıkarına hizmet etmesi ile ilgilidir. Komünist rejim sadece kendini düşünmemek olarak ifade edilebilecek 'diğergamlığı' örgütlemekle birlikte, elli yıllık bir çabanın sonunda, amaçlanan sonucun neredeyse tam tersine ulaşıldı. Çalışma sınıfları, kampanyalar ve uyumsuzluğu reddeden modeller gibi politik stratejilere rağmen, Çin iş örgütlerinde yine de 'benmerkezcilik' ortaya çıktı (Kong, 2003, s.94).
- **Aile Şirketleri:** Çin toplumunda oldukça yaygın olan aile şirketlerinin önemli rolleri vardır. Bu nedenle aile şirketlerinde aile ve iş ilişkilerinin yönetimi, iktidarın bölünmesi ve sorumluluk dağılımı, önemli konulardır (Tsai vd., 2013, s.103).
- **Esnek Çalışma:** Esnek çalışmanın özellikle, bir dizi çekirdek saat içinde, işin başlangıç ve bitiş zamanlarının değişebildiği bilgi teknolojisi şirketlerinde daha yaygın olması söz konusudur. Bu şirketlerin bazılarında, evden çalışma uygulaması da mevcuttur (Russell, 2008, s.23).
- **Karar Verme:** Çin'de ister şehirde ister kırsal kesimde olsun, özel şirket çalışanları karar verme sürecine katılmazlar (Child ve Warner, 2003, s.17).
- **Zaman Kavramı:** Çin'de son derece değerli olarak kabul edilen zamanın, işin etkin şekilde devam edebilmesi için kesin olarak organize edilmesi gerekir. Zamanda söz konusu olabilecek bir gecikme, yöneticinin tüm programını bozabilir (Hofmann, 1999, s.6).
- **Otorite:** Çinliler otoriteye son derece saygı duyarlar ve sorgulamaksızın güvenme eğilimindedirler (Yau, 1988, s.49). Bu nedenle örgütler oldukça merkezidir (Child ve Warner, 2003, s.19).
- **Statü:** Çin'de, şehirde konuşlanmış tipik bir şirkette çalışanlar iki gruba ayrılırlar. Yerel halktan olan ve dışarıdan işe alınan üniversite mezunu çalışanlar ilk grupta yer alırlar. Bunlar şirkette genellikle daha uzun süre kalırlar, yüksek ücret ve faydalardan yararlanırlar ve daha iyi pozisyonlarda görev yaparlar. İkinci grup ise, kırsal bölgelerden gelen ve çok daha marjinal bir konumda bulunan göçmenlerden oluşur (Child ve Warner, 2003, s.17).
- **Cinsiyet:** Çin'de uygulanan tek çocuk politikası, gençlerin ve özellikle kadınların maddi ve sosyal açılardan daha bağımsız olmalarına zemin

hazırlamaktadır. Dolayısıyla, Çin iş örgütlerinde kadınların işyerindeki rolünün artarak, kadınların erkeklerden daha düşük olarak görüldüğü Konfüçyüs değerleriyle çelişir duruma geldiğini söylemek mümkündür (Russell, 2008, s.22-23).

- **Değişim:** Özellikle kıyı bölgelerinde ve şehirlerde yaşayan genç nesil, tüketim, internet ve yabancı şirketlerle iletişim gibi yeni ve ekonomik güçlere daha fazla maruz kalmaktadır. Bu durum, genç nesli Çin kültürel normlarından sapmaya ve bazı temel değerleri sorgulamaya teşvik etmektedir (Child ve Warner, 2003, s.18).
- **Evrenselciğe Karşı Partikularizm:** Evrenselcilik; belirli bilgilerin, dünya görüşlerinin ve değerlerin evrensel olarak uygulanmasına olan inançtır (Dunhua, 2009, s.116). Kalp ve insan dostluğunun mantığına dayanan partikularizm ise (Hofmann, 1999, s.12), her 'özel' durumun bağlamına ve karakteristiklerine odaklanır (Young, 2013, s.2). Çin iş örgütlerinde ilişkiler (guanxi), evrenselcilikle çelişecek şekilde, ticari işlemler için pratik bir öneme sahiptir (Child ve Warner, 2003, s.20).

Öte yandan, Çin iş örgütlerinin karakteristiklerine paralel şekilde, çalışma yaşamında geçerli olan iş kültürünün özelliklerini şöyle özetlemek mümkündür:

- Çin iş örgütlerinin yüksek güç mesafesi ile karakterize olması nedeniyle, ilişkisel normlar son derece önemlidir. Böylesi bir bağlamda, daha yüksek statülü çalışanların, daha düşük statüde çalışanlardan farklı şekillerde davranmaları beklenir (Farh, Tsu, Xin ve Cheng 1998, s.472). Bu hiyerarşi anlayışı, iş örgütlerinde liderlik statüsünün daha kolay kabul edilmesine neden olur (Child ve Warner, 2003, s.18).
- Çin'de yaşlılara yüksek düzeyde saygı gösterilir (Farh vd., 1998, s.475). Çinli olmayanlar, modern teknolojik bilgidен yoksun yaşlı üst düzey yöneticiler ya da görevlilerle görüşürken, yüzlerini kaybetmelerine neden olmamak için dikkat göstermelidirler (Child ve Warner, 2003, s.11). Öte yandan çalışanlar, yaş ile hiyerarşik düzey arasındaki uyumsuzluğa duyarlıdır. Daha genç bir süpervizörün, kendinden daha yaşlı bir asta olumlu davranışları, yaşından dolayı daha üst bir pozisyonu hak ettiğini düşünen astın olumsuz ya da ambivalan davranışları ile karşılaşabilir (Farh vd., 1998, s.475).
- Çin iş örgütlerinde üstlerin astlardan daha iyi eğitilmiş olmalarının beklenmesi de yüksek güç mesafesinin bir başka görünümü olarak düşünülebilir. Daha iyi eğitilmiş bir ast, üstün kendisini tehdit altında hissetmesine neden olabilir. Üstün daha iyi eğitilmiş olması astın üstü kabulünü, güvenmesini ve işine adanmasını kolaylaştırır (Farh vd., 1998, s.475).

- Uzun dönemli yönelimin bir sonucu olarak Çinliler, şirketin pazar pozisyonuna, bu yıl yerine bundan on yıl sonraki kara ve kişisel ağlara ömür boyu yatırım yapmaya odaklanırlar (Suhonen, 2013, s.18).
- Kolektivizmin bir sonucu olarak, Çin iş örgütlerinde liderin başarılı yönetimi, çalışma grupları oluşturmasını gerektirir (Techo, 2009, s.3).
- Kolektivist Çinliler ilişkileri, sıcak dostluk olarak gördükleri ‘yakın ilişkiler’ ve kişisel olmayan ‘mesafeli ilişkiler’ olmak üzere iki kategoride görürler. Arkadaşlar ‘yakın ilişkiler’ kategorisinde olma ayrıcalığına sahipken, dışarıdakiler ya da yabancılar, farklı bir etik standartlar kümesinin uygulandığı ‘mesafeli ilişkiler’ kategorisinde görülür. Yabancılarla yapılan iş müzakerelerinde Çinli müzakereciler, Çin’e sempati duyan kişileri tanımaya, onlarla arkadaşlık kurup bilgi paylaşmaya çalışırlar (Sebenius ve Qian, 2008, s.3).
- Çinlilerin, ahlaki davranış ve düzen ile sonuçlanacağı inancıyla iş grubunun uyumuna önem vermeleri ve grup üyelerine daha fazla sempati göstermeleri (Ai, 2006, s.107), kolektivizmin bir başka yansıması olarak kabul edilebilir.
- Eril kültürün bir özelliği olan başarıya yönelim nedeniyle, Çinliler çalışmalarına çok dikkat ederler (Techo, 2009, s.4). Çin halkının bu olağanüstü başarı yönelimi dolayısıyla maddi zenginlik önemlidir ve statü kaynağı olarak görülür (G. M. Chen ve Starosta, 1997, s.6). Böyle bir kültürde yöneticiler, içsel motivasyon stratejileri yerine dışsal motivasyon stratejilerini kullanmayı tercih ederler (Techo, 2009, s.4).
- Günümüzde Çinli müzakereciler, uluslararası uygulamaları öğrenmek ve sınır ötesi anlaşmalar yapmak yoluyla becerilerini geliştirme fırsatlarına sıkça maruz kalmaktadırlar (Sebenius ve Qian, 2008, s.6).
- Guanxi Çin kültüründe çok önemli olmakla beraber, hızlı zenginlik arayışı, etik davranışın ve gelecek yönelimi ihtiyacının ötesine geçmeye başladı. Bu bağlamda iş kararları iş etiği konusundaki kaygılara değil, yasal uygunluğa dayanır (Techo, 2009, s.4).
- Bir Konfüçyan erdem olan ‘sabır’ ve temel Taoizm kavramı olarak ‘uyumlu ilişkiler’, Çin iş müzakerelerinde hayatta kalma içgüdüsel yönelimi olarak ortaya çıkar (Sebenius ve Qian, 2008, s.2).
- Çin’de Konfüçyüs değerlerinin temel olarak desteklememesine rağmen, girişimcilik tamamen ilgisiz ya da faydasız olarak görülmez (Y. Fan, 1995, s.7). Reform politikalarının bir sonucu olarak Çinli girişimciler çeşitlilik göstermeye başladılar (Child ve Warner, 2003, s.13).

- Çinli iş adamlarıyla iş toplantısı yapacak olan yabancıların toplantıya zamanında gitmeleri, hiyerarşik pozisyonu en üst olandan başlayarak tanıtılmaları, resmi kıyafet giymeleri, hediye götürmeleri ve ambalajlarının kırmızı ya da altın renkli olmasına dikkat etmeleri ve kartvizitlerin Çince yazılmış olması önemlidir (İSO, 2010, s.40).
- Sözel olmayan iletişim bağlamında göz teması kurmak, Çin'de batıdakinden farklı anlam taşır. Çin'de otorite figürüyle doğrudan göz teması kurmak birçok durumda saygısızlık olarak kabul edildiğinden, genellikle kaçınılır (Foster, 2015, s.15-16).
- Çinliler doğrudan 'hayır' demeyi tercih etmediklerinden, iş toplantılarında 'hayır' yerine, 'belki', 'emin değilim', 'düşüneceğim' gibi cevaplar verirler (Çakıroğlu, 2006, s.5).
- Çin iş örgütlerinde, bir takımın üst düzey üyelerine tüm grubun önünde, resmi unvanları olmadan adlarıyla hitap etmek kabalık olarak kabul edilir (Sebenius ve Qian, 2008, s.4).
- Çin şirketleriyle iş yapmada zaman baskısı yoktur; geniş zaman bağlamında düşünülür ve eylemde bulunulur (İSO, 2010, s.41).
- İş anlaşmazlıklarında Çinliler, dava açmadan önce istişare ve arabuluculukla çözüm bulmayı denerler (Sebenius ve Qian, 2008, s.6).
- Çinli iş adamlarının yabancılarla toplantılarında tercüman kullanmalarının dil farklılığını ortadan kaldırma amacı yanı sıra bir diğer nedeni, düşünmek ve karar vermek için zaman kazanmaktır (İSO, 2010, s.42).

3. Kültürel Değerler Bağlamında İnsan Kaynakları Yönetimi

Çin'de reform öncesi 'demir pirinç kasesi' döneminde iş görenlerin kariyer hareketliliği son derece sınırlı olduğundan, kadro sistemi içinde performans değerlendirmesi erdem (de), yetenek (neng) ve çaba (qing) dahil bireysel özellikler temelinde yapılmaktaydı. Gerçek performans (ji) ise değerlendirmede sonlarda gelmekteydi (Liang vd., 2012, s.64). 1980'lerin ortalarına kadar planlı ekonomi bağlamındaki idari düzenlerde personel yönetimi kapsamında sadece personel özlük dosyalarının düzenlenmesi, performans değerlendirmesi ve ücret ödemeleri gibi rutin büro işlemleri bulunmaktaydı (Zhao ve Du, 2012, s.181). Bugün bile, devlete ait işletmelerde ve diğer kamu kurumlarında hala 1980'lerin kadro sistemi yürürlüktedir (Liang vd., 2012, s.56).

21. yüzyılın başlarından itibaren dünyada, planlı ekonomi bağlamındaki iş gücü ve personel yönetimi anlayışından modern insan kaynakları yönetimi anlayışına doğru bir değişim yaşanmaya başladı. Tüm dünyada insan kaynakları

yönetimine doğru bu dönüşüm, reform ve açılım hareketlerinden sonra Çin’de de ilgi gördü (Zhao ve Du, 2012, s.183). Çin üretim firmaları, batılı yönetim bilgisi ve insan kaynakları modelleri ile tanıştı (Čech, Yao, Li ve Wicher, 2016, s.8) ve yerel ve küresel işletmelerin başarısına katkısı konusunda farkındalık geliştirdi (Liang vd., 2012, s.56).

Günümüzde Çin’de insan kaynakları yönetimi anlayışı, personel alımında adayın sahip olduğu gerçek becerilerden ziyade, mezun olunan üniversitenin prestijine dayalı bir seçim yapma eğilimindedir. Denebilir ki, kültürel bir karakteristik olan ve belirli bir kurumla ilişkilendirilen ‘guanxi’, işe alım uygulamalarında halen etkilidir (Techo, 2009, s.5). Bununla birlikte, Çinli şirketler küresel işe alım ve sistem eğitimi ve dış kaynak kullanımı (outsourcing) gibi yollarla da yetenekli personeli bünyelerine katabilmektedirler (Zhao ve Du, 2012, s.184).

Çin’de kültürel etkiler ve modern dünyanın gerektirdiği insan kaynakları yönetimi uygulamaları iç içedir (B. Yang, Zheng ve Li, 2006, s.1218):

1. Eğitim: Batıda öğrenci merkezli, Çin’de ise eğitici merkezli bir eğitim anlayışı vardır.

2. Örgüt Geliştirme: Geleneksel olarak merkezi planlanan ve yukarıdan aşağıya doğru bir yönetim yaklaşımı benimseyen Çin iş örgütlerinde, örgütsel etkinlikleri geliştirmek için bilinçli bir müdahalede bulunulmaz. İş görenler de küçük ya da büyük grup müdahalelerine katılmak için gereken bilgiye sahip değildirler.

3. Performans İyileştirme: Bu kapsamda yöneticilere ve iş görenlere, farklılıkları giderecek ve iletişimi teşvik ederek ilişkileri geliştirecek koçluk yaklaşımları empoze edilmelidir.

Geçmişten bugüne Çin’in tarihsel ve kültürel mirasının örgüt kültürü ve iş yaşamı üzerindeki etkileri, dönemler itibariyle Tablo 1’de gösterilmektedir. İş yaşamında iş uygulamaları; işe alım, çalışma biçimleri, statü, otorite, liderlik vb. konuları ile insan kaynakları yönetiminde temsil edildiğinden, bu çalışmada özellikle bu işletme fonksiyonu odağa alındı.

Tablo 1: Çin Ulusal Kültürünün Örgüt Kültürü ve İş Yaşamı Üzerindeki Dönemsel Etkileri.

Geleneksel Dönem	1949/Mao Dönemi	1970'ler/Deng Dönemi	1992 Sonrası Modern Dönem
Genel Ekonomik Özellikler			
	<ul style="list-style-type: none"> -Sovyet tarzı yönetim -Çin Komünist Partisi egemenliği -Merkezi planlı ekonomi -Makro kontrol sistemi -Devlet eliyle endüstriyel üretim 	<ul style="list-style-type: none"> -Serbest piyasa ekonomisine geçiş ve büyük sermaye yaklaşımı -Özel mülkiyet -Kırsal istihdamdan kentsel istihdama geçiş -Kolektif maliyetli işletmeler 	<ul style="list-style-type: none"> -Özel sektörün hızla büyümesi ve endüstriyel sahiplik -Çeşitlenen özel firmalar -Ulusal rekabetçi işgücü piyasası -Gelişen KOBİ'ler -Aile şirketleri yine ön planda -Dünya Ticaret Örgütü'ne (WTO) dahil olma -Çok uluslu şirketlerin ilgi odağı olma, artan yabancı yatırımlar -Liberal ve geleneksel değerlerin birleşimi ile oluşan adalet, tarafsızlık, nezaket.
Kolektivizm			
	<ul style="list-style-type: none"> -Yakın ve güçlü bağlar -Gelenek, yardımseverlik ve uygunluk -Hiyerarşi -Karşılıklı güven ve saygı 		<ul style="list-style-type: none"> -Aile kolektivizmi ya da grup yönelimli kolektivizm -Grup çalışması -Bireysel ödüllerden ziyade grup ödülleri -Kolektivist toplumda bireyci ve materyalist işaretler
Konfüçyüsçülük			
<ul style="list-style-type: none"> -Hayırseverlik ve dürüstlük -Mutlak saygı, aile üyeleri arasında ve halk ve yöneticiler arasında hiyerarşik ve sıkı ilişkiler -Hümanizm, yardımseverlik, sevgi, şefkat, nezaket, kişisel ve ahlaki değerler -Kadınların rolünün düşük görülmesi -Karşılıklı bağımlılık, karşılıklılık -Güven -Barışçıl ve ahenkli toplumsal ilişkiler -Yüzü koruma 	<ul style="list-style-type: none"> -Konfüçyüsçülüğün kültür ve felsefeye sınırlı etkisi -Diğergamlık 		<ul style="list-style-type: none"> -Gelenekselcilik, komünizm ve pragmatizmin etkileri -Modern iş örgütlerinde hem iş birliği hem de rekabet gerekliliği -Statü -İş görenlerin karar verme sürecine katılmaması -Otoriteye saygı -Kendine yönelim, kendi çıkarına hizmet -Esnek çalışma -Kadınların iş yaşamında artan rolü

<i>Taoizm</i>			
-Kazanım, zenginlik, itibar			
<i>İnsan Kaynakları Yönetimi</i>			
	-Personel yönetimi anlayışı -Bireysel özelliklere göre performans değerlendirme -İş gören kariyer hareketliliğinin sınırlılığı -İş gören maliyetlerine vurgu	-İnsan kaynakları yönetimine ilgi -Batılı yönetim bilgisi ve yeni yönetim modelleri	-Modern insan kaynakları yönetimi -İnsanı rekabet avantajı kaynağı olarak görme -Ölçülebilir sonuçlara göre performans değerlendirme ve ödüllendirme -Kariyer hareketliliği -İşe alımlarda özel şirket yönetiminin yetkisi -Devlete ait işletmelerde ve kamu kurumlarında kadro sisteminin varlığı -Personel seçiminde guanxi'nin devam eden etkisi -Sözleşmeye dayalı uzun dönemli istihdam

Tablo 1'de görüldüğü gibi, 1940'ların sonlarında başlayan Mao döneminin merkezi plan ve makro kontrolün olduğu ekonomisinin, 1970'lerde Deng'in dışa açılım ve reform politikalarıyla, serbest piyasa ekonomisine doğru bir değişim geçirdiği ifade edilebilir. Mao döneminde, geleneksel Konfüçyüsçü ve Taoist değerlerden köken alan kolektivist kültürün, komünizmin de etkisi ile pekişmesi söz konusu olabilir. Deng'in geçiş döneminde ise, özel mülkiyet, özel şirketler ve büyük sermaye yaklaşımı gibi gelişmeler, serbest piyasa ekonomisine geçişin işaretleridir. 1992'de Çin Komünist partisinin serbest piyasa ekonomisine geçildiğini ilan etmesiyle, Çin için yeni bir dönem başladı. Bu yeni dönemde geleneksel aile şirketleri yine rol oynamakla birlikte, çok uluslu şirketlerin ilgi odağı haline gelen Çin iş bağlamında özel sektörün hayli büyüdüğü, özel şirketlerin çeşitlendiği, yabancı yatırımların arttığı ve rekabetçi işgücü piyasasının oluştuğu görülmektedir. Böyle bir ekonomik büyüme ve dışa açılım ortamında, bir yandan geleneksel kolektivizm hala etkisini sürdürürken, diğer yandan, özellikle genç nesilde bireyci ve materyalist yönelimler olduğunu düşündüren imalar da bulunmaktadır.

Mao döneminde sadece kültür ve felsefeyle sınırlı kalan geleneksel Konfüçyüs değerleri, günümüzde otoriteye saygı, hiyerarşinin ve statü farklılıklarının kabulü, iş görenlerin karar verme sürecine katılmaya ilgi göstermemesi gibi durumlara yansımaktadır. Bununla birlikte, iş birliğini vurgulayan Konfüçyüs değerleri, günümüz Çin'inde içinde hem iş birliğinin hem de itici güç olarak rekabetin bulunduğu bir kabule yöneldi. Bireyden ziyade toplumun önemini ve kadının toplum içinde erkeğe göre rolünün düşük

olduğunu vurgulayan Konfüçyüs değerlerinin ise, bugünkü durumda kendine yönelim, kendine hizmet eğilimi ve kadının toplum içinde artan rolü ile çeliştiği düşünülebilir.

Mao döneminin iş göreni bir maliyet kalemi olarak gören kadro sistemi ve personel yaklaşımı, Deng'in reform döneminde batılı yönetim bilgisi ve modelleri ile tanışma sonucunda değişime uğradı. Bu değişim, Çin'de insanın stratejik bir faktör ve rekabet avantajı kaynağı olarak değer gördüğü insan kaynakları yönetimi anlayışına geçişi sağladı. Bununla birlikte, özellikle işe alım uygulamalarında ve birlikte iş yapmada guanxi hala etkin bir rol oynamaktadır.

TARTIŞMA VE SONUÇ

Günümüzde, Dünya ekonomi ve politikasındaki etkisini giderek arttıran Çin'de iş yapabilmek için, Çin kültürel değerlerini içeren Çin zihniyetini anlamak giderek önem kazanmaktadır (Rarick, 2009, s.2). Zira Çin toplumunu yaklaşık 2000 yıldır etkileyen Konfüçyüsçülük, Taoizm ve diğer kültürel değerler, kuşkusuz Çin iş yönetim anlayışına da yansımakta (Sebenius ve Qian, 2008, s.2) ve onu şekillendirmektedir. Çin'de iş yönetimi batıdakinden oldukça farklıdır. Çin bağlamını bilmemek, Çin'de iş yapmak isteyen yabancılar için iş başarısını tehlikeye sokabilir. Dolayısıyla, Çin iş piyasasına girebilmek için birtakım stratejilere ihtiyaç vardır ki bunların başında 'guanxi' ağı oluşturmak gelir (J. W. Fan, 2006, s.18). Buna göre, Çin'in tarihsel geçmişi ve ekonomik durumu göz önüne alınarak, Çin ulusal kültürü ve guanxi'sinin ve iş örgütlerinin özelliklerinin örgüt kültürü ve iş uygulamalarındaki etkilerini odağa alan bu çalışmada, konuya ışık tutacak çeşitli sonuçlara ulaşılmıştır.

Ulaşılan sonuçların ilki, Mao döneminin Komünist Parti egemenliği ve merkezi planlı ekonomisinden, Deng'in açılım ve reform politikaları ile serbest piyasa ekonomisine geçen Çin'de, gün geçtikçe artan ve gelişen özel sektör firmalarına rağmen, aile üyelerinin ve yakın ilişkide bulunan diğer akraba ve arkadaşların yönetiminde rol oynadığı aile şirketlerinin hala ön planda olduğudur. Bu durum, 'guanxi'nin Çin'in yerel iş ilişkilerindeki öneminin bir göstergesi olarak düşünülebilir. İkinci sonuç, her ne kadar genç nesilde bireycilik ve materyalist davranışlar görülse de aile ya da grup yönelimli kolektivizmin hala etkisini korumasıdır. Bunun yanı sıra, Çin iş örgütlerinde geçerliliğini koruyan otorite, hiyerarşi ve statüye riayet, astın üste bağımlılığı, sadakat, uzun dönemli ilişkiler ve yüzü korumak, kolektivizm ve Konfüçyüsçülüğün etkisinde olmakla birlikte, zaman içinde iş birliği yanında rekabetin de bir ölçüde gereklilik halini alması ve kadınların iş yaşamına daha fazla girmeleri, batılı etkilerin izleri olarak düşünülebilir. Üçüncü sonuç, geçmişten bugüne süregelen Taoist başarı odaklılık ve zenginlik arayışının, Çin kültürünün eril özelliklerinde yaşamaya ve iş yaşamı ve ilişkilerini etkilemeye devam ediyor olmasıdır. Dördüncü sonuç, günümüzde her ne kadar Mao döneminin personel yönetimi anlayışından insan kaynakları anlayışına geçiş

yaşanmaktaysa da ‘qiyejituan’ olarak adlandırılan büyük iş gruplarının ağ tabanlı yapısında ve personel işe alımlarında ‘guanxi’ ilişkilerinin halen devam ediyor olduğudur.

Bu çalışmadan elde edilen sonuçlardan yola çıkarak denebilir ki Çin, bugünün modern iş dünyasının hızlı değişen koşullarına ayak uydurmaya çalışırken, batı ile ilişki kurma zorunluluğu dolayısıyla yeni yönetim anlayışlarına da kapı açmaktadır. Bununla birlikte, yabancılara soğuk ve şüpheyle yaklaşılan kolektivizmi başta olmak üzere, diğer kültürel ve toplumsal değer ve felsefelerinin de etkisiyle sosyal ağlar içinde kalmayı ve faaliyet göstermeyi tercih etmektedir. Buna göre, hem yerli hem de yabancı girişimcilerin böyle bir ortama uyum sağlamak ve iş yapabilmek için, zaman içinde evrilerek varlığını sürdüren guanxi ilişkilerini odağa almaları ve sosyal ağlara dahil olmaya çalışmaları önemli görülmektedir. Fang’ın (2014, s.171), Çin’de iş yapmak için hem guanxi ağlarına hem de profesyonel yeteneklere ihtiyaç duyulduğunu ifade eden çalışması da bu sonucu destekler niteliktedir.

Günümüz Çin örgüt kültürü ve iş uygulamaları batılı yönetim değerlerine de kapı açarak, guanxi’nin artan profesyonellelikle dengelendiği bir karışıma sahiptir. Bu nedenle, Çin’de başarılı bir şekilde iş yapmak için hem guanxi ilişkilerine ve ağlarına hem de profesyonel yeteneklere ihtiyaç vardır (Fang, 2014, s.171).

Yazında konu ile ilgili çeşitli çalışmalar vardır. Örneğin, geleneksel Çin ailesinde hüküm süren Konfüçyüsçü kolektivizmin mantığının bugünün iş örgütlerinde hala geçerli olup olmadığını sorgulayan Wong (2001, s.5), geleneksel kültürün kolektivizmin gelişimi üzerinde etkisi olduğunu; Child ve Warner (2003, s.23), bireycilik gibi batı değerlerine maruz kalan Çinli yöneticilerin, aynı zamanda kolektif sadakat ve sorumluluk gibi Konfüçyüsçü değerlere de bağlı kalmaya devam ettiklerini; Kragh (2012, s.2354), Çin örgüt kültürünün genellikle Konfüçyüsçü normlardan etkilendiğini; Sebenius ve Qian (2008, s.2), Konfüçyüsçü ve Taoist değerlerin iş örgütlerinde sabır ve uyumlu ilişkileri yönlendirdiğini; G. M. Chen ve Starosta (1997, s.1), Konfüçyüsçü dinamiğin Çin iş ahlakını etkilediğini; Jones ve Law (2009, s.325) ise, günümüz gelişmeleri ile Çin geleneksel değerleri arasında çelişki olduğunu ifade etmektedirler. Ayrıca, Gelek ve David (2013), Çin’de guanxi’nin bugününü ve geleceğini tartışmakta; Chung ve Hamilton (2001), guanxi’nin Çin iş bağlamındaki mantığı oluşturduğunu; Weingardt (2016), guanxi’nin zaman içinde değişeceğini; F. Yang (2011), Çin’de iş yapmak için guanxi ağlarının geliştirilmesi gerektiğini; Farh ve arkadaşları (1998), ilişkiel normların önemini; Ai (2006), guanxi’nin gelecekte daha zorlu ve iddialı ortaklarla devam edeceğini ifade etmekte; J. W. Fan da (2006) guanxi oluşturmak isteyen yabancı yatırımcılar için öneriler getirmektedir.

Gelecekte Çin kültürel değerleri ve felsefesinin ve guanxi'nin iş ve yönetim uygulamalarındaki etkisinin sürüp sürmeyeceği tartışmasından ziyade, kaçınılmaz gözükken bu etkilerin zamana ve duruma göre nasıl değişeceğini, varlığını ne yönde sürdüreceğini odağa alan çalışmalar, şüphesiz konuya daha aydınlatıcı katkılar sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

- Abubaker, A. (2008). The influence of Chinese core cultural values on the communication behaviour of overseas Chinese students learning English, *Arecls*, 5, 105-135.
- Ai, J. (2006). Guanxi networks in China: Its importance and future trends, *China&World Economy*, 14(5), 105-118.
- Agodzo, D. (2014). Six approaches to understanding national cultures: Hofstede's cultural dimensions. Erişim adresi <https://www.researchgate.net/publication/284732557>
- Boontanapibul, C. (2010). Doing business in China: Cultural factors, start-up concerns, and professional development, *Executive Journal*, 170-182.
- Čech, M., Yao, W., Samolejová, A., Li, J. ve Wicher, P. (2016). Human resource management in Chinese manufacturing companies. *Perspectives in Science*, 7, 6-9.
- Chen, G. M. ve Starosta, W. J. (1997). Chinese conflict management and resolution: Overview and implications, *Intercultural Communication Studies*, 7, 1-16.
- Chen, X. P., Xie, X. ve Chang, S. (2011). Cooperative and competitive orientation among Chinese people: Scale development and validation. *Management and Organization Review*, 7(2), 353-379.
- Chien, M. H. (2002). A human resource management model designed for Chinese business processes. *The Study of Chinese Philosophy Applies in Business World, Hawaii International Conference* içinde (ss.1359-1363). Hawaii. https://www.mssanz.org/au/MODSIM03/Volume_03/B14/02_Chien_Resource.pdf
- Child, J. ve Warner, M. (2003). Culture and management in China. Malcolm Warner (Ed.). *Culture and management in Asia* içinde (s.24-48). New York: Routledge Curzon.
- Chung, W. K. ve Hamilton, G. (2001). Social logic as business logic: Guanxi, trustworthiness and the embeddedness of Chinese business practices. Richard P. Appelbaum, William L. Felstiner ve Volkmar Gessner (Eds.).

- Rules and networks: The legal culture of global business transactions* içinde (s.302-349). England, Oxford: Hart.
- Çakıroğlu, D. (2006). Çin iş kültürü. Erişim adresi https://www.metalurji.org.tr/dergi/dergi146/d146_3033.pdf
- Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu. (2014, Temmuz). Türk-Çin iş konseyi Çin ülke bülteni. Erişim adresi <https://www.deik.org.tr/uploads/cin-ulke-bulterni2014.pdf>
- Dunhua, Z. (2009). A defense of universalism: With a critique of particularism in Chinese culture, *Frontiers of Philosophy in China*, 4(1), 116-129.
- Durlabhji, S. (2004). The tao of organization behavior, *Journal of Business Ethics*, 52(4), 401-409.
- Eskişehir Ticaret Odası. (t.y.). Çin ülke bülteni. Erişim adresi <http://www.etonet.org.tr/uploads/cin.pdf>
- Fan, Y. (1995). *Chinese cultural values and entrepreneurship: A preliminary consideration*. Paper presented at The Sixth Endec World Conference on Entrepreneurship, Shanghai, China.
- Fan, Y. (2000). A classification of Chinese culture, *Cross Cultural Management*, 7(2), 3-10.
- Fan, J. W. (2006). *The effects of guanxi on doing business in China* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Auckland University of Technology.
- Fang, T. (2014). Understanding Chinese culture and communication: The yin yang approach. Bettina Gehrke ve Marie-Therese Claes (Eds.). *Global Leadership Practices* içinde (s.171-187). London: Palgrave Macmillan.
- Farh, J. L., Tsui, A. S., Xin, K. ve Cheng, B. S. (1998). The influence of relational demography and guanxi: The Chinese case, *Organization Science*, 9(4), 471-488.
- Fernandez, D. R., Carlson, D. S., Stepina, L. P. ve Nicholson, J. D. (1997). Hofstede's country classification 25 years later, *The Journal of Social Psychology*, 137(1), 43-54.
- Foster, B. (2015). *How culture makes a difference in management: Applying Geert Hofstede's cultural dimensions to management in Germany and China* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Eastern Michigan University Honors College.
- Gelek, T. ve David, G. (2013). Compassion in Buddhism and guanxi: Can there be a synergy for western companies in China, *Chinese Business Review*, 12(4), 287-297.
- Gong, J. J. ve Suzuki, S. (2013). An empirical investigation of culture and guanxi actions between China and Japan, *International Journal of Social and Humanity*, 3(4), 375-380.

- Herdin, T. ve Aschauer, W. (2013), Value changes in transforming China, *KOME An International Journal of Pure Communication Inquiry*, 1(2), 1-22.
- Hipsher, S. A., Hansanti, S. ve Pomsuwan, S. (2007). *The nature of Asian firms-An evolutionary perspective*. Great Britain: Chandos Publishing.
- Hofmann, O. (1999). Differences in international business cultures. Erişim adresi:
<http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.199.424&rep=1&type=pdf>
- Hofstede, G. (1980). *Culture's consequences-International differences in work related values*. Beverly Hills, CA: Sage Publications.
- Hofstede, G. (1982). *Culture's consequences-International differences in work related values* (Abridged Edition). Beverly Hills, CA: Sage Publications.
- Hofstede, G. (2011). Dimensionalizing cultures: The Hofstede model in context, *Online Readings in Psychology and Culture*, 2(1), 1-26.
- Hofstede, G., Hofstede, G. J. ve Minkov, M. (2010). *Cultures and organizations: Software of the mind: Intercultural cooperation and its importance for survival* (Revised and Expanded Third Edition). New York: Mc Graw-Hill.
- Huang, K. P., Chung, T., Tung, J. ve Lo, S. J. (2013). Guanxi embeddedness and trust building in Chinese business markets: A Confucianism perspective, *Journal of Applied Sciences*, 13(3), 333-340.
- İstanbul Sanayi Odası. (2010). Çin pazarında başarmak. Erişim adresi www.iso.org.tr/sites/1/upload/files/cin-95.pdf
- Jiang, F. (2011). *Effects of organizational structure and culture on employee communication behaviors in Chinese organizations* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). University of Huston The Faculty of the Jack J. Valenti School of Communication.
- Jones, S. ve Law, S. F. (2009). A guanxi model of human resources, *Chinese Management Studies*, 3(4), 313-332.
- Kong, S. H. (2003). A portrait of Chinese enterprise through the lens of organizational culture, *Asian Academy of Management Journal*, 8(1), 83 102.
- Kragh, S. U. (2012). Preindustrial patterns in Chinese organizational culture, *The International Journal of Human Resource Management*, 23(11), 2354 2373.
- Lee, A. T. (2007). Cultural barriers to the learning organization in Chinese society. Erişim adresi [:https://warwick.ac.uk/fac/soc/wbs/conf/olkc/archiev/olk4/papers/lee.pdf](https://warwick.ac.uk/fac/soc/wbs/conf/olkc/archiev/olk4/papers/lee.pdf)

- Lee, K. ve Kang, Y. S. (2008). Business groups in China. Erişim adresi https://www.researchgate.net/publication/286973466_Business_Groups_in_China/download
- Liang, X., Marier, J. H. ve Cul, Z. (2012). Strategic human resource management in China: East meets west, *Academy of Management Perspectives*, May 2012, 55-70.
- Lo, K. D. (2012). Chinese guanxi and Anglo-American networking: A comparative investigation of cross-cultural interpersonal business relationships, *The Journal of International Management Studies*, 7(2), 216-223.
- Ma, X. ve Lu, J. W. (2005). The critical role of business groups in China, *Ivey Business Journal*, 69(5), 1-12.
- Meuer, J. ve Krug, B. (2011). The current state of research on networks in China's business system. Werner Pascha, Cornelia Storz ve Markus Taube (Eds.). *Institutional Variety in East Asia-Formal and Informal Patterns of Coordination* içinde (s.152-153). UK: Edward Edgar Publishing Limited.
- Rarick, C. A. (2009). Historical antecedents of Chinese business ethics, *Journal of Management Research*, 1(1) 1-9.
- Russell, G. (2008). *Work and life in China*. Boston: Boston College Center For Work&Family- Global Workforce Roundtable.
- Sebenius, J. K. ve Qian, C. J. (2008). Cultural notes on Chinese negotiating behavior. Erişim adresi: <https://www.hbs.edu/faculty/Publication%20Files/09-076.pdf>
- Shi, X. ve Wang, J. (2011). Cultural distance between China and US across GLOBE model and Hofstede model, *International Business and Management*, 2(1), 11-17.
- Smith, D. (2012). Guanxi, mianzi, and business: The impact of culture on corporate governance in China, *Private Sector Opinion*, 26, 4-16.
- Suhonen, P. (2013). *Finnish high tech in China-A study of business culture* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Opinnäytetyö Liiketalouden koulutusohjelma, Haaga-Helia University of Applied Sciences.
- Sun, J. ve Ryder, A. G. (2016). The Chinese experience of rapid modernization: Sociocultural changes, psychological consequences?, *Frontiers in Psychology*, 7(477), 1-13.
- Techo, V. P. (2009). *The Chinese cultural dimension*. Presented at 25th IMP Conference, Euromed Management, Marseilles, France.
- Tidstöm, A. ve Mattsson, L. G. (2009). *Integrating principles of yin and yang and business networks-The dynamics of cooperation and competition*. Presented at 25th IMP Conference, Marseilles, France.

- Tsai, H. T., Wu, T. J. ve Yeh, S. P. (2013). A study of Chinese guanxi type in family from the perspective of power-based and leadership behaviours, *SAJEMS, Special Issue 16*, 102-114.
- Wei, H. ve Youmin, X. (2001). Is guanxi a model of China's business?, *Asia Pacific Management Review*, 6(3), 295-304.
- Weingardt, H. M. (2016). *Friends with benefits: The evolution of Chinese guanxi in conjunction with the one child policy and improvements in communicative technologies* (Yayımlanmamış Lisans Tezi). Boulder, University of Colorado.
- Wong, E. Y. T. (2001). The Chinese at work: Collectivism or individualism? Erişim adresi: <https://commons.ln.edu.hk/cgi/viewcontent.cgi?referer=https://www.google.com.tr/&httpsredir=1&article=1030&context=hkibswp>
- Xiaoming, C. ve Junchen, H. (2012), A literature on organization culture and corporate performance, *International Journal of Business Administration*, 3(2), 28-37.
- Yang, F. (2011). The importance of guanxi to multinational companies in China, *Asian Social Science*, 7(7), 163-168.
- Yang, B., Zheng, W. ve Li, M. (2006). Chinese view of learning and implications for developing human resources. Erişim adresi <https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED492822.pdf>
- Yau, O. H. M. (1988). Chinese cultural values: Their dimensions and marketing implications, *European Journal of Marketing*, 22(5), 44-57.
- Ye, Q., Hu, Q. ve Li, Y. (2008). *How organizational culture shapes competitive strategies: A comparative case study of two e-commerce firms in China*. Presented at PACIS 2008, Suzhou, China.
- Young, B. (2013). China-cultural dimension in international business dragons, camels&kangaroos, *PM World Journal*, 2(3), 1-9.
- Zhao, S. ve Du, J. (2012). Thirty-two years of development of HRM in China: Review and prospects, *Human Resource Management Review*, 22, 179-188.
- Zhuang, G., Xi, Y. ve Tsang, A. S. L. (2010). Power, conflict, and cooperation: The impact of guanxi in Chinese marketing channels, *Industrial Marketing Management*, 39(1), 137-149.

PAZAR BÜYÜKLÜĞÜ ETKİSİ VE ENDÜSTRİ İÇİ TİCARET İLİŞKİSİ: OECD ÜLKELERİ İÇİN SEKTÖREL PANEL VERİ ANALİZİ*

Ayktut ŞARKGÜNEŞİ**

Hülya MİSER***

ÖZ

Endüstri İçi Ticaret (EİT), aynı sektörde üretilen ürünlerin eşanlı olarak ithalat ve ihracatı olarak tanımlanmaktadır. Pazar Büyüklüğü Etkisi(PBE) ise, bir ülkenin herhangi bir malda dünya üretimindeki payı ile aynı mal için o ülkenin talebi arasındaki oransal ilişki olarak ifade edilmektedir. Ölçeğe göre artan getiri, aksak rekabet piyasaları ve taşıma maliyetlerinin varlığını dikkate aldığımızda, PBE, herhangi bir mala yönelik olarak yurt içi talebi dünya ortalamasının üstünde olan bir ülkenin aynı malda dünya üretiminde de ortalamasının üzerinde üretim payı olması şeklinde bir sonuç doğurmaktadır. Krugman (1980) ile uluslararası ticaretin bileşenlerinin belirlenmesine yönelik olarak ortaya atılan PBE tezinin günümüze kadar birçok ampirik çalışmada sınındığı görülmüştür. Ancak EİT ve PBE'yi birlikte inceleyen çalışmaya rastlanmamıştır. Bu çalışmaya bizi motive eden unsur pazar büyüklüğü, ölçeğe göre artan getiri ve taşıma maliyetleri ile ilişkisi olan EİT'nin belirleyicilerinden biri olabileceği düşüncesidir.

Çalışmanın amacı PBE'nin, EİT'nin belirleyicilerinden birisi olup olmadığını ortaya konulmasıdır. Bu bağlamda 34 OECD ülkesi, 2000-2016 yılları imalat sanayisi dış ticaret verileri ve ülke verileri kullanılarak dinamik panel veri analizi yapılmıştır. Elde edilen sonuçlara göre PBE'yi temsilen modele dâhil ettiğimiz değişkenlerin (üretim ölçeği, taşıma maliyetleri) katsayıları anlamlı çıkmış ve beklentilerimize uygun şekilde PBE'nin EİT'ye katkıda bulunan bir değişken olduğu sonucuna varılmıştır. Bu çalışmanın en önemli katkısı PBE'ye EİT açısından yeni bir bakış açısı kazandırılmış olmasıdır. Elde edilen sonuçların teorik katkısının yanı sıra ülkelerin dış ticaret bileşenlerine yönelik politik uygulamalara da ışık tutabileceği düşünülmektedir.

Anahtar Kavramlar: Endüstri İçi Ticaret, Yeni Dış Ticaret Teorisi, Pazar Büyüklüğü Etkisi, Grubel-Lloyd Endeksi, Panel GMM.

---

* Bu çalışma Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde Hazırlanan "Pazar Büyüklüğü Etkisi ve Endüstri İçi Ticaret İlişkisi: OECD Ülkeleri İçin Sektörel Panel Veri Analizi" başlıklı Yüksek Lisans Tezinden türetilmiştir.

** Dr. Öğr. Üyesi, Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, İktisadi İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası Ticaret ve İşletmecilik Bölümü, aykutsarkgunesi@beun.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-3816-1550>

*** Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Öğrencisi, hulyamiser@hotmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-5579-0543>

Makalenin gönderilme tarihi: 9 Temmuz 2019

Kabul tarihi: 17 Eylül 2019

MARKET SIZE EFFECT AND RELATIONSHIP BETWEEN INDUSTRIAL TRADE: SECTORAL PANEL DATA ANALYSIS FOR OECD COUNTRIES

ABSTRACT

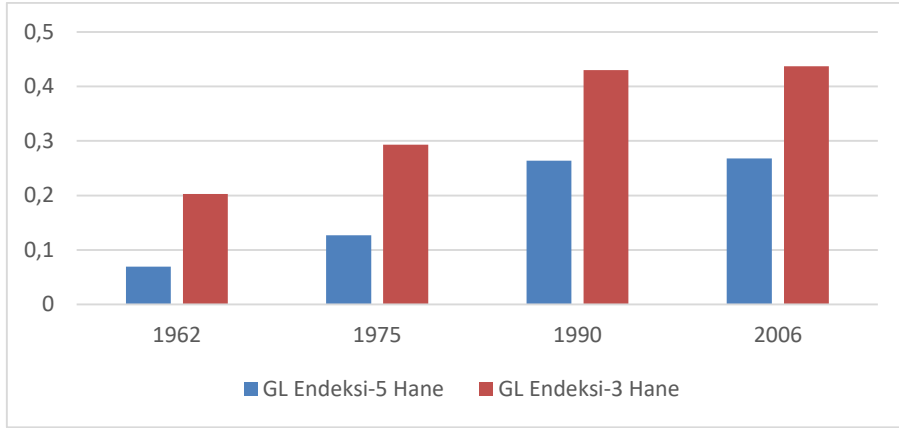
Intra-Industry Trade (IIT) is defined as the simultaneous import and export of products produced in the same sector. Home Market Effect (HME) is defined as the proportional relationship between the share of a country in world production in any good and the demand of that country for the same good. When we consider the increasing returns to scale, the existence of imperfect competition markets and transportation costs, HME has a result that a country whose domestic demand is above the world average for any commodity has an above average production share in the same production in the world. Since the Krugman (1980), it has been seen that the HME thesis, which was put forward to determine the components of international trade, has been tested in many empirical studies. However, no study examining the effect of IIT and HME was found. What motivates us for this study is the idea that it may be one of the determinants of IIT, which is associated with market size, increasing returns to scale and transport costs.

The aim of the study is to determine whether the effect of market size is one of the determinants of IIT. In this context, dynamic panel data analysis was performed by using the data of foreign trade data and country data of manufacturing industry of 34 OECD countries between 2000-2016. According to the results obtained, the coefficients of the variables (production scale, transportation costs) that we included in the model representing the HME were significant and it was concluded that the HME was a variable contributing to IIT in accordance with our expectations. The most important contribution of this study is to provide a new perspective on the effect of market size in terms of IIT. In addition to the theoretical contribution of the results obtained, it is thought that countries can shed light on the political practices related to foreign trade components.

Keywords: Intra-Industry Trade, New Trade Theory, Market Size Effect, Grubel-Lloyd Index, Panel GMM

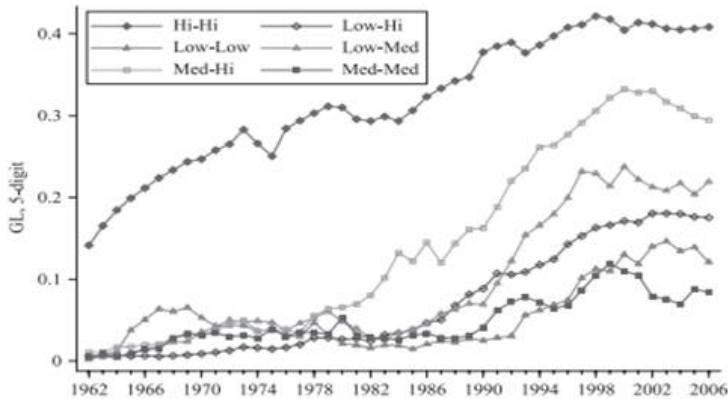
GİRİŞ

20. yüzyılın başlarına kadar uluslararası ticarete konu olan mallar büyük oranda standart ve tek tip ürünler olurken ülkeler farklı mal gruplarında uzmanlaşmışlardır. Bu dönemde dünya ticareti, çok büyük ölçüde, birbirine benzer olmayan, tamamen farklı endüstriler tarafından üretilen malların ithalat ve ihracatı olarak tanımlanan Endüstriler Arası Ticaret (EAT) şeklinde gerçekleşmekteydi. Özellikle İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra daha hızlı gelişme ve değişim gösteren dünya ticaretinin büyük bir kısmı, benzer ürünlerin eşanlı olarak ihraç ve ithal edilmesi olarak tanımlanan Endüstri İçi Ticaret (EİT) şeklinde gerçekleşmeye başlamıştır. Bu yapıda, ülkeler belirli bir mal ya da mal grubunda uzmanlaşmanın ötesinde, aynı endüstride ve hatta aynı malın farklı üretim aşamalarında uzmanlaşmaya başlamıştır. Günümüzde küreselleşme oldukça ileri seviyelere ulaşmıştır. Dünya genelinde artan etkileşim ve hızla gelişen teknolojik imkânlarla, dünya her geçen gün büyük bir hızla değişmektedir; Mal çeşitliliği artmakta, malların üretim yöntemleri değişmekte, ülkeler arasındaki sınırlar ortadan kalkmakta ve buna bağlı olarak da dünya ticaret hacminde önemli artışlar ve yapısal dönüşümler gözlemlenmektedir.

Grafik 1: Küresel EİT (1962, 1975, 1990, 2006 Yılları)

Kaynak: (Marius, 2009: 426)

Grafik 1’de görüldüğü üzere küresel boyutta toplulaştırılma yapıldığında 3 ve 5 haneli sektörel gruplandırmaya göre yapılan hesaplamalar sonucu EİT belirgin bir yükseliş eğilimindedir. Aynı zamanda bu eğilim, dünya çapında yapısal bir yakınsamanın da göstergesi olarak yorumlanabilir. Sektörel kompozisyonları açısından geçen süre boyunca ülkeler giderek birbirine benzer hale gelmektedir. Çalışmamız kapsamında ülke bazında yapmış olduğumuz hesaplama sonuçları (Ek:1) da genel olarak küresel yapı ile paralellik göstermektedir. Geleneksel ticaret teorilerinin sektörler arası uzmanlaşmanın devamına yönelik öngöründen farklı olan bu durum, konuyla ilgili teorik ve ampirik çalışmalar için önemli bir zemin oluşturmaktadır.

Grafik 2: Gelişmişlik Düzeyine Göre EİT

Kaynak: (Marius, 2009: 433)

Grafik 2 ülkelerin gelişmişlik düzeylerine göre birbirleri arasında yapmış oldukları EİT seviyelerini göstermektedir. En yüksek değerler tüm dönem boyunca gelişmiş ülkelerin kendi aralarında yapmış oldukları ticarete görülmektedir. Diğer yandan tüm gelişmişlik seviyelerinde dönem boyunca artış gerçekleşmiştir. Özellikle 1980'lerde sonra yaşanan gelişmeler dikkat çekicidir. Yıllara göre kademeli olarak tüm gelir gruplarının EİT değerlerinde önemli artışlar gözlemlenmektedir. EİT, giderek düşük gelişmişlik düzeylerindeki ülkeleri de içerisine almaya başlamıştır. 1980'lerle birlikte küreselleşmenin hız kazanmasının bu durum üzerinde etkili olduğu düşünülebilir. Tüm modelleri dünya ticaretinin EAT şeklinde olacağı ve gelişmiş-az gelişmiş ülkeler arasında yapılacağı şekilde tasarlanmış olan geleneksel teorileri, EİT olgusunu açıklayamadıkları gibi EİT de onların düşündüğü gibi gelişmiş-az gelişmiş ülkeler arasında değil büyük oranda gelişmiş-gelişmiş ülkeler arasında gerçekleşmektedir.

Coğrafi keşifler ve sanayi devrimiyle birlikte, önceki dönemlere nispeten çok hızlı bir şekilde artan, ekonomik ve toplumsal birçok unsuru önemli şekilde etkilemeye başlayan dünya ticaretini anlamaya ve açıklamaya yönelik olarak, yaşanan gelişmelere paralel bir şekilde uluslararası ticaret teorileri de geliştirilmeye başlanmıştır. Geleneksel teoriler, ticaretin yapısı verimlilik farkları ve faktör donatımlarındaki farklılıklar ile açıklanmaya çalışmıştır. Ancak 1960'lı yıllarla birlikte ürün farklılaşmasının artması, benzer faktör donatımına sahip olan ülkeler arasındaki ticaretin artması ve ülkelerin aynı sektörde hem ihracatçı hem ithalatçı olması gibi olgular geleneksel teorilerin dünya ticaretini açıklayabilme kabiliyetinin azalmasına yol açmıştır. Artan iktisadi entelektüel birikim, matematiksel modelleme ve bilgisayar teknolojilerindeki gelişmelerle taşıma maliyetleri, aksak rekabet koşulları ve ölçüğe göre artan getiri gibi dünya ticaretinin yeni yapısını açıklamak için son derece önemli unsurlar uluslararası ticaret teorine dâhil edilebilmiştir (Fujita, Krugman ve Venables, 1999). Oluşan bu çalışma çatısı Yeni Dış Ticaret Teorisi olarak adlandırılır.

Yeni Dış Ticaret Teorisi'nin sağlamış olduğu altyapı ile EİT'nin teorik olarak açıklanabilir hale gelmesi, EİT'nin varlığını açıklamak, boyutlarını ölçmek ve belirleyicilerini tespit etmek amacıyla birçok teorik ve ampirik çalışmanın yapılmasına zemin hazırlamıştır. Bu çalışmalardan anladığımız üzere EİT, ticaret hacminin artması, ölçek ekonomileri, ileri düzeyde uzmanlaşma ve eksik rekabet piyasa koşulları ile yakından alakalıdır. Bu yapı, yine Yeni Dış Ticaret Teorisinin kavramlarından biri olan ve bir ülkenin herhangi bir malda dünya üretimindeki payı ile aynı mal için o ülkenin talebi arasındaki oransal ilişki olarak ifade edilen Pazar Büyüklüğü Etkisinin (PBE) ortaya çıkmasına neden olmuştur. PBE, herhangi bir mala yönelik olarak yurt içi talebi dünya ortalamasının üstünde olan bir ülkenin aynı malda dünya üretiminde de ortalamanın üzerinde üretim payı olması şeklinde bir sonuç doğurmaktadır. PBE, EİT ile benzerlik göstererek ölçüğe göre artan getiri ve eksik rekabet faktörleri

etrafında şekillenmektedir. PBE de, ölçüğe göre artan getiriler sebebiyle büyük pazarlara taşıma maliyetlerini en aza indirgenmiş olacak ve işletmeleri üretimlerini tek bir yerde bulmaları için teşvik etmiş olacaktır. Büyük bir ülke küçük ülkeye oranla konum avantajını da elinde bulunduracak ve pazarda yüksek bir ücret oranı belirlenecektir. Böylece PBE çok sektörlü bir ortamda farklılaştırılmış ürün endüstrisinin yoğunlaşmasına neden olacaktır. Bu durum EİT’de ise şu şekilde ifade edilmektedir; Artan ölçek ekonomilerinin varlığı halinde ortalama maliyeler uzun süreli düşüş eğiliminde olacak ve ülkeler bu gibi koşullar altında sınırlı üretim faktörlerini daha az sayıda bulunan büyük firma üzerinde yoğunlaştırması beklenen bir etki olarak meydana gelecektir.

Krugman (1980) ile uluslararası ticaretin bileşenlerinin belirlenmesine yönelik olarak ortaya atılan PBE tezinin günümüze kadar birçok ampirik çalışmada sınındığı görülmüştür. Ancak benzer koşullar sonucunda ortaya çıkan endüstri içi ticaret ve pazar büyüklüğü etkisini birlikte inceleyen çalışmaya rastlanmamıştır. Ölçüğe göre artan getiri ve taşıma maliyetleri ile ilişkisi olan EİT’nin genel olarak büyük oranda kabul görmüş belirleyicilerine ilave olarak PBE’nin de EİT’yi açıklamaya yönelik bir olgu olabileceği düşünülmektedir. Buradan hareketle çalışmada PBE ve EİT arasındaki ilişki incelenerek, PBE’nin, EİT’nin belirleyicilerinden birisi olup olmadığının ortaya konulması amaçlanmıştır. Bu bağlamda 34 OECD ülkesi, 2000-2016 yılları imalat sanayisi dış ticaret verileri ile elde edilen Grubel-Lloyd Endeksi ve her ülke için makro veriler kullanılarak oluşturulan model, dinamik panel veri analizi yöntemiyle çözümlenmiştir.

Çalışmanın ikinci bölümünde, çalışmanın dayandığı teorik arka plan ve ampirik literatüre yer verilmiştir. Bu bölümde, EİT ve PBE’yi birlikte ele alan çalışmaya rastlanılmadığından iki kavramı ilişkilendirmeye yönelik özet literatür ile yetinilmiştir. Üçüncü bölümde ampirik analizde kullanacağımız veri seti, değişkenler ve modele yer verilmiştir. Dördüncü bölümde, oluşturmuş olduğumuz modelin, incelediğimiz iktisadi değişkenlerin yapısına en uygun olduğunu düşündüğümüz ve literatürde benzer çalışmalarda kullanıldığını gördüğümüz ekonometrik analiz yöntemi ile nasıl tahmin edildiği açıklanmaya çalışılmış ve elde edilen ampirik bulgular sunulmuştur. Son bölümde ise elde edilen bulgular değerlendirilmiş ve çeşitli önermelerde bulunulmuştur.

I. İLGİLİ LİTERATÜR

1960’larla birlikte uluslararası ticarete ülkeler arasındaki uzmanlaşma seviyesi endüstri düzeyinden daha alt düzeylere doğru taşınmıştır. Bununla birlikte uluslararası ticarete aynı endüstriye ait malların karşılıklı ticareti giderek daha fazla yer almaya başlamış ve aynı dönemden itibaren mevcut durumu açıklamaya yönelik teorik ve ampirik çalışmalar da hız kazanmıştır. Verdoorn (1960), Michaely (1962), Balassa (1963), Grubel (1967), Grubel ve Lloyd (1975), Hesse (1974), Aquino (1978), Posner (1961), Linder (1961) gibi

öncü çalışmalar endüstri içi ticareti bilimsel olarak gözlemlenebilen ve ölçülebilen bir olgu haline getirmişlerdir. Sonraki dönemde gerçekleştirilen çalışmaların bir kısmı (Balassa Endeksi (1966), Grubel-Lloyd Endeksi (1971), Aquino Endeksi (1978), Bergstrand (1983), Greenaway-Hine-Milner-Elliott Endeksi (1994), Hamilton-Kniest (1991), Brülhart (1994), Annichiarico-Quinterieri (2000)) yeni hesaplama yöntemlerini, büyük bir çoğunluğu da endüstri içi ticaretin belirleyicilerini açıklamaya yöneliktir. Endüstri içi ticaretin belirleyicilerine yönelik çalışmalar Tablo 1’de özetlenmiştir.

Tablo 1: Uygulama Litaratürü Özeti

Yazar	Ülke	Dönem	Yöntem	Endeks	Bulgular
R. Loertscher ve F. Wolter (1980)	Avusturalya ve Yeni Zelanda hariç OECD ülkeleri	1971-1972	EKKY, Logit	Loertscher-Wolter	EİT yoğunluğu hem ülke hem de endüstriler arasında EİT belirleyicilerinden önemli ölçüde etkilenmektedir.
R. E. Caves (1981)	13 gelişmiş ülke	1953-1961 1953-1970 1961-1970	EKKY, Logit	Aquino; Loertscher-Wolter	Ürün farklılaştırması, ulaştırma maliyetleri EİT’yi arttıran, ölçek ekonomilerindeki genişleme, DYY’ler, tarife oranlarındaki çeşitliliğin artması EİT’yi azaltmaktadır.
K. Toh (1982)	ABD	1970-1971	EKKY Doğrusal	Grubel-Lloyd	EİT, ürün farklılaştırması ve ölçek ekonomilerinin varlığından kaynaklanmaktadır.
B. Balassa (1986)	ABD ve 37 ticaret ortağı	1979	EKKY, Logit	Balassa; Aquino	Ürün farklılaştırması, pazar maliyetleri, kar oranlarındaki değişiklikler ve off-shore uygulamaları EİT ile pozitif yönlü, ölçek ekonomileri, endüstri yoğunluğu, DYY’ler, taşıma maliyetleri, düşük GSMH farklılıkları ve mesafe EİT ile negatif yönlü bir ilişkiye sahiptir.
B. Balassa ve L. Bauwens (1987)	18 gelişmiş ve 20 gelişmekte olan ülke	1979	EKKY, Logit	Balassa; Aquino	Talepteki gelişmeyi temsilen ortalama kişi başına düşen gelir, ortalama ülke büyüklüğü, aynı dil, ortak sınır ve ürün farklılaştırması ile EİT arasında pozitif ilişki söz konusudur. Ülkelerin talep yapılarındaki farklılığı temsilen ortalama kişi başına düşen gelir, ülke büyüklük farkı, mesafe, ürün standardizasyonu ve DYY ile EİT arasında negatif yönlü ilişki tespit edilmiştir.
Y. S. Lee (1989)	Pasifik Havzası	1970-1980	EKKY, Logit	Aquino	Ürün farklılaştırması ve ölçek ekonomilerinin derecesi ne kadar yüksekse EİT düzeyi o kadar yüksektir.

J. H. Bergstrand (1990)	14 gelişmiş ülke	1976	EKKY, Logit	Grubel-Lloyd	Sermaye/işgücü oranı, GSYİH, Kişi başına GSYİH, tarife oranı için fark ve ortalamının dikkate alındığı ortalama kişi başına düşen GSYİH hariç EİT'yi belirleyen diğer değişkenler ile pozitif yönlü ilişkiye sahiptir.
D. P. Clark (1993)	ABD	1980 1984 1986	EKKY, Doğrusal	Grubel-Lloyd	EİT ile ölçek ekonomileri arasında anlamlı bir ilişki bulunamamıştır.
J. A. Stone ve H. H. Lee (1995)	Seçilmiş 68 ülke	1970-1987	EKKY, Panel Veri	Grubel-Lloyd; Aquino	Ürün farklılaştırması için talebi temsi eden ortalama kişi başına düşen GSYİH, potansiyel ölçek ekonomisini ifade eden ortalama kişi başına düşen GSYİH ve ticaret yönelimi ile EİT arasında pozitif; coğrafi uzaklık ve ticaret dengesizliği ile negatif yönlü bir ilişki söz konusudur.
D. P. Clark ve D. L. Stanley (1999)	ABD ile gelişmekte olan ülkeler	1992	EKKY, Doğrusal, Logit	Grubel-Lloyd	Ticaret liberalizasyonu, ülkeler arası ekonomik büyüklük ve nispi faktör donatımlarındaki farkın azalması EİT üzerinde pozitif bir etkiye sahiptir.
M. Brülhart ve M. Thorpe (2000)	Malezya	1970-1994	Panel Veri	Grubel-Lloyd	Ekonomik büyüklük ve ticari oryantasyon EİT ile pozitif yönlü, mesafe ve faktör donatımı farklılıkları ile negatif yönlü bir ilişkiye sahiptir
E. M. Ekayanake (2001)	Meksika ve 56 ticaret ortağı	1996-1998	EKKY, Logit	Düzeltilmiş Grubel-Lloyd; Aquino	Gelir düzeyi, ortalama ülke büyüklüğü, ticaret yoğunluğu, ortak sınır, ortak dil, ve bölgesel entegrasyon ile EİT pozitif yönlü ilişkiye sahiptir. Gelir eşitsizliği, ülke büyüklüğündeki eşitsizlik, mesafe ve rekabet dengesizliği EİT ile negatif yönlü ilişki içindedir
K. Sharma (2002)	Yeni Zelanda	1990-2000	EKKY, Logit	Standart ve Düzeltilmiş Grubel-Lloyd; Aquino	Ticaret engellerinin kaldırılması ve çok taraflı anlaşmaların EİT'yi artırdığın gözlenmiştir.
D. P. Clark ve D. L. Stanley (2003)	ABD ve 22 gelişmiş ülke		Panel Veri	Grubel-Lloyd	GSYİH ve sermaye/işgücü oranı EİT ile pozitif yönlü; mesafe, nitelikli işgücü farklılıkları ve toprak/işgücü oranı farklılıkları ile negatif yönlü bir ilişki söz konusudur.
E. Çepni ve N. Köse (2003)	Türkiye ve seçilmiş ticaret partnerleri	1989-1999	Panel Veri	Düzeltilmiş Grubel-Lloyd	Türkiye'nin EİT'si için kişi başına gelir ve ticaret engellerinin önemli faktörler olduğu sonucuna varılmıştır.

Y. Kandoğan (2003)	22 geçiş ekonomisi, 28 gelişmiş ve gelişmekte olan ülke	1992-1999	EKKY	Grubel-Lloyd	Gelir düzeyi, ülke büyüklüğü, ticaret yoğunluğu, ticaret ortakları, ortak dil ve ortak sınır EİT ile pozitif yönlü ilişkiye sahiptir. Ülkelerin gelir düzeyi, ülke büyüklük farklılıkları, mesafe ve ticaret dengesizliği EİT ile negatif yönlü ilişkiye sahiptir.
G. Erlat ve H. Erlat (2003)	Türkiye	1969-1999	Statik ve Dinamik Ölçüm	Grubel-Lloyd; Brülhart	EİT belirleyicileri üzerine yapılan çalışmada 1980 sonrasında EİT'nin nispeten arttığı sonucuna varılmıştır.
J. Zhang,, A. V. Wittelooustuijn ve C. Zhou (2005)	Çin ve 50 ticaret ortağı	1992-2001	Panel Veri	Grubel-Lloyd	EİT'de önemli ölçüde artış gözlenmiştir. Bunun yanı sıra ekonomik büyüklük, ortak sınır ve DYY'ler ile EİT arasında pozitif ilişki olduğu; ticari engeller ile de negatif ilişki olduğu saptanmıştır.
K. Türkcan (2005)	Türkiye ve seçilmiş OECD ülkeleri	1985-2000	Panel Veri	Grubel-Lloyd	Ülkeye özgü belirleyicilerin, endüstriye özgü belirleyicilerine göre daha etkili olduğu tespit edilmiştir. Piyasa büyüklüğü, beşeri sermaye donanımı ve ülkeler arası uzaklık EİT ile negatif yönlü ilişkiye sahiptir.
H. Gabrish (2006)	AB ve sınır ülkeleri	1993-2000-2004	Panel Veri	Grubel-Lloyd	Kişisel gelir eşitsizliği ve teknoloji farklılıkları ile EİT arasında pozitif yönlü bir ilişki bulunmaktadır.
J. Caetano ve A. Galego (2007)	Orta ve Doğu Avrupa ülkeleri ile AB	1993-2001	Panel Veri, EKKY	Grubel-Lloyd	Ülke büyüklüğü ve mesafe ile EİT arasında negatif yönlü bir ilişki varken, ortak pazar ve ticari akım ile EİT arasında pozitif yönlü ilişki bulunmuştur.
K. Vogiatzoglou (2007)	AB ve Yunanistan	1981-2002	Panel Veri	Grubel-Lloyd	DYY'lerEİT'yi olumlu yönde etkilerken, işçilik maliyetleri ise olumsuz yönde bir etki göstermiştir.
J. Lefillear ve M. Maurel (2010)	Merkez ve Doğu Avrupa Ülkeleri	1993-2005	Panel Veri		DYY'lerEİT'yi olumlu yönde etkilerken, işçilik maliyetleri EİT üzerinde olumsuz etkiler ortaya çıkarmıştır.
G. Fainstein ve A. Netsunajev (2011)	Estonya, Letonya ve Litvanya	1999-2007	Panel Veri	Grubel-Lloyd	Pazar büyüklüğü ve beşeri sermaye EİT üzerinde olumlu, mesafe ise olumsuz etkiye sahiptir.
H. T. Pan ve Y. J. Jeong (2014)	Kore ve Asya	2002-2011	Panel Veri	Grubel-Lloyd	Aynı dil ve ticari entegrasyon EİT ile pozitif yönde; ticari engeller ve ticari dengesizlikler ise EİT'yi negatif yönde etkilemektedir.

C. Şentürk ve L. Kösekaşyaoglu (2014)	Türkiye ve 20 ticaret ortağı	1995-2012	Panel Veri	Grubel-Lloyd	Ortalama piyasa büyüklüğü, dışa açıklık ve ekonomik entegrasyon varlığı ile EİT pozitif yönlü ilişkiye sahiptir. Gelişmişlik farkı ve mesafe ise EİT ile negatif yönlü ilişkiye sahiptir.
J. Lapinska (2015)	Polonya ve AB ülkeleri	2002-2011	Panel Veri	Grubel-Lloyd	Ekonomik entegrasyon ve ortak dil EİT ile pozitif; ticari engeller ve ticari dengesizlik ile negatif yönlü ilişki içindedir.

Çalışmamızın bir diğer önemli kavramı olan PBE'ye yönelik literatür, talep yapısı ile dış ticaretin seyri Linder (1961) ile ilişkilendirildikten sonra Yeni Dış Ticaret Teorisinin genel modelleme yapısı içinde PBE'nin kavramsallaşması ile Krugman (1980) ile oluşmaya başlamış ve yeni dış ticaret teorisinin önemli kavramlarından birisi olmuştur. PBE kavramı; Firmaların piyasa payı, işgücü ücret seviyeleri ve uluslararası ticaretin bileşenleri ile ilişkilendirilerek mevcut literatürde üç farklı içerik ile tanımlanmaktadır (Zeng ve Uchikawa, 2014). Pazar büyüklüğü etkisinin, hangi durumlarda (farklılaştırılmış mallar, taşıma maliyetlerinin seviyesi, monopolcü piyasa yapısı, talebin çapraz esnekliği vs.) ve ne şekilde (etkili, etkisiz, tersine etkili) ortaya çıkabileceğini açıklamaya yönelik çalışmalar Helpman ve Krugman (1985), Davis (1997), Davis ve Weinstein (1998, 2003), Head ve Ries (2001), Head, Mayer, ve Ries (2002), Feenstra, Markusen, ve Rose (2003) tarafından yapılmıştır. Yapılan bu çalışmaların bazıları tamamıyla teorik modellemelerden oluşurken bazılarında ampirik uygulamalar da mevcuttur.

PBE'ni açıklama yönelik kullanılan temel modellerin oldukça uzun diyebileceğimiz bir varsayımlar listesi mevcuttur. Bu varsayımlar; tüketici tercihleri, piyasa yapısı, serbest ticarete konu olan bir malın varlığı, faktör fiyatları dengelenmesi ve iki ülkeli modeldir. İlgili literatürde bu varsayımların kaldırılabilmesine yönelik yapılan çalışmalar da önemli yer tutmaktadır (Behrens vd., 2009).

İlgili literatür incelendiğinde EİT'nin artmasına neden olabilen faktörlerin PBE ile yakından ilişkili olduğu görülmektedir. Ancak literatürde bu iki olguyu birlikte değerlendiren çalışmaya rastlanmamıştır. Çalışmamızda PBE'nin EİT ile ilişkisi mevcut literatürden de faydalanılarak oluşturulan model yardımıyla incelenerek, PBE'ye EİT açısından yeni bir bakış açısı kazandırılmaya çalışılmış ve böylece literatüre katkı yapmak amaçlanmıştır.

II. DEĞİŞKENLER, VERİ SETİ VE MODEL

Çalışmamızda EİT'nin literatürde bilinen belirleyicilerine, benzer üretim ve ticaret koşulları tarafından şekillenen ve aralarında ilişki olabileceğini

düşündüğümüz PBE'nin de ilave edilebilirliği araştırılmak istenmiştir. Bu tezi sınamak amacıyla oluşturulan modelin bağımlı değişkeni Grubel-Lloyd (1975) yöntemi kullanılarak hesaplanan EİT (IIT) katsayısıdır. Bağımsız değişkenlerden ilk ikisi PBE'yi temsil etmek üzere modele eklenen İhracat (E) ve Taşıma Maliyetleridir (TC). Diğer değişkenler ise ilgili literatürden EİT belirleyicisi olarak tespit ettiğimiz değişkenler veya bunları temsilen, verisine ulaşılabildiğimiz değişkenlerdir.

Tablo 2: Modele Ait Değişkenlerin Açıklanması

Değişkenler	Veri Kaynakları	Kısaltmalar	Tanımlar
Endüstri İçi Ticaret Katsayısı	Dünya Ticaret Örgütü	IIT	Ülke Bazlı dış ticaret verileri kullanılarak Grubel-Lloyd (1975) yöntemine göre hesaplanmış katsayılar.
İhracat	Dünya Ticaret Örgütü	E	Ülkenin Toplam İhracatı
Taşıma Maliyeti	Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü	TC	Her Ülkenin ABD, Almanya, Çin ve Japonya'ya İmalat Sanayi Taşıma Maliyetlerinin Endeks Değer Ortalaması
İleri Teknoloji İhracatı	Dünya Bankası	HTE	Havacılık, bilgisayar, eczacılık, bilimsel aletler ve elektrikli makineler gibi yüksek Ar-Ge yoğunluğuna sahip ürünlerin toplam ihracat içindeki payı.
Kişi Başına Gayri Safi Yurt İçi Hasıla	Dünya Bankası	PGDP	GSYİH'nin yıl ortası nüfusa bölünmesidir.
Doğrudan Yabancı Yatırım	Dünya Bankası	FDI	Kar geliri elde edilmek üzere yapılan net sermaye yatırımları
İhracat Ürünleri Birim Değeri	Dünya Bankası	EUV	İhraç Ürünleri Fiyat Endeksi

Modelin bağımlı değişkeni olan EİT katsayısı çalışmamız kapsamında hesaplanmıştır. EİT seviyesi bakımından genelde yüksek değerler, kategorik sınıflandırma ile ilgili olmaktadır. Kullanılan SITC Rev. 3 verileri gerçekçi bir EİT hesaplaması açısından da oldukça önemlidir. İfade edilen kategorik sınıflandırma ile endüstriler, tüketici talebinin çeşitlendiğini ve mal farklılaşmasının yaygın olarak yapıldığı sektörleri işaret etmektedir (Çalışkan, 2010:28-29). Hesaplama kullandığımız Uyarlanmış Grubel-Lloyd Endeksinin

(1975) anlamlı sonuçlar verebilmesi için 0 ile 1 arasında değerler alması gerekmektedir. Analiz, bu sonuçların doğruluğunu yansıtmaktadır. Uyarlanmış Grubel-Lloyd Endeksi (1975) ülkenin dış ticaret açıklarının etkisinin EİT katsayılarına etkisini en düşük düzeye indirebilmek için Grubel ve Lloyd (1975) tarafından geliştirilmiştir. Endeks hesaplaması şu şekildedir;

$$\bar{C}_i = \frac{\sum_i^n (X_i + M_i) - \sum_i^n |X_i - M_i|}{\sum_i^n (X_i + M_i) - |\sum_i^n X_i - \sum_i^n M_i|} \quad (1)$$

$\bar{C}_i$, n, i, X_i , M_i sırasıyla; Uyarlanmış Grubel-Lloyd Endeksini, endüstri sayısını, endüstriyi, endüstrinin ihracatını ve endüstrinin ithalatını temsil etmektedir. Çalışma kapsamında hesaplanan endeks değerlerine EK 1’de yer verilmiştir.

Modelin değişkenlerine ait bilgiler Tablo 2 ve Tablo 3’de verilmiştir. Tablo 3’de özet istatistik değeri gördüğümüz değişkenlere ait veri seti, 34 OECD ülkesinin 2000-2016 yılları arasındaki sektörel dış ticaret verilerinden elde edilen EİT katsayı değeri ve aynı yıllar için ülkelere ait makro değerlerden oluşturulmuştur.

Tablo 3: Değişkenlere Ait Özet İstatistikler

	IIT	E	TC	EUV	FDI	HTE	PGDP
Ortalama	0,4687	4973,213	100,4260	148,2486	6,007829	14,6412	37670,73
Medyan	0,4657	2447,795	98,2918	145,8921	2,9972	13,7448	38910,52
En Yüksek	0,9439	35270,94	193,0165	327,5585	252,3081	60,6634	111968,3
En Düşük	0,1312	27,8844	12,2569	88,0959	58,32288	1,4740	6934,723
Std. Sapma	0,1193	6739,630	26,3901	37,7791	14,5784	8,2622	21791,25
Çarpıklık	0,323215	2,405766	0,170408	0,8642	9,5435	1,0423	0,9351
Basıklık	5,625875	9,247787	3,613355	4,5901	147,9720	5,146898	4,0827
Jarque-Bera	176,1236	1497,638	11,85766	132,8520	514930,4	215,6754	112,4877
Olasılık	0,00000	0,00000	0,002662	0,000000	0,000000	0,000000	0,0000
Std. Sapma Top.	270,9173	2874517	58046,25	85687,71	3472,525	8462,657	21773681
Std. Sapma Kareleri Top.	8,213581	2,62E+10	401845,3	823532,8	122630,1	39389,18	2,74E+11
Gözlem	578	578	578	578	578	578	578

Yukarıda sunumunu yapmış olduğumuz değişkenler ile oluşturduğumuz model, çalışmamızın amacı, değişkenler ve veri setinin yapısı ve konuyla ilgili teorik arka plan dikkate alınarak dinamik panel veri analizine imkân tanıyan Fark GMM ve Sistem GMM modeli olarak belirlenmiş ve Eşitlik 3.2 de gösterilmiştir.

$$Y_{it} = \alpha_0 + \alpha_1 Y_{it-1} + \alpha_2 X_{it} + \alpha' Z_{it} + \gamma_i + \varepsilon_{it} \quad (2)$$

$i = 1, 2, 3, \dots, N$ ve $t = 1, 2, 3, \dots, T$

Y, X, Z, γ ve ε sırasıyla bağımlı değişken, açıklayıcı değişkenler, kontrol değişkenleri, gözlemlenemeyen birim etkileri ve hata terimlerini göstermektedir. α , tahmin edilecek katsayıları ifade etmektedir. Eşitlik 3.2'de sunulan standart modelin çalışmamıza uygun hale getirilmiş şekli Eşitlik 3.3'de sunulmuştur.

$$IIT_{it} = \alpha_0 + \alpha_1 IIT_{it-1} + \alpha_2 E_{it} + \alpha_3 TC_{it} + \alpha_4 HTE_{it} + \alpha_5 PGDP_{it} + \alpha_6 FDI_{it} + \alpha_7 EUV_{it} + \gamma_i + \varepsilon_{it} \quad (3)$$

III. MODELİN TAHMİN EDİLMESİ VE AMPİRİK BULGULAR

Fark ve Sistem GMM (Generalized Method of Moment) yöntemleri belirli bir süredir yaygın şekilde panel veri analizlerinde kullanılmaktadır. Bu yöntem, zaman serisinin (T) kısa, yatay kesitin (N) geniş olduğu panel veri setlerinde ve geçmiş dönem değerlerinden etkilenen bir bağımlı değişkene ilişkin analizlere uygun bir şekilde geliştirilmiştir. Bu tip dinamik modelleme bizim incelemekte olduğumuz EİT değişkeni ve diğer birçok iktisadi değişkeni incelemek açısından oldukça kullanışlı olmaktadır.

GMM tahmincilerinin, gecikmeleri "beyaz gürültü" (White Noise) hata terimleri varsayımı altında, enstrüman değişken olarak kullanması hata terimlerinin seri korelasyonda olduğu durumlarda tutarlılıklarını kaybedecektir (Arellano ve Bond, 1991:278). Diğer bir sorun da birim (N) etkilerden ve açıklayıcı değişkenlerden kaynaklı içsellik (endogeneity) sorunudur. İfade edilen varsayımların doğruluğunun ve içsellik sorununun elimine edilebilirliğinin test edilmesi için Sargan Testi (Hansen-J İstatistiği) ve otokorelasyon (AR(1) ve AR(2)) testleri model spesifikasyon yöntemi olarak kullanılmıştır.

Diğer yandan, açıklayıcı değişkenler zaman sabiti ise, bu değişkenlerin gecikmeli seviyeleri ilk farklar için çok zayıf araçlar olacaktır. Fark-GMM yönteminin bu sınırlandırması tahmincilerin yanlı ve tutarsız olmasına neden olabilir. Arellano ve Bover (1995) ve Blundell ve Bond (1998), Fark-GMM yönteminde yanlılık ve tutarsızlık olasılığını azaltmak için Sistem-GMM yöntemini önermektedir. Sistem-GMM yaklaşımı, fark ve seviye denklemlerini birlikte ele alır, böylece tahmin edicinin daha etkin olması sağlanır.

GMM tahmin edicilerin performansı, iki varsayımın geçerliliğine bağlıdır. İlk olarak, modeldeki hata terimleri arasında birinci dereceden otomatik korelasyon olsa bile, ikinci dereceden otomatik korelasyon olmamalıdır. Arellano ve Bond (1991), ilk fark modelinin kalıntıları için AR (1) ve AR (2) testleri ile "oto-korelasyonu olmayan" boş hipotezini test eder. AR (1) ve AR (2) sırasıyla birinci ve ikinci sırada otokorelasyon olup olmadığını belirler. İkincisi, araç değişkenlerinin geçerli olduğu varsayımdır. Bu hipotezin geçerliliği Sargan (Hansen-J istatistik) testi ile araştırılmıştır. Sargan testi, "araçsal değişkenlerin

geçerli" olduğu yönündeki boş hipotezi inceler. Sonuç olarak, boş hipoteze, test sonucunun istatistiksel önemi temelinde karar verilir. Tablo 3'de görülen sonuçlara göre modelimiz her iki varsayımı da sağlamıştır. Dolayısıyla model spesifikasyon testleri sonucunda modelimizin geçerli olduğu sonucuna varılmıştır.

Panel veri analizlerinde sabit etki ve rassal etki modelleri ile parametreler tahmin edilmektedir. Bu iki modelden istatistiksel olarak geçerli olana karar verilmesi için çalışmamızda Hausman (1978) testine yer verilmektedir. Hausman (1978) testinde sıfır hipotezi rassal etkili model şeklinde alternatif hipotez ise sabit etkili model şeklinde kurulmuştur. Tablo 3'de görülen Hausman (1978) Testine göre statik modelin sabit etkilere göre tahmin edilmesinin daha doğru olacağına karar verilmiştir ve yine Tablo 3'de Sabit Etkiler EKK sonuçlarına yer verilmiştir.

Panel veri analizinde panel EKK yöntemi sonucunda elde edilecek olan tahmincilerin tüm birimler için ortalama olarak hesaplanması bu tahmincilerin hatalı olarak sonuçlanmasına neden olabilmektedir. Bu da araç değişkenlerinin kullanımını zorunlu kılmaktadır. Sabit etkiler üzerinden hesaplanması gerçekleştirilen EKK bağımlı değişkenin gecikmeli değeri ile gözlenmemiş birim etkilerin pozitif bir ilişki içerisinde olması sapmalara neden olacak bu sorun ise GMM tahmin yöntemi ile aşılabilecektir.

Modelimiz Fark-GMM ve Sistem-GMM yanında sağlamlık (robustness) kontrolü ve karşılaştırma yapabilmek için statik panel veri yöntemiyle de tahmin edilmiştir. Tüm model spesifikasyon test sonuçları ve çalışmamızda oluşturduğumuz modelin üç farklı yöntemle tahmin sonuçları Tablo 3'de verilmiştir.

Tablo 3: Pazar Büyüklüğü Etkisi ile EİT Arasındaki İlişki Panel Veri Sonuçları

Bağımlı Değişken: IIT Katsayısı	Sabit Etkiler EKK	Fark GMM	Sistem GMM
Bağımsız Değişkenler	Katsayı (P Değeri)	Katsayı (P Değeri)	Katsayı (P Değeri)
IIT _{t-1}	-	0,835 (0,0005)	0,117 (0,0000)
E	0,0018 (0,0255)	0,0081 (0,0014)	0,0002 (0,0000)
TC	-0,0835 (0,0005)	-0,7774 (0,0000)	-0,2272 (0,0000)
PGDP	0,0001 (0,0000)	-0,0059 (0,0000)	-0,0007 (0,0000)

HTE	0,2128 (0,0019)	1,7547 (0,0000)	0,8708 (0,0000)
FDI	0,0167 (0,6125)	0,0349 (0,1029)	0,1324 (0,0000)
EUV	0,0183 (0,3644)	0,1690 (0,0000)	0,0089 (0,0036)
Hausman (1978) Test İstatistiği (Chi-Sq.) <i>p</i> Değeri	15,5674 (0,0163)	-	-
Hansen <i>J</i> -İstatistiği <i>p</i> Değeri	-	29,4053 (0,3921)	32,3088 (0,3064)
AR (1) <i>m</i> - İstatistiği <i>p</i> Değeri	-	-23,3824 (0,9268)	276,7404 (0,4423)
AR (2) <i>m</i> - İstatistiği <i>p</i> Değeri	-	-467,1139 (0,1733)	-320,8299 (0,1944)
Araç Değişken Sayısı	-	34	35
Gözlem Sayısı	578	510	510
Ülke Sayısı	34	34	34

Tablo 3’de EİT ve PBE ilişkisinin incelendiği üç farklı model sonuçları görülmektedir. İstatistik değerlerine ilişkin olasılık değerleri (P Values) parantez içerisinde verilmiştir. Sonuçlar %10, %5 ve %1 anlamlılık düzeyine göre analiz edilmiştir.

Çalışmanın ilk modeli dinamik Sabit Etkili EKK yöntemine göre oluşturulmuştur; ileri teknoloji ihracatı (HTE), kişi başına GSYİH (PGDP), doğrudan yabancı yatırım (FDI), ihracat ürünleri birim değeri (EUV) ve ihracat (E) için pozitif yönlü bir ilişki söz konusudur. Taşıma maliyeleri (TC) olarak belirtilen bağımsız değişken ise EİT ile negatif yönlü bir ilişkiye sahiptir. İki model için de HTE, FDI, EUV ve E pozitif yönlü ilişkiye sahip olup PDGP ve TC negatif yönlü ilişki göstermiştir.

Fark GMM ve Sistem GMM model tahmininin geçerli olabilmesi için öncelikli olarak spesifikasyon test sonuçlarının değerlendirilmesi gerekmektedir. Çünkü GMM tahmincisinin etkin ve tutarlı sonuçlar vermesi için öncelikli olarak hata terimleri arasında korelasyonun olmaması ve araç değişkenlerinin geçerli olması varsayımlarına bağlıdır. İlk varsayım kapsamında otokorelasyon varlığını sınanan AR (1) ve AR (2) testleri yapılmıştır. AR (1) ile ifade edilen “hata terimlerinde birinci mertebeden otokorelasyon yoktur” hipotezi test edilirken, AR (2) testinde “hata terimlerinde ikinci mertebeden otokorelasyon yoktur” yoktur hipotezi test edilmektedir. Sonuçlara göre her iki model için “hata terimlerinde ikinci mertebeden otokorelasyon yoktur” hipotezi reddedilememiştir. AR(2)>0.05 eşitliği için fark GMM, 0.1733 ve sistem GMM için 0.1944 olduğundan kurulan modellerde otokorelasyon sorunu olmadığını

ifade etmektedir. Bunun yanı sıra Hansen testi olasılık değerleri incelendiğinde “aşırı tanımlama kısıtlamaları geçerlidir” hipotezi reddedilmemektedir. Böylece araçların geçerli olduğu sonucuna varılmaktadır.

Model sonuçlarının her üç yöneme göre de büyük oranda benzerlik gösterdiği söylenebilir. Çalışmada ileri sürdüğümüz tezi test etmek amacıyla modele dahil ettiğimiz iki bağımlı değişken olan İhracat ve Taşıma maliyetlerinin (PBE temsilen) her üç modelde de anlamlı sonuçlar verdiği görülmüştür. Beklenildiği gibi ölçek ekonomileri ve pazara erişim kolaylığını gösteren ihracatın EİT ile doğru yönlü, taşımam maliyetlerinin ise ters yönlü ilişkide olduğu görülmektedir. Mevcut literatürde hali hazırda var olan ve EİT belirleyicileri olarak düşünülen, modele dahil ettiğimiz değişkenlerin de EİT üzerinde etkili oldukları sonucuna ulaşılmıştır. Yalnızca doğrudan yabancı sermaye yatırımları üç modelin birinde anlamlı sonuçlar vermiştir.

Mevcut literatürde ülkelerin gelişmişlik düzeyi ile EİT seviyesinin doğru yönde ilişkili olduğu düşünülmektedir. Bu ilişkiyi kontrol amaçlı modele koymuş olduğumuz PGDP değişkeni ile EİT arasında negatif bir ilişki saptanmıştır. Bu durum literatüre göre oluşan beklentinin tersinedir. Ancak Grafik 2 incelendiğinde özellikle 1980’lerden bu yana EİT’nin gelişmiş ülkeler arasında gerçekleşen ticaret yapısı şeklinden uzaklaştığı ve küresel bir boyut kazandığı gözlemlenmektedir. Bizim çalışmamızdaki sonuçlar da bu gözlenen yapıyı sayısal yöntemlerle doğrular niteliktedir.

SONUÇ

Uluslararası ticaretin tarih boyunca medeniyetlerin temel zenginlik kaynaklarından birisidir diyebiliriz. Dünya ticaretinden daha yüksek pay alan, bu ticareti yönlendirebilen ülkeler hızlı gelişmeler göstermiş ve zenginlik seviyelerini arttırabilmişlerdir. Bu bağlamda ülkelerin kendilerine çıkar sağlayabilecekleri şekilde uluslararası ticarete daha büyük ölçüde katılmaları önemli hedefler arasında olmalıdır. Diğer yandan uluslararası ticaretin yapısı da zaman içerisinde önemli değişimlere uğramıştır. Farklı endüstrilere ait farklı malların karşılıklı ticaretini yerine aynı endüstri içerisinde bulunan malların ve hatta aynı malın farklı üretim aşamalarında bulunan girdilerinin karşılıklı ticareti uluslararası ticarete önemli yer tutmaktadır. Dünyada özellikle geçtiğimiz yüzyılın ikinci yarısından itibaren yeni bir üretim sistemi kurulmakta ve bu sistemin devamlılığını sağlayacak bir ticaret yapısı oluşturulmaktadır.

Uluslararası ticaretten daha büyük oranda faydalanmayı amaçlayan, üretim, istihdam ve gelir artışları hedefleyen ülkelerin değişim bu yapıyı iyi analiz etmesi ve buna göre politikalar belirlemesi gerekmektedir. Çalışmamız uluslararası ticaret içerisinde payı giderek artan EİT’nin belirleyicilerini anlamaya yönelik önemli bulgular sunmaktadır. Özellikle literatürde daha önce

üzerinde durulmayan PBE ile EİT ilişkisini incelemiş ve anlamlı sonuçlara ulaşılmıştır. Elde edilen sonuçlardan bir takım politik önermeler de çıkarmak mümkündür. (i) Ölçek ekonomileri rekabetteki önemli yerini korumaktadır. Firmaların ölçek büyüklüklerini arttırmalarının teşvikinin yanında birbirleriyle uyumlu bir şekilde, iyi organize edilmiş uzmanlaşma düzeylerine ulaşmalarını sağlamaları da teşvik edilmelidir. (ii) İhracat da firmalara üretim ölçeklerinin arttırma anlamında önemli bir fayda sağladığından ihracatın sistematik bir şekilde teşviki sağlanmalıdır. Özellikle kurulan küresel üretim sisteminde yüksek katma değerler sağlayan ve üretimin stratejik kısımlarında yer alan firmalara sahip olabilmemiz ülkemiz açısından oldukça önemlidir. (iii) Taşıma maliyetleri EİT gelişimi açısından negatif etkiye sahiptir. Dolayısıyla gelişen teknolojik altyapıyı da kullanarak etkin ulaştırma ağlarının oluşturulması, lojistik planlamalarının yapılması gerekmektedir. Dünya'nın en önemli pazarlarından biri olan Avrupa Birliği'ne yakınlığımızdan daha ileri seviyelerde faydalanılabileceğimiz üretim ve dağıtım ağlarının oluşturulması gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- Annicchiarico, B. ve Beniamino Q. (2000). Aggregated measures of intra-industry trade: a critical comparison, mimeo, CEIS-University of Rome Tor Vergata.
- Aquino, A. (1978). Intra-industry trade and inter-industry specialization as concurrent sources of international trade in manufactures, *Weltwirtschaftliches Archiv*, 114(2), 275-296.
- Arellano, M. ve Stephen B. (1991). Some test of specification for panel data: monte carlo evidence and an application to employment equations, *The Review of Economic Studies*, 58(2), 277-297.
- Balassa, B. (1963). European integration: problems and issues, *The American Economic Review*, 53(2), 175-184.
- Balassa, B. (1966). Tariff reductions and trade in manufactures among the industrial countries, *American Economic Review*, 56(3), 466-473.
- Balassa, B. (1986). The determinants of intra-industry specialization in united states trade, *Oxford Economic Paper*, 38(2), 220-233.
- Balassa, B. ve Luc B. (1987). Intra-industry specialisation in a multi-industry framework, *The Economic Journal*, 97(388), 923-939.
- Behrens, K., Andrea R. L., Gianmarco I.P., Ottaviano T. ve Takatoshi T. (2009). Beyond the home market effect: market size and specialization in a multi-country world, *Journal of International Economics*, 79(2), 259-265.
- Kaynak editörlü kitap ise kaynakçada belirtilen şekilde düzeltilmelidir.
- Bergstrand, J. H. (1990). The heckscher-ohlin samuelson model, the linder hypothesis and the determinants of bilateral intra-industry trade, *The Economic Journal*, 100(403), 1216-1229.
- Brühlhart, M. (1994). Marginal intra-industry trade: measurement and relevance for the pattern of industrial adjustment, *Weltwirtschaftliches Archiv*, 130(3), 600-613.
- Brühlhart, M. (2009). An account of global intra-industry trade, 1962-2006, *The World Economy*, 32(3), 401-459.
- Brühlhart, M. ve Michael T. (2000). Intra-industry trade and adjustment and malaysia: puzzling evidence, *Applied Economic Letters*, 7(11), 729-733.
- Caetano, J. ve A. G. (2007). In search for the determinants of intra-industry trade with in an enlarged europe, *South-Eastern Europe Journal of Economics*, 5(2), 163-183.
- Caves, R. E. (1981). Intra-industry trade and market structure in the industrial countries, *Oxford Economic Paper*, 33(2), 203-223.
- Clark, D. P. (1993). Recent evidence on determinants of intra-industry trade, *Weltwirtschaftliches Archiv*, 332-344.

- Clark, D. P. ve D. L. S. (1999). Determinants of intra-industry trade between developing countries and the united states, *Journal of Economic Development*, 24(2), 79-95.
- Clark, D. P. ve D. L. S. (2003). Determinants of intra-industry trade between the united states and industrial nations, *International Economic Journal*, 17(3), 1-18.
- Çalışkan, Ö. (2010). Türkiye AB ticaretinde endüstri içi ticaret olgusu (1990-2007), *Hacettepe Üniversitesi İİBF Dergisi*, 28(2), 1-45.
- Çepni, E. ve Köse N. (2003). Intra-industry trade patterns of Turkey: A panel study, *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 5(3), 13-28.
- Davis, D. R. (1997). The home market, trade, and industrial structure, *NBER Working Paper*, 6076, 2-27.
- Davis, D. R., David E. W. (1998). Economic geography and regional production structure: an emprical investigation, *European Economic Review*, 4(2), 379-407.
- Davis, D. R., David E. W. (2003). Market access, economic geography and comparative advantage: An emprical test, *Journal of International Economics*, 59(1), 1-23.
- Ekanayake, E. M. (2001). Determinants of intra-industry trade: the case of Mexico, *The International Trade Journal*, 15(1), 89-112.
- Erlat, G. ve Erlat H. (2003). Measuring intra-industry trade and marginal intra-industry trade: The case for Turkey, *Emerging Markets Finance and Trade*, 39(6), 5-38.
- Fainstein, G. ve Netsunajev A. (2011). Intra-industry trade development in the baltic states, *Emerging Markets Finance&Trade*, 47(3), 95-110.
- Feenstra, R. C., Markusen J. R ve Rose A. K. (2003). Using the gravity equation to differantiate among alternative theories of trade, *Canadian Journal of Economics*, 34(2), 430-447.
- Fujita, M., Krugman P. ve Venables, A. J. (1999). *The spatial economy: cities, regions and international trade*. London: The MIT Press.
- Gabrisch, H. (2006). Vertical intra-industry trade between EU and accession countries, *IWH Discussion Papers*, 12, 1-24.
- Greenaway, D., Hine R.C., Milner, C. ve Elliott, R. (1994). Adjustment and the measurement of marginal intra-industry trade, *Weltwirtschaftliches Archiv*, 130, 418-427.
- Grubel, H. (1967). Intra-industry specialization and the pattern of trade, *The Canadian Journal of Economics and Political Science*, 33(3), 374-388.
- Grubel, H. ve Lloyd P. (1975); *Intra-industry trade: The theory and measurement of international trade in differentiated products*, London: Mac Millan Press.

- Hamilton, C. ve Kniest P. (1991). Trade liberalisation, structural adjustment and intra-industry trade: a note, *Weltwirtschaftliches Archiv*, 27(2), 356-367.
- Hausman, J. A. (1978). Specification tests in econometrics, *Econometrica*, 46, 1251-1271.
- Head, K. ve Ries J. (2001). Increasing returns versus national product differentiation as an explanation for the pattern of u.s.-canada trade, *The American Economic Review*, 91(4), 858-876.
- Head, K., Mayer T. ve Ries J. (2002). On the pervasiveness of home market effects, *Economica*, 69(275), 371-390.
- Hesse, H. (1974). Hypotheses for the explanation of trade between industrial countries, 1953 – 1970,” The International Division of Labour: Problems and Perspectives, International Symposium, Tübingen.
- Kandoğan, Y. (2003). “Intra-industry trade of transition countries: trends and determinants,” *Emerging Markets Review*, 4(3), 273-286.
- Krugman, P. (1980). Scale economies, product differentiation, and the pattern of trade, *The American Economic Review*, 70(5), 950-959.
- Lapinska, J. (2015). The economic integration as a determinant of intra-industry trade: the case of poland, *International Economics*, 22(33), 77-87.
- Lee, Y. S. (1989). A study of determinants of intra-industry trade among the pacific basin countries, *Weltwirtschaftliches Archiv*, 125(2), 346-358.
- Lefillier, J. ve Maurel M. (2010). Inter and ,intra industry linkages as a determinant of FDI in central and eastern europe, *Economic System*, 309-330.
- Linder, S. B. (1961). *An essay on trade and transformation*, New York: Wiley.
- Loertscher, R. ve Wolter F. (1980). Determinants of intra-industry trade: among countries and across industries, *Review of World Economics*, 116(2), 280-293.
- Michaely, M. (1962). *Concentration in international trade*, Amsterdam: North Holland.
- Phan, H. T. ve Jeong Y. J. (2014). An empirical analysis of intra-industry trade in manufactures between Korea and ASEAN, *Journal of Economic Studies*, 41(6), 833-848.
- Posner, M. (1961). International trade and technical change, *Oxford Economic Paper*, 13(3), 323-341.
- Sharma, K. (2002). How important is the processed food in intra-industry trade? the australian experience, *Journal of Economic Studies*, 29(2), 121-130.
- Stone, J. A. ve L. Hyun-Hoon (1995). Determinants of intra-industry trade: A longitudinal, cross-country analysis, *Weltwirtschaftliches Archiv*, 131, 67-85.

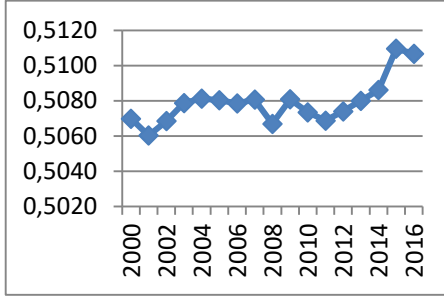
- Şentürk, C. ve Kösekahyaoglu L. (2014). Türkiye'nin endüstri içi ticaretinin ülke ve politika temelli belirleyicilerine yönelik bir uygulama, *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 36(2), 299-325.
- Toh, K. (1982). "A cross-section analysis of intra-industry trade in US Manufacturing industries, *Weltwirtschaftliches Archiv*, 118(2), 282-301.
- Türkcan, K. (2005). Determinants of intra-industrytrade in final goods and intermediate goods between Turkey and selected OECD countries, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Ekonometri ve İstatistik Dergisi*, 1(1), 20-40.
- Verdoorn, P. J. (1960). *The intra-block trade benelux, economic consequence of the size of nations*, London: Macmillan.
- Vogiatzoglou, K. (2007). Intra and extra-eu intra-industry trade in greece: trends, determinants, and structural adjustment, *Journal of Economic and Social Research*, 9(1), 19-54.
- Zang, J., Witteloostuijn A.ve Zhou C. (2005). Chinese bilateral intra-industry trade: a panel data study for 50 countries in the 1992-2001 period, *Weltwirtschaftliches Archiv*, 141(3), 510-540.
- Zeng, D. ve Uchikawa T. (2014). Ubiquitous inequality: the home market effect in a multicountry space, *Journal of Mathematical Economies*, 50, 225-233.

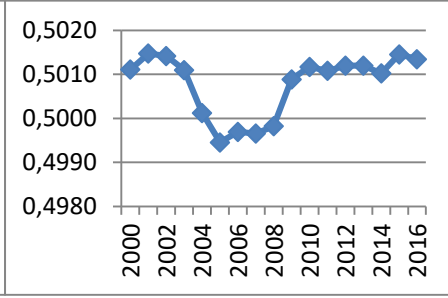
EKLER

Ek 1: Çalışmamız kapsamındaki ülkeler için hesaplanan Grubel-Lloyd(1975) EİT Katsayı Grafikleri

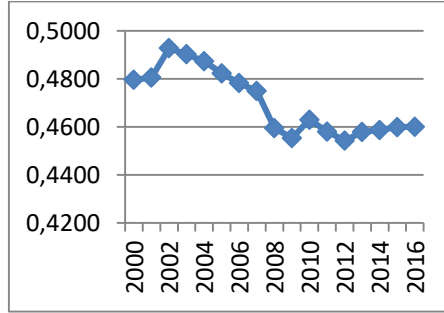
Avustralya

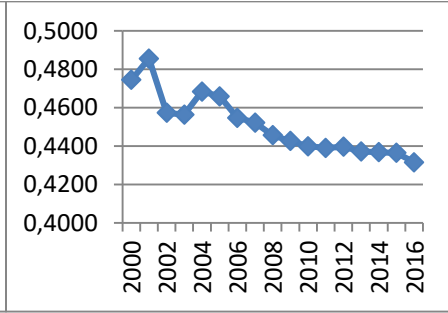
Avusturya

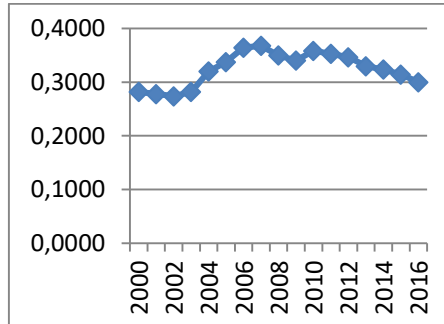
Belçika

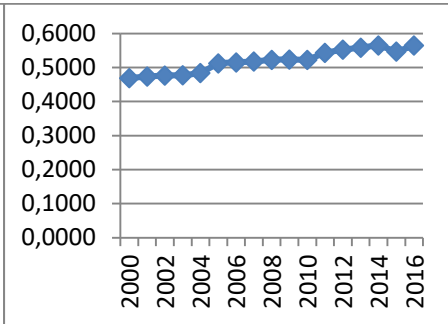
Kanada

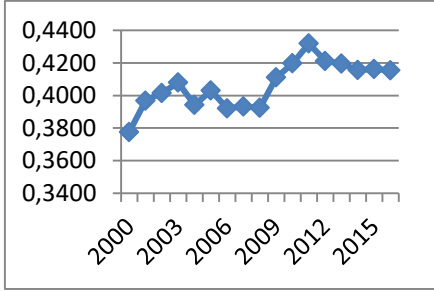
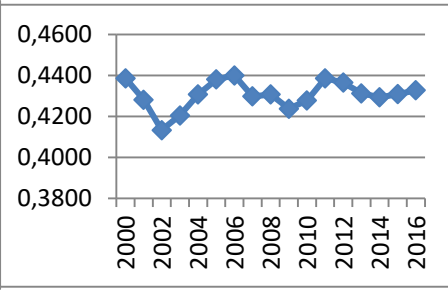
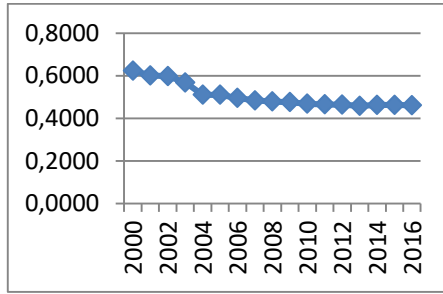
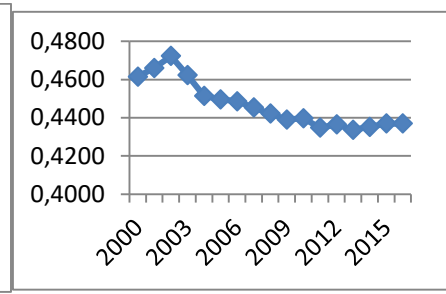
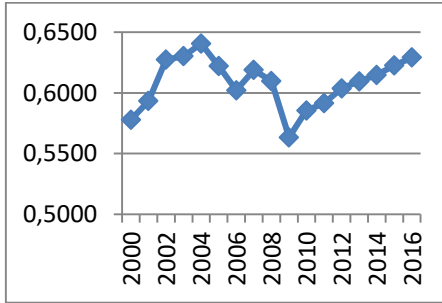
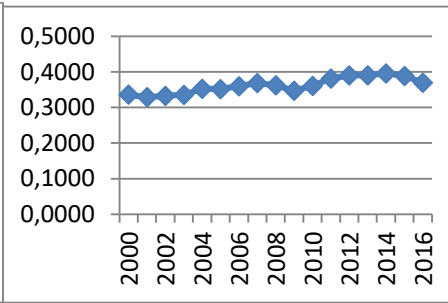
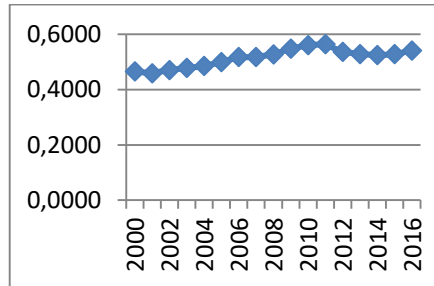
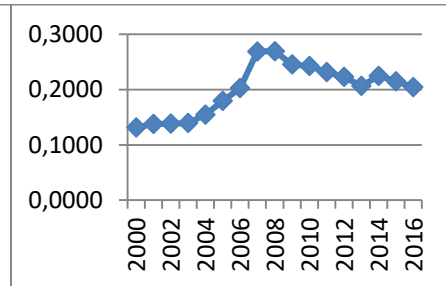

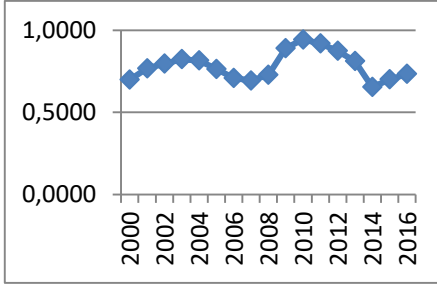
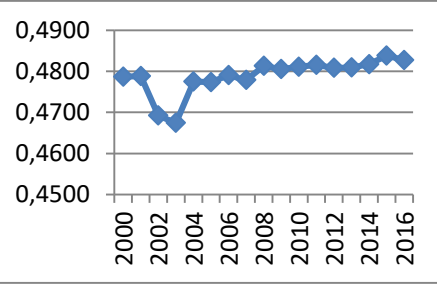
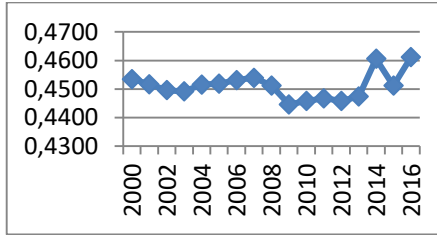
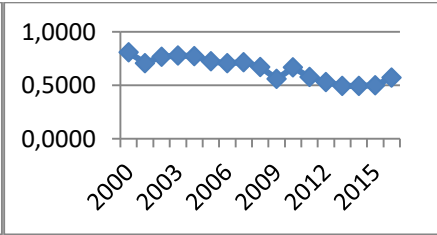
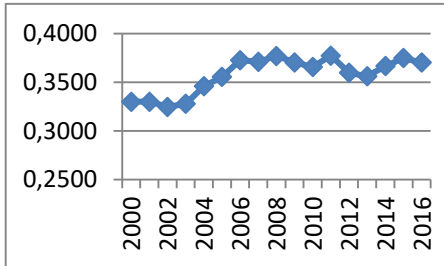
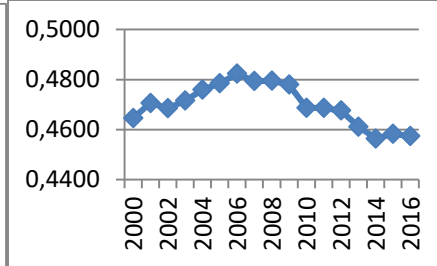
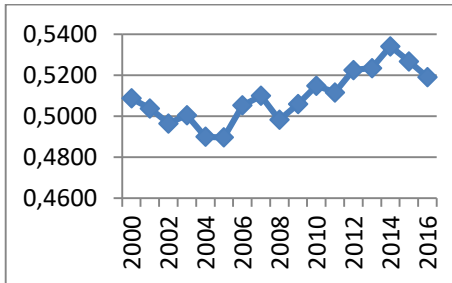
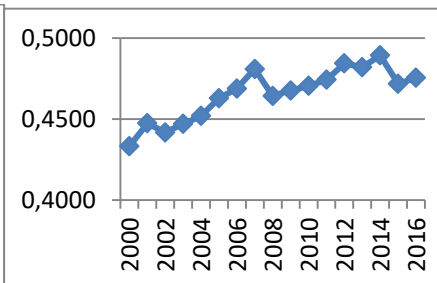
Şili

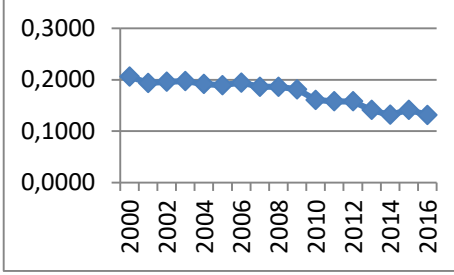
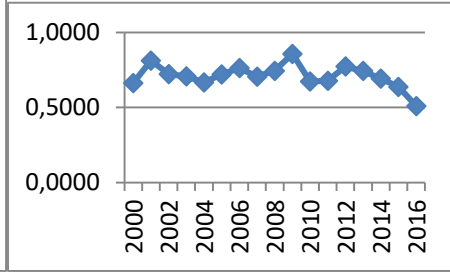
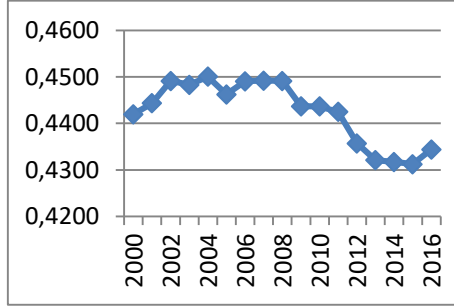
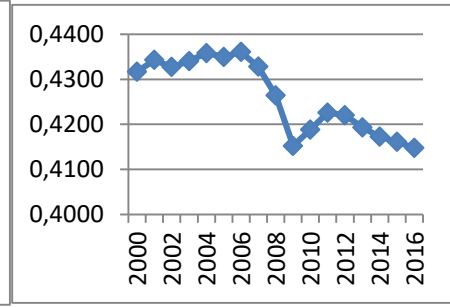
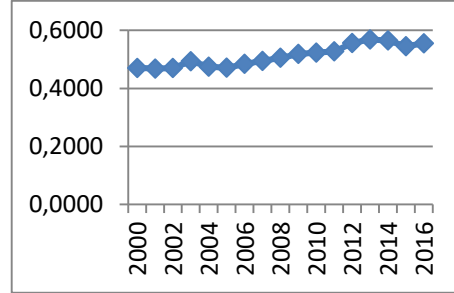
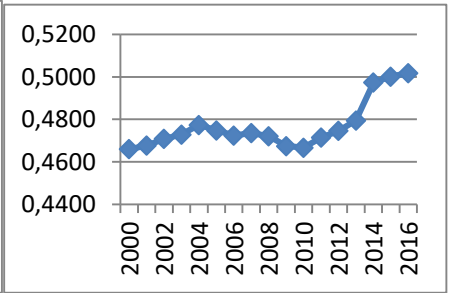
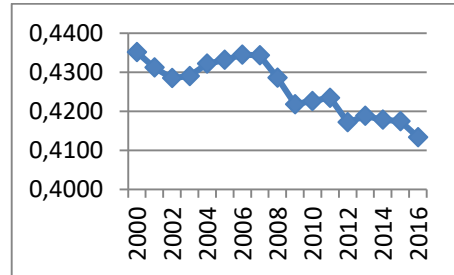
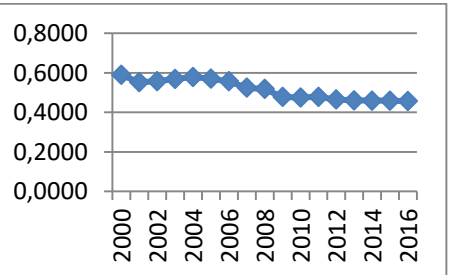

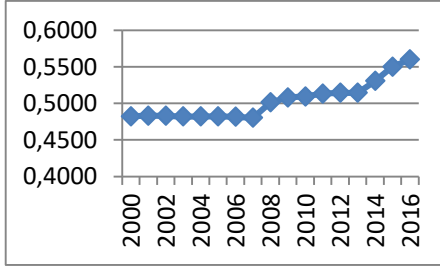
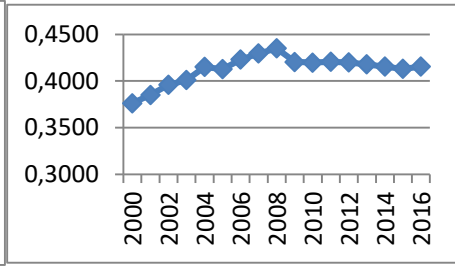
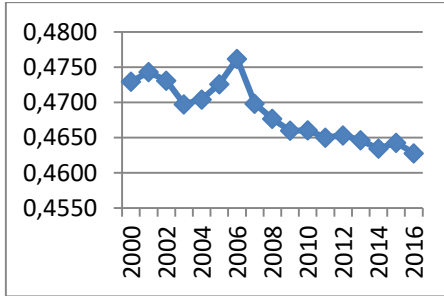
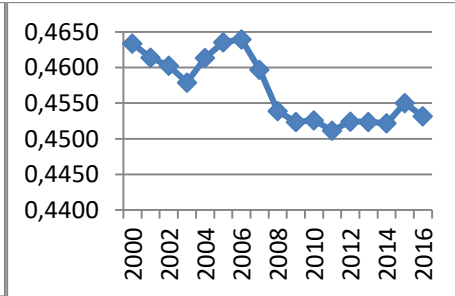
Çek Cumhuriyeti

Danimarka**Estonya****Finlandiya****Fransa****Almanya****Yunanistan****Macaristan****İzlanda**

İrlanda**İsrail****İtalya****Japonya****Litvanya****Lüksemburg****Meksika****Hollanda**

Yeni Zelanda**Norveç****Polonya****Portekiz****Slovakya****Slovenya****İspanya****İsveç**

İsviçre**Türkiye****Birleşik Krallık****Amerika Birleşik Devletleri**

İŞLETMELERİN İNOVASYON YAPMALARINA ENGEL OLAN FAKTÖRLERİN BELİRLENMESİNE YÖNELİK BİR ARAŞTIRMA: ERZİNCAN ORGANİZE SANAYİ BÖLGESİ ÖRNEĞİ*

Serkan DEMİRDÖĞEN**

ÖZ

Bu çalışma Erzincan Organize Sanayi Bölgesinde (OSB) faaliyet gösteren işletmelerin inovasyon yapmalarına engel olan iç ve dış faktörlerin belirlenmesi amacıyla yapılmıştır. Çalışmada ayrıca iç inovasyon engelleri ile dış inovasyon engelleri arasında ve inovasyon engelleri ile işletmelerin genel yapısı (yıllık ciro, faaliyet süresi ve çalışan sayısı) arasında anlamlı bir ilişkinin olup olmadığının tespit edilmesi amaçlanmıştır. Bu amaçlar doğrultusunda hazırlanan anket formu 2018 yılı Nisan ayı itibariyle, Erzincan OSB’ de faaliyet gösteren 35 işletmenin sahip ve yöneticilerinin tamamına uygulanmıştır. Araştırmanın sonuçlarına göre, dış inovasyon engeli olarak “ürün yeniliğinin kopyalanmasının kolay olması”, iç inovasyon engeli olarak da “çalışanların yeteneklerinin yetersiz olması” ön plana çıkan engeller olmuştur. Ayrıca yapılan korelasyon analizi sonuçlarına göre iç ve dış inovasyon engelleri arasında güçlü ve anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Çalışmanın merkezi ve yerel birimler tarafından işletmelerin inovasyon güçlerinin artırılmasına yönelik olarak yapacakları planlamalara ve çalışmalarına önemli katkılar sağlayacağı düşünülmektedir. Bu sayede de işletmelerin ve ülkenin teknolojik gelişimine ve uluslararası rekabetçiliğine çeşitli katkılar sağlanması umulmaktadır. Ayrıca çalışmanın ülke genelinde iç ve dış inovasyon engellerinin belirlenmesine yönelik yapılacak akademik çalışmalara da katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Anahtar Kavramlar: İnovasyon, İnovasyon Engelleri, Erzincan OSB.

A STUDY ON DETERMINING THE FACTORS PREVENTING ENTERPRISES FROM INNOVATION: ERZİNCAN ORGANIZED INDUSTRIAL ZONE EXAMPLE

ABSTRACT

This study was conducted to determine the internal and external factors that prevent the innovation activities of enterprises operating in the Erzincan Organized Industrial Zone (OIZ). Additionally, it was also aimed in this study to determine whether there was a statistically significant relationship between internal and external innovation barriers, and also between the innovation barriers and general structures of the enterprises (annual return, operating cycle, and number of employees). The survey form that was prepared in line with these aims was applied to all the owners and managers of 35 enterprises that were functioning in the Erzincan OIZ as of

---

*Bu çalışma 2018 yılında 1. Uluslararası Sosyal Bilimler ve İnovasyon Kongresin de (SOS-CON) sunulan “Kobilerin İnovasyon Faaliyetlerini Engelleyen Faktörlerin Belirlenmesi: Erzincan Osb Örneği” başlıklı bildirdiden türetilmiştir.

** Dr. Öğr. Üyesi, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Sağlık Yönetimi Bölümü, sdemirdogen@erzincan.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0001-9134-7154>
Makalenin gönderilme tarihi: 4 Şubat 2019 *Kabul tarihi: 19 Eylül 2019*

April 2018. According to the results of the study, “the simplicity of copying the product innovation” was determined as the external innovation barrier, and “insufficient skills of the employees” was determined as the internal innovation barrier. Additionally, based on the results of the correlation analysis, it was determined that there was a statistically significant and strong relationship between the internal and external innovation barriers. It is considered that this study will make important contributions to the plans and studies to be conducted by the central and local units for increasing the innovation potentials of enterprises. By this means, it is expected that this will also contribute to the technological development and international competitiveness of enterprises and country. In addition, it is thought that the study will contribute to the academic studies that will be conducted in order to identify internal and external innovation barriers throughout the country.

Keywords: Innovation, Innovation Barriers, Erzincan OIZ.

GİRİŞ

İnovasyon, rekabet gücü ve ekonomik büyüme açısından büyük bir öneme sahiptir. Günümüzde, piyasa ekonomisinin önemli bir unsuru, fiyattan ziyade pazardaki firmalar arasındaki rekabet ve rekabetin itici gücü olarak da inovasyon’ dur (Blasco, Quevedo ve Carrizosa, 2008, s. 433). Artan rekabet ve kısalan ürün yaşam döngüleri inovasyon faaliyetlerine verilen önemin giderek artmasına sebep olmaktadır (Moellers, Visini ve Haldimann, 2018, s. 1). İnovasyon, iş birliğinin, bilginin ve bilgi alışverişinin çok önemli rol oynadığı sosyal ve etkileşimli bir süreçtir (Chasanidou, Sivertstøl ve Hildrum, 2018, s. 1). Ancak özellikle küçük ve orta ölçekli işletmelerde insan kaynaklarında ve teknolojiye yaşanan eksiklikler inovasyon süreçlerinde belirli engellerin ortaya çıkmasına sebep olmaktadır (Larsen ve Lewis, 2007, s.142).

İşletmelerin büyük çoğunluğunun küçük ve orta ölçekli olduğu Türkiye’de de inovasyon yapma konusunda büyük sıkıntılar yaşanmaktadır. Global İnovasyon Endeksi raporları bu durumun bir göstergesi olarak görülebilir. Global İnovasyon Endeksi 2017 yılı raporuna göre Türkiye 127 ülke içerisinde Birleşik Arap Emirlikleri, Polonya, Macaristan, Litvanya, Hırvatistan ve Romanya gibi ülkelerin gerisinde kalarak 38,09 puanla 43. sırada (Institut Européen d'Administration des Affaires [INSEAD], 2017) yer alırken 2018 yılında 68,40 puanla İsviçre’nin birinci olduğu listede 37,42 puanla 50. sıraya kadar gerilemiştir (INSEAD, 2018). Türkiye’nin bu sıralamada Birleşik Arap Emirlikleri, Polonya ve Romanya gibi ülkelerin gerisinde kalması dikkat çekmekte ve inovasyon konusunda kat etmesi gereken büyük mesafelerin olduğunu göstermektedir.

Türkiye’nin özellikle Doğu bölgesinde yer alan ve sanayisi nispeten daha az gelişmiş illerinde faaliyet gösteren işletmelerin inovasyon yapma konusunda çok daha büyük engellerle karşılaştıkları düşüncesi ve bu engellerin tespit edilip kaldırılmasına yönelik olarak yapılacak çalışmaların işletmelere büyük katkılar sağlayacağı fikri bu çalışmanın hareket noktasını oluşturmuştur.

Organize Sanayi Bölgesinde faaliyet gösteren işletmelerin daha modern yönetim ve imalat tekniklerini kullandıkları ve inovasyon faaliyetlerinin önemini daha iyi kavradıkları düşüncesiyle bu çalışma Erzincan Organize Sanayi Bölgesi'nde faaliyet gösteren işletmelerle sınırlandırılmıştır. Çalışma ile Erzincan Organize Sanayi Bölgesi'nde faaliyet gösteren işletmelerin inovasyon yapmalarına engel olan dış ve iç faktörlerin belirlenmesi ve inovasyon engelleri ile işletmelerin genel yapısı (yıllık ciro, faaliyet süresi ve çalışan sayısı) arasında anlamlı bir ilişki olup olmadığının tespit edilmesi amaçlanmaktadır. Çalışmanın il ve bölge bazında işletmelerin inovasyon güçlerinin artırılmasına yönelik olarak yapılacak planlamalara ve çalışmalara önemli katkılar sağlayacağı düşünülmektedir. Bu sayede de çalışmanın işletmelerin ve ülkenin teknolojik gelişimine ve uluslararası rekabetçiliğine çeşitli katkılar sağlaması umulmaktadır.

Çalışmada, işletmelerin inovasyon yapmalarına engel olan faktörleri belirlemek için işletme sahip veya yöneticilerine üç bölümden oluşan bir anket uygulanmıştır. Anketin birinci bölümü, işletmelerin inovasyon yapmalarına engel olan dışsal faktörleri, ikinci bölümü içsel faktörleri üçüncü bölümü ise işletmelerin genel yapılarını belirlemeye yönelik sorulardan oluşmaktadır. Değişkenler arasında anlamlı bir ilişkinin var olup olmadığının belirlenmesi için SPSS 22 paket programı kullanılarak korelasyon analizi yapılmıştır.

Üç bölümden oluşan çalışmanın birinci bölümde inovasyon kavramına değinilerek inovasyon türleri açıklanmış, ikinci bölümde inovasyon engelleri konusu ele alınarak incelenmiş, üçüncü bölümde de metodoloji başlığı altında, işletmelere uygulanan inovasyon engelleri anketinden elde edilen bilgiler ve korelasyon analizinin sonuçları değerlendirilmiştir. Son olarak çalışmanın sonuç başlığı altında ise elde edilen bulgular değerlendirilerek önerilerde bulunulmuştur.

I. İNOVASYON KAVRAMI VE TÜRLERİ

Müşterilere yeni ürünler geliştirmek ve satmak her zaman işletmeler için zorlu bir iş olmuştur. Ürün ömürlerinin giderek kısılması, Ar-Ge'ye aktarılan büyük kaynaklar ve doymuş pazarlar işletmelerin karşı karşıya kaldığı en büyük zorluklardandır. İşletmelerin bu engellerin üstesinden gelebilmeleri için piyasaya sadece daha hızlı ürünler sunması yetmez, aynı zamanda önceki yıllara kıyasla bu ürünleri daha kaliteli ve daha az maliyetle sunmaları gerekmektedir. Bu durum, işletmelerin üzerindeki piyasa baskısını giderek arttırmaktadır (Weber ve Heidenreich, 2018, s. 334). İşletmelerin bu baskıyı kırabilmesi için inovasyon önemli bir seçenek olabilir.

İnovasyonun çeşitli tanımları arasında bazı benzerlikler olsa da genel olarak tanımların sayısı ve çeşitliliği inovasyonun açık ve kesin bir tanımının olmadığı bir duruma yol açmaktadır (Baregheh, Rowley ve Sambrook, 2009, s. 1324). "Ekonomik Kalkınma Teorisi" kitabıyla Joseph Schumpeter inovasyon teorisinin öncüsü olarak kabul edilmektedir (Szymańska, 2017, s. 695).

Schumpeter ekonomik büyümenin sermaye birikimleriyle değil yeni iş fikirleri ve kalıcı inovasyon çalışmalarıyla sağlanabileceğini düşünmekte (Nunes, 2015, s. 15) ve inovasyonu yeni çıktılar olarak ifade etmektedir. Yeni veya iyileştirilmiş bir ürün, yeni bir üretim yöntemi, yeni bir pazar, yeni bir tedarik kaynağı ve yeni bir organizasyon yapısı çıktılara örnek olarak gösterilebilir. Schumpeter' e göre kısaca inovasyon "farklı şeyler yapmak" olarak özetlenebilir (Crossan ve Apaydın, 2010, s. 1155).

Drucker inovasyonu işletmelerin farklı bir iş ya da hizmet oluşturmak ve bundan yararlanmak için kullanabilecekleri bir araç olarak görmektedir. Drucker (1998, s. 19-30)' a göre inovasyon bir disiplin, bir öğrenme ve bir uygulama yeteneğidir ve işletmelere sağladığı yeni yeteneklerle refah için bir kaynak oluşturmaktadır. İnovasyonun en çok kullanılan tanımlarından biri olan Oslo Kılavuzu 2018' de yapılan tanımına göre ise inovasyon, yeni veya önemli ölçüde geliştirilmiş bir ürün (mal veya hizmet) veya sürecin, yeni bir pazarlama yöntemi veya yeni bir organizasyonel yöntemin iş uygulamalarında, işyeri organizasyonunda veya dış ilişkilerde uygulanmasıdır (OECD/Eurostat Oslo Manual, 2018, s. 20).

Porter inovasyon faaliyetlerinin işletmelere rekabet avantajı sağlamada önemli bir rolünün olduğunu ifade etmekte ve inovasyonun yeni ürün tasarımı, yeni üretim süreci, yeni pazarlama yaklaşımları ve yeni çalışma yöntemleriyle ortaya çıkacağını belirtmektedir (Porter, 1990, s. 75). Böylesine rekabetçi, karmaşık ve entelektüel ortamda işletmelerin başarı sağlamaları ve hayatta kalabilmeleri için inovasyon en temel kaynaktır (Rajapathirana ve Hui, 2018, s. 45). İnovasyon yeni iş imkanları oluşturmada, daha yüksek gelir sağlamada, yatırım fırsatları sunmada, sosyal problemleri çözmede, hastalıkları iyileştirmede, çevreyi korumada ve güvenliği sağlamada önemli bir araçtır (Agolla ve Lill, 2016, s. 407). Ülke ekonomileri için olduğu gibi inovasyonun işletmeler içinde birçok faydası vardır. İşletmelerin verimlilik, pazar payı ve karlılıkta artış, maliyetlerde de düşüş sağlamalarında inovasyonun önemli bir rolü vardır. İnovasyon faaliyetleri hammadde kullanımında etkinliğin sağlanması, kalite artışı, bilginin ekonomik bir değere dönüşmesi, yeni pazarların oluşturulması, ürün hattının ve karmasının genişletilmesi, müşteri tatmininin maksimize edilmesi, yeni pazarlara girişte kolaylık sağlama, üretim, tedarik ve pazarlama da esneklik sağlama, ürün ve hizmetlerin üretim sürelerinin kısalması, firelerin azaltılması, çalışma şartlarının iyileştirilmesi, müşteri, tedarikçi ve araçlarla iletişimin geliştirilerek bilgi paylaşımının sağlanması gibi bir çok alanda işletmelere önemli katkılar sağlamaktadır (Uzkurt, 2010, s. 38). Bütün bu faydalarının yanında inovasyon faaliyetleri işletmelere ödemeler dengesizliğinin giderilmesinde, sosyal sorumluluk bilincinin geliştirilmesinde, sadık müşteri kitlesinin oluşturulmasında, işletmelerin Ar-Ge faaliyetlerine yönlendirilmesinde ve kurumsallaşma ve markalaşmada da katkılar sağlamaktadır (Gökçe, 2010, s. 2).

İnovasyonun genel bir özelliği, uygulanması gerekliliğidir. Yeni veya geliştirilmiş bir ürün ancak piyasaya sunulduğu zaman uygulanmış olur. Yeni süreçler, pazarlama yöntemleri veya organizasyonel yöntemler, firmanın operasyonlarında fiili kullanıma girdiğinde uygulanmış sayılır. Oslo Kılavuzu'nda yapılan inovasyon tanımının ürün, süreç, pazarlama ve organizasyon yöntemleri ile ilgili olduğu görülmektedir (Gault, 2018, s. 617-618). Bu inovasyon türleri aşağıdaki gibidir:

Ürün/hizmet inovasyonu; belirli bir müşteri talebini karşılamak amacıyla piyasaya yeni bir ürün veya mevcut bir ürünün yeni bir çeşidinin sunulmasıdır. Bu tanımda ifade edilen ürünler hem malları hem de hizmetleri içermektedir. Ürün inovasyonunun en öncelikli hedefi, firmaya marjinal maliyetlerin üzerinde fiyat belirleme özgürlüğü veren en az geçici bir tekel pozisyonu kazanmasına olanak tanıyan yeni ürünler ve yeni ürün çeşitlerini ortaya koymaktır (Tavassoli ve Karlsson, 2015, s. 1889). Kısacası ürün inovasyonu, işletmelere yeni pazar ve sektörlere yayılma kabiliyeti sağlamanın yanı sıra anormal kazançlar ve büyük karlılıklar sağlamanın yollarını gösteren önemli bir performans faktörüdür (Rajapathirana ve Hui, 2017, s. 46). Elektronik şirketi LG'nin tanıttığı gazete gibi toplanabilecek kadar esnek bir yapıya sahip yeni bir ekran türü, ürün inovasyonuna örnek olarak gösterilebilir. LG'nin bu ürünü taşınabilirlik sorununu çözdüğü için en açık buluş ve yenilik örneklerinden biridir (Sinnaps, 2019).

Süreç inovasyonu; daha hızlı işlem, daha yüksek iş hacmi ve daha düşük maliyet gibi yollarla yüksek verimlilik elde etmek için bir metodolojide veya süreçte değişiklik yapmaktır (Kahn, 2018, s. 456). Süreç inovasyonu lojistik ve imalat yöntemlerini önemli ölçüde geliştirmekle birlikte muhasebe, bilgi teknolojileri, satın alma ve bakım gibi destek faaliyetlerine de önemli katkılar sağlamaktadır (Karabulut, 2015, s. 1357). Kısacası süreç inovasyonu işletmelerin içsel faaliyetlerine odaklanarak mal veya hizmetlerin üretimini ve müşterilere dağıtımını kolaylaştırmak için iç organizasyon süreçlerinin etkinliğini ve verimliliğini arttırmayı amaçlamaktadır (Damanpour, Walker ve Avellaneda, 2009, s. 654). İspanya'nın büyük tekstil işletmelerinden biri olan Zara firmasında süreç inovasyonunun güzel örneklerini görebilmek mümkündür. Reklam için para harcamayan Zara firması bunun yerine ağızdan ağıza pazarlama yöntemini ve çantalarının üzerindeki alanları reklam yapmak için kullanmaktadır. Zara firması ayrıca piyasa taleplerine hızlı ve uygun bir şekilde cevap verebilecek bir üretim sürecine sahiptir. Zara firması sezon öncesinde giysilerinin sadece %15-25' ini tasarlayıp üretmektedir. Giysilerinin %50-60'ını ise sezon başlangıcında üretir ve tasarlar. Firma böylelikle müşterileri isteklerine daha iyi cevap verebilme imkanına sahip olmaktadır (Sinnaps, 2019).

Pazarlama inovasyonu; ürünün tasarımı veya ambalajında, ürün yerleştirmede, ürün tanıtımında veya fiyatlandırmasında önemli değişiklikler içeren yeni bir pazarlama yönteminin uygulanmasıdır (Atalay, Anafarta ve

Sarvan., 2013, s. 228). Pazarlama inovasyonu müşteriler ve tüketicilerle yeni ve farklı seviyelerde bağlantı kurmayı amaçlar ve yeni promosyon faaliyetlerini içerebilir. Bu sayede farkındalık, marka bilinirliği ve eşsiz bir ürün algısı oluşturarak talebin şekillenmesine yardım eder (Kahn, 2018, s. 456). Pazarlama inovasyonunun güzel bir örneğini dünya çapında ünlü Fransız kozmetik şirketi olan L'Oréal' de görülmektedir. Kozmetik firmaları tanıtımlarını genellikle ürünlerinin kullanımının yapıldığı ve deneme ürünlerinin ücretsiz olarak dağıtıldığı etkinliklerle yapmaktadırlar. L'Oréal firması da daha geniş bir müşteri kitlesine ulaşabilmek için, "L'Oreal Makeup Genius" adında bir uygulama geliştirmiştir. Bu uygulama, kullanıcılara dijital ortamda makyaj yapma imkânı sağlamaktadır. Müşteriler uygulama sayesinde cilt tonlarına uygun en iyi makyajları örnekleyebilme ve seçebilme imkanına sahip olmuşlardır. Uygulama yedi milyondan fazla indirilerek büyük bir başarı sağlamıştır (Cleverism, 2019).

Organizasyonel inovasyon; işletmelerin yönetim uygulamalarında, süreçlerinde ve yapısında teknik olmayan değişiklikler getiren (Kim ve Lui, 2015, s. 1966) organizasyonel inovasyon diğer inovasyon türlerinin merkezinde yer alır ve diğer inovasyon türlerinin başlaması için büyük bir öneme sahiptir (Karabulut, 2015, s. 1358). Organizasyonel inovasyon, organizasyon yapılarını ve öğrenme süreçlerini geliştiren alanlara odaklanmaktadır. Teknolojinin de yardımı ile organizasyonel yenilikler, işletmelerin yeteneklerini, işin niteliğini ve verimliliğini etkiler, bilgi alışverişini geliştirir ve kurumun yeni bilgi ve teknolojileri öğrenme ve kullanma becerisini geliştirir (Schachter, 2018, s. 4). McDonalds firmasının her düzeydeki çalışanlarının yeni fikirler geliştirebilmesi ve bunları uygulayabilmesi için kurduğu ve "noodle teams" adını verdiği test mutfağı başarılı bir organizasyonel inovasyon örneğidir. Test mutfağı, McDonalds çalışanların her düzeyde birbirleriyle rahatlıkla iletişim kurabildikleri ve yeni fikirler hakkında görüş alışverişinde bulunabildikleri bir yapıya sahiptir. Bu durum firmanın yeni fikirler açısından büyük bir zenginliğe sahip olmasına ve büyük bir rekabet avantajı elde etmesine sebep olmuştur (Innolytics, 2019).

II. İNOVASYON ENGELLERİ

İnovasyon, ülkelerin ve işletmelerin rekabetçiliğinde önemli bir faktör olarak kabul edilmektedir. Ekonomik gelişim için inovasyon şarttır ve firmaların rekabetçi kalabilmeleri içinde kritik bir öneme sahiptir. Küresel rekabetin artması, ürün yaşam sürelerinin azalması, işletmelerin artan teknolojik kapasitesi ve hızla değişen tüketici talepleri inovasyonun önemini giderek arttırmaktadır (Guijarro, Garcia ve Auken, 2009, s. 466).

Ekonomik arka plan, inovasyonun piyasa rekabetinin yapısı ve piyasanın büyüklüğü ile ilgili olduğunu göstermektedir. Adam Smith piyasa büyüklüğünün iş bölümü ve uzmanlık seviyesinin belirlenmesinde etkisinin olmasının ve piyasa sürecinin tedarikçiler ve müşteriler arasındaki ilişkiyi teşvik etmesinin firmaların

inovasyon yapmalarına sebep olduğunu ifade etmektedir (Blasco vd., 2008, s. 434). Ancak, yeni bir şey ortaya çıkarırken, yeniliğe karşı direnç gibi bir sorun ortaya çıkmaktadır (Plotnikova, 2015, s. 370).

İnovasyon yapmak isteyen işletmeler diğer işletmelere göre her zaman daha fazla ve daha farklı engellerle karşılaşır ve bu engellerin üstesinden gelmek zorunda kalırlar. İnovatif işletmelerin başarılı olabilmeleri için finansal zorlukları, insan kaynakları sorunlarını, interaktif iş birliğindeki eksiklikleri ve diğer birçok zorluğu çözmek için yeteneklerini geliştirmeleri gerekmektedir. İnovasyon engellerinin daha iyi anlaşılması, işletme düzeyinde yenilik faaliyetleri ve inovasyon politikası önceliklerinin daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır (Yaxuan, 2017, s. 78).

İnovasyon engeli kavramı, literatürde oldukça belirsizdir. Bazı araştırmacılara göre, inovasyon engelleri işletmelerde yenilikçi faaliyetleri önleyen engeller olarak görülürken bazılarına göre de inovasyon engelleri çaba ile üstesinden gelinebilecek engeller olarak görülmektedir. İnovasyon engelleri büyük ölçüde göreceli ve şartlara bağlıdır. (Sandberg ve Stenroos, 2014, s. 1294). Hadjimanolis (2003) yaptığı çalışmada inovasyon engellerini dış ve iç engeller olarak ikiye ayırmış ve ayrıntılı bir şekilde sınıflandırmıştır. İç engeller; işletmelerde inovasyon sürecini etkileyen, yenilikçi fikirleri ve inovasyon projelerini caydırıcı, geciktiren veya değiştiren faktörler olarak görülürler (Werner ve Jürgen, 2012, s. 3-4). İşletmelerin iç fonlarının yetersiz olduğu ve işletme personelinin inovasyon yapmanın risk ve maliyetinin çok yüksek olduğu algısına kapıldığı durumlarda iç engellerden bahsedilebilir (Blasco vd., 2008, s. 435). Dış engeller ise bir işletmelerin inovasyon faaliyetlerini yürütmek için ekonomik ve inovasyon sistemindeki diğer işletme ve kurumlarla etkileşimde bulunduğu durumlarda ortaya çıkar (Werner ve Jürgen, 2012, s. 3-4) ve tedarik, talep ve çevresel engeller olarak alt gruplara ayrılabilir. Hadjimanolis'a göre tedarik engelleri teknolojik bilginin, hammaddenin ve finansmanın temininde yaşanan zorluklarla birlikte ortaya çıkmaktadır. Talep engelleri ise tüketici ihtiyaçları, tüketicilerin inovasyonu risk olarak algılamaları ve ulusal ve uluslararası pazarlardaki sınırlamalarla ilgilidir. Bir diğer dış engel olan çevresel engeller ise hükümetin çıkardığı çeşitli kanun ve düzenlemeler, antitröst yasaları ve politik eylemler sonucunda ortaya çıkmaktadır (Hadjimanolis, 1999, s. 562).

Guijarro vd. (2009, s. 468) inovasyon engellerini iç ve dış engeller olarak iki grupta sınıflandırmışlardır. Finansal kaynakların yetersizliğinin, insan kaynaklarının zayıf olmasının, işletmelerin finansal pozisyonlarının zayıflığının ve yüksek maliyet ve risklerin en önemli iç engeller olarak ön plana çıktığını ifade etmişlerdir. Dış engeller olarak da piyasada kargaşa ortamının olması, dış paydaşların yetersiz olması, fırsatların yokluğu ve devlet desteklerinin yetersizliği gibi hususların ön plana çıktığını belirtmişlerdir.

III. LİTERATÜR TARAMASI

Konuya ilişkin literatür incelendiğinde çalışmaların genellikle işletmelerin inovasyon yapmalarına engel olan faktörlerin belirlenmesine ve inovasyon engelleri ile işletmelerin genel yapısı (yıllık ciro, faaliyet süresi ve çalışan sayısı) vb. değişkenler arasında anlamlı bir ilişki olup olmadığının tespitine yönelik olarak yapıldığı görülmektedir. Literatürde inovasyon engellerini belirlemeye yönelik olarak yapılan çalışmaların bazılarının inovasyon engellerini genel olarak belirlemeye çalıştıkları bazılarının ise inovasyon engellerini iç ve dış inovasyon engelleri olarak iki gruba ayırarak inceledikleri görülmektedir.

Kotey ve Sorensen (2014, s. 405-407) Avustralya ekonomisi için önemli bir yere sahip pamuk imalatının yapıldığı çeşitli kasabalarda inovasyon çalışmalarının önündeki engelleri belirlemeye yönelik bir çalışma yapmıştır. Pamuk imalatı yapılan altı noktada küçük işletme sahipleri ile odak grup toplantılarını da içeren nitel bir metodolojinin kullanıldığı çalışmada zayıf altyapı, beceri eksiklikleri, kaynak bağımlılığı, finansmana erişim eksikliği ve politik belirsizlikler ortak engeller olarak tespit edilmiştir.

Frenkel (2003, s.121-125) ileri teknoloji işletmeleri ve geleneksel işletmelerin inovasyon faaliyetlerine engel teşkil eden faktörleri belirlemeye yönelik ampirik bir çalışma yapmıştır. Çalışmaya İsrail'in kuzey bölgesinde faaliyet gösteren 86 ileri teknoloji işletmesi ve 125 geleneksel işletme olmak üzere toplam 211 işletme katılmıştır. Kalifiye işçi eksikliği, yatırımların geri dönüş süresi, yüksek maliyeler, yetersiz finansal kaynaklar, aşırı risk algısı, piyasadaki fırsatlar hakkında bilgi eksikliği, inovasyon zamanlamasında yaşanan belirsizlikler, piyasa talebinin eksikliği, teknolojik Know-How eksikliği ve diğer işletmelerle iş birliğinde yaşanan eksiklikler her iki işletme gurubu için öne çıkan engeller olmuştur.

D'Este (2012, s. 484-487) Avrupa Birliği inovasyon araştırmaları kapsamında yapılan, 2000-2004 yıllarını kapsayan 10 ya da daha fazla istihdamı olan ve Birleşik Krallıkta imalat ve hizmet sektöründe faaliyet gösteren 28 binden fazla işletmenin katıldığı anketten elde edilen verileri kullanarak inovasyon engellerini belirlemeye yönelik bir çalışma yapmıştır. Çalışmada maliyet, bilgi, piyasa ve yasal faktörlere ilişkin inovasyon engelleri tespit edilmeye çalışılmıştır. Maliyet boyutunda ekonomik risklerin fazla olması, inovasyon maliyetlerinin yüksek olması, finansmanın yüksek maliyetli oluşu konuları değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Bilgi boyutunda nitelikli personel eksikliği, teknolojik bilgi eksikliği, piyasaya yönelik bilgi eksiklikleri konuları değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Piyasa faktörü boyutunda hali hazırda faaliyet gösteren işletmelerin pazarda baskın olmaları, inovatif mal ve hizmetler için talebin belirsiz olması konuları değerlendirmeye tabi tutulurken yasal faktörler boyutunda ise birleşik krallık hükümetlerinin yasal düzenlemelerindeki

eksiklikler ve Avrupa Birliği düzenlemelerindeki eksiklikler değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Değerlendirilen bu faktörlerden en fazla maliyet faktörleri, daha sonra sırası ile piyasa faktörleri, yasal faktörler ve bilgi faktörleri inovasyon engelleri olarak belirlenmiştir.

Ramilo ve Embi (2014, s. 441-448) işletmelerin dijital inovasyona uyumda yaşadıkları engelleri belirlemeye yönelik olarak bir çalışma yapmışlardır. Araştırmaya Singapur da faaliyet gösteren 15 küçük, 15 orta ve 15 de büyük ölçekli olmak üzere toplam 45 işletme katılmıştır. Araştırma sonuçlarına göre küçük ölçekli işletmelerin en çok organizasyonel, orta ölçekli işletmelerin en çok finansal ve büyük ölçekli işletmelerinde en çok süreç engellerinden etkilendikleri belirlenmiştir. Toplamda ise işletmelerin en fazla finansal engellerden etkilendikleri belirlenmiştir. İşlemelerin en az etkilendikleri engelle ise hükümet kaynaklı engeller olarak tespit edilmiştir.

Saatçioğlu ve Özmen (2010, s. 213-216) Türkiye de DELPHI çalışması yaparak inovasyon engellerini belirlemeye yönelik bir çalışma yapmışlardır. Araştırmada Türkiye için 12 inovasyon engeli tespit edilmiştir. Belirlenen engeller kalifiye personel eksikliği, patent ve lisans politikaları, bürokrasi, hammadde ile ilgili problemler, hükümet tarafından uygulanan teşviklerin eksikliği, dış ticaret politikası, rekabet politikası, şirketlerde Ar-Ge, tasarım, test ve diğer teknik sorunlar, inovasyon için yapılan yatırımların geri dönüş süresinin çok uzun olması, inovasyonun riskli olarak algılanması, inovasyon maliyetlerini kontrol etmenin çok zor olması ve inovasyonun finansmanında yaşanan zorluklardır.

Sabuncu (2014, s. 110-116) Denizli ilinde faaliyet gösteren ve KOSGEB' e kayıtlı 100 KOBİ'ye uyguladığı anket ile KOBİ'lerin inovasyon faaliyetlerine engel olan içsel ve dışsal faktörleri tespit etmek ve bu iç ve dış inovasyon engelleri arasında anlamlı bir ilişki olup olmadığı belirlenmeye yönelik bir çalışma yapmıştır. Çalışma sonucuna göre işletme içi en önemli inovasyon engeli olarak inovasyon için ayrılan fonların yetersizliği, işletme dışı en önemli inovasyon engeli olarak da bürokrasinin yüksek oluşu belirlenmiştir. Ayrıca içsel ve dışsal inovasyon engelleri arasında da anlamlı pozitif bir ilişki tespit edilmiştir.

Şahbaz ve Tanyeri (2018, s. 252-258) KOBİ'lerde inovasyon türleri ve inovasyon uygulamalarını etkileyen faktörleri belirlemeye yönelik olarak bir çalışma yapmışlardır. Bu kapsamda Çanakkale ilinde faaliyet gösteren 132 KOBİ' ye anket uygulanmış ve KOBİ'lerin inovasyon faaliyetlerini etkileyen iç ve dış faktörler belirlenmeye çalışılmıştır. Çalışmada KOBİ'lerin yaşının inovasyon türleri ve inovasyon düzeyleri üzerinde bir etkisinin olmadığı belirlenmiştir.

Şahin'in (2009, s.266-271) KOBİ'lerin yenilik yapma nedenlerini ve yenilik yapmalarını engelleyen faktörleri belirlemek amacıyla yaptığı çalışmaya

Mersin ilinde faaliyet gösteren 254 KOBİ katılmıştır. Çalışma sonuçlarına göre işletmelerin inovasyon yapmalarını en çok finans kaynaklarının yetersizliği, nitelikli personel eksikliği ve yenilik yapmanın yüksek maliyetli olması engellemektedir. Ayrıca inovasyonun yüksek risk içermesi ve KOBİ'lere yönelik teknolojik destek hizmetlerinin bulunmaması da inovasyon faaliyetlerini engelleyen diğer önemli unsurlar olarak belirlenmiştir.

Literatürdeki çalışmalar incelendiğinde işletmelerin inovasyon faaliyetlerine birçok faktörün etki ettiği ve bu faktörlerinde içsel ve dışsal olarak iki gruba ayrıldığı görülmektedir. İşletmelerin inovasyon yapmalarını engelleyen içsel ve dışsal faktörlerden bazıları Tablo 1'de verilmiştir.

Tablo 1: İç ve Dış İnovasyon Engellerine Literatürden Örnekler

İç İnovasyon Engelleri	
İşletmelerin Finansal Güçlerinin Yetersizliği	Thomä, 2017; Silva vd., 2007; Tiwari ve Buse, 2007; Hadjimanolis, 1999; Frenkel, 2003; Galia ve Legros, 2004; Guijarro vd., 2009; McAdam vd., 2004; Hözl ve Janger, 2013; Martinez ve Briz, 2000; Larsen ve Lewis, 2007; Blasco vd., 2008; Zwick, 2002; Mohnen ve Röller, 2005; Hartono, 2018; Lewandowska, 2014; Madeira vd., 2017; Şahbaz ve Tanyeri, 2018; Mohnen ve Rosa, 2002; Dundas, 2006.
Nitelikli ve İnovatif Personel Eksikliği	Guijarro vd., 2009; Thomä, 2017; Mohnen ve Rosa, 2002; Galia ve Legros, 2004; Silva vd., 2007; Tiwari ve Buse, 2007; Hadjimanolis, 1999; Hözl ve Janger, 2013; Frenkel, 2003; Larsen ve Lewis, 2007; Sund, 2008; Ren, 2009; Mohnen ve Röller, 2005; Zwick, 2002; Madeira vd., 2017; Bozkurt ve Kalkan, 2014; Baldwin ve Lin, 2002; Martinez ve Briz, 2000; Saatçioğlu ve Özmen, 2007; Hartono, 2018; Şahbaz ve Tanyeri, 2018; D'Este vd., 2012; Lewandowska, 2014; Plotnikova vd., 2015.
Teknoloji Hakkında Bilgi Eksikliği	Madeira vd., 2017; Lewandowska, 2014; Hadjimanolis, 1999; Thomä, 2017; Frenkel, 2003; Galia ve Legros, 2004; Blasco vd., 2008; Silva vd., 2007; Şahbaz ve Tanyeri, 2018; Lammarino vd., 2006; Hartono, 2018; Hözl ve Janger, 2013; D'Este vd., 2012; Mohnen ve Röller, 2005; Mohnen ve Rosa, 2002; Lewandowska, 2014; Stendahl ve Roos, 2008; Zwick, 2002.
Pazar Hakkında Bilgi Eksikliği	Madeira vd., 2017; Thomä, 2017; Galia ve Legros, 2004; Blasco vd., 2008; D'Este vd., 2012; Şahbaz ve Tanyeri, 2018; Silva vd., 2007; Hadjimanolis, 1999; Hartono, 2018; Iammarino vd., 2006; Hözl ve Janger, 2013; Mohnen ve Rosa, 2002; Mohnen ve Röller, 2005; Frenkel, 2003; Lewandowska, 2014; Stendahl ve Roos, 2008;
İnovasyonun Yüksek Maliyeti	Lewandowska, 2014; Mohnen ve Rosa, 2002; Stendahl ve Roos, 2008; Hartono, 2018; D'Este, 2012; Frenkel, 2003; Zwick, 2002; Mohnen ve Röller, 2005; Silva vd., 2007; Martinez ve Briz, 2000; Guijarro vd., 2009.
Yetersiz Yönetim	Şahbaz ve Tanyeri, 2018; Tiwari ve Buse, 2007.
İşletmelerde Yetersiz Ar-Ge, Tasarım Test ve Diğer İmkanlar	Hadjimanolis, 1999.
Değişime Karşı İç	Mohnen ve Rosa, 2002; Stendahl ve Roos, 2008; Hartono, 2018;

Direnç	Hadjimanolis, 1999; Frenkel, 2003; Zwick, 2002; Mohnen ve Röller, 2005; Martinez ve Briz, 2000; Dundas, 2006.
Organizasyonel Yapı	Şahbaz ve Tanyeri, 2018; Silva vd., 2007; Dundas, 2006.
İnovasyon için Fikirlerin Yetersizliği	Stendahl ve Roos, 2008.
Lokasyon nedeniyle ortaya çıkan sınırlamalar	Larsen ve Lewis, 2007.
Küresel Dağıtım Sorunu	Larsen ve Lewis, 2007.
Stres	Larsen ve Lewis, 2007.
İnovasyon Yapmaya Gerek Duyulmaması	Martinez ve Briz, 2000; Stendahl ve Roos, 2008.
İnovasyon Projeleri İçin Uzun İç Karar Verme Süreçleri	Mohnen ve Rosa, 2002.
Başka Öncelikli Projelerin Olması / İnovasyonun Yatırım Kararlarında Öncelikli Olmaması	Stendahl ve Roos, 2008; Hartono, 2018.
Mevcut Düzenlemeler	Hartono, 2018.
İnovasyon Projelerinin Uygulanması İçin Gerekli Olan Ekipmanların Eksikliği	Mohnen ve Rosa, 2002; Zwick, 2002.
Zaman Yetersizliği	Hadjimanolis, 1999.
Algılanan Risklerin Yüksek Olması	Mohnen ve Rosa, 2002; D'Este, 2012; Zwick, 2002; Mohnen ve Röller, 2005; Silva vd., 2007; Martinez ve Briz, 2000; Guijarro vd., 2009.
Yatırımların Geri Dönüş Süresinin Uzunluğu	Frenkel, 2003; Mohnen ve Röller, 2005; Mohnen ve Rosa, 2002.
Dış İnovasyon Engelleri	
Dış Finansal Kaynakların Yetersizliği	Lewandowska, 2014; Mohnen ve Rosa, 2002; Stendahl ve Roos, 2008; Hartono, 2018; Tiwari ve Buse, 2007; Zwick, 2002.
Normlar ve Standartlar	Hartono, 2018; Hadjimanolis, 1999; Mohnen ve Röller, 2005.
Devletin Piyasa Düzenleme Politikaları	D'Este, 2012; Frenkel, 2003; Zwick, 2002; Mohnen ve Rosa, 2002; Dundas, 2006.
Kamu Desteklerinin Yetersizliği (Hammadde ve diğer bileşenler vb.)	Hadjimanolis, 1999; Guijarro vd., 2009.
Yeni Ürün ve Süreçlere Tüketici İlgisinin Yetersizliği	Hartono, 2018; Silva vd., 2007.
Yüksek Ekonomik Riskler	Mohnen ve Rosa, 2002; Hartono, 2018.
İnovasyonun Diğer Firmalar Tarafından Kopyalanma Riski	Mohnen ve Rosa, 2002; Hadjimanolis, 1999; Zwick, 2002; Mohnen ve Röller, 2005; Larsen ve Lewis, 2007.
Yetersiz İnsan Kaynağını	Mohnen ve Rosa, 2002; Hadjimanolis, 1999; Tiwari ve Buse, 2007; Dundas, 2006.
Kamu Bürokrasisi	Hadjimanolis, 1999; Mohnen ve Rosa, 2002; Hartono, 2018; Tiwari ve Buse, 2007.
İnovasyon İçin İş Birliği	Lewandowska, 2014; Hartono, 2018; Plotnikova vd., 2015; Şahbaz ve

Ortağı Bulmada Yaşanan Zorluklar	Tanyeri, 2018; Tiwari ve Buse, 2007; Frenkel, 2003; Mohnen ve Röller, 2005; Martinez ve Briz, 2000; Guijarro vd., 2009.
Yeni Mal ve Hizmetler için Talep' in Belirsizliği	Lewandowska, 2014; Hartono, 2018; D'Este, 2012.
İnovasyonun / Yeni Ürünlerin Talep Edilmemesi	Stendahl ve Roos, 2008; Şahbaz ve Tanyeri, 2018; Frenkel, 2003.
Piyasada Yerleşik Firmaların Egemenliği	Lewandowska, 2014; Hartono, 2018; D'Este, 2012.
İnovasyon Faaliyetlerini Desteklemek İçin Gerekli Altyapı Eksikliği	Hartono, 2018; Hadjimanolis, 1999; Plotnikova vd., 2015; Frenkel, 2003.
Mevcut Patent ve Lisans Düzenlemeleri	Hadjimanolis, 1999; Plotnikova vd., 2015; Zwick, 2002.
Yetersiz Eğitim	Hadjimanolis, 1999; Plotnikova vd., 2015; Mohnen ve Röller, 2005; Larsen ve Lewis, 2007.

IV. METODOLOJİ

A. ARAŞTIRMANIN AMACI, KAPSAMI VE YÖNTEMİ

Çalışmada Erzincan OSB'nde faaliyet gösteren işletmelerin inovasyon yapmalarına engel olan faktörlerin belirlenmesi amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda inovasyon engelleri iç ve dış engeller olarak iki ana guruba ayrılarak incelenmiştir. Çalışmanın diğer amaçları ise iç inovasyon engelleri ile dış inovasyon engelleri arasında ve inovasyon engelleri ile işletmelerin genel yapısı (yıllık ciro, faaliyet süresi ve çalışan sayısı) arasında anlamlı bir ilişkinin olup olmadığının tespit edilmesidir.

Araştırmanın evrenini Erzincan Organize Sanayi Bölgesinde faaliyet gösteren işletmeler oluşturmaktadır. Uygulama 2018 yılı Nisan ayında yapılmış olup bu dönemde Erzincan OSB Müdürlüğünden alınan bilgilere göre toplam 35 işletmenin organize sanayi bölgesinde faaliyette bulunduğu öğrenilmiştir. Evrenin tümünün araştırmaya dahil edildiği çalışmada herhangi bir örnekleme yöntemine gidilmemiştir. Çalışma kapsamında Erzincan OSB' de faaliyet gösteren 35 işletmenin tamamına ulaşılmış, işletme sahip veya yöneticileriyle yüz yüze görüşerek anketler uygulanmıştır.

Çalışmada uygulanan anket Saigosoom' un 2012 yılında Tayland'da faaliyet gösteren gıda işletmelerinin inovasyon çalışmalarının önündeki engelleri belirlemek amacıyla hazırladığı doktora tezinden yararlanılarak hazırlanmış ve uzman görüşleri alınarak son şekli verilmiştir (Saigosoom, 2012, s. 264-269). Anket üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm, işletmelerin inovasyon yapmalarına engel olan dışsal faktörleri belirlemeye yöneliktir. Bu bölüm kendi içinde OSLO kılavuzunda belirtildiği gibi ürün, süreç, pazarlama ve organizasyonel inovasyon türleri için ayrı ayrı ele alınmıştır. Bu bölümde ürün

inovasyonu engellerine ilişkin 14, süreç inovasyonu engellerine ilişkin 10, pazarlama inovasyonu engellerine ilişkin 12 ve organizasyonel inovasyon engellerine ilişkin ise beş ifade yer almış ve bunların işletmelerin inovasyon yapmalarına olumsuz etki seviyesi belirlenmeye çalışılmıştır.

Anketin ikinci bölümü de işletmelerin inovasyon yapmalarına engel olan içsel faktörleri belirlemeye yöneliktir. İşletmelerin inovasyon yapmalarına engel olan içsel faktörler belirlenirken yine aynı şekilde ürün, süreç, pazarlama ve organizasyonel inovasyon engelleri ayrı ayrı ele alınmıştır. Bu bölümde ürün inovasyonu engellerine ilişkin 11, süreç inovasyonu engellerine ilişkin 10, pazarlama inovasyonu engellerine ilişkin 10 ve organizasyonel inovasyon engellerine ilişkin ise dokuz ifade yer almış ve bunların işletmelerin inovasyon yapmalarına olumsuz etki seviyesi belirlenmeye çalışılmıştır.

Anketin üçüncü bölüm ise işletmeler ve araştırmaya katılanlar hakkında genel bilgilerin elde edilmesine yönelik olarak hazırlanmıştır.

B. ARAŞTIRMANIN HİPOTEZLERİ

Araştırma amacı doğrultusunda geliştirilen hipotezler şu şekildedir:

H₁: İşletmelerin dış inovasyon engelleriyle iç inovasyon engelleri arasında anlamlı bir ilişki vardır.

H₂: İşletmelerin yıllık ciroları ile inovasyon engelleri ortalaması arasında anlamlı bir ilişki vardır.

H₃: İşletmelerin toplam çalışan sayısı ile inovasyon engelleri ortalaması arasında anlamlı bir ilişki vardır.

H₄: İşletmelerin faaliyet süresiyle inovasyon engelleri ortalaması arasında anlamlı bir ilişki vardır.

H₁, H₂, H₃ ve H₄ hipotezleri test edilirken SPSS 22 paket programı kullanılmıştır.

C. ARAŞTIRMANIN KISITLARI

Verilerin sadece Erzincan Organize Sanayi Bölgesinde faaliyet gösteren işletmelerden elde edilmesi ve buna bağlı olarak da anket sayısının çok yüksek olmayışı çalışmanın en önemli kısıtını oluşturmaktadır.

D. VERİLERİN ANALİZİ

Araştırma kapsamında oluşturulan H₁, H₂, H₃ ve H₄ hipotezlerinin testi için SPSS paket programı kullanılmış, verilerin ve hipotezlerin durumuna bağlı olarak da frekans ve korelasyon analizleri yapılmıştır. Korelasyon analizi yapılmadan önce varsayımları doğrulanmıştır. İnovasyon engelleri ölçeğinin güvenilirliği Cronbach Alpha katsayısı ile belirlenmiştir. İnovasyon engelleri

ölçeğinin Cronbach Alpha katsayısı 0,97 olarak bulunmuştur. Bu oran ölçeğin güvenilirliğinin çok yüksek derecede olduğunu bize göstermektedir (Kalaycı, 2006, s. 405). Ölçek ve alt boyutlara ilişkin güvenilirlik katsayıları Tablo 2’de sunulmuştur.

Tablo 2. Ölçek ve Alt Boyutlara İlişkin Güvenilirlik Analizi Sonuçları

Ölçek ve Alt Boyutları	Ölçek ve Alt Boyutları
Dış İnovasyon Engelleri	0,916
İç İnovasyon Engelleri	0,949
Genel	0.966

E. ARAŞTIRMANIN BULGULARI

Çalışmada elde edilen bulgular tablolar halinde aşağıdaki alt bölümlerde verilmiştir.

1. Araştırmaya Ait Tanımlayıcı İstatistikler

Araştırmaya katılan 35 işletmeye ait bilgiler Tablo 3’de gösterilmiştir. Buna göre; işletmelerin ana faaliyet konusu açısından inşaat sektörünün %20 ile ilk sırayı, diğer metalik olmayan mineral ürünlerin imalatı ve plastik sektörünün %2,9 ile son sırayı; işletmelerin hukuki niteliği açısından limited şirket seçeneğinin %34 ile ilk sırayı, diğer seçeneğinin %2,9 ile son sırayı; işletmedeki çalışan sayısı açısından 10-49 arası seçeneğinin %63 ile ilk sırayı, 250 ve üzeri seçeneğinin %8,6 ile son sırayı; ihracatın toplam satışlardaki payı açısından %26-50 arası seçeneğinin %17 ile ilk sırayı, %51-75 seçeneğinin %2,9 ile son sırayı; işletmelerin yıllık cirosu açısından 1.000.000-4.999.999 TL arası seçeneğinin %31 ile ilk sırayı, 15.000.000-19.999.999 TL seçeneğinin %2,9 ile son sırayı; işletmelerin faaliyet alanı açısından ulusal seçeneğinin %31 ile ilk sırayı, yerel seçeneğinin %17,1 ile son sırayı; işletmelerin faaliyet yılı açısından 10 yıldan fazla seçeneğinin %40 ile ilk sırayı, 3 yıldan az seçeneğinin ise %11,4 ile son sırayı aldığı görülmektedir.

Tablo 3: İşletmeler Hakkında Genel Bilgiler

İşletmelerin Ana Faaliyet Konusu	N	%	İhracatın Toplam Satışlardaki Payı	İşletmelerin	
				N	%
Makina İmalatı	2	5,7	%0-25	2	5,7
Isı Sistemleri	2	5,7	%26-50	6	17,1
Ağaç Ürünleri/Mobilya	4	11,4	%51-75	1	2,9
Gıda Sektörü	6	17,1	%76-100	3	8,6
Kimyasal ürünler	3	8,6	İşletmelerin	N	%

			Yıllık Ciro		
Metal İşleri	2	5,7	0-999.999 TL	9	25,7
İnşaat	7	20,0	1.000.000-4.999.999 TL	11	31,4
Ambalaj	4	11,4	5.000.000-9.999.999 TL	6	17,1
Maden	3	8,6	10.000.000-14.999.999 TL	2	5,7
Plastik	1	2,9	15.000.000-19.999.999 TL	1	2,9
Diğer metalik olmayan mineral ürünlerin imalatı	1	2,9	20.000.000-24.999.999 TL	2	5,7
İşletmelerin Hukuki Niteliği	N	%	25.000.000 TL ve üzeri	4	11,4
Anonim Şirket	11	31,4	İşletmelerin Faaliyet Alanı	N	%
Limited Şirket	12	34,3	Yerel	6	17,1
Kollektif Şirket	2	5,7	Bölgesel	10	28,6
Şahıs İşletmesi	9	25,7	Ulusal	11	31,4
Diğer	1	2,9	Uluslararası	8	22,9
İşletmedeki Çalışan Sayısı	N	%	İşletmelerin İnovasyon Yapıp Yapmadıkları	N	%
1-9	6	17,1	Evet	24	68,6
10-49	22	62,9	Hayır	11	31,4
50-249	4	11,4	İşletmelerin Yaptıkları İnovasyon Türleri	N	%
250 ve üzeri	3	8,6	Ürün	13	37,1
İşletmelerin Faaliyet Yılı	N	%	Pazarlama	1	2,9
3 yıldan az	4	11,4	Ürün ve Süreç	1	2,9
3-5 yıl arası	7	20,0	Ürün ve Pazarlama	2	5,7
6-10 yıl arası	10	28,6	Ürün ve Organizasyonel	4	11,4
10 yıldan fazla	14	40,0	Hepsi	3	8,6
Son Üç Yılda Çalışan Sayısındaki Değişim	N	%	İşletmelerde Ar-Ge Departmanının Olup Olmadığı	N	%
Artış oldu	20	57,1	Evet	13	37,1
Azalış oldu	3	8,6	Hayır	22	62,9
Değişim olmadı	12	34,3	Ar-Ge Departmanında Çalışan Sayısı	N	%
Son Üç Yılda Üretim Hacmindeki Değişim	N	%	1	3	8,6
Artış oldu	29	82,9	2	4	11,4
Azalış oldu	2	5,7	3	2	5,7
Değişim olmadı	4	11,4	4	1	2,9
Son Üç Yılda İhracat Yapılıp Yapılmadığı	N	%	6 ve üzeri	3	8,6
Evet	12	34,3			
Hayır	23	64,7			

Ayrıca işletmelerin %65'inin son üç yıl içerisinde ihracat yaptıkları, yine son üç yıl içerisinde çalışan sayılarında %57'lik bir oranda ve üretim hacminde de % 83' lük bir oranda artış olduğu, işletmelerin %69'unun çeşitli inovasyon faaliyetlerinde buldukları, bu inovasyon çalışmaları içerisinde en yüksek oranın %37 ile ürün inovasyonu' na ait olduğu, işletmelerin %63' ünde Ar-Ge

departmanının olamadığı, Ar-Ge departmanı olan işletmelerde ise en fazla çalışan sayısının %11 oranla 2 çalışan olduğu belirlenmiştir.

Ankete katılan 35 kişiye ait demografik özellikler ise Tablo 4'te verilmiştir. Buna göre; katılımcıların %37,1'inin 36-45 yaş aralığında olduğu, eğitim durumlarının %54 ile lisans seviyesinde olduğu, yine katılımcıların %89 oranında erkek olduğu, çalışma süresi açısından 1-5 yıl arası seçeneğinin %51 ile ilk sırada yer aldığı ve işyerindeki pozisyon olarak da yönetici seçeneğinin %66 ile en yüksek orana sahip olduğu belirlenmiştir.

Tablo 4: Katılımcıların Demografik Özellikleri

Yaş	N	%	Cinsiyet	N	%
25 ve altı	1	2,9	Erkek	31	88,6
26-35 Arası	8	22,9	Kadın	4	11,4
36-45 Arası	13	37,1	Çalışma Süresi	N	%
46-55 Arası	9	25,7	1-5 yıl	18	51,4
55 ve Üzeri	4	11,4	6-10 yıl	10	28,6
Eğitim Durumu	N	%	11-15 yıl	5	14,3
İlköğretim	1	2,9	16 yıl ve üzeri	2	5,7
Lise	6	17,1	İş Yerindeki Pozisyon	N	%
Ön Lisans	3	8,6	İşletme Sahibi	12	34,3
Lisans	19	54,3	İşletme Yöneticisi	23	65,7
Yüksek Lisans ve Üzeri	6	17,1			

2. İnovasyon Engelleri

İşletmelerin inovasyon yapmalarını engelleyen dışsal ve içsel faktörler Tablo 5 ve Tablo 6' da verilmiştir.

Tablo 5: İnovasyonu Engelleyen Dışsal Faktörler

Dışsal Engeller			
Ürün İnovasyonunu Engelleyen En Önemli Üç Engel	Çok Yüksek Etkili	Süreç İnovasyonunu Engelleyen En Önemli Üç Engel	Çok Yüksek Etkili
Ürün yeniliğinin kopyalanmasının kolay olması	71,4	Dış hizmet sağlayıcıların mevcudiyetindeki eksiklikler	68,6
Yeni ürünlerinin geliştirilmesi için kısıtlayıcı düzenlemeler ve standartların varlığı	57,1	Süreç yenilikleri geliştirmede çok yüksek yatırıma gereksinim duyulması	48,6
Yeni ürün geliştirmenin çok yüksek yatırım gerektirmesi	54,3	Bankaların kredi politikalarının çok katı olması veya finansal hizmetlere erişimde yaşanan zorluklar	45,7

Pazarlama İnovasyonunu Engelleyen En Önemli Üç Engel	Çok Yüksek Etkili	Organizasyonel İnovasyonu Engelleyen En Önemli Üç Engel	Çok Yüksek Etkili
Yeniliğin taklit edilmesinin çok kolay olması	62,9	Dış hizmet sağlayıcıların mevcudiyetindeki eksiklikler	62,9
Kısıtlayıcı düzenlemeler ve standartlar	51,4	Bankaların kredi politikalarının çok katı olması veya finansal hizmetlere erişimde yaşanan zorluklar	60,0
Tedarikçilerle zayıf iş birliğinin olması	48,6	Organizasyonel yenilik yapmanın çok yüksek yatırım gerektirmesi	54,3
Devlet politikalarının verimsizliği	48,6		

Erzincan OSB’de faaliyette bulunan işletmelerin inovasyon yapmalarına engel teşkil eden dışsal faktörlere baktığımızda ürün inovasyonu açısından yeni ürünlerin kopyalanmasının çok kolay olmasının, yeni ürün geliştirmede tabi olunan düzenlemelerin kısıtlayıcı bir nitelik taşıması ve yüksek bir yatırıma ihtiyaç duyulması en önemli engeller olarak ön plana çıktığı görülmüştür. Süreç ve organizasyonel inovasyon açısından dış hizmet sağlayıcılarının mevcudiyetindeki eksiklikler, büyük yatırıma ihtiyaç duyulması ve bankaların kredi politikalarının katılığı en önemli engeller olarak tespit edilmiştir. Pazarlama inovasyonu açısından ise yeniliğin kolay taklit edilmesi, kısıtlayıcı düzenlemeler, tedarikçilerle zayıf iş birliği ve devlet politikalarının verimsizliği en önemli engeller olarak belirlenmiştir. Ön plana çıkan dış inovasyon engellerinin literatür taramasında ayrıntılı olarak belirtildiği gibi Lewandowska (2014), D’Este (2012), Hadjimanolis (1999), Mohnen ve Rosa (2002) ve Hartono (2018) yaptıkları çalışmalardan elde edilen bulgularla benzerlikler taşıdığı görülmektedir.

Tablo 6: İnovasyonu Engelleyen İçsel Faktörler

İçsel Engeller			
Ürün İnovasyonu’ nu Engelleyen En Önemli Üç Engel	Çok Yüksek Etkili	Süreç İnovasyonu’ nu Engelleyen En Önemli Üç Engel	Çok Yüksek Etkili
Çalışanların yeteneklerinin yetersiz olması	77,1	Çalışanların yeteneklerinin yetersiz olması	71,4
Piyasa verileri hakkında bilgi eksikliği	48,6	Teknoloji bilgisinin yetersizliği	57,1
Temel karar alıcıların aşırı risk algısı	48,6	Çalışanların değişime karşı gösterdikleri direnç	54,3
Pazarlama İnovasyonu’ nu Engelleyen En Önemli Üç Engel	Çok Yüksek Etkili	Organizasyonel İnovasyonu Engelleyen En Önemli Üç Engel	Çok Yüksek Etkili
Çalışanların yeteneklerinin yetersiz olması	77,1	Çalışanların yeteneklerinin yetersiz olması	68,6

Mevcut kaynakların sınırlı olmasından dolayı inovasyon çalışmaları için ayrılan personel sayısının yetersiz kalması	51,4	Mevcut kaynakların sınırlı olmasından dolayı inovasyon çalışmaları için ayrılan personel sayısının yetersiz kalması	54,3
Finansal bütçenin yetersizliği	45,7	Örgütsel yönetimde bilgi eksikliği	37,1

İşletmelerin inovasyon yapmalarına engel teşkil eden içsel faktörlere baktığımızda ise ürün inovasyonu açısından çalışanların yeteneklerinin yetersiz olması, piyasa verileri hakkında bilgi eksikliği ve temel karar alıcıların aşırı risk algısı en önemli engeller olarak ön plana çıkmıştır. Süreç inovasyonunun da ise çalışanların yeteneklerinin yetersiz olmasının yanı sıra teknoloji bilgisinin yetersizliği ve çalışanların değişime karşı gösterdikleri direnç en önemli engeller olarak tespit edilmiştir. Pazarlama inovasyonu açısından da yine çalışanların yeteneklerinin yetersiz olması, mevcut kaynakların sınırlı olmasından dolayı inovasyon çalışmaları için ayrılan personel sayısının yetersiz kalması ve finansal bütçenin yetersizliği en önemli engeller olarak belirlenmiştir. Organizasyonel inovasyon için ise çalışanların yeteneklerinin yetersiz olması, mevcut kaynakların sınırlı olmasından dolayı inovasyon çalışmaları için ayrılan personel sayısının yetersiz kalması ve örgütsel yönetimde bilgi eksikliği en önemli engeller olarak belirlenmiştir. Ön plana çıkan iç inovasyon engellerinin literatür taramasında ayrıntılı olarak belirtildiği gibi Thomä (2017), Guijarro vd. (2009), Madeira vd. (2017), Mohnen ve Rosa (2002) ve Şahbaz ve Tanyeri (2018) yaptıkları çalışmalardan elde edilen bulgularla benzerlikler taşıdığı görülmektedir. Birçok farklı ülkede çeşitli sektörde yapılan çalışmalarda tespit edilen iç ve dış inovasyon engellerinin büyük benzerlikler göstermesine rağmen ülke ve sektör bazında farklı sorunların ön plana çıktığına ve önceliğin değiştiğine dikkat etmek gerekir.

3. Hipotez Testleri

Araştırmanın hipotezlerini test etmek için korelasyon analizi kullanılmıştır. Korelasyon analizi, iki değişken arasındaki doğrusal ilişkiyi ya da bir değişkenin iki veya daha fazla değişken ile olan ilişkisini test etmek, varsa bu ilişkinin derecesini ölçmek için kullanılan istatistiksel bir yöntemdir (Kalaycı, 2006, s. 115).

H₁: İşletmelerin dış inovasyon engelleriyle iç inovasyon engelleri arasında anlamlı bir ilişki vardır.

Tablo 7: İnovasyon Engelleri Arasındaki İlişki

		Dış İnovasyon Engelleri	İç İnovasyon Engelleri
Dış İnovasyon Engelleri	Pearson Korelasyonu	1	0,901**
	Sig. (2-kuyruklu)		0,000
	N	35	35
İç İnovasyon Engelleri	Pearson Korelasyonu	0,901**	1
	Sig. (2-kuyruklu)	0,000	
	N	35	35

* 0,05 anlamlılık derecesinde korelasyon

Korelasyon analizi sonucunda anlamlılık düzeyi $P=0,05$ 'ten küçük çıkmıştır. Bu nedenle H_1 hipotezi KABUL edilir. İşletmelerin dış inovasyon engelleri ile iç inovasyon engelleri arasında pozitif anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Sabuncu'da 2014 yılında yaptığı çalışmada iç ve dış inovasyon engelleri arasında anlamlı pozitif bir ilişki tespit etmiştir.

H_2 : İşletmelerin yıllık ciroları ile inovasyon engelleri ortalaması arasında anlamlı bir ilişki vardır.

Tablo 8: İnovasyon Engelleri ve İşletmelerin Yıllık Ciroları Arasındaki İlişki

		İnovasyon Engelleri	İşletmelerin Yıllık Ciroları
İnovasyon Engelleri	Pearson Korelasyonu	1	-0,160
	Sig. (2-kuyruklu)		0,359
	N	35	35
İşletmelerin Yıllık Ciroları	Pearson Korelasyonu	-0,160	1
	Sig. (2-kuyruklu)	0,359	
	N	35	35

* 0,05 anlamlılık derecesinde korelasyon

Korelasyon analizi sonucunda anlamlılık düzeyi $P=0,05$ 'ten büyük çıkmıştır. Bu nedenle H_2 hipotezi RED edilir. İşletmelerin inovasyon faaliyetlerini engelleyen faktörlerin ortalamasıyla İşletmelerin yıllık ciroları arasında anlamlı bir ilişki bulunamamıştır.

H_3 : İşletmelerin toplam çalışan sayısı ile inovasyon engelleri ortalaması arasında anlamlı bir ilişki vardır.

Tablo 9: İnovasyon Engelleri ve İşletmelerin Çalışan Sayıları Arasındaki İlişki

		İnovasyon Engelleri	Çalışan Sayısı
İnovasyon Engelleri	Pearson Kor.	1	-0,072
	Sig. (2-kuyruklu)		0,682
	N	35	35
İşletmelerin Çalışan Sayısı	Pearson Kor.	-0,072	1
	Sig. (2-kuyruklu)	0,682	
	N	35	35

* 0,05 anlamlılık derecesinde korelasyon

Korelasyon analizi sonucunda anlamlılık düzeyi $P=0,05$ 'ten büyük çıkmıştır. Bu nedenle H_3 hipotezi RED edilir. İşletmelerin inovasyon faaliyetlerini engelleyen faktörlerin ortalamasıyla İşletmelerin toplam çalışan sayısı arasında anlamlı bir ilişki bulunamamıştır.

H_4 : İşletmelerin faaliyet süresiyle inovasyon engelleri ortalaması arasında anlamlı bir ilişki vardır.

Tablo 10: İnovasyon Engelleri ve İşletmelerin Faaliyet Süreleri Arasındaki İlişki

		İnovasyon Engelleri	Faaliyet Süresi
İnovasyon Engelleri	Pearson Korelasyonu	1	0,144
	Sig. (2-kuyruklu)		0,408
	N	35	35
İşletmelerin Faaliyet Süreleri	Pearson Korelasyonu	0,144	1
	Sig. (2-kuyruklu)	0,408	
	N	35	35

* 0,05 anlamlılık derecesinde korelasyon

Korelasyon analizi sonucunda anlamlılık düzeyi $P=0,05$ 'ten büyük çıkmıştır. Bu nedenle H_4 hipotezi RED edilir. İşletmelerin inovasyon faaliyetlerini engelleyen faktörlerin ortalamasıyla İşletmelerin faaliyet süreleri arasında anlamlı bir ilişki bulunamamıştır.

SONUÇ

Ülke ekonomilerinin en önemli aktörlerinden olan işletmelerin yaşanan yoğun rekabet ortamında varlıklarını sürdürebilmesinin yolu her geçen gün daha fazla inovasyon yapmaktan ve bunu kazanca dönüştürmekten geçmektedir. Günümüzde yaşanan değişimin farkında olmayan ve bu değişime ayak uyduramayan işletmelerin Sanayi 4.0 ile teknoloji yarışının her geçen gün arttığı bir ortamda varlıklarını sürdürmekte zorlanacakları açıktır. İnovasyon sadece işletmeler için değil aynı zamanda ulusal ekonomiler açısından da büyük bir öneme sahiptir. İnovasyon işletmelerin rekabet güçlerinin artmasına katkı sağlamanın yanı sıra toplumsal refahın artmasına ve sürdürülebilir bir ekonomik büyümenin sağlanmasına da büyük katkılar sağlamaktadır.

İşletmeler açısından güçlü bir inovatif yapıya sahip olmak rekabet üstünlüğü sağlamakla birlikte pazar payında, karlılık oranlarında, etkinlik ve verimlilikte artış ve maliyetlerde de düşüş sağlamaktadır. Ancak araştırmanın giriş kısmında da belirtildiği gibi Türkiye'nin Global İnovasyon Endeksi raporlarına göre 50. sırada yer alması Türkiye'deki işletmelerin inovasyon çalışmalarının yetersiz olduğunun bir göstergesi olarak kabul edilebilir. İşletmelerin inovasyon güçlerini arttırabilmek için öncelikle inovasyon faaliyetlerine engel olan faktörlerin belirlenmesi ve sonrasında bu doğrultuda strateji ve politikalar geliştirmesi büyük bir öneme sahiptir. Buradan hareketle bu çalışmada daha doğru strateji ve politikalar geliştirebilmek amacıyla inovasyon engelleri iç ve dış engeller olarak iki ana gruba ayrılarak tespit edilmeye çalışılmıştır.

İşletmelerin inovasyon faaliyetlerini engelleyen içsel faktörler genellikle işletmelerin yönetim yapısı, kültürel özellikleri ve de yeteneklerine bağlı olarak ortaya çıkan faktörlerdir. İnovasyon faaliyetlerinin insanlar tarafından yürütüleceğini dikkate alırsak çalışmada tespit edilen iç inovasyon engellerinden birisi olan nitelikli personel eksikliğinin çok anlamlı olduğunu ifade edebiliriz. Bu engelin tamamen ortadan kaldırılabilmesi için işletmelerle eğitim kurumlarının iş birliği yapmaları büyük önem taşımaktadır. Ancak bunun uzun vadeli bir süreç olduğunu unutmamak gerekir. Kısa vade de nitelikli personel eksikliğinin inovasyon faaliyetlerine olumsuz etkisinin azaltılması için devletin inovasyon faaliyetlerinde çalışan personeller için getireceği vergi muafiyetleri, hatta belirli kriterler konulması şartıyla bu personellerin ücretlerinin bir kısmının devlet tarafından karşılanması gibi seçenekler sorunun çözümüne önemli katkılar sağlayabilir. Bir diğer iç engel olarak ön plana çıkan “yöneticilerin aşırı risk algıları” ise işletmelerin inovasyon projelerini ortaklaşa üstlenmeleri teşvik edilerek azaltılabilir. Çalışmada işletmelerin inovasyon faaliyetleri için yeterli bütçeleri ayırmamaları bir diğer önemli iç engel olarak belirlenmiştir. Belki kaynaklarının yetersiz oluşunun, belki kısa vadeli bakış açılarının sebep olduğu yetersiz inovasyon bütçesi sorunu, işletme yöneticilerinin aşırı risk algısını azaltmak için önerilen iş birliğinin inovasyonun finansmanı içinde yapılmasıyla

giderilebilir. Ayrıca devlet tarafından verilen teşviklerin nerelerde yetersiz kaldığı belirlenerek yeniden oluşturulacak etkili bir teşvik mekanizması da bu engelin inovasyon faaliyetlerine olumsuz etkisini azaltabilir. En önemli iç engellerden birisi olan çalışanların değişime karşı gösterdikleri direnci ortadan kaldırabilmek için de öncelikle her organizasyon gösterilen direncin sebeplerini belirlemeli ve bu doğrultuda direnci ortadan kaldırabilmek adına kendine özgü stratejiler geliştirmelidir.

İşletmelerin inovasyon faaliyetlerini engelleyen dışsal faktörler ise genellikle sektöre, piyasaya ve kamusal düzenlemelerine bağlı olarak ortaya çıkan faktörlerdir. Çalışmada belirlenen en önemli dış inovasyon engellerinden birisi yeniliklerin kopyalanma endişesidir. Bilindiği üzere sınai mülkiyet haklarının korunması için Türkiye’de başvuru ve tescile yetkili kuruluş Türk Patent ve Marka Kurumudur. İşletmelerin sınai mülkiyet hakları konusunda bilinçlendirilmesi hatta bu süreçlerin OSB müdürlükleri, Ticaret ve Sanayi Odaları vb. kurum ve kuruluşların desteğiyle yürütülmesi mevcut endişelerin ortadan kalkmasına yardımcı olabilir. Araştırma sonuçlarına göre yeni ürünlerinin geliştirilmesi için kısıtlayıcı düzenlemelerin varlığı, işletmelerin finansal açıdan yaşadıkları zorluklar ve gerek devletle gerek diğer kurumlarla ilişkilerinin zayıf olması ön plana çıkan diğer dış inovasyon engelleridir. İnovasyon faaliyetlerine engel teşkil eden bu hususların ortadan kaldırılmasında çeşitli sektörlerde faaliyet gösteren yerli ve yabancı işletmelerle, finans kurumlarıyla ve tabii ki de kamu kurum ve kuruluşları ile güçlü bağlantıların kurulması büyük bir öneme sahiptir. Bu bağlantıların kurulması ve yönetilmesi noktasında Ticaret ve Sanayi Odalarına büyük görevler düşmektedir. Ticaret ve Sanayi Odalarının görev tanımlarının yeniden yapılarak ticari hayatta çok da aktif rol almaları sağlanabilir. Böylelikle hem kısıtlayıcı düzenlemelerin ortadan kaldırılması hem de inovasyon çalışmaları için büyük bir öneme sahip finans kurumları dahil birçok kurum ve kuruluşla iş birliği ağlarının kurulması daha kolay hale gelecektir.

Araştırma kapsamında yapılan korelasyon analizi sonucunda ise inovasyon faaliyetlerine engel teşkil eden dışsal ve içsel faktörler arasında anlamlı ve güçlü bir ilişki bulunurken inovasyon engelleri ile işletmelerin yıllık ciroları, faaliyet süreleri ve çalışan sayıları arasında anlamlı bir ilişki bulunamamıştır. Dışsal ve içsel engeller arasında çok yüksek bir ilişkinin bulunması inovasyonu engelleyen faktörlerin ortadan kaldırılmasına yönelik yapılacak çalışmalarda engellerin tek boyutlu olarak düşünülmemesi gerektiğini aksi takdirde bir boyutta yapılacak iyileştirmelerin, sonucu istenilen düzeyde etkilemeyeceğini göstermektedir. Ülkemizde inovasyon faaliyetlerini arttırmaya yönelik birçok çalışma yapılıyor olmasına rağmen global inovasyon endeksinde 2018 yılı itibarıyla 50. sırada olmamız yapılan planlamaların ve uygulamaların istenilen sonuçları sağlamadığını bizlere göstermektedir.

Teknolojide yaşanan değişim hızının her geçen gün biraz daha artması olaylara bakış açısının değişmesine sebep olmaktadır. Bu çalışma işletmelerin etkili inovasyon faaliyetlerinde bulunmalarının eskiden olduğu gibi personel sayısının çokluğu, işletmelerin yüksek cirolara sahip olmaları ve faaliyet sürelerinin uzun olmasıyla açıklamanın artık çok kolay olmadığını göstermektedir. İnovatif açıdan güçlü işletmelerin varlığı için işletmelerin öncelikle etkili bir organizasyon yapısına sahip olmaları, birbirlerine rakip olmakla birlikte iş birliği kültürüne sahip olmaları ve de gerek diğer özel kuruluşlarla (özellikle finans kuruluşları ile) gerekse devletin çeşitli kurum ve kuruluşlarıyla (özellikle eğitim kurumlarıyla) iş birliği yapmaları büyük önem taşımaktadır.

KAYNAKÇA

- Agolla, J.E. ve Lill, J.B.V. (2016). An empirical investigation into innovation drivers and barriers in public sector organizations, *International Journal of Innovation Science*, 8(4), 404-422, <https://doi.org/10.1108/IJIS-06-2016-0006>
- Atalay, M., Anafarta, N. ve Sarvan, F. (2013). The relationship between innovation and firm performance: An empirical evidence from Turkish Automotive Supplier Industry, *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 75, 226-235, <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S1877042813005624>
- Baldwin, J. ve Lin Z. (2002). Impediments to advanced technology adoption for Canadian manufacturers, *Research Policy*, 31(1), 1-18, <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S004873330100110X>
- Baregheh, A., Rowley J. ve Sambrook S. (2009). Towards a multidisciplinary definition of innovation, *Management Decision*, 47(8), 1323-1339, <https://doi.org/10.1108/00251740910984578>
- Blasco, A.S., Quevedo, J.G. ve Carrizosa, M.T. (2008). Barriers to Innovation and Public Policy in Catalonia, *International Entrepreneurship and Management Journal*, 4(4), 431-451, https://www.researchgate.net/publication/236202322_Barriers_to_Innovation_and_Public_Policy_in_Catalonia
- Bozkurt, Ö. ve Kalkan A. (2014). Business strategies of SME's, innovation types and factors influencing their innovation: Burdur model, *Ege Akademik Bakış*, 14(2), 189-198, <https://pdfs.semanticscholar.org/4dc9/d8c5f420f4b93d1c51810fc7d7e8c8c9fcc8.pdf>
- Chasanidou, D., Sivertstøl N. ve Hildrum J. (2018). Exploring employee interactions and quality of contributions in intra-organizational innovation platforms, *Creativity and Innovation Management*, 27(4), 1-18, <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1111/caim.12290>
- Cleverism. (2019, 24 Mart). Examples of innovative marketing strategies used by big businesses, <https://www.cleverism.com/lexicon/innovation-marketing-definition/>
- Crossan, M.M. ve Apaydın M. (2010), A multi-dimensional framework of organizational innovation: A Systematic review of the literature, *Journal of Management Studies*, 47(6), <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1111/j.1467-6486.2009.00880.x>
- D'este, P., Iammarino S., Savona M. ve Tunzelmann N.V. (2012). What hampers innovation? Revealed barriers versus deterring barriers,

- Research Policy*, 41(2012), 482-488, <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0048733311001764>
- Damanpour, F., Walker, R.M. ve Avellaneda C.N. (2009). Combinative effects of innovation types and organizational performance: A longitudinal study of service organizations, *Journal of Management Studies*, 46(4), 650-675, <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1111/j.1467-6486.2008.00814.x>
- Drucker, P. (1998). Innovation and Entrepreneurship Practice and Principles, *Perfect Bound*, http://www.untag-smd.ac.id/files/Perpustakaan_Digital_1/ENTREPRENEURSHIP%20Innovation%20and%20entrepreneurship.PDF
- Dundas, N.H. (2006). Resource and capability constraints to innovation in small and large plants, *Small Business Economics*, 26(3), 257-277, <https://link.springer.com/article/10.1007/s11187-005-2140-3>
- Frenkel, A. (2003). Barriers and limitations in the development of industrial innovation in the region, *European Planning Studies*, 11(2), 115-137, <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/0965431032000072837>
- Galia, F. ve Legros D. (2004). Complementarities between obstacles to innovation: evidence from France, *Research Policy*, 33(2004), 1185-1199, <https://doi.org/10.1016/j.respol.2004.06.004>
- Gault, F. (2018). Defining and measuring innovation in all sectors of the economy, *Research Policy*, 47, 617-622, <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0048733318300076>
- Gökçe, S.G. (2010). İnovasyon Kavramı ve İnovasyonun Önemi, *Firat Kalkınma Ajansı Yayınları*, http://fka.gov.tr/sharepoint/userfiles/Icerik_Dosya_Ekleri.pdf,
- Guijarro, A.M., Garcia, D. ve Auken H.V. (2009). Barriers to innovation among spanish manufacturing SMEs, *Journal of Small Business Management*, 47(4), 465-488, <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1111/j.1540-627X.2009.00279.x>
- Hadjimanolis, A. (1999). Barriers to innovation for SMEs in a small less developed country (Cyprus), *Technovation*, 19(1999), 561-570, <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0166497299000346>
- Hartono, A. (2018). Do innovation barriers drive a firm to adopt open innovation? indonesian firms' experiences, *Academy of Strategic Management Journal*, 17(6), <https://www.abacademies.org/articles/Do-innovation-barriers-drive-a-firm-to-adopt-open-innovation-1939-6104-17-6-300.pdf>

- Hölzl, W. ve Janger, J. (2013). Does the analysis of innovation barriers perceived by high growth firms provide information on innovation policy priorities?, *Technological Forecasting & Social Change*, 80(2013), 1450–1468, <http://dx.doi.org/10.1016/j.techfore.2013.05.010>
- Iammarino, S., Randaccio, F.S. ve Savona, M. (2006). Multinational firms and obstacles to innovation. Evidence from the Italian Community Innovation Survey, https://www.researchgate.net/publication/228701821_Multinational_firms_and_obstacles_to_innovation_Evidence_from_the_Italian_Community_Innovation_Survey_CIS3
- Innolytics. (2019, 24 Mart). Organizational innovation examples, <https://innolytics-innovation.com/innovation-management/organizational-innovation-examples/>
- Insead. (2017). The Global Innovation Index 2017, http://www.wipo.int/edocs/pubdocs/en/wipo_pub_gii_2017.pdf
- Insead. (2018). The Global Innovation Index 2018, http://www.wipo.int/edocs/pubdocs/en/wipo_pub_gii_2018.pdf
- Kahn, K.B. (2018). Understanding Innovation, *Kelley School of Business*, 61, 453-460, <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0007681318300119>.2018. 01.011
- Kalaycı, Ş. (2006). *SPSS Uygulamalı Çok Değişkenli İstatistik Teknikleri*. Ankara: Asil Yayın Dağıtım.
- Karabulut, A.T. (2015). Effects of innovation types on performance of manufacturing firms in Turkey, *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 195, 1355-1364, <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S187704281503801X>
- Kim, Y. ve Lui, S.S. (2015). The impacts of external network and business group on innovation: Do the types of innovation matter?, *Journal of Business Research*, 68, 1964-1973, <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S014829631500020X>
- Kotey, B. ve Sorensen, A. (2014). The identification and characterization of open innovation profiles in Italian small and medium-sized enterprises, *Australasian Journal of Regional Studies*, 20(3), 405-429, [https://www.anzrsai.org/assets/Uploads/Publication Chapter/Kotey-and-Sorenson-final.pdf](https://www.anzrsai.org/assets/Uploads/Publication%20Chapter/Kotey-and-Sorenson-final.pdf)
- Larsen, P. ve Lewis, A. (2007). How award-winning SMEs manage the barriers to innovation, *Creativity and Innovation Management*, 16(2), 142-151,

<https://onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1111/j.1467-8691.2007.00428.x>

- Lewandowska, M.S. (2014). Innovation barriers and international competitiveness of enterprises from polish food processing industry. *Research Results, Oeconomia*, 13(4), 103–113, yadda.icm.edu.pl/yadda/element/...agro.../103-113.pdf
- Madeira, M.J., Carvalho, J., Moreira, J.R.M., Duarte, F.A. ve Filho, F.S.P. (2017). Barriers to innovation and the innovative performance of Portuguese firms, *Journal of Business*, 9(1), 2-22, <https://doi.org/10.21678/jb.2017.822>
- Martinez, M.G. ve Briz, J. (2000). Innovation in the Spanish food & drink industry, *International Food and Agribusiness Management Review*, 3(2), 155–176, <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S1096750800000331>
- Mcadam, R., Mcconvery, T. ve Armstrong, G. (2004). Barriers to innovation within small firms in a peripheral location, *International Journal of Entrepreneurial Behavior & Research*, 10(3), 206-221, <https://doi.org/10.1108/13552550410536780>
- Moellers, T., Visini, C. ve Haldimann, M. (2018). Complementing open innovation in multi-business firms: practices for promoting knowledge flows across internal units, *R&D Management*, 6(1), 1-20, <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1111/radm.12343>
- Mohnen, P. ve Röller, L.H. (2005). Complementarities in innovation policy, *European Economic Review*, 49(6), 1431-1450, <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0014292103001600>
- Mohnen, P. ve Rosa, J.M. (2002). Barriers to Innovation in Service Industries in Canada, In: Feldman M.P., Massard N. (eds) *Institutions and Systems in the Geography of Innovation. Economics of Science, Technology and Innovation*, vol 25. Springer, Boston, MA, https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-1-4615-0845-8_11,
- Nunes, L.B. (2015). Schumpeter's entrepreneurs in the 20th century: The Tucker automobile, *Technological Forecasting & Social Change*, 102 (2016), 14–20, <http://dx.doi.org/10.1016/j.techfore.2015.02.021>
- OECD/Eurostat. (2018). Guidelines for Collecting, Reporting and Using Data on Innovation (4th Edition), The Measurement of Scientific, Technological and Innovation Activities, *OECD Oslo Manual 2018*, <https://doi.org/10.1787/9789264304604-en>
- Plotnikova, I., Korneva, O. ve Ustuizhanina, A. (2015). Barriers to innovation in the implementation of the investment strategy: An empirical study,

- Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 166(2015), 369- 377, <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S1877042814066774>
- Porter, M. (1990). Competitive advantage of nations, *Harvard Business Review*, 73-91, http://www.economie.ens.fr/IMG/pdf/porter_1990_-_the_competitive_advantage_of_nations.pdf
- Rajapathirana, R.P.J. ve Hui, Y. (2018). Relationship between innovation capability, innovation type, and firm performance, *Journal of Innovation & Knowledge*, 3, 44-55, <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2444569X17300409>
- Ramilo, R. ve Embi, M.R.B. (2014). Critical analysis of key determinants and barriers to digital innovation adoption among architectural organizations, *Frontiers of Architectural Research*, 3, 431-451, <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2095263514000429>
- Ren, T. (2009). Barriers and drivers for process innovation in the petrochemical industry: A case study, *Journal of Engineering and Technology Management*, 26 (4), 285-304, <http://eprints.mdx.ac.uk/5224/>
- Saatçioğlu, Ö.Y. ve Özmen, Ö.N. (2010). Analyzing the barriers encountered in innovation process through interpretive structural modelling: Evidence from Turkey, *Yönetim ve Ekonomi: Celal Bayar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 17(2), 207-225, <http://dergipark.gov.tr/yonveek/issue/13693/165729>
- Sabuncu, B. (2014). KOBİ'lerde yenilik ve engellerinin tespitine yönelik bir araştırma: Denizli örneği, *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 6(1), 103-123, http://isarder.com/isardercom/2014vol6issue1/vol.6_issue.1_article08.full.text.pdf
- Saigosoom, N. (2012). *Barriers and Opportunities for Small and Medium-Sized Thai Food Firms in The Context of Innovation Management: The Case of Processed Marine and Processed Fruit and Vegetable Sectors*. Unpublished PhD Thesis, Manchester Business School Internet Address: <https://www.escholar.manchester.ac.uk/uk-ac-man-scw:185612>
- Sandberg, B. ve Stenroos, L.A. (2014). What makes it so difficult? A systematic review on barriers to radical innovation, *Industrial Marketing Management*, 43, 1293-1305, <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0019850114001400>
- Schachter, M.E. (2018). The nature and variety of innovation, *International Journal of Innovation Studies*, 2, 1-15, <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2096248718300249>

- Sinnaps. (2019, 24 Mart). Examples of innovation. Internet Address: <https://www.sinnaps.com/en/project-management-blog/examples-of-innovation>
- Silva, M., Leitao J. ve Raposo, M. (2007) Barriers to Innovation faced by Manufacturing Firms in Portugal: How to overcome it?, *Munich Personal RePEc Archive*, 1-13, https://mpa.ub.uni-muenchen.de/5408/1/MPRA_paper_5408/
- Stendahl, M. ve Roos, A. (2008). Antecedents and barriers to product innovation-a comparison between innovating and non-innovating strategic business units in the wood industry, *Silva Fennica*, 42(4), 659-681, <https://silvafennica.fi/pdf/article239.pdf>
- Sund, K.J. (2008). Innovation in the Postal Sector: strategies, barriers and enablers. Project Report. SAP, <http://eprints.mdx.ac.uk/5224/>
- Szymańska, E. (2017). User-driven innovation-the concept and research results, *Procedia Engineering*, 182(2017), 694–700, <https://pdf.sciencedirectassets.com/278653/1-s2.0-S1877705817X0012X/1-s2.0-S1877705817313188/main.pdf>
- Şahbaz, A. ve Tanyeri, M. (2018). Küçük ve orta büyüklükteki işletmelerde inovasyona yönelik tutumlar ve inovasyon engelleri: Çanakkale ilinde KOBİ'ler üzerine bir araştırma, *ÇOMÜ Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(2), 233-263, <https://dergipark.org.tr/download/article-file/564694>
- Şahin, A. (2009). Mersin'de faaliyet gösteren küçük ve orta büyüklükteki işletmelerin yenilik faaliyetlerinin ölçülmesi, *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 10(2), 259-271, <http://journal.dogus.edu.tr/index.php/duj/article/view/48>
- Tavassoli, S. ve Karlssonb, C. (2015). Persistence of various types of innovation analyzed and explained, *Research Policy*, 44, 1887-1901, <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0048733315000980>
- Thomä, J. (2017). DUI mode learning and barriers to innovation-A case from Germany, *Research Policy*, 46(2017), 1327–1339, <http://dx.doi.org/10.1016/j.respol.2017.06.004>
- Tiwari, R. ve Buse, S. (2007). Barriers to Innovation in SMEs: Can the Internationalization of R&D Mitigate Their Effects?, Proceedings of the First European Conference on Knowledge for Growth: Role and Dynamics of Corporate R&D, Seville, Spain, October 8-9, 2007.
- Uzkurt, C. (2010). İnovasyon Yönetimi: İnovasyon Nedir, Nasıl Yapılır ve Nasıl Pazarlanır?, *Ankara Sanayi Odası Yayın Organı*, <http://www.aso.org.tr/b2b/asobilgi/sayilar/4dosyatemmuzagustos2010.pdf>

- Weber, B. ve Heidenreich, S. (2018). When and with whom to cooperate? investigating effects of cooperation stage and type on innovation capabilities and success, *Long Range Planning*, 51, 334-350, <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0024630117302996>
- Werner, H. ve Jürgen, J. (2012). Innovation barriers across firms and countries, *WIFO Working Papers 426*, <https://www.econstor.eu/handle/10419/128992>
- Yaxuan, C. (2017). Innovation Activities, Knowledge Sourcing and Perception of Innovation Barriers Evidence from China, Unpublished PhD Thesis, University of Durham, <http://etheses.dur.ac.uk/12073/>
- Zwick, T. (2002). Employee resistance against innovations, *International Journal of Manpower*, 23(6),542-552, <https://doi.org/10.1108/01437720210446397>

DÖVİZ BALONLARININ TESPİTİNE YÖNELİK BİR ANALİZ: TÜRKİYE ÖRNEĞİ*

Muharrem AFŞAR**

Aslı AFŞAR***

Emrah DOĞAN****

ÖZ

Varlık fiyatlarındaki keskin artışların finansal piyasalarda oluşturduğu balonlar büyük ölçüde volatiliteden kaynaklanmaktadır. Günümüz küresel finans düzeninde, finansal varlıkların günden güne ön plana çıkması finansal varlıkların fiyatlarında aşırı şişkinlik yaratmakta ve reel ekonomiyi zorlamaktadır. Öte yandan aşırı şişkin fiyatlara sahip finansal varlıkların oluşturduğu balonların patlaması da ekonomik istikrarı tehdit eder hale gelmektedir. Bu bağlamda, finansal gidişatta günlük dalgalanmaların yansımaları niteliğindeki döviz piyasalarında balonların varlığının analizi ve tespiti daha önemli hale gelmektedir. Bu çalışmada, 2005:01 ile 2018:11 dönemi için USD/TL ve EURO/TL döviz kuru verilerinden hareketle, Türkiye döviz piyasalarında balonunun var olup olmadığı araştırılmıştır. Bu amaçla, balonların varlığının tespit edilmesi için Genelleştirilmiş SADF (GSADF) testi kullanılmıştır. Elde edilen sonuçlar, Türkiye döviz piyasasında USD/TL ve EURO/TL döviz kurlarında spekülasyon balonlarının oluştuğunu destekleyen güçlü ampirik kanıtlar olduğunu göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Döviz Kurları, Balonlar, GSADF.

AN ANALYSIS ON DETERMINATION THE TURKISH FOREIGN EXCHANGE MARKET BUBBLES: THE CASE OF TURKEY

ABSTRACT

The volatility in financial markets and the sharp increases in asset prices cause bubbles. In today's global financial order, due to the fact that financial assets stand out from day to day, they cause excessive swelling in the prices of financial assets and force the real economy. On the

---

* Bu çalışma Adnan Menderes Üniversitesi, Nazilli İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi tarafından 26-28 Nisan 2018 tarihleri arasında düzenlenen I. Uluslararası Politik, Ekonomik ve Finansal Analiz Kongresi – 2018 (PEFA-2018)'de sunulan “Türk Döviz Piyasalarında Balonların Varlığı Üzerine Ampirik Bir Analiz” başlıklı bildirisinin yeniden gözden geçirilmiş ve düzenlenmiş halidir.

** Prof. Dr., Anadolu Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, mafsar@anadolu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-4071-9330>

*** Prof. Dr., Anadolu Üniversitesi, Eskişehir Meslek Yüksekokulu, Dış Ticaret Bölümü, aafsar@anadolu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0001-7031-1419>

****Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Gelişim Üniversitesi, İktisadi, İdari ve İdari Bil. Fak., Uluslararası Ticaret (İngilizce) Bölümü, emdogan@gelisim.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0001-9870-5719>

Makalenin gönderilme tarihi: 20 Eylül 2018

Kabul tarihi: 19 Kasım 2019

other hand, the explosion of bubbles formed by financial assets with excessive swelling prices is threatening the economic stability. In this context, the analysis and determination of the presence of bubbles in the foreign exchange markets, which are the reflection of daily fluctuations in the financial markets, becomes more important. In this study, with reference to USD / TRY and EUR / TRY exchange rates, it has been investigated whether there is the bubble in Turkish Exchange Market for the period of 2005:01-2018:11. To do this, Generalized SADF (GSADF) test were used to determine the bubbles. The results show that there is strong empirical evidence in support of speculative bubbles occur in USD / TL and EURO / TL exchange rates in the Turkish Foreign Exchange Market.

Keywords: Exchange Rates, Bubbles, GSADF.

GİRİŞ

Günümüz küresel finans düzeninde, finansal varlıkların günden güne ön plana çıkması finansal varlıklıkların fiyatlarında aşırı şişkinlik yaratarak, reel ekonomiyi zorlamakta ve aşırı şişkin finansal varlıkların oluşturduğu balonların patlaması da ekonomik istikrarı tehdit eder hale gelmektedir. 2008 Küresel Finansal Krizi, finansal piyasalarda çapraz şekilde aşırı etkide bulunarak finansal varlık fiyatlarında daha önce hiç yaşanmamış şekilde geniş dalgalanmalar yarattığı görülmüştür. Bu süreç, geçmişte Asya Gribi, Tekila Krizi veya Rus Virüsü gibi finansal kaynaklı olsun olmasın, bu krizlerin öncesindeki spekülasyon dönemlerinde de görüldüğü üzere finansal sistemde balonların oluşmasıyla sonuçlanmıştır. Bu balonların patlaması sonucu yaşanan finansal sistemdeki çökmeler, ülkeler arasında bulaşıcı olmuş ve bulaşmayı önlemek için küresel kuruluşlar tarafından devasa kurtarma girişimlerine neden olmuştur (Ahmed, Rosser ve Jamshed, 2016). Son yaşanan finansal kriz tecrübesi ve devasa kurtarma girişimlerinin gösterdiği üzere, finansal varlık balonlarının yarattığı finansal dengesizlikler balonunun patlaması ile birlikte, finansal sistemde çöküntüler meydana getirmekte; küresel ekonominin bunalım yaşamasını tetiklemektedir.

Türkiye gibi gelişen piyasalarda da benzer bir durum söz konusudur. Bu piyasalarda oluşabilecek finansal dengesizlikler ve finansal bunalımlarda ülkeye giren sermaye hareketleri önemli rol oynadığından, finansal gidişat günlük dalgalanmaların birer yansıması olarak ifade edilebilecek döviz piyasalarından izlenebilmektedir. Döviz piyasalarında ülkedeki sermaye hareketlerinin oluşturduğu finansal dalgalanmalar fiyatlara yansımaktadır. Döviz fiyatlarındaki tırmanmanın belli bir eşik değeri aşması döviz piyasasında balonlaşmaya neden olmakta, balonun patlaması da reel ekonomiyi ciddi şekilde tehdit etmektedir. Bu nedenle döviz piyasalarında balonlaşma davranışlarının varlığı ve zaman içindeki sıklığının araştırılması gelişen piyasalar açısından büyük önem arz etmektedir.

Bu çalışmada, Türkiye’de USD/TL ve EURO/TL döviz kurları kullanılarak döviz piyasasında balonların varlığının tespit edilmesi

amaçlanmıştır. Çalışmada, Ocak 2005 ile Kasım 2018 tarihleri arasındaki aylık veriler kullanılmış olup, veriler TCMB EVDS veri tabanından elde edilmiştir. Model çerçevesinde, USD/TL ve EURO/TL döviz kurlarından hareketle, döviz piyasalarında balonların var olup olmadığının tespit edilmesi amaçlanmıştır. Çalışmayı diğer çalışmalardan ayıran en önemli özellik, döviz kurlarının günümüz küresel finans düzeninde ülkeler için hayati bir öneme sahip olmasından hareketle balonların varlığını belirlemek ve döviz piyasalarında balonların belirlenmesi halinde bunların ne zaman meydana geldiğini tespit etmektir. Bu amaçla kullanılan GSADF testi, dolaylı yöntemlerin aksine, dinamik yapısı sayesinde balonların önceden tahminlemesine olanak tanıyarak, standart ekonometrik testlere göre daha doğru sonuçlara ulaşılmasını sağlamaktadır. Yapılan literatür taramasında, konuyla ilgili çalışmaların azlığı ve Türkiye’de döviz piyasasındaki balonlara ilişkin çalışmalara rastlanmamış olması nedeniyle, bu çalışmanın gerek kapsam gerekse de yöntem bakımından literatüre önemli yarar sağlayacağı düşünülmektedir.

I. FİNANSAL PİYASALARDA BALON KAVRAMI VE ÖNEMİ

Finansal piyasalardaki volatilité ve bu bağlamda varlık fiyatlarındaki keskin artışların oluşturduğu balonların reel ekonomiye olumsuz yansımaları, finansal piyasalarda balon kavramını ve önemini gündeme getirmektedir. Balonlar tipik olarak varlık fiyatlarındaki artışlarla ve bunun ardından bir çöküş ile ilişkilendirilir. Eğer fiyat, varlığın temel değerini aşarsa balonlar ortaya çıkmaktadır. Yatırımcılar, varlığın fiyatı temel değerini aşmasına rağmen, diğer yatırımcılardan daha yüksek bir fiyata satabileceklerine inandıkları için ellerinde varlıkları tutmaya devam ederse balonlar ortaya çıkabilmektedir (Malkiel, 2010, s. 13).

Finansal piyasaların yükselişi ve çöküşü son küresel kriz tecrübesinde görüldüğü üzere reel ekonomi üzerinde büyük etkiye sahiptir. Dolayısıyla, finansal piyasalarda balonları anlamak hem finansal piyasalar hem de reel ekonomi açısından büyük önem arz etmektedir. Çünkü varlık fiyatları balonları patladığında, görülebilecek iflaslar ve kredi temerrütleri biçiminde bir bütün olarak reel ekonomiye ciddi oranda olumsuzluklar yansıyabilmektedir. Bunun bir yansıması olarak politika karar alıcılarının yanı sıra piyasa aktörleri, varlık fiyat balonlarının ne zaman ortaya çıkacağını ve bunları önlemek adına alınması gereken tedbirleri belirleme konusunda bir kaygıya sahiptir. (Grover ve Grover, 2014, s. 209). Bu kaygının oluşmasında finansal balonların patlaması durumunda, bunu sıklıkla krizlerin takip etmesi ve ortaya çıkan finansal istikrarsızlığın birçok gelişmiş ya da gelişmekte olan piyasa ekonomisini onlarca yıl geriye götürmesi düşüncesi yatmaktadır.

Balonlar üzerine yapılan araştırmalarda, bu endişeyi destekleyerek balon sönmelerinin diğer bir deyişle patlamalarının her zaman ekonomik aktivitede ciddi aksamlar yaşattığını ortaya koymaktadır (Malkiel, 2010, s. 13). Balonlar

sırasında finansal varlık fiyatları temel değerlerinden uzaklaşarak; pozitif balonlar esnasında aşırı talep oluşumuna neden olurken; negatif balonlar esnasında orantısız finansal varlık satışları gerçekleşmektedir. Balonların sönmeye durumunda fiyatlar aniden düşüş göstermekte bireylerin servetleri azalmakta ve tüketiciler harcamalarını kısma yoluna gitmektedir. Böylece de ekonomik faaliyet zayıflamaktadır (Malkiel, 2010, s. 14). Bu nedenle finansal balonların çöküşü ekonomik büyüme üzerinde belirgin bir etki göstermektedir. Finansal piyasa kusurları nispeten yüksekse, balon sönmeye büyüme oranını kalıcı olarak düşürmektedir. Öte yandan yüksek teminatlı ekonomiler, balon sönmelerinden hemen sonra ekonomik büyüme oranında düşüş yaşasa da bir süre sonra toparlanarak, tekrar yüksek bir büyüme oranı elde edebilmektedir.

Öte yandan finansal sistemlerin serbestleştirilmesi ve sermaye piyasalarının küreselleşmesi, finansal hizmetleri yaygınlaştırmış ve kaynakların tahsisini geliştirmiştir. Aynı zamanda bu durum belirgin finansal döngülerin kapsamını artırmıştır. Bu döngüler, finansal varlık fiyatlarında dramatik dalgalanmalara, iş döngüsünün güçlenmesine ve balonların oluşumuna zemin hazırlamış ve hatta bankacılık ve döviz piyasasındaki krizlerin doruğa ulaşmasına neden olmuştur. Bu nedenle, finansal piyasalarda balon oluşumlarının dikkatli bir şekilde analiz edilerek, ekonomi üzerindeki etkilerini daha fazla anlamak önemlidir.

II. LİTERATÜR

Finansal piyasalarda üzerin balonların finansal krizlerle yakın ilişkisi düşünüldüğünde finansal balonların tespiti büyük önem arz etmektedir. Ancak balonların varlığının tespitinde karşılaşılan güçlükler, gerekli analizlerin yapılarak piyasaya düzenleyicileri tarafından balon oluşumuna yönelik önlemlerin alınmasında engel teşkil etmektedir. Literatürde konunun önemi tartışılmaz bir gerçek olduğundan hareketle balonların varlığının tespitine yönelik birçok çalışma yapılmıştır.

Bu konuda yapılan çalışmalardan; Friedman (1953), Baumol (1957), Kohn (1978), Shiller (1981), Hart ve Kreps (1986), Meese (1986), Campbell ve Shiller (1987), West (1987), Hardouvelis (1988), Diba ve Grossman (1988), Rappoport ve White (1993), Horvath ve Watson (1995), Hall, Psaradakis ve Sola (1999), Nasseh ve Strauss (2003), Zhong, Darrat ve Anderson (2003), Taşçı ve Okuyan (2009), Yanık ve Aytürk (2011), Bozoklu ve Zeren (2013), Çağlı ve Mandacı (2017), Koy (2018) gibi bir kısmı hisse senedi piyasalarında balonların varlıklarını araştırmıştır. Diğer taraftan Korkmaz, Erer ve Erer (2016)'nın ise kredi piyasalarında balonları analiz ettiği görülmektedir.

Literatürde 2007 yılında ABD'de konut piyasasında balonun patlayarak başta ABD olmak üzere tüm dünyada ekonomik bunalımları tetiklemesi balonların konut piyasalarında varlığına yönelik ilgiyi artırmıştır. Konut piyasası

balonlarına olan ilgi ise giderek artan bir literatüre yol açmıştır. Bu doğrultuda konut piyasalarında balonların tespitine yönelik yapılan çalışmalardan bazıları Basco (2014), Zeren ve Ergüzel (2015), Caspi (2016), Engsted, Hviid ve Pedersen (2016), Martori, Madariaga ve Oller (2016), Solak ve Kabadayı (2016), Xiao ve Devaney (2016), Çoşkun, Seven, Ertuğrul ve Alp (2017), Çoşkun ve Jadevicius (2017), Shi (2017), Vogiazas ve Alexiou (2017) şeklinde sıralanabilir.

Literatürde balonların varlığı üzerine yapılan çalışmaların bir kısmını ise son zamanlarda ilgi çeken kripto para piyasalarında yapılan çalışmalar oluşturmuştur. Dowd (2014), MacDonell (2014), Cheung, Roca ve Su (2015), Fry ve Cheah (2016), Ceylan, Tüzün, Ekinci ve Kahyaoğlu, (2018) kripto para piyasalarında balonları araştıran başlıca çalışmalar olarak ifade edilebilir.

Bu çalışmanın konusunu oluşturan döviz piyasalarında balonların varlığına yönelik, yeterince çalışmanın olmadığı görülmektedir. Yapılan az sayıdaki çalışmalardan Bettendorf ve Chen (2013), Ocak 1972 ile Haziran 2012 tarihleri arasında yabancı döviz piyasalarında balonlarının varlığını sağ kuyruklu ADF ve Genelleştirilmiş SADF Birim kök analizi ile araştırmıştır. Ampirik sonuçlara göre, Sterlin/Dolar döviz kurlarında balon oluşmadığını göstermiştir.

Jiang, Wang, Chang ve Su (2015), Temmuz 1995 ve Ekim 2013 arasındaki dönemde Yuan/Dolar döviz kurlarında balonun olup olmadığını Genelleştirilmiş ADF (GSADF) Birim kök analizi ile araştırmışlardır. Yazarların elde ettiği sonuçlara göre Yuan/Dolar döviz kurlarında balonların oluştuğuna dair güçlü kanıtlar vardır. Elde edilen bulgulara göre, Yuan/Dolar döviz kurunda ilk balonun 2005-2006 döneminde oluştuğu tespit edilirken, ikinci balonun ise 2008 krizi döneminde oluştuğu sonucuna ulaşılmıştır.

Hu ve Oxley (2016), G10 ve yükselen piyasa ekonomilerinde Mart 1991 ile Aralık 2014 tarihleri arasında döviz piyasalarında balonlarının varlığını Genelleştirilmiş SADF Birim kök analizi yardımıyla araştırmışlardır. Çalışmada elde edilen ampirik sonuçlara göre analiz kapsamında incelenen döviz piyasalarında çoğu durumda rasyonel balonların oluşmadığı sonucuna ulaşılmıştır.

Steenkamp (2017), Yeni Zelanda Doları/Avustralya Doları döviz kurunda balonun varlığını araştırdığı çalışmasında elde ettiği bulgulara göre, Yeni Zelanda Doları/Avustralya Doları döviz kurunda balon oluşumu ya da balonların varlığına ilişkin ampirik veri elde edilemediğini vurgulamıştır.

Pavlidis (2017), Amerikan doları ve S & P 500 için balonların varlığını Fama regresyonu ve Genelleştirilmiş ADF (GSADF) Birim kök analizi ile araştırmıştır. Analiz sonuçları Alman hiperenflasyon dönemi sırasında Amerikan dolarında balonların varlığına işaret etmektedir. Bununla birlikte Amerikan

dolarıyla benzer şekilde ABD hisse senedi piyasasında da balonların varlığına ilişkin bulgular elde edilmiştir.

Son olarak Rasekhi, Elmi ve Shahrazi (2017), Nisan 2002 ve Mart 2016 arasındaki dönemde İran döviz piyasalarında balonun olup olmadığı sağ kuyruklu ADF (SADF) ve Genelleştirilmiş SADF Birim kök analizi ile araştırmıştır. Çalışmada yazarların elde ettiği bulgulara göre, 2008:10-2008:12, 2012:01-2012:03 ve 2013:09-2013:11 alt dönemlerinde olmak üzere İran döviz piyasalarında balonların varlığına dair bulgulara ulaşılmıştır.

III. YÖNTEM

Çalışmada Türkiye’de Dolar (USD/TL) ve Euro (EURO/TL) döviz kurları kullanılarak döviz piyasasında balonların varlığının tespit edilmesi amaçlanmıştır. Bu amaçla çalışmada, Ocak 2005 ile Kasım 2018 tarihleri arasındaki aylık veriler kullanılmış olup, veriler TCMB EVDS veri tabanından elde edilmiştir.

Literatürde yapılan çalışmalar incelendiğinde balonların tespitinde ağırlıklı olarak, eşbütünleşme testi ve standart birim kök testi gibi dolaylı yöntemlerin kullanıldığı görülmektedir. Ancak, dolaylı yöntemlerle elde edilen bulgular balonların tespitine ilişkin önemli bilgiler verse de kesin bulgular sunmakta yetersiz kaldığı görüşü hakimdir (Çağlı ve Mandacı, 2017, ss. 64-65). Bu nedenle çalışmada döviz piyasasında balonlarının var olup olmadığı, dolaylı yöntemlere getirilen eleştirileri de dikkate alarak geliştirilen Phillips, Shi ve Yu (2015) genelleştirilmiş Dickey Fuller (GSADF) testinden yararlanılarak araştırılmıştır. Spekülatif balonların tespiti ve ne zaman oluştuğunun tespitinde iyi bir performans sergilemesi nedeniyle söz konusu yöntem, son zamanlarda sıkça kullanılmaya başlanan, özyinelemeli ve sağ kuyruklu bir birim kök testidir.

Phillips vd. (2015) tarafından geliştirilen, GSADF birim kök testi hesaplanırken standart ADF testinin elde edildiği regresyonun tekrarlamalı esnek tahminleme kullanılarak, uzun döneme yayılmakta olan doğrusal olmayan yapıları ve yapısal kırılmaları göz önünde tutulmaktadır. Bu bakımdan GSADF birden çok balonla karşılaşılması durumunda daha tutarlı ve doğru sonuçlar vermesi bakımından SADF ve standart ADF gibi birim kök testlerinden daha iyi performans sergilemektedir (Phillips vd., 2015). GSADF testi, alt örneklemelerde ADF testinin özyinelemeli olarak çalışmasına bağlıysa da diğer sağ kuyruklu birim kök testlerine göre çok daha geniş olmasıyla en büyük ADF testi olarak ifade edilmektedir.

GSADF test istatistiğini hesaplamak için öncelikle 1 nolu tekrarlamalı regresyon denklemi tahmin edilmektedir. Burada k gecikme uzunluğunu temsilen, r_1 ve r_2 ise sırasıyla tekrarlamalı regresyon tahminlerinin yapılabilmesi için alt örneklem başlangıç ve bitiş noktalarını temsilen eşitliğe dahil edilmiştir (Çağlı ve Mandacı, 2017, s. 66).

$$\Delta y_t = \tilde{\alpha}_{r_1, r_2} + \tilde{\beta}_{r_1, r_2} y_{t-1} + \sum_{i=1} \tilde{\Psi}_{r_1, r_2}^i \Delta y_{t-1} + \tilde{\epsilon}_t \quad (1)$$

GSADF Testi'nde 1 nolu eşitlik birden çok alt örneklem için ileri tarihli olarak alt kümeler kullanılarak tekrar tekrar tahmin edilmekte, başlangıç noktalarının r_1 de dinamik bir şekilde değişip sıfır noktasından farklılaştığı alt örneklem oluşturulmaktadır (Çağlı ve Mandacı, 2017, s. 66). Buradan hareketle GSADF testi 2 nolu eşitlikte verilen formül aracılığıyla hesaplanmaktadır (Philips vd., 2015, s. 1049)

$$GSADF(r_0) = \sup_{r_2 \in r_1 \in [0, r_2 - r_1]} [r_0, 1] \{ADF_{r_1}^2\} \quad (2)$$

IV. BULGULAR

Çalışmada Türkiye'de USD/TL ve EURO/TL döviz kurlarından hareketle, döviz piyasalarında balonlarının var olup olmadığının tespit edilmesi istenmiştir. Bu amaçla balonların varlığını belirlemek ve döviz piyasasında balonların varlığının belirlenmesi halinde bunların ne zaman meydana geldiğini tespit etmek amacıyla kullanılan GSADF testi'nde her bir gözlem için 2000 replikasyonlu Monte Carlo simülasyonundan yararlanılmıştır. Elde edilen tahmin sonuçlarına Tablo 1'de yer verilmiştir. GSADF testine ilişkin grafikler ise Şekil 1 ve Şekil 2'de gösterilmiştir.

Tablo 1: Döviz Piyasaları için GSADF Testi Sonuçları

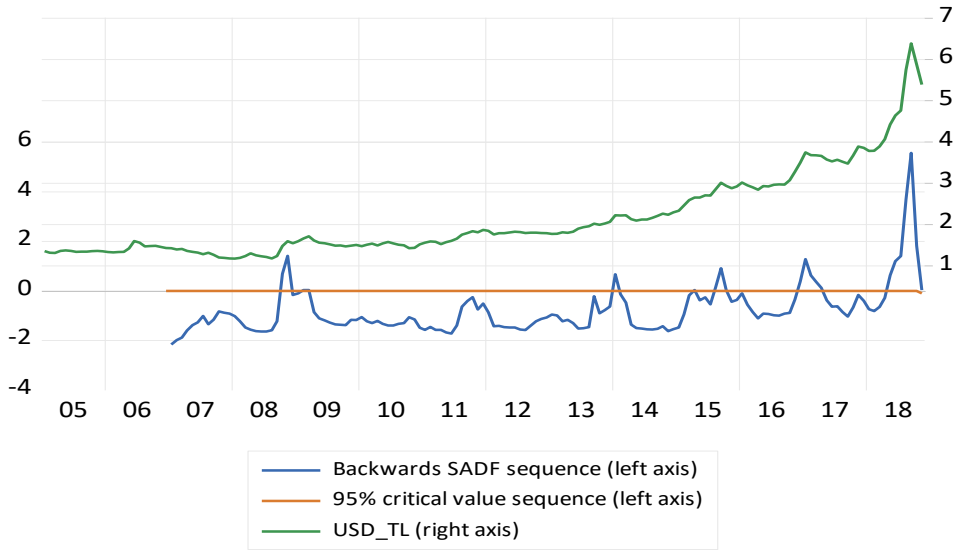
		Test İstatistiği		
Değişken		GSADF		
USD/TL		5.569(0.00)		
EURO/TL		7.400(0.00)		
		Kritik Değerler		
		%1	%5	%10
GSADF		1.738	1.224	1.000

Not: ( ) parantez içinde değişkenlerin prob değerleri yer almaktadır.

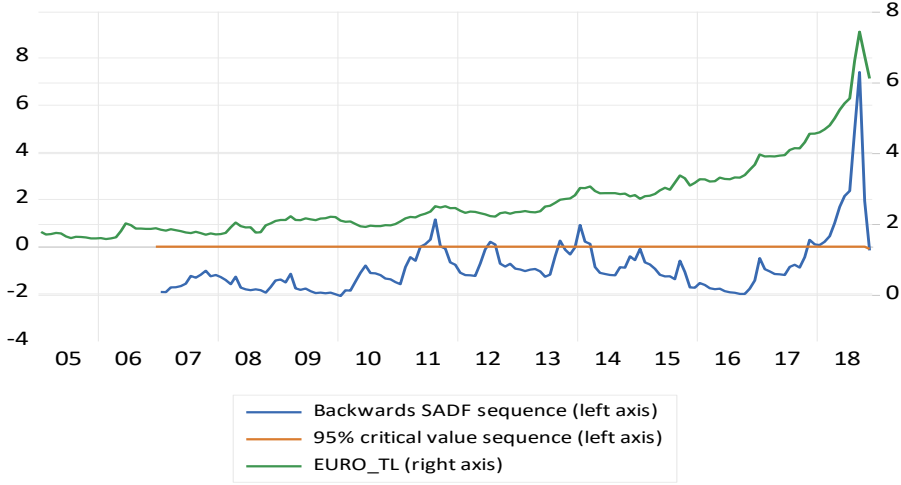
Tablo 1'de verilen GSADF test istatistikleri, dolar döviz kuru için istatistiki olarak anlamlı bulunmuştur. Diğer bir deyişle elde edilen bu sonuç, dolar döviz kuru fiyatlarında balonların oluştuğuna ilişkin ampirik kanıtlar ortaya koymaktadır. Bununla birlikte Şekil 1'de verilen GSADF grafiği; küresel finansal krizi kaynaklı olarak 2008 yılı son çeyreğinde balon oluştuğunu göstermektedir. 2014 yılı başlarında ise, 2013 yılında küresel piyasalardaki gelişmeler ve yurtiçi politik gelişmelerinde etkisiyle döviz kuru fiyatlarında balon oluştuğu görülmektedir. 2015 yılı son çeyreğinde ise yurtiçi politik belirsizlik ve FED'in faiz politikası döviz kuru fiyatlarında balon oluşumuna

neden olduğu görülmektedir. 2016 son çeyreğinden 2017 yılı ortalarına ise yurtiçi politik gelişmeler kaynaklı döviz kuru fiyatlarında balon oluştuğu görülmektedir. Son olarak analiz sonuçları 2018 Mayıs ayından 2018 son çeyreğine kadar geçen sürede, küresel piyasalarda doların güçlenmesi ve yurtiçinde dolara olan yüksek talep sonucu, dolar döviz kuru fiyatlarında balon oluştuğuna işaret etmektedir.

Şekil 1: Dolar Döviz Kuru Test Sonuçları Grafiği (GSADF)

Tablo 1'de verilen EURO/TL GSADF test istatistiği de istatistiki olarak anlamlı bulunmuştur. Elde edilen bu sonuçta dolar döviz kuru fiyatlarıyla benzer şekilde Euro döviz kuru fiyatlarında da balonların olduğu çıkarımına ulaşıldığını ima etmektedir. Şekil 2'de verilen GSADF grafiği ise, Avrupa ekonomisindeki belirsizliklerin hızla yükselmesine paralel şekilde ortaya çıkan dalgalanmalardan kaynaklı, 2011 yılı Mayıs-Ekim döneminde ve 2012 yılı ortalarında Euro döviz kuru fiyatlarında balon oluşmuştur. 2013 yılı üçüncü çeyreği ile 2014 yılı başlarında ise, küresel piyasalardaki gelişmeler ve yurtiçi politik gelişmelerinde etkisiyle döviz kuru fiyatlarında balon oluştuğu görülmektedir. Son olarak Şekil 2'de verilen GSADF grafiği 2017 yılı sonundan 2018 yılı dördüncü çeyreğe kadar geçen sürede, Türkiye'de görülen kur şokuna bağlı olarak Euro döviz kuru fiyatlarında balon oluştuğunu işaret etmektedir.

Şekil 2: Euro Döviz Kur Test Sonuçları Grafiği (GSADF)

Türkiye’de Dolar döviz kuru fiyatları ile Euro döviz kuru fiyatlarına ilişkin sonuçlar bir arada değerlendirildiğinde elde edilen sonuçlar, incelenen dönemde ampirik olarak döviz piyasalarında balonların oluştuğuna işaret etmektedir.

SONUÇ

Balonların oluşumu, etkisi ve ekonomik disiplin içinde gördükleri ilgi, bugünün finansal piyasalarının artan karşılıklı bağlantılarıyla büyük ölçüde artmıştır. Bu ilginin nedeni ise finansal piyasalarda fiyatların temel değerini sürekli olarak aşması şeklinde tanımlanabilecek balonların sonunda patlayarak, fiyatların sistematik olarak ani düşüş göstermesi ve bunun devamında finansal istikrarı ve reel ekonomik faaliyetleri olumsuz etkilemesi yönündeki örneklerdir. Türkiye gibi gelişen piyasalarda da sermaye girişleri nedeniyle döviz piyasalarında da fiyatların sürekli ve sistematik sapma göstermesi, finansal piyasalarda balonların oluşumuna yol açmakta ve balonların varlığı durumunda finansal istikrarsızlık söz konusu olabilmektedir. Balonların finansal istikrarsızlıkla yakın ilişkisi düşünüldüğünde, finansal gidişatta günlük dalgalanmaların yansıması niteliğindeki döviz piyasalarında balonların varlığının analizi ve tespiti daha önemli hale gelmektedir.

Bu çalışmada, Türkiye’de USD/TL ve EURO/TL döviz kurlarından hareketle, döviz balonlarının var olup olmadığı tespit edilmiştir. Çalışmada balonların varlığını belirlemek ve balonların oluşması durumunda ne zaman meydana geldiğini tespit etmek amacıyla, kullanılan GSADF testi her bir gözlem

için 2000 replikasyonlu Monte Carlo simülasyonundan yararlanılarak tahmin edilmiştir. GSADF test istatistiği, USD/TL için istatistiki olarak anlamlı bulunmuştur. Elde edilen bu sonuç, dolar döviz kuru fiyatlarında 2008 yılı son çeyreğinde, 2014 yılı başlarında, 2015 yılı son çeyreğinde, 2016 son çeyreğinden 2017 yılı ortalarına ve 2018 Mayıs ayından 2018 son çeyreğine kadar geçen sürede spekülasyon balonlarının oluştuğuna ilişkin ampirik kanıtlar ortaya koymaktadır.

Öte yandan GSADF test istatistikleri, Euro döviz kuru için de istatistiki olarak anlamlı bulunmuştur. Elde edilen sonuç, dolar döviz kuru fiyatlarıyla benzer şekilde, Euro döviz kuru fiyatlarında da 2011 yılı Mayıs-Ekim dönemi, 2012 yılı ortaları, 2013 yılı üçüncü çeyreği ile 2014 yılı başlarında ve 2017 yılı sonundan 2018 yılı dördüncü çeyreğe kadar geçen sürede balon oluştuğunu göstermektedir. Yani Türkiye’de Dolar ve EURO döviz kuru fiyatlarına ilişkin sonuçlar bir arada değerlendirildiğinde, döviz piyasalarında incelenen dönemde ampirik olarak balon oluştuğuna işaret etmektedir.

İncelenen dönemde, Türkiye’de döviz kuru fiyatlarından hareketle bir balonun olduğunu gösteren ampirik veriler, balonların finansal istikrarsızlıklarla yakın ilişkisi düşünüldüğünde, balonların varlığı ve zaman içindeki sıklığının analizi ve doğru tespiti, ileride patlayabilecek bir balonun engellenmesi adına büyük önem arz etmektedir. Bu nedenle çalışmada elde edilen bulguların finansal piyasaların direncini artırarak, finansal istikrara katkıda bulunacak politikaların geliştirilmesi için yol gösterici olması beklenmektedir.

KAYNAKÇA

- Ahmed, E., Rosser B. J. ve Jamshed Y. Uppal (2016). Financialization and speculative bubbles-international evidence. *CAMA Working Paper*, No. 6/2017,1-26
- Baumol, W. J. (1957). Speculation, profitability, and stability. *The Review of Economics and Statistics*, 39(3), 263-271.
- Basco, S. (2014). Globalization and financial development: A model of the dot-com and the housing bubbles. *Journal of International Economics*, 92(1), 78-94.
- Bettendorf, T. ve Chen W. (2013). Are there bubbles in the sterling-dollar exchange rate? New evidence from sequential ADF tests. *Economics Letters*, 120(2), 350-353.
- Bozoklu, Ş. ve Zeren F. (2013). Türkiye hisse senedi piyasasında rasyonel köpükler: saklı eş bütünleşme yaklaşımı. *Finansal Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi*, 5(9), 17-31.
- Caspi, I. (2016). Testing for a housing bubble at the national and regional level: The case of Israel". *Empirical Economics*, 51(2), 483-516.
- Campbell, J. Y. ve Shiller, R. J.(1987). Cointegration and Tests of Present Value Models. *Journal of Political Economy*, 95(5), 1062-88.
- Ceylan, F., Tüzün, O., Ekinci R. ve Kahyaoğlu, H. (2018). Kripto Para Piyasalarında Finansal Balonlar (Bubbles): Bitcoin ve Ethereum. *4 th SCF International Conference on "Economics and Social Impacts of Globalization" and "Future Turkey-European Union Relations içinde* (ss. 207-2015).
- Cheung, A., Roca, E. ve Su J. J. (2015). Crypto-currency Bubbles: an Application of The Phillips, Shi and Yu (2013) methodology on mt. gox Bitcoin Prices. *Applied Economics*, 47 (23), 2348-2358.
- Çağlı, E. Ç., ve Mandacı P. E. (2017). Borsa İstanbul'da rasyonel balon varlığı: Sektör endeksleri üzerine bir analiz. *Finans Politik & Ekonomik Yorumlar*, 54(629), 63-76.
- Coşkun, Y., Seven, Ü, Ertuğrul H. M. ve Alp A. (2017). Housing price dynamics and bubble risk: The case of Turkey. *Housing Studies*, 1-37.
- Coşkun, Y. ve Jadevicius, A. (2017). Is there a housing bubble in Turkey?. *Real Estate Management and Valuation*, 25(1), 48-73.
- Diba, B. T. ve Grossman, H. I. (1988). The theory of rational bubbles in stock prices. *The Economic Journal*, 98(392), 746-754.

- Dowd, K. (2014). New Private Monies: A bit-part player?. *Institute of Economic Affairs Hobart Paper*, No: 174, London.
- Engsted, T., Hviid, S. J. ve Pedersen, T. Q. (2016). Explosive bubbles in house prices? Evidence from The OECD Countries. *Journal of International Financial Markets, Institutions and Money*, 40, 14-25.
- Friedman, M. (1953), *Essays in Positive Economics*. United States: University of Chicago Press.
- Fry, J., Cheah, E.T. (2016). Negative bubbles and shocks in cryptocurrency markets. *International Review of Financial Analysis*, 47, 343–352.
- Grover, R. ve Grover C. (2014). Property bubbles—a transitory phenomenon. *Journal of Property Investment & Finance*, 32(2), 208-222.
- Jiang, C., Wang, Y., Chang T. ve Su, C. W. (2015). Are there bubbles in Chinese RMB–dollar exchange rate? Evidence from Generalized Sup ADF Tests. *Applied Economics*, 47(56), 6120-6135.
- Hall, S. G., Psaradakis, Z. ve Sola, M. (1999). Detecting Periodically Collapsing Bubbles: A Markov-Switching Unit Root Test. *Journal of Applied Econometrics*, 14(2), 143–54.
- Hardouvelis, G. A. (1988). Evidence on Stock Market Speculative Bubbles: Japan, the United States, and Great Britain, *Federal Reserve Bank of New York Quarterly Review*. (Sum), 4–16.
- Hart, O. D. ve Kreps, D. M. (1986). Price Destabilizing Speculation. *Journal of Political Economy*, 94(5), 927- 952.
- HOMM, U. ve Breitung, J. (2012). Testing for Speculative Bubbles in Stock Markets: A Comparison of Alternative Methods. *Journal of Financial Econometrics*, 10(1), 198– 231.
- Horvath, M. T. ve Watson, M. (1995). Testing for Cointegration When Some of the Cointegrating Vectors are Prespecified. *Econometric Theory*, 11(5), 984-1014.
- Hu, Y. ve Oxley L. (2016). Are there Bubbles in Exchange Rates? Some New Evidence from G10 and Emerging Markets Countries. *University of Waikato Working Papers in Economics*, 16/05, 1-33.
- Kohn, M. (1978). Competitive Speculation. *Econometrica*, 46(5), 1061–76.
- Korkmaz, Ö., Erer, E. ve Erer, D. (2016). The Factors Affecting Credit Bubbles: The Case of Turkey. *Financial Studies*, 20(1), 37-53.
- Koy, A. (2018). Multibubbles in emerging stock markets. *Finans Politik & Ekonomik Yorumlar*, 55(637), 95-109.

- Macdonell, A. (2014). Popping the bitcoin bubble: An application of log-periodic power law modeling to digital currency. *University of Notre Dame Working Paper*, 1-33.
- Malkiel, B. G. (2010). Bubbles in asset prices. *CEPS Working Paper*, No: 200, 1-21.
- Martori, J. C., Madariaga R. ve Oller R. (2016). Real estate bubble and urban population density: Six Spanish metropolitan areas 2001–2011. *The Annals of Regional Science*, 56(2), 369-392.
- Meese, R. A. (1986). Testing for bubbles in exchange markets: A case of sparkling rates?. *Journal of Political Economy*, 94(2), 345–73.
- Nasseh A., Alireza ve Strauss J. (2004). Stock prices and the dividend discount model: Did their relation break down in the 1990s?. *The Quarterly Review of Economics and Finance*, 44(2), 191–207.
- Pavlidis, E. G., Paya I. ve Peel D. (2017). Testing for speculative bubbles using spot and forward prices. *International Economic Review*, 58(4), 1191-1226.
- Phillips, P. C.B., Shi, S. ve Yu J. (2015). Testing for multiple bubbles: Historical episodes of exuberance and collapse in the S&P 500. *International Economic Review*, 56(4), 1043-1078.
- Rappoport, P. ve White, E. (1994). Was the crash of 1929 expected?. *American Economic Review*, 84(1), pp. 271–81.
- Rasekhi, S., Elmi, Z. M. ve Shahrazi M. (2017). Testing for multiple bubbles in Iranian foreign exchange market: The application of RTADF unit root tests. *The Journal of Economic Modeling Research*, 7 (27), 7-39
- Shi, S. (2017). Speculative bubbles or market fundamentals? An investigation of US regional housing markets. *Economic Modelling*, 66, 101-111.
- Shiller, R. J. (1981). Do stock prices move too much to be justified by subsequent changes in dividends?. *The American Economic Review*, 71(3), 421-436.
- Solak, A. O. ve Kabadayı B. (2016). Bounds testing approaches to housing demand in Turkey: Is there a real estate bubble?. *International Journal of Economics and Financial Issues*, 6(3), 1132 - 1135.
- Steenkamp, D. (2017). How bubbly is the New Zealand Dollar?. *Reserve Bank of New Zealand DP2017/03*, 1-21.
- Taşçı, H. M. ve Okuyan, H. A. (2009). İMKB’de spekülasyon şişkinliklerinin test edilmesi. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 10(2), 272-283

- West, K. D. (1987). A specification test for speculative bubbles. *The Quarterly Journal of Economics*, 102(3), 553–80.
- Xiao, Q. Ve Devaney, S. (2016). Are mortgage lenders guilty of the housing bubble? A UK perspective. *Applied Economics*, 48(45), 4271-4290.
- Vogiazas, S. Ve Alexiou C. (2017). Determinants of housing prices and bubble detection: Evidence from Seven advanced economies. *Atlantic Economic Journal*, 45(1), 119-131.
- Yanık, S. ve Aytürk Y. (2011). Rational speculative bubbles in Istanbul Stock Exchange. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, 2011(Temmuz), 175–90.
- Zeren, F. ve Ergüzel, O. S. (2015). Testing for bubbles in the housing market: Further evidence from Turkey. *Financial Studies*, 19(1), 40-52.
- Zhong, M., Darrat A. F. ve Anderson, D. C. (2003). Do US stock prices deviate from their fundamental values? Some new evidence. *Journal of Banking & Finance*, 27(4), 673–697.

ÇİN'İN EKONOMİK BÜYÜMESİNDE İVME KAYBI: İHRACAT-KAMU HARCAMALARI ETKİSİ, TODA-YAMAMOTO NEDENSELLİK TESTİ

Dilek Temiz DİNÇ*

ÖZ

Çin, uyguladığı başarılı reformlar ve dışı açılma politikası ile önemli bir ekonomik büyüme performansı yakalayarak, gelişmiş ekonomilerle arasını hızla kapatan bir ekonomi görünümüne sahipti. Ancak, 2010 yılından itibaren büyüme hızı yavaşlamaya başladı. Büyüme hızındaki bu ivme kaybının birçok nedeninin olmasıyla birlikte, Çin'in ihracat artış hızının ve Çin'deki kamu harcamalarının azalması başlıca nedenler arasında sayılabilir. Bu çalışmada, Çin'in ihracatı, kamu harcamaları ve ekonomik büyümesi arasındaki nedensellik ilişkisi, Toda-Yamamoto nedensellik testi ile araştırılmıştır. Çalışmada, 1960-2017 dönemini kapsayan yıllık veriler kullanılmıştır. Ampirik analizler sonucunda, Çin'in ekonomik büyümesi ile kamu harcamaları arasında çift yönlü, ihracatı ile ekonomik büyümesi arasında ise ihracatından ekonomik büyümesine doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi saptanmıştır. Bu bulgular göre, Çin'in ekonomik büyümesi ile kamu harcamaları ilişkisi, hem Wagner'in hem de Keynes'in hipotezlerini desteklemektedir. Çalışmada ayrıca varyans ayrıştırması analizi ile Çin'in ekonomik büyümesi üzerinde ihracatının etkisinin kamu harcamalarının etkisinden daha fazla olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kavramlar: Ekonomik Büyüme, İhracat, Kamu Harcamaları, Toda-Yamamoto Nedensellik Testi, Varyans Ayrıştırması.

ACCELERATION LOSS IN THE CHINA'S ECONOMIC GROWTH: THE IMPACT OF EXPORT-GOVERNMENT EXPENDITURES, TODA-YAMAMOTO CAUSALITY TEST

ABSTRACT

China had a significant economic growth performance with its successful reforms and outward policy. However, the growth rate has started to slow down since 2010. Despite there are several reasons for this loss of momentum in growth, decline in China's export growth rate and government expenditure can be considered among the main reasons. In this study, the causality relationship between China's exports, government expenditures and economic growth was investigated with Toda-Yamamoto causality test. In the study, the annual data were used covering the period of 1960-2017. As a result of empirical analyzes, a two-way causality relationship was found between China's economic growth and government expenditures, a one-way causality relationship from exports to economic growth. Accordingly, the relationship between China's economic growth and government expenditures supports both Wagner and Keynes's hypotheses,

* Doç. Dr., Çankaya Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası Ticaret Bölümü, dilektemiz@cankaya.edu.tr, <http://orcid.org/0000-0002-1792-4723>

Makalenin gönderilme tarihi: 28 Mart 2019

Kabul tarihi: 19 Kasım 2019

while the relationship between economic growth and exports supports the export-led growth hypothesis. In the study, it is concluded that the effect of exports on China's economic growth is more than the effect of government expenditures by the analysis of variance decomposition.

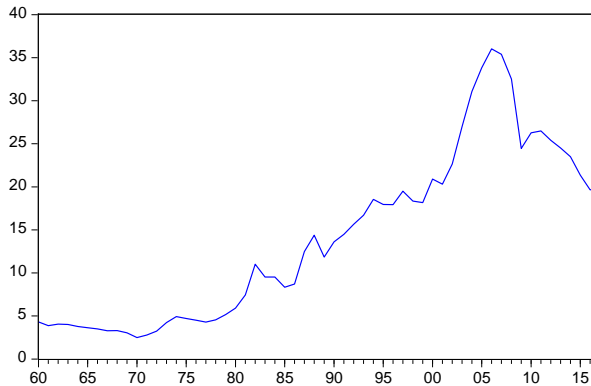
Keywords: Economic Growth, Exports, Government Expenditures, Toda-Yamamoto Causality Test, Variance Decomposition.

GİRİŞ

Çin, uyguladığı başarılı reformlar ve dışa açılma politikası ile önemli bir ekonomik büyüme performansı yakalayarak, gelişmiş ekonomilerle arasını hızla kapatan bir ekonomi görünümüne sahipti. Geleceğe yönelik yapılan tahminlerde, Çin birinci büyük ekonomi olma yolunda hızla ilerliyordu. Büyüme oranı, 1960-2010 döneminde yıllık ortalama yüzde 10 civarındaydı (Deniz, 2015). Ancak, özellikle 2015 yılından itibaren büyüme hızı azalmaya başladı. 2015'te yüzde 6,9, 2016'da yüzde 6,7, 2017'de yüzde 6,6 ve en son 2018'de yüzde 6,2 büyüyerek, 1990'dan bu yana kaydedilen en düşük büyüme oranlarına sahip oldu (IMF, 2018).

Büyüme hızındaki bu düşüşün birçok nedeni olmakla birlikte başlıca nedeninin, Çin'in ihracat artış hızının yavaşlaması olduğu söylenebilir. "Nitekim, küresel kriz ile beraber dünya ekonomisinde görülen büyüme düşüşü, Çin'den yapılan ithalatın azalmasına ve dolayısıyla Çin'in ihracat sorunu yaşamasına yol açmıştır" (Berberoğlu, Karakaya ve Er, 2017, s. 30). Şekil 1, Çin'in ihracatında karşılaştığı ivme kaybını ortaya koymaktadır. Çin'in ihracatı/GSYH (Gayri Safi Yurtiçi Hasıla) oranı incelendiğinde, bu oranın 2006 yılından itibaren sürekli bir azalış eğiliminde olduğu görülmektedir.

Şekil 1: Çin'in İhracatı/GSYH (%)

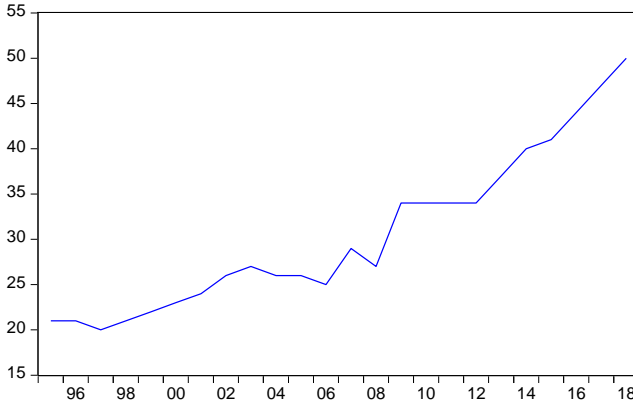
Kaynak: WB (World Bank-Dünya Bankası), 2018. <https://www.worldbank.org/en/country/china/overview>

Son yıllarda, Çin'in ihracatında görülen bu ivme kaybının nedenleri arasında, Amerika Birleşik Devletleri (ABD) ile girdiği ticaret savaşı da yer almaktadır. ABD'nin Çin'den ithal ettiği ürünlere gümrük vergisi uygulamaya başlaması ve Çin'inde benzer bir hamle yapması sonucunda iki ülke arasındaki gerilim artmıştır (Aran, 2018).

Çin'deki iç talep sorunu, büyük merkezler dışındaki ciddi talep yetersizliği, bozuk gelir dağılımı, şirketlerin artan borçluluk oranları da Çin'in büyüme hızındaki azalmanın nedenleri arasında yer almaktadır (Subaşı, 2017).

Çin'de büyüme hızının yavaşlaması ile birlikte ekonomideki diğer sorunlar da gün yüzüne çıkmaya başlamıştır. Örneğin, büyümenin hız kaybetmesiyle birlikte vergi gelirlerinin azalmaya başladığı görülmektedir. Vergi gelirlerindeki azalmanın kamu harcamalarındaki azalmaya yol açtığı ve kamu harcamalarındaki azalmanın da yeniden büyüme hızını yavaşlattığı ifade edilebilir. Vergi gelirlerindeki azalma neticesinde borçlanmanın da arttığı görülmektedir. Artan borç miktarı ise yine büyümeye ek bir darbe anlamına gelmektedir (Eğilmez, 2019). Şekil 2, Çin'de, ekonomiyi tehdit eder hale gelmiş olan borç yükünün GSYH içindeki paylarını göstermektedir.

Şekil 2: Çin'de borç yükü (GSYH içinde pay)

Kaynak: IMF (International Monetary Fund -Uluslararası Para Fonu), 2018. <https://www.imf.org/en/Countries/CHN>

Grafikten izlenebileceği üzere, 2003-2012 döneminde Çin'de borç yükü dalgalı bir seyir izlerken, 2012 yılından itibaren sürekli bir artış eğilimindedir. Böyle bir gelişmenin Çin'in ekonomik büyüme hızı üzerinde olumsuz etki yapması kaçınılmazdır denilebilir.

Bu çalışmada, Çin'in ihracatı, kamu harcamaları ve ekonomik büyümesi arasındaki ilişki, Toda-Yamamoto (1995) nedensellik testi ile irdelenmektedir. Yukarıda yapılan açıklamalar doğrultusunda, "Çin'in ekonomik büyümesi ile

kamu harcamaları arasında çift yönlü, ihracatı ile ekonomik büyümesi arasında, ihracatından ekonomik büyümesine doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi vardır” hipotezini test etmek amaçlanmaktadır. Çalışma toplam beş bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünü takiben ikinci bölümde literatür taraması yer almaktadır. Üçüncü bölüm ampirik analizlerde kullanılacak veri seti ve yöntem hakkında bilgi vermekte, dördüncü bölüm ampirik analiz ve sonuçlarını içermektedir. Son bölüm, tartışma ve önerilerin yer aldığı sonuç bölümüdür.

I. LİTERATÜR TARAMASI

Bu çalışmada, Çin'in ihracatı ve kamu harcamalarının ekonomik büyümeye etkisi araştırılmaktadır. Literatür incelendiğinde, ihracat, kamu harcamaları ve ekonomik büyümeyi birlikte ele alan bir çalışmaya rastlanmamıştır. Bu nedenle, bu çalışma bir ilk olması bakımından önemlidir. İhracat ile ekonomik büyüme ve kamu harcamaları ile ekonomik büyüme ilişkileri üzerine ise çok sayıda çalışma yer almaktadır. Bu bölümde ilk olarak, ihracat ile ekonomik büyüme ilişkisini, daha sonra da kamu harcamaları ile ekonomik büyüme ilişkisini ele alan çalışmalar incelenmiştir.

İhracat ve ekonomik büyüme ile ilgili literatürde birçok çalışma yer almaktadır. Bu çalışmaları dört grupta toplayabilmek mümkündür. İlk grup, ekonomik büyüme ile ihracat arasında çift yönlü bir nedensellik olduğunu savunan çalışmalardır. Emery (1967), Kravis (1970), Michaely (1977), Heller ve Porter (1978), Krueger (1978), Helpman ve Krugman (1985), Kunst ve Marin (1989), Bahmani-Oskooee ve Oyolola (2007), Akbulut (2009), Genç, Değer ve Berber (2010), Ray (2011), Saleem ve Sial (2015) bu çalışmalardan bazılarıdır. İkinci grup çalışmalar, “ihracata dayalı büyüme” modeli olarak tanımlanan nedensellik ilişkisinin ihracattan ekonomik büyümeye doğru olduğunu savunan çalışmalardır. Bu çalışmalarda, ihracata dayalı büyüme genel olarak dört ayrı biçimde açıklanmaktadır: (i) Keynesyen görüşe göre ihracat, dış ticaret çarpanı aracılığıyla gelir artışına dolayısıyla büyümeye neden olmaktadır. (ii) İhracattan elde edilen döviz, girdi ithalinin finansmanında kullanılarak üretim artışına dolayısıyla büyümeye neden olmaktadır. (iii) İhracat, rekabeti artırarak ölçek ekonomilerinin gelişmesine ve bu sayede ekonomik büyümenin artmasına yol açmaktadır. (iv) İhracat sektörleri pozitif dışsallıklar sağlamasıyla ekonomik büyümeye yardımcı olmaktadır (Şahin ve Durmuş, 2018). İhracata dayalı büyüme modelini destekleyen çalışmalar arasında, Balassa (1978), Tyler (1981), Feder (1982), Chow (1987), Rivera-Batiz ve Romer (1991), Grossman ve Helpman (1990), Marin (1992), Oxley (1993), Bahmani-Oskooee ve Alse (1993), Karagöz ve Şen (2005), Özer ve Erdoğan (2006), Yapraklı (2007), Kurt ve Terzi (2007), Altıntaş ve Çetintaş (2010), Paul (2011), Zang ve Baimbridge (2012), Seabra ve Galimberti (2012), Özcan ve Özçelebi (2013), Saraç (2013), Korkmaz (2014), Hüseyini ve Çakmak (2016), Raza ve Ying (2017), Gümüş (2017) ve İzgi ve Yılmaz (2018)' in çalışmaları yer almaktadır. Üçüncü grup

çalışmalar, nedensellik ilişkisinin ekonomik büyümeden ihracata doğru olduğunu ifade eden “büyümeye dayalı ihracat” modelini destekleyen çalışmalardır. Findlay (1984), Tuncer (2002), Saatçioğlu ve Karaca (2004), Karagöz ve Şen (2005), Karagöl ve Serel (2005), Aktaş (2009), Temiz ve Gökmen (2010), Wasim ve Nain (2010), Ağayev (2011), Shujaat (2012) ve Aytaç (2017) bu çalışmalardan bazılarıdır. Genel olarak bu çalışmalarda, vasıflı emek miktarının, teknoloji seviyesinin ve üretimdeki verimlilik düzeyinin artmasıyla ihracat artışının sağlanabileceği belirtilmektedir. Son grup çalışmalar, ihracat ile ekonomik büyüme arasında bir nedensellik ilişkisi bulamayan veya bulunan ilişkiyi çok zayıf olarak nitelendiren çalışmalardır. Darrat (1987), Colombatto (1990), Kugler (1991), Afxentiou ve Serletis (1991), Serletis (1992), Greenaway ve Sapsford (1994), Uzay (2000), Ramos (2000), Hussain ve Saeed (2014), Kumari ve Malhotra (2014) bu çalışmalar arasında sayılabilir.

Literatürde, kamu harcamaları ve ekonomik büyüme ilişkisi ile ilgili de çok sayıda çalışma bulunmaktadır. Bu çalışmaları da yine dört grupta toplayabilmek mümkündür. İlk grup, Wagner yasası olarak bilinen ekonomik büyümeden kamu harcamalarına doğru bir nedensellik ilişkisinin var olduğunu savunan çalışmalardır (Aksoy, 1991), Mann (1980), Oxley (1994), Terzi (1999), Iyare ve Lorde (2004), Arısoy (2005a), Işık ve Alagöz (2005), Iniguez ve Montiel (2009), Lamartina ve Zaghini (2011), Menyah ve Wolde-Rufael (2013) bu çalışmalar arasında yer almaktadır. İkinci grup, kamu harcamalarından ekonomik büyüme doğru nedensellik ilişkisinin var olduğunu savunan, Keynes hipotezini destekleyen, çalışmalardır (Arısoy, 2005b), Ram (1986), Holmes ve Hutton (1990), Barro (1991), Guseh (1997), Fölster ve Henrekson (2001), Loizides ve Wamvoukas (2005), Schaltegger ve Torgler (2006), Uysal ve Mucuk (2009), Gregoriou ve Ghosh (2009), Alexiou (2009), Gül ve Yavuz (2011), Yüksel ve Songur (2011), Yıldız ve Sarısoy (2012), Christie, (2012), Ogundipe ve Oluwatabi (2013), Esen ve Bayrak (2015) bu çalışmalardan bazılarıdır. Üçüncü grup, hem Wagner'in hem de Keynes'in hipotezini destekleyen, ekonomik büyüme ile kamu harcamaları arasında çift yönlü bir nedensellik olduğunu savunan çalışmalardır. Singh and Sahni (1984), Alagöz ve Işık (2005), Çavuşoğlu (2005), Kiraz ve Gümüş (2017), Tülümce ve Zeren (2017), Şit ve Karadağ (2018) bu çalışmalar arasındadır. Son grup çalışmalar, kamu harcamaları ile ekonomik büyüme arasında bir nedensellik ilişkisi bulamayan veya bulunan ilişkiyi çok zayıf olarak nitelendiren çalışmalardır. Abizadeh ve Yousefi (1998), Bose, Haque ve Osborn (2003), Al Faris, (2002), Bağdigen ve Çetintaş (2003), Başar, Aksu, Temurlenk ve Polat (2009), Bağdigen ve Başer (2009), Ulucak ve Ulucak (2014) bu çalışmalardan başlıcalarıdır.

Bu çalışmada ele alınan ülke olması bakımından, ekonomik büyüme-ihracat ve ekonomik büyüme-kamu harcamaları ilişkileri Çin özelinde incelendiğinde, literatürde az sayıda çalışma yer almaktadır. Bu çalışmaların başlıcaları şunlardır: Narayan, Nielsen ve Smyth (2008), 1960-1999 yılları

arasında Çin’de reel gelir, ihracat ve beşeri sermaye arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. Çalışmalarında eşbütünleşme analizi ve Granger nedensellik testini kullanmışlardır. Yapılan çalışmada ihracat ve beşeri sermaye arasında çift yönlü, reel gelirden beşeri sermayeye ve ihracattan reel gelire doğru tek yönlü nedensellik olduğunu tespit etmişlerdir. Kösekahyaoğlu ve Şentürk (2006), Arjantin, Brezilya, Hindistan, Türkiye, Çek Cumhuriyeti, Macaristan, Polonya ve Çini ele alarak, 1980-2005 yılları arasında ihracat ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. Granger nedensellik testi uygulanarak yapılan çalışma sonucunda, Türkiye, Çek Cumhuriyeti, Macaristan, Polonya ve Çin için ihracatla milli gelir arasında güçlü bir nedensellik ilişkisi olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Tang (2006), Hong Kong’da, 1980-2005 yılları arasında GSYH, ihracat ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Çalışmada, ARDL (Autoregressive Distributed Lag) ve Granger nedensellik testi kullanılmıştır. Çıkan sonuçlar ihracat ve ekonomik büyüme arasında çift yönlü bir nedensellik olduğunu ortaya koymuştur. Sandalcılar (2012), BRIC (Brezilya, Rusya, Hindistan, Çin) üyesi ülkelerde ekonomik büyüme ve ihracat arasındaki ilişkiyi, 1993-2010 dönemi için incelemiştir. Çalışmada, panel birim kök, panel eşbütünleşme ve panel nedensellik testleri yöntem olarak uygulanmıştır. Ampirik sonuçlar kısa ve uzun dönemde ihracattan ekonomik büyümeye doğru nedensellik olduğunu göstermiştir. Cotsomitis, Harnhirun ve Kwan. (1996), Çin’de 1952-1992 dönemi için Granger nedensellik testini uygulayarak ekonomik büyümeden kamu harcamalarına doğru bir nedensellik ilişkisi bulmuşlardır. Huang (2006), 1979-2002 dönemi Çin ve Tayvan için hata düzeltme modeline dayalı sınır testi yaklaşımını kullanarak Wagner yasasının varlığını analiz etmiştir. Ampirik analizler sonucunda, Çin ve Tayvan’da hükümet harcamaları ile ekonomik büyüme arasında bir nedensellik ilişkisinin olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Zheng, Li, Wang ve Li (2010), Wagner hipotezinin geçerliliğini 1952-2007 dönemi Çin için test etmişlerdir. Çalışmada, Granger nedensellik testi ve STV (smooth time varying) modeli kullanılmıştır. Yapılan araştırma sonucunda, Çin için Wagner hipotezinin geçerliliğini destekleyen güçlü bir bağlantı bulunamamıştır.

II. VERİ SETİ VE YÖNTEM

Bu çalışmada, Çin’in ihracatı, kamu harcamaları ve ekonomik büyümesi arasındaki nedensellik ilişkisi, Toda-Yamamoto (1995) nedensellik testi ile araştırılmıştır. Çalışmada, 1960-2017 dönemini kapsayan yıllık veriler kullanılmıştır. İlgili veri seti, Dünya Bankası veri tabanından sağlanmıştır (World Bank, 2019). Tüm ekonometrik sonuçlar, Eviews9 programından yararlanılarak elde edilmiştir. Analizlerde kullanılan değişkenler milyon ABD doları cinsindedir.

Çalışmada kullanılan değişken tanımları aşağıdaki gibidir:

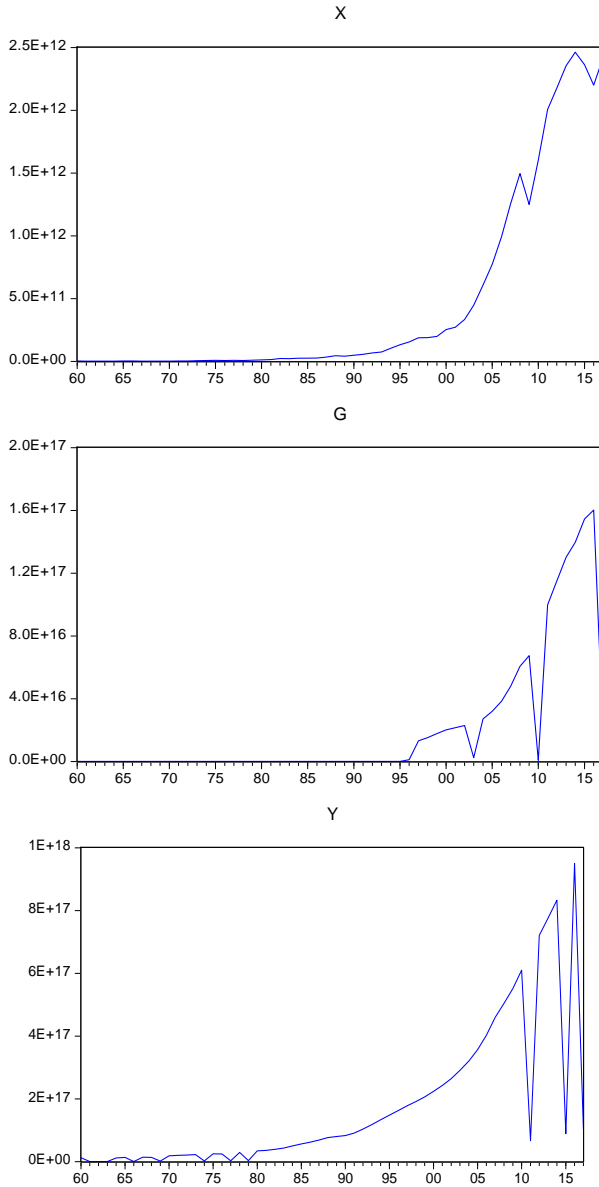
X: İhracat

G: Kamu Harcamaları

Y: Reel Gelir (Reel gelir ekonomik büyümeyi temsilen kullanılmıştır.)

Şekil 3'de çalışmada kullanılan değişkenlerin zaman yolu grafikleri çizilmiştir.

Şekil 3: X, G ve Y'nin Zaman Yolu Grafikleri

Reel gelirin (Y) zaman içindeki seyrine bakıldığında, 1960-2010 döneminde genel olarak düzenli bir artış eğilimindedir. Ancak, 2010 yılından sonra reel gelirin dalgalandığı görülmektedir. Reel gelir, 2016 yılında en yüksek seviyesine ulaşmış ve ardından sert bir düşüş yaşamıştır. Kamu harcamaları, 1960-1996 döneminde çok düşük seviyelerde durağan bir seyir izlemiş, 1996 sonrasında ise iniş çıkışlar yaşamaya başlamıştır. Kamu harcamaları, 2010-2016 döneminde artış hızı azalarak artmış ancak 2016 sonrasında önemli derecede azalmıştır. İhracat, 1960-2008 döneminde sürekli olarak artmış, 2009 yılındaki düşüşten sonra 2014 yılına kadar artışına devam etmiştir. 2014-2016 yılları arasında azalmış, 2016 yılından sonra ise artış eğilime girmiş olsa da artış hızı azalarak tırmanışına devam etmiştir.

Ampirik analizlerde, uygulanabilirliği yüksek olduğu için genellikle Granger (1969) nedensellik testi tercih edilmektedir (Çalışkan ve Karabacak, 2017). Fakat Granger nedensellik testinin uygulanabiliyor olması için nedenselliği sınanacak serilerin durağan olması beklenmektedir (Granger, 1969). Değişkenler durağan değilse, F testi, test istatistikleri standart dağılıma sahip olmadığı için geçerli olmayacaktır (Gujarati, 2003). Öte yandan, Granger nedensellik testi gecikme uzunluğuna çok duyarlıdır ve belirlenen gecikme uzunluğuna göre analizden farklı sonuçlar çıkabilmektedir (Çalışkan ve Karabacak, 2017). Dolayısıyla, gecikme sayısının belirlenmesi de Granger nedensellik testi açısından oldukça önemlidir. Granger nedensellik testi yerine son dönemde sıklıkla kullanılmaya başlayan Toda-Yamamoto (1995) nedensellik testinde, aynı dereceden veya farklı dereceden bütünleşik seriler için, eşbütünleşme ilişkisinin varlığına ihtiyaç duyulmadan nedensellik analizi yapılabilmektedir (Büyükakın, Bozkurt ve Cengiz, 2015). Dolayısıyla, Toda-Yamamoto nedensellik analizi fark almaktan kaynaklanan bilgi kaybını da önleyen bir yaklaşımdır (Terzi ve Yurtkuran, 2016). Toda-Yamamoto analizinde gecikme uzunluğu k olan VAR modelinin kısıtlanan parametrelerine X^2 dağılımı gösteren geliştirilmiş Wald testi (Modified Wald Test-MWALD) uygulanır. Bu analiz iki aşamalı bir yöntemdir. Birinci aşamada, gecikme uzunluğuna duyarlı sonuçlar veren VAR modelinin optimal gecikme uzunluğu (k) ve modeldeki değişkenlerin maksimum bütünleşme seviyeleri (d_{max}) belirlenir. İkinci aşamada ise, gecikme uzunluğu ($k+d_{max}$) olan geliştirilmiş VAR modeli seviyesinde tahmin edilir.

Toda-Yamamoto yaklaşımında tahmin edilen VAR ($k+d_{max}$) modeli aşağıdaki gibi tanımlanmaktadır.

$$Y_t = \omega + \sum_{i=1}^k \alpha_{1i} X_{t-i} + \sum_{i=1}^k \beta_{1i} Y_{t-i} + \sum_{j=k+1}^{dmax} \delta_{1i} X_{t-i} + \sum_{j=k+1}^{dmax} \theta_{1i} Y_{t-i} + \varepsilon_{1t} \quad (1)$$

$$X_t = \varphi + \sum_{i=1}^k \alpha_{2i} X_{t-i} + \sum_{i=1}^k \beta_{2i} Y_{t-i} + \sum_{j=k+1}^{dmax} \delta_{2i} X_{t-i} + \sum_{j=k+1}^{dmax} \theta_{2i} Y_{t-i} + \varepsilon_{2t} \quad (2)$$

$$Y_t = \lambda + \sum_{i=1}^k \mu_{1i} G_{t-i} + \sum_{i=1}^k \sigma_{1i} Y_{t-i} + \sum_{j=k+1}^{dmax} \vartheta_{1i} G_{t-i} + \sum_{j=k+1}^{dmax} \vartheta_{1i} Y_{t-i} + \varepsilon_{1t} \quad (3)$$

$$G_t = \lambda + \sum_{i=1}^k \mu_{2i} G_{t-i} + \sum_{i=1}^k \sigma_{2i} Y_{t-i} + \sum_{j=k+1}^{dmax} \vartheta_{2i} G_{t-i} + \sum_{j=k+1}^{dmax} \vartheta_{2i} Y_{t-i} + \varepsilon_{2t} \quad (4)$$

Değişkenler arasındaki karşılıklı nedensellik ilişkisinin varlığını belirlemek amacıyla $H_0: \alpha_{1i} = 0, H_0: \alpha_{2i} = 0, H_0: \mu_{1i} = 0$ ve $H_0: \mu_{2i} = 0$, hipotezleri MWALD test istatistiği kullanılarak sınanmış, istatistik değeri k serbestlik dereceli X^2 tablo değerinden büyük olması durumunda bu hipotezler reddedilmiştir (Gazel, 2017: 291-292).

III. AMPİRİK ANALİZLER

A. BİRİM KÖK TESTLERİ

Zaman serileri analizlerinde durağanlık oldukça önemli bir kavramdır. Zaman serilerinin durağanlıkları çeşitli yöntemlerle sınanmaktadır. Bu çalışmada, serilerin durağanlığını analiz etmek için geleneksel birim kök testleri olarak adlandırılan Genişletilmiş Dickey Fuller (Augmented Dickey Fuller-ADF) (1981), Phillips-Perron (PP) (1988), Kwiatkowski, Phillips, Schmidt, Shin (KPSS) (1992), Elliott, Rothenberg ve Stock (ERS) Point Optimal (1996) ve Ng-Perron (2001) birim kök sınamaları kullanılmıştır. Tablo 1'de, bu çalışmada kullanılan değişkenlere ait ADF ve PP birim kök test sonuçları verilmektedir. Parantez içinde verilen değerler, Schwarz (SC) bilgi kriterinden yararlanılarak elde edilen gecikme uzunluklarını belirtmektedir.

Tablo 1: ADF ve PP Birim Kök Testi Sonuçları

Değişken	ADF test istatistiği		Sabit, Trend	Sonuç
X	-0.074235 (0)	P=0.9963	Sabit, trend	Birim kök mevcut
G	-3.180348 (0)	P=0.0987	Sabit, trend	Birim kök mevcut
Y	-3.352238 (1)	P=0.0885	Sabit, trend	Birim kök mevcut
DX	-6.009516 (0)	P=0.0000	Sabit, trend	Birim kök mevcut değil
DG	-6.905895 (0)	P=0.0000	yok	Birim kök mevcut değil
DY	-11.77013 (1)	P=0.0000	sabit	Birim kök mevcut değil

Değişken	Phillips-Perron test istatistiği		Sabit, Trend	Sonuç
X	-0.050324 (2)	P=0.9946	Sabit, trend	Birim kök mevcut
G	-3.125862 (1)	P=0.1103	Sabit, trend	Birim kök mevcut
Y	-3.701401 (1)	P=0.0871	Sabit, trend	Birim kök mevcut
DX	-6.009516 (0)	P=0.0000	Sabit, trend	Birim kök mevcut değil
DG	-6.725147 (2)	P=0.0000	yok	Birim kök mevcut değil
DY	-18.23163 (1)	P=0.0000	yok	Birim kök mevcut değil

Not: Birim kök testleri sonucunda $P > 0.05$ ise birim kök var, $P < 0.05$ ise birim kök yok kararı alınmıştır. Değişkenlerde yer alan “D”, serinin birinci farkının alındığını belirtmektedir.

Tablo 1 incelendiğinde, %5 anlamlılık düzeyinde, ADF ve PP test sonuçlarına göre, X, G ve Y serilerinin düzeyde birim kök içerdikleri ve durağan olmadıkları söylenebilir. Durağan olmayan bu seriler farkı alınarak durağan hale getirilmiştir. Bu bağlamda ADF ve PP birim kök testlerine göre, değişkenlerin maksimum bütünleşme derecesi (d_{max}) 1 olarak tespit edilmiştir.

Serilerin fark durağan olduklarını desteklemek amacıyla KPSS eğilim durağanlığı testi yapılmıştır. KPSS test sonuçları Tablo 2’de yer almaktadır.

Tablo 2: KPSS Test Sonuçları

Değişken	LM-Stat	Sabit, Trend	Asymptotik Kritik Değer (%5)	Sonuç
X	0.212010	sabit, trend	0.146000	durağan değil (birim kök var)
G	0.209758	sabit, trend	0.146000	durağan değil (birim kök var)
Y	0.246724	sabit, trend	0.146000	durağan değil (birim kök var)
DX	0.112326	sabit, trend	0.146000	durağan (birim kök yok)
DG	0.060970	sabit	0.463000	durağan (birim kök yok)
DY	0.193299	sabit	0.463000	durağan (birim kök yok)

Tablo 2’ye göre, değişkenlerin seviyelerine ait LM test istatistikleri, %5 anlamlılık düzeyinde, KPSS testi kritik değerlerinden mutlak olarak büyük olduğu için durağan olmadığı ve birim kök içerdikleri kararına varılmıştır. Değişkenlerin birinci derece farkından elde edilen bulgular ise, değişkenlerin fark durağan olduğunu belirtmektedir. KPSS testinden elde edilen bulgular, ADF

ve PP birim kök testlerinden elde edilen sonuçları desteklemektedir. Değişkenlerin maksimum bütünleşme derecesi (d_{max}) 1 olarak saptanmıştır.

Ng-Perron (2001) birim kök testi, dört ayrı birim kök testini kapsamaktadır. Tablo 3, Ng-Perron birim kök testi sonuçlarını göstermektedir.

Tablo 3: Ng-Perron Birim Kök testi sonuçları

Sabit+Trend				
Değişken	MZ _a	MZ _t	MSB	MPT
X(1)	-1.22100	-0.51713	0.42353	40.6995
G(0)	-14.7503	-2.65796	0.18020	6.51759
Y(1)	-7.38681	-1.75342	0.23737	12.6569
DX(0)	-26.9313	-3.64265	0.13526	3.54231
DG(0)	-26.7207	-3.04222	0.11385	4.73966
DY(1)	-20.7902	-2.98200	0.13862	5.36521
Asimtotik Kritik değer %5	-17.3000	-2.91000	0.16800	5.48000
Sabit				
Değişken	MZ _a	MZ _t	MSB	MPT
X(1)	-2.64507	-1.67567	0.63351	41.1500
G(1)	-6.45054	-1.79416	0.27814	3.80413
Y(1)	-3.27287	-1.27906	0.39081	7.48563
DX(0)	-24.8100	-3.41731	0.13774	1.33267
DG(0)	-27.8986	-2.79126	0.10005	2.52655
DY(0)	-15.9416	-2.32302	0.14572	2.26166
Asimtotik Kritik değer %5	-8.10000	-1.98000	0.23300	3.17000

Not: Parantezdeki değerler, Akaike (AIC) ve SC bilgi kriterleri tarafından belirlenen optimal gecikme uzunluklarını ifade etmektedir.

MSB ve MPT testlerinin sıfır hipotezleri KPSS testinde olduğu gibi serinin durağan olduğunu ifade ederken, MZ_a ve MZ_t testlerinin sıfır hipotezleri PP ve ADF testlerinde olduğu gibi seride birim kök olduğunu belirtmektedir. Ng-Perron testi, "Spectral OLS-Detrended AR" ile çözümlenmiştir. Sabitli model için düzeyde gecikme uzunlukları bir, birinci farklarında sıfır olarak tespit edilmiştir. Sabitli-trendli model için düzeyde gecikme uzunlukları "G" değişkeni için sıfır, diğerleri için bir, birinci farklarında "DY" değişkeni için bir, diğerleri için ise sıfır olarak belirlenmiştir. Tablo 3'de birinci farkında hesaplanan serilerin MZ_a ve MZ_t değerleri tablo değerinden büyük ve MSB ve MPT değerleri ise tablo değerinden küçük bulunduğundan dolayı seriler I(1) birinci farkında durağandır. Ng-Perron birim kök testinden elde edilen bu sonuç, ADF, PP ve KPSS birim kök testlerinden elde edilen sonuçlar ile tutarlıdır.

Çalışmada son olarak, Elliott, Rothenberg ve Stock (1996) tarafından geliştirilen ERS point optimal birim kök testi yapılmıştır. ERS testinde temel hipotez serinin birim kök içermesi şeklindedir. ERS testi için hesaplanan P_t istatistiği kritik değerinden küçük olursa birim kök temel hipotezi reddedilmektedir (Ertuğrul ve Soytaş, 2013). ERS birim kök testi sonuçları Tablo 4’de gösterilmektedir.

Tablo 4: ERS Point Optimal Birim Kök Testi sonuçları

Sabit+Trend			
Değişken	P_t	Kritik Değer (%5)	Sonuç
X(0)	11.68300	5.707200	Birim kök mevcut
G(1)	8.493071	5.707200	Birim kök mevcut
Y(1)	12.20953	5.707200	Birim kök mevcut
DX(0)	3.498030	5.707200	Birim kök mevcut değil
DG(1)	4.731519	5.708800	Birim kök mevcut değil
DY(1)	4.799784	5.708800	Birim kök mevcut değil
Sabit			
Değişken	P_t	Kritik Değer (%5)	Sonuç
X(1)	65.21844	2.992400	Birim kök mevcut
G(1)	4.012653	2.992400	Birim kök mevcut
Y(1)	8.060701	2.992400	Birim kök mevcut
DX(0)	1.400070	2.989600	Birim kök mevcut değil
DG(1)	2.582071	2.989600	Birim kök mevcut değil
DY(1)	2.883158	2.989600	Birim kök mevcut değil

Not: Parantezdeki değerler AIC ve SC bilgi kriterleri tarafından belirlenen optimal gecikme uzunluklarını ifade etmektedir.

ERS point optimal birim kök testi sonucu, serilerin düzeyde durağan olmadıklarını, fark durağan olduklarını göstermektedir. ERS testi sonucu, diğer geleneksel birim kök testi sonuçlarıyla tutarlıdır. Bu bağlamda, çalışmada yapılan tüm geleneksel birim kök testlerine göre, değişkenlerin maksimum bütünleşme derecesi (d_{max}) 1 olarak tespit edilmiştir.

B. GECİKME SAYISI

Toda-Yamamoto birim kök testinin ikinci aşaması uygun gecikme sayısının belirlenmesinden oluşmaktadır. Bilgi kriterleri ve tanımlayıcı testler yardımıyla uygun gecikme sayısı belirlenmelidir. Toda-Yamamoto testinin uygulanabilmesi için serilerin maksimum bütünleşme derecesi (d_{max}), modelin optimal gecikme sayısını (k) geçmemelidir (Çalışkan ve Karabacak, 2017).

Modelde kullanılacak gecikme uzunluğu VAR analizi ile ortaya konmuş ve Tablo 5'te raporlanmıştır.

Tablo 5: VAR Modelinde Optimum Gecikme Uzunluğunun Belirlenmesi

Gecikme Uzunluğu	LR	Final prediction error (FPE)	AIC	SC	Hannan-Quinn (HQ)
0	NA	45.82340	12.33841	12.44994	12.38130
1	342.5780	0.059242*	5.686648*	6.132752*	5.858198*
2	9.276768	0.068264	5.824602	6.605284	6.124815
3	17.83769*	0.063895	5.749395	6.864654	6.178270
4	5.351670	0.079836	5.955226	7.405063	6.512763
5	9.699374	0.088683	6.032703	7.817118	6.718903

*Bilgi kriterleri tarafından seçilen gecikme uzunluğunu gösterir (%5 anlamlılık düzeyine göre).

Çalışmada, SC, FPE, AIC ve HQ bilgi kriterlerine göre belirlenen gecikme uzunluğu dikkate alınmış ve gecikme uzunluğu 1 olarak belirlenmiştir. Belirlenen gecikme sayısının tanımlama testlerinden geçmiş olması beklenir. İlk olarak belirlenen gecikme sayısında otokorelasyon sorunu varlığını test etmek için LM testi kullanılmıştır. Tablo 6'da olasılık değerlerine bakıldığında, 1. gecikmede otokorelasyon sorununun olmadığına ilişkin sıfır hipotezi kabul edilmektedir.

Tablo 6: Otokorelasyon LM Testi Sonuçları

Gecikme	LM-istatistiği	olasılık
1	14.15547	0.1169
2	10.11770	0.3410
3	9.945191	0.3549
4	9.971862	0.3528
5	6.514704	0.6875
6	4.910044	0.8421
7	2.827956	0.9707
8	3.645465	0.9332
9	3.230402	0.9545
10	2.976732	0.9652

Otokorelasyon testinden sonra, değişen varyans sorununu test etmek için White Değişen varyans testi uygulanmıştır. Test sonucu Tablo 7'de gösterilmektedir.

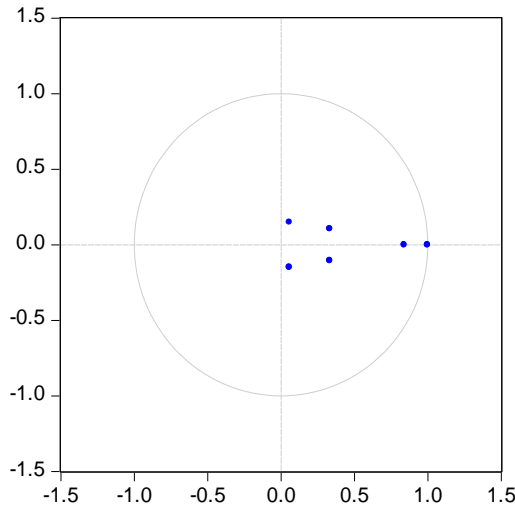
Tablo 7: White Değişen Varyans Testi

Gecikme Uzunluğu	Test İstatistiği	Olasılık Değeri
1	11.89431	0.4542

Not: Değişen varyans testinde H_0 hipotezi “Değişen varyans yoktur” şeklindedir.

Bu sonuca göre, hata terimleri arasında değişen varyans sorununun olmadığı, %5 anlamlılık düzeyinde kabul edilmiştir. Sonuç olarak, 1 gecikme dikkate alınarak yapılan VAR analizinde otokorelasyon ve değişen varyans sorunu olmadığı sonucuna ulaşılmıştır.

1 gecikmeli VAR modelinin istikrarlı olup olmadığının araştırılması çalışmadaki bir sonraki adımı oluşturmaktadır. Tahmin edilen modele ait AR (Autoregressive) karakteristik polinomunun ters köklerinin birim çember içerisindeki yeri, modelin durağanlığı bakımından bilgi vermektedir.

Şekil 4: AR Karakteristik Polinomunun Ters Kökleri

Şekil 4'ten görüldüğü üzere AR karakteristik polinomunun ters köklerinin hiçbirinin birim çember dışında yer almaması kurulan VAR modelinin istikrarlı bir yapıda olduğunu göstermektedir. Tablo 5, 6, 7 ve Şekil 4'ten elde edilen sonuçlara göre optimal gecikme uzunluğunun 1 olduğu görülmektedir. Bu doğrultuda (k) optimal gecikme sayısının 1 olduğuna karar verilmiştir.

C. TODA-YAMAMOTO NEDENSELLİK TESTİ

Toda-Yamamoto nedensellik analizi için gerekli olan $(k + d_{max})$ seviyesinin 2 olduğu sonucuna ulaşılmıştır. İlgili durum göz önünde bulundurularak elde edilen sonuçlar Tablo 8'de gösterilmektedir.

Tablo 8: Toda-Yamamoto Nedensellik Testi Sonuçları

Yön	X^2 test İstatistiği	Olasılık	Karar**
X → Y	7.555909	0.0229	İhracattan reel gelire* doğru nedensellik ilişkisi mevcut
Y → X	2.210420	0.3311	Reel gelirden ihracata doğru nedensellik ilişkisi mevcut değil
G → Y	8.062326	0.0178	Kamu harcamalarından reel gelire doğru nedensellik ilişkisi mevcut
Y → G	51.12854	0.0001	Reel gelirden kamu harcamalarına doğru nedensellik ilişkisi mevcut

*Analizlerde reel gelir ekonomik büyümeyi temsilen kullanılmaktadır. **%5 anlamlılık düzeyine göre

Toda-Yamamoto nedensellik testi sonucunda, Çin'in ekonomik büyümesi ile kamu harcamaları arasında çift yönlü, ihracatı ile ekonomik büyümesi arasında ise ihracatından ekonomik büyümesine doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi bulunmuştur. Bu bulgulara göre, Çin'in ekonomik büyümesi ile kamu harcamaları ilişkisi, hem Wagner'in hem de Keynes'in hipotezlerini desteklemekte, ekonomik büyüme ve ihracat ilişkisi ise ihracata dayalı büyüme hipotezini desteklemektedir.

Toda-Yamamoto nedensellik testinden sonra, reel gelirdeki değişmelerin, en çok ihracattan mı yoksa kamu harcamalarından mı kaynaklandığını incelemek adına varyans ayrıştırması analizi yapılmıştır. Varyans ayrıştırması analizi, VAR modelindeki değişkenlerden birinde meydana gelen bir şokun değişkenler üzerindeki etkisini yüzde olarak ortaya koymaktadır. Dolayısıyla varyans ayrıştırma, herhangi bir değişkende meydana gelen değişimin yüzde kaçının kendisinden ve yüzde kaçının diğer değişkenlerden kaynaklandığını belirlemek için kullanılmaktadır (Nieh ve Yau, 2004).

Varyans ayrıştırması analizi sonuçları, 10 dönem içerisinde reel gelirde meydana gelen değişmelerin büyük kısmının kendisindeki değişmelerce açıklandığını ortaya koymaktadır.

Tablo 9: Varyans Ayırıştırma Analizi Sonuçları

Dönem	Varyans Ayırıştırması: Y			
	S.E.	Y	X	G
1	1.36E+17	100.0000	0.000000	0.000000
2	1.40E+17	93.55631	0.293797	6.149892
3	1.69E+17	69.54259	20.40308	10.05433
4	1.98E+17	71.60608	21.02624	7.367677
5	2.08E+17	67.95586	24.80922	7.234923
6	2.33E+17	69.55767	20.28417	10.15816
7	2.35E+17	68.43984	21.51433	10.04583
8	2.51E+17	59.92175	27.23412	12.84413
9	2.69E+17	62.37333	25.86375	11.76293
10	2.75E+17	62.15990	26.31686	11.52324

Tablo 9'a göre, 10 dönem sonunda reel gelirden meydana gelen değişimlerin, yaklaşık %62'si kendisinden, %26'sı ihracattan, %12'si ise kamu harcamalarından kaynaklanmaktadır. Çalışmada reel gelir ekonomik büyümeyi temsilen kullanıldığından, elde edilen bu sonuca göre, Çin'in ekonomik büyümesi üzerinde ihracatının ve kamu harcamalarının etkisi vardır ve ihracatının etkisi kamu harcamalarının etkisinden daha fazladır.

SONUÇ

Bu çalışmada, Çin'in ihracatı, kamu harcamaları ve ekonomik büyümesi arasındaki ilişkisi, Toda-Yamamoto (1995) nedensellik testi ile araştırılmıştır. Çalışma, 1960-2017 dönemini kapsamaktadır. Ampirik analizlerde yıllık veriler kullanılmıştır. Toda-Yamamoto nedensellik testi sonucunda, Çin'in ekonomik büyümesi ile kamu harcamaları arasında çift yönlü, ihracatı ile ekonomik büyümesi arasında ise ihracatından ekonomik büyümesine doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi bulunmuştur. Buna göre, Çin'in ekonomik büyümesi ile kamu harcamaları ilişkisi, aynı anda Wagner'in ve Keynes'in hipotezlerini desteklemekte, ekonomik büyüme ve ihracat ilişkisi ise ihracata dayalı büyüme hipotezini desteklemektedir. Çalışmada ayrıca Çin'in ekonomik büyümesindeki değişimlerin, en çok ihracatından mı yoksa kamu harcamalarından mı kaynaklandığını incelemek adına varyans ayırıştırma analizi yapılmıştır. Analiz sonucunda, Çin'in ekonomik büyümesi üzerinde ihracatının etkisinin kamu harcamalarının etkisinden daha fazla olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Tarihsel sürece bakıldığında, Çin ekonomisinin, ihracata dayalı büyüme stratejisi ile çok hızlı büyüdüğü ve büyüme hızını iki haneli rakamlara çıkardığı görülmektedir. Ancak, 2008 krizi bu başarılı yükselişin ivme kaybetmesine neden olmuştur. Global krizle birlikte, Çin'in ihracat pazarları azalmış ya da

bütünüyle ortadan kaybolmuştur. Pazar olan ülkeler azalınca da, Çin'e dönük talep iyice erimiştir. Böylece Çin'in büyüme hızı yavaşlayıp, tek haneli rakamlara inmiştir. Borçluluğa ilişkin artan risklerin, Çin hükümetinin gölge bankacılık yoluyla ekonomiye aktarılan fonların azaltılmasına yönelik çabalarının ve ABD ile süregelen ticaret savaşının da ekonomideki ivme kaybında etkili olduğu söylenebilir. Dolayısıyla, Çin'de politika yapıcıların ekonomiyi destekleyici yönde adım atması gerektiği yönündeki beklentiler güçlenerek artmaktadır. Öte yandan, Çin'de istikrarlı bir büyüme seyrinin sağlanabilmesi için, Çin yönetiminin, bir yandan riskleri törpüleyip diğer yandan da etkin bir büyüme ortamını sağlaması gerekmektedir. Bu konuda ilk akla gelen Çin'in artan borç yükünü azaltması gerekliliğidir. Sürdürülebilir iç dinamikler için daha sağlıklı bir borç kompozisyonuna ihtiyaç duyulmaktadır. Bununla birlikte, Çin ekonomisinin büyüme hedeflerinin darbe almaması için, ABD yönetiminin tehditleriyle başa çıkması, ihracata dayalı büyüme stratejisinde kararlı ise ihracatını arttırma yolları araması gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- Abizadeh, S. ve Yousefi, M. (1998). An empirical analysis of South Korea's economic development and public expenditures growth. *Journal of Socio Economics*, 27(6), 687-700.
- Afxentious, P.C. ve Serletis, A. (1991). Exports and GNP causality in the industrial countries: 1950-1985. *Kyklos*, 44 (2), 167-179.
- Ağayev, S. (2011). İhracat ve ekonomik büyüme ilişkisi: 12 geçiş ekonomisi örneğinde panel eşbütünlük ve panel nedensellik analizleri. *Ege Akademik Bakış*, 11(2), 241-254.
- Akbulut, S. (2009). *1980 sonrası Türkiye'de ihracata dayalı büyümenin sektörler itibariyle ekonometrik analizi* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Aksoy, Ş. (1991). *Kamu Maliyesi*. İstanbul: Filiz Kitabevi.
- Aktaş, C. (2009). Türkiye'nin ihracat, ithalat ve ekonomik büyüme arasındaki nedensellik analizi. *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 18(2), 35 – 47.
- Al-Faris, A. F. (2002). Public expenditure and economic growth in the Gulf Cooperation Council Countries. *Applied Economics*, 34(9), 1187-1193.
- Alagöz, M. ve Işık, N. (2005). Kamu harcamaları ve büyüme arasındaki ilişki. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 24, 63-75.
- Alexiou, C. (2009). Government spending and economic growth: Econometric evidence from the South Eastern Europe (SEE). *Journal of Economic and Social Research*, 11(1), 1-16.
- Altıntaş, H. ve Çetintaş, H. (2010). Türkiye'de ekonomik büyüme, beşeri sermaye ve ihracat arasındaki ilişkilerin ekonometrik analizi: 1970-2007. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 36, 33-56.
- Aran, B. (2018, Nisan 13). ABD, Çin, ticaret savaşları ve Türkiye. Erişim adresi https://www.tepav.org.tr/upload/files/15233482597.ABD__Cin__Ticaret__S_avaslari_ve_Turkiye.pdf
- Arısoy, İ. (2005a). *Türkiye'de kamu harcamaları ve ekonomik büyüme ilişkisi (1950-2003)*, Türkiye Ekonomi Kurumu Tartışma Metni.
- Arısoy, İ. (2005b). Wagner ve Keynes hipotezleri çerçevesinde Türkiye'de kamu harcamaları ve ekonomik büyüme ilişkisi. *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi*, 14 (2), 63-80.
- Aytaç, A. (2017). Ekonomik büyüme-ihracat ilişkisi: 2001-2016. *Social Sciences Research Journal*, 6(4), 214-222.

- Bağdıgen, M. ve Çetintaş, H. (2003). Causality between public expenditure and economic growth: The Turkish case. *MPRA-Munich Personal RePEc Archive*, Paper No. 8576.
- Balassa, B. (1978). Exports and economic growth: Further evidence. *Journal of Development Economics*, 5(2), 181-89.
- Bahmani O. M. ve Alse, M. J. (1993). Export growth and economic growth: An application of cointegration and error-correction modelling. *The Journal of Developing Areas*, 27, 535-542.
- Bahmani O. M. ve Oyolola, M. (2007). Export Growth and Output Growth: An Application of Bounds Testing Approach. *Journal of Economics and Finance*, 1(31), 1-11.
- Barro, R. J. (1991). Economics growth in a cross-section of countries. *Quarterly Journal of Economics*, May, 407-443.
- Başar, S., Aksu, H., Temurlenk, M. S. ve Polat, Ö. (2009). Türkiye'de kamu harcamaları ve büyüme ilişkisi: Sınır testi yaklaşımı. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 13(1), 301-314.
- Berberoğlu, M., Karakaya, A. ve Er, B. (2017). Çin'den yapılan ithalatın Türkiye'deki firmaların performansına etkisi: İSO 1000 araştırması. *İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi İşletme İktisadi Enstitüsü Yönetim Dergisi*, Haziran, 82, 1-41.
- Bose, N., Haque, M. E. ve Osborn, D. R. (2003). Public expenditure and economic growth: A disaggregated analysis for developing countries. *The Manchester School*, 75(5), 533-556.
- Büyükkakin, F., Bozkurt, H. ve Cengiz, V. (2015). Türkiye'de parasal aktarımın faiz kanalının Granger nedensellik ve Toda-Yamamoto yöntemleri ile analizi. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 33, 101-118.
- Chow, P. C. Y. (1987). Causality between export growth and industrial development: Empirical evidence from the NICs. *Journal of Development Economics*, 26(1), 55-63.
- Christie, T. (2012). The effect of government spending on economic growth: Testing the non-linear hypothesis. *Bulletin of Economic Research*, 1-22.
- Colombatto, E. (1990). An analysis of exports and growth. *Kyklos*, 43 (4), 579-97.
- Cotsomitis, A. J., Harnhirun, S. ve Kwan C. C. A. (1996). Co-integration analysis and the long-run validity of Wagner's hypothesis: Evidence from the People's Republic of China. *Journal of Economic Development*, 21(2), 1-10.

- Çalışkan, Ş. ve Karabacak, M. O. (2017). Türkiye ekonomisinde eğitim harcamaları ve ekonomik büyüme ilişkisi: Bootstrap Toda-Yamamoto nedensellik testi yaklaşımı. *KOSBED*, 33, 45 – 56.
- Çavuşoğlu, A. T. (2005). Testing The Validity of Wagner's Law in Turkey: The Bounds Testing Approach. *AÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 60(1), 73-87.
- Darrat, A. (1987). Are exports engine of growth? Another look at the evidence. *Applied Economics*, 19, 277-83.
- Deniz, Y. (2015). Çin'in ekonomik dönüşümü ve Üçüncü Dünya. Erişim adresi [www.academia.edu/19629359/ÇİN İN EKONOMİK DÖNÜŞÜMÜ V E ÜÇÜNCÜ DÜNYA](http://www.academia.edu/19629359/ÇİN_İN_EKONOMİK_DÖNÜŞÜMÜ_V_E_ÜÇÜNCÜ_DÜNYA)
- Dickey, D. A. ve Fuller, W.A. (1981). Likelihood ratio statistics for autoregressive time series with a unit root. *Econometrica*, 49, 1057-1072.
- Eğilmez, M. (2019, Mart 23). Küresel sistemde Çin korkusu. Erişim adresi <http://www.mahfiegilmez.com/2019/01/kuresel-sistemde-cin-korkusu.html>
- Elliot, G., Rothenberg, T. J. ve Stock, J.H. (1996). Efficient tests for an autoregressive unit root. *Econometrica*, 64, 813-836.
- Emery, R. F. (1967). The relation of exports and economic growth. *Kyklos*, 20(2), 470-86.
- Ertuğrul, H. M. ve Soytaş, U. (2013). Sanayi üretim endeksinin durağanlık özellikleri. *İktisat, İşletme ve Finans*, 328(28), 51-66.
- Esen, Ö. ve Bayrak M. (2015). Kamu harcamaları ve ekonomik büyüme ilişkisi: Geçiş sürecindeki Türk Cumhuriyetleri üzerine bir uygulama. *Bilig*, 73, 231-248.
- Feder, G. (1982). On exports and economic growth. *Journal of Development Economics*, 12, 59–73.
- Findlay, R. (1984). Growth and development in trade models, *Handbook of International Economics*, 1 (4), 185-236.
- Fölster, S. ve Henrekson M. (2001). Growth effects of government expenditure and taxation in rich countries. *European Economic Review*, 45, 1501-1520.
- Gazel, S. (2017). BİST sınaı endeksi ile çeşitli metaller arasındaki ilişki: Toda Yamamoto nedensellik testi. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5(52), 287-299.
- Genç, M. C., Değer, M. K. ve Berber, M. (2010). Beşeri sermaye, ihracat ve ekonomik büyüme: Türkiye ekonomisi üzerine nedensellik analizi. *The Journal of Knowledge Economy & Knowledge Management*, 5, 29-41.

- Granger, C. W. J. (1969). Investigating causal relations by econometric models and cross spectral methods. *Econometrica*, 37, 424-38.
- Gregarious, A. ve Ghosh S. (2009). The impact of government expenditure on growth: Empirical evidence from a heterogeneous panel. *Bulletin of Economic Research*, 61 (1), 95-102.
- Greenaway, D. ve Sapsford, D. (1994). Exports, growth, and liberalization: An evaluation. *Journal of Policy Modelling*, 16, 165-86.
- Grossman, H. (1991). Trade, innovation and growth. *American Economic Review*, 80, 86-91.
- Gujarati, D. N. (2003). *Basic Econometrics*. (4th Edition). McGraw-Hill.
- Guseh, J. S. (1997). Government size and economic growth in developing countries: A political-economy framework. *Journal of Macroeconomics*, 19 (1), 175-192.
- Gül, E. ve Yavuz, H. (2011). Türkiye’de kamu harcamaları ile ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkisi: 1963-2008 dönemi. *Maliye Dergisi*, 160, 72-85.
- Gümüş, M. (2017). BRIC ülkelerinde ihracat ve büyüme arasındaki ilişki: Panel veri analizi. *International Academic Journal*, 1(1), 64-75.
- Heller, P. S. ve Porter, R.C. (1978). Exports and growth: An empirical re investigation. *Journal of Development Economics*, 5(2), 191-93.
- Helpman, E. ve Krugman, P. (1985). *Market structure and foreign trade: Increasing returns, imperfect competition and the international economy*. (1st ed.) London: MIT Press.
- Holmes, J. M ve Hutton, P. A. (1990). On the causal relationship between government expenditures and national income. *The Review of Economics and Statistics*, 72, 87-95.
- Huang, C.J. (2006). Testing Wagner’s law using bounds test and a new Granger non-causality test: Evidence for Taiwan. *The Journal of American Academy of Business*, 8(2), 86-90.
- Hussain, M. A. ve Saaed, A. A. (2014). Relationship between exports, imports, and economic growth in Saudi Arabia: 1990-2011. Evidence from co integration and Granger causality analysis. *Journal of Emerging Trends in Economics and Management Sciences*, 5(3), 364-370.
- Hüseyini, İ. ve Çakmak, E. (2016). Neo-klasik büyüme modeli kapsamında ihracat ve ekonomik büyüme analizi Türkiye örneği: 1980-2010. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 30(4).
- Iniguez-Montiel, A. J. (2009). Government expenditure and national income in Mexico: Keynes versus Wagner. *Applied Economics Letters*, 17, 887-893.

- IMF (2018, Mart 18). International Monetary Fund, Erişim adresi <https://www.imf.org/en/Countries/CHN>
- Işık, N. ve Alagöz, M. (2005). Kamu harcamaları ve büyüme arasındaki ilişki. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 24, 63-75.
- Iyare, S. O. ve Lorde, T. (2004). Co-integration, causality and Wagner's law: Tests for selected Caribbean Countries. *Applied Economics Letters*, 11, 815-825.
- İzgi, B. ve Yılmaz, H. (2018). Türkiye'de ekonomik büyüme, ihracat ve ithalat: Nedensellik ilişkisi (1992-2016). *İktisadi Yenilik Dergisi*, 5 (2), 54-74.
- Karagöl, E. ve Serel, A. (2005). Türkiye'de ihracat ve GSMH arasındaki ilişkinin kointegrasyon yöntemiyle incelenmesi. *İ.Ü. İktisat Fakültesi Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, 50, 1030-1040.
- Karagöz, M. ve Şen, A. (2005). Exports and economic growth of Turkey: Co integration and error-correction analysis. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(13), 1-15.
- Kiraz, H. ve Gümüş, E. (2017). Kamu harcamalarının ekonomi büyümeye etkisi: OECD ülkeleri üzerine bir araştırma. *Finans Politik & Ekonomik Yorumlar*, 54 (631), 17-28.
- Korkmaz, S. (2014). Türkiye ekonomisinde ihracat ve ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkisi. *Business and Economics Research Journal*, 5 (4), 119-128.
- Kösekahyaoğlu, L. ve Şentürk, C. (2006). İhracata dayalı büyüme hipotezinin testi: Türkiye ve yeni gelişen ekonomiler üzerine karşılaştırmalı bir inceleme. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2(4), 23 45
- Kravis, I. B. (1970). Trade as a handmaiden of growth: Similarities between the nineteenth and twentieth centuries. *Economic Journal*, 80(320), 850-72.
- Krueger, A. O. (1978). Foreign trade regimes and economic development: Liberalization attempts and consequences. *National Bureau of Economic Research*, 273-74.
- Kugler, P. (1991). Growth, exports and cointegration: An empirical investigation. *Weltwirtschaftliches Archive*, 127 (2), 73-81.
- Kumari, D. ve Malhotra, N. (2014). Export-led growth in India: Cointegration and causality analysis. *Journal of Economics and Development Studies*, 2 (2), 297-310.
- Kunst, R. M. ve Marin, D. (1989). On exports and productivity: A causal analysis. *Review of Economics and Statistics*, 71, 699-703.

- Kurt, S. ve Terzi, H. (2007). İmalat sanayi dış ticareti verimlilik ve ekonomik büyüme ilişkisi. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 21(1), 25-46.
- Kwiatkowski, D. P., Phillips C.B, Schmidt, P. ve Shin, Y. (1992). Testing the null hypothesis of stationarity against the alternative of a unit root: How sure are we that the economic time series have a unit root? *Journal of Econometrics*, 54, 159-178.
- Lamartina, S., ve Zaghini, A. (2011). Increasing public expenditure: Wagner's law in OECD countries. *German Economic Review*, 12(2), 149-164.
- Loizides, J. ve Vamvoukas, G. (2005). Government expenditure and economic growth: Evidence from trivariate causality testing. *Journal of Applied Economics*, 8, 125-152.
- Mann, A.J. (1980). Wagner's law: An econometric test for Mexico, 1925-1976. *National Tax Journal*, 33, 189-201.
- Marin, D. (1992). Is the export-led growth valid for developed countries?. *Review of Economics and Statistics*, 74, 678-688.
- Menyah, K. ve Wolde-Rufael, Y. (2013). Government expenditure and economic growth: The Ethiopian experience, 1950-2007. *The Journal of Developing Areas*, 263-280.
- Michaely, M. (1977). Exports and growth: An empirical investigation. *Journal of Development Economics*, 4 (1), 49-53.
- Narayan, P. K., Nielsen I. ve Smyth R. (2008). Panel data, cointegration, causality and Wagner's law: Empirical evidence from Chinese Provinces. *China Economic Review*, 19 (2), 297-307.
- Ng, S. ve Perron P. (2001). Lag length selection and the construction of unit root tests with good size and power. *Econometrica*, 69(6), 1519-1554.
- Nieh, C.C. ve Yau, H.Y. (2004). Time Series Analysis for the Interest Rates Relationships among China, Hong Kong, and Taiwan Money Markets. *Journal of Asian Economics*, 15, 171-188.
- Ogundipe A. ve Oluwatobi, A. (2013). Government spending and economic growth in Nigeria: Evidence from disaggregated analysis. *Journal of Business Management and Applied Economics*, 2 (4), 1-10.
- Oxley, L. (1993). Cointegration causality and export-led growth in Portugal: 1865 1985. *Economics Letters*, 43, 163-166.
- Oxley, L. (1994). Cointegration, causality and Wagner's law. *Scottish Journal of Political Economy*, 41, 286-298.
- Özcan, B. ve Özçelebi, O. (2013). İhracata dayalı büyüme hipotezi Türkiye için geçerli mi?. *Yönetim ve Ekonomi*, 20(1), 1-14.

- Özer, M. ve Erdoğan, L. (2006). Türkiye'de ihracat, ithalat ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkilerin zaman serisi analizi. *Ekonomik Yaklaşım*, 17(60-61), 93-110.
- Paul, B. (2011). Revisiting export-led growth for Bangladesh: A synthesis of cointegration and innovation accounting. *International Journal of Economics and Finance*, 3(6), 3-15.
- Phillips, P. C. B. ve Perron, P. (1988). Testing for a unit root in time series regression. *Biometrika*, 75(2), 335-346.
- Ram, R. (1986). Government size and economic growth. *American Economic Review*, 76 (1), 191-203.
- Ramos, F. F. (2000). Exports, imports, and economic growth in Portugal: Evidence from causality and cointegration analysis. *Economic Modelling*, 613-623.
- Ray, S. (2011). A causality analysis on the empirical nexus between export and economic growth: Evidence from India. *International Affairs and Global Strategy*, 1, 24-38.
- Raza, F. M. ve Ying, Z. (2017). The causal relationship between export and economic growth of Pakistan. *International Journal of Economics, Commerce and Management*, 5 (2), 210-230.
- Rivera-Batiz, L.A. ve Romer, P.M. (1991). Economic integration and endogenous growth. *Quarterly Journal of Economics*, 106, 531-55.
- Saatçioğlu, C. ve Karaca, O. (2004). Türkiye'de ihracat ile büyüme arasındaki nedensellik ilişkisi: 1980 dönüştürümünün etkisi. *İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi İşletme İktisadi Enstitüsü Dergisi: Yönetim*, 49.
- Saleem, A. ve Sial, M. (2015). Exports-growth nexus in Pakistan cointegration and causality analysis. *Pakistan Economic and Social Review*, 53 (1), 17-46.
- Sandalcılar, A. R. (2012). BRIC ülkelerinde ekonomik büyüme ve ihracat arasındaki ilişki: Panel eşbütünleşme ve panel nedensellik. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 17(1), 161-179.
- Saraç, T. B. (2013). İhracat ve ithalatın ekonomik büyüme üzerindeki etkisi: Türkiye örneği. *Ege Akademik Bakış*, 13(2), 181-194.
- Schaltegger, A. C. ve Torgler, B. (2006). Growth effects of public expenditure on the state and local level: Evidence from a sample of rich governments. *Applied Economics*, 38 (10), 1181-1192.
- Seabra, F. ve Galimberti, J. K. (2012). Conditioned export-led growth hypothesis: A panel threshold regressions approach. *Revista de Economia*, 38(2), 7-23.

- Sertelis, A. (1992). Export growth and Canadian economic development. *Journal of Development Economics*, 38, 133-145
- Shujaat, A. (2012). Causality between exports and economic growth: Investigating suitable trade policy for Pakistan. *Eurasian Journal of Business and Economics*, 5(10), 91-98.
- Singh, B. ve Sahni, B. (1984). Causality between public expenditure and national income. *The Review of Economics and Statistics*, 66 (4), 630-644.
- Subaşı E. M. (2017). Çin'de ekonomik büyüme, yoksulluk ve gelir eşitsizliği: Dünya ekonomisinde konumu. *Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi*, 12(1), 13-37.
- Şahin, D. ve Durmuş, S. (2018). Analysis of Relationship Between Foreign Trade and Economic Growth in Turkey. *The Journal of International Social Research*, 11(60), ISSN: 1307-9581,
- Şit, M. ve Karadağ, H. (2018). Türkiye ekonomisinde kamu harcamaları-ekonomik büyüme ilişkisi: Toda-Yamamoto nedensellik testi. *Uluslararası Ticaret ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 2 (1), 33-41.
- Tang, T. C. (2006). Export-led growth in Hong Kong: Empirical evidence from the components of exports. *International Journal of Business and Society*, 7(1), 30-52.
- Temiz, D. ve Gökmen, A. (2010). An analysis of the export and economic growth in Turkey over the period of 1950-2009. *International Journal of Economic and Administrative Studies*, 2(5), 124-142.
- Terzi, H. (1999). Kalkınma sürecinde kamu harcamaları: Türkiye üzerine bir inceleme. *İktisat, İşletme ve Finans Dergisi*, 60, 10-28.
- Terzi, H. ve Yurtkuran, S. (2016). Türkiye'de Eğitim ve İktisadi Büyüme İlişkisi: Sims ve Toda-Yamamoto Nedensellik Analizleri. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 11(2), 7- 24.
- Toda, H. Y. ve Yamamoto T. (1995). Statistical inferences in vector autoregressions with possibly integrated processes. *Journal of Econometrics*, 66, 225-250.
- Tuncer, İ. (2002). Türkiye'de ihracat, ithalat ve büyüme: Toda-Yamamoto yöntemiyle Granger nedensellik analizleri (1980-2000). *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(9).
- Tülümce S. Y. ve Zeren F. (2017). Türkiye'de kamu harcamaları ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin asimetric nedensellik testi ile analizi. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 13, (2), 299-310.
- Tyler, W. G. (1981). Growth and export expansion in developing countries: Some empirical evidence. *Journal of Development Economics*, 9(2), 121-130.

- Ulucak, R. ve Ulucak, Z. Ş. (2014). Kamu harcamaları ve ekonomik büyüme arasındaki nedensellik: Türkiye örneği. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 10 (23), 81-97.
- Uysal, D. ve Mucuk, M. (2009). Türkiye ekonomisinde kamu harcamaları ve ekonomik büyüme ilişkisi. *Finans Politik ve Ekonomik Yorumlar*, 46 (527).
- Uzay, N. (2000). Gelişmekte olan ülkelerde ihracat artışı- iktisadi büyüme ilişkisi: Türkiye örneği. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9, 37-55.
- Wasim, A. ve Nain, Z. (2010). Export-led growth hypothesis in India: Some further evidences. *Monetary Economics IUP Magazine*, 8, 69-82.
- WB (2018, Mart 18). World Bank-Dünya Bankası. Erişim adresi <https://www.worldbank.org/en/country/china/overview>
- WB (2019, Mart 22). World Bank - Dünya Bankası. Erişim adresi <https://data.worldbank.org/country/china>
- Yapraklı, S. (2007). İhracat ile ekonomik büyüme arasındaki nedensellik: Türkiye üzerine ekonometrik bir analiz. *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 34, 97-112.
- Yıldız, F. ve Sarısoy, S. (2012). OECD ülkelerinde kamu harcamaları ve ekonomik büyüme ilişkisi üzerine ampirik bir çalışma. *Marmara Üniversitesi İİBF Dergisi*, 33(2), 517-540.
- Yüksel, C. ve Songur, M. (2011). Kamu harcamalarının bileşenleri ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki: Ampirik bir analiz (1980-2010). *Maliye Dergisi*, 161, 365-380.
- Zang, W. ve Baimbridge, M. (2012). Exports, imports and economic growth in South Korea and Japan: A tale of economies. *Applied Economics*, 44, 361-372.
- Zheng, Y., Li, J., Wang, X. ve Li C. (2010). An empirical analysis of the validity of Wagner's law in China: A case study based on Gibbs Sampler. *International Journal of Business and Management*, 5(6), 161-168.

YEŞİL TÜKETİCİ DEĞERİNİN TATİL TERCİHİNE ETKİSİNDE DEĞİŞİKLİK ARAYIŞININ ARACILIK ROLÜ: ADANA İLİNDE YAPILAN BİR ARAŞTIRMA*

Oya YILDIRIM**

A. Celil ÇAKICI***

ÖZ

Yeşil veya çevreci tutum, tüketicilerin satın alma faaliyetlerine yansiyabilmektedir. Çevreci tüketim, tatil tercihlerini de etkileyebilmektedir. Bu nedenle çalışmada, yeşil tüketici değerinin tatil tercihinine etkisini belirlemek amaçlanmıştır. Çalışma evrenini, Adana şehir merkezinde yaşayan 18 yaş üstü çalışan bireyler oluşturmaktadır. Veriler, alan yazına dayalı geliştirilen bir anket ile toplanmıştır. Anket, 15-69 yaş arası, yılda en az bir kez tatile çıkan yerel halka 01 Haziran 2017-02 Nisan 2018 tarihleri arasında, kota örnekleme esas alınarak yüz yüze uygulanmıştır. Araştırma kapsamında 1580 anketin verileri analiz edilmiştir. Yeşil tüketici değerinin en çok kültür tatili ($\beta: 0,256$) tercihinin etkilediği, bunu macera ($\beta: 0,173$) ve plaj tatili ($\beta: 0,049$) tercihinin izlediği bulunmuştur. Ayrıca, değişiklik arayışının yeşil tüketici değerinin kültür tatili ve macera tatili tercihinine etkisinde kısmi aracılık, plaj tatili tercihinine etkisinde ise tam aracılık rolüne sahip olduğu belirlenmiştir. Dolayısıyla kültür turizmi kapsamında yerli turistlere verilecek mesajların, hem yeşil tüketici değerini hem de değişikliği vurgulayan mesajlar içermesi önerilmektedir.

Anahtar Kavramlar: Yeşil Tüketici Değeri, Değişiklik Arayışı, Tatil Tercihi.

THE MEDIATING ROLE OF THE CHANGE SEEKING IN THE EFFECT OF GREEN CONSUMER VALUE ON HOLIDAY PREFERENCE: A RESEARCH IN ADANA

ABSTRACT

Green or environmentalist attitude can be reflected in the purchasing activities of consumers. Environmental consumption can also affect holiday preferences. Therefore, in the study, the effect of green consumer value on holiday preference was aimed to be determined. Sampling framework of the research is composed of the individuals working who are over 18

---

*Bu Çalışma, 2018 yılında Oya Yıldırım tarafından yazılan “Yeşil Tüketici Değerleri, Değişiklik Arayışı, Heyecan Arayışı ve Tatil Tercihi İlişkisi: Adana’da Yapılan Bir Araştırma” başlıklı doktora tezinden türetilmiştir.

**Öğr. Gör. Dr., Çukurova Üniversitesi, Karataş Turizm İşletmeciliği ve Otelcilik Yüksekokulu, Konaklama İşletmeciliği Bölümü, oyayildirim@cu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-8090-4629>

***Prof. Dr., Mersin Üniversitesi, Turizm Fakültesi, Turizm İşletmeciliği Bölümü, celilcakici@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-9192-1969>

Makalenin gönderilme tarihi: 9 Temmuz 2019

Kabul tarihi: 17 Aralık 2019

years old living in the city center of Adana. Data were collected with a questionnaire developed based on the literature. The questionnaire was applied face to face between 01 June 2017 - 2 April 2018, based on quota sampling, to the local people who have at least one holiday per year between the ages of 15-69. The data of 1580 questionnaires were analyzed within the scope of the research. It was found that green consumer value mostly affected the choice of culture holiday (β : 0.256), followed by adventure (β : 0.173) and beach holiday (β : 0.049). In addition, it has been determined that the change seeking has a partial mediation role on the impact of green consumer value on cultural holiday and adventure holiday and full mediation role on beach holiday preference. Therefore, it is suggested that messages to be given to domestic tourists within the scope of cultural tourism should include messages emphasizing both the OHR and the change.

Keywords: Green Costumer Value, Change Seeking, Holiday Preference.

GİRİŞ

Dünya genelinde hızla artan çevreci hassasiyet ülkelerin politikalarını, işletmeleri ve tüketicileri etkilemektedir (Zinkhan ve Carlson, 199, s. 1). Özellikle davranış boyutuyla bazı tüketicilerin kaygı duymalarına da neden olabilmektedir (Poortinga, Steg ve Vlek, 2004, s. 71). Bunun temelinde; kaynakların bilinçsiz kullanımı, çevresel bozulmaların ortaya çıkması, çevresel sorunlarla ilgili tartışmaların artması gibi sebepler sayılabilir (Ramlogan, 1997).

Çevre sorunlarının çözümü sadece resmi makamların işi değildir. Bu konuda tüketicilerin de önemli bir güç olduğu belirtilmektedir (Shamdasani, Chon-Lin ve Richmond, 1993, s. 491). Çevrenin korunmasına yardım eden yeşil tüketiciler, bu konuda iyi bir örnektir (Abdul-Muhmin, 2007, s. 237; Horton, 2003, s. 72). Tüketicilerin çevre koruma konusundaki bilinç düzeyi artarken, işletmelerin enerji tasarrufu sağlayan, eko-etiketli, geri dönüştürülebilir ürünler üretme ihtiyacı da artmaktadır. Dolayısıyla işletmelerin, artan tüketici farkındalığı ve devlet politikalarına dikkat ederek yeşil tüketim için uygun pazarlama stratejileri geliştirdikleri de görülmektedir (Koo, Hwang ve Kim, 2013, s. 1709). Turizm, çevreden bağımsız bir sektör değildir. Gerek turizm işletmeleri gerekse destinasyon yönetimleri, çevrenin korunması konusunda gerekli stratejileri geliştirmekle mükelleftirler. Bu stratejiler geliştirilirken turizm açısından, yeşil tüketici değerinin turistlerin tatil tercihleri üzerindeki etkisinin belirlenmesi oldukça önemli hale gelmektedir. Bir ülkedeki çevreye verilen önem, en iyi o ülkedeki tüketicilerin yeşil konulardaki davranışlarını inceleyerek anlaşılabilir (Chan ve Lau, 2000, s. 338).

Yeşil tüketici, satın alma ve tüketimlerinde diğer tüketicilere göre daha fazla çevreci endişeler taşıyan bireyler olup; üretim, tüketilen kaynakların kıtlığı ve ürünlerin kullanım sonrası hususlarıyla da ilgilenmektedir (Zinkhan ve Carlson, 1995, s. 2). Yeşil tüketici değeri (YTD) ise bireyin satın alma ve tüketim davranışları aracılığı ile çevre koruma değerini ifade etme eğilimi olarak tanımlanmaktadır (Haws, Winterich ve Naylor, 2014, s. 336).

Autio ve Heinonen (2004, s. 138), yeşil tüketici tanımına etik kavramını da eklemiş; yeşil olma ile ilgili, öncelikle çevre problemlerine ve sosyal adalete yönelik bilince sahip olunması, ikinci olarak da bilgi sahibi olma arzusu taşınması ve iç disipline sahip olunması gibi gereklilikleri sıralamıştır. Shrum, McCarty ve Lowrey (1995, s. 80) ise yeşil tüketiciyi, yeni ürünlere ilgi duyan, bilgi araştıran, başkalarıyla ürünler hakkındaki görüşlerini paylaşan tüketiciler olarak tanımlamaktadır. Diğer taraftan, yeşil tüketiciler, alışveriş esnasında dikkatli davranmakta ve düşünmeden satın alma eğilimi göstermemektedir. Öncelikli olarak çevrenin ihtiyaçlarını esas almakta ve marka sadakatinden yoksun olup ürün hakkındaki bilgiyi araştırmaktadır.

Yeşil tüketici değerinin, tüketicilerin değişiklik arayışı ile uyum içinde olabileceği düşünülmektedir. Değişiklik arayan tüketici, ürünle sosyal ve psikolojik bağ kurmadığından ürüne ilgisi azdır ve marka değerlendirmeleri yoğun değildir (Arslan, 2014, s. 56). Ayrıca, bazı tüketicilerin üründen memnun olsalar bile ürünleri değiştirdiklerinin tespit edildiği ifade edilmektedir (Assaker, Vinzi ve O'Connor, 2011, s. 891).

Yapılan taramalarda YTD ve değişiklik arayışı, turistik tüketim boyutuyla da ilişkilendirilebilir. Turistler; fiziksel gelişim, yenilik arayışı, değişiklik arayışı, kendini sınama, kendini geliştirme, yaratıcı olma, sosyalleşme ve dinlenme ihtiyacı, yarışma güdüsünü tatmin, sağlık vb. nedenlerle doğada yapılan rekreatif etkinliklere katılma isteği duyabilirler (Ardahan ve Lapa, 2010, s. 1329). YTD'ne sahip tüketiciler, yeşil ürünleri seçmeye daha istekli olmakta, ürünler ve çevre konusunda bilgi toplamaya daha çok ilgi gösterebilmekte, bu konularda meraklı olabilmektedirler. Böyle bir tutum da yenilik arayışını (Lin ve Huang, 2012, s. 16), hatta değişiklik arayışını yeşil ürünlere doğru yönlendirebilir. Böylece doğada yapılan etkinliklere katılım, aynı zamanda YTD'ne sahip olmanın ve bu doğrultuda tüketim yapmanın yolunu açabilir.

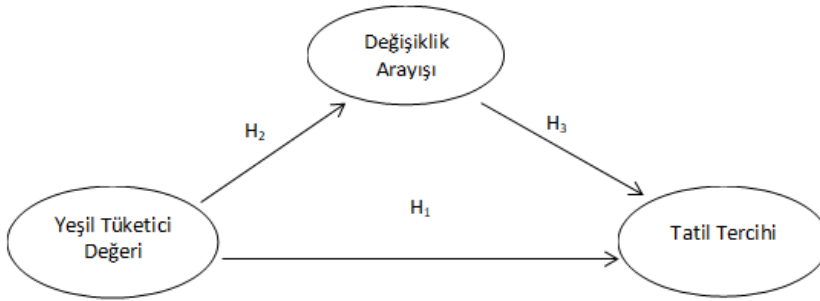
Bireylerin her geçen gün çevrenin korunması konusundaki bilinç düzeylerinin artmasına rağmen, YTD üzerinde yeterli sayıda araştırma olduğu söylenemez. Yapılan çalışmalar incelendiğinde; genellikle yeşil tüketicilerin profilleri (Baqer, 2012; Diamantopoulos, Schlegelmilch, Sinkovics ve Bohlen, 2003; Mostafa, 2009; Straughan ve Roberts, 1999), satın alma davranışları (Alkaya, Çoban, Tehci ve Ersoy, 2016; Büyüker İşler, 2015; Hartman ve Ibanez, 2006, s. 674; Shamdassani vd., 1993), yeşil tüketicilik konusundaki fikirleri (Autio ve Heinonen, 2004; Gordon-Wilson ve Modi, 2015), yeşil tüketime yönelik tutumları (Gill, Barr ve Ford, 2005; Karaca, 2013; Lin ve Huang, 2012), yeşil reklamlara yönelik tutumları (Alınacı, 2009; Kükrer, 2012) ve yeşil otelleri ziyaret niyetleri (Berezan, Raab, Yoo ve Love, 2013; Chen ve Tung, 2014; Han, Hsu, Lee ve Sheu, 2011) üzerine yoğunlaştığı, onların tatil tercihleri boyutunun ihmal edildiği görülmektedir. Ancak, yeşil otel konuklarının profillerini ve beklentilerini belirlemeye dönük (Barber, 2014) ve

restoranların en önemli kabul edilen yeşil özelliğini tespit etmeyi amaçlayan (Kwok, Huang ve Hu, 2016) birkaç çalışmaya da rastlanmaktadır. Dolayısıyla çalışmanın farklı bir bakış açısı getirerek alanyazına, yeşil tüketici değerine sahip turistlerin tatil tercihlerini belirleyerek turizm işletmelerine ve destinasyon yönetimlerine katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Bu nedenle çalışmada turistik tüketicilerin yeşil konulardaki tutumlarının tatil tercihlerine etkisinin incelenmesi amaçlanmıştır.

I. ARAŞTIRMANIN AMACI, MODELİ ve HİPOTEZLER

Turistlerin tercihlerinde son yıllarda çevreye yönelik değişiklikler olduğu bilinmektedir. TÜRSAB Doğa ve Macera Turizmi Raporu'na (2015) göre seyahat eden insanların %98'i kendini çevreye duyarlı addetmektedir. Bu nedenle araştırmanın temel amacı, katılımcıların yeşil tüketici değerinin tatil tercihlerine etkisini belirlemektir. Ayrıca bu etkide değişiklik arayışının aracılık rolünün olup olmadığının tespit edilmesi de amaçlanmaktadır. Bu amaçlarla geliştirilen araştırma modeli Şekil 1'de gösterilmektedir.

Şekil 1: Araştırma Modeli

Tüketicilerin çevre konusunda daha bilinçli olmaya başlamaları, turistik tüketim davranışlarına da yansımaktadır. Avrupa'da kültür ve doğa amaçlı seyahatlerin, toplam içindeki payının %50 olduğu ifade edilmektedir. Kültür ve doğa amaçlı seyahat eden bu turistlerin %56'sı tatil yeri tercihinde doğal zenginlikleri, %37'si ise dokunulmamış kırsal yöreleri dikkate almaktadır (Davidson, 1990, s. 14). 1985 yılında Alman turistlerin %40'ının, 1988 yılında ise %64'ünün çevre sorunlarından etkilendiği ortaya çıkarılmıştır. Benzer bir çalışmada tatil tercihine karar verirken, "etrafta sanayi tesislerinin bulunmaması" %45,1'lik oran ile ilk sırada gelmektedir. %42,9 oranında "dokunulmamış doğa" ve %37,1 oranında "bozulmamış peyzaj" diğer kriterler arasındadır (Kahraman ve Türkay, 2012, s. 143). Tesislerin çevre duyarlılığının ve işletmelerin çevre koruma programları uygulamalarının da turistlerin tatil

tercihini etkilediği belirlenmektedir. ABD'de yapılan bir araştırmada, katılımcıların %97'sinin bu tür uygulamaları desteklediği ortaya konmuştur (Türker, 1998, s. 165). Diğer bir ifadeyle YTD, çevresel bilinç ve çevresel tutum kavramları ile ilgilidir (Maineri ve Barnett, 1997, s. 189). Bireylerin doğaya ilişkin inançları ve doğaya yükledikleri değerler, doğadan yararlanma biçimlerini, çevre yönetim tercihlerini ve uygulama stratejilerini, dolayısıyla verdikleri kararları etkilemektedir (Baylan, 2009, s. 68). Buradan hareketle turistlerin doğaya yönelik değer, inanç ve tutumlarının tatil tercihlerine yön vereceğini söylemek olasıdır ve aşağıdaki hipotez geliştirilmiştir.

“H₁: Yeşil tüketici değerinin tatil tercihleri üzerinde anlamlı etkisi vardır.”

Doğa temelli turizm 19. yüzyılda İngiltere'de doğaya dönüşün yaşanması ile başlamış ve Avrupa'nın sanayileşmiş ülkelerinde yayılmaya devam etmiştir. Büyük şehirlerdeki hayat tikanıklığı, hava kirliliği, gürültü, stresten kaçma vb. bu olgunun hızlı bir şekilde yayılmasında etkili olmuş ve bir çıkış yolu olarak doğal ortamlara karşı bir ilgi doğmuştur (Holloway ve Taylor, 2006, s. 199). Ayrıca insanların çevre ve turizm konusunda bilinçlerinin artması, sağlıklı yaşam için temiz çevre gerektiği bilincinin oluşması, organik gıdalara duyulan ilgi ve sürdürülebilir turizm anlayışı onların doğayla iç içe olma arzularını artırmıştır (Berezan vd., 2013, s. 227; Kim ve Kim, 2014, s. 65). Sonuçta kitle turizminin karşısına “alternatif turizm” olarak adlandırılan bir dizi turizm türü ortaya çıkmıştır. Bu turizm türü, çiftlik turizmi, eko turizm, yeşil turizm vb. ile ilişkilendirilmiştir (Dowling ve Fennell, 2003). Aynı zamanda yeni turizm türleri bireylerin özel ilgi alanları ile şekillenmiştir. Spor ya da macera gibi fiziksel çaba gerektiren ve doğada gerçekleştirilen turizm çeşitleri turistlerin özel ilgisinden kaynaklanmaktadır (Trauer, 2006). Özel ilgi turistleri, kitlesel turistlerin aksine yeni deneyimler ve destinasyonlar arayan, dışa dönük ve macera dolu bireylerdir (Brotherton ve Himmetoğlu, 1997). Buradan hareketle, turistlerin doğaya olan özel ilgileri diğer bir ifadeyle yeşil tüketici değerleri ile değişiklik arayışları arasında ilişki olduğuna dair ipuçları elde edilmiş ve aşağıdaki hipotez geliştirilmiştir.

“H₂: Yeşil tüketici değerinin değişiklik arayışı üzerinde anlamlı etkisi vardır.”

Turistler seyahat etkinliklerinden farklı beklentilere sahiptir. Bazıları tanıdık bir çevreyi ziyaret etmeyi veya geleneksel faaliyetlere katılmayı tercih ederken, diğerleri ise daha fazla uyarıcı arayışlar, abartılı harcama davranışları veya olağanüstü sosyal karşılaşmalar yoluyla kendilerini şımartma eğilimindedir. Bu tür davranışların temelini oluşturan motivasyonlar, bireylerin yenilik, uyarılma veya dürtü gereksinimlerini içerir. Dolayısıyla kişisel motivasyonlar, bu tür turizm davranışlarının nedeni olarak varsayılabilir (Chang,

Wall ve Chu, 2006, s. 730). Günümüz turisti, havuz başında veya deniz kenarında günlerini tüketmektense, geçirdiği zamanı daha anlamlı kılacak deneyimler aramaktadır (Kahraman ve Türkay, 2012, s. 44). Farklı deneyim arayışı, değişiklik arayışını tetikleyebilmektedir. Değişiklik arayışının etkisiyle, turistler sıradan tatil deneyiminin ötesine geçmeye çalışmaktadır. Günümüz yeni turist tipinin daha önce denenmemiş, değişik tatil deneyimleri arayan seyahatçiler olduğunu ortaya koyan çalışmalar vardır (Lepp ve Gibson, 2008, s. 742; Weber, 2001, s. 363;). Örneğin Çin'in Hainan Adası'nda etnik kökeni oluşturan halk köyleri birçok turistin ilgisini çekmekte ve turistler yerli kültürlerle etkileşime girerek yeni deneyimler elde etmektedir (Xie ve Wall, 2002). Bazı turistler Avustralya Aborjin halkının kültürüne ilgi duymaktadır (Ryan ve Huyton, 2000). Diğer taraftan yeni turistik eğilimde Amazon ormanlarında bir nehir gezisi, Gobi çölünde deve ile yolculuk ya da Avustralya'da yunuslarla yüzmek bireylere çekici gelebilmektedir (Gyimothy ve Mykletun, 2004, s. 857). Böylece turistlerin değişiklik arayışı, tatil tercihini etkileyen bir değişken olarak karşımıza çıkmaktadır.

“H₃: Değişiklik arayışının tatil tercihleri üzerinde anlamlı etkisi vardır.”

Han vd. (2011), çevre dostu tutumların genel olarak yeşil otelleri ziyaret etme ve tavsiye etme niyetini etkilediğini belirtmiştir. Berezan vd. (2013), yeşil uygulamaların müşteri memnuniyeti ve tekrar ziyaret niyeti ile pozitif yönlü ilişkiye sahip olduğunu ortaya koymuştur. Ayrıca, yeşil ürünlere ilişkin tüketici tercih davranışında ana etken faktörlerden ikisi psikolojik yarar ve yenilik arayışıdır (Lin ve Huang, 2012, s. 11). Dolayısıyla yeşil tüketimi benimsemiş, yeşil tüketici değerine sahip, çevreyi korumanın önemli olduğunu farkında bir psikoloji içinde olan turistlerin mavi bayraklı plajları ve doğa dostu otelleri tercih etmesi olasıdır. Mensah (2004), otel misafirlerinin %90'ının yeşil yönetim politikası olan bir otelde kalmayı tercih ettiğini, Butler (2008) ise Kimpton Hotels misafirlerinin %16'sının çevre dostu uygulamaları nedeniyle onları tercih ettiğini bildirmiştir. Tatil tercihinde bulunurken, gerek tatilin türünün gerekse destinasyon seçim kararının verilmesini etkileyen en önemli kriterin psikolojik faktörler olduğu, değişiklik arayışının ise psikolojik faktörlerin en önemli alt kriteri olduğu ifade edilmektedir (Ustasüleyman ve Çelik, 2015, s. 87). Buradan hareketle turistlerin yeşil tüketici değerlerinin tatil tercihine etkisinde değişiklik arayışının aracılık etkisi gösterdiği görüşüne ulaşılmakta ve aşağıdaki hipotez yazılmaktadır.

“H₄: Yeşil tüketici değerinin tatil tercihleri üzerine etkisinde değişiklik arayışının aracılık rolü vardır.”

II. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

A. KULLANILAN ÖLÇEKLER

Araştırma, tanımlayıcı türde tasarlanmıştır. Veriler, alan yazına dayalı oluşturulan bir anket ile toplanmıştır. Ankette demografik soruların yanı sıra üç adet de ölçek yer almaktadır. Yeşil tüketici değerini ölçmek için Haws, Winterich ve Naylor (2010) tarafından geliştirilen 6 maddeli ölçek kullanılmıştır. Yetişkinleri kapsayan bir çalışmada 6 maddeli ölçek için güvenilirlik 0,89 ve 0,95 olarak tespit edilmiştir (Bearden, Netemeyer ve Haws, 2011, s. 172). Değişiklik arayışı, Steenkamp ve Baumgartner (1995) tarafından geliştirilen ve Alfa katsayısı 0,84 olarak tespit edilen 7 maddeli ölçek ile belirlenmiştir (Bearden, Netemeyer ve Haws 2011, s. 276). Tatil tercihinin belirlenmesinde ise Eachus (2004) tarafından geliştirilen 12 maddeli ölçekten yararlanılmıştır. Her üç ölçeğe ait maddelerin tepki kategorileri, 5'li Likert derecelemesine tabi tutulmuştur.

B. ÖRNEKLEME ÇERÇEVESİ

Araştırmanın evrenini, yerli turistler oluşturmaktadır. Çalışma evrenini ise, Adana şehir merkezinde ikamet eden yılda en az bir kez tatile çıkma potansiyeli ve kendine ait geliri olan 18 yaş üstü yerli turistler oluşturmaktadır. Adana'nın dört merkez ilçesinde (Çukurova, Seyhan, Sarıçam, Yüreğir) 31.12.2016 tarihi itibarıyla yaşayanların yaş ve cinsiyet bazındaki dağılımı Türkiye İstatistik Kurumundan temin edilmiştir (www.tuik.gov.tr). Araştırmada örnekleme yöntemi olarak tesadüfi olmayan örnekleme yöntemlerinden kota örnekleme kullanılmıştır. Çalışma evreninin kendi içindeki oranları kullanılarak ilçe bazında yaş ve cinsiyete göre kotalar belirlenmiştir. Anket, yerli turistlere 01 Haziran 2017-02 Nisan 2018 tarihleri arasında yüz yüze uygulanmıştır.

Örnek büyüklüğünün hesaplanabilmesi için, Adana'nın dört merkez ilçesinde yaşayan halk için geçerli veya Türk toplumunda rapor edilmiş bir standart sapmanın bilinmemesi nedeniyle, standart sapmanın tahmin edilmesine karar verilmiştir. Değişim aralığının ($R=Max.-Min$) 6'ya bölünmesi durumunda $Alfa = 0,01$ için tahmini standart sapma elde edilmiş olur (Yolal, 2016, s. 68). 5'li derecelemede değişim aralığı, $R=5-1=4$ 'dür. Bu aralığın 4'e bölünmesi ile $Alfa=0,05$ için tahmini standart sapma 1,00 olarak elde edilmiş olur. Örnekten elde edilecek ortalamanın %5 anlam düzeyinde evren ortalamasından $H: 0,10$ dolayında sapma göstermesine karar verilerek, her üç ilçe için ayrı ayrı olmak

üzere, ulaşılmaması gereken örnek büyüklüğü 384 kişi¹ olarak tespit edilmiştir (Ural ve Kılıç, 2013, s. 45). Kimi anketlerin eksik cevaplanabileceği ve çoklu sapan analizi sonucunda uç değer niteliğinde olabileceği hususu dikkate alınarak, toplam kotanın her ilçe için 400 olmasına karar verilmiştir.

Anketlerin uygulama dönemi sonrasında 1645 anket elde edilmiş, elde edilen veriler bilgisayar ortamına aktarılmış ve düzenlenmiştir. Çoklu sapan analizi sonucu 65 gözlem veri setinden çıkarılarak analizler 1580 anketin verisi üzerinden yapılmıştır. Analizlerde; tanımlayıcı istatistiklerin yanı sıra, açıklayıcı faktör analizi, basit ve çoklu regresyon analizlerinden yararlanılmıştır.

C. GÜVENİRLİK VE GEÇERLİK

Araştırmada kullanılan 6 maddelik YTD ölçeğine uygulanan güvenilirlik analizinde Alfa değeri tüm ölçek için 0,845 olarak belirlenmiştir. 7 maddeli değişiklik arayışı ölçeği için Alfa katsayısı 0,907 olarak bulunmuştur. Turistlerin tatil tercihleri, 12 maddeli ölçek ile tespit edilmiş, uygulanan güvenilirlik analizinde Alfa değeri tüm ölçek için 0,719 olarak belirlenmiştir. Alfa katsayıları 0,60-0,80 aralığında ise ölçek oldukça güvenilir; 0,80-1,00 aralığında ise ölçek yüksek derecede güvenilir olarak ifade edilmektedir (Kalaycı, 2009: 405). Bu nedenle araştırmada kullanılan tatil tercihi ölçeğinin oldukça güvenilir, diğer iki ölçeğin ise yüksek derecede güvenilir olduğu söylenebilmektedir.

6 maddeden oluşan YTD ölçeğine uygulanan açıklayıcı faktör analizi, tek boyutlu bir yapı ortaya koymuştur (KMO: %87,2; Bartlett χ^2 : 3544,507; s.d.: 15; p<0,0001). Açıklanan toplam varyans %57,4'dür. 7 maddeli değişiklik arayışı ölçeğinde bir maddenin eşkökenliliği 0.500'ün altında kaldığı için (.387) ölçekten çıkarılmıştır. 6 maddeli ölçek tek boyutlu bir yapı göstererek (KMO: %87,9; Bartlett χ^2 : 7047,125; s.d.: 15; p<0,0001'dir, toplam varyansın %71,8'ini açıklamıştır.

12 maddeden oluşan tatil tercihi ölçeğinde, üç madde eşkökenliliklerinin 0,500'ün altında olması nedeniyle ölçekten çıkarılmıştır. 9 maddeli çözümde üç boyutlu bir yapı elde edilmiş (KMO: %77,6; Bartlett χ^2 : 3315,937; s.d.: 36 p<0,0001) ve toplam varyansın %64'ünün açıklandığı görülmüştür.

III. BULGULAR

A. DEMOGRAFİK ÖZELLİKLERE İLİŞKİN BULGULAR

Araştırmaya katılan 1580 katılımcının demografik bilgileri Tablo 1'de sunulmaktadır. Buna göre; katılımcıların %38,4'ü 37-52 yaş arasındadır. 22-36

¹ $n = \sigma^2 \cdot Z^2 \alpha / H^2 = 1,96^2 \cdot 1^2 / 0,10^2 = 384$ [n: Örnekleme büyüklüğü; Z: Belirli anlamlılık düzeyine karşılık gelen teorik değer (α :0,05 için Z değeri 1,96'dır), σ : Standart sapma değeri, H: Standart hata değeri]

yaş arası grupta yer alanlar 430 kişi olup, katılımcıların %27,2'sini oluşturmaktadır. 18-21 yaş arası 352 katılımcının toplam içerisindeki payı %22,3'tür. Son yaş grubu olan 53-71 yaş arasının toplam içindeki oranı %12,2'dir. Katılımcıların %53,7'si kadınlardan, %56,8'i evlilerden ve %44,7'si lisans mezunlarından oluşmaktadır.

Tablo 1: Katılımcıların Demografik Özelliklere Göre Dağılımı

Özellik	Frekans	Yüzde	Özellik	Frekans	Yüzde
Yaş			Cinsiyet		
18-21 yaş	352	22,3	Kadın	849	53,7
22-36 yaş	430	27,2	Erkek	731	46,3
37-52 yaş	606	38,4	Toplam	1580	100,0
53-71 yaş	192	12,2	Medeni Durumu		
Toplam	1580	100,0	Evli	897	56,8
			Bekar	683	43,2
			Toplam	1580	100,0
Eğitim Durumu			Gelir Dağılımı		
İlkokul	20	1,3	1500TL ve altı	194	12,3
Ortaokul	31	2,0	1501-2000 TL	217	13,7
Lise	287	18,2	2001-2500 TL	160	10,1
Ön Lisans	185	11,7	2501-3000 TL	244	15,4
Lisans	707	44,7	3001-4000 TL	311	19,7
Yüksek Lisans	217	13,7	4001-5000 TL	243	15,4
Doktora	133	8,4	5001-7500 TL	130	8,2
Toplam	1580	100,0	7501-10000 TL	47	3,0
			10000 TL ve üstü	34	2,2
			Toplam	1580	100,0

B. HİPOTEZ TESTLERİNE İLİŞKİN BULGULAR

1. Yeşil Tüketici Değerinin Tatil Tercihine Etkisi

Araştırmanın ilk hipotezi, YTD'nin tatil tercihi üzerinde anlamlı etkisi olduğu şeklinde geliştirilmiştir. Bu ilişkiyi test etmek için "basit regresyon analizinden" yararlanılmıştır (Tablo 2). Tatil tercihinin ilk boyutu "plaj tatili"dir. Katılımcıların YTD'nin plaj tatili tercihi üzerinde sınırdan da olsa etkili olduğu söylenebilir ($F_{(1;1578)}: 3,858; p:0,050$). YTD'nin plaj tatili tercihinin %0,2'sini açıkladığı anlaşılmaktadır. YTD'ndeki bir birimlik artış, plaj tatili tercihinin 0,049 birim artırmaktadır.

Tatil tercihinin ikinci boyutu “kültür tatili”dir. Yapılan analizde YTD’nin kültür tatili tercihi üzerinde etkili olduğu görülmekte ($F_{(1;1578)}: 110,629$; $p<0,001$) ve kültür tatili tercihinin %6,6’sını açıkladığı anlaşılmaktadır. YTD’deki bir birimlik artış, kültür tatili tercihinin 0,256 birim artırmaktadır.

Tatil tercihinin üçüncü boyutu “macera tatili”dir. Katılımcıların YTD’nin bu tatil tercihi boyutu üzerinde anlamlı etkiye sahip olduğu söylenebilir ($F_{(1;1578)}:48,767$; $p<0,001$). YTD, macera tatilinin %3’ünü açıklamaktadır. YTD’deki bir birimlik artış macera tatili tercihinin 0,173 birim artırmaktadır.

Tablo 2: Yeşil Tüketici Değerinin Tatil Tercihine Etkisi

Model	Standardize Edilmemiş Katsayılar		Standardize Katsayılar	t-değeri	p-değeri
	β	Std. Hata	β		
Sabit	3,097	,147		21,018	,000
Yeşil tüketici değeri	,067	,034	,049	1,964	,050
Bağımlı Değişken: Plaj tatili ; Metot: Doğrudan, R: 0,049; R ² : %0,2; Düzeltilmiş R ² : %0,2; Model için ($F_{(1;1578)}: 3,858$; $p: 0,050$)					
Sabit	2,642	,121		21,798	,000
Yeşil tüketici değeri	,295	,028	,256	10,518	,000
Bağımlı Değişken: Kültür tatili ; Metot: Doğrudan, R: 0,256; R ² : %6,6; Düzeltilmiş R ² : %6,5; Model için ($F_{(1;1578)}: 110,629$ $p<0,001$)					
Sabit	2,821	,125		22,508	,000
Yeşil tüketici değeri	,203	,029	,173	6,983	,000
Bağımlı Değişken: Macera tatili ; Metot: Doğrudan, R: 0,173; R ² : %3,0; Düzeltilmiş R ² : %2,9; Model için ($F_{(1;1578)}: 48,767$; $p<0,001$)					

YTD’nin tatil tercihlerine etkisi dikkate alındığında, YTD’nin en çok kültür tatili üzerinde, ikinci olarak da macera tatili üzerinde etkili olduğu ortaya çıkmaktadır. Plaj tatili üzerinde ise sınırdan da olsa etkisi bulunmaktadır. Dolayısıyla birinci hipotezimiz mevcut verilerle desteklenmektedir.

2. Yeşil Tüketici Değerinin Değişiklik Arayışına Etkisi

Araştırmanın **ikinci** hipotezi YTD’nin değişiklik arayışı üzerinde anlamlı etkisi olduğu şeklinde geliştirilmiştir. Yapılan basit regresyon analizi (Tablo 3), modelin anlamlı olduğunu ve model kullanılarak tahmin yapılabileceğini ortaya koymuştur ($F_{(1;1578)}: 43,142$; $p<0,001$). Katılımcıların YTD, değişiklik arayışının %2,7’sini açıklamaktadır. YTD’deki bir birimlik artış değişiklik arayışını 0,163 birim artırmaktadır. Dolayısıyla ikinci araştırma hipotezi de desteklenmektedir.

Tablo 3: Yeşil Tüketici Değerinin Değişiklik Arayışına Etkisi

Model	Standardize Edilmemiş Katsayılar		Standardize Katsayılar	t-değeri	p-değeri
	β	Std. Hata	β		
Sabit	2,866	,140		20,535	,000
Yeşil tüketici değeri	,212	,032	,163	6,568	,000
Bağımlı Değişken: Değişiklik arayışı; Metot: Doğrudan, R: 0,163; R ² : %2,7; Düzeltilmiş R ² : %2,6; Model için F _(1;1578) : 43,142; p<0,001					

3. Değişiklik Arayışının Tatil Tercihine Etkisi

Değişiklik arayışının tatil tercihi üzerinde anlamlı etkisi olduğu yönündeki **üçüncü** araştırma hipotezi için yapılan analiz sonuçları, Tablo 4’de yer almaktadır. Değişiklik arayışı tatil tercihinin ilk boyutu olan plaj tatili tercihi üzerinde anlamlı bir etkiye sahip olup, model geçerlidir (F_(1;1578): 70,942; p<0,001). Değişiklik arayışı plaj tatili tercihinin %4,3’ünü açıklamaktadır. Değişiklik arayışındaki bir birimlik artış, plaj tatili tercihinin 0,207 birim artırmaktadır.

Tablo 4: Değişiklik Arayışının Tatil Tercihine Etkisi

Model	Standardize Edilmemiş Katsayılar		Standardize Katsayılar	t-değeri	p-değeri
	β	Std. Hata	β		
Sabit	2,567	,099		25,863	,000
Değişiklik arayışı	,216	,026	,207	8,423	,000
Bağımlı Değişken: Plaj tatili ; Metot: Doğrudan, R: 0,207; R ² : %4,3; Düzeltilmiş R ² : %4,2; Model için F _(1;1578) : 70,942; p<0,001					
Sabit	2,918	,082		35,410	,000
Değişiklik arayışı	,261	,021	,294	12,237	,000
Bağımlı Değişken: Kültür tatili ; Metot: Doğrudan, R: 0,294; R ² : %8,7; Düzeltilmiş R ² : %8,6; Model için F _(1;1578) : 149,735; p<0,001					
Sabit	2,373	,081		29,403	,000
Değişiklik arayışı	,348	,021	,387	16,676	,000
Bağımlı Değişken: Macera tatili ; Metot: Doğrudan, R: 0,387; R ² : %15,0; Düzeltilmiş R ² : %14,9; Model için F _(1;1578) : 278,097; p<0,001					

Değişiklik arayışının kültür tatili tercihi üzerinde anlamlı bir etkisi olduğu söylenebilir ($F_{(1;1578)}: 149,735; p<0,001$). Değişiklik arayışı kültür tatili tercihinin %8,7'sini açıklamakta ve değişiklik arayışındaki bir birimlik artış, kültür tatili tercihinin 0,294 birim artırmaktadır. Değişiklik arayışı macera tatili tercihi üzerinde de anlamlı bir etkiye sahiptir ($F_{(1;1578)}: 278,097; p<0,001$). Değişiklik arayışı macera tatilinin %15'ini açıklamakta olup; değişiklik arayışındaki bir birimlik artış, macera tatili tercihinin 0,387 birim artırmaktadır.

Değişiklik arayışının tatil tercihine etkisi dikkate alındığında, değişiklik arayışının en çok macera tatili üzerinde, ikinci olarak kültür tatili üzerinde ve en az da plaj tatili üzerinde etkisi bulunmaktadır. Dolayısıyla araştırmanın üçüncü hipotezi de desteklenmektedir.

4. Yeşil Tüketici Değerinin Tatil Tercihine Etkisinde Değişiklik Arayışının Aracılık Rolü

Araştırmanın **dördüncü** hipotezi YTD'nin tatil tercihine etkisinde değişiklik arayışının aracılık rolü bulunduğu yönündedir. Katılımcıların YTD'nin onların tatil tercihine etkisinde değişiklik arayışının aracılık rolünü analiz etmek için Baron ve Kenny (1986, s. 1176) tarafından önerilen üç aşamalı süreç dikkate alınmıştır. Tablo 5, yapılan analizleri özetlemektedir.

Tablo 5. Yeşil Tüketici Değerinin Tatil Tercihine Etkisinde Değişiklik Arayışının Aracılık Rolü

#	Bağımsız değişkenler	Bağımlı değişkenler Standardize edilmiş β katsayıları			Kültür R ²	Plaj R ²	Macera R ²
		Kültür T.	Plaj T.	Macera T.			
1	Yeşil tüketici değeri	0,256***	0,049*	0,173**	0,066	0,002	0,030
2	Değişiklik arayışı	0,294***	0,207***	0,387***	0,087	0,043	0,150
3	Yeşil tüketici değeri	0,214***	0,016	0,113***	0,131	0,043	0,162
	Değişiklik arayışı	0,260***	0,205***	0,369***			
Model 3 için p değeri		0,000	0,522	0,000			
Sobel testi ²		Z=5,85	Z=5,18	Z=6,15			
$Z=ab/\sqrt{(b^2Sa^2)+(a^2Sb^2)}$		p<0,001	p<0,001	p<0,001			
Aracılık türü		Kısmi	Tam	Kısmi			
* $p<0,05$; ** $p<0,01$; *** $p<0,001$							
Model 3 için: Min.tolerans: 0,973; Max. VIF: 1,027; Max.CI: 16,611							

²a: Bağımsız değişken ile aracı değişken arasındaki standardize edilmemiş regresyon (β) katsayısı.
Sa: Bağımsız değişken ile aracı değişken arasındaki standardize edilmemiş regresyon (β) katsayısının standart hatası (a'nin standart hatası)
b: Aracı değişken ile bağımlı değişken arasındaki standardize edilmemiş regresyon (β) katsayısı.
Sb: Aracı değişken ile bağımlı değişken arasındaki standardize edilmemiş regresyon (β) katsayısının standart hatası (b'nin standart hatası)

Yapılan analizler, bağımsız değişken (yeşil tüketici değeri, Tablo 2) ve ayrıca aracı değişkenin (değişiklik arayışı, Tablo 4) bağımlı değişkeni (tatil tercihi) anlamlı şekilde etkilediğini ortaya koymaktadır. Böylece ilk iki koşul yerine getirilmektedir. Aracılığın söz konusu olabilmesi için, bağımsız ve aracı değişken modele aynı anda katılmalıdır. Yapılan incelemede, modele değişiklik arayışının girmesiyle plaj tatili tercihinin olumlu yönde etkileyen bağımsız değişken olan YTD'nin standardize edilmiş β katsayısı 0,049'dan 0,016'ya düşmekte ve anlamsız hale ($p:0,522$) gelmektedir. Böylece YTD'nin plaj tatili tercihinin etkisinde değişiklik arayışının tam aracı olduğu ortaya çıkmaktadır. Diğer taraftan kültür ve macera tatili tercihlerinde ise, yeşil tüketici değerlerine ilişkin β katsayılarında azalma meydana gelmekle birlikte anlamlı bir etkinin halen geçerli olduğu dikkat çekmektedir. Böylece, yeşil tüketici değerinin kültür ve macera tatili tercihinin etkisinde değişiklik arayışının kısmi aracılık rolünde olduğu tespit edilmektedir. Bu sonuçlar araştırmanın dördüncü hipotezini de desteklemektedir.

Tespit edilen aracılıkların anlamlı olup olmadığı, Sobel testi ile de test edilmiştir. Sobel (1982) tarafından önerilen bu işlemin sonucu (MacKinnon, Lockwood, Hoffman, West ve Sheets, 2002, s. 85), yapılan hesaplamalarda her üç tatil tercihi için hesaplanan Z değerlerinin 1,96'dan ($p<0,05$) büyük olduğu belirlenmiştir. Böylece aracılık etkisinin $\alpha:0,05$ düzeyinde anlamlı olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

SONUÇ VE ÖNERİLER

YTD'nin tatil tercihlerine etkisini belirlemek amacıyla yerli turistler üzerinde yapılan çalışmada önemli sonuçlara ulaşılmıştır. Her şeyden önce YTD'nin, tatil tercihlerini (H_1) ve değişiklik arayışını (H_2) etkilediği belirlenmiştir. Yerli turistlerin değişiklik arayışlarının tatil tercihleri üzerinde etkili olduğu (H_3) da bulgulanmıştır. Ayrıca YTD'nin tatil tercihlerine etkisinde değişiklik arayışının aracılık rolü olduğu tespit edilmiştir. Dolayısıyla çalışmanın dört hipotezi de kabul edilmektedir.

Araştırma sonucunda elde edilen bulgulara dayanarak, yerli turistlerin sahip olduğu YTD'nin, onların tatil tercihleri üzerinde etkili olduğu çıkarımını yapmak mümkündür. Yerli turistlerin YTD, onların kültür tatili tercihinin %6,6'sını ve macera tatili tercihinin %3'ünü açıklamaktadır. Plaj tatili tercihinin de sınırdan olmak üzere etkilemekte olup, plaj tatili tercihinin %0,2'sini açıklamaktadır. Dolayısıyla, YTD kullanılarak katılımcıların tatil tercihleri (kültür, plaj ve macera tatili) tahmin edilebilmektedir. Diğer bir ifadeyle çevreci tutum içinde olan yerli turistler daha çok kültür tatilini tercih etme eğilimi göstermektedir denilebilir. Bu sonuçların alan yazın ile örtüştüğünü söylemek

mümkündür. Yıldız ve Kılıç, (2016), Han vd., (2011) ve Aşan (2013), turistlerin YTD'nin etkili olduğu hususlardan birinin onların tatil tercihleri olduğunu belirtmişlerdir.

Araştırmadan elde edilen sonucu YTD'ne sahip katılımcıların macera turizminden ziyade kültür turizmini tercih ettikleri şeklinde yorumlamak da mümkündür. Bunun nedeni, çevreye karşı sorumlu turistlerin; yine çevre üzerinde en az etkiyi hedefleyen, yerel kültürel değerlere en üst seviyede saygıyı öngören, ekonomik ve ekolojik verimliliği bir arada ifade eden ve çevreye karşı sorumlu seyahati vurgulayan bir turizm anlayışı olan ekoturizmi benimsemeleri olabilir. Kültür turizmi ile ekoturizm arasında çok yakın bir bağ olması, bu düşünceyi kuvvetlendirmektedir. Çünkü bu iki turizm çeşidi adına düzenlenen turlar, bir diğer turizm çeşidi içerisinde değerlendirilen unsurları da kapsamaktadır. Örneğin, Karadeniz kıyılarına yapılacak bir ekotur, bu bölgenin doğal yapısı kadar bölge insanlarının kültürel değerleri ile ilgili deneyimleri de sunmaktadır (Kahraman ve Türkay, 2012, s. 51). Çevre problemlerine ve sosyal adaletle yönelik bilince sahip olan, bilgi sahibi olma arzusu taşıyan (Autio ve Heinonen, 2004, s. 138) ve bilgi araştıran (Shrum vd., 1995, s. 80) yeşil tüketicilerin kültürel değerlere yönelik ilgi duyması, bu değerlere ait bilgi arayışında olmasını beklemek olağandır. Dolayısıyla yeşil tüketici değerlerine sahip turistlerde; bu değerlerin en fazla kültür tatilini etkilediği, böylece kuramsal arka plana önemli katkıda bulunduğu söylenebilir.

Katılımcıların YTD, onların değişiklik arayışları üzerinde etkili olup, değişiklik arayışının %2,7'sini açıklamaktadır. Buna göre, YTD kullanılarak yerli turistlerin değişiklik arayışları tahmin edilebilmektedir. Shrum vd. (1995, s. 80) de yeşil tüketicinin yeni ürünlere ilgi duyduğunu ifade etmişlerdir. Bu bağlamda YTD taşıyan yerli turistlerin yeni bölge ve destinasyon aramaları, yeni ve farklı turistik ürünlere ilgi göstermeleri beklenebilir. Bu yeni turistik ürün çeşitlerini kültür turizmi ile de bağlantılı olarak inanç turizmi, eko turizm, diaspora turizmi, varoş turizmi, dark turizm, etnik turizm vb. olarak sıralamak mümkündür.

Katılımcıların değişiklik arayışı macera ve kültür tatili tercihleri üzerinde anlamlı bir etkiye sahip olup macera tatili tercihinin %15'ini, kültür tatili tercihinin %8,7'sini açıklarken, plaj tatili tercihinin %4,3'ünü açıklamaktadır. Dolayısıyla yerli turistlerin değişiklik arayışı dikkate alınarak macera tatili, kültür tatili ve plaj tatili tercihi üzerinde tahminde bulunmak mümkündür. Bu sonuçlar, değişiklik arayışı içerisinde olanların en çok macera tatilini tercih etme eğiliminde oldukları, aynı zamanda ikinci sırada kültür tatilini tercih edecekleri şeklinde yorumlanabilir. Hatta değişiklik arzu edildiğinde; günü, önemli ölçüde belli bir mekâna sabitleyerek monotonlaştıran plaj tatilinin çok düşünülmediği yorumu yapılabilir. Bu bağlamda değişiklik arayan yerli turistlerin ağırlıklı olarak macera turizmi kapsamındaki etkinliklere katılması beklenmektedir. Buckley (2010, s. 11), macera turizminin içerdiği bu etkinlikleri; ip inişi, akrobatik uçuş, balon turu, yer altı akarsu raftingi, bungee

jumping, mağaracılık, kayak krosu, dalış, alp disiplini kayak ve snowboard, ekspediyon, planör ve delta kanatla uçuş, heliskiing ve heliboarding (Helikopterle dağın zirvesine bırakılarak yapılan kayaklı veya snowboardlu iniş), günübürlük yürüyüş, at binme, buz tırmanışı, jet bot, kiteboard, dağ bisikleti, dağcılık, off-road araç kullanımı, yamaç paraşütü, ATV araç kullanımı, kaya tırmanışı, rüzgar sörfü, deniz kayağı, gökyüzü dalışı ve paraşütcülük, hedikli kar yürüyüşü, dalga sörfü, balina gözlemciliği, akarsu kanosu ve kayağı, akarsu raftingi, vahşi yaşam gözlemi ve zorbing olarak sınıflandırmıştır. Değişiklik arayan yerli turistlerin ikinci olarak kültür tatili tercihinde bulunmak istemeleri de göz ardı edilmemeli, bu turistlere yönelik yapılacak planlama çalışmalarında kültürel değerler de önemli bir odak noktası olarak dikkate alınmalıdır.

Katılımcıların YTD'nin onların kültür tatili tercihlerine etkisinde değişiklik arayışının kısmi aracılık rolü olduğu tespit edilmiştir. Dolayısıyla YTD'ne sahip olan yerli turistlerin kültür tatili amacıyla seyahat planı yaparken içinde buldukları değişiklik arayışı isteği bu seyahate yönelik tercihlerini olumlu yönde etkileyecektir. Çevreci tutum algıları gelişmiş, çevreye karşı sorumluluk taşıyan turistlerin, içinde yaşadıkları dünya hakkında daha fazla bilgi almayı istemeleri, dolayısıyla yaşadıkları değişiklik arayışı isteğini bilgiye yönelik bir tatil tercihi için kullanmaları anlaşılabilir. Dolayısıyla kültür turizmi kapsamında yerli turistlere verilecek mesajların, hem YTD'ni hem de değişikliği vurgulayan mesajlar içermesi gerektiği söylenebilir.

Katılımcıların YTD'nin onların macera tatili tercihlerine etkisinde değişiklik arayışının kısmi aracılık rolü olduğu tespit edilmiştir. Buradan hareketle YTD taşıyan yerli turistlerin değişiklik arayışı taleplerinin onların macera turizmini seçmelerinde de olumlu yönde etkisinin olacağını söylemek mümkündür. YTD'ne sahip yerli turistlerin tatillerini doğa ile iç içe ortamlarda geçirmek istemeleri anlaşılabilir. Macera turizmi kapsamında değerlendirilen birçok açık alan aktivitesinin bireylere doğa ile iç içe olma imkanı sağlaması ve kişilerin aynı zamanda yeni ve farklı olana ilgisinin bu sonucu doğurduğu düşünülmektedir. Dolayısıyla macera turizmine katılma potansiyeli olan yerli turistlere verilecek mesajlarda, değişikliği vurgulayan çevreci mesajların öne çıkması gerekliliğinden söz edilebilir.

Katılımcıların YTD'nin onların plaj tatili tercihlerine etkisinde değişiklik arayışının tam aracılık rolü olduğu tespit edilmiştir. Böylece, yerli turistlerin plaj tatili tercihleri üzerinde öncelikle değişiklik arayışlarının etkili olduğu ortaya çıkmaktadır. Başka bir ifade ile YTD plaj tatili tercihinin etkilemekle birlikte, değişiklik arayışı da dikkate alındığında yeşil tüketici değerlerinin plaj tatili üzerindeki etkisi anlamsız hale gelmektedir. Bu sonuç, yerli turistler açısından tatil denince ilk akla gelenin kültür veya macera tatilinden ziyade plaj tatilinin gelmesi ile ilgili olabilir. Dolayısıyla bu sonucun, Türk toplumundaki tatil kültürünün bir yansıması olduğu düşünülebilir. Başka

bir açıdan, plaj tatili konusunda yerli turistlere dönük yürütülecek tutundurma faaliyetlerinde, YTD'ne değil, değişiklik arayışına vurgu yapan mesajların iletilmesinde fayda vardır.

Araştırmada yerli turistlerin YTD'nin kültür ve macera tatili tercihlerine etkisinde değişiklik arayışının kısmi aracılık rolü olduğu tespit edilmiştir. Buradan hareketle yerli kültür turistleri ile doğa/macera turistlerine yönelik hizmet vermek isteyen destinasyon yöneticileri ve yatırımcıların hedef pazarlarını oluşturacak bu kesimin burada belirtilen profillerini göz önünde bulundurarak pazarlama stratejilerine yön vermeleri tavsiye edilmektedir.

Türkiye sahip olduğu tarihi ve kültürel miras ile oldukça önemli bir kültür turizmi destinasyonudur. Türkiye'nin sahip olduğu bu değerlerin sürdürülebilirliğini sağlaması kadar önemli bir diğer konu bu değerlerin daha aktif kullanılmasına olanak yaratılması gerekliliğidir. Dünyada gelişen müzecilik anlayışı takip edilmeli, destinasyonlarda özellikle gençlerin ilgisini canlı tutacak yaşayan müzelere daha fazla yer verilmelidir. Bu gelişmelerin yaşanmasında yerli turistlerin YTD göz ardı edilmemeli, çevreci uygulamalar ve mesajlar ortaya konmalıdır.

Türkiye aynı zamanda macera turizmi potansiyeli olan bir ülkedir. Türkiye'de doğa sporları yapılabilen 178 turizm kaynağı ve macera turizmi kapsamında değerlendirilen dağcılık, kar sporları, yamaç paraşütü, delta kanat, doğa yürüyüşü, kanyoning, rafting, diving gibi 15 çeşit etkinlik türünün mevcut olduğu rapor edilmiştir (TÜRSAB, 2002). Bu potansiyel değerlendirilmeli, Türkiye'de doğa/macera amaçlı turizm türlerinin geliştirilmesi için bu amaca yönelik turizm altyapısı güçlendirilmeli ve niteliği artırılmalıdır. Öncelikle doğa/macera amaçlı turizmin yapılacağı bölgeler tespit edilmeli, bu bölgelerde çeşitli macera ve spor etkinliklerinin gerçekleştirilmesi için ulusal bir strateji geliştirilmeli, planlama çalışmaları yapılmalı, altyapı ve üst yapı oluşturulmalıdır. Tüm bu süreçlere paydaşların ortak katılımı teşvik edilmeli ve yerel halkı bilinçlendirmeye yönelik çalışmalar yapılmalıdır. Maceracı yerli turistlere yönelik yapılacak tutundurma çalışmalarında da çevreci mesajlara yer verilmelidir.

Araştırma, yılda en az bir kez tatile çıkan yerli turist ile sınırlandırılmış ve veriler Adana şehir merkezinde toplanmıştır. Araştırmacılara verilerin farklı turizm çeşitleri için varış noktası konumunda olan destinasyonlarda toplanması önerilebilir. Böylece, farklı turizm çeşitlerine katılım sağlayan turistler arasında karşılaştırma yapmak mümkün olabilir.

Araştırmada incelenen tatil tercihi değişkeninin plaj tatili, kültür tatili ve macera tatili boyutları araştırmaya dahil edilmiş ve incelemeler bu boyutlar üzerinden yapılmıştır. Tatil tercihinin diğer boyutları olan plansız programsız tatil ve tatil düşkünlüğünün de YTD ve değişiklik arayışı değişkenleri ilişkisi incelenebilir.

KAYNAKÇA

- Abdul-Muhmin, A. G. (2007). Explaining consumers' willingness to be environmetally friendly. *International Journal of Consumer Studies*, 31(3), 237-247.
- Alkaya, A., Çoban, S., Tehci, A., ve Ersoy, Y. (2016). Çevresel duyarlılığın yeşil ürün satın alma davranışına etkisi: Ordu üniversitesi örneği. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 47, 121-134.
- Alnıaçık, Ü. (2009). Tüketicilerin çevreye duyarlılığı ve reklamlardaki çevreci iddialar. *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 18, 48-79.
- Ardahan, F., ve Yerlisu Lapa, T. (2010). Açık alan rekreasyonu: Bisiklet kullanıcıları ve yürüyüşçülerin doğa sporu yapma nedenleri ve elde ettikleri faydalar. *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, 8(1), 1327-1341.
- Arslan, M. (2014). *Tüketici davranışları ders notları*. Şanlıurfa: Harran Üniversitesi Birecik Meslek Yüksekokulu.
- Assaker, G., Vinzi, V. E., ve O'Connor, P. (2011). Examining the effect of novelty seeking, satisfaction, and destination image on tourists' return pattern: A two factor, non-linear latent growth model. *Tourism Management*, 32, 890-901.
- Aşan, K. (2013). *Doğa deneyimleri açık alan rekreasyon güdülleri ve tatil aktivite tercihleri arasındaki ilişkinin belirlenmesi* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Autio, M., ve Heinonen V. (2004). To consume or not to consume? Young people's environmentalism in the affluent Finnish society. *Young*, 12(2), 137-153.
- Baqer, S. M. (2012). True green consumers: An investigation of consumers' genuine willingness to share environmental responsibility. *Global Journal of Business Research*, 6(3), 37-48.
- Barber, N. A. (2014). Profiling the potential "green" hotel guest: Who are they and what do they want? *Journal of Hospitality & Tourism Research*, 38(3), 361-387.
- Baron, R. M., ve Kenney, D. A. (1986). The moderator-mediator variable distinction in social psychological research: Conceptual, strategic, and statistical considerations. *Journal of Personality & Social Psychology*, 51(6), 1173-1182.
- Baylan, E. (2009). Doğaya ilişkin inançlar, kültür ve çevre sorunları arasındaki

- ilişkilerin kuramsal bağlamda irdelenmesi. *Ankara Üniversitesi Çevre Bilimleri Dergisi*, 2 (1), 67-74.
- Bearden, W. O., Netemeyer, R. G., ve Haws, K. L. (2011). *Handbook of marketing scales* (3rd ed.). London: Sage Publications.
- Berezan, O., Raab, C., Yoo, M., ve Love, C. (2013). Sustainable hotel practices and nationality: The impact on guest satisfaction and guest intention to return. *International Journal of Hospitality Management*, 34, 227-233.
- Brotherton, B., ve Himmetoglu, B. (1997). Beyond destinations-special interest tourism. *Anatolia: An International Journal of Tourism and Hospitality Research*, 8(3), 11-30.
- Buckley, R. (2010). *Adventure tourism management*. USA: Elsevier Ltd.
- Butler, J. (2008). The compelling “hard case” for “green hotel” development. *Cornell Hotel and Restaurant Administrative Quarterly*, 49, 234-244.
- Büyüker İşler, D. (2015). Çevresel tutum ve tüketim değerleri teorisi çerçevesinde yeşil ürün satın alma davranışları. 20. *Ulusal Pazarlama Kongresi* içinde (ss. 561-576), (Mehmet Oluç En İyi Bildiri 3.'lük Ödülü), Eskişehir: Anadolu Üniversitesi.
- Chan, R. Y. K., Lau, L. B. Y. (2000). Antecedents of green purchases: A survey in China. *Journal of Marketing*, 17(14), 338-357.
- Chang, J., Wall, G., ve Chu, S. T. (2006). Novelty seeking at aboriginal attractions. *Annals of Tourism Research*, 33 (3), 729-747.
- Chen, M. F. ve Tung, P. J. (2014). Developing an extended theory of planned behavior model to predict consumers' intention to visit green hotels. *International Journal of Hospitality Management*, 36, 221-230.
- Davidson, R. (1992). *Tourism in Europe*. Paris: Pittman Publishings.
- Diamantopoulos, A., Schlegelmilch, B. B., Sinkovics, R. R., ve Bohlen, G. M. (2003). Can Socio-demographics still play a role in profiling green consumers? A review of the evidence and an empirical investigation. *Journal Business Research*, 56, 465-480.
- Dowling, R. K., ve Fennell, D. A., (2003). The context of ecotourism policy and planning. D., A., Fennell ve R., K., Dowling (eds.). In ecotourism policy and planning (ss. 1-20). Wallingford, UK: CABI Publishing. DOI: 10.1079/9780851996097.0001
- Eachus, P. (2004). Using the brief sensation seeking scale (BSSS) to predict holiday preferences. *Personality & Individual Differences*, 36, 141-153.
- Gilg, A., Barr, S., ve Ford, N. (2005). Green consumption or sustainable

- lifestyles? Identifying the sustainable consumer. *Futures*, 37, 481-504.
- Gyimothy, S. ve Mykletun, R. J. (2004). Play in adventure tourism: The case of arctic trekking. *Annals of Tourism Research*, 31(4), 855-878.
- Gordon-Wilson, S., ve Modi, P. (2015). Personality and older consumers' green behaviour in the UK. *Futures*, 71, 1-10.
- Han, H., Hsu, L. T. J., Lee, J. S., & ve Sheu, C. (2011). Are lodging customers ready to go green? An examination of attitudes, demographics, and eco-friendly intentions. *International Journal of Hospitality Management*, 30(2), 345-355.
- Hartmann, P., ve Ibanez, V.A. (2006). Green value added. *Marketing Intelligence & Planning*, 24 (7), 673-680.
- Haws, K. L., Winterich, K. P., ve Naylor, R. W. (2010). Seeing the world through green-tinted glasses: Motivated reasoning and consumer response to environmentally friendly products. Working paper, Texas A&M University, College Station, TX 77843.
- Haws, K. L., Winterich, K. P., ve Naylor, R. W. (2014). Seeing the world through GREEN-tinted glasses: Green consumption values and responses to environmentally friendly products. *Journal of Consumer Psychology*, 24 (3), 336-354.
- Holloway, C. J., ve Taylor, N. (2006). *The business of tourism*. England: Prentice Hall.
- Horton, D. (2003). Green distinctions: The performance of identity among environmental activists. *The Sociological Review*, 51, 63-77.
- Kahraman, N., ve Türkay, O. (2012). *Turizm ve çevre*. Ankara: Detay Yayıncılık.
- Kalaycı, Ş. (2009). *Spss uygulamaları çok değişkenli istatistik teknikleri*. Ankara: Asil Yayıncılık.
- Karaca, Ş. (2013). Tüketicilerin yeşil ürünlere ilişkin tutumlarının incelenmesine yönelik bir araştırma. *Ege Akademik Bakış*, 13(1), 99-111.
- Kim, S. B., ve Kim, D. Y. (2014). The effects of message framing and source credibility on green messages in hotels. *Cornell Hospitality Quarterly*, 55(1), 64-75.
- Koo, E., Hwang, Y. K., ve Kim, E. Y., (2013). Green marketing' functions in building corporate image in the retail setting. *Journal of Business Research*, 66(10), 1709-1715.
- Kükrer, Ö. (2012). Tüketicilerin çevresel sorumluluklarının yeşil reklamlara

- yönelik tutumlarına etkisi: Eskişehir örneği. *Journal of Yaşar University*, 26(7), 4505-4525.
- Kwok, L., Huang, Y. K., ve Hu, L. (2016). Green attributes of restaurants: What really matters to consumers? *International Journal of Hospitality Management*, 55, 107-117.
- Lepp, A. ve Gibson, H. (2008). Sensation seeking and tourism: Tourist role, perception of risk and destination choice. *Tourism Management*, 29, 740-750.
- Lin, P. C., ve Huang, Y. H. (2012). The influence factors on choice behavior regarding green products based on the theory of consumption values. *Journal of Cleaner Production*, 22, 11-18.
- MacKinnon, D. P., Lockwood, C. M., Hoffman, J. M., West, G. S., ve Sheets, V. (2002). A comparison of methods to test mediation and other intervening variable effects. *Psychological Methods*, 7(1), 83-104.
- Maineri, T., ve Barnett, E. G. (1997). Green buying: The influence of environmental concern on consumer behavior. *Journal of Social Psychology*, 137(2), 189-205.
- Mensah, I. (2004). Environmental management practices in US hotels. Erişim adresi <http://www.hotelonline.com/News/PR20042nd/May04EnvironmentalPractices.html>
- Mostafa, M. M. (2009). Shades of green: A psychographic segmentation of the green consumer in Kuwait using self-organizing maps. *Expert Systems with Applications*, 36, 11030-11038.
- Poortinga, W., Steg, L., ve Vlek, C. (2004). Values, environmental concern, and environmental behavior a study into household energy use. *Environment and Behavior*, 36(1), 70-93. DOI:10.1177/0013916503251466.
- Ramlogan, R. (1997). Environment and human health: A threat to all. *Environmental Management and Health*, 8(2): 51-66.
- Ryan, C., ve Huyton, J. (2000). Who is interested in Aboriginal Tourism in the Northern Territory, Australia? A cluster analysis. *Journal of Sustainable Tourism*, 8, 53-88.
- Shamdasani, P., Chon-Lin, G. O., ve Richmond, D. (1993). Exploring green consumers in an oriental culture: Role of personal and marketing mix factors. *Advances in Consumer Research*, 20, 488-493.
- Shrum, L. J., McCarty, J. A., ve Lowrey, T. M. (1995). Buyer characteristics of the green consumer and their implication for advertising strategy.

- Journal of Advertising*, 24(2), 71-82.
- Straughan, R. D., ve Roberts, J. A. (1999). Green consumer. *Journal of Consumer Marketing*, 16(6), 574.
- Trauer, B., (2006). Conceptualizing special interest tourism-frameworks for analysis. *Tourism Management*, 27, 183-200.
- Türker, N. (1998). Çevreye karşı duyarlılığın uluslararası rekabette bir strateji olarak kullanılması, Turizm sektöründe rekabet stratejileri. *Nevşehir T.İ.O.Y.O. Haftasonu Semineri V* içinde (ss. 160-171). Kayseri: Erciyes Üniversitesi Matbaası.
- Türkiye İstatistik Kurumu Başkanlığı (TÜİK). (2017, Şubat 8). <https://biruni.tuik.gov.tr/ilgosterge/?locale=tr>
- Türkiye Seyahat Acentaları Birliği (TÜRSAB). (2016, Eylül 14). *Doğa ve macera turizmi raporu*. <https://www.tursab.org.tr/dosya/12897/tursab-dogamaceraturizmi>
- Ural, A., ve Kılıç, İ. (2013). *Bilimsel araştırma süreci ve SPSS ile veri analizi*. Ankara: Detay Yayıncılık.
- Ustasüleyman, T., ve Çelik, P. (2015). AHS ve Bulanık PROMETHEE yöntemleriyle destinasyon seçimini etkileyen faktörlerin önem derecesinin belirlenmesi ve en uygun destinasyon seçimi. *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, 7(14), 85-102.
- Weber, K. (2001). Outdoor adventure tourism a review of research approaches. *Annals of Tourism Research*, 28(2), 360-377.
- Xie, P., ve Wall, G. (2002). Visitors' perceptions of authenticity at cultural attractions in Hainan, China. *International Journal of Tourism Research*, 4, 353-366.
- Yıldız, S. B., ve Kılıç, S. N. (2016). Alman turistlerin çevre bilinci ve çevre dostu otel (yeşil otel) algısının davranışsal niyetleri üzerindeki etkisi. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9(43), 2614-2623.
- Yolal, M. (2016). *Turizm araştırmalarında örnekleme*. Ankara: Detay Yayıncılık.
- Zinkhan, G. M., ve Carlson, L. (1995). Green advertising and the reluctant consumer. *Journal of Advertising*, 24(2), 1-6.

FİNANSAL İSTİKRARI SAĞLAMADA ULUSLARARASI REZERVLER ÖNEMLİ BİR ARAÇ MIDIR?

Tayfur BAYAT*

Şebnem TAŞ**

ÖZ

1990'larda yaşanan finansal krizlerin sonrasında ülkeler, uluslararası rezervleri finansal küreselleşmeden kaynaklanan oynaklığa karşı bir garanti mekanizması olarak görmeye başlamış ve bu nedenle uluslararası rezervlerin gayri safi yurt içi hasıladaki payını arttırmaya yönelmişlerdir. Bu çalışmada, yaşanan küresel krizlerin ardından edinilen tecrübeler doğrultusunda ulusal ekonomiler için makro ekonomik istikrarın önemli bir koşulu olan finansal istikrarın sağlanmasında rezervlerin etkili bir araç olup olmadığı Türkiye örneği için araştırılmaktadır. Bu kapsamda, Türkiye ekonomisinde 2005:Q4-2018:Q3 dönemi için finansal istikrar endeksi ile merkez bankası resmi rezervleri arasındaki ilişki ele alınmaktadır. Ampirik analiz periyodunun tamamında rezervlerin finansal istikrar üzerinde negatif etkisinin olduğu, her bir frekans alanında ise rezervlerin finansal istikrar üzerinde 2009:Q3-2012:Q2 arası pozitif, 2012:Q3-2016:Q4 arası negatif ve 2017:Q1-2018:Q3 arası tekrar pozitif etki yarattığı sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kavramlar: Finansal İstikrar, Rezervler, En Küçük Kareler, Kayan Pencere Regresyonları.

ARE RESERVES AN IMPORTANT INSTRUMENT FOR PROVIDING FINANCIAL STABILITY?

ABSTRACT

After the financial crises of the 1990s, countries started to see international reserves as a guarantee mechanism against the volatility arising from financial globalization and therefore they started to increase the share of international reserves in gross domestic product. In the light of recent experiences of global crises, it is argued that reserves are an effective tool for ensuring financial stability, which is an important condition of macroeconomic stability for national economies. In this study, Turkey's economy in 2005:Q4-2018:Q3 period, the relationship between financial stability index and the central bank official reserves is investigated. In the whole of the empirical analysis period, the reserves have a negative effect on financial stability. On each frequency domain: reserves have positive effect between 2009:Q3-2012:Q2, negative effect between 2012:Q3-2016:Q4 and again positive effect between 2017:Q1-2018:Q3.

Keywords: Financial Stability, Reserves, Ordinary Least Squares, Rolling Window Regressions.

---

* Prof.Dr., İnönü Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, tayfur.bayat@inonu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-4427-0999>

** Arş.Gör., Fırat Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, stas@firat.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-7303-3407>

Makalenin gönderilme tarihi: 4 Nisan 2019

Kabul tarihi: 18 Aralık 2019

GİRİŞ

Finans piyasaları makro ekonomik sistemin en önemli yapı taşlarıdır. Hane halkının, özel sektörün ve kamu kesiminin likidite ihtiyacını karşılamak, yeni yatırımların gerçekleşmesini sağlamak, reel ekonomiye canlılık kazandırmak ve istihdam oluşturmak için güçlü ve istikrarlı bir finans piyasasına ihtiyaç duyulmaktadır. Finans piyasalarının istikrarı ise; piyasada oluşan döviz kuru, hisse senedi, faiz oranları gibi fiyatlamaların, ekonomik birimlerin yatırım kararlarında belirsizliğe yol açmayacak şekilde gerçekleşmesi olarak tanımlanmaktadır (Allen ve Wood, 2006; Borio ve Drehmann, 2009; Gadanez ve Jayaram, 2008). 1990'lı yıllar gelişmekte olan ülkelerin dahil olduğu finansal krizlerin yaşandığı bir dönem olarak karşımıza çıkmaktadır.

Krizin görüldüğü ülkelerde ki merkez bankaları sorunla başa çıkabilmek için kısa vadeli faiz oranlarını kullanarak fiyat istikrarı hedefi doğrultusunda hareket etmişlerdir. Ancak son yaşanan 2008 küresel finansal krizin ardından, krizin etkilediği ülkelere bakıldığında genellikle düşük enflasyon oranlarına sahip olan ülkeler olduğu, faiz oranlarının çok düşük düzeylerde seyretmesi sonucu kredi hacminde aşırı artış meydana geldiği, enflasyon hedefine ulaşmaya çalışılırken kullanılan kanallara dikkat edilmemesi sonucu ortaya çıkan risklerin görülemediği ve fiyat istikrarının bir ülke ekonomisinin istikrarı için tek başına yeterli olmadığı gözlemlenmiştir. Ayrıca para politikası aktarım mekanizmasının etkin bir şekilde işleyebilmesi için, finans piyasalarının da sağlam bir yapı arz etmesi gerektiği sonucuna ulaşılmıştır. Özellikle bu olumsuz deneyimin ardından merkez bankaları nihai hedef olarak, fiyat istikrarının yanında, finansal istikrarı da gözetmeye başlamıştır. Bu kapsamda Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası (TCMB) da, yaşanan bu sürecin ardından makro finansal riskleri sınırlamak amacıyla birbirini tamamlayan niteliğe sahip farklı politika araçlarını bir arada kullanmak suretiyle, uyguladığı para politikasında yeni bir bileşime giderek fiyat istikrarının yanında finansal istikrarı da gözetmeye başlamıştır.

Bir ülkedeki finansal istikrarı sağlayabilmek için çeşitli araçlar mevcuttur. Bunlar maliye politikası, para politikası ve makro ihtiyati politikalarıdır. Maliye politikasında öncelikli olarak kamunun harcama ve vergi politikaları otomatik dengeleyici olarak görev yapmakta ve finansal dengesizliklerin önüne geçilmesine katkıda bulunmaktadır. İkinci olarak güçlü ekonomik büyüme dönemlerinde daraltıcı maliye politikası izlenmesi kredi genişleme hızını azaltarak varlık fiyatlarında oluşabilecek balonları küçültebilmektedir. Son olarak finansal dengesizliklerin görülme olasılığının olduğu sektörlere yönelik vergi politikalarının uygulanması finansal dengesizliklerin önlenmesine katkı sağlamaktadır. Para politikası ise yalnızca enflasyon gelişmelerine odaklanmaktan ziyade, orta vadede finansal ve makroekonomik istikrarı da gözeterek oluşturulmaktadır. Makro ihtiyati politikalar ise sistemik riskin sınırlandırılması ve sistemik finansal krizlerin engellenmesi amacı ile kullanılmaktadır (TCMB, 2015, s.16-17). Çalışmada

finansal istikrarı sağlamada, ulusal zenginliğin bir göstergesi olan ve para otoriteleri tarafından tutulan uluslararası rezervlerin etkisi ele alınmaktadır. Küreselleşme ile birlikte artan finansal entegrasyon ve buna bağlı olarak artan finansal kırılganlıklar, ülke ekonomilerinin gerekli ve yerinde önemleri almasını zorunlu hale getirmiştir. Bu kapsamda bu çalışma, rezervlerin finansal istikrarı sağlamadaki rolüne; ampirik analizde Türkiye’de, literatürde ise diğer ülke uygulama sonuçlarına yer vermesi nedeni ile, son dönemlerde yaşanan finansal gelişmeler doğrultusunda, ülke ekonomilerine yol gösterebileceğinden önem arz etmektedir. Ayrıca, Türkiye uygulanmasında Balcılar, Özdemir ve Aslantürk (2010) tarafından geliştirilen Bootstrap Yöntemine Dayalı Kayan Pencere yönteminin kullanılması, çalışmayı diğer çalışmalardan farklı kılmaktadır.

Çalışmanın bundan sonraki bölümünde; finansal istikrara ve uluslararası rezervlere ait teorik altyapı ve metodoloji, ardından Türkiye’de 2005-2018 dönemini kapsayan ampirik analiz bölümü ve son olarak konuyla ilgili sonuç bölümü yer almaktadır.

I. TEORİK ALTYAPI

Genel olarak; finansal sistemin dengelerini bozabilecek beklenmedik durumlara karşı ekonominin dayanıklılığı olarak tanımlanan finansal istikrar kavramı, sadece ulusal bir ekonomiyi değil, uluslararası finansal sistemi de etkilediğinden son dönemlerde sıkça ele alınan bir konu haline gelmiştir. Finansal istikrarın tanımına ilişkin kesin bir görüş birliği bulunmamaktadır. Schinasi (2004) finansal istikrarı, kaynakların etkin dağılımını gerçekleştirme, ekonomik büyümeye katkı sağlama, finansal riskleri değerlendirme, Allen ve Wood (2006) finansal piyasalarda bıçak sırtı dengenin gerçekleşmemesi, Borio ve Drehmann (2009) finansal istikrarsızlığın tersi, Cihak (2007) ise finansal krizlerle karşılaşmama durumu olarak tanımlamaktadır. Finansal istikrarın sağlanmadığı durumlarda ve krizlerde ortaya çıkan sorunlar, finansal istikrarın neden önemli olduğunu ve merkez bankalarının 2000’li yılların ortalarından itibaren bu konuyu neden bu kadar fazla önemsemeye başladığını ortaya koymaktadır.

Finansal istikrarsızlığın mevcut olduğu bir ekonomide, makro ekonomik göstergelerin aşırı oynak olması ekonomideki gelir ve varlık dağılımını bozmakta ve toplumun refah seviyesinin düşmesine neden olmaktadır. Ayrıca istikrarsızlık durumunda tasarruflar verimli kanallara aktarılamamakta ve bunun sonucunda kaynaklar etkin kullanılamamaktadır. Yani finansal piyasada ortaya çıkan istikrarsızlık, reel kesimde gerçekleştirilen üretimin aksamasına ve ekonominin tümünde istikrarsılığa yol açmaktadır (Eşsiz, 2017, s. 40) Özellikle 2008 küresel krizin ardından edinilen tecrübeler doğrultusunda, finansal istikrarın ülke ekonomisi tarafından göz ardı edilmesinin, orta ve uzun vadede makro ekonomik istikrarsızlığa ve fiyat istikrarsızlığına neden olacağı anlaşılmıştır. Bu nedenle TCMB bu dönemden sonra yeni bir politika bileşimine

giderek fiyat istikrarı hedefinin yanında, finansal istikrarı da gözetmeye başlamıştır. Hem fiyat istikrarını, hemde finansal istikrarı bir arada tutacak denge faiz oranı her zaman aynı olamayabileceği için, politika fazine ek olarak zorunlu karşılıklar ve faiz koridoru aktif para politikaları içerisinde yer almaya başlamıştır (Başçı, 2011, s. 3-4).

2008 yılında Amerika Birleşik Devletleri'nde ortaya çıkan bu küresel kriz, yüksek finansal entegrasyon nedeniyle kısa bir süre sonra önce gelişmiş ülkelere, ardından da gelişmekte olan ülkelere hızla yayılmıştır. Özellikle ticaret odaklı ülkeler, ihracatın daralması sonucu gayri safi yurtiçi hasıllarında keskin düşümlere maruz kalmışlardır. Bazı ülkeler kendi para birimlerinin değer kaybetmesine ve yabancı para rezervlerinin azalmasına izin vermek zorunda kalmıştır. Son derece geniş bankacılık sektörüne sahip ülke hükümetleri ise, likidite sıkışıklığı yaşayan bankaları devralmış ve özel sektör borçlarını, kamu sektörü borçlarına çevirmiştir (Dominiquez, Hashimoto ve Ito, 2012, s. 389). Yaşanan bu gelişmelerin ardından özellikle sermayede ani çıkışların (sudden stop) önüne geçebilmek adına dünya genelinde, ülkelerin merkez bankaları resmi olarak belirlediği politika araçlarının yanında uluslararası rezervleri bir tür kişisel sigorta olarak kullanmaya başlamışlar ve elde tutulan düzeylerini yükseltme yönünde hareket etmeye başlamışlardır. Aslında, Bretton Woods sisteminin çöküşünden itibaren başlayan bu hareket özellikle 1970-2010 dönemleri arasında hızlı bir yükselme trendine girmiş, dünya genelinde resmi rezerv tutma oranı yıllık ortalama %15 oranında artmıştır. Bu artış daha çok gelişmekte olan ve geçiş ekonomilerinden kaynaklanmıştır. Bu ülkelerin dünya genelindeki rezerv payları 1970'de %22 den, 2010'da %60 seviyesine ulaşmıştır (Steiner, 2013, s. 209). Özellikle Çin 2000'li yılların ortalarında en büyük uluslararası rezerv sahibi ülke olmuştur. 2014 Nisan ayı itibariyle dünya toplamının %33'ü olan 3,8 trilyon doları elinde bulundurmaktadır (Aizenman, Cheung ve Ito, 2015, s. 103).

Uluslararası rezervler, para otoriteleri tarafından ödemeler dengesi finansmanında, döviz kuruna müdahalede ve ilgili başka işlemlerde kullanılmak üzere hazır bulundurulmuş, ülkenin para birimine ve ekonomisine güven duyulmasını sağlayan varlıklardır (Dominiquez, 2012, s. 2018). Bu varlıklar; döviz rezervleri (tahvil + para ve mevduat), uluslararası standartta altın, özel çekme hakları (SDR), IMF rezerv pozisyonundan oluşmaktadır. Uluslararası rezervler artık finansal açıklık, sermaye akımlarında ani duruş ve bulaşıcı finansal krizlere karşı ülkeler için bir tampon niteliği kazanmıştır. Bu hususla ilgili olarak Feldstein (1999) çalışmasında, gelişmekte olan ülkeleri kendilerini korumak adına daha fazla rezerv biriktirme ve Uluslararası Para Fonundan (IMF) daha az yardım talep etmeleri yönünde tavsiyede bulunmaktadır (Steiner, 2014, s. 127).

Her ülkenin sahip olduğu rezerv büyüklüğü farklılık göstermektedir. Ülkelerin sahip olmaları gereken optimal rezerv düzeyleri konusunda farklı

görüşler bulunmaktadır. Uluslararası rezervlerin ekonomideki rolü ile ilgili öncü çalışma olarak kabul edilen Heller (1966)'da ihtiyati güdüyle tutulan rezerv miktarının ülkeye özgü olarak hangi düzeyde olması gerektiği konusunda üç kriteri göz önünde bulundurmaktadır. Birincisi, dış dengesizliğe uyum sağlamanın maliyeti (ithalat eğilimi olarak ölçülür). İkincisi, likit uluslararası rezerv tutamanın maliyeti (yerel tahvillere göre, rezervin getirisinin kıyaslanması ile ölçülür). Ve son olarak üçüncüsü, ülkenin sahip olduğu rezerv büyüklüğüne gerçekten ihtiyacının olup olmadığı (Dominiquez, 2012, s. 2018). Küresel düzeyde bu ülkelerde görülen, finansal istikrarsılığı azaltma ya da önleme amaçlı daha fazla rezerv biriktirme dürtüsü, ülke içinde daha fazla finansal istikrarsızlığa veya rezerv para ülkesinden kaynaklanabilecek küresel bir finansal krize de neden olabilir (Steiner, 2014, s. 126). Bu ihtimal doğrultusunda çalışmanın bundan sonraki bölümünde, Türkiye'de uluslararası rezerv birikiminin finansal istikrar üzerindeki etkisi ele alınacaktır.

II. METODOLOJİ

İktisadi değişkenler zaman içerisinde makro ekonomik şokların etkisinde kalmaktadır. Ampirik analizlerde bu şokların etkisinin kaldırılması gerekmektedir. Bu amaçla ilk olarak Dickey-Fuller (1981) ve Phillips-Perron (1988) tarafından geliştirilen birim kök testleri yapılmaktadır. Pesaran, Shin ve Smith (2001) tarafından geliştirilen gecikmesi dağıtılmış otoregresyon modeli (ARDL) değişkenlerin durağanlık derecelerinin farklı olması nedeniyle uygulanan bir testtir. ARDL modeli;

$$\Delta FS = \alpha_{10} + \sum_{i=1}^m \alpha_{11i} \Delta FS + \sum_{i=1}^m \alpha_{12i} \Delta RES + \delta_1 FS + \delta_2 RES + u_i \quad (1)$$

α_{10} ifadesi sabit terimi, Δ ifadesi birinci farkları u_i ifadesi de hata terimlerini göstermektedir. Eğer $\delta_1 = \delta_2 = 0$ ise değişkenler arasında uzun dönemli ilişki yoktur, $\delta_1 = \delta_2 \neq 0$ ise değişkenler arasında uzun dönemli ilişki bulunmaktadır. Hesaplanan F test istatistiği değeri Pesaran vd. (2001) bulduğu kritik değerlerle karşılaştırılarak karar verilmektedir. ARDL modeline dayanan hata düzeltme modeli;

$$\Delta FS = \alpha_{10} + \sum_{i=1}^m \alpha_{11i} \Delta FS + \sum_{i=1}^m \alpha_{12i} \Delta RES + \alpha_{13i} ECT_{t-1} + u_i \quad (2)$$

ECT_{t-1} değişkenler arasındaki yakınsamayı ifade eden hata düzeltme terimidir. Parametre tahminlerinde ise Phillips ve Hansen (1990) tarafından geliştirilen Tam Düzeltmiş En Küçük Kareler Yöntemini (FMOLS), Saikkonen (1992) ile Stock ve Watson (1993) tarafından geliştirilen Dinamik En Küçük

Kareler Yöntemini (DOLS) ve Park (1992) tarafından geliştirilen Kanonik Koentegrasyon Regresyonunu (CCR) kullanılan alternatif yöntemler kullanılmaktadır. En küçük kareler yönteminin değişkenlerin birim kök taşımaları ve ranklarının sıfırdan farklı olması durumunda parametrelerin tutarlı, sapmasız ve etkinlik özellikleri ortadan kalkmaktadır. FMOLS yönteminde otokorelasyon ve bağımsız değişken ile hata terimi arasındaki içsellik sorunun engelleyen semi-parametrik düzeltme yöntemi uygulanmaktadır. FMOLS yönteminde $(n+1)$ boyutlu zaman serisi vektörü;

$$FS_t = \beta RES_t + \gamma D'_{1t} + u_{1t} \quad (3)$$

Regresyonunda $D'_{1t} = (D'_{1t}, D'_{2t})$ sabit terim ve trend değişkenlerini, $u_{1t} = (\hat{u}_{1t}, \hat{u}_{2t})$ bağımsız özdeş dağılan hata terimini göstermektedir. Hata terimi bileşenlerine ayrılarak simetrik ve tek taraflı uzun dönem hata terimi varyans kovaryans matrisi $\Lambda = \begin{bmatrix} \lambda_{11} & \lambda_{12} \\ \lambda_{21} & \lambda_{22} \end{bmatrix}$ elde edilir. Sonuç olarak

$Z_t = (RES'_t, D'_{1t}, D'_{2t})$ olmak üzere FMOLS tahmincisi;

$$\begin{bmatrix} \hat{\beta} \\ \hat{\gamma} \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} \sum_{t=1}^T Z_t Z'_t \end{bmatrix}^{-1} \left(\sum_{t=1}^T Z_t RES_t^+ - T \begin{bmatrix} \hat{\lambda}_{12}^+ \\ 0 \end{bmatrix} \right) \quad (4)$$

Saikkonen (1992) ile Stock ve Watson (1993) tarafından geliştirilen Dinamik En Küçük Kareler yönteminde (DOLS) ise bağımsız değişkenlerin birinci farklarının gecikmeli (q) ve öncül (r) değerlerini tahmine eklemektedir.

$$FS_t = \beta RES_t + \gamma D'_{1t} + \sum_{j=-q}^r \delta \Delta RES'_{t+j} + v_{1t} \quad (5)$$

Böylece hata terimleri $[u_{1t} = (\hat{u}_{1t}, \hat{u}_{2t})]$ arasındaki uzun dönem korelasyon sorununu ortadan kaldırmaktadır. Park (1992) tarafından geliştirilen Kanonik Koentegrasyon Regresyonunu (CCR) ise stokastik şoklar

$\Lambda = \begin{bmatrix} \lambda_{11} & \lambda_{12} \\ \lambda_{21} & \lambda_{22} \end{bmatrix}$ arasındaki uzun dönem korelasyondan arındırmak amacıyla

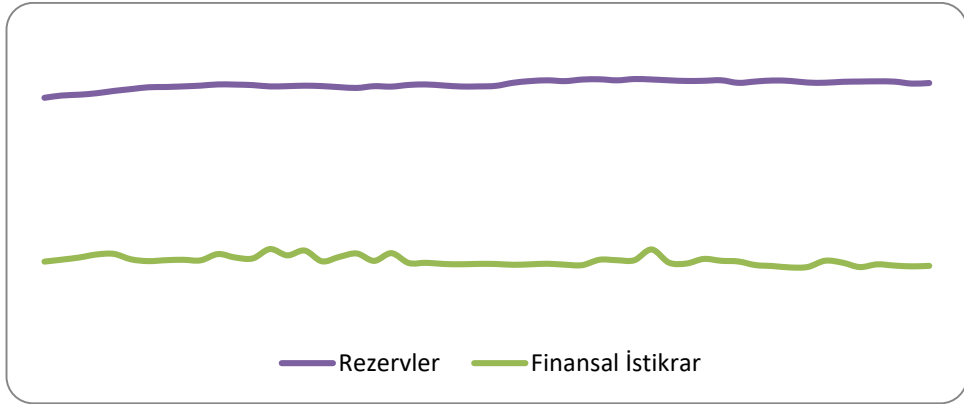
bağımlı ve bağımsız değişkenlerin durağan oldukları seviye kullanılmaktadır. FMOLS yönteminden elde edilen uzun dönem hata terimi varyans kovaryans matrisine eşanlı tutarlı tahmincisi eklenmektedir. $Z_t^* = (RES_t^{*f}, D'_{1t}, D'_{2t})$ olmak üzere;

$$\begin{bmatrix} \hat{\beta} \\ \hat{\gamma} \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} \sum_{t=1}^T Z_t^* Z_t^{*'} \\ \sum_{t=1}^T Z_t^* RES_t^* \end{bmatrix}^{-1} \begin{bmatrix} \sum_{t=1}^T Z_t^* RES_t^* \end{bmatrix} \quad (6)$$

modeli tahmin edilir. Bu alternatif tahmin yöntemleri ampirik analiz periyodunun tamamı için parametreler vermektedir. Balcılar vd. (2010) tarafından geliştirilen kayan pencelere dayalı bootstrap regresyonlar ile her bir frekans için parametre elde edilmektedir. VAR modellerinde optimal gecikme uzunluğunun kullanılan Wald, LM ve LR test istatistiklerinin dezavantajlarına karşı Shukur ve Mantalos (2000) geliştirdikleri kalıntı tabanlı bootstrap tekniğini Balcılar vd. (2010) yapısal değişiklikler ve parametrelerin istikrarsızlığının üstesinden gelebilmek amacıyla tüm örneğe ek olarak, l 'nin kayan pencere boyutunu göstermek üzere, $t = \tau - 1 + 1, \tau - 1, \dots, \tau = 1, l + 1, \dots, T$ kayan pencere alt bootstrap LR test istatistiği ile modifiye etmişlerdir.

III. AMPİRİK ANALİZ

Bu çalışmada Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu (BDDK) veri tabanından elde edilen bankacılık alt endeksi ile bankacılık sermaye yeterliliği, varlık kalitesi, likidite, kur riskine duyarlılık ve karlılık göstergelerinden oluşan Aktaş (2011) tarafından elde edilen finansal istikrar endeksi (FS) kullanılmıştır. Sermaye yeterliliği göstergesi; sermaye yeterliliği standart rasyosu, net ana sermaye/toplam risk ağırlıklı aktifler, net tahsili gecikmiş alacaklar/yasal öz kaynaklar, varlık kalitesi göstergesi; tahsili gecikmiş alacaklar/brüt krediler, kredi sektörel yoğunlaşma, likidite göstergesi; (dar) likit varlıklar/toplam varlıklar, (geniş) likit varlıklar/toplam varlıklar, toplam yasal likidite oranı (7 gün), toplam yasal likidite oranı (1ay), kredi/mevduat, kur riskine duyarlılık; yabancı para net genel pozisyonu/sermaye, faize duyarlı açık (TP)/ sermaye, faize duyarlı açık (YP)/sermaye, karlılık göstergesi; ROA (vergi sonrası aktif karlılığı), ROE (vergi sonrası özkaynak karlılığı, net faiz marjı=(net faiz geliri/ (net faiz geliri+faiz dışı gelir), faiz dışı gider/ (net faiz geliri+faiz dışı gelir) kalemlerinden oluşmaktadır. Göstergeler tek bir endeks altında bir araya getirilebilmek için, standardize edebilmek amacıyla dönüştürmeye tabi tutulmuştur ve eşit ağırlıklandırma yolu ile bir araya getirilmiştir. Aylık olan veri seti BDDK ve TCMB veri tabanından elde edilmiştir. Resmi brüt rezervler (RES)'in ise gayri safi yurt içi hasılaya oranı (GSYİH) alınmış ve yine TCMB veri dağıtım sisteminden elde edilmiştir. Ampirik analiz periyodu 2005:Q4-2018:Q3 arası dönemi kapsamaktadır. Değişen varyans sorununa karşı her iki değişkenin doğal logaritması alınmıştır.

Grafik 1: Finansal İstikrar ve Rezervlerin Yıllar İtibariyle Gelişimi

2005:Q4-2006:Q3 döneminde bir yıllık periyoda artan finansal istikrar daha sonra 2008:Q3 dönemine kadar azalmıştır. 2008 küresel ekonomik krizin etkisiyle 2008:Q4-2011:Q1 arası dönemde dalgalı bir yapı izlemiştir. Bu dönemde kredilerdeki daralmaya bağlı olarak toplam kredilerin toplam mevduatlara oranında azalma meydana gelmiştir. 2014:Q4 dönemine kadar nispeten azalan bir trend izleyen finansal istikrar 2014:Q4'te en yüksek değerine ulaşmış ve periyot sonuna kadar azalma eğilimi göstermiştir. Rezervler ise 2005:Q4'ten 2014:Q3dönemine kadar artan bir trend izlemiş ve daha sonra yatay kalmıştır.

Tablo 1: ADF (1981) ve PP (1988) Birim Kök Testi Sonuçları

		<i>Değişkenler</i>	ADF	PP			
<i>Düzyen</i>	<i>Sabit</i>	FS	-2.454 (1) [0.132]	-4.531 (4) [0.00]***	<i>Birinci Farklar</i>	-8.003 (1) [0.00]***	-15.018 (4) [0.00]***
		RES	-3.895 (0) [0.00]***	-2.947 (2) [0.047]**		-5.782 (0) [0.00]***	-6.175 (2) [0.00]
	<i>Sabit+Trend</i>	FS	-5.663 (0) [0.00]***	-5.791 (4) [0.00]***		-7.937 (1) [0.00]***	-14.921 (4) [0.00]***
		RES	-2.757 (0) [0.219]	-2.166 (1) [0.497]		-6.157 (0) [0.00]***	-6.475 (4) [0.00]***

Not: ***,** ve * değerleri sırasıyla %1 (0.01), %5 (0.05) ve %10 (0.1) anlam seviyelerinde serilerin durağanlıklarını göstermektedir. Parantez içindeki değerler Schwarz bilgi kriterine göre optimal gecikme uzunluğunu göstermektedir. Köşeli parantez içindeki değerler olasılık değerlerini göstermektedir. ADF testi için: Mac Kinnon (1996) kritik değerleri sabitte 1 %, 5 % ve 10 % değerleri için sırasıyla 3.485, -2.885, -2.579 ve sabit + trend için 1 %, 5 % ve 10 % olasılık değerleri için sırasıyla -3.483, -2.884, -2.579. PP testi için: Mac Kinnon (1996) kritik değerleri sabitte 1 %, 5 % ve 10 % değerleri için sırasıyla 3.485, -2.885, -2.579 ve sabit + trend için 1 %, 5 % ve 10 % olasılık değerleri için sırasıyla -4.033, -3.446 ve -3.148.

Dickey-Fuller (1981, ADF) ve Phillips-Perron (1988, PP), birim kök test sonuçları Tablo 1'de yer almaktadır. Dickey-Fuller (1981) test sonuçlarına

göre finansal istikrar endeksi düzey değerinde sabit terimli modelde birim kök taşımakta ve sabit terimin ve trend değişkenin dahil edildiği modelde ise birim kök taşımamaktadır. Phillips-Perron (1988, PP) testinde ise düzey değerinde sabitli ve sabitli ve trendli modelde durağan olmaktadır. Rezervler ise ADF (1981) testinde düzey değerinde birim kök taşımakta ve birinci farkı alındığında durağan olmaktadır. Phillips-Perron (1988, PP) birim kök testinde ise düzey değerinde sabitli modelde durağan olmaktadır. Sonuç olarak finansal istikrar endeksi düzey değerinde ve rezervlerin ise uzun hafıza gösterdiği varsayılarak ampirik analizlerde birinci farkı kullanılacaktır.

Tablo 2: Tahmin Sonuçları

	OLS		FMOLS		DOLS		CCR		ARDL	
	Katsayı	Olasılık	Katsayı	Olasılık	Katsayı	Olasılık	Katsayı	Olasılık	Katsayı	Olasılık
RES	-0.325	0.00***	-0.438	0.02**	-0.493	0.02**	-0.468	0.03**	-0.574	0.00***
C	13.177	0.00***	13.705	0.00***	13.969	0.00***	13.845	0.00***	14.348	0.00***

Not: ***, ** ve * değerleri sırasıyla %1, %5 ve %10 anlam seviyelerinde değişkenlerin istatistiksel olarak anlamlı oldukları seviyeleri göstermektedir. FMOLS (Fully Modified Ordinary Least Squares) ve CCR (Canonical Cointegration Regressions) tahmin yöntemlerinde uzun dönem kovaryanslar Bartlett çekirdiğine göre ve bant uzunlukları Newey-West göre seçilmiştir. DOLS (Dynamic Ordinary Least Squares) yönteminde gecikme ve öncüller Akaike bilgi kriterine göre maksimum 5 olarak alınmıştır. ARDL(3,5) modeli için sınır testi, kısa dönem sonuçlar, ve Akaike bilgi kriteri tarafından seçilen optimal gecikme uzunluklarına ilişkin sonuçlar yazarlardan talep edilebilir.

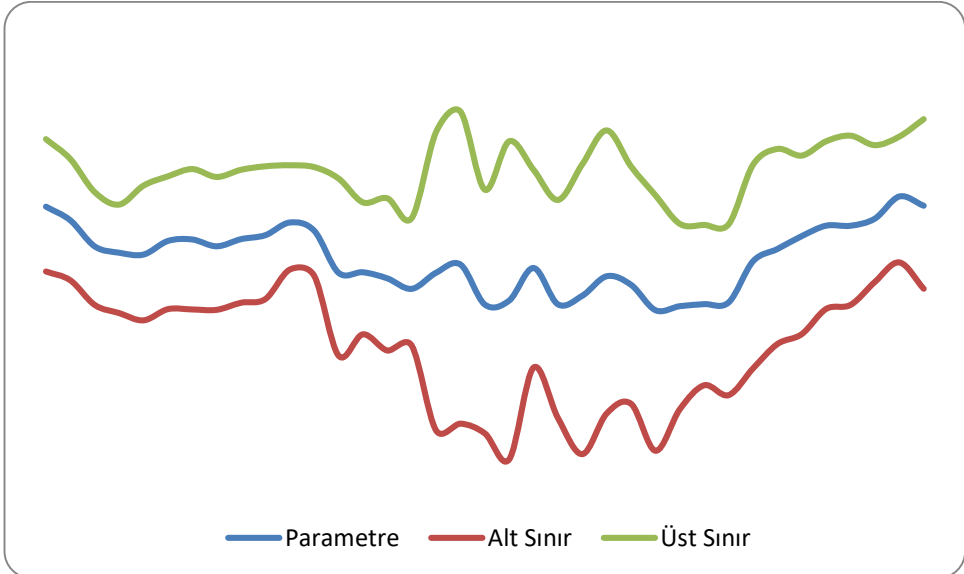
Bağımlı değişkenin finansal istikrar olduğu modelde merkez bankası resmi rezervleri arasında eş bütünleşik ilişki bulunmasıyla birlikte parametre tahminleri yapılmıştır. Rezervler %1 arttığında finansal istikrar OLS yönteminde göre %0.325, FMOLS yöntemine göre %0.438, DOLS yöntemine göre %0.493, CCR yöntemine göre %0.468 ve Johansen yöntemine göre %0.574 azalmaktadır. Parametre tahminlerine bir bütün halinde bakıldığında rezerv artışı finansal istikrarı azaltmaktadır. Türkiye için elde edilen bu sonuç ile benzerlik gösteren literatürdeki çalışmalara bakıldığında; Saxegaard'a (2006) göre, aşırı rezerv birikimi eğiliminin, özellikle az gelişmiş finansal piyasalar ve az gelişmiş devlet tahvili piyasalarına sahip ülkelerde daha fazla olmaktadır. Primus (2017) ise aşırı rezerv birikiminin parasal aktarım mekanizmasını olumsuz etkileyerek, para politikasının ekonomiyi stabilize etme kabiliyetini azalttığını belirtmektedir. Uluslararası rezerv birikimi ve finansal krizler arasındaki ilişkide genel görüşün rezerv tutmanın yerel bir krizi önlemede pozitif bir rol oynadığı yönündedir.

Steiner (2014)'a göre, ülkelerin merkez bankalarının rezerv birikimi finansal krizlere karşı bir önlem olarak görülmekte ve geniş rezerv birikiminin ülkeyi herhangi bir iç krizden koruyacağı yönünde görüşlerin yaygın olması ile birlikte, aşırı birikimin uluslararası finansal istikrarsızlığı arttıracığı ve rezerv para ülkesinden kaynaklanan global bir krize neden olacağı ve tüm ülkelere

yayılacağı ihtimalinin gözden kaçırıldığını vurgulamakta ve rezerv birikimin, rezerv biriktirmeyen ülkeye negatif bir dışallık yüklediğini belirtmektedir. Bu durumda Bernanke'ye (2005) göre, özellikle Asya Krizi'nin ardından gelişmekte olan ülkelerde yoğun bir şekilde artan uluslararası rezerv birikiminin Amerika Birleşik Devletleri'nin cari işlemler açığını arttıran en önemli kanal olmaktadır. Bernanke'yi (2005) destekler şekilde Aizenman, (2010), Ferguson ve Schularick (2011), Obstfeld ve Rogoff, (2009), dünya genelinde özellikle Asya ülkelerindeki rezerv artışı, herhangi bir küresel dengesizlik durumunda, rezerv para ülkesinde daha yüksek oranda istikrarsızlığa neden olarak, ülkenin savunmasızlığını arttırdığını ve diğer ülkelerin de bundan olumsuz etkilendiğini vurgulamaktadır.

Ganley (2004)'e göre, rezervlerin yüksek olduğu ülkelerde politika yapıcılar için kilit kaygılardan biri para politikasının yetersizliğidir. Likidite fazlası, parasal aktarım mekanizmasını engellemekte ve para politikasının ekonomiyi istikrara kavuşturma kabiliyetini zayıflatmaktadır. Martin vd. (2013) çalışmalarında politika yapıcılar için başka bir endişenin, yüksek finansal sistem likiditesi arasında makroekonomik ve finansal sistem oynaklığının nasıl yönetileceği olduğunu vurgulamaktadır. Örneğin, fazla rezervlerin varlığı durumunda, talep koşulları iyileşirse bankalar enflasyon ve finansal istikrarın sonuçlarıyla borç vermeyi arttırabilir. Ayrıca, fazla rezerv ticari bankalara ve politika yapıcılara ekstra maliyet yüklemektedir.

Grafik 2: Balcılar, Özdemir ve Aslantürk (2010) Tarafından Geliştirilen Bootstrap Yöntemine Dayalı Kayan Pencere Regresyon Katsayıları

2009:Q3 itibaren 2012:Q2'ye kadar rezervlerin finansal istikrar üzerindeki etkisi pozitifdir. 2012:Q3 ve 2016:Q4 arasında rezervlerin finansal istikrar üzerindeki etkisi negatiftir. 2017:Q1-2018:Q3 arası dönemde ise rezervlerin finansal istikrar üzerindeki etkisi tekrar pozitive dönmektedir. Ekonomi literatüründe ki finansal istikrar rezerv ilişkisine yönelik tartışmalar kayan pencere nedenselliğinde kendini göstermektedir. Çünkü elde edilen bu sonuçlara göre rezervlerdeki artış, hem finansal istikrarı sağlayan bir etki yaratırken hem de finansal istikrarsızlık yaratan bir sonucu doğurmaktadır. Aizenman ve Lee (2007) finansal krizlerin ve dolayısıyla finansal istikrarsızlığın rezervleri pozitif yönde etkilediği ve tekrar finansal piyasalarda tekrar istikrar sağladığını, Jeanne ve Ranciere (2011) ve Mendoza (2004) merkez bankalarının rezerv birikiminin finansal bir krizin varlığında ülkelerin sigortaları olduğu, Obstfeld (2010) bankacılık sektörünün risklere karşı korunmasının, merkez bankalarının rezervlerini arttırması yoluyla gerçekleşebileceğini, Li ve Rjan (2005), yüksek rezervlerin krizlere karşı bir tampon oluşturduğu, makro ekonomik dalgalanmaların engellenmesi amacıyla yüksek rezerv tutmanın gerektiğini, Cheung ve Qian (2009), yüksek düzeydeki rezervlerin ve rezervlerdeki artışın ülkelerin finansal spekülasyon ataklara karşı savunmasızlığını azalttığını ve ekonomik büyümeyi teşvik ettiğini öne sürmektedir. Bu durumun en önemli örneğine, Mendoza (2004) çalışmasında yer vermiştir. Mendoza'ya (2004) göre, gelişmekte olan piyasalarda (1994-1995 Meksika'da, 1997-1998 Asya'da, 1999 Rusya'da, 2001'de Türkiye'de ve Arjantin'de) yaşanan krizlerde özellikle de Asya krizinde, uluslararası rezervlerin düşük olması ve rezervlere göre yabancı para cinsinden yükümlülüklerin yüksek düzeyde olması, finansal kırılganlığı arttırmakta ve bu ekonomileri sermaye dönüşlerine daha duyarlı hale getirmektedir. Frankel ve Saravelos'un (2010) belirttiği gibi, 2007'deki rezerv düzeyinin küresel ekonomik krizin ülke çapındaki etkisi açısından önemli bir öncü gösterge niteliği taşımakta ve finansal krizlere karşı savunmasızlığı etkilemeleri açısından rezerv düzeyi ve döviz kuru politikalarının potansiyel araç olma önemine sahiptir.

Merkez bankalarının yüksek rezerv biriktirmelerinin altında finansal istikrarı sağlamanın yanında, birçok makro ekonomik neden de bulunmaktadır. Dominquez vd. (2012) göre, kamu kesimi borçlanma gereğinin yüksek olduğu ülkelerde ihtiyati güdüyle daha fazla rezerv biriktirilmekte ve 2008 küresel finansal kriz öncesi yüksek rezerv birikiminin, krizin daha rahat atlattırılmasını ve kriz sonrasında yüksek ekonomik büyüme sağladığı görülmektedir. Ayrıca, Gregorio, Lee ve Lederman (2004) ile Aizenman vd. (2012), rezervlerin krizlerin çıktı maliyetlerini düşürdüğünü, Fratzscher (2009), Obstfeld ve Rogoff (2009) 2008-2010 kriz döneminde düşük rezerve sahip olan ülkelerin döviz kuru değer kaybının yüksek olduğunu, yine aynı şekilde Herz ve Tong (2008), Manasse ve Roubini (2009) düşük rezervlerin borç krizi olasılığını yükselttiğini öne sürmektedir.

Gelişmekte olan piyasalarda ortaya çıkan; Meksika (1994-1995), Asya (1997-1998), Rusya (1999), Brezilya (1999), Türkiye (2001), Arjantin (2001) finansal krizlerinin ardından uluslararası rezerv eksikliğinin finansal kırılganlığa önemli ölçüde katkıda bulunmuştur ve bu nedenle politika yapıcılar tarafından uluslararası rezervleri bir çeşit sigorta olarak görülmektedir (Buira, 2002 ve Griffith-Jones, 2003).

Calvo ve Reinhart (2002) ise, döviz kurlarını dalgalanmaya bıraktıklarını iddia eden ülkelerin aslında böyle davranmadıklarını ve dalgalanma korkusu (fear of floating) nedeniyle parasal otoritelerin sıklıkla döviz kurunu stabilize edebilmek adına doğrudan müdahalede bulduklarını ve bu durumun özellikle gelişmekte olan ülkelerde rezerv birikiminin artmasına neden olduğunu vurgulamaktadır. Bianchi, Hatchondo ve Martinez (2018), rezervlerin yüksek düzeyde tutulmasının ülkenin risklere karşı korunmasının sağladığını fakat aynı zamanda ekonomiye bir maliyet yüklediğini, Durdu, Mendoza ve Terrones (2009) ise yüksek net döviz pozisyonun bağlayıcı kredi kısıtlamalarının sıklığını ve şiddetini düşürdüğünü belirtmektedir. Alfaro ve Kanczuk (2009), Caballero ve Panageas'a (2005) göre; yüksek düzeydeki rezervlerin, hane halkını döviz kurundan kaynaklanan dışsal şoklara karşı ihtiyati bir tedbir olarak tutulması gerekmektedir.

SONUÇ

Gerek 1990'lı yıllarda farklı ülkelerde art arda yaşanan finansal krizlerin gerekse de 2008 yılında gerçekleşen küresel finansal krizin sonrasında, ülkelerin rezerv tutma eğilimlerinde hızlı bir artış gözlemlenmektedir. Bu davranışın arkasında, politika yapıcıların krizlerin ardından edindikleri tecrübeler doğrultusunda rezerv birikimini ülke ekonomisini döviz kuru kanalı ile gelen dışsal şoklara karşı korumak olduğu anlaşılmaktadır. Herhangi bir spesifik kriz senaryosu durumunda yatırımcıların ülke para biriminin değer kaybedeceği yönündeki korkuları yerli mevduattan kaçışa neden olarak bankalar üzerinde baskı yaratmakta ve merkez bankalarının son ödünç veren merci olma rolünü uygulamaya koymasına neden olmaktadır. Eğer ele alınan ülkenin finansal sistemi yeteri derecede gelişmiş ve yurtiçi para biriminin değerinde keskin bir düşüşe karşı bir direnç sergilenmek isteniyorsa, rezerv düzeyinin oldukça büyük olması gerekmektedir.

Ulusal para birimindeki ani değer kaybı korkusu, literatürde dalgalanma korkusu olarak tanımlanan; hızlı bir para ikamesinin ve döviz kuru geçiş etkisinin yaşanması korkusundan kaynaklanmaktadır. Bu kapsamda rezervler, yüklü sermaye çıkışları durumunda piyasaların sıkıntılı durumlarına müdahale edebilmek için para otoritelerine boş alan yaratmaktadır. Ancak madalyonun bir de diğer yüzü bulunmaktadır. Rezerv tutma bir yandan ülkeyi yerel bir krize

karşı koruyabilirken, diğer taraftan uluslararası finansal sistemde istikrarsızlığı arttırarak, rezerv para ülkesinden kaynaklanan bir global krize yol açma sonucunu doğurabilmektedir. Bu krizin bulaşıcı etkisi ile ülke yeniden bir finansal krizin eşiğine gelebilmektedir. Sonuç olarak para otoritesinin önüne bir ikilem çıkmaktadır. Rezerv birikimi bir taraftan finansal olarak globalleşen dünyada finansal istikrara yönelik kaygının önlenmesinin bir yolu iken, diğer taraftan sistemi ek bir riske ve şoka maruz bırakmaktadır.

Bu kapsamda gelişmekte olan ülke kategorisinde yer alan Türkiye ekonomisinde 2005:Q4-2018:Q3 döneminde finansal istikrar ile rezervler arasındaki ilişki güncel zaman serisinde yer alan parametre tahmin yöntemleri ile araştırılmıştır. Alternatif parametre tahmin yöntemlerinin kullanıldığı çalışmada tüm periyot boyunca rezervlerin finansal istikrar üzerinde negatif etkiye sahip olduğu görülmüştür. Kayan pencere parametre tahminlerinde ise makro ekonomik dengenin sağlandığı dönemlerde rezervlerin finansal istikrara pozitif katkı sağladığı ve ekonomik durumun öngörülemediği durumlarda ise negatif katkı sağladığı tespit edilmiştir.

Literatürde yer alan çalışmalara bakıldığında; Jeanne ve Ranciere (2011), Mendoza (2014), Obstfeld, Schaumbaugh ve Taylor (2009), Cheung ve Qian (2009), Dominquez vd. (2012) çalışmalarının rezerv birikiminin finansal istikrarı arttırdığı yönündeki sonucumuzla aynı nitelik gösterdiği ve çalışmanın bir diğer sonucu olan rezerv birikiminin finansal istikrarı azalttığı bulgusunun da Saxegaard (2006), Primus (2017), Steiner (2014), Portes (2009) çalışmaları ile örtüşmekte olduğu görülmektedir. Elde edilen bulguların sonucunda; Türkiye’de de, literatürde ele alınan diğer ülkelerde olduğu gibi rezervlerin, finansal istikrarı sağlamada hem pozitif hem de negatif role sahip olduğu görülmektedir. Bunun sonucu olarak, para otoritelerinin rezerv birikimi düzeyi konusunda hassas davranmaları ve ülkedeki optimal rezerv birikim düzeyinin hangi düzeyde olması gerektiğinin hem iç finansal istikrara hem de uluslararası finansal istikrara etkisi göz önüne alındığında önem teşkil ettiği görülmektedir.

KAYNAKÇA

- Aizenman, J. ve Lee, J. (2007), International reserves: precautionary versus mercantilist views, theory and evidence. *Open Economies Review*, 18(2), 191-214.
- Aizenman, J. (2010). On the causes of global imbalances and their persistence: Myths, facts and conjectures, Stijn Claessens, Simon J. Evenett ve Bernard M. Hoekman (Eds.) *Rebalancing the Global Economy: A Primer for Policymaking* içinde (s. 23-27). London, United Kingdom: A VoxEU.org Publication
- Aizenman, J., Edwards, S. ve Riera-Crichton, D. (2012). Adjustment patterns to commodity terms of trade shocks: the role of exchange rate and international reserves policies. *Journal of International Money and Finance*, 31(8), 1990-2016.
- Aizenman, J., Cheung, Y.W. ve Ito, H. (2015). International reserves before and after the global crisis: Is there no end to hoarding?. *Journal of International Money and Finance*, 52, 102-126.
- Aktaş, C. (2011). *Finansal İstikrar Analizi Bağlamında Türkiye İçin Finansal İstikrar Endeksi Önerisi* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Allen, W. ve Wood, G. (2006). Defining and achieving financial stability. *Journal of Financial Stability*, 2(2), 152-172.
- Alfrao, L. ve Kanczuk, F. (2009). Optimal reserve management and sovereign debt. *Journal of International Economics*, 77(1), 23-36.
- Balcılar, M., Özdemir, Z. ve Arslantürk, Y. (2010). Economic growth and energy consumption causal nexus viewed through a bootstrap rolling window. *Energy Economics*, 32(6), 1398-1410.
- Başçı, E. ve Kara, H. (2011). Finansal istikrar ve para politikası. *İktisat İşletme ve Finans*, 26(302), 9-25.
- Bernanke, B. (2005). The global saving glut and the US current account deficit, *Board of Governors of the Federal Reserve System (United States)*.
Erişim Adresi: <https://www.federalreserve.gov/boarddocs/speeches/2005/200503102/>, Erişim tarihi: 04.03.2019.
- Bianchi, J., Hatchondo, J. C. ve Martinez, L. (2018). International reserves and rollover risk. *American Economic Review*, 108(9), 2629-70.
- Borio C. ve Drehmann, M. (2009). Towards an operational framework for financial stability: "fuzzy" measurement and its consequences. *Bank for*

International Settlements, Working Papers, 284. Erişim adresi: <https://www.bis.org/publ/work284.pdf>, Erişim tarihi: 11.03.2019.

- Buira, A., 2002. Allocating special drawing rights to increase international financial stability. In: Kaul, I., Le Goulven, K., Schnupf, M. (Eds.), *Global Public Goods Financing: New Tools for New Challenges*. United Nations Development Programme, Office of Development Studies, New York, 73–79.
- Caballero R. J. ve Panageas, S. (2005). A quantitative model of sudden stops and external liquidity management. *National Bureau of Economic Research*, Working Paper, w11293.
- Calvo, G. A. ve Reinhart, C. M. (2002). Fear of floating. *The Quarterly Journal of Economics*, 117(2), 379-408.
- Cheung, Y. W. ve Qian, X. (2009), Hoarding of international reserves: Mrs Machlup's wardrobe and the Joneses. *Review of International Economics*, 17(4), 824-843.
- Cihak, M. (2006), How do central banks write on financial stability?. *International Monetary Found*, Working Paper, 06/163.
- De Gregorio, J., Lee, J. W., Lederman, D. ve Roubini, N. (2004). Growth and adjustment in East Asia and Latin America (with comments). *Economía*, 5(1), 69-134.
- Dickey, D. A. ve Fuller, W. A. (1979), Distribution of the estimators for autoregressive time series with a unit root. *Journal of the American statistical association*, 74(366a), 427-431.
- Dickey, D.A. ve Fuller, W. A. (1981), Likelihood ratio statistics for autoregressive time series with a unit root. *Econometrica: Journal of the Econometric Society*, 1057-1072.
- Dlamini, J., Balcılar, M., Gupta, R. ve Inglesi-Lotz, R. (2015). Revisiting the causality between electricity consumption and economic growth in South Africa: a bootstrap rolling-window approach. *International Journal of Economic Policy in Emerging Economies*, 8(2), 169-190.
- Dominiquez, K. M. E. (2012). Foreign reserve management during the global financial crisis. *Journal of International Money and Finance*, 31(8), 2017-2037.
- Dominiquez, K. M. E., Hashimoto, Y. ve Ito, T. (2012). International reserves and the global financial crisis. *Journal of International Economics*, 88(2), 388-406.

- Durdu, C. B., Mendoza, E. G. ve Terrones, M. E. (2009). Precautionary demand for foreign assets in Sudden Stop economies: An assessment of the New Mercantilism. *Journal of development Economics*, 89(2), 194-209.
- Eşsiz, F. P. (2017). Finansal istikrar ve makro ihtiyati politikalar üzerine bir değerlendirme. *Ekonomi, İşletme, Siyaset ve Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 3(1), 35-63.
- Feldstein, M. (1999). Self-protection for emerging market economies. *National Bureau of Economic Research*, w6907.
- Ferguson, N. ve Schularick, M. (2011). The end of chimerica. *International Finance*, 14(1), 1–26.
- Frankel, J. A. ve Saravelos, G. (2010). Are leading indicators of financial crises useful for assessing country vulnerability? Evidence from the 2008-09 global crisis. *National bureau of economic research*, Working paper, w16047.
- Fratzcscher, M. (2009). What explains global exchange rate movements during the financial crisis?. *Journal of International Money and Finance*, 28(8), 1390-1407.
- Gadanecz, B. ve Jayaram, K. (2008). Measures of financial stability – a review. *Monetary and Economic Department, Bank for International Settlements*, IFC Bulletin, 31, 365-383.
- Ganley, J. (2004). Surplus liquidity: implications for central banks. *Lecture Series 3, Centre for Central Banking Studies, Bank of England*.
- Griffith-Jones, S., (2003). International financial stability and market efficiency as a global public good. In: Kaul, I., Conceicao, P., Le Goulven, K., Mendoza, R.U. (Eds.), *Providing Global Public Goods: Managing Globalization*. Oxford University Press, New York, 435–454.
- Hacker, S. ve Hatemi-J. A. (2005). A test for multivariate ARCH effects. *Applied Economics Letters*, 12 (7), 411-417.
- Hacker, S. ve Hatemi-J. A. (2006). Tests for causality between integrated variables based on asymptotic and bootstrap distributions: theory and application. *Applied Economics*, 38(13), 1489-1500.
- Heller, H. R. (1966). Optimal international reserves. *The Economic Journal*, 76(302), 296-311.
- Herz, B. ve Tong, H. (2008). Debt and currency crises—complements or substitutes?. *Review of International Economics*, 16(5), 955-970.

- Jeanne, O. ve Ranciere, R. (2011). The optimal level of international reserves for emerging market countries: a new formula and some applications. *The Economic Journal*, 121(555), 905-930.
- Li, J. ve Rajan, S. R. (2005). Can high reserves offset weak fundamentals? A simple model of precautionary demand for reserves. *Centre for International Economic Studies, University of Adelaide*.
- Martin, A. , McAndrews, J. , Palida, A. , Skeie, D. (2013). Federal reserve tools for man- aging rates and reserves. *Staff Report, 642, Federal Reserve Bank of New York*.
- Mendoza, R. U. (2004). International reserve-holding in the developing world: self insurance in a crisis-prone era?. *Emerging Markets Review*, 5(1), 61-82.
- MacKinnon, G. J. (1996). Numerical distribution functions for unit root and cointegration tests. *Journal of applied econometrics*, 11(6), 601-618.
- Obstfeld, M. ve Rogoff, K. (2009). Global imbalances and the financial crisis: products of common causes. *Federal Reserve Bank of San Francisco, Asia Economic Policy Conference, Santa Barbara, CA, October 18-20*.
- Obstfeld, M., Shaumbaugh, J. C. ve Taylor, A. M. (2009). Financial instability, reserves and central bank swap lines in the panic of 2008. *American economic review*, 99(2), 480-486.
- Park, Y. J. (1992). Canonical cointegrating regressions. *Econometrica: Journal of the Econometric Society*, 60(1) 119-143.
- Pesaran, M. H., Shin, Y. ve Smith, R. J. (2001). Bounds testing approaches to the analysis of level relationships. *Journal of applied econometrics*, 16(3), 289-326.
- Phillips, P. C. ve Hansen, B. E. (1990). Statistical inference in instrumental variables regression with I (1) processes. *The Review of Economic Studies*, 57, 99-125.
- Phillips, P. C. ve Perron, P. (1988). Testing for a unit root in time series regression. *Biometrika*, 75(2), 335-346.
- Primus, K. (2017). Excess reserves, monetary policy and financial volatility. *Journal of Banking & Finance*, 74, 153-168.
- Roubini, N. ve Manasse, P. (2005). Rules of thumb for sovereign debt crises. *International Monetary Fund, Working Paper, No. 5-42*.
- Saikkonen, P. (1992). Estimation and testing of cointegrated systems by an autoregressive approximation. *Econometric Theory*, 8(1), 1-27.

- Saxegaard, M. (2006). Excess liquidity and the effectiveness of monetary policy: evidence from Sub-Saharan Africa. *International Monetary Fund*, Working paper, 6-115.
- Schinasi, G. J. (2004). Defining financial stability. *International Monetary Fund* Working Paper, 04/187.
- Shukur, G. ve Mantalo, P. (2000). A simple investigation of the Granger-causality test in integrated-cointegrated VAR systems. *Journal of Applied Statistics*, 27(8), 1021-1031.
- Steiner, A. (2013). How central banks prepare for financial crises –An empirical analysis of the effects of crises and globalisation on international reserves. *Journal of International Money and Finance*, 33, 208-234.
- Steiner, A. (2014). Reserve accumulation and financial crises: From individual protection to systemic risk. *European Economic Review*, 70(c), 126-144.
- Stock, J. H. ve Watson, M. W. (1993). A simple estimator of cointegrating vectors in higher order integrated systems. *Econometrica: Journal of the Econometric Society*, 61(4), 783-820.
- Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası (2015). Finansal istikrar, Türkiye’de finansal istikrar gelişmeleri, *TCMB Kitapçığı*.

TÜRKİYE-MISIR İLİŞKİLERİNDE EKONOMİK DİNAMİKLERİN ETKİSİ

Fatma SARIASLAN*

ÖZ

Ortak tarihsel ve kültürel hafızaya sahip olan Türkiye ve Mısır arasındaki diplomatik ilişkiler 1925 yılında başlamakla birlikte, iki ülke arasındaki ekonomik ilişkilerin 1950'lerin ikinci yarısında kurulduğu göz önüne alındığında ekonomik ilişkilerin iki taraf için de uzun yıllar belirleyici bir unsur olarak görülmediği anlaşılr. 1970'lerde gerek Soğuk Savaş'ın yumuşama evresine girmesi gerekse Enver Sedat yönetimindeki Mısır'da liberal politikalar izlenmeye başlamasıyla siyasi ilişkilere paralel olarak ekonomik ilişkilerde de yakınlaşma yaşanmış, ancak özellikle ikili ticari ilişkilerde ivme ancak Türkiye'deki dış açılma süreciyle 1980'lerde yakalanabilmiştir. Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle dış politika söylemlerindeki örtüşme ekonomik ilişkilerde yansımaları bulmuş olmakla birlikte, asıl sıçrama 2005'te imzalanan Serbest Ticaret Anlaşması ile ve özellikle Türkiye'nin Mısır'da yapmış olduğu yatırımlarla mümkün olablmıştır. İki ülke arasında tesis edilmiş olan ekonomik ilişkilerin, Mısır'da yaşanan devrim ve ardından yapılan askeri darbeden kaynaklanan siyasi iniş çıkışlardan etkilenmekle birlikte, 2005 sonrasında yakalanan seviyenin altına düşmediği gözlemlenmektedir. Bu bağlamda çalışmada, Türkiye ve Mısır arasındaki ilişkilerin ekonomi ve siyasi alanların karşılıklı etkileşimlerinden ne ölçüde ve ne yönde etkilendiği hususuna cevap aranmaktadır. Bu çerçevede karşılıklı ticaret verilerine ve doğrudan yatırım ilişkilerine yer verilen çalışmada, Ankara-Kahire ilişkilerinde ekonomik rasyonalitenin belirleyici etkisine vurgu yapılmaktadır.

Anahtar kavramlar: Türkiye-Mısır ilişkileri, ekonomi politik, dış siyaset, dış ticaret, yatırım.

THE EFFECTS OF ECONOMIC DYNAMICS ON TURKEY-EGYPTIAN RELATIONS

ABSTRACT

Given the fact that diplomatic ties between Turkey and Egypt, which have common historical and cultural memory, began in 1925, it is observed that economic ties have not been a determinant element for both parties for long years as the commercial ties just seemed to commence in the second half of 1950s. A rapprochement in economic ties, in parallel with the political ones, started to emerge following both the Cold War's detente policies seen through the 1970 and the liberal policies adopted under the administration of Anwar Sadat, but a momentum in commercial ties could only be gained in 1980s with Turkey's international expansion. Even though the foreign policy rhetoric seemed to resemble in both parties upon the ending of the Cold War, the main leap could be possible with the signing of Free Trade Agreement in 2005 and especially the overall investment of Turkey in Egypt. It is now observed that the economic ties established between the two countries have not gone below the level reached after 2005 despite

---

* Dr. Öğr. Üyesi, Bursa Teknik Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, fatma.sariaslan@btu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-9295-6477>

Makalenin gönderilme tarihi: 27 Şubat 2019

Kabul tarihi: 18 Aralık 2019

being affected by political turmoil led by the revolution and the cuop d'etat afterwards in Egypt. In this context, this article tries to answer the question in what way and to what extent and Turkey and Egypt relations have been affected due to the interaction of the economic and political areas. Within this frame the syudy, allocating a broad place for the data as to the commercial and direct investment relations, stresses on the determinant effect of economic relations between Ankara and Cario.

Keywords: Turkey-Egypt relations, political economy, foreign trade, foreign policy, investment.

GİRİŞ

Türkiye-Mısır ilişkileri, Soğuk Savaş döneminde tam olarak Doğu Bloğunda konumlanmamakla birlikte sosyalist politikaların uygulandığı Nâsır döneminde mesafeli iken, görece liberal politikaların uygulandığı Enver Sedat ve Hüsnü Mübarek dönemlerinde ise yakınlaşma zemini bulmuştur. Soğuk Savaş'ın sona ermesinin ardından iki ülke ilişkileri 1990'larda imzalanan bir dizi işbirliği anlaşması ile gelişme göstermiştir. Ancak ilişkilerin ekonomik ayağı daha ziyade 2005 yılında iki ülke arasında imzalanan Serbest Ticaret Anlaşması ile ivme kazanmıştır. 2012 yılında ülkede gerçekleştirilen ilk demokratik ve şeffaf seçimlerin ardından göreve gelen Muhammed Mursi döneminde ise önemli ölçüde gelişen ilişkiler, Mısır'daki 3 Temmuz darbesinden sonra yaşanan diplomatik gerilimin ardından gerilemiş ve ilişkilerin ekonomik ayağı da bir ölçüde olumsuz etkilenmiştir. Öte yandan bu durum kısa süre içerisinde tersine dönmüş ve 2018 yılında iki ülke arasındaki ticaret hacmi tarihin en yüksek değerlerine ulaşmıştır. Siyasi ilişkilerdeki kırımlara rağmen, iki ülke arasındaki ekonomik ilişkiler önemini korumaktadır. Mısır'daki askeri darbeye rağmen iki ülkedeki iş çevrelerinin de ekonomik ilişkilerin geliştirilmesine yönelik istekli oluşu, Ankara ve Kahire arasında özellikle 2005 tarihli Serbest Ticaret Anlaşması ile tesis edilen ekonomik ilişkilerin politik alandaki ayrışmalardan çok fazla etkilenmeyerek kendir kulvarında sürdürülmesinde ciddi bir etken olarak öne çıkmaktadır.

Doğrudan iki ülke ilişkileri bağlamında olmasa da Türkiye ve Mısır ekonomilerinin tarihini ele alan literatürdeki önemli bir çalışmayı R. Owen ve Ş. Pamuk birlikte kaleme almışlardır. Owen ve Pamuk'un XX. yüzyılda Ortadoğu'daki ekonomilerin tarihine ilişkin kaleme aldıkları eserlerinde belirttikleri gibi, I. Dünya Savaşı'ndan kısa bir süre sonra Ortadoğu coğrafyasında oluşturulmaya başlanan ulusal ekonomilerden Türkiye ve Mısır birbirinden oldukça farklı ve çok sayıda ekonominin yer aldığı Ortadoğu bölgesinde iktisadi büyüme süreci bağlamında benzerlikler gösteren iki ülkedir (Owen ve Pamuk, 1998). Esasında Türkiye-Mısır ilişkileri genellikle literatürde ayrıca çalışma konusu yapılmak yerine daha ziyade Türkiye'nin Ortadoğu (Karacasulu, 2015; Tür, 2011) veya Afrika bölgesi (Enwere ve Yılmaz, 2014; Njuafac ve Katman, 2016) ile ilişkileri bağlamında (çoğu kez Filistin sorunu

özelinde) ve ikili ilişkilerin detaylarını içermeyecek biçimde ele alınmıştır. Ayrıca bu çalışmaların söz konusu coğrafyaya dair Türkiye'nin genel dış politikalarını içerdikleri için, iki ülke ilişkilerine ya siyasal ya da ekonomik bağlamda münferiden değinilmiş olduğunu, ikili ilişkilerin ekonomik ve politik etkileşimlerini bir arada ele almadıklarını da belirtmek gerekmektedir. İki ülke arasındaki bölgesel liderlik yarışına ilişkin yapılan bir çalışmada (Kuntay, 2014) ise, iki ülkenin ekonomik kapasiteleri önemli bir parametre olarak ele alınmış olmakla birlikte, ancak çalışmada daha ziyade her iki ülkenin ekonomik durumları karşılaştırmalı olarak ortaya konulmuş, ikili ekonomik ilişkilere yer verilmemiştir. Türkiye ve Mısır'daki ekonomik liberalizasyon süreçlerine ilişkin yapılan bir çalışma ise ekonomideki bu dönüşümlerin dini hareketler ve siyasi etkileri bağlamında karşılaştırmalı bir analizini içermiştir (Tuğal, 2012). Tuğal'ın çalışmasında benzer bir çalışmada da sadece Mısır bağlamında yapılmış ve neo-liberal politikaların ülkedeki köktendinci hareketler üzerindeki etkilerine yer verilirken Türkiye ile kıyaslaması sınırlı ölçüde yapılmıştır (Ateş, 2005). İlişkilerin ekonomik ayağının Arap isyanları bağlamında dış ticaret verileri üzerinden ele alındığı bir çalışmada ise 2005-15 döneminde Türkiye'nin içerisinde Mısır'ın da bulunduğu ülkelere gerçekleştirdiği ihracatın toplam ihracat içerisindeki payının Arap Baharı öncesinde yükselme eğiliminde iken, Arap baharıyla birlikte hızla azalma eğilimine girdiği ve daha sonra tekrar bir toparlanma süreci yaşadığı; bu türden bir eğilimin ithalat için de geçerli olduğu ortaya konulmaktadır (Öncel ve Malik, 2015).

Türkiye-Mısır ilişkilerinin ekonomi politiğinin ele alındığı bu çalışmada, iki ülke siyasal ilişkilerinin ekonomik ilişkilerle etkileşimi karşılıklı ticaret ve yatırımlar gibi ekonomik verilerle desteklenerek ortaya konulmaya çalışılacaktır. Bu bağlamda öncelikle, Türkiye-Mısır ilişkileri, ticari ilişkilerin geçmişi ve ilişkilerin 1990'lı yıllardaki ve 2000'lerdeki durumunu içerecek biçimde ele alınacaktır. 2000'li yıllarda Mısır-Türkiye ilişkileri özellikle 2010 sonrasında yaşanan gelişmeler bağlamında incelenecektir. Bu çerçevede iki ülke ilişkileri ilk olarak 25 Ocak Devrimi ve Türkiye'nin tutumu çerçevesinde ele alınacak, sonra bir yıl süren Mursi dönemi ve ardından da 3 Temmuz 2013'teki askeri darbe sonrası dönem olmak üzere üç alt başlıkta incelenecektir. İlişkilerin siyasal boyutunun ardından, Türkiye-Mısır ekonomik ilişkileri iki ülke arasında 2005'te imzalanan Serbest Ticaret Anlaşması sonrası ticari ilişkiler çerçevesinde değerlendirilecek, son olarak da Türkiye-Mısır yatırım ilişkilerine değinilecektir.

I. TÜRKİYE-MISIR İLİŞKİLERİ: TARİHSEL ARKAPLAN

A. İKİLİ TİCARİ İLİŞKİLERİN TARİHİ ARKAPLANI

Türkiye-Mısır ilişkileri, 1518 yılındaki fetihten 1882'deki İngiliz işgaline kadar Mısır'da süren Osmanlı hâkimiyetine dayanmaktadır. Mısır, verimli toprakları, büyük nüfusu ve Avrupa, Ortadoğu ve Afrika'ya yönelik

ticari ilişkileri nedeniyle Osmanlı için stratejik ve ekonomik açıdan hayati bir önem taşıyordu. Bu bağlamda Osmanlı'nın Mısır'la olan ekonomik ilişkisi daha ziyade ileriye yönelik bir ticaret stratejisi idi (Enwere ve Yılmaz, 2014, s. 216-217). Cumhuriyetin ilk yıllarında ise diplomatik düzeyde ilişki tesis edilmekle birlikte, iki ülkede hâkim olan rejim farklılığının da etkisiyle¹ iki ülke arasında yakınlık kurulamamış; ancak ilişkilerde herhangi bir kopma da yaşanmamıştı. 1924 yılında Halifeliğin kaldırılmasının Mısır'da ciddi bir yankısı olmuş ve bu konu 1926 yılına kadar iki ülke arasındaki ilişkilerinin esas gündemini oluşturmuştu. Buna rağmen 1926 yılı itibarı ile iki ülke arasında diplomatik ilişkiler (Mısır'daki İngiliz egemenliği sebebiyle İngiltere üzerinden) kurulmuştu. 1927 yılına gelindiğinde ise Türkiye ve Mısır arasında (her bir ülkenin ürettiği malların her iki ülke de de en fazla himaye gören ülke mamulü olmasını öngören) ticari bir antlaşma imzalanmıştı. (Özgiray, 1996, s. 2). Öte yandan Atatürk döneminde iki ülke arasında birtakım siyasi krizler² yaşanmakla birlikte, Mussolini liderliğindeki İtalya'nın Doğu Akdeniz'de izlediği yayılcı siyaset iki ülkeyi birbirine yaklaştırmış ve 1937'ye gelindiğinde Türkiye-Mısır Dostluk Antlaşması imzalanmıştı. II. Dünya Savaşı sonrasında ise iki ülke ilişkileri mesafeli seyrini sürdürmüştür. 1948'de ilk Arap-İsrail Savaşı'ndaki yenilgi Kral Fâruk'un itibarını olumsuz yönde etkilemiş, Hür Subaylar'ın askeriye etkinlik kazanmasına yol açmıştır. 1952 Hür Subaylar Darbesi'nin³ ardından 1954 yılında Cemal Abdül Nâsır'ın askeri cuntanın lideri olarak yükseldiği bir dönemde, Türkiye Büyükelçisi Fuad Hulûsi Tugay'ın 'istenmeyen kişi' (*persona-non-grata*) ilan edilmesi nedeniyle ilişkilerde ciddi bir kriz yaşanmıştır.⁴ 1956 yılında devlet başkanı olarak seçilen Nâsır, Mısır'da sosyalist temelli bir ekonomik düzen tesis etmiş, ülkenin dış politikasında ise Doğu Bloku ülkeleri ile yakın ilişkiler kurma yoluna giderek, Bağlantısızlar Hareketinin

¹ 1922 yılında Mısır'da Kral Fuad Mısır'ın bağımsızlığını ilân ederken, 1923 yılında ise Gazi Mustafa Kemal önderliğinde Türkiye'de Cumhuriyet kurulmuştu.

² İlk ciddi kriz 1928'de Mısır Kralı Fuad'ın doğum gününde ve tahta çıkışının yıl dönümünde Türkiye tarafından herhangi bir kutlama yapılmaması üzerine, Kral Fuad'ın buna cevaben Türkiye'nin millî günlerini tebrik etmemesi ve Kahire'deki Türk Elçiliği'nin düzenlediği törenlere Mısırlı bürokratların katılmasını yasaklamasıydı. Bu dönemde Türkiye ve Mısır arasındaki bir diğer mesele ise Mısır'daki Türkleri mağdur eden Mısır Milliyet Yasası ile ilgili idi. 1932 yılında yaşanan Fes (Tarbuş) Olayı da iki ülke ilişkilerinde diplomatik bir krize neden olmuştu. (Özgiray, 1996, s. 2-4).

³ 1952 yılında General Muhammed Necib ve Albay Cemal Abdül Nâsır'ın liderliğindeki subaylar tarafından gerçekleştirilen kansız darbe sonucunda Kral Faruk'a ülkeyi terk etmesi yönünde baskı uygulanmış ve 18 Temmuz 1953 tarihinde Mısır'da monarşiye son verilerek Cumhuriyet ilan edilmiştir.

⁴ Türkiye'nin Kahire Büyükelçisi Hulusi Fuad Tugay'ın eşi Prenses Emine, 1952 tarihli Hür Subaylar darbesi ile ülkeyi terk etmek zorunda kalan Kral Faruk'un kuzeni idi. Darbeden sonra bütün kraliyet ailesiyle birlikte Prenses'in de mülkleri yeni rejim tarafından millileştirilmiş; o dönemde Mısır basınında yoğun bir biçimde Prenses ve onun elçi eşine yönelik olumsuz haberler yayımlanmıştır. Darbenin liderlerinden Cemal Abdül Nâsır 2 Ocak 1954 tarihinde Kahire Operasında diplomatlar için verdiği bir kokteylde Türkiye Büyükelçisi Hulusi Fuad'ın Nâsır'ın elini sıkımayarak gösterdiği tepki üzerine Büyükeçi *persona non grata* ilan edilmiştir.

kurucuları arasında yer almıştır. Bu dönemdeki Türkiye-Mısır ilişkilerinin mesafeli olmasını, anılan dönemdeki Türk dış politikasının genel yöneliminden de bağımsız düşünmemek gerekmektedir. Nitekim 1965'lere kadar Orta Doğu coğrafyasına oldukça mesafeli ve büyük ölçüde Batılı anlayış üzerinden dış politika yönelimlerini belirleyen Türkiye'nin Mısır'la ilişkileri de bu dönemde gelişme göstermemiştir. Özellikle Soğuk Savaş'ın ilk yıllarında, tehdit algılamalarındaki farklılıklar nedeniyle karşıt Bloklara yakın olan iki ülke arasındaki siyasi ve ekonomik etkileşim, birkaç istisna haricinde sınırlı düzeyde kalmıştır (Öniş, 1995). Ancak, mesafeli siyasi ilişkilere rağmen, Türkiye ile Mısır arasındaki ekonomik ilişkiler 1950'lerin ikinci yarısından itibaren gelişme eğiliminde olmuştur. Bu dönemde Türk yetkililerde Türkiye ile Mısır arasındaki ticari ilişkilerin gelişmesinin beraberinde politik yakınlaşmaya yol açacağı kanaati hâkim olmuştur. Nitekim 1957 yılında iki ülkenin ticaret bakanları karşılıklı olarak ziyaretler gerçekleştirmişlerdir. Temmuz 1957'de Türk ticaret bakanı beraberindeki bir heyetle Kahire'yi ziyaret etmiş ve Kahire Fuarı'nda Türkiye'yi temsil etmiştir. Ziyaret sırasında iki devlet arasındaki ekonomik ilişkileri geliştirmek amacıyla ticari görüşmeler gerçekleşmiştir. Söz konusu ziyaret sırasında varılan mutabakat ile Türkiye ile Mısır arasındaki ticari kredi limiti 900.000 ABD Doları'ndan 2 milyon ABD Doları'na çıkartılmış ve bu da iki ülke arasındaki ticaret hacmini arttırmıştır. Üstelik ticarete bu limitin aşılması durumunda döviz yerine mallarla ödeme yapılması kararlaştırılmıştır. Bu önemli ziyareti Mısır ticaret bakanı liderliğindeki bir ticaret heyetinin 17-23 Ağustos 1957'deki Türkiye'yi ziyareti izlemiştir. Heyet, 20 Ağustos 1957'de, - Mısır ülke olarak fuara katılım sağlamasa da- İzmir Uluslararası Fuarı'nın açılışına katılmıştır. Görüldüğü gibi, Türkiye ve Mısır, her ne kadar Soğuk Savaş'ın farklı taraflarına yakın konumlanmalarına rağmen, ekonomik ilişkilerini geliştirmekte tereddüt etmemişlerdir (Kasapsaraçoğlu, 2015, s. 341).

Öte yandan Mısır 1 Şubat 1958 tarihinde Suriye ile birleşerek Birleşik Arap Cumhuriyeti'ni (BAC) kurmuştur. Türkiye, 1961'e kadar sürecek olan bu kısa ömürlü birleşimi 11 Mart 1958 tarihinde tanımakla birlikte, Türkiye açısından Ortadoğu'daki güç dengesinin Mısır ve Suriye lehine oluşması tehlikesi Sovyetler Birliği'nin bölgedeki etkinliğini de arttıracığı endişesini de beraberinde getirmiştir (Ayhan, 2006, s. 193). Nâsır döneminde (1956-1970) hem iki kutuplu küresel siyasetin etkisi hem de Nâsır'ın Arap milliyetçiliği söylemi nedeniyle yakınlaşma imkânı bulamayan Türkiye-Mısır ilişkileri, Soğuk Savaş'ın yumuşama evresine girmesiyle her iki ülkede de daha esnek dış politika izlendiği 1960'lı yıllarda gelişme fırsatı bulmuştur. Aynı zamanda Türkiye'nin siyasal hayatında yaşanan gelişmeler ve yeni yönetimin bölgeye ilişkin dış politika tutumu da bu tarihlerde Mısır-Türkiye ilişkilerinin gelişmesinde etkili olmuştur. Nitekim 1965 seçimlerinden sonra iktidara gelen Adalet Partisi hükümetinin Orta Doğu ülkelerine karşı izlediği açılım politikası Mısır'ı da kapsamış ve bu politikanın bir uzantısı olarak Mısır'la bir ticaret anlaşması imzalanmıştır. Mısır'la yakınlaşma siyaseti çerçevesinde dönemin Dışişleri

Bakanı İhsan Sabri Çağlayangil 1967 yılında Mısır'a bir ziyaret gerçekleştirmiş ve Başkan Nâsır tarafından kabul edilmiştir. Anılan dönemde Türkiye-Mısır ilişkilerinin ivme kazanmasında Filistin meselesi de etkili olmuştur. Nitekim Filistin sorununda önemli bir dönüm noktasını teşkil eden 1967 yılındaki Altı Gün Savaşı'nda Türkiye'nin meseleye ilişkin yaklaşımı başta Mısır olmak üzere Arap ülkelerinin endişelerini dikkate alma biçiminde seyretmiştir. Savaşın ardından Türkiye Birleşmiş Milletler nezdinde alınan kararlarda Arap ülkeleri ile aynı yönde oy vermiş ve Mısır başta olmak üzere Arap ülkeleri bu tutumdan memnuniyet duymuşlardır.

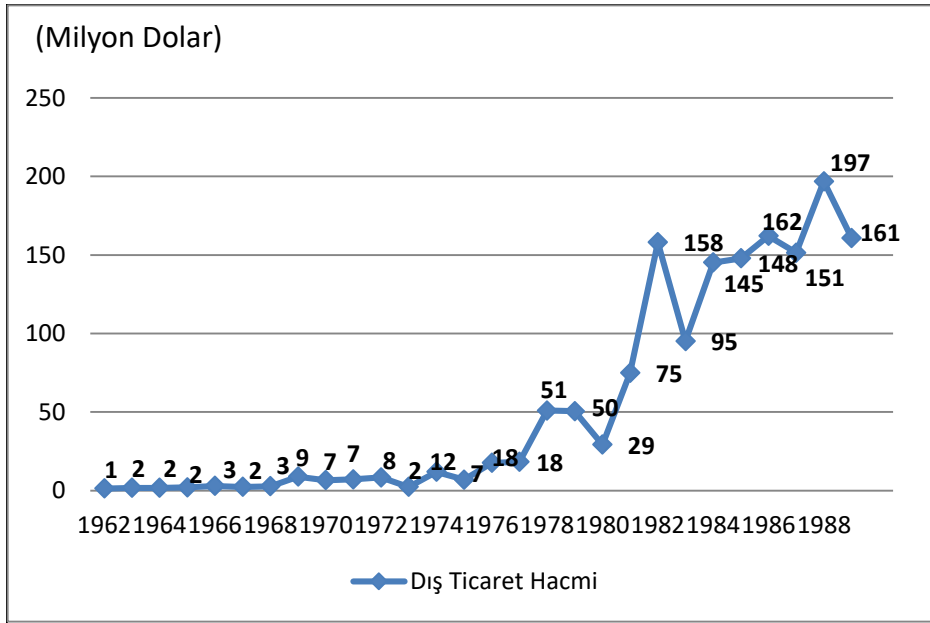
1970'li yıllar Türkiye'nin -başta Kıbrıs meselesi nedeniyle- Batı yanlısı politikaların dışında hareket ederek Ortadoğu bölgesi ile ekonomik ve ticari anlamda ilişkilerini hızlandırdığı bir dönem olmuştur (Magued, 2016, s. 288). Bu dönemde Türkiye'nin Filistin sorunu bağlamındaki dış politikası da Mısır'ın liderliğindeki Arap tarafını önceleyen bir hâl almıştır. Nitekim Türkiye 6 Ekim 1973'te başlayan 1973 Arap-İsrail savaşı sırasında tarafsızlığını ilan etmekle birlikte, Arap yanlısı tutum sergilemiştir. Bu dönemde Türkiye'nin izlediği görece esnek dış politikanın bir uzantısı olarak Mısır ile ilişkileri daha sıcak seyretmiştir. Aynı zamanda Mısır'da Nâsır'ın 28 Eylül 1970'te ani ölümüyle yönetimi devralan Enver Sedat'ın iktidarı döneminde (1970-1981) Nâsırcılık ve Arap Sosyalizmi idealinden vazgeçerek SSCB ile olan stratejik ilişkilerini azaltması ve Batı ile yakın ilişkiler geliştirmesi de Türkiye-Mısır yakınlaşmasında etkili olmuştur. Ayrıca, 1977 Camp David mutabakatının ardından İsrail ve Mısır barış antlaşması imzaladıklarında, bütün Arap ülkelerinin Mısır ile ilişkilerini askıya almasına ve Mısır'ın Arap Ligi üyeliğine son verilmesine rağmen Türkiye barış sürecini desteklemiş ve Mısır ile ilişkilerini devam ettirmiştir. Öte yandan Sedat'ın "infatih" (açılım/açık kapı) siyaseti ile Nâsır döneminin ithal ikameci sanayileşmesinden ihracata yönelik büyüme dönemine geçilmiş ve gerek iç gerekse dış sermayeye açık bir kapı bırakılmıştır (Waterbury, 1983, s. 10). Ancak Türkiye'de o dönemde uygulanan ithal ikameci ekonomi politikalarının elverişli bir ortam sağlayamaması nedeniyle, Mısır'la ekonomik ilişkiler istenen düzeyde bir gelişme gösterememiştir. Nitekim Sedat'ın "infatih" siyasetinin muadili olarak nitelendirilebilecek olan Özal'ın 24 Ocak Kararları Türkiye'de henüz uygulamaya konulmamıştı. Dolayısıyla neo-liberal bir dönüşümün yaşandığı ve ihracata dayalı bir kalkınma modeli benimsendiği 1980'li yıllar Türkiye'si ile Mübarek liderliğindeki Mısır arasındaki ilişkiler, -Nâsır ve Sedat dönemlerine göre- daha yakın seyretmiş ve iki ülke arasındaki ticaret hacmi önemli sıçramalar göstermiştir (Bkz Grafik 1).

1962'den 1990 yılına kadarki toplam dış ticaret hacminin seyrini aşağıdaki Grafik 1'de görmek mümkündür. Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) verilerinden hareketle Türkiye'nin Mısır'a ilk ihracatı açısından bakıldığında ise, ilk ihracat 1 milyon dolarla 1962 yılında başlamıştır. 1970'lerle birlikte

Türkiye'nin Ortadoğu ülkeleri ile ilişkilerinde ekonomik boyutun öne çıkması sonucu, 1979 yılında yüzde 100'ün üzerine bir artışla Mısır'a ihracat 50 milyon seviyesini yakalamıştır. Bu dönem içindeki Mısır'a ihracatta en büyük artış 145 milyon dolarlık bir ihracatla 1982'de gerçekleşmiştir. 1983'teki düşüş göz ardı edilirse, 1990 yılına kadar ihracatın yıllık yaklaşık 150 milyon dolar seviyesinde seyrettiği görülmektedir.

Grafik 1: Türkiye-Mısır Dış Ticaret Hacmi (1962-1989)

Kaynak: TÜİK verileri baz alınarak hazırlanmıştır.

1. 1990'larda Türkiye-Mısır İlişkileri

1990'lı yıllar Mısır'la ilişkilerde gözle görülür derecede yakınlaşmanın yaşandığı dönem olmuştur. Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle bir yandan Mısır'ın siyasi ve ekonomik ilişkilerinin Doğu Bloku ülkelerinden Batı yanlısı ülkelere yönelmesi, diğer taraftan da Ortadoğu barış sürecinde yaşanan gelişmelerin sağladığı ortam sayesinde Türkiye-Mısır ilişkileri gelişme göstermiştir. 1990'ların başından itibaren Ortadoğu politikaları açısından Batı ile işbirliği içerisinde olan ve I. Körfez Savaşında Koalisyon Güçleri arasında yer alarak ABD'yi destekleyen Mısır'la ilişkiler 1990'lar boyunca karşılıklı ziyaretlerle geliştirilmiştir. 1996 yılının Nisan ayında Mısır Dışişleri Bakanı Amr Musa Ankara'ya bir ziyaret gerçekleştirmiştir. Daha sonra Mısır Devlet Başkanı

Hüsnü Mübarek 11 Temmuz 1996'da Türkiye'ye gelmiştir. Refah Partisi lideri Necmettin Erbakan'ın başbakanlığındaki hükümetin güvenoyu almasının hemen ardından gerçekleştirilen bu ziyareti, 16 Eylül 1997 tarihinde Cumhurbaşkanı Demirel'in Mısır ziyareti takip etmiştir. Bu dönemde Türkiye ve Mısır, ikili ve bölgesel meselelerde birbirleri ile fikir alışverişinde bulunmaya başlamışlardır. Bunun en çarpıcı örneği, Türkiye ve Suriye arasında yaşanan Ekim 1998 krizi sürecinde Mısır Devlet Başkanı Hüsnü Mübarek'in oynadığı doğrudan ve şahsi arabulucu rolü sayesinde bu krizin tam bir savaşa dönüşmesinin engellenmesidir (Kirişçi, 2002, s. 166). 26 Temmuz 1999 tarihindeki Demirel'in Mısır ziyareti sonrasında da Demirel yaptığı açıklamada “iki ülkeyi ilgilendiren bölgesel ve uluslararası diğer konuları birlikte ele alarak değerlendireceğiz” ifadelerine yer vermiştir. Anılan ziyarette Mısır'la siyasi, ekonomik ve kültürel işbirliği alanlarında 12 anlaşmaya imza atılmıştır (Milliyet, 1999).

Ayrıca bu dönemde iki ülke aralarındaki ekonomik ilişkiyi arttırmak için çeşitli girişimlerde bulunmuştur. 1993 yılı başında Hava Taşımacılığı Anlaşması imzalanırken, aynı yılın sonunda iki ülke arasında Çifte Vergilendirmenin Önlenmesi Anlaşması akdedilmiştir. Ertesi yıl ise kara ulaştırmasına ilişkin anlaşma, Ekonomik ve Teknik İşbirliği Anlaşması ve Yatırımların Teşviki ve Korunması Anlaşması imzalanmıştır (Ticaret Bakanlığı, 2019). Bu dönemde 15 Haziran 1997 tarihinde Türkiye'nin girişimleriyle kurulan D-8 (*Developing Eight*)⁵ oluşumu da, Mısır'ın dâhil olduğu üye ülkeler arasında ekonomik ve ticari işbirliğinin geliştirilmesi bağlamında önemli bir oluşum olarak öne çıkmıştır.

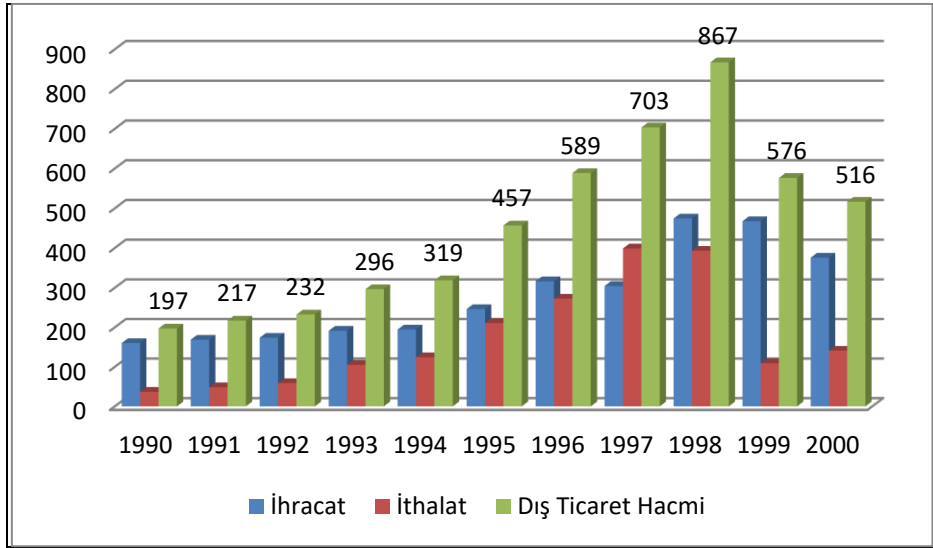
Bu süreçte Türkiye ve Mısır arasında savunma alanında da bir yakınlaşma söz konusu olmuş ve Mısır 40 adet Türk F-16'sını Türkiye'den almaya karar vermiştir (Köni, 1994, s. 54). 1990'lı yıllardaki Türkiye'nin Mısır'a yönelik ihracat rakamları incelendiğinde, bazı yıllarda görülen önemsiz sayılabilecek düzeydeki azalışlar dikkate alınmadığında sürekli bir yükselişin olduğu gözlemlenmektedir. Grafik 2'den görüleceği üzere, iki ülke dış ticaret hacmi 1990-2000 döneminde 1998 yılında en yüksek seviyesine ulaşmıştır. 1990'larda Mısır'a yönelik ihracat rakamlarına bakıldığında bazı yıllarda yaşanan küçük azalışlar göz ardı edilirse genel olarak sürekli bir artış olduğu görülmektedir. Bunda Mısır'da 1990'larda gerçekleştirilen ekonomik reform programıyla birlikte, bu ülkenin sanayi ürünleri ticaretinin artış eğilimine girmesi de etkili olmuştur. Yakalanan bu seviyenin sağladığı olumlu hava ile 1998 sonunda Mübarek'in Ankara'yı ziyareti esnasında ticaret hacminin 1 milyar dolara çıkarılması hedefi konulmuş olmakla birlikte, sonraki iki yıl büyük ölçüde Mısır'dan yapılan ithalatta yaşanan düşüş nedeniyle ikili ekonomik ilişkiler istenen düzeye yükseltilememiştir. Mısır ayrıca Türkiye'de yaşanan

⁵ D-8 ülkeleri Bangladeş, Endonezya, İran, Malezya, Mısır, Nijerya, Pakistan ve Türkiye'dir.

1999 Marmara depreminden etkilenen merkezlerde sahra hastaneleri kurmuş ve Türk kamuoyunun önemli ölçüde itibarını kazanmıştır (Türkiye, 1999).

Grafik 2: Türkiye-Mısır Dış Ticareti (1990-2000)

(Milyon Dolar)

Kaynak: TÜİK verileri baz alınarak hazırlanmıştır.

II. 2000'Lİ YILLARDA MISIR-TÜRKİYE İLİŞKİLERİ

2000'li yılların başından itibaren iki ülke arasında cumhurbaşkanı, başbakan ve bakanlar düzeyinde çok sayıda resmi ziyaret gerçekleşmiştir. Türkiye ile Mısır arasındaki ilişkiler özellikle Adalet ve Kalkınma Partisi'nin iktidara gelişinin ardından kademeli bir şekilde gelişme kaydetmiştir (Telci, 2017, s. 297-316). 2004-2010 yılları arasında Cumhurbaşkanı Mübarek Türkiye'yi iki kez ziyaret etmiştir. Bu ziyaretlerde Ankara ve Kahire arasındaki işbirliğinin önemine vurgu yapan temaslarda bulunulmuştur. Aralık 2005'te Türkiye ve Mısır arasındaki karşılıklı ticaret hacmini önemli ölçüde arttıran serbest ticaret anlaşması imzalanmıştır. Ayrıca ikili ilişkilerde ekonomik, siyasi ve kültürel alanlarda işbirliğinin geliştirilmesine yönelik olarak 3 Kasım 2007 tarihinde "Türk-Mısır Stratejik Diyaloğu Çerçeve Muhtrası" (*Memorandum for a Framework for Turkish-Egyptian Strategic Dialogue*) İstanbul'da imzalanmıştır. Söz konusu belge ile Türkiye ve Mısır ilişkilerinin stratejik bir temele oturtulması hedeflenmiştir.

İsrail devletinin varlığını 1978'den beri kabul eden Mısır, Mübarek iktidarı döneminde, genel olarak İsrail'in bölgedeki tehdit algılamalarını askeri güç kullanımıyla bertaraf etmeye yönelik tutumuna ve Filistin'e karşı orantısız kuvvet kullanmasına herhangi bir şekilde karşı çıkmamıştır. Hamas'ı şiddet yanlısı bir oluşum olarak değerlendiren Mısır, 2006'da Hamas'ın Gazze'de kazandığı seçimi kendisi açısından bir endişe unsuru olarak görmüştür. Özellikle, Hamas'la Mısır'daki Müslüman Kardeşler arasındaki bağlantı ve Mısır'ın Gazze Şeridi'nde Hamas rejiminin meşrulaştırılmasına dair endişesi göz önüne alındığında, Türkiye'nin bu dönemde Hamas'la ilişkilerinin iyileştirilmesi Mısır'da kaygı yaratmıştır. Nitekim Türkiye'nin bu konudaki yaklaşımı, yapılan seçimlerden galip çıkan Hamas'ın bölgedeki meşruiyeti konusunda herhangi bir soru işareti olmadığı yönünde olmuştur. Bu noktada fikir ayrılığı yaşayan Türkiye ve Mısır arasında, 2010 yılının başında, Mısır'ın Refah sınır kapısından Gazze'ye giriş yapmak isteyen insani yardım konvoylarına izin vermemesinden kaynaklanan birtakım gerginlikler yaşanmıştır. 6 Aralık 2009'da "Viva Palestina" (Filistin'e Yol Açtık) sloganıyla Londra'dan hareket eden ve aralarında İngiliz milletvekili George Galloway'in de olduğu 20 ülkeden sivil toplum gönüllülerin katıldığı insan yardım konvoyu Gazze'ye girişte ve özellikle de çıkışta Mısırlı yetkililerin engelleriyle karşılaşmıştır (Sabah, 2010; Hürriyet, 2010). Buna rağmen ikili ilişkilerin bozulmasına her iki taraf da müsaade etmemiştir. Nitekim konu ile ilgili Dışişleri Bakanı Ahmet Davutoğlu yaptığı açıklamada "meseleyi olumlu neticelendirmek için Mısır'la tam işbirliği içinde olduklarını, Mısır Dışişleri Bakanı Ahmed Ebulgeyt ile olay gecesi üç telefon görüşmesi yaptığını" belirtmiştir (Milliyet, 2010).

2000'li yıllarda Türk dış politikasında uygulamaya konulan ritmik diplomasi ilkesi⁶, Arap ayaklanmaları gündeme gelene kadar bölgede Arap ülkeleri ile siyasal, ekonomik ve kültürel ilişkileri yeniden tesis etmek açısından önemli bir araç olmuştur. Türkiye, Ürdün, Suriye ve Lübnan arasında 2010 yılında malların ve kişilerin serbest dolaşımını içeren bir serbest ticaret alanı kurulması kararlaştırıldığı bu dönemde, Türkiye ve Mısır arasında da Türk ve Mısırlı iş adamları için yeni bir ortaklık platformu oluşturması amacıyla, Mısır'ın önerisiyle ortak bir ticaret odası kurulmasına ilişkin anlaşma imzalanmıştır (TOBB, 2010). Dışişleri Bakanı Ahmet Davutoğlu'nun 2-3 Mart 2010 tarihlerinde Mısır'a gerçekleştirdiği ziyaret ise, sadece ikili ilişkiler açısından değil, Türkiye'nin bölgede angaje olduğu diğer meseleler açısından da

⁶ Türkiye'nin uluslararası arenada daha aktif hareket etmesini ve küresel meselelerle ilgili olarak uluslararası örgütlerde etkin bir aktör olarak konumlanmasını hedefleyen bu ilke, farklı alanlarda eşzamanlı olarak ve belli bir düzen çerçevesinde yürütülecek bir diplomasi anlayışını öngören taktiksel bir hareketliliklerdir. Ritmik diplomasi kriz odaklı olmayan, her bölge ile dengeli bir şekilde ilgilenen bir dış politika anlayışı olarak tanımlanmaktadır. Dengeli bir bölgesel dağılım gözetilerek birçok ülkeye yönelik gerçekleştirilen üst düzey ziyaretler ve bu şekilde gelişen karşılıklı ilişkiler ritmik diplomasiyin başarısı olarak tasavvur edilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. (Davutoğlu, 2008, s. 77-96.)

önemli olmuştur. Ziyaret süresince Davutoğlu sadece Şarm-el Şeyh'te Devlet Başkanı Hüsnü Mübarek'le görüşmekle kalmamış; Türkiye'nin uyguladığı çok yönlü dış politikanın bir uzantısı olarak çeşitli temaslarda da bulunmuştur. Bu kapsamda Davutoğlu, Mübarek'le görüşmesinin ardından Kahire'ye geçerek Mısırlı mevkîdaşı ile 3 Kasım 2007'de imzalanan "Türk-Mısır Stratejik Diyalogu Çerçeve Muhtırası" kapsamında ikinci dışişleri bakanları toplantısını gerçekleştirmiştir. Kahire'deki temasları sırasında Filistin Devlet Başkanı Mahmut Abbas'la da görüşen Davutoğlu, aynı zamanda Arap Birliği'nin 133. Olağan Dışişleri Bakanlar Toplantısına da katılmıştır. Bu ziyaretin ardından Davutoğlu'nun Mart ayının sonundaki Mısır ziyareti ise İslam Konferansı Teşkilatı'nın Darfur'a yardım toplanması amacıyla Türkiye ve Mısır birlikte organize ettiği "Uluslararası Darfur Donörler Konferansı"na katılmak amacıyla gerçekleştirilmiştir. Aynı yıl Türkiye'den Mısır'a yönelik bir diğer üst düzey ziyaret ise Cumhurbaşkanı Abdullah Gül tarafından gerçekleştirilmiştir. Temmuz ayında Devlet Başkanı Hüsnü Mübarek'in davetlisi olarak Mısır'a giden Gül, iki günlük ziyareti boyunca Başbakan Ahmet Nazif ve Devlet Başkanı Hüsnü Mübarek ile görüşmüştür (Telci, 2011a, s. 241-242).

İkili ilişkiler askeri alanda da gelişme göstermiş ve bu kapsamda 2009 yılının sonunda Ankara'da iki ülke genelkurmay başkanlarının gerçekleştirdiği görüşmede imzalanan silahlı kuvvetler konusundaki işbirliği mutabakatının bir uzantısı olarak, Genelkurmay Başkanı İlker Başbuğ, Mısır Genelkurmay Başkanı Muhammed Hüseyin Tantavi tarafından Mısır'a davet edilmiştir. Görüşmenin ardından Başbuğ'un yaptığı açıklamada iki ülke arasındaki savunma işbirliğinin ivme kazanacağını ifade etmiştir. Bu ziyaretin ardından Türk ve Mısır donanmaları Doğu Akdeniz'de "2010 Dostluk Denizi" tatbikatını 29 Eylül-4 Ekim 2010 tarihleri arasında gerçekleştirmişlerdir. 7-14 Ekim 2012 tarihlerinde gerçekleştirilen 2012 Dostluk Denizi tatbikatında ise iki ülkeye ait donanma güçleri korsanlıkla mücadele, itfaiye ve denizde yakıt ikmal gibi alanlarda çalışmalar yapmıştır (Milliyet, 2012a).

A. 25 OCAK DEVRİMİ VE TÜRKİYE'NİN TUTUMU

2011'in Ocak ayında Mısır'da ülke tarihinin en önemli gelişmelerinden birisi yaşanmıştır. 2011 yılına kadar, yaklaşık 30 yıl süresince Mısır'da hâkim olan Hüsnü Mübarek iktidarı, 25 Ocak 2011 tarihinde Tahrir Meydanı'nda başlayan ve ülke geneline hızla yayılarak ivmesi gittikçe artan gösterilerle tehlikeye girmiştir. Gösterilerin başlamasından on sekiz gün sonra, 11 Şubat 2011 tarihinde Mübarek görevi bırakmıştır.

25 Ocak Devrimi'ne giden süreç, birden fazla faktörün bir araya gelmesiyle toplumda ortaya çıkan köklü bir değişim talebi ile bağlantılıydı. 1990'ların başından itibaren Mübarek yönetimi tarafından uygulanan neo-liberal ekonomi politikalarının yarattığı sosyo-ekonomik problemler nedeniyle toplumda giderek yaygınlaşan huzursuzluk 25 Ocak 2011'de başlayan

gösterilerin en büyük sebeplerden birisi olmuştur. Ayrıca 2010 yılının sonunda gerçekleştirilen seçimlerin adil olmaması da rejimin halk nezdindeki gayri meşruluğunu pekiştirmiştir. Bunlara ilaveten, Mısır siyasal yaşamında 1952 Hür Subaylar Darbesinden beri hâkim olan ordu ile cumhurbaşkanlığı arasındaki koalisyon ilişkisinin Hüsnü Mübarek'in kendi yerine oğlu Cemal Mübarek'i iktidara getirme çabası ile sarsılmış olması da 25 Ocak devrimine giden süreçte etkili olmuştur. Bütün bunların yanı sıra "Arap Baharı" olarak tanımlanan ve Aralık 2010'da Tunus'ta başlayıp bölgedeki Arap ülkelerini etkisi altına alan konjonktürün de Mısır'daki değişim istencine etkisi göz ardı edilemez (El-Ghobashy, 2012, s. 21-22).

Gösterilerin en önemli özelliği belli bir ideolojik grubun öne çıkmasından ziyade, geniş katılımlı bir sivil ayaklanma niteliği taşıması ve ortak talep olarak Mübarek iktidarının devrilmesi hedefine odaklanmasıdır (Bekaroğlu ve Kurt, 2015, s. 22). Nitekim 'Tahrir Devrimi' olarak da nitelendirilen Mısır'daki devrim sürecinde çok farklı çevrelerden aktörlerin yer aldığı görülmüş ve baskı ortamında bu farklı kesimlerin Mübarek yönetimine karşıtlıkta birleşmeleri söz konusu olmuştur. Bu bağlamda sol işçi hareketleri, liberal partiler, gençlik hareketleri, Selefiler ve İslâmcıların katılımıyla gerçekleşen devrim sürecinde etkin olan gruplardan biri de Mısır'da uzun yıllar yasal olarak siyasetten uzaklaştırılmış olmasına rağmen Mısır toplumsal hayatında önemli kurumlardan biri olmayı sürdüren Müslüman Kardeşler (El-İhvân el Müslimîn) olmuştur (Telci, 2011b, s. 174-191). 1928 yılında Hasan el-Benna tarafından kurulan ve Mısır'ın yanı sıra pek çok ülkedeki (örneğin Suriye, Sudan, Ürdün, Kuveyt vb.) örgütün başlıca esin kaynağı olan Müslüman Kardeşler hareketinin Arap dünyasında bir siyasi İslam kavramını ilk kez formüleştiren hareket olduğu yönünde değerlendirmeler mevcuttur (Ayubi, 1993, s. 147). Müslüman Kardeşler, Anayasa Mahkemesi'nin 2000 yılında seçimlerin yargı kontrolünde yapılmasına ilişkin verdiği kararının ardından yapılan parlamento seçimlerinde 17, 2005'teki parlamento seçimlerinde ise 88 sandalye kazanmıştır. Seçimlerde göstermiş olduğu bu başarılar üzerine Müslüman Kardeşler, Mübarek rejimi tarafından büyük bir baskıya maruz kalmış ve hileli geçen Kasım 2010 seçimlerinde ise ancak bir sandalye kazanabilmişti. Mübarek rejimi, hareketin bazı üyelerinin milletvekilliği adaylıklarını iptal ederek, bazılarını ise hapse atarak Müslüman Kardeşler üyelerinin parlamentoya seçilmelerine engel olmuştu. Dolayısıyla İhvân açısından bu haksız ve zorlu süreçten kısa bir süre sonra 2011 yılının hemen başında meydana gelen halk ayaklanması, Müslüman Kardeşler hareketinin siyasal sürece katılması anlamında önemli bir dönüm noktası olmuştur. Nitekim İslamcı partilerin faaliyetlerini yasaklayan Anayasa maddesi nedeniyle, seçimlere ancak ittifak kurduğu partilerin ⁷ listelerinde kendi adaylarını

⁷ Yüzde 8 seçim barajı uygulaması partilerin Müslüman Kardeşler adaylarını kabul etmesinde önemli bir etkendi.

göstererek giren Müslüman Kardeşler, Mübarek'in 11 Şubat'ta devrilmesinden dört ay sonra 6 Haziran 2011'de Adalet ve Hürriyet Partisi'ni resmen kurarak politik arenada yerini yeniden almıştır (Telci, 2011a, s. 221-224). Müslüman Kardeşler kökenli Muhammed Mursi'nin liderliğindeki Hürriyet ve Adalet Partisi'nin 2012'deki parlamento seçimlerinden birinci parti olarak çıkması ve Mursi'nin 30 Haziran 2012'deki Cumhurbaşkanlığı seçimlerini kazanması ile birlikte, Mısır'da siyasi iktidar Mısır ordusundan sivil bir yönetime devredilmiştir.

Erdoğan'ın, Mübarek'in iktidardan vazgeçmesi dileğini dile getiren ilk kişiler arasında olduğu söylene de (Barkey, 2012, s. 5), Türkiye Mısır'daki Mübarek iktidarına karşı gösterilerin başladığı ilk hafta herhangi bir açıklama yapmamıştır. Türkiye'nin kısa süren bu bekle-gör politikası "kabul edilemez suskunluk" şeklinde nitelendirilmiştir (Örneğin bkz. Çandar, 2011). Mısır'daki muhalif oluşumun gücünü hissettirmesi, belirli oranda kamuoyu baskısı oluşması ve bölgesel/küresel aktörlerin tutumlarının belirginlik kazanması sonrasında Türk siyasi aktörleri söylemlerini netleştirmişlerdir (Kavoğlu, 2017, s. 228). Bu çerçevede Türkiye tarafından Kahire yönetimine gösteri hakkına saygı duyarak, göstericilere şiddet kullanmaması yönünde uyarılar yapılırken; göstericiler de anayasal kurallar içerisinde haklarını arama konusunda cesaretlendirilmiştir (Sabah, 2011a). Başbakan Erdoğan da 1 Şubat 2011 tarihindeki bir konuşmasında Mısır Devlet Başkanı Mübarek'e, halktan gelen değişim arzusunu karşılama çağrısında bulunmuş ve değişimi önermiştir (HaberTürk, 2011a).

Türkiye'nin Mısır'daki göstericilerin lehine yaptığı açıklamalar Mübarek yönetimi tarafından olumsuz karşılanmış ve Türkiye'nin Kahire Büyükelçisi Avni Botsalı Mısır Dışişleri Bakanlığına çağrılarak Türkiye'nin olaylar karşısındaki tutumuna tepki gösterilmiştir. Ayrıca Mısır Dışişleri Bakanı Ahmet Ebul Geyt Mısır'daki gelişmelere yönelik Türkiye'nin yaklaşımına ilişkin olarak tepkisini sunduğu bir mektubu Türkiye'ye ilemiştir (Telci, 2012, s. 235).

B. MUHAMMED MURSİ DÖNEMİ: TÜRKİYE-MISIR İLİŞKİLERİNDE YAKINLAŞMA

Mısır dış politikası, Kral Faruk'un 1952 yılında Hür Subaylar Darbesi ile devrilmesinin ardından 1953'te kurulan cumhuriyet dönemi boyunca dört cumhurbaşkanının (Nâsır, Sedat, Mübarek) otoriter yönetimi ile şekillenmiştir. Yeniden çok partili hayata geçişin⁸ 1976 yılında mümkün olduğu Mısır siyasi hayatında bunun tek istisnası, 25 Ocak 2011'de kitlelerin yaptığı devrimle

⁸ Mısır'da yeniden çok partili hayata geçiş, Sedat'ın başlattığı liberalleşme hareketinin önemli gelişmelerinden biri olmuştur. Bu dönemde 1974-1977 yılları arasında tek parti sisteminde çeşitli değişikliklere gidilmiştir. Önce Arap Sosyalist Birliği içinde "menâbir" denilen muhtelif siyasî organizasyonlar teşkil edilmiş; ardından Mayıs 1977'de bu parti kapatılarak yeni partiler kurulmuştur. Bkz. (*Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 1995, s. 266).

Mübarek döneminin sona ermesinin ardından sadece bir yıl boyunca ülkeyi yönet(ebil)en Mursi olmuştur.

Mübarek'in otuz yıla yakın süren iktidarının sona ermesinin ardından yapılan seçimlerde Muhammed Mursi oyların yüzde 51'ini alarak Mısır'ın ilk defa serbest ve şeffaf bir seçimle iş başına gelen cumhurbaşkanı olmuştur. Türkiye Mübarek sonrası dönemde Mursi'ye destek vermiştir. Mısır'da yönetimin değişmesinin ardından kısa bir süre sonra iki ülke arasındaki karşılıklı temaslar, Mısır ve Türkiye ilişkilerinin yeni dönemde ivme kazanan bir işbirliği sürecine girdiğinin işaretlerini vermiştir. İlgili dönemde Mısır'a ilk resmi ziyareti 3 Mart 2011'de Cumhurbaşkanı Abdullah Gül yapmıştır. Ziyarete Dışişleri Bakanı Ahmet Davutoğlu'nun da eşlik ettiği Cumhurbaşkanı Gül, Yüksek Askeri Konsey Başkanı General Tantavi ile Millî Savunma Bakanlığı'nda bir görüşme gerçekleştirmiştir. Gül ziyaret sonrasında yaptığı açıklamada, Türkiye'nin tecrübelerini açık yüreklilikle Mısır'lı muhataplarıyla paylaştıklarını ve öngörülerin dile getirildiğini belirtmiştir (Sabah, 2011b).

Mısır'a bir başka üst düzey ziyaret, 2011 yılının Eylül ayında Başbakan Erdoğan tarafından Mısır, Tunus ve Libya'yı da kapsayan bölgesel bir ziyaret programı çerçevesinde gerçekleştirilmiştir. Mısır'ın başkenti Kahire'de Mısır halkı tarafından geniş bir katılımı karşılanan Erdoğan, Yüksek Askeri Konsey Başkanı Mareşal Tantavi ile ve Mısırlı mevkidaşı Essam Şerif'le görüşmüştür. Bu ziyarette Mısır'la 'Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyi'nin (YDSK) kurulmasına ilişkin 'Ortak Siyasi Bildirge' de imzalanmıştır. İmza töreninin ardından yapılan basın açıklamasında konuşan Şerif, Kahire ve Ankara arasındaki siyasi ve ekonomik işbirliğinin artırılması için bütün mekanizmaların hayata geçirileceğini belirtmiştir. Erdoğan ayrıca Arap Birliği'ne de bir ziyaret gerçekleştirmiş ve Dışişleri Bakanlar Konseyi'nde yaptığı açılış konuşmasında, bölgede yaşanan ayaklanmaları "halkların zaferi" olarak nitelmiş ve yapılan devrimlerin ancak bu ülkelerde demokratik düzen yerleştiğinde başarıya ulaşacağını vurgulamıştır (Sabah, 2011c). Erdoğan anılan ziyarette el-Ezher Şeyhi, Mısır Müftüsü ve Kıpti cemaati lideri ile görüşmüş, Arap Birliği eski Genel Sekreteri Amr Musa, Uluslararası Atom Enerjisi Ajansı eski başkanı Muhammed El-Baradei ve Filistin Ulusal Yönetimi Başkanı Mahmud Abbas'la da temaslarda bulunmuştur (Sabah, 2011d).

Başbakan Erdoğan'ın 2011 yılında gerçekleştirdiği ziyaret sırasında kurulan Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyi'nin ikinci toplantısı ise 16-17 Kasım 2012 tarihlerinde Kahire'de gerçekleştirilmiş ve iki ülke arasında 27 anlaşma imzalanmıştır (Yeni Şafak, 2012a). Söz konusu YDSK mekanizması çerçevesinde iki ülke arasında kurulan Yüksek Düzeyli Ticari İstişare Mekanizması'nın (YDTİM) toplantısı 16 Kasım 2012 tarihinde yapılmıştır. İki ülke arasındaki ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi bağlamında bir diğer önemli işbirliği mekanizması olan Türk-Mısır İş Konseyi'nin 10 Mayıs 2013 tarihli toplantısı ise Kahire'de düzenlenmiştir.

Özetle, Türkiye ile sınırlı bir ilişkiyi önceleyen Mübarek döneminin sona ermesiyle, Mursi liderliğindeki yeni dönemde Türkiye-Mısır ilişkileri önemli ölçüde gelişmiştir. 25 Ocak Devrimi sonrasında Mısır'a mali yardım konusunda en çok destek veren ülkelerden biri Türkiye olmuştur. Bu bağlamda Türkiye ve Mısır arasındaki yardım anlaşması Cumhurbaşkanı Muhammed Mursi'nin ve Başbakan Erdoğan'ın katılımıyla 30 Eylül 2012 tarihinde iki ülkenin maliye bakanları tarafından İstanbul'da imzalanmıştır. Anlaşmaya göre, üç yılı geri ödemesiz beş yıl vadeli kredinin ilk diliminin 30 Ekim 2012 tarihine kadar, ikinci diliminin ise 30 Ocak 2013 tarihine kadar Mısır'a transfer edilmesi kararlaştırılmıştır (Milliyet, 2012b). Mursi, anlaşmanın imzalandığı tarihteki ziyaretinde Adalet ve Kalkınma Partisi'nin kongresine de katılmış ve konuşmasında Türkiye'deki hükümetin 25 Ocak Devrimi sürecinde Mısır halkına verdiği destek için teşekkür etmiştir (Yeni Şafak, 2012b). Bununla birlikte Türk Eximbank tarafından, Türkiye'den Mısır'a ihraç edilecek mal ve hizmetlerin finansmanı amacıyla 1 milyar dolar tutarında finansman imkânı sağlanmasına ilişkin çalışmaların da devam ettiği ve 2013 içerisinde bu yardımın da gerçekleştirileceği duyurulmuştur. Mısır'daki ekonomik durumun olumsuz devam etmesi sonrasında Mayıs ayında Ankara, 250 milyon dolarlık yeni bir yardımı Kahire yönetimine iletteceğini belirtmiştir (Telci, 2013, s. 54).

C. 3 TEMMUZ 2013 DARBESİ SONRASI TÜRKİYE-MISIR İLİŞKİLERİ

Uzun yıllardır yapısal bir kriz içerisinde olan Mısır ekonomisinin, Mursi döneminin son aylarında toplumdaki huzursuzluğu açığa çıkaracak biçimde belirgin hale gelmesi, Müslüman Kardeşler'e ve Mursi'ye karşı başlayan sosyal hareketlerin en büyük dayanağı olmuştur. Devrim sürecinde Mübarek karşıtlığında birleşen farklı grupların, Mursi iktidarı döneminde ortak bir gelecek tasavvuruna sahip olmamasının bir uzantısı olarak, bu kesimler arasında devrimin kazanımlarının paylaşımı yönünde gerilimlerin öne çıkması söz konusu olmuştur. Dolayısıyla eski rejim yanlıları bu farklı devrimci saflar arasındaki gerilim alanlarından kolaylıkla beslenerek, ülkedeki İslâmcı-Selefi rekabetini ve Seküler-İslâmcı çatışmasını -basının da profesyonel bir biçimde araçsallaştırılmasıyla- çeşitli söylem ve manipülasyonlarla derinleştirmiştir. Bu noktada Türkiye'nin Mübarek sonrası Mursi iktidarını desteklemekle birlikte, ilgili dönemde Mısır'ın iç dinamiklerini de dikkate alan bir söylem benimsediğini hatırlamakta fayda var (Kavoğlu, 2017, s. 228). Zira ilgili dönemde Başbakan Erdoğan'ın Mısır'da laik bir anayasanın gerekliliğini vurgulayan açıklamaları olmuştur (HaberTürk, 2011b).

Eski rejim yanlılarının devrimci seküler ve liberal gruplar ile aynı safta konumlanması ve ordunun da desteğini almasıyla ortaya çıkan Temerrüd (İsyan)

Hareketi devrimden darbeye giden süreçte kritik bir rol oynamıştır.⁹ Seçimle iktidara gelen ilk Cumhurbaşkanı Mursi'nin istifa etmesi ve Cumhurbaşkanlığı seçimlerinin yenilenmesi talebiyle Temerrüd Hareketi önderliğinde ülke genelinde gerçekleştirilen protestolar, 27 Haziran 2013'ten itibaren göstericilerin Tahrir başta olmak üzere meydanları doldurmasına zemin hazırlamıştır (Telci, 2018, s. 184-192). Mısır'daki Müslüman Kardeşler karşıtı ve eski rejim yanlısı medya kuruluşlarının bu gösterileri, Mısır toplumunun bölünmüşlüğü ve iç savaş tehlikesi olarak değerlendirmesinin de etkisiyle, Mısır ordusu 1 Temmuz'da taraflara uzlaşmaları için 48 saat süre verdiğini ve bu durumun çözülmemesi halinde ordunun üzerine düşen görevi yerine getireceğini içeren bir açıklama yayınlamıştır. Bu uyarının ardından Mursi'nin istifa edeceği beklentileri artmış olmakla birlikte Mursi istifa konusuna yanaşmayacağını açıklamıştır (Youtube, 2013). 3 Temmuz 2013'te ise Genelkurmay Başkanı Abdül Fettah El Sisi önderliğindeki Mısır Silahlı Kuvvetleri gerçekleştirdiği darbe ile yönetime el koymuştur. Ülkede darbe sonrasında yaşananların gösterdiği üzere, aslında bu gösteriler planlı bir biçimde ülkedeki gerginliği tırmandırarak darbeye meşruiyet kazandırmıştır. Darbenin ardından Mısır'daki siyasal ve ekonomik kaos giderek artmış, binlerce insan hayatını kaybetmiş ve tutuklanmış; yüzlerce darbe karşıtı ise idam cezasına mahkum edilmiştir.

Anayasanın askıya alınarak Muhammed Mursi'nin görevden alınmasıyla sonuçlanan askeri darbe, Mısır-Türkiye ilişkilerini önemli ölçüde etkilemiştir. Türkiye, Mısır'ın ilk sivil Cumhurbaşkanı Mursi'nin görevine son veren darbeye sert tepki göstermiştir. Türkiye'deki resmi mercilerin yanı sıra muhtelif siyasi ve sivil toplum hareketlerinden yapılan açıklamalarda da askeri darbe kınanmıştır. Bu bağlamda Türkiye'nin 3 Temmuz 2013'te gerçekleşen askeri darbeyi ülkedeki devrim sürecinin sonlandırılması hedefiyle yapılan bir hamle olarak değerlendirdiği söylenebilir. Mısır'ın bu süreçteki tepkisi ise, Türkiye ile ilişkilerinin seviyesini düşürmek olmuştur. Mısır'ın istikrar ve gelişmesinin ancak halkın iradesine saygıyla mümkün olabileceği görüşünü savunarak demokratik süreci destekleyen ve bu çerçevede darbeye karşı bir tavır alan Türkiye'nin karşısında Mısır yönetimi, Türkiye Büyükelçisi'ni 'istenmeyen kişi' ilan ederek karşılık vermiştir. Mısır askeri rejimine karşılık Türkiye de mütekabiliyet ilkesi gereğince Mısır Büyükelçisi'nden ülkeyi terk etmesini istemiştir. Başka deyişle, Türkiye'nin 23 Kasım 2013'te Mısır'la diplomatik ilişkileri maslahatgüzar seviyesine indirmesi kararı, Mısır yönetiminin aldığı karara karşılık bir tepki olarak alınmıştır. Mısır'da Türk Büyükelçisi'nin ülkeyi terk etmesinin istenmesi ile ilgili devlet kademesinden yapılan ilk açıklamalar bu tespiti doğrular niteliktedir. Nitekim Mısır'la diplomatik ilişkilerin

⁹ Darbe sonrasında Temerrüd Hareketi'nin siyasi parti kurmasına izni verilmeyerek siyasi süreçten dışlanmıştır. "Darbeye darbe denilmemesini" meşrulaştıran bir oluşum olarak nitelendiği Temerrüd Hareketi ile ilgili darbeden kısa bir süre sonra yazılmış ufuk açıcı bir köşe yazısı için bkz. Hanioglu, (2013).

maslahatgüzar seviyesine indirilmesiyle ilgili olarak Dışişleri Bakanı Ahmet Davutoğlu Mısır'ın, Türkiye'nin Kahire Büyükelçisi Hüseyin Avni Botsalı'yı 'istenmeyen kişi' ilan edip, ilişkileri maslahatgüzar seviyesine düşürme yönündeki kararının ardından mukabil adımların atıldığını ifade etmiştir. 2012 yılında Mısır'la yüksek düzeyli stratejik işbirliği çerçevesinde onlarca anlaşma imzalandığını, bu ülkeye ciddi mali kaynaklar sağlandığını hatırlatan Davutoğlu, 'Türkiye'nin her zaman Mısır halkının yanında olacağını ancak kimsenin Türkiye'den, halkın iradesine saygı göstermeyenlere saygı duymasını beklememesi gerektiğini' kaydetmiştir (CNN Türk, 2013). Mısır'la diplomatik ilişkilerin maslahatgüzar seviyesine indirilmesine Cumhurbaşkanı Abdullah Gül, olağanüstü bir dönmeden geçildiğine vurgu yaparak Türkiye ile Mısır arasındaki bu durumun geçici konjonktürel bir durum olduğunu ifade etmiş ve sözlerine şöyle devam etmiştir: "Mısır'ın demokrasiye geçmesini temenni ederiz. Türkiye ve Mısır Akdeniz'in iki yakasında bir elmanın iki yarısı gibidir. Güneyde Mısır gibi büyük bir devlet, kuzeyinde Türkiye gibi büyük bir devlet vardır. Tarih boyunca çok önemli ilişkilerimiz olmuştur. Mısır'da olup bitenlerden çok üzüldük. Ümit ediyorum, bu ilişkiler ileride tekrar rayına oturur" ifadelerini kullanmıştır (Sabah, 2013). Başbakan Recep Tayyip Erdoğan ise, Mısır'ın diplomatik seviyeyi düşürmesine ilişkin ayrıca bir açıklama yapmamış, tepkisini bir açılış vesilesi ile hitap ettiği kitleyi selamlarken eliyle Rabia işareti yaparak vermiştir (Akşam, 2013). Diğer taraftan darbe, iki ülke arasındaki askeri ilişkilere de olumsuz yansımıştır. Türkiye ile Mısır deniz kuvvetlerinin 21-28 Ekim tarihleri arasında birlikte yapmayı planladığı 2013 Dostluk Denizi Tatbikatı Mısır tarafından iptal edilmiştir (Anadolu Ajansı, 2013).

Darbe sonrasında Mısır'da siyasal alanın yeniden düzenlenmesi bağlamında cumhurbaşkanlığı seçimleri yapılmıştır. 2014'te yapılan ve katılımın yüzde 47 düzeyinde kaldığı cumhurbaşkanlığı seçimini Eski Savunma Bakanı ve Genelkurmay Başkanı Sisi yüzde 97 oy alarak kazanmıştır. Böylelikle 1950'li yıllarda Nâsır ile başlayan ordu kökenli cumhurbaşkanlarının son örneği olmuştur. Yeni Anayasa ve parlamento seçimleri de yine ordunun kontrolünde gerçekleştirilmiştir. 3 Temmuz Mısır darbesinin Türkiye dışındaki uluslararası aktörlerden önemli bir tepki almaması, aksine gerek Suudi Arabistan ve Birleşik Arap Emirlikleri'nin darbe sonrasındaki malî desteği gerekse yeni yönetimin başta Batılı ülkeler olmak üzere uluslararası aktörler nezdinde kabul görmesi Sisi liderliğindeki Mısır'ın iktidarını pekiştirmesi bağlamında önemli bir avantaj sağlamıştır. 2014 yılındaki oylamada katılım oranı düşük kaldığı için iki günlük oylamanın bir gün daha uzatılmasına rağmen bu defa katılımın yüzde 41'de kaldığı 2018 yılı cumhurbaşkanlığı seçiminde Sisi, yüzde 97,1 oyla tekrar seçilmiştir (Deutsche Welle, 2018a). 26-28 Mart 2018 tarihlerinde yapılan cumhurbaşkanlığı seçiminde, diğer rakipler gözaltılar ve baskılar nedeniyle seçimlerden çekildiği için Sisi'nin karşısında yalnızca bir aday, Ghad (Yarın) Partisi'nin liderliğini yapan Musa Mustafa Musa yer almıştır. Uzun süredir Sisi'ye destek olduğu bilinen Musa'nın 'göstermelik bir aday' olduğu yönünde

değerlendirmeler yapılmıştır. Zira Gihad Partisi, liderleri yarışa son dakikada dâhil olmadan önce Sisi'ye ikinci dönemi için desteğini açıkça duyurmuştur. Sisi'nin seçimlerde elde ettiği sonuca, Mursi liderliğindeki kısa süreli Müslüman Kardeşler iktidarının ardından Sisi döneminde ülkedeki ekonomik durumun daha da kötüleşmesinin yol açtığı değerlendirilmektedir. Yeni idari başkent ve Süveyş Kanalı'nın genişletilmesi gibi mega projeler yüzünden devletin daha fazla borçlanmasıyla, Mısır'ın Uluslararası Para Fonu'ndan (IMF) yardım istemek zorunda kalması ve IMF ile diğer kreditorlerin kredi taahhütlerini yapısal reform şartına bağlamaları Sisi iktidarının elini zayıflatan hususlar olarak belirtilmektedir (Deutsche Welle, 2018b).

Mısır'da Mursi yönetimini antidemokratik bir biçimde sonlandıran 3 Temmuz 2013 askeri darbenin ardından Mısır'ın Libya'ya yönelik dış politika söylemlerinde yaşanan değişim de Türkiye-Mısır ilişkilerinin politik ayağında bazı ayrışmaları beraberinde getirmiştir (Mason, 2017, s. 137). Mısır'da darbe sonrasında kurulan yönetimin Libya'daki Müslüman Kardeşler hareketini etkisiz kılmaya çalışan General Halife Hafter ile ilişkileri bu ayrışmanın gerekçesini oluşturmaktadır. Esasında Türkiye Libya'daki bir siyasi kesimin diğerleri üzerinde mutlak hâkimiyet kurarak ülkeyi tek başına yönetmesinin zor bir ihtimal olduğunun farkında olup, bu nedenle Libya'daki siyasi aktörlerin hepsiyle olumlu ilişki kurmaya çalışmıştır. Ancak muhtelif siyasal aktörler arasında, Müslüman Kardeşler ve diğer İslamcı unsurların Türkiye'ye karşı en az önyargılı duran kesim olmaları, Ankara'nın onlarla orantısız bir yakınlık içinde olduğu algısının ortaya çıkmasına yol açmıştır (Baştürk, 2014). Bu bağlamda darbe sonrası Mısır yönetimi Türkiye'nin Libya konusundaki politikalarından rahatsızlık duymaktadır. Türkiye-Mısır ilişkilerinin, Mısır'daki darbenin Libya'daki siyasi gelişmelere yansımından etkilendiği, Mısır yönetiminin konuyu Arap Parlamentosu'na da taşımasından da anlaşılmaktadır. 10 Şubat 2018'de Kahire'de düzenlenen Arap Parlamentoları Başkanları 3. Kongresi'nde Mısır ve Libya'nın içişlerine karıştığı gerekçesiyle Türkiye aleyhinde kınama kararı çıkartılmıştır (Anadolu Ajansı, 2018).

Darbe sonrası Sisi döneminde, Türkiye-Mısır diplomatik ilişkileri açısından 14-15 Nisan 2016 tarihlerinde İstanbul'da gerçekleştirilen 13. İslam İşbirliği Teşkilatı (İİT) Zirvesi bir diğer önemli bir kırılma olmuştur. Bu zirve ile Türkiye, Mısır'dan İİT dönem başkanlığı iki seneliğine devralmıştır. Zirveden önce, dönem başkanlığını Mısır'dan Türkiye'ye devretmek üzere Mısır'dan hangi düzeyde temsilci gönderileceği konusu ve Suudi Arabistan'ın Mısır ve Türkiye arasında arabuluculuk yaptığı iddiaları Arap medyasında yer almıştır (Al-Ahram Weekly, 2016). 3 Temmuz darbesinden sonra Türkiye ve Mısır arasında yaşanan gerilimin ardından iki ülke arasındaki ilk diplomatik temas olarak zirveye, alt seviyede bir müsteşar ya da bakan yardımcısı yerine Mısır Dışişleri Bakanı Semih Şükri'nin katılması kayda değer bir mesaj olmuştur.

2018 yılına gelindiğinde iki husus Mısır ve Türkiye arasında söylem düzeyinde gerginliğe yol açmıştır. Bunlardan biri Akdeniz'deki doğalgaz yataklarına ilişkin Mısır ile Güney Kıbrıs Rum Yönetimi (GKRY) arasında imzalanan anlaşma ile ilgilidir. Dışişleri Bakanı Mevlüt Çavuşoğlu'nun bir Yunan gazetesine verdiği demeçte, Mısır ile GKRY arasında Münhasır Ekonomik Bölge'lerin belirlenmesine ilişkin imzalanan anlaşmanın uluslararası hukuka göre herhangi bir geçerliliğinin olmadığını söylemesi üzerine, Mısır Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü 7 Şubat 2108 tarihinde yaptığı açıklamada, anlaşmanın Kıbrıs ile Mısır arasında olduğu ve başka tarafları ilgilendirmediği; konunun Mısır'ın egemenliği ile doğrudan ilgili olduğunu belirtmiştir (Al-Monitor, 2018a; Reuters, 2018). Ancak konuyla ilgili Mısır yönetimi Türkiye tarafından yapılan açıklamalara alt seviyeden cevap vermesi, cumhurbaşkanlığı veya başbakanlık seviyesinde Türkiye karşıtı ciddi bir açıklama yapılmaması dikkat çekicidir. İkinci gerginlik konusu ise, Mısır Dışişleri Bakanlığı tarafından Türkiye'nin Afrin'de gerçekleştirdiği harekât hakkında Suriye'deki sivililerin haklarını ihlal ettiği ve insani krizi derinleştirdiği yönünde ifadeler içeren 19 Mart 2018 tarihli açıklaması üzerine gündeme gelmiştir (Karar, 2018; Egypt Today, 2018). Türkiye Dışişleri Bakanlığı konu ile ilgili olarak resmi bir açıklama yapmıştır. Açıklamada Zeytin Dalı Harekâtı'nın Suriye'deki siyasi çözüm çabalarını baltaladığı iddiasının tamamen asılsız olduğu vurgulanmış ve "Mısır'ın Suriye topraklarını işgal etmeye yeltenen PYD/YPG gibi terör örgütlerine arka çıkmak yerine, Suriye ihtilafının çözümü konusunda samimi çaba göstermesi ve bu şekilde Arap Dünyasına bir katkıda bulunması" beklendiği ifade edilmiştir (T.C. Dışişleri Bakanlığı, 2018). Bu konuda da tarafların fikir ayrılığı resmi açıklamalar üzerinden ortaya konulmuş, her iki ülkenin üst düzey yetkililerden bölgenin iki eksen ülkesi arasındaki gerginliği pekiştirecek açıklamalar yapılmamasına özen gösterilmiştir. Bu bağlamda, iki ülke arasındaki gerilim alanlarına rağmen, Türkiye ve Mısır yönetimlerinin gerginliği tırmandırmama konusunda hassas davrandıkları söylenebilir.

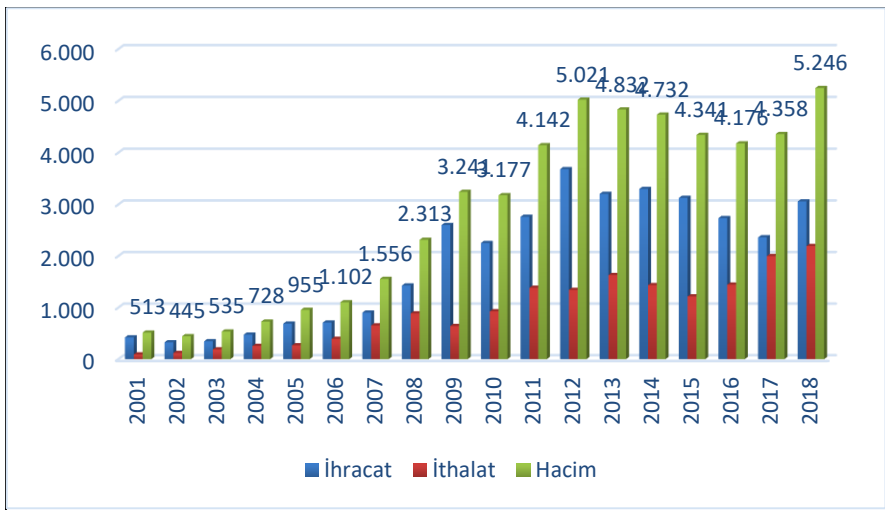
III. İLİŞKİLERDEKİ OTONOMİ: EKONOMİ

A. MISIR-TÜRKİYE SERBEST TİCARET ANLAŞMASI: ARTAN TİCARİ İLİŞKİLER

Türkiye-Mısır ilişkilerinde siyasal yakınlaşma beraberinde ekonomik işbirliği düzeyini geliştirirken, siyasal sorunların yaşandığı dönemlerde bile ekonomik öncelikler her zaman önemli konumunu korumuş ve ekonomik ilişkilerin sürdürülebilirliği sağlanmıştır. İlişkilerin geliştirilmesinde öne çıkan mekanizmalardan Serbest Ticaret Anlaşması (STA) bağlamında bakıldığında, Türkiye-Mısır STA'nın, ritmik diplomasi ilkesini ve ekonomik karşılıklı bağımlık yaklaşımını benimseyen yeni dönem Türk Dış Politikasının bir uygulaması olarak ortaya çıktığı söylenebilir.

Türkiye'nin 2000'li yıllardan beri uyguladığı ritmik diplomasinin bir gereği olarak 2000'li yılların başından itibaren Türkiye ve Mısır arasında cumhurbaşkanı, başbakan ve bakanlar düzeyinde çok sayıda resmi ziyaret gerçekleştirilmiştir. 2004-2010 yılları arasında Cumhurbaşkanı Mübarek Türkiye'yi iki kere ziyaret etmiştir. Bu ziyaretlerde ikili ilişkilerin ve işbirliğinin önemine dikkat çeken temaslarda bulunulmuştur. Türkiye-Mısır STA da işte bu konjonktürde, Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer'in 27 Aralık 2005 tarihinde Mısır'a gerçekleştirdiği ziyaret sırasında Kahire'de imzalanmış ve 1 Mart 2007'de yürürlüğe girmiştir. İkili ilişkilerde yakalanan yakınlaşma trendi ile birlikte, Türkiye-Mısır arasındaki dış ticaret hacmi 2003 yılından beri sürekli artmış, 2005 yılında imzalanan STA'nın yürürlüğe girdiği 2007 yılından sonra ise, özellikle Mısır'a yönelik ihracatta yaşanan (2008'de yüzde 58'lik) sıçramanın etkisiyle kademeli olarak artmıştır. İkili ticaret hacmindeki bu artış 2008-2009 küresel krizinden etkilenmeyerek, özellikle Türkiye'nin Mısır'a ihracatında yaşanan yüzde 82'lik artışın etkisiyle 2009 yılında belirgin hale gelmiş ve 3 milyar doları aşmıştır. İki ülke dış ticaret hacmi 2010 yılında yaşanan yüzde 2'lik küçük ölçekli düşüşün ardından tekrar yükselişe geçmiştir. 25 Ocak devrimi sonrası iki ülke politik ilişkilerindeki sıçramanın da etkisiyle 2012'de 5 milyar doları aşmıştır. 2013 yılına gelindiğinde ise, 3 Temmuz darbesinin ardından siyasi ve diplomatik ilişkilerde yaşanan soğuma ticari ilişkilere sınırlı bir biçimde yansımış ve iki ülke arasındaki ticaret hacminde, büyükelçilerin gönderilmesi de dahil yaşanan siyasi krizin boyutlarına rağmen oldukça düşük (yüzde 3,8) sayılabilecek bir azalma söz konusu olmuştur (Bkz. Grafik 3).

Grafik 3: Türkiye-Mısır Dış Ticareti (2001-2018)
(Milyon Dolar)

Kaynak: TÜİK verileri baz alınarak hazırlanmıştır.

3 Temmuz 2013'te Mısır tarihinin ilk ve tek demokratik ve şeffaf seçimlerle göreve gelmiş cumhurbaşkanı olan Muhammed Mursi'nin askeri darbe ile Mısır yönetiminden uzaklaştırılmasının ardından Türkiye ve Mısır arasında siyasal ve diplomatik anlamda yaşanan ciddi gerginliğe rağmen iki ülke ticaret hacminde yaşanan düşüş beklenenin aksine çok fazla olmamıştır. Grafik 3'ten de görüleceği üzere Mısır ve Türkiye arasında yaşanan gerilimin karşılıklı ticaret hacmine ciddi bir olumsuz etkisi olmamış ve ekonomik ilişkiler mevcut düzeyini korumuştur. Yalnızca 2013 yılında ülkedeki çatışma ve kaos ortamı Mısır halkının alım gücünü düşürerek Türkiye'den bu ülkeye yapılan ihracatın görece azalmasına yol açmıştır. TÜİK verilerine göre, 2013 yılında Mısır'a yapılan ihracat yüzde 13 oranında düşerek 3.203 milyon dolar seviyesine gerilemiştir. Buna rağmen bu ülkeden ithalatta ise yüzde 21'lik bir artış söz konusu olmuştur. Denilebilir ki, darbe sonrasında iki ülke arasında siyasi alanda yaşanan gerginlikler ekonomik işbirliğini yoğun bir biçimde etkilememiştir (Telci, 2019, s. 124). Başta iş çevreleri olmak üzere her iki ülkedeki dış politika aktörleri, 2005'te başlayan ve Mursi döneminde ivme kazanan ekonomik ilişkilerin zarar görmemesi için siyaset ile ekonomiyi ayırıştırma gerekliliği üzerinde durmuşlardır. Nitekim Muhammed Mursi'nin görevden uzaklaştırılmasından sonra kurulan ilk hükümetin Sanayi ve Ticaret Bakanı Münir Fahri Abdunnur ticari ilişkiler ile siyasi ilişkilerin ayrı tutularak ekonomideki işbirliğinin devam ettirilmesine yönelik yaklaşımı resmi ağızdan dile getiren ilk isim olmuştur. Mısır'lı Bakan, iki ülke arasındaki serbest ticaret anlaşmasının yürürlükte olduğunu ve Mısır hükümetinin anlaşmayı yeniden değerlendirmekle ilgili bir gündemi olmadığını belirtmiştir. Benzer şekilde Mısır-Türk İş Konseyi Başkanı Adil el Lemi de ekonomik ilişkilerin politik ve diplomatik olaylardan etkilenmeyeceğini dile getirmiştir (Bakeer, 2013).

Doğrusu bu açıklamalarla paralel bir biçimde, Türkiye ve Mısır arasındaki siyasal gerginliğin dış ticarete pek yansımadağı açıktır. Zira 2013'te yüzde 4 olan toplam dış ticaret hacminde yaşanan azalma, 2014 yılında sadece yüzde 2 düzeyinde gerçekleşmiştir.¹⁰ Buradan hareketle, iki ülke hükümetlerinin siyasi hususlarda uzlaşmaya yönelik iradeleri olmasa dahi, ilişkilerdeki ekonomik boyutu ayrı tutarak daha önce tesis edilmiş olan işbirliğini devam ettirme eğiliminde oldukları, bunun da ekonominin politik söylem ve eylem düzeyinden bağımsız, kendi rasyonallitesi ekseninde şekillendiği söylenebilir.

Bu noktada Türkiye ve Mısır ekonomilerinin birbirlerini tamamlayıcı yönleri ve Mısır'ın birtakım temel ürünlerde Türkiye'ye bağımlı olması siyasal gerilimin ekonomiye yansımaları engelleyen önemli bir faktör olarak ortaya çıkmaktadır. Türkiye'nin Mısır'a yaptığı ihracatın sektörel dağılımı incelendiğinde enerji ürünleri, özellikle de petrol yağlarının öne çıktığı

¹⁰ Bu önemsiz düşüş büyük ölçüde Mısır'dan yapılan ithalattaki düşüşle ilintili olmuştur. Nitekim 2014 yılında Türkiye'nin Mısır'a ihracatı yüzde 3 oranında artarken, bu ülkeden ithalatı ise yüzde 12 oranında düşmüştür.

görülmektedir.¹¹ Mısır'ın enerji tüketim miktarının 2008 yılından beri enerji üretim miktarını geçmesi nedeniyle, ülkenin tüketim miktarını karşılamak amacıyla bu tarihten itibaren ham petrol ve işlenmiş petrol ürünleri ithal edilmeye başlanması bu durumun itici gücünü oluşturmuştur. Mısır'ın Türkiye'den yaptığı enerji ithalatı dışında demir-çelik ürünleri de öne çıkmaktadır. 3 Temmuz darbesi sonrasında Mısır'a yönelik ticarete Türkiye'nin önde gelen ihraç ürünlerinden demir-çelik ürünlerine ilişkin yaşanan gelişmeler, siyasi gerilimin ekonomik alana yansımadağı yönündeki tespiti doğrulamaktadır. 2013'ün Kasım ayında Türkiye'nin Kahire'deki büyükelçisinin 'istenmeyen kişi' ilan edilmesinden kısa bir süre sonra, daha önce Türk demir-çelik ürünlerine uygulanan anti-damping vergisinin kaldırılması bu durumun somut bir göstergesi niteliğindedir.¹²

Bununla birlikte iki ülke arasındaki siyasi ilişkilerin seyri ile karşılaştırıldığında ekonomik alanda ciddi oranda olumsuz bir değişim yaşanmadığı görülmekle birlikte, iki ülke arasında 2012 yılında imzalanan Ro-Ro (Roll-on Roll-off) Anlaşmasının¹³ (Ro-Ro ve Karayolu Transit Taşımacılığı Alanında İşbirliğine Dair Mutabakat Muhtırası) Mısır tarafınca 2015 yılında yenilenmeyeceğinin açıklanmasının dış ticaret ilişkisi açısından olumsuz bir etki oluşturabileceğinden endişe edilmiştir. Mısır hükümeti, Mursi döneminde imzalanan ve 23 Nisan 2015 tarihinde sona eren deniz ticaret anlaşmasını uzatmama yönünde aldığı kararı anlaşmanın süresinin dolmasına yakın bir tarihte açıklamıştır (Al Jazeera, 2015). Mısır yetkililerince bu anlaşmanın yenilenmeyeceğinin açıklanması üzerine, dönemin Türkiye İhracatçılar Meclisi

¹¹ Mısır, esas itibariyle Türkiye'nin petrol yağı ihracatında en büyük payı alan ülke olarak önemli bir yere sahiptir. T.C. Ticaret Bakanlığı verilerine göre, 2013 yılında dünyaya yapılan petrol yağı ihracatının yüzde 17'lik kısmı Mısır'a yapılmıştır.

¹² Mısır Sanayi ve Dış Ticaret Bakanlığı tarafından "Demir-Çelik Filmaşın ve Çubuk" (7213 ve 7214 GTİP'li) ithalatına karşı 28 Kasım 2012 tarihinde bir korunma önlemi soruşturması açılmıştır. Dava kapsamında 2 Aralık 2012 tarihinde yüzde 6,8 oranında geçici koruma önlemi vergisi konulmasının ardından 20 Haziran 2013 tarihinde önlem kaldırılmıştır. 21 Kasım 2013 tarihinde Mısır Resmî Gazetesinde yayımlanan karara göre dava önlemsiz olarak kapatılmıştır. İlgili ürünlerin Mısır pazarında ihracatına dair herhangi bir ticaret politikası önlemi söz konusu değildir.

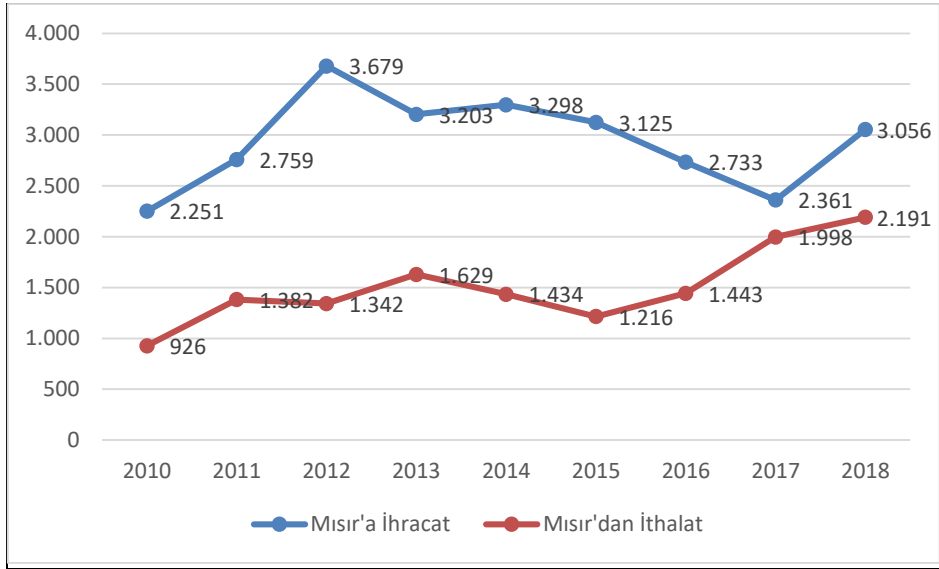
¹³ Körfez ülkelerine yönelik taşımacılık 2002 yılına kadar Irak üzerinden yapıyorken, Irak'ın ABD tarafından işgalinden sonra yeni rota Suriye olmuştur. 2011'den sonra Suriye'deki iç savaşın başlamasıyla, Türkiye'nin Suriye üzerinden yaptığı ticaret sekteye uğrayınca Mısır hattı oluşmuştur. Suriye'deki iç savaşın ardından, Türkiye-Mısır Ro-Ro seferleri bağlantılı karayolunu transit kullanma anlaşması ile sorun by-pass edilmiştir. Türk mallarının Körfez'e daha kolay gitmesini temin için 22 Nisan 2012'de imzalanan anlaşma sayesinde Mersin ve İskenderun Limanı ile Mısır limanları arasında deniz yolu açılmıştır. Böylelikle Mersin ve İskenderun limanlarından kalkan Ro-Ro gemileri, Mısır üzerinden karayoluyla Kızıldeniz'e, buradan Ro-Ro ile Suudi Arabistan'ın Duba Limanı'na geçebilmiştir. Suriye üzerinden giden karayoluna göre zaman ve maliyet biraz artsa da Ticaret Bakanlığı'nın sağladığı birtakım destekler ile Türk ihracatçılarının rekabetçiliği korunabilmiştir. Suriye krizinden sonra alternatif güzergâh olarak düşünülen Mısır'a Ticaret Bakanlığı sefer başına 1000 dolar navlun desteği vermiştir. Ancak bu teşvik Ağustos 2013 itibariyle kaldırılmıştır.

(TİM) Başkanı Mehmet Büyükekşi'nin yaptığı "Gelişmiş ülkelerde ticaret ve siyaset ayrı gidiyor. Türkiye'nin siyaset yaptığı ülkelerde de bunun böyle olması gerekiyor" yönündeki açıklaması (Deniz Haber Ajansı, 2014), Mısır tarafınca karşılık bulmamış ve geçerlilik süresi 23 Nisan 2015'te dolan anlaşma yenilenmemiştir. Bunun üzerine, gerek yeni yönetimle yaşanan siyasal sıkıntıların ekonomik alana yansdığı Ro-Ro sorununun çözümü için gerekse Türk firmalarının Mısır'da yaşadığı sorunları gündeme getirmek amacıyla yeni Türk Dış Politika aktörlerinden TOBB devreye girmiştir. TOBB Başkanı Rifat Hisarcıklıoğlu'nun üç kişilik heyetle Ro-Ro krizinin çözümü amacıyla 7-9 Kasım 2015 tarihlerinde Mısır'a yaptığı ziyaret iki yıl aradan sonra Mısır'a gerçekleştirilen ilk üst düzey ziyaret olmuştur (Hürriyet, 2015). 3 Temmuz darbesinin ardından uzun bir aradan sonra Türk heyetinin gerçekleştirdiği bu ziyaretin 'yeni diplomatlar' olarak nitelenen işadamları tarafından yapılmış olması, Türkiye-Mısır ilişkilerinin siyasal ve ekonomik olarak ayrı ayrı değerlendirilmesi yönünde Türk tarafının iradesini ortaya koymuştur. Buna mukabil, söz konusu anlaşmanın yenilenmemesi iki ülke ticaret ilişkileri bağlamında yeni bir duruma yol açmıştır. Anlaşmanın geçerliliğinin olmadığı son iki yıl için her ne kadar ikili ticarete bir aksama olmayıp, dış ticaret hacminde yakalanan ivmede bir düşüş olmasa da ticaret avantajı anlamında Mısır lehine bir değişim söz konusu olmuştur. Nitekim 2016 ve 2017 yıllarında Türkiye'nin Mısır'a ihracatı sırasıyla yüzde 12,5 ve yüzde 13,6 oranında düşerken, Mısır'dan yapılan ithalatta 2016'da yüzde 18,7'lik, 2017'ye gelindiğinde ise yüzde 38,4'lük ciddi bir artış olmuştur. Dolayısıyla 2017 yılına gelindiğinde iki ülke dış ticaret hacminin yeniden artmakla birlikte, söz konusu anlaşmanın Mısır tarafından yenilenmeyişi Türkiye'nin ihracatının düşmesine yol açtığı, dolayısıyla toplam dış ticaret hacmindeki artışta Mısır'dan yapılan - özellikle de kimyasal ürünler, tekstil, plastik ve kauçuk mamullere ilişkin ithalatın etkili olduğu gözlemlenmektedir (Al-Monitor, 2018b). Nitekim Mısır'a yönelik ihracatın toplam ihracat içindeki payı 2012 yılındaki yüzde 2,4 seviyesinden 2016'da yüzde 1,6; 2017 yılına gelindiğinde ise yüzde 1,5'e düşmüş ve 2017 yılı itibarıyla Mısır, Türkiye'nin Afrika kıtasında en çok ihracat yaptığı ülke konumunu sürdürmekle birlikte, toplamda en çok ihracat yaptığı 19'uncu ülke olmuştur. Bununla birlikte, her iki ülke iş çevrelerinin ilişkilerin ekonomik ayağının geliştirilmesi yönündeki eğilimleri devam etmektedir. Nitekim DEİK/Türkiye-Mısır İş Konseyi çatısındaki Türk iş dünyası heyetinin uzun bir aranın ardından, 12 Mart 2017 tarihinde Mısır'ın başkenti Kahire'yi ziyaret etmesi ve ziyaret kapsamında 15'inci Türkiye-Mısır İş Konseyi Ortak Toplantısının gerçekleştirilmesi bu tespiti doğrulamaktadır (Hürriyet Daily News, 2017). 2017 yılında iş çevreleri arasında diyalogun yeniden tesis edilmesinin 2018 yılı verilerine yansdığı söylenebilir. Grafik 3'ten de izleneceği gibi, 2018 yılı verileri iki ülke dış ticaret hacminin daha önce Mursi döneminde yakalanmış olan 5 milyar dolar seviyesini aştığı dikkat çekmektedir. Nitekim 2018 yılında Mısır'ın Türkiye'ye yönelik ihracatındaki artış 2017 yılındaki

sıçrama kadar olmasa da yaklaşık yüzde 10'luk bir sıçrama ile sürekliliğini devam ettirmiştir. Türkiye'den yapılan ithalatta ise yüzde 29.4'lük bir artış gerçekleşmiştir. Toplam iki ülke dış ticaret hacmin geçen bir önceki yıla göre yüzde 20.4'lük bir artışla 5 milyar 246 milyon dolar seviyesini yakalamıştır. Bu bağlamda Mısır'daki mevcut rejimle siyasi ilişkilerdeki mesafeli tutumun ekonomik ilişkiler bağlamında ciddi bir yansıması olmadığı söylenebilir.

Grafik 4: Türkiye-Mısır Dış Ticareti (2010-2018)
(Milyon Dolar)

Kaynak: TÜİK verileri baz alınarak hazırlanmıştır.

B. EKONOMİNİN HASSAS NOKTASI YATIRIM İLİŞKİLERİ BAĞLAMINDA TÜRKİYE-MISIR İLİŞKİLERİ

Ekonomilerin büyüme performansları için gerekli finansmanı sağlamakta önemli bir ekonomik parametre olan yatırımlar, ekonomik kalkınmada ihtiyaç duyulan teknoloji ve teknik uzmanlığın temini açısından da oldukça önemlidir. Yatırımlar, ticaret gibi diğer ekonomik ilişki kanallarından farklı olarak, ülkelerdeki siyasal ortamdan (istikrar ya da belirsizlikten) ve ülkeler arasındaki siyasal ilişkilerin düzeyinden daha fazla etkilenme potansiyeline sahiptirler. Bu genel eğilimle paralel olarak Türkiye-Mısır yatırım ilişkilerinde de benzer bir durum gözlemlenmektedir.

Türkiye-Mısır Yatırımların Karşılıklı Teşviki ve Korunması Anlaşması 4 Ekim 1996 tarihinde imzalanmış ve 31 Temmuz 2002 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Özellikle 2005 yılında imzalanan ve 1 Mart 2007 tarihinde yürürlüğe giren STA sonucunda Mısır ile Türkiye arasındaki ticaret hacmi 5 milyar dolar seviyesine ulaşırken anlaşmanın imzalanmasını müteakip iki ülke arası yatırım ilişkileri konusunda özellikle Türkiye kaynaklı tekstil ve hazır giyim yatırımcılarının Mısır'daki faaliyetleri nedeniyle, ciddi ölçüde bir hareketlilik yaşanmış Türkiye'nin yatırımları artış göstermiştir (Kirişçi, 2011, s. 39). Türk doğrudan yatırımlarının 2 milyar ABD Dolarından fazla olduğu Mısır'da, kırk tanesi büyük ölçekli olmak üzere faaliyet gösteren yaklaşık iki yüz Türk firmasının Mısır ekonomisine yaptığı katkı ciddi düzeydedir (DEİK, 2017a). Türklerin Mısır'daki yatırımların hemen hemen tamamının ihracat yapmak üzere gerçekleştirilmiş yatırımlar olduğu görülmektedir. Yatırımların ağırlık merkezini başkent Kahire ile liman kenti İskenderiye çevresinde yoğunlaşan tekstil üretimi oluştururken; tekstilin yanı sıra otomotiv, bankacılık, cam sanayi, soda külü, inşaat, enerji, işlenmiş yiyecek ve ev aletleri gibi diğer sektörlerde de Türk yatırımların bulunmaktadır.¹⁴ Ayrıca müteahhitlik hizmetleri de öne çıkmaktadır. Türk müteahhitlik firmaları Mısır'da bugüne kadar 1 milyar ABD Doları değerinde yirmi altı projeye imza atmışlardır (DEİK, 2017a). Yapılan yatırımların büyük ölçüde emek-yoğun sektörler olması nedeniyle, en büyük sorunlarından birisi işsizlik olan Mısır'da ciddi istihdam sağlamaktadır. Türk fabrikalarında yetmiş beş bini aşkın Mısırlı çalışan istihdam edilmektedir. Öte yandan Türk turizm şirketleri de ülkede etkin bir biçimde faaliyet göstermektedir. Rus ve Ukraynalı turistlerin büyük kısmı ülkedeki Türk şirketleri tarafından getirilmektedir (Erhan, 2010).

Türkiye'den Mısır'a yapılan yatırımların seyrine bakıldığında 2005 yılından itibaren ciddi bir artış ivmesi yakalandığı görülmektedir. Bu, Türkiye'nin 2000'li yıllardan itibaren ekonomi alanını daha fazla önemseyen dış

---

¹⁴ Tekstil ve hazır giyim alanındaki başlıca yatırımlara bakmak gerekirse, Sabancı Holding'e bağlı polyester, naylon ve iplik ürünleri imal eden Kordsa'nın üretim merkezlerinden birisi Kahire'nin kuzeyinde yer almaktadır. Tekstil alanında Türkiye'nin önde gelen firmalarından olan Şahinler Holding de, İskenderiye şehrinde faaliyetlerini sürdürmektedir. Mısır'da tekstil alanında faaliyet gösteren bir diğer Türk firması da Çalık Holding'e bağlı olarak 2008 yılında üretime başlayan Çalık Alexandria for Readymade Garments'tir. Boyner Holding de 2005 yılında Kahire'de Mısırlı iki ortağı ile birlikte ciddi bir yatırım yapmıştır. Akkök Grup bünyesindeki Aksa Elektrik ise hem tekstil ve hem enerji sektöründe faaliyet göstermektedir. Perakende alanındaki en önemli yatırımlar ise Yıldız Holding'e aittir. Yıldız Holding'in özellikle Kuzey Afrika bölgesi için önemli üretim merkezlerinden birisi Mısır'da yer almaktadır. Koç Holding'in Mısır'daki satış ve pazarlama faaliyetleri ise Beko Egypt Trading LLC tarafından gerçekleştirilmektedir. Müteahhitlik alanındaki yatırımların başında TAV'ın projeleri gelmektedir. Mısır'da inşaat alanında faaliyette bulunan diğer bir önemli Türk firması ise Kahire Uluslararası Havalimanı'nın 2 numaralı terminalinin genişletilmesi ve yenilenmesi projesini üstlenen Limak İnşaat'tır. Mısır'da yatırımları olan ve üretim alanında faaliyet gösteren bir diğer Türk firması ise Şişecam'dır. Mısır'da kimya alanında önde gelen Türk yatırımcılardan biri ise Evyap'tır.

politika üretiminin bir sonucu olmakla birlikte, sadece işin Türkiye'ye bakan tarafını teşkil etmektedir. Diğer yandan, Mısır tarafından bakıldığında ise, Mısır'da yabancı yatırımlar konusunda kurumsal yapılanmanın sağlanması ile ilgili olmakla birlikte Mısır'ın ekonomisinde özellikle 2004'ten itibaren hız kazanan birtakım gelişmelerden de kaynaklanmıştır. Bu dönemde Hüsnü Mübarek'in oğlu Cemal Mübarek'in etkisiyle rejim yanlısı iş adamlarının Mısır'ın ekonomik yapısındaki payı ve siyasetteki etkinliklerinin artması süreci, Ahmed Nazif hükümetinde yer alan altı iş adamı kökenli bakanın da etkisiyle birlikte giderek hızlanmıştır (Eğri, 2017, s. 166-167). Bu durum Mısır ekonomisindeki reformlara da yansımıştır. Özelleştirmelerin yoğunlaştığı ve dışa açık politikaların izlendiği bu dönemde, Mısır yükselmekte olan bir piyasa olarak öne çıkmış ve önceki dönemlere göre daha fazla yatırım çekmeye başlamıştır. Bu çerçevede, yukarıda da değinildiği üzere Türkiye'den özellikle 2006-2008 yılları boyunca ciddi ölçüde tekstil ve hazır giyim yatırımları gerçekleşmiştir.

Bununla birlikte 3 Temmuz 2013 darbesinden sonra siyasi ilişkilerde yaşanan gerilim Türk girişimciler açısından Mısır'ı güvenilir bir yatırım ortamı olmaktan kaçınılmaz olarak uzaklaştırmıştır. Yukarıda da ifade edildiği üzere, karşılıklı yatırım ilişkileri ülkelerdeki siyasal ortamdan ticaret ilişkilerinde olduğundan daha fazla etkilenmektedir. Nitekim Türkiye-Mısır yatırım ilişkilerinde de bu durum söz konusu olmuştur. 2014 yılına gelindiğinde, 3 Temmuz darbesinin etkisiyle Mısır'a yönelik Türk yatırımları düşük seviyede gerçekleşmiştir. Mısır ile Türkiye arasındaki dış ticaret ilişkisi 3 Temmuz askeri darbesinden sonra iki ülke arasında yaşanan siyasal krize rağmen yaklaşık olarak aynı seviyede devam etmekle birlikte, darbenin yatırım ilişkileri noktasında olumsuz yansımaları olmuştur. Nitekim Mısır'la diyalogda gerilimli bir siyaset ve diplomasiyle ticari ilişkiler sürdürülebilir olsa da uzun vadede ilişkilerde istikrar olmasını gerektiren yatırım ilişkileri açısından yeni işbirlikleri kurmak veya mevcut işbirliklerini derinleştirmek kısa vadede zaman alacak gibi görünmektedir. Zira daha önceden Mısır'da yatırımları ve faaliyetleri bulunan Türk firmaları gıda, tekstil, kimya ve inşaat başta olmak üzere birçok alandaki faaliyetlerini önemli ölçüde sürdürmekle birlikte, ülkede yaşanan siyasal bunalım ve Ankara-Kahire arasındaki diplomatik kriz Mısır'a yatırım yapmayı planlayan Türk firmalarını tedirgin etmiştir (Akgün ve Gündoğar, 2014).

Öte yandan, elverişli yatırım ortamının oluşturulması iki ülke arasında yatırımların artması için faydalı olacaktır. Mısır yönetimi, Mart 2015'te ülkeye uluslararası yatırımları çekmek amacıyla yeni kanun maddelerini onaylamış ve yaptığı değişikliklerle şirketler için gelir vergisi oranlarını yüzde 30'dan yüzde 22,5'e düşürmüştür (Milliyet, 2015). DEİK/Türkiye-Mısır İş Konseyi tarafından 3 Ağustos 2017 tarihinde gerçekleştirilen Türkiye-Mısır Ekonomik İlişkileri Değerlendirme Toplantısı'nda Mısır'ın Ankara Büyükelçiliği Maslahatgüzarı Wael Aboubakr Abdelkader El Naggar'ın Haziran 2017'de yürürlüğe giren Yeni

Yatırım Kanunu'na ilişkin verdiği bilgiye göre, yabancı yatırımların teşviki öne çıkarıldığı yasa da yüzde 30-50 arasında vergi indirimi söz konusu olup, Mısır'da firma kurulduğunda yerel ortak bulundurma zorunluluğu kaldırılmıştır (DEİK, 2017b). Bu bağlamda, Mısır'ın yeni Kalkınma Planı dahilinde East Port Said Limanı ve Süveyş Kanalı Lojistik Bölgesi projesi ile yeni sanayi projelerinde Türk yatırımcıların etkin bir şekilde faaliyet göstermeleri beklenmektedir. Türkiye Ticaret Bakanlığı'nın da 2016-2017 döneminde Mısır'ı öncelikli yatırım ülkelerinden biri olarak belirlemesi bu fikri desteklemektedir.

SONUÇ

Soğuk Savaş döneminde farklı kutuplara yönelmelerinin etkisiyle 1990'lı yıllara kadar mesafeli seyreden Türkiye-Mısır ilişkileri, bu tarihten sonra gelişme göstermiştir. 2000'lerin başından itibaren ise karşılıklı ziyaretler, askeri anlaşmalar ve ortak tatbikatlar çerçevesinde gelişme fırsatı yakalayan ilişkiler, 2005 yılında iki ülke arasında imzalanan STA'nın da etkisiyle özellikle ekonomik alanda ivme kazanmıştır. Türkiye özellikle bu tarihten sonra, gerek coğrafi konumunun sağladığı avantajların yanı sıra, Mısır kabinesinde o dönem etkili bir güç olarak öne çıkan işadamı kökenli bakanlarla kurulan ilişkiler sayesinde ihracat potansiyelini etkin bir biçimde değerlendirebilmiştir. STA imzalanmasının ardından, küresel ekonomik krize rağmen iki ülke ticaret hacmi 2009 yılında 3 milyar doları aşmış, iki ülke siyasal ilişkilerinin zirveye ulaştığı Tahrir devrimi sonrasında ise ekonomik alandaki ilişkilerin geliştirilmesi noktasında dikkate değer adımlar atılmış ve dış ticaret hacmi 2012'de 5 milyar doları geçmiştir. Mısır'da yaşanan 3 Temmuz askeri darbe sonrasında ise iki ülke ilişkilerinde yaşanan soğumanın Türkiye'nin bu ülkeye ilişkin dış politikasının planlanması ve uygulaması sürecinde zorluklar oluşturduğu ifade edilebilir. Mısır'daki 25 Ocak Devrimi'ni destekleyen, ardından Mısır'ın seçilmiş ilk Cumhurbaşkanı Mursi nezdinde ilgili ülke ile ilişkileri karşılıklı olarak geliştirme arayışına giren Türkiye'nin, Mısır'da 3 Temmuz 2013 tarihinde gerçekleşen darbeyi uluslararası platformlarda açıkça eleştirmesi, Mısır'daki yeni yönetim tarafından problem olarak algılanmıştır. Bununla birlikte, 3 Temmuz darbesinin ardından siyasal ve diplomatik ilişkilerde yaşanan soğuma -yatırım ilişkilerinde görece düşüşe yol açsa da- ticari ilişkilere sınırlı bir biçimde yansımıştır. Darbe sonrası dönemde dahi, 2005 yılından itibaren iki ülke ilişkilerinde yakalanan ekonomik işbirliğinin siyasal alandaki fikir ayrılıklarına rağmen seviyesini koruduğu gözlemlenmektedir. Türkiye ve Mısır arasında büyük ölçüde ticaret ilişkilerinin oluşumuna katkıda bulunduğu ortak çıkar eksenli bir işbirliğinin gelişimi söz konusudur. Nitekim Türkiye'nin hali hazırda Kuzey Afrika coğrafyasında en fazla ihracat yaptığı ülke Mısır'dır. Diğer taraftan, son üç yıl verileri ticaret avantajı anlamında Mısır lehine bir değişim söz konusu olduğuna işaret etmektedir. Yatırım ilişkileri ise kendi

hassas doğası gereği diplomatik ve siyasal gerilimlerden daha fazla etkilenmiştir. Bununla birlikte, Mısır'daki yeni projeler ve yatırım alanlarının belirlenmesi ve Türkiye'nin 2016-2017 döneminde Mısır'ı öncelikli yatırım ülkelerinden biri olarak seçmesi ikili yatırım iklimlerinin gelişeceğini işaretlerini vermektedir. Ayrıca belirtmek gerekir ki Türkiye ve Mısır ilişkilerinin siyasal düzlemde gergin olduğu dönemlerde dahi ortak tarihi geçmiş ve kültür mirasının da etkisiyle sivil toplum diyalogu her zaman olmuştur. Bu diyalog beraberinde ekonomik işbirliğini güçlendirerek geliştirmektedir. Gündeme gelen siyasal fikir ayrılıklarının Türkiye-Mısır ilişkilerinde ciddi bir kırılma yaratacağı şüphelidir. Türkiye-Mısır ilişkilerde siyasi tutumlardan azade bir biçimde gelişen ekonomik etkileşimi, pragmatik çıkarların önceliği olarak değerlendirmek mümkündür. Mısır'ın Türkiye için Afrika'ya ve Basra Körfezi bölgesine açılan kapı, Türkiye'nin ise Mısır için Avrupa'ya açılan kapı olduğu akılda tutulduğunda, iki ülke arasındaki ekonomik ilişkilerin etkinliğini artırarak devam edeceği görüşü daha olası görünmektedir.

KAYNAKÇA

- Akgün, M. ve Gündoğar, S.S. (2014, 12 Mart). *Mısır-Türkiye İlişkilerinde Daha İyi Bir Geleceğe Doğru*. İstanbul: TESEV.
- Akşam. (2013, 23 Kasım). Başbakan Erdoğan'dan Önemli Açıklamalar. Erişim Adresi: <http://www.aksam.com.tr/siyaset/basbakan-erdogandan-onemli-aciklamalar/haber-263470>
- Al Jazeera Turk. (2015, 28 Ekim). Mısır, Türkiye ile Ticaret Anlaşmasını Uzatmıyor. Erişim Adresi: <http://www.aljazeera.com.tr/haber/misir-turkiye-ile-ticaret-anlasmasini-uzatmiyor>
- Al-Ahram Weekly. (2016, Ocak 28 – Şubat 3). Improving Egypt-Turkey Relations?
- Al-Monitor. (2018a, 19 Şubat). Turkish-Egyptian War of Words in Eastern Mediterranean Heats Up. Erişim Adresi: <https://www.al-monitor.com/pulse/originals/2018/02/egypt-turkey-cyprus-eastern-mediterranean-natural-gas-rights.html>
- Al-Monitor. (2018b, 26 Mart). Egypt's Trade with Turkey Grows Despite Political Rift. Erişim Adresi: <https://www.al-monitor.com/pulse/originals/2018/03/egyptian-turkish-trade-increases-despite-political-dispute.html>
- Anadolu Ajansı. (2018, 15 Şubat). Doğu Akdeniz'de Türkiye-Mısır Gerginliği. Erişim Adresi: <https://aa.com.tr/tr/analiz-haber/dogu-akdenizde-turkiye-misir-gerginligi/1064003>
- Anadolu Ajansı. (2013,16 Ağustos). Mısır Dostluk Denizi Tatbikati İptal Edildi. Erişim Adresi: <https://aa.com.tr/tr/dunya/misir-dostluk-denizi-tatbikati-iptal-edildi/225223>
- Ateş, D. (2005). Economic Liberalization and Changes in Fundamentalism: The Case of Egypt. *Middle East Policy*, (12) 4, 133-144.
- Ayhan, V. (2006). *İmparatorluk Yolu: Petrol Savaşlarının Odağında Orta Doğu*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- Bakeer, A. H. (2013, 17 Aralık). Future of Turkish-Egyptian Ties After Military Coup. *Al-Jazeera*. Erişim Adresi: <http://studies.aljazeera.net/en/reports/2013/12/20131217113236236557.htm>
- Barkey, H. J. (2012). *The Evolution of Turkish Foreign Policy in the Middle East*. İstanbul: TESEV.
- Baştürk, L. (2014, 9 Kasım). Libya'da Siyasi Kriz ve Türkiye. *Al-Jazeera*. Erişim Adresi: <http://www.aljazeera.com.tr/gorus/libyada-siyasi-kriz-ve-turkiye>

- Bekaroğlu, E. A. ve Kurt, V. (2015). Mısır'da Otoriter Rejimin Sürekliliği ve Ordu: 'Arap Baharı' ve Sonrası Sürecin Analizi, *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi*, (2) 2, 1-36.
- CNN Türk. (2013, 23 Kasım). Davutoğlu'ndan Mısır Krizi Açıklaması! Erişim Adresi: <https://www.cnnturk.com/2013/dunya/11/23/davutoglundan-misir-krizi-aciklamasi/731975.0/index.html>
- Çandar, C. (2011, 1 Şubat). Türkiye, Mısır'ın Neresinde? *Radikal*. İnternet Adresi: <http://www.radikal.com.tr/yazarlar/cengiz-candar/turkiye-misirin-neresinde-1038590/>
- Davutoğlu, A. (2008). Turkey's Foreign Policy Vision: An Assessment of 2007, *Insight Turkey*, 10 (1), 77-96.
- DEİK. (2017a). Türkiye ile Mısır Arasındaki Ekonomik İlişkilerde Yeni Bir Adım. Erişim Adresi: <http://www.deik.org.tr/basin-aciklamalari-turkiye-ile-misir-arasindaki-br-ekonomik-iliskilerde-yeni-bir-adim>
- DEİK. (2017b, 4 Ağustos). Türkiye-Mısır Ekonomik İlişkileri Değerlendirme Toplantısı Sonuç Raporu. Erişim Adresi: <https://www.deik.org.tr/uploads/sonuc-raporu-misir.pdf>
- Deniz Haber Ajansı. (2014, 28 Ekim). Mehmet Büyükeksi: Ro-Ro Anlaşmasının Kaldırılması Mısır'a Zarar Verir. Erişim Adresi: <http://www.denizhaber.com.tr/mehmet-buyukeksi-ro-ro-anlasmasininkaldirilmesi-misira-zarar-verir-haber-58438.htm>
- Deutsche Welle. (2018a, 2 Nisan). Mısır'da Seçimlerin Resmi Galibi Sisi. Erişim Adresi: <http://www.dw.com/tr/m%C4%B1s%C4%B1rda-se%C3%A7imlerin-resmi-galibi-sisi/a-43228224>
- Deutsche Welle. (2018b, 28 Mart). Ortadoğu Uzmanı Meyer: Sisi De Otokrat Liderlerin Safına Katıldı. Erişim Adresi: <http://www.dw.com/tr/ortado%C4%9Fu-uzman%C4%B1-meyer-sisi-de-otokrat-liderlerin-saf%C4%B1na-kat%C4%B1ld%C4%B1/a-43167126>
- Egypt Today. (2018, 19 Mart). Egypt Condemns Turkey's 'Occupation' of Afrin. Retrieved from. Erişim Adresi: <https://www.egypttoday.com/Article/2/45677/Egypt-condemns-Turkey%E2%80%99s-%E2%80%98Occupation%E2%80%99-of-Afrin>
- Eğri, Taha. (2017). *Arap Ayaklanmalarının Ekonomi Politikası ve Demokrasiye Geçiş Denemesi: Mısır Örneği* (Yayımlanmamış doktora tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- El-Ghobashy, M. (2012), The Praxis of the Egyptian Revolution. Jeannie Sowers, Jeannie Lynn Sowers ve Chris Toensing (Eds.). *The Journey to Tahrir: Revolution, Protest, and Social Change in Egypt içinde* (s. 21-40). London, New York: Verso.

- Enwere, C. ve Yılmaz M. (2014), Turkey's Strategic Economic Relations with Africa: Trends and Challenges, *Journal of Economic and Political Economy*, (1) 2, 216-230.
- Erhan, Ç. (2010), *Türk Dış Politikasının Güncel Sorunları*. Ankara: İmaj Yayınevi.
- HaberTürk. (2011a, 1 Şubat). Başbakan Erdoğan Mübarek'e Seslendi! Erişim Adresi: <http://www.haberturk.com/haber/haber/597069-basbakan-erdogan-mubareke-seslendi>
- HaberTürk. (2011b, 14 Eylül). Laiklik Ateizm Değil, Korkmayın! Erişim Adresi: <http://www.haberturk.com/haber/haber/669311-laiklik-ateizm-degil-korkmayin>
- Hanioglu, M. Ş. (2013, 25 Ağustos), Temerrüd, Devrim, Darbe. *Sabah*. İnternet Adresi: <https://www.sabah.com.tr/yazarlar/hanioglu/2013/08/25/temerrud-devrim-darbe>
- Hürriyet. (2010, 9 Ocak). Girişi de Olay, Çıkışı da Olay. Erişim Adresi: <http://www.hurriyet.com.tr/dunya/girisi-de-olay-cikisi-da-olay-13424845>
- Hürriyet. (2015, 10 Kasım). Türkiye, Mısır'la 2 Yıl Sonra İlk Resmi Temasını Gerçekleştirdi. Erişim Adresi: <http://www.hurriyet.com.tr/ekonomi/turkiye-misirla-2-yil-sonra-ilk-resmi-temasini-gerceklestirdi-40011994>
- Hürriyet. (2017, 15 Mart). Turkish-Egyptian Business Councils Meet for First Time in Years. Erişim Adresi: <http://www.hurriyetdailynews.com/turkish-egyptian-business-councils-meet-for-first-time-in-years-110832>
- Karacasulu, N. (2015). Interpreting Turkey's Middle East Policy in the Last Decade. *All Azimuth*, (4) 1, 27-38.
- Karar. (2018, 19 Mart). Mısır'dan Kriz Çıkaracak Açıklama: Türkiye'nin Afrin İşgalini Kıymıyoruz. Erişim Adresi: <http://www.karar.com/dunya-haberleri/misirdan-kriz-cikaracak-aciklama-turkiyenin-afrin-ismgalini-kiniyoruz-790832#>
- Kasapsaraçoğlu, M. (2015). Harmonization of Turkey's Political, Economic, and Military Interests in the 1950s: Reflections on Turkey's Middle East Policy, *Turkish Studies*, (16) 3, 332-348.
- Kirişçi, K. (2002). Türkiye'nin Ortadoğu Politikasının Geleceği. Barry Rubin ve Kemal Kirişçi (Ed.). *Günümüzde Türkiye'nin Dış Politikası* içinde (s.151-180). İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.

- Kirişci, K. (2011), Turkey's 'Demonstrative Effect' and the Transformation of the Middle East, *Insight Turkey*. (13) 2, 33-55.
- Köni, H. (1994). Mısır Türkiye İsrail Üçgeni, *Avrasya Dosyası*, (1) 3, 45-54.
- Kuntay, B. (2014), Regional Competition in The Middle East in the 21st Century: Turkey and Egypt, *PARADOKS Economics, Sociology and Policy Journal*, (10) 1, 5-36.
- Magued, S. (2016). Reconsidering Elitist Duality: Persistent Tension in the Turkish–Egyptian Relations. *Digest of Middle East Studies*. (25) 2, 285–314.
- Mason, Robert. (2017). Turkish Regional Policy in the Modern Era: From 'Zero Problems' to Few Options. Robert Mason (Ed.). *Reassessing Order and Disorder in the Middle East: Regional Imbalance or Disintegration?* içinde (s. 135-158). Maryland: Rowman & Littlefield Publishers.
- Milliyet. (1999, 27 Temmuz). Mısır'a Barış Köprüsü.
- Milliyet. (2010, 8 Ocak). Türkiye'ye Teşekkür. Erişim Adresi: <http://www.milliyet.com.tr/siyaset/turkiye-ye-tesekkur-1183238>
- Milliyet. (2012a, 17 Ekim). Süveyş Kanalı'nda Mısır'la Ortak Tatbikat. Erişim Adresi: <http://www.milliyet.com.tr/suveys-kanali-nda-misir-la-ortak-tatbikat/dunya/haberdetay/17.10.2012/1612879/default.htm>
- Milliyet. (2012b, 20 Ekim). Türkiye'den Mısır'a 3 yılı Geri Ödemesiz 1 Milyar Dolar Kredi. Erişim Adresi: <http://www.milliyet.com.tr/turkiye-den-misir-a-3-yili-geri-odemesiz-1-milyar-dolar-kredi-ekonomi-1614531/>
- Milliyet. (2015, 13 Mart). Yeni Başkent Planını Görücüye Çıkardılar. Erişim Adresi: <http://www.milliyet.com.tr/dunya/yeni-baskent-planini-gorucuye-cikardilar-2027916>
- Njuafac, T. A. ve Katman F. (2016), Main Dynamics of Turkish-African Relations in the 21st Century, *European Researcher*, Series A. (112) 11, 556-566.
- Owen, R. ve Pamuk Ş. (1998), *A history of Middle East Economies in the Twentieth Century*. Cambridge. Mass: Harvard University Press.
- Öncel, A. ve Malik A. (2015). The Arab Spring and its Impact on the Foreign Trade of Turkey, *Bilgi*, 31, 17-36.
- Öniş, Z. (1995). Turkey in the Post-Cold War Era: In Search of Identity, *Middle East Journal*, (49) 1, 48-68.
- Özgiray, A. (1996). Türkiye Mısır Siyasi İlişkileri (1920-1938), *Tarih İncelemeleri Dergisi*, (11) 1, 1-7.

- Reuters. (2018, 7 Şubat). Egypt Warns Turkey Over Eastern Mediterranean Economic Interests. Erişim Adresi: <https://www.reuters.com/article/egypt-energy-zohr-turkey/egypt-warns-turkey-over-eastern-mediterranean-economic-interests-idUSL8N1PX248>
- Sabah. (2010, 9 Ocak). Mısır, Gazze'ye Geçişi Yasakladı. Erişim Adresi: https://www.sabah.com.tr/dunya/2010/01/09/misir_gazze_gecisi_yasakladi
- Sabah. (2011a, 2 Şubat). Değişime Direnme. Erişim Adresi: https://www.sabah.com.tr/gundem/2011/02/02/erdogandan_mubareke_degisim_istegine_direnme
- Sabah. (2011b, 3 Mart). Mübarek'siz Mısır'a İlk Ziyaret. Erişim Adresi: https://www.sabah.com.tr/gundem/2011/03/03/cumhurbaskani_gul_misirda
- Sabah. (2011c, 13 Eylül). Erdoğan'dan Kahire'de Tarihi Konuşma. Erişim Adresi: <https://www.sabah.com.tr/gundem/2011/09/13/erdogan-kahirede-konusuyor>
- Sabah. (2011d, 15 Eylül). Sizler Mısır'da Fatih'leriniz. Erişim Adresi: <https://www.sabah.com.tr/gundem/2011/09/15/sizler-misirda-tarihin-seyrini-degistirdiniz>
- Sabah. (2013, 23 Kasım). Türkiye'den Mısır'a İlk Yanıt. Erişim Adresi: <https://www.sabah.com.tr/gundem/2013/11/23/turkiyeden-misira-ilk-yanit>
- T.C. Dışişleri Bakanlığı. (2018, 20 Mart), "Mısır Dışişleri Bakanlığı'nın Afrin'e İlişkin Açıklaması hk.", No: 80. Erişim Adresi: <http://www.mfa.gov.tr/no-80-misir-disisleri-bakanliginin-afrin-e-iliskin-aciklamasi-hk.tr.mfa>
- Telci, İ. N. (2011a). Mısır 2010. K. İnat, M. Ataman ve İ.N. Telci (Eds.). *Ortadoğu Yıllığı 2010* içinde (s. 213-255). İstanbul: Açılım Kitap.
- Telci, İ. N. (2011b). Positions of Social Actors in the Egyptian Revolution: A Micro Level Analysis, *Journal of Academic Inquiries*, 6 (2), 171-200.
- Telci, İ. N. (2012). Mısır 2011. K. İnat, M. Ataman, F.Aydın, B.Yıldırım (Eds.). *Ortadoğu Yıllığı 2011* içinde (s. 213-256). İstanbul: Açılım Kitap.
- Telci, İ. N. (2013). Devrim Sancısı: Mısır'da Siyasal ve Ekonomik Kriz, *Ortadoğu Analiz*, (5) 55, 49-57.
- Telci, İ.N. (2017). Arap İsyancıları Sürecinde Türkiye Mısır İlişkilerinin Dönüşümü. K. İnat, A. Aslan, ve B. Duran (Eds.). *AK Parti'nin 15 Yılı: Dış Politika* içinde (s. 297-316). İstanbul: SETA Kitapları.

- Telci, İ.N. (2017). *Mısır'da Devrim ve Karşı-Devrim*. İstanbul: SETA Kitapları.
- Telci, İ. N. (2019). Türkiye'nin Mısır Politikası 2018. B. Duran, K. İnat ve M. Caner (Eds.), *Türk Dış Politikası Yıllığı 2018* içinde (s. 113-130). İstanbul: SETA Yayınları.
- Ticaret Bakanlığı. (2019, 31 Mayıs). Erişim Adresi: <https://ticaret.gov.tr/yurtdisi-teskilati/afrika/misir/ulke-profil/turkiye-ile-ticaret>
- TOBB. (2010, 3 Eylül). Türk-Mısır Ticaret Odası İçin Anlaşma İmzalandı. Erişim Adresi: <http://tv.tobb.org.tr/detail/1C963A1A-35F3-493B-828C-FD2022B51953>
- Tuğal, C. (2012). Fight or Acquiesce? Religion and Political Process in Turkey's and Egypt's Neoliberalizations, *Development and Change*, 43 (1), 23–51.
- Tür, Ö. (2011). Economic Relations with the Middle East Under the JDP—Trade, Business Community and Reintegration with Neighboring Zones, *Turkish Studies*, (12) 4, 589-602.
- Türkiye. (1999, 19 Eylül). Mısır Ekibinin Fedakârlığı. Erişim Adresi: <https://www.turkiyegazetesi.com.tr/Genel/a21549.aspx>
- Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. (1995). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 11. Cilt.
- Waterbury, J. (1983). *The Egypt of Nasser and Sadat: The Political Economy of Two Regimes*. New Jersey: Princeton University Press.
- Yeni Şafak. (2012a). Türkiye ile Mısır Arasında 27 Anlaşma İmzalandı. Erişim Adresi: <https://www.yenisafak.com/politika/turkiye-ile-misir-arasinda-27-anlasma-imzalandi-424492>
- Yeni Şafak. (2012b, 30 Eylül). Mursi'nin Konuşması Kardeşliğimizin Nişanesi. Erişim Adresi: <https://www.yenisafak.com/politika/mursinin-konusmasi-kardesligimizin-nisanesi-412346>
- Youtube. (2013). Muhammed Mursi'nin Darbe Öncesi Halkına Son Konuşması. Erişim Adresi: https://www.youtube.com/watch?v=9Doi9_5Tozk

ERCIYES ÜNİVERSİTESİ İKTİSADİ ve İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ DERGİSİ

Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, kurulduğu 1981 yılından günümüze değin başta İktisat, İşletme ve Maliye olmak üzere Siyaset Bilimi, Kamu Yönetimi ve Uluslararası İlişkiler gibi çeşitli bilim alanlarında yayın hayatını sürdürmektedir.

2001 tarihli 17. sayısından beri "ulusal hakemli dergi" niteliğine sahip EÜ-İİBF Dergisi, ocak-haziran ve temmuz-aralık dönemlerinde olmak üzere yılda iki kez yayınlanmaktadır. Dergimizin Türkiye çapında 35 üniversiteye mensup öğretim üyelerinden oluşan bir "danışmanlar grubu" mevcuttur. Editörlüğümüze gelen makaleler, bir ön incelemeden sonra danışmanlar grubu içinden konunun uzmanı olan en az üç hakemin değerlendirmesinden geçmekte ve en az iki hakemin onayını alan makaleler yayına kabul edilmektedir.

Makalelerin değerlendirme süreci ortalama olarak 4-5 ay sürmekte ve çeşitli dışsal sebeplerden dolayı süre kısaltılamamaktadır. Bu nedenle değerlendirme sürecinin hızlandırılması mümkün olmamaktadır.

Dergimizde yayınlanması arzu edilen çalışmaların aşağıda belirtilen yazım kurallarına ve diğer koşullara uygun bir şekilde hazırlanarak editörlüğümüze ulaştırılması gerekmektedir.

MAKALE YAZIM KURALLARI

1.) Dergimizde Türkçe, İngilizce, Almanca ve Fransızca dillerinden herhangi biriyle yazılmış yazılar yayınlanır. Yazılarda metnin başında **Türkçe öz** ve altında **İngilizce başlık ve öz** verilmelidir. Özler 9 punto ile yazılmış olarak ve 100 kelimeyi aşmayacak şekilde verilmelidir. "ÖZ" başlığı **ortalanarak** yazılmalıdır. Metin dili yabancı dilde olan çalışmalarda yabancı dildeki özün altında **Türkçe öz** yer almalıdır. Özün altında, çalışmanın alanını tanımlayabilecek **en az** iki adet "anahtar kavramlar" (keywords) bulunmalıdır.

2.) Yayınlanmak üzere gönderilen yazılar daha önce herhangi bir şekilde yayınlanmamış ya da yayınlanmak üzere gönderilmemiş orijinal çalışmalar olmalıdır. Yazarların, imzalı dilekçelerine yazılarının daha önce herhangi bir şekilde yayınlanmamış ya da yayınlanmak üzere gönderilmemiş orijinal bir çalışma olduğu konusunda "Telif Hakkı Devri" formunu doldurmaları gerekmektedir. Telif Hakkı Sözleşmesini makale başvurusunda eklemeyen yazarların çalışmaları değerlendirme sürecine alınmamaktadır. Ayrıca yazıların konusu, iktisadi ve idari bilimler fakültelerindeki iktisat, işletme, maliye, çalışma ekonomisi ve endüstri ilişkileri ile ekonometri gibi çalışma alanlarıyla ilgili olmalıdır.

3.) Dergimiz, makalelerin değerlendirilmesi, yayına hazırlanması ve yayınlanması sürecinde yazarlardan herhangi bir ücret talep etmemektedir.

4.) Makale içerisinde hiçbir yerde yazar(lar)ın kimlik bilgileri doğrudan veya dolaylı olarak geçmemelidir. Çalışmanın tezden üretilmesi, proje destekli olması, kongrede sunulması gibi bilgilere -makale kabul edildiği takdirde" düzenleme aşamasında yer verilecektir. Değerlendirmek üzere gönderilen makaleler ön kontrol sürecinde yazım kurallarına uygunluk ve benzerlik kontrolünün ardından değerlendirilmek üzere 3 hakeme gönderilecektir. Makalelerin yayına kabul edilebilmeleri için en az 2 hakemin olumlu görüşü gereklidir. Yazılar 25 sayfayı geçmemelidir.

5.) Kaynaklara yapılan atıflar, dipnotlar yerine metnin içinde parantez arasında yapılmalıdır.

6.) Yararlanılan kaynaklar, eğer varsa notlardan sonra, ayrı bir sayfada "**KAYNAKÇA**" başlığı altında verilmelidir. Kaynakça başlığı ortalanarak yazılmalıdır. Yazar soyadlarının gösteriminde tamamen büyük harf kullanılmalı ve yazar isimleri açık bir şekilde belirtilmelidir. Her kaynağın ikinci ve diğer satırları 1,25 cm içerden başlamalıdır. Kaynakça biçim kurallarına ve metin içi atıf yöntemlerine dair örnekler en altta sıralanmıştır.

7.) Yazıların bilgisayarla, Windows Word 2010 veya daha üst bir versiyonunda yazılması arzu edilmektedir.

8.) Makalenin aşağıdaki kurallara göre düzenlenmesi gerekmektedir:

I) Yazıların ana başlığı büyük harfle, ortalı ve koyu yazılmalıdır. **Giriş ve sonuç başlıklarına numara verilmemelidir.** Yazıda yer alan birinci derece alt başlıklar I,II, III, ... gibi Romen rakamlarıyla sınıflandırılmalı, tamamen büyük koyu harflerle ve paragraf ile hizalı bir şekilde yazılmalıdır. İkinci derece alt başlıklar A,B,C, ... gibi büyük harflerle sınıflandırılmalıdır. Bu başlıklar da tamamen büyük koyu harflerle ve paragraf ile hizalı bir şekilde yazılmalıdır. Üçüncü derece alt başlıklar 1, 2, 3, ...gibi rakamlarla sınıflandırılmalıdır. Bu tür başlıklar küçük harflerle, koyu ve paragraf ile hizalı yazılmalıdır. Dördüncü derece alt başlıklar ise a, b, c, ... gibi küçük harflerle sınıflandırılmalıdır. Dördüncü derece alt başlıklar küçük harflerle, koyu ve paragraf ile hizalı yazılmalıdır.

II) Makalelerde sayfa kenar boşlukları şu şekilde olmalıdır:

Üst ve alttan boşluklar: 5 cm

Sağ ve soldan boşluklar: 4 cm

Üstbilgi: 4 cm

Altbilgi: 4 cm

III) Makaleler, "Times New Roman" yazı stili, tek satır aralığı ve 11 punto ile yazılmalıdır. Paragraflarda ilk satır girintisi **1.25** cm olmalı, paragraf aralıkları için aşağıdaki ölçü dikkate alınmalıdır:

Önce: 6 nk

Sonra: 0 nk

IV) Makalelerdeki tablo, şekil ve denklemlere sıra numarası verilmeli, tablo ve şekillere ait kaynaklar tablonun hemen altına yazılmalıdır. Oluşturulan tablonun başlığının ilk satırı ve tablonun altındaki metnin ilk satırı seçilerek Önce: 12 nk olarak ayarlanmalıdır. Tablolardan önce veya sonra satır başı yapılmamalıdır.

KAYNAKÇA VE METİN İÇİN GÖSTERİM

Dergimizde APA (American Psychological Association) 6. Sürüm referans sistemi uygulanmaktadır. Gönderilecek olan makalelerin APA 6. Sürüm temel kaynak gösterme kuralları dikkate alınarak düzenlenmiş olması gerekmektedir. APA haricinde referans sistemi kullanılan veya tam olarak APA sistemine göre düzenlenmemiş makaleler değerlendirme sürecine alınmadan yazara iade edilecektir.

APA 6. Sürüm kaynak gösterme kuralları aşağıda özetlenmiştir.

METİN İÇİ GÖNDERMELER

Bir kaynağa metin içerisinde farklı şekillerde gönderme yapılabilir. Farklı metin için gönderme stilleri kullanılması akıcılık açısından daha uygun olacaktır. Göndermeler temel olarak iki şekilde yapılır:

- Çıtak (2017), yatırımcıların pay senetlerini yanlış fiyatlandırıdığını ortaya koymuştur.
- Pazarlama yoğunluğu yüksek olan firmalar istatistiksel olarak normal-üstü negatif getiri oranı sağlamaktadır (Çıtak, 2017).

Nadir olarak yazar soyadı ve tarih bilgisinin ikisi de parantez kullanılmadan, metnin bir parçası şeklinde kullanılabilir.

- 2017 yılında Çıtak, pazarlama yoğunluğu düşük olan firmaların pay senetlerinde yanlış fiyatlandırma olmadığını göstermiştir.

Eğer bir kaynaktan doğrudan alıntı yapılıyorsa bu durumda sayfa numarası da eklenmelidir.

“İflasın ertelenmesi, pasifleri (borçları) aktiflerinden (varlıklarından) fazla olan, yani borca batık olan bir anonim şirketin belirli koşullarda (geçici olarak) iflasına karar verilmesini önlemek, başka bir deyişle iflas kararı verilmesini gerektiren borca batıklığı ortadan kaldırmak, şirketin durumunun düzeltilmesi ve şirketin tüzel kişi olarak varlığını ve faaliyetini sürdürmesini sağlamak için geliştirilmiş bir kurumdur” (Uzay, 2009, s. 56).

Tek yazarlı çalışmalar

Tek yazarlı eserlere göndermeler yazarın soyadını ve tarih bilgisini içerir.

(Ünlü, 2013, s. 155)

İki yazarlı çalışmalar

İki yazarlı eserlere göndermelerde her iki yazarın soyadı ve sonrasında tarih bilgisini içerir.

(Ağaya ve Eroğlu, 2017)

Üç, dört ve beş yazarlı çalışmalar

Bu tür çalışmalara ilk kez atıf yapılırken tüm yazarların soyadları sıralanmalıdır. Aynı çalışmanın tekrar kaynak gösterilmesi durumunda ise sadece ilk yazarın soyadı ve sonrasında “vd.” ifadesi kullanılmalıdır.

İlk gönderme

(Gürbüz, DüNDAR ve Durmuş, 2018)

İkinci ve sonraki göndermeler

(Gürbüz vd., 2018)

Altı ve daha fazla yazarı olan çalışmalar

Altı ya da daha fazla yazarı olan bir çalışma kaynak gösteriliyorsa sadece ilk yazarın soyadı ve sonrasında “vd.” yazılmalıdır.

Aytekin, Dayı, Ağaya, Ruhlusaraç, Eroğlu ve Durmuş (2016) şeklindeki kaynak şu şekilde gösterilir: Aytekin ve diğerleri (2014)

Türkçe bir çalışmada İngilizce bir kaynak kullanımı

Türkçe bir çalışmada İngilizce bir kaynağa gönderme yapılıyorsa “and” yerine “ve” ifadesi kullanılmalıdır.

Gönderme

Nelson ve Plosser’e (1982) göre, zaman serilerinin çoğu birim kök içerir.

Künye

Nelson, C. R., (ve) Plosser, C. R. (1982). Trends and random walks in macroeconomic time series. *Journal of Monetary Economics*, 10(2), 139–162. [https://doi.org/10.1016/0304-3932\(82\)90012-5](https://doi.org/10.1016/0304-3932(82)90012-5)

İngilizce bir çalışmada Türkçe bir kaynak kullanımı

İngilizce bir çalışmada Türkçe bir kaynağa gönderme yapılıyorsa "ve" yerine "and" ifadesi kullanılmalıdır.

Gönderme

Ecevit, Çetin and Yücel (2018) found that per capita health expenditures in Turkic Republics are determined by urbanization, real income and population above 65 years old.

Künye

Ecevit, E, Çetin, M. ve Yücel, A. G. (2018). Türki Cumhuriyetlerinde sağlık harcamalarının belirleyicileri: Bir panel veri analizi [The determinants of health expenditures in Turkic Republics: A panel data analysis]. *Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi*, 10(19), 318-334. <https://dx.doi.org/10.20990/kilisiibfakademik.407522>

Not: İngilizce çalışmalarda orijinal dili Türkçe olan bir makaleye atıf yapılıyorsa makale adı gibi bilgilerin köşeli parantez içinde İngilizce karşılığı ile verilmesi gerekir.

Tüzel yazarlı çalışmalar

Yazar olarak bir grup/tüzel kişi (dernekler, şirketler, devlet kurumları ve diğer çalışma grupları gibi) ifade ediliyorsa bu gruba ilişkin ad bilgisi metin içindeki göndermede oldukça açık ve anlaşılır biçimde verilmelidir. Grup adı bazı durumlarda kısaltılabilir. Eğer grup adı uzunsa, kısaltma herkesçe anlaşılır oluyorsa veya o ada yönelik zaten bilinen bir kısaltma var ise ilk kullanımda hem açık hali hem kısaltma hali kullanılıp, sonraki kullanımlarda ise sadece kısaltma kullanılabilir. Eğer grup adı kısa ise veya kısaltması herkesçe anlaşılır olmuyorsa tüm göndermelerde adın açık hali yazılır.

Gönderme cümlelerinin sonunda yapılıyorsa

İlk gönderme

(Yükseköğretim Kurulu [YÖK], 2008)

(Ministry of Health [MOH], 2009)

İkinci ve sonraki göndermeler

(YÖK, 2008)

(MOH, 2009)

Gönderme cümle içerisinde yapılıyorsa

İlk gönderme

Yükseköğretim Kurulu (YÖK, 2008)

Ministry of Health (MOH, 2009)

İkinci ve sonraki göndermeler

YÖK (2008)

MOH (2009)

Aynı soyadlı yazarlar

Kaynakçada iki veya daha fazla aynı soyada sahip yazar varsa künyede ilk sırada geçen yazarların adının ilk harfi yıllar farklı olsa bile tüm göndermelerde kullanılır.

Künyeler

Erdem, C., & Nazlioglu, S. (2013). Determinants of new vehicle registrations in EU countries: a panel cointegration analysis. *Transportation Planning and Technology*, 36(3), 287–298.

Erdem, E. (2014). *Para Banka ve Finansal Sistem*. Ankara: Detay Yayıncılık.

Göndermeler

E. Erdem (2014) ile C. Erdem ve Nazlioglu (2013) çalışmalarında bahsedildiği gibi ...

Aynı parantez içerisinde birden fazla gönderme yapılması

Aynı parantez içerisinde birden fazla gönderme yapılması durumunda sıralama ilk yazarın soyadına göre alfabetik olmalı (kronolojik değil!) ve noktali virgül ile ayrılmalıdır.

Örnek: (Akdoğan, 2018; Bilgili ve Koçak, 2016; Özkan, 2000; Uzay, 1996)

Aynı yazara ait farklı çalışmalar aynı parantezde verilecekse, geçmişten güncele yıl sırası takip edilir ve yazarın soyadı göndermenin en başına bir kez yazılır.

Örnek: (Akel, 2007, 2015; Coşkun, 2006)

Aynı yazar ya da aynı ad sırasındaki yazar grubuna ait aynı yılda yapılmış çalışmalar a, b, c harfleri ile birbirinden ayrılır. Baskıda olan çalışma ise yıl sırasında en sona bırakılır.

Örnek: (Dayı, Ruhlusaraç ve Eroğlu, 2018a, 2018b, basım aşamasında)

Bir kaynağın belirli bir bölümüne gönderme yapma

Bir kaynağın belirli bir bölümüne, sayfasına ya da bu kaynaktaki belli bir şekil, tablo ya da denkleme gönderme yapılacaksa söz konusu unsurun numarası göndermede belirtilir. Sayfa bilgisi s. kısaltması ile verilirken, diğerleri için kısaltma yapılmaz.

(Demirci, 2015, s. 25)

(Dursun, 2008, Bölüm 2)

(Öcal, 2015, Tablo 2)

İnternet Kaynaklarına Gönderme Yapılırken

Eğer yazar ve yayın tarihi belliyse, soyisim ve yıl;

(Akyol, 2017)

yazar belli değilse "internet sitesinin adı" ve yıl;

(BBC, 2014)

yazar ve yayın tarihi belli değilse (İnternet Sitesinin Adı, t.y.) şeklinde yapılmalı ve erişim adresi kaynakçada verilmelidir.

("miners were rescued", t.y.)

Not: Eğer atıf yapılan yayının tarihi belli değilse, "tarih yok" anlamına gelen "t.y." ifadesi kullanılır.

İkincil Kaynaklar

İkincil kaynaklar ancak orijinal kaynağın baskıdan kaldırıldığı, orijinal kaynağa bilinen kaynaklardan erişilemediği ve birincil kaynağın orijinal dilinin Türkçe ya da İngilizce olmadığı gibi istisnai durumlarda kullanılabilir. Asıl olan orijinal kaynağa ulaşarak orijinal kaynağa atıf vermektir.

İkincil kaynağa yapılacak göndermeler aşağıdaki örnekte gösterildiği biçimde olmalıdır. Aşağıdaki örnekte ikincil kaynak Güngör, 2016'dır:

Coşkun tarafından 2000 yılında gerçekleştirilen bir çalışmanın (aktaran Güngör, 2016) sonuçlarına göre, tükenmişlik örgütsel bağlılık üzerinde önemli bir etkiye sahiptir.

Coşkun'a göre (aktaran Güngör, 2016, s. 56) tükenmişlik duygusu içerisinde olan çalışanlar örgüte karşı bağlılık gösterememekte ve tükenmişlik duygusu bağlılık duygusunu bastırmaktadır.

Eğer ikincil kaynak kullanıldıysa, bu kaynağın künye bilgisinin kaynakçada verilmesi gerekmektedir. Kaynakçada sadece bilginin alındığı ikincil kaynağa (örneğinizde Güngör, 2016) yer verilecek, orijinal kaynağa yer verilmeyecektir.

KAYNAKÇA GÖSTERİMİ

Makalede yararlanılan kaynaklar yeni bir sayfada ortalanmış "Kaynakça" başlığı altında verilir. Metin içerisinde gönderme yapılan her kaynak kaynakçada yer almalı, kaynakçada yer alan her kaynağa da metin içerisinde mutlaka gönderme yapılmış olmalıdır. Göndermedeki yazar adı ve tarih bilgisi kaynakçadaki yazar adı ve tarih bilgisi ile birebir aynı olmalıdır. Kaynakçada numaralandırma veya madde işaretleri kullanılmaz. Kitap ve dergi adları italik

olarak yazılır. Kitap ve makale adlarında sadece ilk harf büyük yazılır (özel isimler hariç).

Başlıktaki ve alt başlıktaki ilk kelimenin ilk harfi ve eğer varsa özel adların ilk harfleri büyük yazılır. Makale veya bölüm başlığı italik yapılmaz, tırnak içinde verilmez. Başlığın sonuna nokta konur.

İsimlerin alfabetik olarak sıralanması

Kaynaklar yazarın soyadına göre alfabetik olarak sıralanır. Alfabetik sıralama yalnızca soyadın ilk harfine göre yapılmaz, aynı ilk harfe sahip künyelerin de kendi içerisinde harfe göre alfabetik olmaları gerekir.

İlk yazarı aynı olan farklı çalışmaların sıralanması

Aynı yazara ait tek yazarlı yayınlar için yayın yılına göre geçmişten güncele doğru sıralama yapılır.

Kınacı, H. (2015).

Kınacı, H. (2017).

Aynı ilk yazarın yer aldığı kaynaklardan tek yazarlı olan eser, yayın tarihi daha güncel olsa bile üst sırada yer alır.

Yücel, A. G. (2016).

Yücel, A. G. ve Köseoğlu, A. (2012).

Kaynakçada yer alan aynı ilk yazara ve farklı ikinci veya üçüncü yazarlara sahip kaynaklar ikinci yazarın soyadına göre, ikinci yazar da aynıysa üçüncü yazarın soyadına göre alfabetik olarak sıralanırlar.

Durmuş, M. İ., Ruhlusaraç, M. ve Aytekin, H. (2010).

Durmuş, M. İ., Ruhlusaraç, M. ve İlkay, S. Ç. (2010).

Aynı yazar sırasına sahip kaynaklar yayın yılına göre geçmişten güncele doğru sıralanır.

Savaş S. ve Tunç, A. (2010).

Savaş S. ve Tunç, A. (2013).

Tüzel yazarlı çalışmaların sıralanması

Bir çalışmanın yazarı kuruluş, kurum, dernek gibi bir grup olabilir. Bu tür çalışmalar için yazar kısmına kuruluş/kurum/dernek adı yazılır. Kuruluş/kurum/dernek adının kısaltması değil açık adı kullanılmalıdır.

TDK. (2016) yerine Türk Dil Kurumu. (2016)

OECD. (2015) yerine Organisation for Economic Co-operation and Development. (2010).

Yazar Bilgisi

Yazar sayısı yedi ve daha az ise tüm yazar adlarına künyede yer verilir.

Tanrıöven, N., Gürbüz, M., DüNDAR, H., Dayı, E., Lazaris, N. U. (2016).

Yazar sayısının sekiz ve daha fazla olduğu durumda ise ilk altı yazarın isimleri yazıldıktan sonra üç nokta eklenir ve son yazarın adı ile yazar kısmı kapatılır.

Tanrıöven, N., Gürbüz, M., DüNDAR, H., Dayı, E., Lazaris, N. U., Savaş, S., ... İlkay, S.Ç. (2018).

Kaynakçada soyadları ve adlarının ilk harfleri aynı olan farklı iki yazar yer alıyorsa, yazarların adları künyede köşeli parantez içerisinde verilmeli, gönderme ise yazarların ad ve soyadlarına yapılmalıdır.

Sürelı Yayınlar: Bilimsel dergiler, popüler dergiler ve gazeteler

Sürelı yayının başlığından sonra *italik olarak* cilt numarası verilir. Derginin her bir sayısına kendi içerisinde birden başlayarak sayı numarası verildiyse, cilt numarasının yanında derginin sayı numarası da verilir. Sayı numarası parantez içinde hemen cilt numarasından sonra verilir ve italik olarak yazılmaz. Sonrasında ise atıf yapılan kaynaktaki ilgili sayfa aralığı verilir ve en sona nokta konulur.

Çelenk, A. A. (2009). Promoting democracy in Algeria: the EU factor and the preferences of the political elite. *Democratization*, 16(1), 176–192. <https://doi.org/10.1080/13510340802575916>

Süresiz Yayınlar: Kitap ve Raporlar

Kitap, rapor, broşür ve diğer süresiz yayın türlerinde başlık sayfasında belirtilen yayıncının bulunduğu yer bilgisi, ABD'deki bir yayıncı için şehir ve eyalet; ABD dışındaki diğer ülkelerdeki yayıncılar için şehir ve ülke bilgisi şeklinde verilir.

Türkçe yayınlarda atıf yapılan Türkçe kitaplar için ülke bilgisine gerek yoktur, ancak uluslararası yayınlarda Türkçe kitaplara atıf yapılırken ülke bilgisini vermek gerekmektedir.

Civelek, M. ve Özkan, A. (2016). *Maliyet ve yönetim muhasebesi* (8. Baskı). Ankara: Detay Yayınevi

Crocker, R. L. (2000). *An introduction to Gregorian chant*. New Haven, Connecticut: Yale University Press.

Editör Bilgisi

Editörü olan bir kitabın kaynakça bilgisi verilirken, editör adlarına yazar pozisyonunda yer verilir ve son editör adından sonra parantez içinde Ed. (editör birden fazlaysa Eds.) kısaltması eklenir. Parantez içindeki kısaltmadan sonra nokta konur.

Ören, T., Üney, T. ve Çölkesen, R. (Eds.). (2006). *Türkiye bilişim ansiklopedisi*. İstanbul: Papatya Yayıncılık.

Editörlü Kitap Bölümüne Atıf

Editörlü bir kitaptaki bir bölüme atıf yapılırken yazar kısmında editörlerin adları değil, ilgili bölümün yazar(lar)ının adları yer alır. Editör adlarına bölüm başlığından sonra yer verilir.

Ulucak, R., Yücel, A. G. ve Koçak, E. (2019). Important World Environment Summits and Conferences. Burcu Özcan ve İlhan Öztürk (Eds.). *Environmental Kuznets Curve (EKC)* içinde (s. 55-80). Amsterdam, Hollanda: Elsevier.

Çevrimiçi ön yayın (advance online publication) olarak geliştirilen DOI numarasına sahip dergi makaleleri

Demir, D. ve Altıntaş, H. (2019). Gelişmekte olan ülkelerde küreselleşme ve doğrudan yabancı yatırımların gelir dağılımı üzerine etkisi: Panel veri analizi. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*. Çevrimiçi ön yayın. doi: 10.18070/erciyesiibd.469467

Balcılar, M., Bekun, F. V., ve Uzuner, G. (2019). Revisiting the economic growth and electricity consumption nexus in Pakistan. *Environmental Science and Pollution Research*, Advance online publication. doi:10.1007/s11356-019-04598-0

Daha ayrıntılı bilgi edinmek için aşağıdaki kaynaklara başvurunuz:

Şencan, İ. ve Doğan, G. (2017). *Bilimsel yayınlarda kaynak gösterme, tablo ve şekil oluşturma rehberi: APA 6 kuralları*, Türk Kütüphaneciler Derneği

American Psychological Association (2010). Publication manual of the American Psychological Association (6. baskı). Washington, DC: Author.

<https://www.apastyle.org/>

YAZIŞMA ADRESİ

Prof. Dr. Levent ÇITAK (Editör)

Erciyes Üniversitesi

İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi

38039 KAYSERİ

Bilgi İçin: iibfdergi@erciyes.edu.tr

ERCIYES UNIVERSITY JOURNAL OF FACULTY OF ECONOMICS AND ADMINISTRATIVE SCIENCES

Journal of Erciyes University Faculty of Economics and Administrative Sciences has been continuing its publication on the topics such as economics, business, public finance, political sciences, public administration and international relations since 1981.

Journal of Erciyes University Faculty of Economics and Administrative Sciences, which is a national journal from the number 17 published in 2001, is published twice a year, -one for January-June period, and one for July-December period. There is a supervisory group from 35 universities in Turkey. The articles sent to the Editor are evaluated by at least three referees from the supervisory group after a pre-evaluation stage. Articles approved two referees are accepted for publication.

The evaluation period for articles continues 4-5 months and the evaluation period cannot be shorted because of the external reasons. So, it is impossible to speed up the evaluation period.

Manuscripts that are wished to publish in the journal should be prepared according to the following rules and sent to the editor.

AUTHOR(S) GUIDELINES

1) Manuscripts written in any of Turkish and English languages can be published in the journal. At the top of the manuscripts, Turkish abstract, article title written in English and English abstract should be given. Abstracts should be given in 9 point font and not exceed 100 words. The "abstract" as a title should be in the middle of the page. Manuscripts written in any of the above foreign languages, except Turkish, should contain Turkish abstract after the abstract written in any of the above foreign languages. At least two keywords should be after the abstract.

2) Submitted Articles should be unpublished original work and not submitted for publication elsewhere. The authors should include this information into their signed application. Publication process will not start if this contract is not given by author(s). The subjects of the manuscripts should be related with economics, business, finance, industrial relations and econometrics which are main topics of economics and administrative sciences.

3) The journal does not charge any article submission or processing charges.

4) Manuscripts should not exceed 25 pages.

5) All references should be cited in the text within the parenthesis (not in footnotes).

6) Explanations except referring to any publication should be given after references under the title of "notes" on a separate page.

7) All references should be listed on a separate page after "notes" under the "REFERENCES" title. The title "REFERENCE" should be written in the middle of the page. The second and the other lines of every reference should begin 1,25 cm inside. The examples for references are given at the end of this text.

8) Articles should be in Windows Word 2010 format or in an extended version.

9) Article publication process is as follows:

I) The title of the article should be in capital letters, should be in the middle of the page and be in bold. Introduction and conclusion should not be numbered. A line should be given before every title. The main subtitles should be classified as I, II, III... and in capital letters. Other sub titles should be classified as A,B,C... , and written in capital letters. The other sub titles should be classified as 1,2,3,...and written in small letters. The last sub titles should be classified as a,b, c,...and written in small letters.

II) Page margins should be:

Top and bottom: 5cm

Right and left:4 cm

III) Times New Roman, 11 point and single space should be used. For paragraphs, the first indentation should be 1.25 cm and:

Before:6 point

After:0 point

IV) Tables, figures and equations should be numbered consecutively. The reference of the tables and the figures should be given under the figure or the table.

IN-TEXT CITATIONS

The works to be submitted should be arranged according to the APA 6th Edition citation rules. APA 6th Release citation rules are summarized below. In-text citations are basically made in two ways:

- Çıtak (2017) revealed that investors wrongly priced their shares.
- Companies with a high marketing intensity provide a statistically higher than normal negative rate of return (Çıtak, 2017).

If a source is cited directly, then the page number must be included.

“Postponement of bankruptcy is a solution developed to prevent (temporarily) bankruptcy of a bankrupt joint stock company under certain circumstances” (Uzay, 2009, p. 56).

The works of the same author or the same group of authors should be separated with the letters a, b, c in the same year.

Example; (Akel ve Torun, 2018a, 2018b)

When referring more than one citation in the same parenthesis, the order should be alphabetical (not chronological!) and separated by semicolons according to the surname of the first author.

(Akdoğan, 2018; Bilgili ve Koçak, 2016; Özkan, 2000; Uzay, 1996)

Single authors

Citations to single author works include the surname of the author and publication date. Example; (Akdoğan, 2013, s. 155)

Two Authors

Citations to works with two authors include the surnames of both authors and publication date. Example; (Cingöz ve Akdoğan, 2017)

Three, four or five authors

When referring to such studies for the first time, the surnames of all authors should be listed. If the same study is cited again, only the surname of the first author and the expression "et al." should be used.

Example;

First citation

(Sungur, Hasköse and Özyirmidokuz, 2018)

Subsequent citations

(Sungur et al., 2018)

Organizations as author

When citing an organization as author, write out the full name of the organization or group, the date of publication, afterwards abbreviate the organization or group for subsequent citations.

First citation

- The American Psychological Association (APA, 2010) noted...
- National Institute of Mental Health (NIMH, 2009) reported...

Subsequent citations

- APA (2010)
- NIMH (2009)

Internet Sources

While citing a website;

If the author and date is known, surname and year. Example; (Akyol, 2017)

If the author is not known "the title of the website" and year. Example; (BBC, 2014)

If both the author and the year are not known, use the article title instead of author and use the abbreviation n.d. (no date). Example; ("miners were rescued", n.d.)

REFERENCES

References used in the article are given centered on a new page under the title "REFERENCES". The author's name and date in the citations should be exactly the same as the author's name and date in the bibliography. No numbering or bullets in bibliography. Book and journal names are written in italics. In book and article titles, only the first letter is capitalized (except for proper nouns).

The title of the article or chapter is not italic, not quoted. A dot is placed at the end of the title. References should be listed in alphabetical order according to the surname of the author without distinction (thesis, book, article, report, etc.).

Order a list of two or more works by the same author(s) in different years chronologically according to the year of publication. If the author published more than one work in a single year, order these works alphabetically by the first letter of each title of their work.

Periodical Publications: Journals, magazines, newspapers

The volume number is given in italics after the title of the periodical. If each issue of the journal is assigned a number, the number of the journal is given along with the volume number. The number is given in brackets immediately after the volume number and is not italicized. Then, the relevant page range in the cited source is given and a dot is placed at the end.

Çelenk, A. A. (2009). Promoting democracy in Algeria: the EU factor and the preferences of the political elite. *Democratization*, 16(1), 176–192. <https://doi.org/10.1080/13510340802575916>

Non-periodical publications: Books and Reports

For books, reports, brochures, and other types of non-periodical publications, the location information of the publisher listed on the title page is the city and state for a publisher in the United States; Provided in the form of city and country information for publishers in other countries outside the United States. Country information is not required for Turkish books cited in Turkish publications, but country information is required when referring to Turkish books in international publications.

Civelek, M. ve Özkan, A. (2016). *Maliyet ve yönetim muhasebesi* (8. Edition). Ankara: Detay Yayınevi

Crooker, R. L. (2000). *An introduction to Gregorian chant*. New Haven, Connecticut: Yale University Press.

Edited Book with an Author or Authors

While giving the bibliographic information of a book with an editor, the names of the editors are in the author position and add Ed. (Eds. if the editor is more than one) in brackets after the last editor's name.

Ören, T., Üney, T. ve Çölkesen, R. (Eds.). (2006). *Türkiye bilişim ansiklopedisi*. İstanbul: Papatya Yayıncılık.

When referring to a section in an edited book, the author section contains the names of the author(s) of the relevant section, not the names of the editors. Editor names are given after the section title.

Ulucak, R., Yücel, A. G. ve Koçak, E. (2019). *The Process of Sustainability: From Past to Present*. Burcu Özcan ve İlhan Öztürk (Eds.). In *Environmental Kuznets Curve (EKC)* (p. 55-80). Amsterdam, Netherlands: Elsevier.

Website with known author

If you can identify the name(s) of the individual author(s) of the material on the website, list the name(s) as the authors.

Palmer, L. F. (2008, July 17). Insufficient milk syndrome: A fallacy becomes a reality. Retrieved from <http://babyreference.com/insufficient-milksyndrome-a-fallacy-becomes-a-reality/>

Website with Known Source but No Named Author

This is a website where you know the company or entity who owns it, but you don't know the name of the person who wrote the material, such as a company's website. Use the name of the entity that created the site as your author.

HealthTimes. (2015, May 27). The future of aged care nursing in Australia. Retrieved from <https://healthtimes.com.au/hub/agedcare/2/news/nc1/the-future-of-aged-care-nursing-in-australia/495/>

Website with Unknown Author

All 33 Chile miners freed in flawless rescue. (2010, 13 Ekim). Retrieved from http://www.msnbc.msn.com/id/39625809/ns/world_news-americas/

CONTACT AND MAILING ADDRESS

Prof. Dr. Levent ÇITAK (Editor)

Erciyes University

Faculty of Economics and Administrative Sciences

38039 KAYSERİ

Information: iibfdergi@erciyes.edu.tr

Publication Board Secretary

Arş. Gör. Dr. Ali Gökhan YÜCEL	Tel: 2076666-30458	agyucel@erciyes.edu.tr
Arş. Gör. Serap AĞAYA	Tel: 2076666-30752	serap@erciyes.edu.tr
Arş. Gör. Erman EROĞLU	Tel: 2076666-30803	ermaneroglu@erciyes.edu.tr
Öğr. Gör. Sabri GÜNGÖR	Tel: 2076666-30154	sgungor@erciyes.edu.tr
Arş. Gör. Haluk AYTEKİN	Tel: 2076666-30504	haytekin@erciyes.edu.tr
Arş. Gör. Esra DAYI	Tel: 2076666-30837	ealdemir@erciyes.edu.tr
Arş. Gör. Murat RUHLUSARAÇ	Tel: 2076666-30259	mruhlusarac@erciyes.edu.tr